Namo tassa bhagavato arahato sammāsambuddhassa

Abhidhammāvatāra-purāṇaṭīkā

1. Paṭhamo paricchedo

Cittaniddesavaṇṇanā

8. **Tattha** tesu catubbidhesu paramatthesu, jātiniddhāraṇaṃ. **Cittanti** cittaṃ nāma. Vijānātīti vijānanaṃ, visayānaṃ vijānanaṃ **visayavijānanaṃ**. Cittasarūpaparidīpanamidaṃ vacanaṃ. **Tassa pana** cittassa **ko vacanattho** ko saddattho. **Vuccate** ācariyena. **Sabbasaṅgāhakavasena** sabbesaṃ cittānaṃ saṅgāhakanayavasena. Ārammaṇaṃ cinteti jānātīti cittaṃ, tadā sabbaṃ cittaṃ adhippetaṃ. Javanavīthivasena attasantānaṃ cinotīti cittaṃ, tadā kusalākusalamahākiriyācittaṃ adhippetaṃ. Aññesaṃ javanānaṃ aggahaṇaṃ kāmāvacarajavanāni eva yebhuyyavasena sattakkhattuṃ javantīti ñāpanatthaṃ.

9. Vicittaṃ karaṇaṃ yassa taṃ vicittakaraṇaṃ, tassa bhāvo **vicittakaraṇā**. ‘‘Imassa rūpassa uddhaṃ idaṃ hotu, heṭṭhā idaṃ hotu, ubhayapasse ida’’nti cintetvā yathācintitena kamena sesacittarūpanipphādanaṃ hoti, evaṃ yaṃ kiñci loke vicittaṃ sippajātaṃ, sabbaṃ taṃ citteneva karīyati. Evaṃ **vicittakaraṇatāya** cittaṃ. Tadā karaṇatāya cittaṃ karotīti cittaṃ. Idaṃ taddhitapadaṃ. **Vā** ayaṃ añño nayo. Taṃ attano cittatāya aññadeva sarāgaṃ cittaṃ, aññaṃ sadosaṃ, aññaṃ samohaṃ. Aññaṃ kāmāvacaraṃ, aññaṃ rūpāvacarādibhedaṃ. Aññaṃ rūpārammaṇaṃ, aññaṃ saddādiārammaṇaṃ. Rūpārammaṇesupi aññaṃ nīlārammaṇaṃ, aññaṃ pītādiārammaṇaṃ. Saddādiārammaṇesupi eseva nayo. Sabbesupi tesu aññaṃ hīnaṃ, aññaṃ majjhimaṃ, aññaṃ paṇītaṃ. Hīnādīsupi aññaṃ chandādhipateyyaṃ, aññaṃ cittādhipateyyaṃ, aññaṃ vīriyādhipateyyaṃ, aññaṃ vīmaṃsādhipateyyaṃ, tasmā yassa imesaṃ sampayuttabhūmiārammaṇahīnamajjhimapaṇītādhipatīnaṃ vasena **attano cittatāya** cittaṃ. Citto etasmiṃ atthīti cittaṃ. Tadā sabbaṃ cittaṃ. Paññattiyampi viññāṇe vicitte cittassa kammaṃ cittakammaṃ, cittakammameva cittakammakaṃ, **cittakammake** vicitte **idha** imasmiṃ adhikāre **cittasammuti** cittasaddo **viññāṇe** citte viññunā daṭṭhabbo.

Taṃ pana sabbasaṅgāhakavasena cintetītiādinā vuttappakāraṃ cittaṃ. **Sārammaṇato** sārammaṇabhāvena ekavidhaṃ. **Savipākāvipākato** savipākāvipākavasena duvidhaṃ. **Tattha** tasmiṃ duvidhe citte savipākaṃ nāma cittaṃ kusalākusalaṃ, avipākaṃ abyākataṃ, kusalākusalabhāvena akathitanti attho. Kusalajāti akusalajāti abyākatajātīti jātibhedato tividhaṃ.

Tattha tasmiṃ vacane ‘‘kusala’’nti etassa saddassa pana ko vacanattho.

10. **Kucchitānaṃ salanato** pāpakānaṃ dhammānaṃ kampanato viddhaṃsanato. Kucchitenākārena sayantīti kusā, **kusānaṃ** akusalasaṅkhātānaṃ **lavanena** chindanato. Kucchite sāti tanuṃ karotīti kusaṃ, **kusena** ñāṇena **lātabbattā** gahetabbattā. **Vā** ayaṃ añño nayo.

11. **Kusalasaddoyaṃ** ayaṃ kusalasaddo cheke atthe ārogyatthe anavajjatthe iṭṭhavipāke atthepi diṭṭho amhehi. **Idha** imasmiṃ adhikāre anavajjādike atthe diṭṭho. **Ādi-**saddena ārogyatthaiṭṭhavipākatthā gahetabbā. Diṭṭho yasmā, tasmā anavajjaiṭṭhavipākalakkhaṇaṃ kusalaṃ. Natthi avajjaṃ kilesāvajjaṃ kilesadoso kilesadaratho etassāti anavajjaṃ, kammena vipaccīyateti vipāko, iṭṭhāniṭṭhādiārammaṇānubhavanavasena, attano sabhāvena ca iṭṭho vipāko etassāti iṭṭhavipākaṃ, anavajjameva iṭṭhavipākaṃ, taṃ lakkhīyati anena aviññātaṃ lakkhitabbaṃ kusalanti lakkhaṇaṃ, anavajjaiṭṭhavipākaṃ lakkhaṇaṃ etassāti **anavajjaiṭṭhavipākalakkhaṇaṃ**. Anavajjaiṭṭhavipākameva kusalaṃ. Nanu kathaṃ sayameva attano lakkhaṇaṃ bhaveyyāti codanā bhaveyya viññātāviññātasaddatthabhāvena lakkhaṇalakkhitabbabhāvayuttito. Kusalasaddatthavasena hi aviññātaṃ apākaṭaṃ kusalaṃ lakkhitabbaṃ hoti. Anavajjaiṭṭhavipākasaddatthavasena viññātaṃ pākaṭaṃ kusalaṃ lakkhaṇaṃ hoti. **Akusalaviddhaṃsanarasaṃ** akusalānaṃ viddhaṃsanaṃ akusalaviddhaṃsanaṃ, taṃ raso kiccametassāti akusalaviddhaṃsanarasaṃ, akusalaviddhaṃsanakiccaṃ. Vodānabhāvena paccupaṭṭhātīti **vodānapaccupaṭṭhānaṃ,** vodānaupaṭṭhānākāraṃ vodānagayhākāraṃ. **Vā** ayaṃ añño nayo. Vajjapaṭipakkhattā anavajjalakkhaṇameva kusalaṃ, vajjapaṭipakkhalakkhaṇaṃ kusalanti attho. **Vodānabhāvarasaṃ** vodānabhāvasampattikaṃ. **Iṭṭhavipākapaccupaṭṭhānaṃ** iṭṭhavipākaphalaṃ. Yonisomanasikārapadaṭṭhānaṃ padañca taṃ ṭhānañcāti padaṭṭhānaṃ, ubho kāraṇatthādhivacanaṃ, tasmā āsannakāraṇanti attho, itarathā punaruttidoso siyā, yonisomanasikāro padaṭṭhānaṃ āsannakāraṇaṃ etassāti **yonisomanasikārapadaṭṭhānaṃ**.

Sāvajjāniṭṭhavipākalakkhaṇaṃ akusalaṃ. Tadubhayaviparītaṃ tehi ubhayehi kusalākusalehi viparītaṃ avipākalakkhaṇaṃ etassāti **tadubhayaviparītalakkhaṇaṃ** abyākataṃ. **Vā** ayaṃ añño nayo. **Avipākārahaṃ** vipākassa ananucchavikaṃ.

Savatthukāvatthukabhedatoti savatthukaṃ hadayavatthukaṃ, avatthukaṃ hadayavatthuvirahitaṃ.

12. **Uddānato** saṅkhepavasena kilesavatthuvasena duve kāmā honti. Chandarāgova kileso, tebhūmake pavattaṃ vaṭṭasahitaṃ vatthu, vasati kileso etthāti **vatthu**.

13. Kilesakāmo vatthuṃ kāmeti icchati, vatthu kilesakāmena kāmīyati icchīyatīti kattukārakakammakārakadvaye sādhanadvaye **esa** eso duvidhopi kāmo sijjhati.

14-5. So ayaṃ duvidhopi kāmo yasmiṃ padese sampattīnaṃ vasena avacarati, **iti** tasmā kāraṇā so pana padeso catupāyānaṃ channaṃ devānaṃ manussānaṃ vasena eva ekādasavidho hoti.

16. **Kāmovacaratīti ettha** etasmiṃ ekādasavidhe padese kāmo avacarati, **iti** tasmā kāraṇā so padeso **assa** kāmassa anena kāmena abhilakkhitattā kāmāvacarasaññito. Abhilakkhitasaddappayoge tatiyatthe ‘‘assā’’ti chaṭṭhī hotīti saddasatthavidū paṭhanti. Sasatthāvacaro padeso viya satte sasanti hiṃsanti tehīti satthā, saha satthehīti sasatthā, sasatthā purisā avacaranti etthāti **sasatthāvacaro**. Yathā hi yasmiṃ padese sasatthā purisā avacaranti, so padeso vijjamānesupi aññesu dvipadacatuppadesu avacarantesu tesaṃ upalakkhitattā ‘‘sasatthāvacaro’’tveva vuccati, evaṃ vijjamānesupi aññesu rūpāvacarādīsu tattha avacarantesu tesaṃ abhilakkhitattā ayaṃ padeso ‘‘kāmāvacaro’’tveva vuccati.

17. Yathā rūpabhavo uttarapadassa lopaṃ katvā rūpanti vutto, evaṃ tathā **svāyaṃ** so ayaṃ eso kāmāvacaro uttarapadassa lopaṃ katvā **kāmo iti saññito** kāmo nāma udīrito paṇḍitena kathito.

18. **Tasmiṃ kāme** idaṃ cittaṃ tasmiṃ kāmāvacare sadā avacarati, **iti** tasmā kāraṇā kāmāvacaraṃ iti evaṃ **kāmaghātinā** kāmānaṃ vināsakena buddhena kathitaṃ. Kiñcāpi etaṃ rūpārūpabhavesupi avacarati, yathā pana saṅgāme yebhuyyena avacaraṇato ‘‘saṅgāmāvacaro’’ti laddhanāmo nāgo nagare carantopi ‘‘saṅgāmāvacaro’’tveva vuccati, thalacarajalacarā pāṇino athale ajale ṭhitāpi ‘‘thalacarajalacarā’’tveva vuccanti, evaṃ idaṃ aññattha avacarantampi kāmāvacaramevāti daṭṭhabbaṃ. Ārammaṇakaraṇavasena vā ettha kāmo avacaratītipi kāmāvacaraṃ. Kāmañcesa rūpārūpāvacaresupi avacarati, yathā pana vadatīti vaccho, mahiyaṃ setīti mahiṃsoti vutte na yattakā vadanti, mahiyaṃ vā senti, sabbesaṃ taṃ nāmaṃ hoti, evaṃsampadamidaṃ daṭṭhabbaṃ.

19. **Paṭisandhiṃ bhave kāme** kāmabhavasaṅkhāte kāme paṭisandhiṃ avacārayati, **iti** tasmā kāmāvacaraṃ. Iti evaṃ **vā** ayaṃ añño nayo. **Tatra** tasmiṃ kāmāvacare **pariyāpannaṃ** antogadhaṃ, **iti** tasmā kāmāvacaraṃ.

20. **Aṭṭhavidhaṃ cittaṃ** kāmāvacarasaññitaṃ **idaṃ** aṭṭhavidhaṃ cittaṃ. Dasapuññakiriyavatthuvaseneva puññakiriyā eva tesaṃ tesaṃ phalānisaṃsānaṃ vatthūni kāraṇānīti puññakiriyavatthūni, tesaṃ vaso, tena pavattati.

21. Dānaṃ sīlaṃ bhāvanā pattidānaṃ veyyāvaccaṃ dhammadesanā anumodanā diṭṭhijubhāvo **saṃsuti** dhammassavanañca **apacāyo** apacāyanaṃ, evaṃ iminā mayā vuttappakārena puññāni eva vatthūni puññavatthūni, tesaṃ pabhedo **puññavatthuppabhedo ñeyyo** paṇḍitena jānitabbo.

22-3. **Gacchanti saṅgahaṃ dāne** pattidānānumodanā dāne saṅgahaṃ gacchanti, veyyāvaccāpacāyanā sīlamaye puññe saṅgahaṃ gacchanti, dhammadesanā dhammassavanaṃ diṭṭhiujukā bhāvanāmaye puññe saṅgahaṃ gacchanti, dasa puññakiriyāpi ca tīṇi eva sambhonti.

24. **Sabbānussatipuññañca pasaṃsā saraṇattayaṃ** ratanattayaguṇapasaṃsā ca ete diṭṭhijukammamhi saṅgayhanti, tasmiṃ saṅgahapāpuṇe **saṃsayo** sandeho natthi.

25. **Purimā cetanā** tato pubbabhāge pavattā cetanā, **muñca**cetanā paccuppannā cetanā, **para**cetanā pacchākāle pavattā cetanā, tissopi cetanā dānamaye puññe honti. **Eva**nti yathā tissopi cetanā dānamaye puññe honti, evaṃ tathā dānamayapuññato **sesesupi** sīlamayabhāvanāmayesu tisso cetanā paṇḍito **dīpaye** katheyya.

Hi saccaṃ yadā pana yo puggalo deyyadhammapaṭiggāhakādisampattiṃ **āgamma** paṭicca. **Paṭiggāhakādisampatti**nti ettha **ādi**-saddena desakālakalyāṇamittādayo gahitā. **Aññaṃ vā somanassahetu**nti **añña-**

ggahaṇena saddhābahulatāvisuddhidiṭṭhitākusalakiriyānisaṃsadassitāsomanassapaṭisandhikatādīnaṃ saṅgaho. **Atthi dinnaṃ** dānassa phalaṃ atthi. **Ādi-**saddena atthihutādayo gahitā. **Purakkhatvā**ti purato katvā. **Parehi anussāhito** acodito dānādīni puññāni karoti. **Dānādīnī**ti vacanena deyyadhammaṃ nissāya pavattadānacetanā gahetabbā. Tadā **assa** puggalassa. Saṅkharaṇaṃ saṅkhāro, natthi saṅkhāro etassāti asaṅkhāro, taṃ eva **asaṅkhārikaṃ,** appayoganti attho. **Vuttanayenā**ti vuttanayo nāma ''deyyadhammapaṭiggāhakādisampatti''nti vacanaṃ. Imasmiṃ panatthe saṅkharotīti **saṅkhāro** nāma attano vā pavattassa pubbappayogassa adhivacanaṃ, parassa vā pavattapubbappayogassa adhivacanaṃ. Ayamassa adhippāyo – yadā yo ''dānādīni karissāmī''ti cittaṃ samuppādetvā nākāsi, pacchā attano pubbacetanāya ussāhito karoti, tadā sasaṅkhārikaṃ hoti, attano pubbappayogena saha pavattatīti attho. **Paṭipattidassanena** paṭipajjitabbā sīlādīhi paṭipajjanti jānanti gacchanti vā nibbānaṃ etāyāti paṭipatti, tāya dassanaṃ paṭipattidassanaṃ, tena. Jāto paricayo etesanti **jātaparicayā**. **Sahasā**ti vegena. **Catūsupi vikappesu** dasseyya.

26. **Dasapuññakriyādīnaṃ vasena ca bahūnipi bhavanti** etāni pana cittāni dasapuññakiriyādīnaṃ vasenapi bahūnipi bhavanti **iti** evaṃ **pakāsaye** bhagavā pakāseyya.

27. Sattarasa sahassāni, dve satāni asīti ca;
Kāmāvacarapuññāni, bhavantīti viniddiseti. –

Kāmāvacarapuññāni sattarasa sahassāni ca dve satāni ca asīti ca bhavanti, **iti** vacanaṃ **viniddise** ācariyo katheyya.

Dasapuññakriyāvatthu, chadvārādhipatīhi ca;
Kāyādīhi ca tīheva, hīnādīhi ca tīhi tu.

Dvīsu bhavesu kāmabhavarūpabhavesu. **Paṭipadādibhedato** dukkhāpaṭipadaṃ dandhābhiññaṃ, dukkhāpaṭipadaṃ khippābhiññaṃ, sukhāpaṭipadaṃ dandhābhiññaṃ, sukhāpaṭipadaṃ khippābhiññaṃ. **Rūpāvacarabhāvanāpuññavasappavattaṃ** rūpāvacare pavattassa bhāvanāpuññassa vasena pavattaṃ **rūpāvacarūpapattinipphādakaṃ** rūpāvacare upapattiyā paṭisandhiyā nipphādakaṃ hoti.

Savatthukāvatthukabhedatoti arūpāvacaraṃ yadā kāmarūpe jāyati, tadā hadayavatthuṃ nissāya jāyati, iti tasmā savatthukaṃ nāma jātaṃ. Yadā arūpe jāyati, tadā hadayavatthuṃ anissāya jāyati, iti tasmā avatthukaṃ nāma jātaṃ.

Ākāsānañcāyatanassa **kasiṇugghāṭimākāsaṃ** ārammaṇaṃ. Viññāṇañcāyatanassa **tattha pavattaviññāṇaṃ,** tasmiṃ kasiṇugghāṭimākāse pavattaṃ viññāṇaṃ cittaṃ ārammaṇaṃ hoti. Ākiñcaññāyatanassa **tassa apagamo** tassa ākāsānañcāyatanassa apagamo abhāvo vohāro ārammaṇaṃ hoti. Nevasaññānāsaññāyatanassa **ākiñcaññāyatanaṃ** ārammaṇaṃ hoti.

Rūpe saññā **rūpasaññā**. Saññāsīsena cittampi gahitaṃ. **Samatikkamā** kasiṇugghāṭimākāsasamatikkamanena. Paṭighe dvārārammaṇānaṃ saṅghaṭṭane pavattā saññā paṭighasaññā. Dvipañcaviññāṇānaṃ adhivacanaṃ. Tāsaṃ **paṭighasaññānaṃ** dvipañcaviññāṇānaṃ **atthaṅgamā** atthaṅgamena. Nānā attā sabhāvo etassāti nānattaṃ, ārammaṇaṃ, nānatte nānāsabhāve pavattā saññā **nānattasaññā,** nānā attā sabhāvo etissāti vā nānattā, sāyeva saññā **nānattasaññā,** kāmāvacarasaññāti attho. Tāsaṃ **nānattasaññānaṃ amanasikārā** amanasikārena.

Niyatāniyatavatthukabhedatoti sotāpattimaggo niyatavatthuko. Kasmā? Kāmarūpesuyeva hadayavatthuṃ nissāya uppajjanato. Itare pana tayo maggā aniyatavatthukā. Kasmā? Kāmarūpesu hadayavatthuṃ nissāya jāyanti, arūpe hadayavatthuṃ anissāya jāyanti, tasmā aniyatavatthukā. **Tīhi vimokkhamukhehī**ti suññataanimittaappaṇihitasaṅkhātehi tīhi vimokkhamukhehi.

Yassa saṃvijjanti, taṃ puggalaṃ vaṭṭasmiṃ saṃyojenti bandhantīti saṃyojanā. Sakkāyadiṭṭhivicikicchāsīlabbataparāmāsāyeva saṃyojanā sakkāyadiṭṭhivicikicchāsīlabbataparāmāsasaṃyojanā, tesaṃ pahānaṃ sakkāyadiṭṭhivicikicchāsīlabbataparāmāsasaṃyojanappahānaṃ, taṃ karotīti **sakkāyadiṭṭhivicikicchāsīlabbataparāmāsasaṃyojanappahānakaraṃ,** sotāpattimaggacittaṃ. Mānopi ekadesato apāyagāmikoyeva pahiyyate. Sotāpattimaggena nissesato na pahiyyate. Sesakilesesupi eseva nayo. Uddhaccaṃ pana ekadesatopi apāyagāmikampi na pahiyyati. Sakadāgāmimaggacittaṃ rāgadosamohānaṃ tanuttakaraṃ. Sotāpattimaggena nāsitasaṃyojanānaṃ pahānaṃ kasmā na vuttanti ce? Paṭhamamaggato dutiyamaggassa mahantattā paṭhamamaggena nāsitā saṃyojanā dutiyamaggena nāsitāti paññāyati, iti yasmā, tasmā na vuttaṃ. Tatiyacatutthamaggesupi eseva nayo. **Ettha** etasmiṃ lokuttaracitte. **Ekeka**nti vicchāvasena vuttaṃ. **Maggānurūpa**nti vacanaṃ paṭhamamaggassa paṭhamaphalañca anurūpanti viññāpanatthaṃ.

28. **Kāme aṭṭheva** kāmāvacare aṭṭha eva cittāni, **rūpe** rūpabhave **pañca** cittāni, arūpisu **cattāri** cittāni, **anuttarāni** lokuttaracittāni cattāri, **evaṃ** iminā mayā vuttappakārena **kusalāni** cittāni ekavīsati honti.

29. **Kusalākusalāpagatena satā muninā** kusalato, akusalato ca apagatena satā satisampannena kusale **kusalena** chekena **vasinā** pañcavasīhi samannāgatena **yaṃ** kusalacittaṃ **catubhūmigataṃ** catūsu bhūmīsu pavattaṃ **sakalaṃ** sabbaṃ **lapitaṃ** kathitaṃ, taṃ kusalacittaṃ **mayāpi** buddhadattācariyena **lapitaṃ** kathitaṃ.

Niyatāniyatavatthuvasenāti paṭighasampayuttadvayaṃ kāmeyeva hadayavatthuṃ nissāya jāyati, aññabhūmīsu na jāyati, tasmā niyatavatthukaṃ hoti. Itarāni pana akusalāni kāmarūpesu uppajjanakāle hadayavatthuṃ nissāya jāyanti, arūpe hadayavatthuṃ anissāya jāyanti, tasmā aniyatavatthukāni, tena. **Paṭisandhijanakājanakavasena cā**ti uddhaccasahagataṃ paṭisandhiṃ na janeti. Yadi paṭisandhiṃ janeyya, apāyesuyeva janeyya. Kasmā? Sotāpattimaggena ekadesato apāyagāmikampi na jahitaṃ, sabbaṃ na jahitanti attho. Sopi maggo apāyagāmī na hoti. Aññe pana kilesā ekadesavasena apāyagāmikā jahitā, tena paṭhamamaggenāti tasmā na janeti. Ekādasavidhaṃ pana paṭisandhiṃ janeti, tena.

Diṭṭhamaṅgalādīnīti **ādi**-saddena sutamaṅgalādīni gahitāni. **Sārato** uttamato **pacceti** saddahati. Sabhāvatikkhena sabhāvo tikkho etassāti sabhāvatikkhaṃ, tena **sabhāvatikkhena**.

Assa pana paṭighasampayuttassa **pāṇātipātādīsu** akusalakammesu tikkhappavattikāle asaṅkhārikassa uppatti, mandappavattikāle sasaṅkhārikassa uppatti veditabbā.

Tassa momūhassa.

Dukkhavisesassa dukkhanānattassa.

30. Lobhamūlavasena **aṭṭha** cittāni, dosamūlavasā **duve** cittāni, mohamūlavasena **dve** cittāni. **Evaṃ** iminā mayā vuttappakārena akusalāni dvādasappakārāni **siyuṃ** bhaveyyuṃ.

31. **Yaṃ pāpamānasaṃ** yaṃ akusalacittaṃ **pāpāpāpesu** pāpaapāpesu kusalākusalesu **apāpena** appavattena pāpāpāpappahīnena **vuttaṃ** īritaṃ kathitaṃ, **taṃ pāpamānasaṃ** taṃ akusalacittaṃ mayā **samudāhaṭaṃ** kathitaṃ.

Yathā panassa yathā pana assa vipākassa kusalaṃ **dānādivasena** dānādīnaṃ dasapuññakiriyavatthūnaṃ vasena chasu ārammaṇesu pavattati, **idaṃ** vipākacittaṃ tathā **na** pavattati. **Hi** saccaṃ **idaṃ** vipākaṃ paṭisandhibhavaṅgacutitadārammaṇavasena **parittadhammapariyāpannesu** kāmāvacaradhammantogadhesu chasu ārammaṇesu pavattati. Sampayuttadhammānañca visese asatipi kusalasampayuttadhammato assa vipākassa, sampayuttadhammānañca nānatte asatipi idaṃ vipākaṃ **ādāsatalādīsu** dhammajātesu mukhanimittaṃ viya nirussāhaṃ. Ayamassādhippāyo – yathā ādāsatale mukhanimittaṃ mukhe calite calati, acalite na calati, mukhassa kāraṇaṃ vinā mukhanimittassa viya kāraṇaṃ natthi, evaṃ kusalakāraṇā vipākassa aññaṃ kāraṇaṃ natthi, nirussāhaṃ vipākaṃ.

32. **Kāmāvacaradevānaṃ manussānaṃ ime** aṭṭha mahāvipākā **duhetukatihetukānaṃ** kāmāvacaradevānaṃ, manussānañca paṭisandhiyo bhavanti.

33-4. **Tato** paraṃ pavattiyaṃ yāvatāyukaṃ bhavaṅgaṃ hutvā **balavārammaṇe** atimahantavibhūtārammaṇe tadārammaṇañca hutvā tato paraṃ maraṇakālasmiṃ cuti hutvā pavattanti, **evaṃ** iminā mayā vuttappakārena catūsu ṭhānesu **vipaccanti** vipākabhāvena jāyanti.

35. Sabhūmikusaleheva **mahāpākā** samā vinā mahāpākā **kammadvāraṃ** kammakāraṇaṃ vinā, kammañca mahāpuññānaṃ kiriyavatthukaṃ **vinā** vajjetvā **sabhūmikusaleheva** attano bhūmiyaṃ pavattehi kusalehi eva **samā** sadisā. Kammadvāraṃ nāma kāyaviññattikammadvāraṃ, vacīviññattikammadvāraṃ, bhavaṅgasaṅkhātaṃ manodvāraṃ, iti tividhaṃ kammadvāraṃ kammakāraṇaṃ. Kammaṃ nāma aṭṭhakāmāvacarakusalacetanā idha adhippetā.

36. **Pākā** kusalavipākā aviññattijanattā ca viññatti ca viññatti ca viññattiviññattiyoti vattabbe sarūpekasesaṃ katvā ‘‘viññattī’’ti vuttaṃ, tā janentīti viññattijanā, na viññattijanā aviññattijanā, tesaṃ bhāvo aviññattijanattaṃ. Tasmā **aviññattijanattā** kāyaviññattivacīviññattisaṅkhātānaṃ kammadvārānaṃ ajanakattā manodvārasaṅkhātassa kammadvārassa vasena ca appavattanato **avipākasabhāvato** ca akammabhāvato ca **appavattanato ceva**

puññakiriyavatthuvasena appavattanato ceva puññehi **no samā** asadisā.

37-9. **Parittārammaṇattā hi tesamekantato** tesaṃ vipākānaṃ ekantato parittārammaṇattā kāmāvacarārammaṇattā **tesu** vipākesu sattapaññattikārammaṇā **karuṇāmuditā kadāci** kismiñci kāle na jāyanti, **tathā** evaṃ tisso pana viratiyo **etesu** vipākesu na jāyanti, **hi** kasmā kāraṇā na jāyanti, pañca sikkhāpadā **kusalāti** kusalā nāmāti satthunā vuttā yasmā kāraṇā, tasmā na jāyanti. **Tathādhipatinopettha tathā** evameva cattāro **adhipatinopi** etesu vipākesu na santi. Kasmā? **Chandādīni** dhammajātāni puretaraṃ katvā anuppajjanato na santi, **iti** vacanaṃ **viniddise** ācariyo katheyya.

40. **Asaṅkhārasasaṅkhāravidhānaṃ pana puññato** vipākesu asaṅkhārasasaṅkhāravidhānaṃ puññato kusalato āgamanavasena ñeyyaṃ. Tattha ekaccānaṃ ācariyānaṃ matena mukhe calite ādāsatale mukhanimittacalanaṃ viya asaṅkhārassa kusalassa vipāko asaṅkhāro hoti, sasaṅkhārassa kusalassa vipāko sasaṅkhāro hoti, evaṃ āgamanavasena ñeyyaṃ. **Paccayato ceva ñeyyaṃ** tattha ekaccānaṃ ācariyānaṃ matena balavantehi vibhūtehi paccayehi kammādīhi uppanno asaṅkhāro dubbalehi sasaṅkhāroti evaṃ paccayavasena viññeyyaṃ jānitabbaṃ.

41-2. Hīnādīnaṃ puññānaṃ vipākattā hīnādayo vipākā **puññavādinā** jinena paridīpitā bhavanti, **iti** evaṃ iminā vuttappakārena pavattaṃ idaṃ aṭṭhavidhaṃ cittaṃ ekantena savatthukaṃ kāmalokasmiṃ jāyate, **aññattha pana** aññāsu bhūmīsu na jāyate.

Viññāṇapañcakaṃ niyatārammaṇanti cakkhuviññāṇassa rūpameva ārammaṇaṃ, na saddādayo. Sesattayaṃ yadā cakkhuviññāṇena gahitaṃ ārammaṇaṃ karoti, tadāssa rūpaṃ ārammaṇaṃ hoti. Yadā sotaviññāṇena gahitaṃ, tadāssa saddo ārammaṇo hoti. Yadā ghānajivhākāyaviññāṇehi gahitāni ārammaṇāni karonti, tadāssa gandharasaphoṭṭhabbārammaṇāni honti. Manoviññāṇadhātudvayaṃ yadā tadārammaṇaṃ hoti, tadā chaārammaṇaṃ hoti, evaṃ aniyatārammaṇaṃ hoti.

Rūpārammaṇāya kiriyāmanodhātuyā apagamo padaṭṭhānaṃ āsannakāraṇaṃ etassāti **apagamapadaṭṭhānaṃ,** tāya āvajjanaṃ katvā ṭhitāya cakkhuviññāṇena dassanakiccaṃ karīyatīti attho. **Tathābhāvapaccupaṭṭhānaṃ** sampaṭicchanabhāvena gayhākāraṃ. **Santīraṇādirasā** somanassayuttā manoviññāṇadhātusantīraṇatadārammaṇarasā, upekkhāyuttā pana santīraṇatadārammaṇapaṭisandhibhavaṅgacutirasā, **tathābhāvapaccupaṭṭhānā** santīraṇādibhāvena gayhākāraṃ.

43. **Kāmāvacarapuññassa** kāmāvacarakusalassa soḷasa vipākā honti. Iti yaṃ vacanaṃ vuttaṃ, **taṃ** vacanaṃ **tihetukapuññassa** ukkaṭṭhassa vasena ācariyo **paridīpaye**. Ayamettha attho – chandādhipateyyādīnaṃ vasena ukkaṭṭhatihetukakusalaṃ kāmasugatiyaṃ tihetukapaṭisandhiṃ datvā pavatte aṭṭha ahetukakusalavipākāni, aṭṭha mahākusalavipākānīti soḷasa pākāni nipphādeti.

44. Kusalānugataṃ katvā bhājitaṃ kiṃ mahaggataṃ vipākacittaṃ **kusalānugataṃ** kusalaṃ anugataṃ katvā mahaggatakusalacittena samānaṃ katvā bhagavatā **bhājitaṃ** desitaṃ. **Kiṃ** kena kāraṇena? **Kāmāvacarapuññaṃva** kāmāvacarakusalaṃ iva asamānaphalaṃ natthi **yato** yasmā kāraṇā, tasmā vipākaṃ kusalānugataṃ katvā bhagavatā bhājitaṃ desitaṃ. **Kāmāvacarapuññaṃvā**ti yathā aṭṭhavidhesu kāmāvacarakusalesu ukkaṭṭhatihetukakusalaṃ kāmasugatiyaṃ tihetukapaṭisandhiṃ datvā pavatte soḷasa kusalavipākāni nipphādeti, tihetukaomakañca duhetukaukkaṭṭhañca kāmasugatiyaṃ duhetukapaṭisandhiṃ datvā pavatte tihetukavirahitāni ahetukaduhetukasaṅkhātāni vipākāni nipphādeti, duhetukaomakaṃ pana kāmasugatiyaṃ ahetukapaṭisandhiṃ datvā pavatte aṭṭha ahetukavipākāni nipphādeti, evaṃ kāmāvacarapuññaṃ asamānaphalaṃva hoti.

45. Gajādīnaṃ chāyā gajādisadisā hoti yathā, evaṃ mahaggatavipākaṃ **sabbathā** sabbapakārena attano kusaleheva samānaṃ hoti.

46-7. **Kāmāvacarapuññaṃva nāparāpariyavedanaṃ** idaṃ mahaggatakusalaṃ kāmāvacarapuññaṃva aparāpariyavedanaṃ aparasmiṃ bhave phaladāyakaṃ **na** hoti, jhānā aparihīnassa **bhavagāmino** paṭisandhigāmino sattassa kusalānantaraṃyeva phalaṃ uppajjati, iti ca ñāpanatthaṃ **etassa** mahaggatavipākassa **kusalānugataṃ** kusalānugamanaṃ bhagavatā **kataṃ**.

48. **Ettha** etasmiṃ mahaggatavipāke paṭipadākkamo tesañca hīnādīnaṃ bhedato **jhānāgamanato** mahaggatakusalajhānassa āgamanavasena **vibhāvinā** paṇḍitena veditabbo.

49. Ettha vipāke chandādi**adhipatīnaṃ** abhāvo, ayameva visesato kusalato ayaṃ eva viseso, sesaṃ

sabbapakāraṃ avisesena kusalena samaṃ **mataṃ** kathitaṃ bhagavatā.

50. **Suññataṃ animittanti, tathāpaṇihitantipi** suññataṃ anattā, animittaṃ aniccaṃ, appaṇihitaṃ dukkhaṃ **iti** etāni tīṇi nāmāni **maggassa anantare** catubbidhassa maggassa anantare catubbidhe **phale** honti.

51. **Labbhanti parabhāgasmiṃ** maggānantare pavattaphalato aññasmiṃ kāle **vaḷañjanaphalesu** phalasamāpattisamāpajjanakālesu etāni tīṇi nāmāni na labbhante, phalehi **vipassanāvaseneva** anattaaniccadukkhasaṅkhātānaṃ tiṇṇaṃ vipassanānaṃ vasena eva tāni tīṇi nāmāni labbhare phalehi labbhante.

52. **Honti sādhipatīneva lokuttaraphalāni tu** ekantato sādhipatīni eva honti, lokuttaraphalāni ṭhapetvā aññasmiṃ vipāke adhipatī natthi.

53. Maggo attano maggabhāvena maggo nāma vuccate bhagavatā. Phalaṃ **maggaṃ upādāya** aṭṭhaṅgikamaggaṃ nissayaṃ katvā maggo nāma **iti** vacanaṃ vuccate bhagavatā.

54. **Ime** satta akusalavipākā. Gāvo caranti etthāti gocaro, tassadisattā gocaro ārammaṇanti attho, aniṭṭho ca aniṭṭhamajjhatto ca aniṭṭhāniṭṭhamajjhattā, teyeva gocaro aniṭṭhāniṭṭhamajjhattagocaro, tasmiṃ **aniṭṭhāniṭṭhamajjhattagocare vattare** vattanti. **Sukhādittayayuttā te** te aṭṭha ahetukakusalavipākā sukhādittayayuttā sukhasomanassaupekkhāvedanāhi sahagatā. **Dukkhupekkhāyutā ime** ime satta ahetukaakusalavipākā dukkhupekkhāvedanāhi sahagatā.

55. Evaṃ chattiṃsadhā pākaṃ pākasāsanapūjito sugato. Kiṃ visiṭṭho? Pākaṃ nāma asuraṃ, taṃ sāsati, pākena attano puññaphalena deve anusāsatīti vā pākasāsano, ko so? Sakko. Tena pākasāsanena pūjito **savipākāvipākesu** kusalavipākakiriyesu **kusalo** cheko **evaṃ** iminā mayā vuttappakārena **pākaṃ** cittaṃ chattiṃsappakāraṃ **abrvi** avoca.

Anuḷāresūti khuddakesu. **Tathābhāvapaccupaṭṭhānā** chaḷārammaṇavijānanagayhākārā. Sabbaññutaññāṇassa gati viya gati etissāti **sabbaññutaññāṇagatikā**.

56. **Somanassayuttānaṭṭha**, **kusalākusalāni ca** somanassayuttāni aṭṭha kusalākusalāni ca, kriyato pana pañca **evaṃ** iminā mayā vuttappakārena hāsacittāni terasa.

57. **Puthujjanā hasantettha** ettha etesu terasacittesu puthujjanā pana aṭṭhahi cittehi hasanti. **Sekhā** satta ariyā chahi cittehi hasanti. **Asekhā** khīṇāsavā **pañcahi** cittehi hasanti.

Kusalāni pana rūpārūpakusalāni sekhaputhujjanānaṃ uppajjanti. **Imāni** rūpārūpakiriyāni khīṇāsavānaṃ bhāvanāyeva kāro bhāvanākāro, tassa vaso bhāvanākāravaso, tena pavattāni. **Tāni** rūpārūpakusalāni bhāvanāpuññavasappavattāni bhāvanākusalavasena pavattāni. **Imesaṃ** rūpārūpakiriyānaṃ **tesañca** rūpārūpakusalānaṃ ayameva viseso.

58-9. **Yā puthujjanakālasmiṃ, abhinibbattitā pana** puthujjanakālasmiṃ puthujjanabhāvaṭṭhitena yoginā abhinibbattitā **yā** rūpārūpasamāpatti, **sā** rūpārūpasamāpatti so yogī **khīṇāsavo bhikkhu** hutvā **naṃ** rūpārūpasamāpattiṃ **yāva** yattakaṃ kālaṃ na samāpajjate, **tāva** tattakena kālena tassa khīṇāsavabhikkhuno **kusalā eva** rūpārūpakusalā eva hoti. Khīṇāsavena **sā** rūpārūpasamāpatti **sace** yadi **samāpannā** samāpajjitā, **kriyā** rūpārūpakiriyā hoti.

60. **Ekādasavidhaṃ kāme** kāmāvacare kiriyacittaṃ ekādasavidhaṃ, **rūpe** rūpāvacare pañca, arūpisu cattāri iti sabbāni kriyacittāni vīsati.

61. **Lokuttarakriyacittaṃ, pana kasmā na vijjati**? Maggassa ekacittakkhaṇikattā na vijjati. Ayamettha adhippāyo – catumaggaṭṭho khīṇāsavo nāma na hoti, maggānantarameva phalaṃ uppajjati, maggopi ekacittakkhaṇiko yadi cittaṃ bahucittakkhaṇikaṃ, phalasamaṅgino khīṇāsavassapi maggacittaṃ bhaveyya, evaṃ sati lokuttarakiriyacittaṃ bhaveyyāti adhippāyo.

62. **Kriyākriyāpattivibhāgadesako** karaṇaṃ kriyaṃ, **kriyaṃ** nāma vinayapariyāyena akattabbassa karaṇaṃ, na karaṇaṃ akriyaṃ, **akriyaṃ** nāma vinayapariyāyena kattabbassa akaraṇaṃ, āpajjanaṃ āpatti, kriyāya karaṇena āpatti kriyāpatti, akriyāya akaraṇena āpatti akriyāpatti, kriyāpatti ca akriyāpatti ca kriyāpatyākriyāpattiyo, ekassa **āpatti-** saddassa lopaṃ katvā ‘‘kriyākriyāpattiyo’’ti vuttaṃ, tāsaṃ vibhāgo kriyākriyāpattivibhāgo, desetīti desako, tassa

desako **kriyākriyāpattivibhāgadesako**. Ṇvu-tu-paccayesu paresu kammatthe chaṭṭhī hotīti vadanti. Jino kiṃ visiṭṭho? Kriyākriyāpattivibhāgadesako **hitāhitānaṃ sakriyākriyārato** hitassa sakriyāya rato, ahitassa akriyāya rato, yaṃ kriyākriyaṃ, **kriyaṃ** nāma kriyacittaṃ, **akriyaṃ** nāma kusalākusalavipākacittaṃ icchanti eke. Taṃ na. Kasmā? Kusalādhikāre ''kusalaṃ muninā lapitaṃ'' akusalādhikāre ''pāpamānasaṃ pāpāpāpesvapāpena vuttaṃ'' vipākādhikāre ''pākaṃ sugato abravī''ti vatvā puna kriyādhikāre ''kusalākusalavipākāni avocā''ti vacanassa vattabbābhāvato. Tena vāssa kriyākriyaṃ etassāti **kriyākriyaṃ,** kriyākriyasabhāvanti attho. Ayameva sārato paccetabbo. Yaṃ kriyākriyaṃ cittaṃ kriyākriyāsabhāvaṃ **avoca** desesi, **taṃ kriyākriyaṃ** kriyākriyasabhāvaṃ mayā **samīritaṃ,** sammā pakārena īritaṃ kathitaṃ.

64. **Ekūnanavuti sabbe, cittuppādā mahesinā** lokuttare aṭṭha katvā ekūnanavuti sabbe cittuppādā **mahesinā** tathāgatena **samāsato** saṅkhepato niddiṭṭhā.

65. **Piṭake abhidhammasmiṃ, ye bhikkhū pāṭavatthino** abhidhammapiṭake paṭuno bhāvo pāṭavaṃ, tena attho pāṭavattho, so etesaṃ atthīti **pāṭavatthino,** chekabhāvatthikā ye bhikkhū, **tehi** bhikkhūhi **ayaṃ** abhidhammāvatāro **uggahetabbo** sikkhitabbo punappunaṃ cintitabbo.

66. **Ye** janā tassaṅkāsena taṃsannibhena abhidhammāvatārena **abhidhammamahodadhiṃ** mahāsāgarasannibhaṃ abhidhammaṃ taranti, te imaṃ lokaṃ paralokañca taranti. **Itī**ti parisamāpane.

Iti abhidhammāvatāraṭīkāya

Cittaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Paṭhamo paricchedo.

2. Dutiyo paricchedo

Cetasikaniddesavaṇṇanā

67. **Cittānantaramuddiṭṭhā**, **ye ca cetasikā mayā** ye ca cetasikā cittānantaraṃ mayā uddiṭṭhā, ito paraṃ idāni **tesaṃ** cetasikānaṃ vibhājanaṃ karissāmi ahaṃ.

Imesu pana karuṇāmuditāvasena bhāvanākāle karuṇāpubbabhāgo vā, appanāpattāya karuṇāya pubbabhāgo, tasmiṃ pubbabhāge, karuṇāto pubbabhāge kāmāvacaracitteti attho. Ekā karuṇā uppajjati. Muditāpubbabhāge vā appanāpattāya muditāya pubbabhāge ekā muditā uppajjati. Iminā kāmāvacaracittena yogī micchākammantādīhi dhammehi viramati. **Ramu**-dhātu kīḷāyaṃ, **vi**-saddo viramaṇattho.

68. **Ādinā puññacittena, tettiṃsa niyatā matā ādinā puññacittena** paṭhamamahākusalacittena saha niyatā **tettiṃsa** cetasikā bhagavatā matāti, atha vā karuṇāmuditā aniyatā **ekena** dhammena saha **catuttiṃsa** dhammā bhavanti.

69. **Kasmā panettha mettā ca, upekkhā ca na uddhaṭā ettha** etesu yevāpanakadhammesu, niddhāraṇaṃ, mettā ca upekkhā ca **dhammarājena** satthunā **na uddhaṭā** na vuttā kasmā kāraṇā.

70. **Abyāpādena mettāpi** abyāpādena mettā gahitā, **upekkhā**ti tatramajjhattatāya ca gahitā **yasmā** kāraṇā, tasmā ubhopetā bhagavatā na gahitā.

71. **Kasmā yevāpanā dhammā, buddhenādiccabandhunā** sabbe te **yevāpanā dhammā** yevāpananāmakā pāḷiyaṃ sarūpena eva. Bandhati snehena etasminti bandhu, ādiccassa bandhu ādiccabandhu, tena **ādiccabandhunā** buddhena **na ca uddhaṭā** na desitā.

72. Kasmā kāraṇā? **Yasmā aniyatā keci** yevāpanakā aniyatā, **yasmā** kāraṇā **rāsiṃ** dukavaggādirāsiṃ **na bhajanti** na sevanti, **yasmā** kāraṇā **keci** yevāpanakā dubbalā, tasmā pāḷiyaṃ bhagavatā na vuttā.

73. **Chandādhimokkhamuditā manasi ca kāro,**

Majjhattatā ca karuṇā viratittayañca;
Puññesu tena niyatāniyatā ca sabbe,
Yevāpanā munivarena na ceva vuttā.

Chandādhimokkho muditā manasikāro majjhattatā karuṇā viratittayañca **puññesu**kusalesu niyatā cattāro aniyatā pañca sabbe yevāpanā na ca eva tena munivarena vuttā.

74-80. **Kasmā panettha phassova, paṭhamaṃ samudīrito ettha** etesu cetasikesu, jātiniddhāraṇaṃ, phassova paṭhamaṃ **samudīrito** kathito. Kasmā kāraṇā? **Kira** mayā sutaṃ, ārammaṇe cittassa paṭhamaṃ abhinipātattā phasso paṭhamaṃ samudīrito, **phusitvā pana phassena** phassena ārammaṇaṃ phusitvā yogino vedanāya ārammaṇaṃ **vedaye,** saññāya **sañjānāti,** cetanāya ārammaṇaṃ **cetaye**. **Sahajātānaṃ** cetasikānaṃ phassova **idha** imasmiṃ citte mahesinā paṭhamaṃ vutto. **Hi** kasmā kāraṇā? Yasmā **balavapaccayattā,** tasmā vutto. **Akāraṇamidaṃ sabbaṃ, cittānaṃ tu saheva ca** ‘‘paṭhamābhinipātattā’’ti ca ‘‘balavapaccayattā’’ti ca **idaṃ sabbaṃ** vacanaṃ **akāraṇaṃ** ahetukaṃ ayuttaṃ, kasmā kāraṇā? **Cittajānaṃ** cittehi sahappavattānaṃ cetasikānaṃ **ekuppādādibhāvena** samānuppādasamānanirodhasamānālambaṇasamānavatthukabhāvena pavattito akāraṇaṃ ayuttaṃ. **Ayaṃ tu paṭhamuppanno, ayaṃ pacchāti natthidaṃ ayaṃ** dhammo paṭhamuppanno, **ayaṃ** dhammo pacchākāle uppanno iti **idaṃ** vacanaṃ natthi. Balavapaccayattepi kāraṇaṃ na ca dissati. Desanākkamato ceva paṭhamaṃ samudīrito **iccevaṃ** iti evaṃ iti iminā mayā vuttappakārena phassassa paṭhamaṃ samudīritataṃ **viññunā** vibhāvinā viññeyyaṃ, **visesato** visesena aññathā na viññeyyaṃ. **Na ca pariyesitabboyaṃ, tasmā pubbāparakkamo** yasmā kāraṇā ayaṃ pubbāparakkamo viññunā **na ca pariyesitabbo** na gavesitabbo, dhammā eva vacanatthalakkhaṇādīhi **vijānatā** paṇḍitena pariyesitabbā.

Iṭṭhākārānubhavanarasā iṭṭhārammaṇānubhavanakiccā **subhojanarasaṃ** anubhavanto **rājā viya**. Cetasikaassādapaccupaṭṭhānā cetasikapassaddhipadaṭṭhānā.

Paccābhiññāṇakaraṇarasā paṭijānanakiccā **vaḍḍhakissa abhiññāṇakaraṇamiva** vaḍḍhakino sakiṃ sañjānitvāpi dāruharesu suttassa paṭipasāraṇaṃ viyāti adhippāyo. **Yathāgahitanimittavasenā**ti yathāpavattitanimittassa vasena. Manasi abhinivesakaraṇaṃ gayhākārā.

Āyūhanarasā pavattanakiccasādhakā. **Mahāvaḍḍhakiādayo viya** yathā mahāvaḍḍhakī sayampi dāruṃ tacchati, parepi dāruṃ tacchāpeti, evaṃ sayampi ārammaṇe sandahati, sampayuttadhammepi abhisandahāpeti.

Āhananaṃ bhuso hananaṃ, pariyāhananaṃ samantā hananaṃ, taṃ raso etassāti **āhananapariyāhananaraso**.

Ārammaṇānumajjanalakkhaṇo ārammaṇaparimaddanalakkhaṇo.

Pinayatīti pīti, sahajātadhamme ārammaṇe pinayatīti attho. Kāyacitta**pharaṇarasā**. Udaggassa cittassa bhāvo odagyaṃ, taṃ paccupaṭṭhānaṃ etassāti **odagyapaccupaṭṭhānā**.

Saddahanti vatthuttayaṃ saddahanti. **Akālusiyapaccupaṭṭhānā** anāvilabhāvapaccupaṭṭhānā. **Saddheyyavatthupadaṭṭhānā** saddahitabbavatthuttayāsannakāraṇā.

Araññagatasudesako viya araññe gato maggasudesako viya.

Attanā avinibbhuttānaṃ dhammānanti avigatānaṃ cetasikānaṃ. **Tesa**nti tesaṃ cetasikānaṃ dhammānaṃ. Santepi ca **tesaṃ** cetasikānaṃ anupālanalakkhaṇādimhi vidhāne atthikkhaṇeyeva **taṃ** tesaṃ pāletabbānaṃ cetasikānaṃ pavattakkhaṇeyeva taṃ jīvitaṃ **te dhamme** pāletabbe cetasike anupāleti. **Udakaṃ viyā**ti yathā udakaṃ attani uppalādīni anupāleti, tathā anupālanalakkhaṇādimhi vidhāne santepi tesaṃ atthikkhaṇeyeva anupāleti, vijjamānakkhaṇeva anupāletīti adhippāyo. Paccayuppannepi ca dhamme anupāleti, **dhāti viya kumāraṃ** aññāya janitaṃ kumāraṃ rakkhantī dhāti viya, parassa puttaṃ aṅkādinā dhāretīti **dhāti**. **Sayaṃpavattitadhammasambandheneva pavattati** attanā pavattitehi dhammehi sampavattati. **Niyāmako viya** yathā niyāmako ekanāvāya vutthehi janehi saha pavattati, bhaṅgato uddhaṃ taṃ jīvitaṃ na pavattayati, attano ca abhāvā ṭhapayitabbānaṃ cetasikānañca abhāvā, bhaṅgakkhaṇe cetasike na ṭhapeti sayaṃ bhijjamānattā, vaṭṭisneho khīyamāno padīpasikhaṃ na karoti yathā.

Sommabhāvapaccupaṭṭhānoti mudubhāvapaccupaṭṭhāno, sītalabhāvapaccupaṭṭhāno vā.

Kāyoti cettha vedanādayo tayo khandhā vedanākkhandho saññākkhandho saṅkhārakkhandho ime khandhā gahitā.

Nimmaddanarasāti nimmaddanakiccā. **Kāyacittānaṃ avūpasamatāuddhaccādikilesapaṭipakkhabhūtā**ti **ādi**ggahaṇena kukkuccaṃ gahetabbaṃ.

Iti abhidhammāvatāraṭīkāya

Cetasikaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dutiyo paricchedo.

3. Tatiyo paricchedo

Cetasikavibhāganiddesavaṇṇanā

89. **Sabbe cetasikā vuttā, buddhenādiccabandhunā** ye sabbe cetasikā **ādiccabandhunā** buddhena vuttā, **te** sabbe cetasikā **nāmasāmaññato** nāmasamānabhāvena **dvepaññāsabhavanti te,** anottappapariyosānā dvipaññāsa bhavanti.

90-92. **Catupaññāsadhā kāme, rūpe pañcadaseritā kāme** kāmāvacare catupaññāsa cittāni īritā. **Rūpe** rūpāvacare pañcadasa cittāni īritā bhavanti. **Dvādasārūpe** arūpāvacare dvādasa cittāni bhavanti. **Cattālīsa manāsavā** lokuttaracittāni cattālīsa bhavanti, ekavīsasataṃ sabbe cittuppādā **samāsato** saṅkhepato ekavīsasataṃ hoti. **Etesu tesamuppattiṃ** ito paraṃ **etesu** mayā vuttesu cittesu **tesaṃ** phassādīnaṃ dhammānaṃ uppattiṃ ekaṃ ekaṃ uddharitvā cittacetasikesu bhikkhūnaṃ pāṭavatthāya ahaṃ **pavakkhāmi** desissāmi.

93. **Ekaggatā** cittekaggatā **manakkāro** manasikāro **jīvitaṃ** phassapañcakaṃ **ete aṭṭha** cetasikā **avinibbhogā** aññamaññato avigatā **ekuppādā** samānuppādā **sahakkhayā** sahavayā.

94. **Phasso ca vedanā saññā, cetanā jīvitindriyaṃ** ekaggatā manakkāro **ime** cetasikā **sabbasādhāraṇā** sabbacittehi sādhāraṇā, sabbacittānaṃ sādhāraṇā vā.

95. **Vitakko pañcapaññāsa-cittesu samudīrito. Cāro chasaṭṭhicittesu** vitakko tāva dvipañcaviññāṇavajjitakāmāvacaresu ceva ekādasasu paṭhamajjhānacittesu cāti **pañcapaññāsacittesu** bhagavatā samudīrito. Vicāro dvipañcaviññāṇavajjitakāmāvacaracittesu ekādasasu paṭhamajjhānacittesu ca ekādasasu dutiyajjhānacittesu cāti **chasaṭṭhicittesu** jāyati. Ettha etasmiṃ vacane saṃsayo natthi.

96. **Ekapaññāsacittesu, pīti tesaṭṭhiyā sukhaṃ** pītidomanassupekkhāsahagatakāyaviññāṇacatutthajjhānavajjitesu **ekapaññāsacittesu** jāyati. Sukhaṃ domanassadukkhupekkhāsahagatavajjitesu **tesaṭṭhi**cittesu jāyati. **Upekkhā** somanassasukhadukkhasahagatavajjitesu **pañcapaññāsacittesu** jāyati. **Dukkhaṃ** akusalavipākakāyaviññāṇapaṭighasahagatesu **tīsu** cittesu jāyati.

97. **Hoti dvāsaṭṭhicittesu, somanassindriyaṃ pana** domanassadukkhasukhupekkhāsahagatavajjitesu **dvāsaṭṭhicittesu** jāyati. **Dukkhindriyaṃ panekasmiṃ** akusalavipāke kāyaviññāṇe jāyati. **Tathekamhi sukhindriyaṃ** tathā **ekasmiṃ** puññapāke kāyaviññāṇe hoti.

98. **Pañcuttarasate citte, vīriyaṃ āha nāyako** jino pañcadvārāvajjanadvipañcaviññāṇasampaṭicchanasantīraṇavajjite **pañcuttarasate citte** vīriyaṃ **āha** kathesi. **Catuttarasate citte, samādhindriyamabrvi** vicikicchāsahagatadvipañcaviññāṇasampaṭicchanasantīraṇapañcadvārāvajjanavajjite **catuttarasate citte** samādhindriyaṃ avoca.

99. **Sabbāhetukacittāni, ṭhapetvā cekahetuke** sabbāni aṭṭhārasa ahetukacittāni ekahetukacittadvayañca ṭhapetvā sesasmiṃ **ekuttarasate citte** chandassa uppattiṃ **uddise** paṇḍito katheyya.

100. **Ṭhapetvā dasa viññāṇe** cakkhuviññāṇādike dasa viññāṇe ca **vicikicchāyutampi** cittaṃ ṭhapetvā sesasmiṃ **dasuttarasate citte** adhimokkho bhagavatā udīrito.

101-2. Saddhā sati hirī ottappaṃ alobho adoso tatramajjhattaṃ cha yugaḷā ca **iti** ime ekūnavīsati dhammā niyatā hutvā ekanavutiyā citte jāyanti. Ekūnavīsati dhammā **ahetukesu** aṭṭhārasasu **apuññesu** dvādasasu akusalesu **na jāyare** na jāyanti.

103. **Ekūnāsītiyā citte, paññā jāyati sabbadā** paññā dvādasaakusalaaṭṭhārasaahetukamahākusalañāṇavippayuttamahāvipākañāṇavippayuttamahākiriyāñāṇavippayuttavajjite **ekūnāsītiyā** citte jāyati. **Aṭṭhavīsatiyā citte, karuṇāmuditā siyuṃ** karuṇāmuditā aṭṭhasu mahākusalesu, aṭṭhasu mahākiriyāsu, rūpāvacarapañcamajjhānavajjitesu dvādasarūpāvacaresu cāti **aṭṭhavīsatiyā cittesu** siyuṃ bhaveyyuṃ.

104. **Kāmāvacarapuññesu, sabbalokuttaresu ca** kāmāvacaramahākusalesu cittesu sabbesu lokuttaresu cāti saha aṭṭhake **cattālīsavidhe citte** viratittayaṃ hoti.

105. Saddhā sati hirottappaṃ alobhādittayampi ca yugaḷāni cha ca majjhattaṃ karuṇāmuditāpi ca.

106. Tathā tisso viratiyo sabbe te pañcavīsati dhammā mahākusalacittasampayuttaabyākatacittasampayuttāti **kusalena** sabbesuyeva dhammesu chekena vijitaṅgaṇena pakāsitā.

107. **Ahirīkaṃ anottappaṃ, moho uddhaccameva cā**ti ime cattāro dhammā niyatā hutvā **dvādasāpuññacittesuyeva** dvādasaakusalacittesuyeva **jāyare** jāyanti.

108-9. **Lobho doso ca moho ca, māno diṭṭhi ca saṃsayo** vicikicchā middhaṃ uddhaccaṃ kukkuccaṃ thinaṃ macchariyampi ca ahirikaṃ anottappaṃ issā ca domanassakaṃ **ete** dhammā **akusalā** akusalacittasampayuttā **ekantena mahesinā** vijitaṅgaṇavigatamalena vuttā.

110. Lobho **aṭṭhasu** lobhamūlesu cittesu bhagavatā **niddiṭṭho** dassito. Diṭṭhi **catūsu** diṭṭhisampayuttesu cittesu vuttā. Māno diṭṭhivippayuttesu catūsu gāhūpavādappabhindanena vutto. Doso **dvīsu eva** paṭighasampayuttesu cittesu munindena vutto.

111. Issāmaccherakukkuccā **dvīsu** dosamūlesu cittesu jāyanti, **no saha** saha no jāyanti, ekekova jāyantīti attho. **Vicikicchā panekasmiṃ** vicikicchā pana ekasmiṃ vicikicchāsahagatacitte jāyati. Thinamiddhaṃ **pañcasu** sasaṅkhārikaakusalacittesu jāyati.

112-3. **Phasso ca vedanā saññā, cetanā jīvitaṃ mano** vitakko ca vicāro ca pīti vīriyaṃ samādhi ca chando cevādhimokkho ca manasikāro ca **cuddasa** dhammā **kusalā ca** kusalacetasikā ca honti. **Akusalā ceva** akusalacetasikā ceva **abyākatāpi ca** abyākatacetasikā ca honti.

114. **Ekūnatiṃsacittesu, jhānaṃ pañcaṅgikaṃ mataṃ** catūsu somanassasahagatākusalesu, dvādasasu somanassasahagatamahākusalamahāvipākamahākiriyacittesu, sukhasantīraṇahasituppādacittesu, tīsu rūpapaṭhamajjhānacittesu, aṭṭhasu lokuttarapaṭhamajjhānacittesu cāti **ekūnatiṃsacittesu pañcaṅgikaṃ** pañcāvayavajhānayuttaṃ jhānaṃ sugatena mataṃ. Upekkhāsahagatāni cattāri lobhamūlāni ca dve dosamūlāni ca dve mohamūlāni ca manodhātuttikañca upekkhāsahagatā tisso ahetukamanoviññāṇadhātuyo ca dvādasupekkhāsahagatāni mahākusalamahāvipākakiriyacittāni tīṇi rūpadutiyajjhānacittāni aṭṭha lokuttaradutiyajjhānacittāni cāti **sattatiṃsa** cittāni **catujhānaṅgayuttāni** catujhānāvayavayuttāni **iti** evaṃ niddise **katheyya**.

115. **Ekādasavidhaṃ cittaṃ, tivaṅgikamudīritaṃ** tīṇi rūpāvacaratatiyajjhānacittāni, aṭṭhalokuttaratatiyajjhānacittāni cāti **ekādasavidhaṃ cittaṃ tivaṅgikaṃ** tiavayavajhānayuttaṃ, cha rūpāvacaracatutthajjhānapañcamajjhānacittāni, dvādasārūpāvacaracittāni, soḷasa lokuttaracatutthajjhānapañcamajjhānacittāni cāti **catutiṃsavidhaṃ cittaṃ duvaṅgikaṃ** dviavayavajhānayuttaṃ **udīritaṃ** jinena īritaṃ.

116. **Sabhāvenāvitakkesu, jhānaṅgāni na uddhare sabhāvena** pakatiyā **avitakkesu** vitakkavirahitesu dvipañcaviññāṇesu **jhānaṅgāni** jhānāvayavāni jino na uddhare. Ayametthādhippāyo – aññattha vitakko jhānacittena vippahīno bhāsito, imesu pana neva jhānacittena pahīnā, pakatiyā vitakkavirahitāni dvipañcaviññāṇāni sabbāhetukacittesu **maggaṅgāni** maggāvayavāni jino **na uddhare** na deseyya.

117. **Budho** jino dvipañcaviññāṇesu manodhātuttike ca tīsu santīraṇesu cāti **soḷasacittesu** tīṇindriyāni **vade** katheyya. **Ekasmiṃ pana cattāri** ekasmiṃ vicikicchāsahagatacitte cattāri indriyāni honti, ekādasasu akusalacittesu

vicikicchāyuttacittavajjitesu hasituppāde ceva voṭṭhabbanacitte cāti **terasasu** cittesu **pañca** indriyāni **budho** bhagavā **uddhare** uddhareyya.

118. **Satta dvādasacittesu, indriyāni jinobrvi jino** buddho ñāṇavippayuttamahākusalamahāvipākamahākiriyāsaṅkhātesu **dvādasacittesu** satta indriyāni **abrvi** kathesi, **ekenūnesu aṭṭheva, cattālīsamanesu ca** jino ñāṇasampayuttamahākusalamahāvipākamahākiriyāsaṅkhātesu dvādasasu cittesu, pañcadasasu rūpesu, dvādasasu arūpesu cāti **ekenūnesu cattālīsamanesu** aṭṭheva indriyāni abrvi.

119. **Cattālīsāya** lokuttara**cittesu navakaṃ** indriyanavakaṃ nāyako **abrvi** kathesi. **Evaṃ indriyayogopi, veditabbo vibhāvinā evaṃ** iminā mayā vuttappakārena cittesu indriyayogo vibhāvinā visesena paññaṃ bhāvetuṃ pakāsetuṃ sīlametassāti vibhāvī, tena veditabbo.

120. **Amaggaṅgāni nāmettha, aṭṭhārasa ahetukā ettha** etesu cittesu aṭṭhārasa ahetukā natthi maggo etesūti amaggaṅgāni nāma, **jhānaṅgāni na vijjanti, viññāṇesu dvipañcasu** dvipañcaviññāṇesu jhānaṅgānipi na saṃvijjanti.

121. **Ekaṃ cittaṃ dumaggaṅgaṃ** ekaṃ vicikicchāsahagatacittaṃ **dumaggaṅgaṃ** dumaggāvayavaṃ, catūsu diṭṭhivippayuttākusalacittesu ca dvīsu paṭighayuttesu ca uddhaccayuttesu cāti **sattasu** cittesu ca **timaggaṅgāni** timaggāvayavāni honti. **Cattālīsāya cittesu**, **maggo so caturaṅgiko** catūsu diṭṭhisampayuttākusalesu ñāṇavippayuttamahākusalamahāvipākamahākiriyāsaṅkhātesu dvādasasu cittesu ca rūpāvacaradutiyatatiyacatutthapañcamajjhānasaṅkhātesu dvādasasu rūpāvacaresu, dvādasasu arūpāvacaresu cāti **cattālīsāya cittesu caturaṅgiko maggo** caturāvayavo maggo hoti.

122. **Pañcaddasasu cittesu, maggo pañcaṅgiko mato** ñāṇasampayuttamahākusalamahāvipākamahākiriyāsaṅkhātesu dvādasasu, tīsu rūpapaṭhamajjhānacittesu cāti **pañcaddasasu cittesu pañcaṅgiko** pañcāvayavo maggo bhagavatā mato. **Dvattiṃsacittesu maggo sattaṅgikopi ca** lokuttaradutiyatatiyacatutthapañcamajjhānasaṅkhātesu **dvattiṃsacittesu** maggo **sattaṅgiko** sattāvayavo hoti.

123. **Maggo aṭṭhasu cittesu** maggaphalavasena **aṭṭhasu** lokuttaracittesu maggo **aṭṭhaṅgiko** aṭṭhāvayavo hoti. **Iti** parisamāpane. **Tu** padapūraṇe. **Evaṃ** iminā mayā vuttappakārena sabbacittesu **maggaṅgāni** maggāvayavāni dhīro uddhareyya, deseyyāti attho.

124. **Balāni dve dvicittesu** hasituppādavoṭṭhabbanasaṅkhātesu dvīsu cittesu dve balāni honti. **Ekasmiṃ tīṇi dīpaye** ekasmiṃ vicikicchāyutte tīṇi balāni dhīro **dīpaye** pakāseyya. Vicikicchāyuttato sesesu **ekādasasu** akusalesu **cattāri** balāni honti. **Cha dvādasasu** ñāṇavippayuttamahākusalamahāvipākamahākiriyāsaṅkhātesu dvādasasu cittesu cha balāni hontīti dhīro **niddise** katheyya.

125. **Ekūnāsītiyā satta** ñāṇasampayuttamahākusalamahāvipākamahākiriyāsaṅkhātesu dvādasasu kāmāvacaracittesu, sattavīsatiyā mahaggatacittesu, cattālīsalokuttaracittesu cāti **ekūnāsītiyā** cittesu satta balāni honti. **Soḷasevābalāni tu** dvipañcaviññāṇāni ca tisso manodhātuyo ca tīṇi santīraṇāni cāti **soḷasa** eva cittāni **abalāni** balavirahitāni honti, **evaṃ** iminā mayā vuttappakārena cittaṃ **sabalaṃ** balena sahagataṃ **abalampi ca** balavirahitañcāpi cittaṃ **viññeyyaṃ** dhīrena vijānitabbaṃ.

126. **Jhānaṅgamaggaṅgabalindriyāni, cittesu jāyanti hi yesu yāni yesu** cittesu **yāni** jhānaṅgamaggaṅgabalaindriyāni jāyanti, **mayā samāsena samuddharitvā** asaṃsaṭṭhaṃ uddharitvā **tesu** cittesu **sabbānipi tāni** jhānaṅgamaggaṅgabalaindriyāni **samāsena** saṅkhepena **mayā** buddhadattācariyena **vuttāni** kathitāni.

Iti abhidhammāvatāraṭīkāya

Cetasikavibhāganiddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Tatiyo paricchedo.

4. Catuttho paricchedo

Ekavidhādiniddesavaṇṇanā

127. **Ito paraṃ pavakkhāmi, nayamekavidhādikaṃ;**

Ābhidhammikabhikkhūnaṃ, buddhiyā pana vuddhiyā.

Ahaṃ **ito paraṃ** ito paricchedato paraṃ ekavidhādikaṃ nayaṃ ābhidhammikabhikkhūnaṃ buddhiyā vuddhitthāya **pavakkhāmi** desessāmi.

128. Sabbamekavidhaṃ cittaṃ, vijānanasabhāvato sabbaṃ cittaṃ vijānanasabhāvato ekavidhaṃ, **duvidhañca bhave cittaṃ** ahetukasahetukato idaṃ cittaṃ duvidhaṃ bhaveyya.

129. Puññāpuññavipākā hi, kāme dasa ca pañca ca hi saccaṃ **kāme** kāmāvacare kusalākusalavipākā dasa pañca ca kiriyā tisso iti sabbe **aṭṭhārasa** cittuppādā ahetukā.

130. Ahetukato cittuppādato **sesā** ekasattati cittuppādā **sahetukāti** sahetukā nāmāti mahesinā **tādinā** aviparītasabhāvena **hetuvādinā** paccayavādinā niddiṭṭhā.

131. **Savatthukāvatthukato** savatthukaavatthukavasena tathā ubhayavasena savatthukavasena, avatthukavasena ca sabbaṃ vuttappakārena ca mānasaṃ tividhaṃ hoti.

132-4. **Sabbo kāmavipāko ca, rūpe pañcadasāpi ca** cittuppādā **ādimaggo** paṭhamamaggo hasituppādo manodhātukiriyāpi ca domanassadvayañcāpi tecattālīsa mānasā **vinā vatthuṃ** vatthuṃ vajjetvā na uppajjanti, ekantena savatthukā nāma. Arūpāvacaravipākā ca ekantena avatthukā, mayā vuttato cittuppādato **sesāni** dvecattālīsa cittāni **ubhayathā** savatthukāvatthukavasena siyuṃ.

135. Ekekārammaṇaṃ cittaṃ, pañcārammaṇameva ca cittaṃ chaḷārammaṇakañceti **evaṃ** iminā mayā vuttappakārenāpi tividhaṃ cittaṃ siyā.

136-8. **Viññāṇāni ca dve pañca, aṭṭha lokuttarāni ca** abhiññāmānasaṃ ṭhapetvā sabbaṃ mahaggatañcevāti **tecattālīsa** cittuppādā pana ekekārammaṇā viññeyyā dhīrena. **Tattha** citte manodhātuttayaṃ pañcārammaṇaṃ īritaṃ bhagavatā. Mayā vuttacittato **sesāni tecattālīsa** cittāni chaḷārammaṇikāni matāni satthunā, tathā evaṃ cittaṃ kusalākusalādito tividhaṃ. **Ādi-**saddena abyākataṃ gahetabbaṃ.

139. Ahetukaṃ cittaṃ ekahetukañca cittaṃ dvihetukañca cittaṃ tihetukañca cittanti **evaṃ** iminā pakārena cittaṃ catubbidhaṃ vibhāvinā viññātabbaṃ.

140-2. Heṭṭhā mayāpi niddiṭṭhā **aṭṭhārasa** cittuppādā ahetukā, **vicikicchuddhaccasaṃyuttaṃ** cittaṃ ekahetukaṃ evaṃ udīritaṃ bhagavatā. **Kāme** kāmāvacare **puññavipākakriyato** kusalavasena ca vipākavasena ca kiriyāvasena ca **dvādasadhā** cittuppādā akusalā ca dasadhā cāti bāvīsati cittuppādā duhetukā. **Kāme** kāmāvacare **puññavipākakriyato** puññavasena ca vipākavasena ca kiriyāvasena ca **dvādasadhā** cittuppādā. Sabbaṃ mahaggatañceva **appamāṇaṃ** lokuttaracittañca tihetukaṃ.

143-50. **Rūpīriyāpathaviññatti-janakājanakādito**ti rūpairiyāpathaviññattijanakavasena rūpairiyāpathajanakavasena ca rūpajanakavasena ca tikiccājanakavasena cātiādīhi pakārehi sabbaṃ cittaṃ catubbidhaṃ hoti. **Tattha** tasmiṃ citte dvādasākusalā, kāmadhātuyā kusalā, tathā kāme dasa kiriyā, abhiññāmānasaṃ dvayaṃ, ime bāttiṃsa mānasā rūpāni samuṭṭhāpenti, iriyāpathaṃ kappenti, viññattiṃ janayanti. Kusalā mahaggatamānasā kiriyā ca mahaggatamānasā, **aṭṭha** anāsavacittāni, chabbīsati ca mānasā rūpāni samuṭṭhāpenti, iriyāpathaṃ kappenti. **Copanaṃ na pāpenti** viññattiṃ na janayantīti attho. Ime cittuppādā dukiccaniyatā, dasa viññāṇe ṭhapetvā dvīsu bhūmīsu **vipākā** manodhātudvayasantīraṇattayamahāvipākarūpavipākānaṃ vasena aṭṭhārasa pākā manodhātu kiriyā cevāti **imāni ekūnavīsati** cittāni rūpāni samuṭṭhāpenti, itaradvayaṃ na karonti, **puna dvepañcaviññāṇā** paṭhamaṃ ''dasa viññāṇe''ti vuttattā ''punā''ti vuttā. Arūpīsu vipākā ca **sabbesaṃ** sattānaṃ paṭisandhicittañca arahato cuticittañca ime soḷasa mānasā tikiccāni na karonti.

151. Ekadviticatuṭṭhāna-pañcaṭṭhānappabhedato ekakiccadvikiccatikiccacatukiccapañcakiccabhedena **pañcadhā cittaṃ** pañcapakāraṃ cittaṃ **pañcanimmalalocano** buddho **akkhāsi** kathesi.

152. **Kusalākusalā sabbe, cittuppādā mahākriyā;**
Mahaggatā kriyā ceva, cattāro phalamānasā.

153. Sabbeva pañcapaññāsa cittuppādā **javanaṭṭhānatoyeva** javanakiccavaseneva **ekaṭṭhāne** ekakicce

nippapañcena satthunā taṇhāmānadiṭṭhivirahitena satthunā **niyāmitā** kathitā.

154. **Puna dvepañcaviññāṇā** cittuppādā dassane savane tathā ghāyane sāyanaṭṭhāne phusane paṭipāṭiyā satthunā niyāmitā.

155. Manodhātuttikaṃ āvajjane paṭicchane, **ete aṭṭhasaṭṭhi** cittuppādā **ekaṭṭhānikataṃ** ekakiccabhāvaṃ **gatā** pattā bhavanti.

156-8. Cittadvayaṃ dviṭṭhānikaṃ nāma udīritaṃ bhagavatā, somanassayutaṃ cittaṃ pañcadvāre santīraṇaṃ siyā. Chadvāre tadālambaṇañca **balavārammaṇe** atimahantārammaṇe sati siyā, tathā voṭṭhabbanaṃ pañcadvāresu voṭṭhabbanaṃ hoti. Manodvāresu pana **sabbesaṃ** ārammaṇānaṃ āvajjanaṃ hoti, idaṃ cittadvayaṃ dviṭṭhānikaṃ nāma hoti.

159. Paṭisandhiyā ṭhānato paṭisandhiyā kiccavasena bhavaṅgassa ṭhānato bhavaṅgassa kiccavasena cutiyā ṭhānato cutiyā kiccavasena te mahaggatavipākā nava **tiṭṭhānikā** tikiccāti muninā matā.

160-3. **Aṭṭha kāmā mahāpākā, paṭisandhibhavaṅgato** paṭisandhibhavaṅgavasena **tadārammaṇato ceva** tadārammaṇavasena ca eva cutiṭṭhānavasena ca **aṭṭha** cittāni catuṭṭhānikacittāni honti, **iti** vacanaṃ dhīro niddise, kusalākusalapākopekkhāsahagatadvayaṃ pañcadvāre santīraṇaṃ bhave, chadvārikesupi balavārammaṇe sati tadārammaṇatā siyā. Paṭisandhibhavaṅgānaṃ ṭhānavasena ca cutiṭṭhānavasena ca idaṃ cittadvayaṃ pañcaṭṭhānikacittaṃ nāmāti udīritaṃ muninā.

164. **Pañcakiccaṃ dvayaṃ cittaṃ,** aṭṭhakaṃ pana catukiccaṃ, navakaṃ tikiccaṃ, dve cittuppādā dvikiccā, imesaṃ imehi cittuppādehi **sesaṃ** ekakaṃ kiccaṃ.

165. **Bhavaṅgāvajjanañceva, dassanaṃ sampaṭicchanaṃ;**
Santīraṇaṃ voṭṭhabbanaṃ, javanaṃ bhavati sattamaṃ.

166. **Chabbidhaṃ hoti taṃ channaṃ** taṃ cittaṃ channaṃ cakkhusotaghānajivhākāyamano**viññāṇānaṃ** pabhedato chabbidhaṃ hoti, cakkhusotaghānajivhākāyamanodhātumanoviññāṇadhātūnaṃ sattannaṃ vasena cittaṃ sattadhā hoti.

167. **Ekekārammaṇaṃ chakkaṃ, pañcārammaṇabhedato chaḷārammaṇato ceva** chaḷārammaṇacittavasena **mano** cittaṃ aṭṭhavidhaṃ hoti.

168. **Tattha** tasmiṃ citte dvepañcaviññāṇā ekekagocarā honti, **dve** cittuppādā rūpārammaṇikā, **dve dve** cittuppādā saddādigocarā.

169. Pañcābhiññāvivajjitaṃ sabbaṃ mahaggataṃ, sabbaṃ lokuttarañca **iti** idaṃ cittaṃ ekekārammaṇaṃ bhave.

170. Idaṃ chakkaṃ ekekārammaṇaṃ vibhāvinā ñeyyaṃ, manodhātuttayaṃ pañcārammaṇikaṃ nāma bhave.

171. Kāmāvacaracittāni cattālīsaṃ tathā ekekaṃ sabbāni abhiññāni ca **chaḷārammaṇikānīti** chaḷārammaṇikāni nāma paṇḍitena viññeyyāni.

172. Sattaviññāṇadhātūsu **pacchimaṃ** manoviññāṇadhātuñca kusalākusalābyākatavasena **tidhā katvā** navavidhaṃ cittaṃ hoti.

173. Manoviññāṇadhātuyā bhedo puññāpuññavaseneva vipākakiriyabhedato chasattatividho hoti.

174. Manodhātuṃ vipākakiriyabhedato **dvidhā katvā pubbe** vuttehi navadhā cittehi mānasaṃ dasadhā hoti.

175. **Pacchimaṃ dhātudvayaṃ** manodhātumanoviññāṇadhātudvayaṃ, manodhātuṃ kusalavipākaakusalavipākakiriyāvasena **tidhā katvā,** manoviññāṇadhātuñca kusalākusalābyākatavasena **tividhā katvā** cakkhusotaghānajivhākāyaviññāṇehi saha cittaṃ ekādasavidhaṃ hoti, **iti** idaṃ vacanaṃ paṇḍito paridīpaye.

176. Manoviññāṇadhātumpi **kusalākusalādito** kusalākusalavipākakiriyāvasena catudhā vibhajitvāna taṃ cittaṃ

cakkhusotaghānajivhākāyaviññāṇehi saha tippakārāya manodhātuyā ca saha dvādasadhāpi dhīro vade.

177-9. Cittaṃ cuddasaṭṭhānabhedena cuddasadhā bhave, paṭisandhiyā vasena ca bhavaṅgavasena ca cutiyā vasena ca āvajjanassa vasena ca pañcannaṃ **dassanādīnaṃ** kiccānaṃ vasena ca sampaṭicchanacetaso vasena ca santīraṇassa vasena ca voṭṭhabbanajavanānaṃ vasena ca, yathā evaṃ tadārammaṇacittassa vasena cāti **evaṃ** iminā pakārena **ṭhānabhedato** kiccabhedena cuddasadhā cittaṃ hoti, **iti** idaṃ vacanaṃ dhīro **paridīpaye** paridīpeyya.

180. **Bhūmipuggalanānattavasena** bhūminānattavasena, puggalanānattavasena ca cittānaṃ pavattito idaṃ cittaṃ bahudhā hoti, **iti** vacanañca dhīro **vibhāvaye** pakāseyya.

181. **Idha** imasmiṃ sāsane yo bhikkhu matimā imasmiṃ ekavidhādinaye **kusalo** cheko hoti, abhidhamme pavattā atthā tassa bhikkhuno **hatthagatā** hatthapaviṭṭhā **āmalakā viya** suddhamaṇikā viya honti.

Iti abhidhammāvatāraṭīkāya

Ekavidhādiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Catuttho paricchedo.

5. Pañcamo paricchedo

Bhūmipuggalacittuppattiniddesavaṇṇanā

182. **Ito paraṃ pavakkhāmi, buddhivuddhikaraṃ nayaṃ;**
Cittānaṃ bhūmisuppattiṃ, puggalānaṃ vasena ca.

Ahaṃ ito paraṃ **buddhivuddhikaraṃ nayaṃ** mativaddhikaraṃ nayaṃ **pavakkhāmi** desessāmi. **Cittānaṃ bhūmisuppattiṃ puggalānaṃ vasena ca** bhūmīsu cittānaṃ uppattiṃ, puggalānaṃ vasena bhūmīsu cittānaṃ uppattiñca pavakkhāmi.

183. **Devā ceva manussā ca,** tisso ca apāyabhūmiyo honti, **gatiyo pañca** tesaṃ devamanussatiracchānapetanirayagatīnaṃ vasena pañca gatiyo **niddiṭṭhā satthunā** dassitā bhagavatā. **Tayo bhavā** pana kāmarūpārūpabhavavasena tayo satthunā **niddiṭṭhā** dassitā.

184-5. **Bhūmiyo tattha tiṃseva, tāsu tiṃseva puggalā tattha** tesu tīsu bhavesu tiṃsa eva bhūmiyo honti, **tāsu** bhūmīsu uppannā puggalā tiṃsa eva honti, etāsu bhūmīsu uppannā sabbe ca pana puggalā paṭisandhikacittānaṃ vasena ekūnavīsati honti. **Paṭisandhi ca nāmesā** esā paṭisandhi ca nāma **duvidhā** dvippakārā **samudīritā** satthunā kathitā.

186. Acittakā paṭisandhi, sacittakā paṭisandhi ca iti duvidhā paṭisandhi hoti, asaññibrahmānaṃ paṭisandhi **acittakā** rūpapaṭisandhi hoti. **Sesā** rūpapaṭisandhito sesā **sacittakā** sacittakapaṭisandhi **ñeyyā** paṇḍitena jānitabbā. **Sā pana** sacittakā paṭisandhi ekūnavīsati hoti.

187. **Paṭisandhivaseneva** sacittakapaṭisandhivasena eva vīsati puggalā honti. **Idha** imasmiṃ cittādhikāre cittādhikārattā acittakapaṭisandhi rūpapaṭisandhi **na ca uddhaṭā** na ca kathitā mayā.

188. **Ahetudvitihetūti, puggalā tividhā siyuṃ** ahetukadvihetukatihetukā iti **tividhā** tippakārā puggalā **siyuṃ** bhaveyyuṃ. Ariyā pana puggalā aṭṭha **iti** evaṃ iminā mayā vuttappakārena **sabbe** puggalā ekādasa **īritā** kathitā bhagavatā.

189. **Bhūmīsu** tiṃsabhūmīsu cittānaṃ uppattiṃ etesaṃ pana sabbesaṃ puggalānaṃ pabhedato bhūmīsu cittānaṃ uppattiñca **gaṇhato** gaṇhantassa mama vacanaṃ **nibodhatha,** tumhe jānātha suṇātha.

190. Tīsu bhūmīsu kati cittāni jāyanti? **Me** mayhaṃ **vada** tāni cittāni tvaṃ kathehi, sabbāsu bhūmīsu cuddasa eva cittāni. Taṃ yathā –

Voṭṭhabbaṃ kāmapuññañca, viyuttāni ca diṭṭhiyā;
Uddhaccasahitañceva, honti sabbattha cuddasa.

191. **Sadā vīsati cittāni, kāmeyeva bhave siyuṃ** vīsati cittāni kāmeyeva bhave **sadā** sabbasmiṃ kāle **siyuṃ** bhaveyyunti. Taṃ yathā –

Kāme aṭṭha mahāpākā, domanassadvayampi ca;
Tathā ghānādiviññāṇattayaṃ pākā apuññajā.

Ghānādiviññāṇattayanti kusalavipākaghānādittayaṃ. **Pākā apuññajā** akusalato jātā ahetukā satta vipākā. **Pañca rūpabhaveyeva** pañca cittāni rūpabhaveyeva bhavanti. **Cattāreva arūpisu** cattāri cittāni arūpīsuyeva honti. Taṃ yathā –

Rūpeva rūpapākā vāruppapākā arūpisu;
Nava mahaggatā pākā, rūpārūpeva jāyare.

192. Kāmarūpabhavesveva **aṭṭhārasa** cittāni bhavanti.

Taṃ yathā –

Puññarūpāni pañceva, puññajaṃ sampaṭicchanaṃ;
Cakkhusotadvayaṃ puññapākaṃ santīraṇadvayaṃ.

Puññapākaṃ hasituppādamanodhātukriyāpi ca;
Aṭṭhārasādimaggena, pañca rūpakriyāpi ca;
Kāmarūpabhavesveva, etāneva sadā siyuṃ.

Dvecattālīsa cittāni, honti tīsu bhavesupi dvecattālīsa cittāni honti. Taṃ yathā –

Paṭighadvayavajjitāni, apuññāni daseva ca;
Mahāpuññāni aṭṭheva, voṭṭhabbanakriyāni ca.

Puññāruppāni cattāri, āruppakiriyāni ca;
Kaniṭṭhamaggavajjāni, satta lokuttarāni ca;
Dvecattālīsa cittāni, honti tīsu bhavesupi.

193. **Ṭhapetvā pana sabbesaṃ, catassopāyabhūmiyo** catasso apāyabhūmiyo ṭhapetvā vajjetvā apāyato sesānaṃ sabbesaṃ puggalānaṃ chabbīsabhūmīsu terasa eva cittāni honti. Taṃ yathā –

Catutthārūpāvacaraṃ, anāgāmiphalādayo;
Mahākriyā ca jāyanti, terasāpāyavajjitā.

Anāgāmiphalādayoti **ādi-**saddena hi arahattaphalāni gahitāni.

194. **Aparāni catassopi, ṭhapetvāruppabhūmiyo** catasso arūpabhūmiyo ṭhapetvā sesāsu **chabbīsabhūmīsu** aparāni **cha** cittāni jāyanti. Taṃ yathā –

Manodhātukriyañceva, puññajaṃ sampaṭicchanaṃ;
Cakkhusotadvayaṃ puññapākaṃ santīraṇadvayaṃ;
Cheva cittāni jāyanti, tathā uparivajjite.

195. **Suddhāvāsikadevānaṃ, ṭhapetvā pañca bhūmiyo** pañca bhūmiyo ṭhapetvā pañcavīsatibhūmīsu pañca cittāni jāyanti. Taṃ yathā –

Diṭṭhiyā sampayuttānaṃ, vicikicchāyutaṃ tathā;
Pañca sabbattha jāyanti, suddhāvāsavivajjite.

196. **Aparāni duve honti, pañcavīsatibhūmisu;**
Ṭhapetvā nevasaññañca, catassopāyabhūmiyo.

Catassopāyabhūmiyo nevasaññānāsaññañca ṭhapetvāyeva pañcavīsatibhūmīsu aparāni **duve** cittāni honti. Taṃ yathā –

Ṭhapetvā nevasaññañca, catassopāyabhūmiyo;
Sesāsu tatiyāruppajavanaṃ jāyati dvayaṃ.

197. **Dvepi cittāni jāyanti, catuvīsatibhūmisu** catassopāyabhūmiyo ākiñcaññañca nevasaññañca ṭhapetvā sesāsu catuvīsatibhūmīsu dvepi cittāni jāyanti. Taṃ yathā –

Catutthatatiyāruppaṃ, ṭhapetvāpāyabhūmiyo;
Sesāsu dutiyāruppa-javanaṃ jāyati dvayaṃ.

198. **Apāyabhūmiyo hitvā** catasso apāyabhūmiyo tisso upari arūpabhūmiyo **hitvā** chaḍḍetvā sesāsu tevīsatibhūmīsu dveyeva pana cittāni honti. Taṃ yathā –

Apāyabhūmiyo hitvā, tissocāruppabhūmiyo;
Sesāsu paṭhamāruppaṃ, javanadvayaṃ jāyati.

199. **Arūpe ca apāye ca** aṭṭha bhūmiyo ṭhapetvā sesāsu bāvīsatibhūmīsu ekādasavidhaṃ cittaṃ hoti. Taṃ yathā –

Sabbaṃ rūpañca vipākaṃ, ṭhapetvā sitamānasaṃ;
Ekādaseva jāyati, apāyārūpavajjite.

200. **Suddhāvāse apāye ca** nava bhūmiyo ṭhapetvā sesāsu ekavīsāsu bhūmīsu niccampi **cattāro** eva mānasā honti. Taṃ yathā –

Sotāpattiphalañceva, sakadāgāmiphalampi ca;
Sakadāgāmimaggo ca, ṭhapetvāpāyasuddhake;
Anāgāmimaggo ceva, ekavīsāsu honti hi.

201. **Ekaṃ sattarasasveva, cittaṃ jāyati bhūmisu** suddhāvāsaapāyāruppabhūmiyo ṭhapetvā avasesāsu sattarasasu bhūmīsu ekaṃ cittaṃ jāyati. Taṃ yathā –

Suddhāvāse apāye ca, ṭhapetvāruppabhūmiyo;
Ādimaggo eko hoti, sattarasasu bhūmisu.

202. **Dvādaseva tu jāyante, ekādasasu bhūmisu;**
Ṭhapetvā pana sabbāpi, bhūmiyo hi mahaggatā. –

Ekūnavīsatibhūmiyo ṭhapetvā sesāsu ekādasasu bhūmīsu dvādasa cittāni jāyanti. Taṃ yathā –

Domanassadvayāpuññapākā satta ca puññajaṃ;
Ghānādittayaṃ sesāsu, hitvā sabbā mahaggatā.

203. **Kāmāvacaradevānaṃ** vasena ca manussānaṃ vasena ca sattasu kāmāvacara**bhūmīsu** aṭṭha cittāni sabbadā jāyanti. Taṃ yathā –

Kāme devamanussānaṃ, mahāpākāni jāyare;
Sadā sattasu etāni, hitvā tevīsa bhūmiyo.

204. **Pañcamajjhānapākeko**, **jāyate chasu bhūmisu** eko pañcamajjhānavipāko vehapphalādīsu **chasu bhūmīsu** jāyati. Cattāri pana rūpavipāka**cittāni** tīsu tīsu bhūmīsu jāyanti. Ayametthādhippāyo – eko paṭhamarūpavipāko brahmapārisajjabrahmapurohitamahābrahmānaṃ tīsu bhūmīsu jāyati, eko dutiyarūpavipāko, eko tatiyarūpavipāko ca parittābhāappamāṇābhāābhassarānaṃ tīsu bhūmīsu jāyati, eko catuttharūpavipāko parittasubhaappamāṇasubhasubhakiṇhānaṃ tīsu bhūmīsu jāyati.

205. **Cattāri pana cittāni, honti ekekabhūmisu** arūpāvacaravipākānaṃ vasena cattāri pana cittāni **ekekabhūmīsu** ekekāsu bhūmīsu honti, iti evaṃ iminā mayā vuttappakārena sabbāsu bhūmīsu cittuppādaṃ

paridīpaye paṇḍito katheyya.

206-7. **Kusalākusalā kāme** kāme vīsati kusalākusalā, **tesaṃ pākā ahetukā** tesaṃ kusalākusalānaṃ ahetukā pañcadasa vipākā āvajjanadvayañca **iti** evaṃ iminā mayā vuttappakārena sattatiṃsa mānasā narakādīsu catūsu apāyesupi jāyare. Avasesāni dvipaññāsa cittāni **kadācipi** kismiñci kālepi nuppajjanti. Taṃ yathā –

Pañcadasāni rūpe tu, arūpe dvādasīritā;
Aṭṭha lokuttarāneva, kāmapākā sahetukā.

Aṭṭha mahākriyā ceva, hasituppādamānasaṃ;
Dvipaññāsāni cittāni, apāyesu na jāyare.

208. **Kāme devamanussānaṃ** kāmāvacare devamanussānaṃ mahaggatā nava pākā neva jāyanti, asīti **hadayā** mānasā sadā jāyanti. Taṃ yathā –

Dvādasākusalāneva, kusalānekavīsati;
Sattavīsati pākā ca, mahaggatavivajjitā.

Kāme devamanussānaṃ, kriyacittāni vīsati;
Honti asīti cittāni, viññeyyāni vibhāvinā.

209-12. **Kāme** kāmāvacare aṭṭha mahāvipākā domanassadvayampi ca tathā **ghānādiviññāṇattayaṃ** kusalavipākaṃ apuññajā satta pākā. **Natthi āruppapākā ca, rūpāvacarabhūmiyaṃ** arūpapākā ca cattāro rūpāvacarabhūmiyaṃ natthi. Ayametthādhippāyo – rūpāvacarabhūmiyaṃ aṭṭha mahāvipākā kāmasugatisattānaṃ dvinnaṃ vipākacittattā na honti, jhānena vikkhambhitattā domanassadvayampi natthi, ghānajivhākāyapasādavirahitattā kusalavipākaṃ ghānādittayaṃ natthi, aniṭṭhārammaṇānaṃ abhāvato satta akusalavipākā ca natthi, arūpapākā ca natthi. Kasmā? Arūpānaṃ vipākacittattā. **Imehi saha cittehi** imehi catuvīsaticittehi saha **tayo maggā phaladvayaṃ** sotāpattimaggo sakadāgāmimaggo anāgāmimaggo ca sotāpattiphalasakadāgāmiphalāni ca cattāro diṭṭhisaṃyuttā vicikicchāsaṃyuttampi ca cattāro heṭṭhimā pākā ca suddhāvāse **na labbhare** na labbhanti. Ayametthādhippāyo – puthujjanasotāpannasakadāgāmipuggalānaṃ asādhāraṇattā suddho ca āvāso, atha vā ghorātikkamaṭṭhitattā anāgāmipuggalā suddhā nāma, caturoghatiṇṇattā khīṇāsavā suddhā nāma, tesaṃ suddhānaṃ dvinnaṃ uttamasattānaṃ āvāsotipi **suddhāvāso,** tasmiṃ.

Ayametthādhippāyo – suddhāvāse pana sotāpattimaggasotāpattiphalasakadāgāmimaggasakadāgāmiphalaanāgāmimaggā na vijjanti. Kasmāti ce? Anāgāmiphalaṭṭhānaṃyeva tasmiṃ uppajjanato cattāro diṭṭhisaṃyuttā ca vicikicchāyuttañca pañca akusalacittānaṃ sotāpannena vināsitattā, iti tasmā kāraṇā na jāyanti. Cattāro heṭṭhimavipākā heṭṭhimānaṃ rūpabrahmānaṃ vipākacittattā natthi. Sesāni ekapaññāsa cittāni suddhāvāse pana labbhanti. Taṃ yathā –

Diṭṭhiyā vippayuttāni, uddhaccasahagataṃ tathā;
Kāmapuññāni aṭṭha ca, rūpapuññāni pañca vā.

Arūpakusalāneva, maggo khīṇāsavassa ca;
Cakkhusotamanodhātu, puññajā tīraṇā duve.

Pañcamajjhānapāko ca, anāgāmiphalādayo;
Suddhāvāsesu labbhanti, kriyacittāni vīsati.

Rūpāvacarikā sabbe sabbāni rūpāvacarāni pañcadasa cittāni, kāmadhātuyā **sabbe** tevīsati **vipākā**.

213. **Domanassādimaggo ca** domanassadvayañca ādimaggo ca sotāpattimaggo ca, **kriyā ca dve ahetukā** pañcadvārāvajjanahasituppādāni kiriyāni cāti tecattālīsa cittāni arūpabhūmiyaṃ natthi. Pañca rūpāvacaravipākā rūpīnaṃ vipākacittattā natthi. Rūpajavanāni heṭṭhimajhānānaṃ virattattā natthi. Cakkhusotaviññāṇāni puññajāni pasādarahitattā natthi. Ghānādiviññāṇāni pakatiyāyeva natthi. Kusalavipākā manodhātu cakkhādiggahitapañcārammaṇattā arūpānaṃ dhammārammaṇattā natthi, asati cakkhādiviññāṇe sā ca puññajā manodhātu tāya ca asatiyā cakkhādiviññāṇampi natthiyeva. Kiriyāmanodhātupi pañcārammaṇattāyeva natthi, hasituppādopi rūpakāyābhāvā sitassābhāvā natthi, pubbeva diṭṭhasaccā ariyā rūpabhūmikā, tasmā ādimaggopi natthi.

214. **Evaṃ bhūmivaseneva, cittuppattiṃ vibhāvaye evaṃ** iminā mayā vuttappakārena bhūmivasena cittuppattiṃ **vibhāvaye** dhīro katheyya. **Tathā** evaṃ ekādasannaṃ puggalānaṃ vasena cittuppattiṃ dhīro **vibhāvaye** katheyya.

215. **Kusalākusalā kāme,**
Tesaṃ pākā ahetukā;
Āvajjanadvayañcāti,
Sattatiṃseva mānasāti. –

Ayaṃ vuttatthā.

216. Evaṃ catūsvapāyabhūmīsu manussabhūmiyañcāti **pañcabhūmīsu** ahetukassa sattassa **jāyante** uppajjanti. **Dvepaññāsāvasesāni, na jāyanti kadācipi** avasesāni dvepaññāsa cittāni kadācipi na jāyanti na uppajjanti, tāni sarūpato vuttāneva.

217. **Ahetukassa** sattassa uppajjantehi sattatiṃsacittehi saha duhetukā, catumahāvipākā cāti cattālīsa cittāni tathā ekakaṃ duhetukassa sattassa jāyanti.

218-23. **Sabbe mahaggatā ceva** sabbe sattavīsatividhā mahaggatā ceva **sabbepi ca anāsavā** sabbe aṭṭha lokuttarā ceva cattāro tihetukavipākā ca kāme hasituppādo sahetukamahākiriyā cāti nava kriyāpi ceti cattālīsaṃ tathā aṭṭha ca **duhetuno** sattassa na jāyanti.

Ayametthādhippāyo – duhetuno rūpārūpasamāpattiyā asamatthatāya sattavīsa mahaggatā na jāyanti, maggaphalaṃ adhigantuṃ asamatthatāya aṭṭha lokuttarā na jāyanti, tihetukavipākā tihetukānaṃ sattānaṃ vipākacittattā na jāyanti, nava kiriyāni khīṇāsavānaṃyeva uppajjamānattā na jāyantīti. **Kāmāvacarasattassa, tihetupaṭisandhino** puthujjanassa catupaññāsa mānasā jāyanti. Katamāni tāni? Duhetukassa vuttāni cattālīsa cittāni tathā ekañca kāmadhātuyaṃ cattāro ñāṇasampayuttavipākā rūpārūpesu nava puññāni cāti catupaññāsa mānasā jāyanti. **Puthujjanassa** tihetuno kāmasattassa pañcatiṃsa cittāni **na jāyare** na jāyanti. Taṃ yathā –

Āvajjanadvayaṃ hitvā, aṭṭhārasa kriyāpi ca;
Nava mahaggatā pākā, aṭṭha lokuttarāni ca.

Kāmaputhujjanasseva, tihetupaṭisandhino;
Pañcatiṃseva cittāni, na jāyanti kadācipi.

Chadevesu manussesu cāti sattasu bhūmīsu jātassa sotāpannassa **dehino** sattassa paññāsa cittāni jāyanti. **Iti** vacanaṃ dhīro **niddise** katheyya. Taṃ yathā –

Diṭṭhiyā vippayuttāni, domanassadvayampi ca;
Uddhaccasahitañceva, kāmapuññāni aṭṭha ca.

Nava mahaggatapuññāni, āvajjanadvayampi ca;
Sabbe kāmavipākā ca, sotāpattiphalampi ca.

Assa sotāpannassa navatiṃseva cittāni na uppajjanti. **Iti** vacanaṃ dhīro **dīpaye** deseyya. Taṃ yathā –

Āvajjanadvayaṃ hitvā, aṭṭhārasa kriyāpi ca;
Nava mahaggatā pākā, satta lokuttarāni ca.

Diṭṭhiyā sampayuttāni, vicikicchāyutaṃ tathā;
Navatiṃsa na jāyanti, sotāpannassa dehino.

224. Paṭhamaṃ phalaṃ ṭhapetvā **sotāpannassa** puggalassa **vuttāni** cittāni attano sakadāgāmino **phalena** sakadāgāmiphalena saha sakadāgāmipuggalassa siyuṃ.

225. **Sotāpannassa vuttāni, ṭhapetvā paṭighadvayaṃ dutiyañca phalaṃ** sakadāgāmiphalañca hitvā attano anāgāmiphalena saha sotāpannassa sattassa vuttāni yāni aṭṭhacattālīsa cittāni atthi, tāni anāgāmissa sattassa jāyanti. **Iti**

vacanaṃ dhīro viniddise.

226. **Kati cittāni jāyanti, kāme arahato pana** kāme sattasu kāmabhūmīsu jātassa arahato khīṇāsavassa kati cittāni jāyanti? Cattāri ca cattārīsañca cittāni **kāme** sattasu kāmabhūmīsu jātassa arahato **siyuṃ** bhaveyyuṃ. Taṃ yathā –

Tevīsa kāmapākāni, kriyacittāni vīsati;
Arahattaphaleneva, kāme arahato siyuṃ.

227. **Maggaṭṭhānaṃ catunnampi** tesaṃ puggalānaṃ sakaṃ sakaṃ maggacittaṃ **siyā** bhaveyya. **Ekacittakkhaṇā hi te** hi saccaṃ taṃ mayā vuttaṃ vacanaṃ. **Te** maggā ekacittakkhaṇā.

228. **Puthujjanassa tīsveva, paṭhamajjhānabhūmisu** tīsu eva paṭhamajjhānabhūmīsu jātassa puthujjanassa brahmuno pañcatiṃsa eva cittāni jāyanti. **Iti** vacanaṃ dhīro **viniddise** uccāreyya. Taṃ yathā –

Domanassadvayaṃ hitvā, apuññāni daseva ca;
Kāmapuññāni aṭṭheva, nava puññā mahaggatā.

Cakkhusotadvayaṃ puññapākaṃ santīraṇadvayaṃ;
Āvajjanadvayañceva, puññajaṃ sampaṭicchanaṃ;
Paṭhamajjhānapāko ca, pañcatiṃseva jāyare.

229-234. **Ghānādīsu** pasādesu pavattaṃ kusalavipākaṃ **viññāṇattayaṃ** satta apuññajā pākā aṭṭha mahāpākā tathā uparijhānabhūmīsu jātā pākā āruppā cattāro vipākāpi ca domanassadvayampi ca āvajjanadvayavajjā **aṭṭhārasa kriyā ceva** aṭṭha lokuttarāni ca etāni catupaññāsa cittāni paṭhamajjhānabhūmīsu tīsu nibbattassa puthujjanassa dehino sattassa **na ca labbhare** na labbhanti. Tāsu tīsu bhūmīsu nibbattassa **puthujjanassa** brahmuno **vuttesu** cittesu apuññapañcakaṃ hitvā tattha tīsu paṭhamajjhānabhūmīsu nibbattassa **sotāpannassa** brahmuno paṭhamaphalena saha ekatiṃsa cittāni **jāyare** jāyanti. **Sakadāgāmino tattha** tīsu paṭhamajjhānabhūmīsu jātassa sakadāgāmino brahmuno tesu cittesu paṭhamaṃ phalaṃ ṭhapetvā sakadāgāmiphalaṃ pakkhipitvā ekatiṃseva cittāni jāyare. **Anāgāmissa tattheva** tīsu paṭhamajjhānabhūmīsu eva jātassa anāgāmissa dutiyaṃ phalaṃ ṭhapetvā attano phalacittena saha ekatiṃseva cittāni jāyanti.

235. **Viññāṇaṃ cakkhusotānaṃ, puññajaṃ sampaṭicchanaṃ;**
Santīraṇadvayañceva, kriyacittāni vīsati.

236-7. Arahattaphalaṃ paṭhamajjhānato sambhavo pāko sattavīsati cittāni **arahantassa** khīṇāsavassa jāyare. **Puthujjanassa tīsveva** tīsu eva dutiyajjhānabhūmīsu jātassa puthujjanassa brahmuno dutiyajjhānatatiyajjhānapākena saha chattiṃsa cittāni jāyanti. Taṃ yathā –

Domanassadvayaṃ hitvā, apuññāni daseva ca;
Kāmapuññāni aṭṭheva, nava puññamahaggatā.

Cakkhusotadvayaṃ puññapākaṃ santīraṇadvayaṃ;
Āvajjanadvayañceva, puññajaṃ sampaṭicchanaṃ.

Dutiyajjhānapākena, tatiyajjhānapākato;
Chattiṃseva ca cittāni, dutiyajjhānadehino.

238-241. **Puthujjanassa vuttesu, hitvā vāpuññapañcakaṃ** attano phalena saha bāttiṃsa cittāni sotāpannassa jāyanti. **Sotāpannassa vuttesu, ṭhapetvā paṭhamaṃ phalaṃ** sotāpannassa vuttesu paṭhamaṃ phalaṃ ṭhapetvā attano phalacittena saha bāttiṃsa cittāni, sakadāgāmissa vuttesu dutiyaṃ phalaṃ ṭhapetvā anāgāmiphalena saha bāttiṃseva cittāni **assa** anāgāmino bhavanti. **Arahantassa tīsveva, aṭṭhavīsati attano** tīsu eva dutiyajjhānabhūmīsu jātassa arahato attano phalena dutiyajjhānatatiyajjhānapākato pākehi saha aṭṭhavīsati cittāni honti. Taṃ yathā –

Viññāṇaṃ cakkhusotānaṃ, puññajaṃ sampaṭicchanaṃ;
Santīraṇadvayañceva, kriyacittāni vīsati.

Arahattaphalaṃ pāko, dutiyajjhānasambhavo;
Tatiyajjhānapāko ca, aṭṭhavīsati mānasā.

242-6. **Parittakasubhādīnaṃ, devānaṃ tīsu bhūmīsu** catutthajjhānavipākena saha pañcatiṃseva cittāni jāyanti. **Sotāpannassa tattheka-tiṃsa cittāni jāyare**tattha tāsu tīsu parittakasubhādīnaṃ bhūmīsu sotāpannassa ca ekatiṃsa cittāni jāyare. Yathā **evaṃ** sakadāgāmino ekatiṃsa cittāni jāyare. Tathā anāgāmino ekatiṃsa jāyare. **Tattheva** tāsu tīsu bhūmīsu eva jātassa khīṇāsavassa sattavīsati mānasā honti, **tathā** evaṃ **vehapphale** vehapphalabhūmiyaṃ jātānaṃ puthujjanasekkhānaṃ pañcannaṃ **sabbesaṃ** puggalānaṃ mānasā honti. Pañcasu **suddhāvāsikabhūmīsu** jātassa anāgāmino sattassa ekatiṃseva cittāni honti. **Iti** vacanaṃ dhīro **paridīpaye** deseyya. **Tattheva** tāsu suddhāvāsabhūmīsu eva jātassa arahato sattavīsati mānasā honti. **Evaṃ** iminā mayā vuttappakārena **rūpīsu** pañcadasasu rūpibhūmīsu jātānaṃ sabbesaṃ puggalānaṃ cittāni **vibhāvinā** dhīrena **viññeyyāni** jānitabbāni.

247. **Catuvīsati cittāni, paṭhamāruppabhūmiyaṃ** paṭhamaāruppabhūmiyaṃ jātassa puthujjanassa catuvīsati cittāni jāyanti. **Iti** vacanaṃ dhīro viniddise. Taṃ yathā –

Domanassadvayaṃ hitvā, apuññāni daseva ca;
Kāmapuññāni aṭṭheva, āruppakusalāni ca;
Paṭhamāruppapāko ca, kriyāvoṭṭhabbanampi ca.

248-251. **Sotāpannassa tattheva, ṭhapetvāpuññapañcakaṃ**tattha tissaṃ paṭhamāruppabhūmiyaṃ eva sotāpannassa puggalassa apuññapañcakaṃ hitvā attano phalena saha vīsati cittāni honti. Tathā **tattha** tissaṃ paṭhamāruppabhūmiyaṃ sakadāgāmino, anāgāminopi ca puggalassa pubbaṃ pubbaṃ phalaṃ **vinā** vajjetvā attano phalena saha vīsati cittāni jāyanti. **Khīṇāsavassa tattheva** tattha tissaṃ paṭhamāruppabhūmiyaṃ eva jātassa khīṇāsavassa dasa pañca mānasā ca jāyanti. Taṃ yathā –

Mahākriyāni aṭṭheva, catvāruppakriyāni ca;
Arahattaphalaṃ pāko, voṭṭhabbañcāpi mānasaṃ.

Dutiyāruppabhūmiyaṃ jātassa puthujjanassa sattassa tevīsati cittāni honti. Taṃ yathā –

Domanassadvayaṃ hitvā, apuññāni daseva ca;
Kāmapuññāni aṭṭheva, puññārūpūparī tayo;
Dutiyāruppapāko ca, voṭṭhabbañcāpi mānasaṃ.

Iti evaṃ iminā pakārena **vatvā** kathetvā dhīro paṇḍito **vibhāvaye** deseyya. **Ettha** etissaṃ dutiyāruppabhūmiyaṃ jātānaṃ tiṇṇannaṃ sekkhānampi ekūnavīsati cittāni honti. Taṃ yathā –

Diṭṭhiyā vippayuttāni, uddhaccasahitaṃ tathā;
Kāmapuññāni aṭṭheva, puññārūpūparī tayo.

Dutiyāruppapāko ca, voṭṭhabbañcāpi mānasaṃ;
Sakasakaphaleneva, cittānekūnavīsati.

252. **Cuddaseva tu cittāni** dutiyāruppabhūmiyaṃ jātassa khīṇāsavassa kiriyacittāni dvādasa eko pāko arahattaphalañcāti cuddaseva cittāni honti. Taṃ yathā –

Mahākriyāni aṭṭheva, kriyārūpūparī tayo;
Voṭṭhabbañca sako pāko, arahattaphalampi ca.

253. **Puthujjanassa sattassa, tatiyāruppabhūmiyaṃ** tatiyaarūpabhūmiyaṃ jātassa puthujjanassa sattassa bāvīsati cittāni bhavanti. **Iti** vacanaṃ dhīro pakāsaye. Taṃ yathā –

Domanassadvayaṃ hitvā, apuññāni daseva ca;
Kāmapuññāni aṭṭheva, puññārūpūparī duve;
Tatiyāruppapāko ca, voṭṭhabbañcāpi mānasaṃ.

254-5. **Aṭṭhāraseva cittāni, sotāpannassa** puggalassa aṭṭhārasa eva cittāni jāyare. Taṃ yathā –

Diṭṭhiyā vippayuttāni, uddhaccasahitaṃ tathā;
Mahāpuññāni aṭṭheva, puññārūpūparī duve.

Aṭṭhāraseva pākena, sotāpattiphalena ca;
Voṭṭhabbañcāpi mānasaṃ, sotāpannassa jāyare.

Sakadāgāmino paṭhamaṃ phalaṃ ṭhapetvā attano phalena **tāni** aṭṭhārasa cittāni honti. Sakadāgāmino vuttesu cittesu dutiyaṃ phalaṃ ṭhapetvā attano phalena saha aṭṭhārasa cittāni eva anāgāmissa jāyare.

256. **Teraseva ca cittāni, tatiyāruppabhūmiyaṃ** tatiyaarūpabhūmiyaṃ jātassa khīṇāsavassa teraseva cittāni jāyanti. **Iti** vacanaṃ dhīro viniddise. Taṃ yathā –

Mahākriyāni aṭṭheva, kriyārūpūparī duve;
Arahattaphalaṃ pāko, voṭṭhabbañcāpi mānasaṃ.

257. **Ekavīsati cittāni, catutthāruppabhūmiyaṃ** catutthaarūpabhūmiyaṃ jātassa puthujjanassa sattassa ekavīsati cittāni jāyanti. **Iti** idaṃ vacanaṃ dhīro viniddise. Taṃ yathā –

Domanassadvayaṃ hitvā, apuññāni daseva ca;
Kāmapuññāni aṭṭheva, voṭṭhabbañcāpi mānasaṃ;
Catutthāruppapuññañca, sapākenekavīsati.

258-260. **Sotāpannassa sattassa, sattarasa** cittāni dhīro pakāsaye. Taṃ yathā –

Diṭṭhiyā vippayuttāni, uddhaccasahitaṃ tathā;
Kāmapuññāni aṭṭheva, sotāpattiphalampi ca;
Catutthāruppapuññañca, sapāko voṭṭhabbampi ca.

Sakadāgāmino paṭhamaṃ phalaṃ ṭhapetvā **tāni** eva cittāni saphalena honti. Sakadāgāmino vuttesu cittesu dutiyaṃ phalaṃ ṭhapetvā attano phalena sattarasa mānasā anāgāmissa honti. **Dvādaseva tu cittāni, catutthāruppabhūmiyaṃ** jātassa arahantassa dvādasa eva cittāni jāyanti. Taṃ yathā –

Mahākriyāni aṭṭheva, voṭṭhabbañcāpi mānasaṃ;
Catutthañca kriyārūpaṃ, pāko arahato phalaṃ.

Iti evaṃ iminā mayā vuttappakārena puggalānaṃ vasena bhūmīsu cittappavattiṃ vidū dhīro vibhāvaye.

261-2. **Heṭṭhimānaṃ arūpīnaṃ, brahmānaṃ uparūpari** jātā arūpakusalā ceva kiriyāpi ca uppajjanti. **Uddhaṃ uddhaṃ** bhāge jātānaṃ **arūpīnaṃ** brahmānaṃ **heṭṭhimā heṭṭhimā āruppā** heṭṭhābhāge jātā arūpāvacarā pana neva jāyanti. Kasmā kāraṇāti? **Kira** mayā sutaṃ, heṭṭhimajhānesu **diṭṭhādīnavato** diṭṭhadosabhāvato neva jāyanti.

263-5. **Ṭhapetvā paṭhamaṃ maggaṃ** sotāpattimaggaṃ ṭhapetvā **kusalānuttarā tayo** tayo anuttarā kusalā tayo maggā, kāmāvacarapuññāni aṭṭha, tathā dasa apuññāni cittāni, arūpapuññāni cattāri. **Sabbe pākā anuttarā** sabbāni lokuttaraphalāni, paṭhamāruppapāko ca nava kāmakiriyāpi ca, arūpāpi sabbā kiriyā, etāni pana tecattālīsa mānasā paṭhamāruppabhūmiyaṃ uppajjanti.

266-7. Sabbo tevīsati**kāmavipāko,** sabbo pannarasavidho mahaggato rūpo cittuppādo, **manodhātu** kiriyāmanodhātu, domanassadvayampi ca ādimaggo ca **tathā upari** jātā tayo arūpa**pākā** cāti chacattālīsa cittāni **ettha** etissaṃ paṭhamāruppabhūmiyaṃ natthi.

268-9. **Vuttesu pana cittesu, paṭhamāruppabhūmiyaṃ** vuttesu cittesu kusalapākakiriyāvasena **paṭhamāruppattayaṃ** ṭhapetvā attano pāko cāti cattālīsa cittāni dutiyāruppabhūmiyaṃ jāyanti. **Evaṃ** iminā mayā vuttappakārena **sesadvaye** paṭhamadutiyāruppato sesaākiñcaññāyatananevasaññānāsaññāyatanabhūmidvaye **heṭṭhimaheṭṭhimaṃ** kusalavipākakiriyāvasena heṭṭhābhāge jātaṃ arūpattayaṃ hitvā attano attano pākā **evaṃ** iminā mayā vuttappakārena paṇḍitena **ñeyyā** jānitabbā.

270-3. **Cattāro ca anāsavā, vipākā** cattāri lokuttaraphalacittāni, **sabbe** sabbāni ca catūsu āruppabhūmīsu honti.

Voṭṭhabbanena cittena saha kāme aṭṭha mahākiriyā, catasso arūpakiriyāpi cāti terasa eva kiriyā paṭhamāruppabhūmiyaṃ jātassa khīṇāsavassa jāyanti. Dutiyāruppabhūmiyaṃ jātassa khīṇāsavassa paṭhamāruppakiriyaṃ hitvā dvādasa eva kiriyā honti. Tatiyāruppabhūmiyaṃ jātassa khīṇāsavassa paṭhamadutiyāruppakiriyāni hitvā ekādasa kiriyā honti. Catutthāruppabhūmiyaṃ jātassa khīṇāsavassa paṭhamadutiyatatiyāruppakiriyāni hitvā daseva kiriyā **ñeyyā** jānitabbā.

274. **Arahato pana cittāni, honti ekūnavīsati;**
Arahattaṃ kriyā sabbā, ṭhapetvāvajjanadvayaṃ.

Āvajjanadvayaṃ ṭhapetvā sabbā kiriyā, arahattaphalañcāti ekūnavīsati cittāni arahato pana honti. Āvajjanadvayaṃ kiñcāpi khīṇāsavassa honti, evampi aññesaṃ puthujjanasekkhānampi hontiyeva. Ekūnavīsati cittāni khīṇāsavassa eva honti, na aññesanti ñāpanatthaṃ ''āvajjanadvayaṃ ṭhapetvā''ti vuttaṃ.

275-6. **Catunnaṃ phalaṭṭhānaṃ** puggalānañca tihetukaputhujjane ca teraseva cittāni bhavanti. **Iti** vacanaṃ dhīro pakāsaye. Taṃ yathā – cattāro ñāṇasampayuttā mahāvipākāni, nava rūpārūpapākā ca ime teraseva cittāni bhavanti.

277-9. **Catunnaṃ phalaṭṭhānaṃ** puggalānañca duhetukaputhujjane ca ñāṇaparihīnāni cattāri vipākāni eva jāyare. **Puthujjanānaṃ tiṇṇampi, catunnaṃ ariyadehinaṃ** ariyagatānaṃ **sattannaṃ** puggalānaṃ sattaraseva cittāni bhavanti. Taṃ yathā – duve pañcaviññāṇāni, manodhātuttayasantīraṇāni, voṭṭhabbanañca ime sattarasa eva honti.

280-5. **Heṭṭhā tiṇṇaṃ phalaṭṭhānaṃ, tihetukaputhujjane catunnaṃ** puggalānaṃ mahaggatāni eva kusalāni honti. **Tiṇṇaṃ puthujjanānañca, ādito tiṇṇaṃ ariyānaṃ** heṭṭhā ariyānaṃ teraseva cittāni uppajjanti. **Iti** vacanaṃ dhīro niddise. Aṭṭheva kāmapuññāni, **apuññato** akusalavasena diṭṭhihīnā cattāro cittuppādāpi, uddhaccasampayuttañcāti terasa cittāni honti. **Heṭṭhā dvinnaṃ phalaṭṭhānaṃ** sotāpannasakadāgāmipuggalānaṃ **sabbaputhujjane** ahetukaduhetukatihetukaputhujjane domanassayuttaṃ dvayameva cittaṃ jāyate. **Tiṇṇaṃ puthujjanānañca** pañca eva jāyare. Taṃ yathā –

Cattāri diṭṭhiyuttāni, vicikicchāyutampi ca;
Maggaṭṭhānaṃ catunnampi, maggacittaṃ sakaṃ sakaṃ.

Tesaṃ catunnaṃ maggaṭṭhānaṃ puggalānaṃ sakaṃ sakaṃ ekameva maggacittaṃ **bhave** bhaveyya. **Iti** evaṃ iminā mayā vuttappakārena dhīro paṇḍito **vibhāvaye** cittappavattiṃ pakāsaye.

286-9. **Mayā bhavesu cittānaṃ, puggalānaṃ vasena ca. Bhavesu** sabbabhavesu cittānaṃ, puggalānaṃ vasena ca cittappavatti **bhikkhūnaṃ** ābhidhammikabhikkhūnaṃ **pāṭavatthāya** chekabhāvāya mayā pakāsitā. **Evaṃ sabbamidaṃ cittaṃ, bhūmipuggalabhedato evaṃ** iminā mayā vuttappakārena bhūmipuggalabhedato idaṃ sabbaṃ cittaṃ **bahudhāpi ca** bahuppakārampi ca hoti. **Iti** gahaṇaṃ vibhāvinā viññātabbaṃ. **Sakkā vuttānusārena** mayā vuttassa anusārena **bhedo** cittabhedo vibhāvinā **ñātuṃ** vijānituṃ sakkā. Ganthavitthārabhītena mayā **idaṃ** cittappavattidīpakavacanaṃ saṃkhittaṃ, pubbāparaṃ viloketvā, cintetvā ca punappunaṃ atthaṃ upaparikkhitvā vibhāvinā gahetabbaṃ.

290. **Imañcābhidhammāvatāraṃ susāraṃ, varaṃ sattamohandhakārappadīpaṃ** imañca abhidhammāvatārappakaraṇaṃ **susāraṃ** sundarasārabhūtaṃ varaṃ sattaandhakārasadise mohe padīpaṃ pajjotappadīpaṃ **yo** naro sādhukaṃ cinteti vācetipi, taṃ naraṃ rāgadosā **ciraṃ** cirakālaṃ **nopayanti** na upagacchanti.

Iti abhidhammāvatāraṭīkāya

Bhūmipuggalacittuppattiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Pañcamo paricchedo.

6. Chaṭṭho paricchedo

Ārammaṇavibhāgavaṇṇanā

291. **Etesaṃ pana cittānaṃ, ārammaṇamito paraṃ;**

Dassayissāmahaṃ tena, vinā natthi hi sambhavo.

Ito paraṃ ito paricchedato paraṃ ahaṃ etesaṃ pana cittānaṃ ārammaṇaṃ dassayissāmi. **Hi** kasmā? **Tena vinā** taṃ ārammaṇaṃ vajjetvā cittānaṃ sambhavo natthi yasmā kāraṇā, tasmā kāraṇā dassayissāmi.

292. **Rūpaṃ saddaṃ gandhaṃ rasaṃ, phoṭṭhabbaṃ dhammameva ca;**
Chadhā ārammaṇaṃ āhu, chaḷārammaṇakovidā.

Chaḷārammaṇesu chekā paṇḍitā ārammaṇaṃ **chadhā** chappakāraṃ **āhu** kathesuṃ.

293. **Tattha bhūte upādāya. Tattha** tesu ārammaṇesu **bhūte upādāya** bhūte paṭicca vaṇṇo **catusamuṭṭhito** kammacittautuāhārasaṅkhātehi catūhi paccayehi **samuṭṭhito** nibbatto nidassanena saha pavatto paṭighena saha pavatto rūpārammaṇasaññito.

294. **Duvidhopi samuddiṭṭho, saddo cittotusambhavo** saddo duvidhopi muninā samuddiṭṭho cittotusambhavo, saviññāṇakasaddova cittasamuṭṭhito hoti. Kathaṃ? Vacībhedakacittena bhūtāya jātāya bhūmiyā pathavīdhātuyā vikāratā pathavīlakkhaṇabhāvato atithaddhalakkhaṇatā vikāratā nāma. Sā vacīviññatti viññāyatīti viññattiyā upādiṇṇaghaṭṭanassa kammajapathavīdhātuyā ghaṭṭanassa kāraṇaṃ cittajapathavīdhātuyā kammajapathavīdhātuyā ghaṭṭanañca saddo ca apubbaṃ acarimaṃ hoti.

295. **Aviññāṇakasaddo yo so** aviññāṇakasaddo utusamuṭṭhito hoti. Ayaṃ duvidhopi saddo **saddārammaṇataṃ gato** saddārammaṇabhāvaṃ patto.

296. **Dharīyatīti gacchanto** gacchanto janehi dharīyateti gandho. **Gamu sappa** gatimhi, **dhara** dhāraṇe. **Sūcanato** attano sādhāraṇassa pupphādino vatthussa pakāsanatopi vā gandho nāma. **Gandha** sūcane. **Ayaṃ** gandho catūhi samuṭṭhānaṃ etassāti **catusamuṭṭhāno**. Gandhārammaṇasammato.

297. **Rasamānā rasantīti, rasoti parikittito** janā rasamānā yaṃ dhammajātaṃ **rasanti** anubhavanti, **iti** yasmā kāraṇā, tasmā kāraṇā **raso iti** raso nāma paṇḍitehi parikittito, **so** raso catusambhūto rasārammaṇanāmako.

298. **Phusīyatīti phoṭṭhabbaṃ** yaṃ dhammajātaṃ janehi phusīyatīti tasmā phoṭṭhabbaṃ, pathavītejavāyavo. Taṃ phoṭṭhabbaṃ catusambhūtaṃ phoṭṭhabbārammaṇaṃ mataṃ.

299. **Sabbaṃ nāmañca rūpañca, hitvā rūpādipañcakaṃ** rūpādipañcakaṃ hitvā sabbaṃ **nāmañca** cittacetasikanibbānanāmañca **rūpañca** pañcapasādasukhumarūpañca **lakkhaṇāni ca** aniccadukkhaanattalakkhaṇāni ca paññatti ca dhammārammaṇasaññitaṃ.

300. **Chārammaṇāni labbhanti, kāmāvacarabhūmiyaṃ** kāmāvacarabhūmiyaṃ chārammaṇāni labbhanti. **Tīṇi** rūpāvacare rūpasaddadhammārammaṇavasena labbhanti. Arūpe pana ekekaṃ dhammārammaṇaṃ labbhati.

301-3. **Khaṇavatthuparittattā, āpāthaṃ na vajanti ye** ye rūpādayo pañca visayā khaṇavatthuparittattā pañcārammaṇānaṃ khaṇassa parittattā mandattā tesaṃ appāyukattā vatthuparittattā pañcārammaṇānaṃ atikhuddakavatthukattā āpāthaṃ pañcadvāresu pākaṭabhāvaṃ na vajanti, pañcapasādesu ghaṭṭanakiccaṃ na sādhenti, **te** rūpādayo pañca visayā dhammārammaṇaṃ honti. Iti **yesaṃ** ekaccānaṃ ācariyānaṃ mataṃ hoti. **Kirā**ti anussavanatthe nipāto. **Te paṭikkhipitabbāva** te evaṃ vādino ekacce ācariyā paṭikkhipitabbā, mayā paṭisedhitabbā. Kasmā? Cakkhuviññāṇaṃ sotaviññāṇassa gocarabhūtaṃ **saddaṃ** na paṭianubhoti, sotaviññāṇaṃ cakkhuviññāṇassa gocarabhūtaṃ rūpaṃ na paṭianubhoti. Iti **aññamaññassa gocaraṃ** neva paccanubhontānaṃ **tesaṃ** pañcannaṃ cakkhuviññāṇādīnaṃ viññāṇānaṃ tañca gocaraṃ manodhātumanoviññāṇadhātusaṅkhātaṃ javanaṃ pana paccanubhoti. **Iti** vacanassa bhagavatā vuttattā paṭikkhipitabbā. **Rūpādayo pana** visayā rūpādipañcārammaṇāni eva honti.

304-6. **Dibbacakkhādiñāṇānaṃ, rūpādīneva gocarā** tāni rūpādīni eva gocarā dibbacakkhādiñāṇānaṃ anāpāthagatānaṃ eva pākaṭabhāvaṃ appattāneva. **Itipi** vacanaṃ vuttaṃ na yujjati. **Yaṃ** dhammajātaṃ rūpārammaṇaṃ bhavantaṃ, **taṃ** dhammajātaṃ **kathaṃ** kena pakārena dhammārammaṇaṃ bhaveyya? **Evaṃ sati** rūpārammaṇassa dhammārammaṇatte sati **etesaṃ** rūpārammaṇadhammārammaṇānaṃ niyamopi **kathaṃ bhave** kena pakārena bhaveyya? **Sabbaṃ ārammaṇaṃ etaṃ** etaṃ sabbaṃ ārammaṇaṃ **chabbidhaṃ** chappakāraṃ bhagavatā samudīritaṃ. Taṃ parittattikādīnaṃ vasena bahuppakārehi mataṃ.

307. **Sabbo kāmavipāko ca** sabbo tevīsatikāmavipāko ca **kriyāhetudvayampi ca** manodhātuhasituppādavasena kiriyāhetudvayampi cāti pañcavīsati cittuppādā **ekantaparittārammaṇā** ekantakāmāvacarārammaṇā **siyuṃ** bhaveyyuṃ.

308-10. **Iṭṭhādibhedā pañceva, rūpasaddādayo pana** dvipañcannaṃ viññāṇānaṃ **paṭipāṭiyā** anukkamena gocarā honti. **Rūpādipañcakaṃ sabbaṃ, manodhātuttayassa tu** manodhātuttayassa pana sabbaṃ rūpādipañcakaṃ ārammaṇaṃ hoti, etesaṃ terasannaṃ pana cittānaṃ rūpakkhandhova **gocaro** ārammaṇaṃ hoti. **Nārūpaṃ** nāmaṃ ārammaṇaṃ na karonti. **Na ca paññattiṃ** paññattiṃ ārammaṇaṃ na karonti. **Nātītaṃ** atītaṃ ārammaṇaṃ na karonti. **Na canāgataṃ** anāgataṃ ārammaṇaṃ na karonti eva. **Hi** saccaṃ vattamāno gocaro etesaṃ dvipañcaviññāṇānaṃ, manodhātuttayassa cāti terasannaṃ cittānaṃ taṃ ārammaṇaṃ vattamānaṃ eva paccuppannaṃ eva.

311. **Terasetāni cittāni, jāyante kāmadhātuyaṃ etāni** terasa cittāni kāmadhātuyaṃ jāyanti, rūpāvacare puññajāni cakkhusotaviññāṇasampaṭicchanāni, kiriyāmanodhātu cāti **cattāri** cittāni jāyanti. **Arūpisu** arūpabhūmīsu **neva kiñcipi** ekampi cittaṃ neva jāyati.

312-3. **Mahāpākānamaṭṭhannaṃ** aṭṭhannaṃ mahāvipākānaṃ pavattiyaṃ chasu dvāresu tadārammaṇakiccānaṃ rūpādichaparittāni gocarā. **Santīraṇattayassapi** pavattiyaṃ pañcadvāre santīraṇattayakiccassa, chadvāresu tadālambaṇakiccassa ca rūpādichaparittāni gocarā. **Rūpādayo parittā cha, hasituppādagocarā** hasituppādassa rūpādayo cha parittā gocarā honti. **Pañcadvāre paṭuppannā** pañcasu dvāresu ye gocarā paccuppannā, manodvāre **tikālikā** ye gocarā tikālikā tīsu kālesu niyuttā.

314-5. **Dutiyāruppacittañca, catutthāruppamānasaṃ** kusalavipākakiriyāvasena **chabbidhaṃ** cittaṃ mahaggatagocaraṃ **niyataṃ** niyatārammaṇaṃ hoti, taṃ chabbidhaṃ cittaṃ mahaggatagocaraṃ pubbe attanā adhigataākāsānañcāyatanaākiñcaññāyatanakusalārammaṇaṃ, tesu dve dutiyacatutthāruppapākā ‘‘yassa yassa kusalajhānassa yaṃ yaṃ ārammaṇaṃ gahetvā brahmaloke paṭisandhi hotī’’ti vacanato sakasakakusalassa ārammaṇaṃ eva tesaṃ vipākānaṃ ārammaṇaṃ hoti. **Nibbānārammaṇattā hi, ekantena anaññato** aṭṭhānāsavacittānaṃ **appamāṇova** nibbānaṃ eva gocaraṃ ārammaṇaṃ hoti. **Hi** kasmā kāraṇā? **Nibbānārammaṇattā, na aññato** ārammaṇato.

316-320. **Cattāro ñāṇahīnā ca, kāmāvacarapuññato** kāmāvacarakusalavasena cattāro ñāṇahīnā ca **kriyato** kiriyavasena cattāro ñāṇahīnā ca dvādasākusalāni ca te parittārammaṇā ceva mahaggatagocarā ca, te na vattabbā ca honti. Kasmā? Paññattārammaṇattā. **Cattāro ñāṇasaṃyuttā, puññato** kusalavasena cattāro ñāṇasampayuttā, **kriyato** kiriyavasena cattāro ñāṇasampayuttā ca tathā abhiññādvayañca kiriyāvoṭṭhabbanampi ca ekādasannaṃ etesaṃ cittānaṃ gocaro parittamahaggataappamāṇavasena **tividho** hoti. **Ime** ekādasa na vattabbāpi honti. Kasmā? Paññattārammaṇattā. **Yāni vuttāvasesāni** vuttato cittato sesāni yāni cittāni, tāni na vattabbārammaṇānīti vibhāvinā viññeyyāni.

Parittārammaṇattikaṃ samattaṃ.

321. **Dutiyāruppacittañca, catutthāruppamānasaṃ;**
Chabbidhaṃ pana ekantaatītārammaṇaṃ siyā.

322-6. **Viññāṇānaṃ dvipañcannaṃ** dvinnaṃ pañcaviññāṇānaṃ, manodhātuttayassa ca terasannaṃ cittānaṃ gocarā rūpādayo pañca dhammā paccuppannāva, aṭṭha kāmamahāvipākā tadārammaṇakiccavasena atītānāgatapaccuppannagocarā, cutikiccavasena atītārammaṇā, paṭisandhibhavaṅgakiccavasena paccuppannātītārammaṇā. Somanassasantīraṇaṃ santīraṇakiccavasena paccuppannārammaṇaṃ. Tadārammaṇakiccavasena paccuppannānāgatātītārammaṇaṃ. Sesasantīraṇadvayaṃ santīraṇakiccavasena paccuppannārammaṇaṃ, tadārammaṇakiccavasena paccuppannānāgatātītārammaṇaṃ, cutikiccavasena atītārammaṇaṃ, paṭisandhibhavaṅgakiccavasena paccuppannātītārammaṇaṃ. Hasituppādacittaṃ javanakiccavasena paccuppannātītānāgatagocaraṃ. **Iti** ete dvādasa mānasā pana **siyātītārammaṇā** atītārammaṇā siyuṃ. **Paccuppannānāgatagocarā** paccuppannārammaṇā anāgatārammaṇā siyuṃ. Kāme vīsati kusalākusalā **kriyato** kiriyavasena kāme nava mānasā, voṭṭhabbaṃ voṭṭhabbanakiccavasena paccuppannārammaṇaṃ, āvajjanakiccavasena tikālārammaṇaṃ. Mahākiriyamānasā javanakiccavasena tikālārammaṇā, sante paññattikāle navattabbārammaṇā. Dve abhiññāmānasāpi abhiññākiccavasena atītādigocarā siyuṃ. **Ime** mānasā paññattikālepi sante navattabbā bhavanti. Rūpārūpabhavesu mayā vuttato **sesāni sabbāni** cittāni **atītārammaṇādinā** atītārammaṇādivasena paṇḍitena **na vattabbāni** na kathitabbāni honti eva, paññattārammaṇāni eva hontīti attho.

327. **Kāmato ca kriyā pañca** kāmāvacaravasena pañca kiriyā, **rūpato** rūpāvacaravasena **pañcamī kriyā**

abhiññācittaṃ, etesaṃ channaṃ cittānaṃ natthi **kiñci** ekampi **agocaraṃ** anārammaṇaṃ, sabbārammaṇanti attho. ‘‘Pañcamī kriyā’’ti vacanaṃ abhiññācittavasena vuttaṃ. Suddhajhānassa pañcamarūpakiriyassa paññattārammaṇaṃ evāti veditabbaṃ.

328. Nibbānañca catubbidhaṃ phalaṃ, maggaṃ rūpañca **arūpaṃ** cittacetasikasaṅkhātaṃ nāmañca gocaraṃ kātuṃ yāni cittāni sakkonti, tāni cittāni me vada, ācariya, tāni mayhaṃ kathehi.

329-30. **Cattāro ñāṇasaṃyuttā, puññato** puññavasena cattāro ñāṇasampayuttā, **kriyato tathā** kiriyavasena cattāro ñāṇasampayuttā, dve abhiññāmānasā, kiriyāvoṭṭhabbanampi cāti ekādasa cittāni nibbānañca phalañca maggañca rūpañca **arūpaṃ** nāmañca gocaraṃ kātuṃ sakkonti.

331-4. **Cittesu pana sabbesu** yāni cittāni arahattaphalaṃ arahattamaggaṃ gocaraṃ kātuṃ sakkonti, **tāni kati cittāni me vada** tāni mayhaṃ tvaṃ kathehi. **Sabbesu pana cittesu, cha ca cittāni me suṇa**, bho bhaddamukha, tvaṃ mayhaṃ vacanaṃ suṇohi, sabbesu pana cittesu cha cittāni arahattaphalaṃ arahattamaggaṃ gocaraṃ kātuṃ sakkonti. Cattāro ñāṇasaṃyuttā, kiriyā ca voṭṭhabbanampi ca kiriyābhiññāmano cāti cha ca cittāni gocaraṃ kātuṃ sakkonti. **Puññato** puññavasena cattāro ñāṇasampayuttā, **puññato** puññavasena abhiññācittañca arahattaphalaṃ maggaṃ gocaraṃ kātuṃ na sakkonti.

335-8. **Arahato** khīṇāsavassa maggacittaṃ phalamānasaṃ vā puthujjanā vā sekkhā vā vijānituṃ na sakkonti. Kasmā kāraṇā? Puthujjano sotāpannassa mānasaṃ na jānāti, sotāpanno sakadāgāmissa mānasaṃ na jānāti, sakadāgāmī anāgāmissa mānasaṃ na jānāti, anāgāmī arahantassa mānasaṃ na jānāti. **Heṭṭhimo heṭṭhimo** puggalo **uparūpari** ṭhitassa puggalassa mānasaṃ neva jānāti, **uparūpari** ṭhito puggalopi heṭṭhimassa heṭṭhimassa puggalassa mānasaṃ jānāti.

339-342. **Yo dhammo yassa dhammassa** ārammaṇaṃ hoti, **taṃ** ārammaṇaṃ ekaṃ ekaṃ uddharitvā ito paraṃ pavakkhāmi. **Kusalārammaṇaṃ kāme** kāme aṭṭhavidhaṃ kusalaṃ aṭṭhavidhassa kāmāvacara**kusalassa** ārammaṇaṃ hoti. Kathaṃ? Pubbeva kataṃ aṭṭhavidhaṃ mahākusalaṃ pacchā somanassasahagatañāṇasampayuttacittadvayena vā somanassasahagatañāṇavippayuttacittadvayena vā upekkhāsahagatañāṇasampayuttadvayena vā upekkhāsahagatañāṇavippayuttadvayena vā anussaraṇakaālādīsu tassa aṭṭhavidhassa kusalassa javanakiccavasena ārammaṇaṃ hoti, vippaṭisārakālādīsu dvādasavidhassa **akusalassa** ārammaṇaṃ hoti, kusalassa abhiññāmānasassa ca kiriyassa abhiññāmānasassa ca ārammaṇaṃ hoti, ekādasavidhassa kāmāvacaravipākassa tadārammaṇavasena ārammaṇaṃ hoti. **Tathā kāmakriyassā**ti javanakiccavasena hasanassa āvajjanakiccavasena voṭṭhabbanassa javanakiccavasena mahākiriyassa ārammaṇaṃ hoti, etesaṃ channaṃ rāsīnaṃ ārammaṇaṃ **siyā** bhaveyya. Rūpāvacarapuññāni pañca **tato** charāsito kāmavipākaṃ vajjetvā pañcannaṃ rāsīnaṃ ārammaṇāni honti. Tadā lobhamūlamohamūlavasena attanā paṭiladdhajhānānaṃ anussaraṇakāle tassa dasavidhassa akusalassa ārammaṇaṃ hoti, tihetukapaṭisandhino sattassa jhānato parihīnassa jhānaṃ paccavekkhato jhānārammaṇaṃ domanassayuttaṃ hoti, tadā tassa paṭighadvayassa ārammaṇaṃ hoti. **Kāmakriyassā**ti ekantaparittārammaṇāni kiriyāmanodhātuhasanāni vajjetvā āvajjanakiccavasena voṭṭhabbanassa, javanakiccavasena mahākiriyassa ca ārammaṇaṃ hoti.

343. **Āruppakusalañcāpi, tebhūmakusalassa ca** mahākusalassa ca abhiññākiccavasena pañcamarūpakusalassa ca dutiyacatutthaarūpakusalassa ca **tebhūmakakriyassāpi** voṭṭhabbanassa mahākiriyassa ca abhiññākiccavasena pañcamarūpakiriyassa ca dutiyacatutthāruppakiriyassa ca ārammaṇaṃ hoti, dutiyāruppakiriyassa ca paṭhamāruppakiriyāya ārammaṇena bhavitabbaṃ, catutthāruppakiriyassa ca tatiyāruppakiriyāya ārammaṇena bhavitabbaṃ, evañca sati kathaṃ paṭhamāruppakusalaṃ dutiyāruppakiriyassa ārammaṇaṃ hoti, tatiyāruppakusalañca catutthāruppakiriyassa ārammaṇaṃ hotīti ce vattabbaṃ, yadā puthujjanayogī vā sekkho vā yogī rūpasamāpattiṃ samāpajjitvā tato vuṭṭhahitvā ākāsānañcāyatanasaṅkhātaṃ paṭhamāruppasamāpattiṃ samāpajjitvā vītarāgo hutvā attanā adhigatā samāpattiyo gahetvā puthujjanasekkhakāle attanā anadhigataṃ dutiyaṃ arūpasamāpattiṃ samāpajji, tadā khīṇāsavakāle samāpajjitaṃ dutiyaṃ arūpakiriyaṃ paṭhamāruppakusalaṃ ārammaṇaṃ karoti, evaṃ paṭhamāruppakusalaṃ dutiyāruppakiriyassa ārammaṇaṃ hoti.

Yadā yogī rūpasamāpattiyo samāpajjitvā tato vuṭṭhahitvā paṭhamāruppakusalaṃ dutiyāruppakusalaṃ tatiyāruppakusalañca samāpajjitvā khīṇāsavo hutvā attanā adhigatā samāpattiyo gahetvā attanā anadhigataṃ catutthaṃ arūpasamāpattiṃ samāpajji, tadā catutthāruppakiriyā tatiyāruppakusalaṃ ārammaṇaṃ karoti, evaṃ catutthāruppakiriyassa tatiyāruppakusalaṃ ārammaṇaṃ hoti, pacchā khīṇāsavakāle samāpajjitā rūpārūpasamāpattiyo honti. Yathā hoti, **tathā eva** akusalassapi ārammaṇaṃ hoti.

344-7. **Arūpāvacarapākāna**nti jātiniddhāraṇaṃ, catutthadutiyānaṃ arūpapākānampi ārammaṇaṃ hoti, ‘‘catutthadutiyāna’’nti vattabbe tiyānaṃ-saddassa lopaṃ katvā **‘‘catutthadū’’**ti vuttaṃ, tadā dvinnaṃ arūpapākānaṃ

paṭhamāruppatatiyāruppajavanāni ārammaṇāni honti, ‘‘yassa kusalassa jhānassa yaṃ ārammaṇaṃ gahetvā brahmaloke paṭisandhi hotī’’ti vacanato sakasakakusalānaṃ ārammaṇabhūtāni ākāsānañcāyatanaākiñcaññāyatanāni tesaṃ dutiyacatutthāruppapākānaṃ ārammaṇāni honti, evaṃ arūpakusalaṃ imesaṃ aṭṭharāsīnaṃ ārammaṇapaccayo hoti. **Apariyāpannapuññampi** catubbidhalokuttarakusalampi **kāmāvacarato** kāmāvacaravasena **kusalassa** ñāṇasampayuttamahākusalassa ca **kriyassa** voṭṭhabbanassa, ñāṇasampayuttato kiriyassa ca **rūpato** rūpāvacaravasena pañcamassa rūpakusalassa ca pañcamassa rūpakiriyassa cāti catunnaṃ rāsīnaṃ ārammaṇaṃ sadā hoti, ayamettha adhippāyo – sekkhānaṃ ñāṇasampayuttamahākusalassa, voṭṭhabbanassa, pañcamassa rūpakusalassa ca tividhaṃ lokuttarapuññaṃ ārammaṇaṃ hoti. Khīṇāsavassa voṭṭhabbanassa, ñāṇasampayuttamahākiriyassa, pañcamassa rūpakiriyassa ca arahattapuññaṃ ārammaṇaṃ hoti. Yathā **tathā eva** sabbaṃ akusalaṃ **kāmāvacarato** kāmāvacaravasena **kusalassa** mahākusalassa, **kriyassa** hasanavoṭṭhabbanamahākiriyassa ca **rūpāvacarato** pana rūpāvacaravasena pañcamassa rūpakusalassa, pañcamassa rūpakiriyassa ca ārammaṇaṃ hoti, yathā **tathā eva** sabbassa akusalassa ca kāmāvacaravipākānaṃ tadārammaṇakiccavasena ekādasannañcāti channaṃ rāsīnaṃ ārammaṇaṃ bhagavatā īritaṃ.

348-352. **Vipākārammaṇaṃ kāme** sabbaṃ vipākārammaṇaṃ **kāmāvacaratopi** kāmāvacaravasenapi **kusalassa** mahākusalassa, **kriyassa** hasanavoṭṭhabbanamahākiriyassa ca **rūpāvacarato ceva** rūpāvacaravasena ca eva pañcamassa rūpakusalassa, pañcamassa rūpakiriyassa ca **kāmāvacarapākānaṃ** kāmāvacaravipākānaṃ ekādasannañca tatheva akusalassa ca channaṃ rāsīnaṃ ārammaṇaṃ hoti. Rūpe vipākārammaṇaṃ **kāmāvacaratopi ca** kāmāvacaravasenapi ca **kusalassa** mahākusalassa, **kriyassa ca** voṭṭhabbanamahākiriyassa ca **rūpāvacarato ceva** rūpāvacaravasena ca eva kusalassa ca apuññassa cāti pañcannaṃ rāsīnaṃ gocaro hoti, arūpāvacarapākesu ayaṃ nayo bhagavatā mato. Vaṭṭe na pariyāpannā nappaviṭṭhāti **apariyāpannā,** tesaṃ puggalānaṃ pākāpi **kāmato** kāmāvacaravasena **kusalassa** ñāṇasampayuttamahākusalassa, **kriyassa ca** voṭṭhabbanañāṇasampayuttamahākiriyassa ca **rūpatopi** rūpāvacaravasenapi **kusalassa** pañcamassa rūpakusalassa, **kriyassa ca** pañcamassa rūpakiriyassa ca evaṃ ārammaṇaṃ hotīti. Etthāyamadhippāyo apariyāpannapuññe vuttanayeneva veditabbo.

353-6. Kāme idaṃ sabbakiriyacittaṃ **kāmāvacaratopi ca** kāmāvacaravasenapi ca **kusalassa** mahākusalassa, **kriyassa ca** hasanavoṭṭhabbanamahākiriyassa ca **rūpāvacarato ceva** rūpāvacaravasena ca eva **kusalassa** pañcamassa rūpakusalassa, **kriyassa ca** pañcamassa rūpakiriyassa ca ekādasakāmāvacarapākassa ca tatheva akusalassa ca etesaṃ channaṃ rāsīnaṃ ārammaṇaṃ hoti. **Yaṃ kriyāmānasaṃ rūpe** rūpāvacare yaṃ kiriyāmānasaṃ, **kāmapākaṃ tato vinā tato** rāsito kāmapākaṃ **vinā** vajjetvā pañcannaṃ pana rāsīnaṃ ārammaṇaṃ hoti. Kāmāvacarato kāmāvacaravasena kiriyassa voṭṭhabbanamahākiriyassa ārammaṇaṃ hoti, hasanaṃ ekantaparittārammaṇattā rūpakiriyaṃ ārammaṇaṃ na karoti. **Kriyācittaṃ panāruppe** arūpakiriyācittaṃ pana tesaṃ pañcannaṃ eva ca rāsīnaṃ **āruppakriyassāpi** paṭhamāruppakiriyaṃ dutiyāruppakiriyassa ārammaṇaṃ hoti, tatiyāruppakiriyaṃ catutthāruppakiriyassa ārammaṇaṃ hoti. Iti channaṃ rāsīnaṃ gocaro hotiyeva.

357-8. Rūpaṃ catusamuṭṭhānaṃ, rūpārammaṇasaññitaṃ;
Kāmāvacarapuññassa, tatheva kusalassa ca;
Abhiññādvayacittassa, kāmapākakriyassa ca.

Dvicakkhuviññāṇamanodhātudvayasantīraṇattayamahāpākassa ca kāmakiriyassa cāti ekādasavidhassa kāmakiriyassa ca channaṃ etesaṃ rāsīnaṃ ārammaṇapaccayo hoti.

359-360. **Nibbānārammaṇaṃ kāmarūpāvacarato** kāmarūpāvacaravasena sekkhānaṃ ñāṇasampayuttamahākusalassa, rūpāvacaravasena pañcamassa rūpakusalassa ca kāmarūpakiriyassa ca khīṇāsavānaṃ voṭṭhabbanañāṇasampayuttamahākiriyassa ca pañcamarūpakiriyassa ca **ubhayassāpi** cittassa ārammaṇaṃ hoti. **Apariyāpannato ceva** lokuttaravasena ca eva phalassa, kusalassa ca etesaṃ channaṃ rāsīnaṃ ārammaṇapaccayo hoti.

361-2. **Nānappakārakaṃ sabbaṃ, paññattārammaṇaṃ pana tebhūmakassa puññassa** mahākusalassa, suddhajhānassa pañcavidhassa rūpakusalassa, paṭhamāruppatatiyāruppakusalassa ca tatheva akusalassa ca **rūpārūpavipākassa** sabbassa rūpavipākassa, paṭhamāruppatatiyāruppavipākassa ca **tebhūmakakriyassa ca** hasanavoṭṭhabbanamahākiriyassa sabbassa rūpakiriyassa, paṭhamāruppatatiyāruppakiriyassa cāti navannaṃ pana rāsīnaṃ ārammaṇapaccayo hoti.

363-4. **Rūpārammaṇikā dve tu** dve cittuppādā rūpārammaṇikā, **dve dve saddādigocarā** dve dve cittuppādā saddārammaṇādigocarā, **tayo** manodhātusaṅkhātā **cittuppādā** pañcārammaṇikā nāma matā bhagavatā. **Idha** imasmiṃ kāmāvacarādhikāre **ekacattālīseva** cittuppādā chaḷārammaṇikā matā. Ayaṃ kāmāvacaracittānaṃ ārammaṇakkamo.

365-9. **Pañcābhiññā vivajjetvā, rūpārūpā anāsavā** ime sabbe cittuppādā dhammārammaṇagocarā honti.

Paṭhamāruppakusalaṃ dutiyāruppacetaso kusalassa ārammaṇaṃ hoti, dutiyāruppacetaso vipākassa ca ārammaṇaṃ hoti, dutiyāruppacetaso kiriyassa ca ārammaṇaṃ hoti. Dutiyāruppacetaso kiriyassa paṭhamāruppakusalārammaṇabhāve kāraṇaṃ heṭṭhā vuttameva. **Paṭhamāruppapākoyaṃ, dutiyāruppacetaso** kusalassa ca dutiyāruppacetaso vipākassa ca dutiyāruppacetaso kiriyassa ca ārammaṇaṃ na hoti. **Hi** kasmā? Tesaṃ dutiyāruppakusalavipākakiriyānaṃ paṭhamāruppakusalārammaṇattā. **Paṭhamaṃ tu kriyācittaṃ** paṭhamaṃ kiriyācittaṃ pana dutiyāruppacetaso puññassa ārammaṇaṃ na hoti. Dutiyāruppacetaso vipākassa ārammaṇaṃ na hoti. Rūpārūpabhavesu hi khīṇāsavā vipākacittāni cutivasena sakasakakusalānaṃ ārammaṇaṃ karonti. **Paṭhamaṃ tu kriyācittaṃ** pana dutiyāruppacetaso kiriyassa ārammaṇaṃ hoti. **Iti** evaṃ iminā mayā vuttappakārena cittānaṃ ārammaṇuppatti **vibhāvinā** dhīrena ñeyyā.

370-3. **Puthujjanassa sekkhassa, arūpārammaṇaṃ dvidhā** dvippakāraṃ kusalaṃ **kusalassa** dutiyāruppakusalassa ārammaṇaṃ hoti, **taṃ** paṭhamāruppakusalaṃ dutiyāruppavipākassa ārammaṇaṃ **siyā** bhaveyya. **Khīṇāsavassa bhikkhussa, paṭhamāruppamānasaṃ** ārammaṇaṃ **tidhā** tippakāraṃ hoti. **Iti** vacanaṃ mahesinā vuttaṃ. **Kriyassāpi** dutiyāruppakiriyassāpi paṭhamāruppakiriyā ārammaṇaṃ hoti. **Kusalampi** paṭhamāruppakusalampi dutiyāruppakiriyassa ca ārammaṇaṃ hoti. **Kusalaṃ** paṭhamāruppakusalaṃ dutiyāruppavipākassa ārammaṇaṃ hoti. **Evaṃ** iminā mayā vuttappakārena paṭhamāruppamānasaṃ ārammaṇaṃ tidhā hoti. Tatiyāruppacittampi catutthāruppacetaso kusalassa ārammaṇaṃ hoti, catutthāruppacetaso vipākassa ca taṃ ārammaṇaṃ hoti. **Evameva** yathā paṭhamāruppamānasaṃ ārammaṇaṃ dvidhā hoti, evameva tathā tatiyāruppacittaṃ ārammaṇaṃ dvidhā hoti. Yathā paṭhamāruppamānasaṃ ārammaṇaṃ tidhā hoti, **evameva** tathā tatiyāruppacittaṃ ārammaṇaṃ tidhā siyā.

374. **Yaṃ yaṃ pana idhārabbha idha** imasmiṃ adhikāre yaṃ yaṃ gocaraṃ ārabbha paṭicca **ye ye** cittuppādā jāyanti, **so so** gocaro **tesañca tesañca** cittuppādānaṃ ārammaṇapaccayo hoti.

375. Yo pana naro **imassa** abhidhammāvatārassa kira pāraṃ duttaraṃ **idha** imasmiṃ loke uttarati, so naro abhidhammamahaṇṇave pāraṃ duttaraṃ uttaraṃ uttarati eva.

Iti abhidhammāvatāraṭīkāya

Ārammaṇavibhāgavaṇṇanā niṭṭhitā.

Chaṭṭho paricchedo.

7. Sattamo paricchedo

Vipākacittappavattiniddesavaṇṇanā

376. **Anantañāṇena niraṅgaṇena,**
Guṇesinā kāruṇikena tena;
Vutte vipāke matipāṭavatthaṃ,
Vipākacittappabhavaṃ suṇātha.

Yena jinena anantañāṇena nikkilesena guṇesinā kāruṇikena **tena** jinena vutte vipākasmiṃ **matipāṭavatthaṃ** matichekabhāvatthāya **vipākacittappabhavaṃ** mayā bhaṇamānaṃ vipākacittappavattiṃ tumhe suṇātha.

377. Ekūnatiṃsa kammāni, pākā dvattiṃsa bhagavatā dassitā, kammāni tīsu dvāresu dissare, vipākā **chasu** dvāresu dissanti.

378-9. **Kusalaṃ kāmalokasmiṃ** kāmalokamhi kusalaṃ pavatte, paṭisandhiyañca **taṃtaṃpaccayamāgamma** taṃtaṃpaccayaṃ paṭicca. So so paccayo taṃtaṃpaccayo, ‘‘tatapaccayo’’ti vattabbe niggahītāgamavasena ‘‘taṃtaṃpaccayo’’ti vuttaṃ. Vicchākammadhārayasamāsoyaṃ. Vividhaṃ phalaṃ dadāti. Ekāya cetanāya ekā paṭisandhi bhagavatā pakāsitā. Nānākammehi nānā paṭisandhiyo ca bhavanti.

380-1. **Tihetukaṃ tu yaṃ kammaṃ** tihetukaṃ yaṃ kammaṃ pana kāmāvacarasaññitaṃ tihetukaṃ vipākaṃ duhetuñca vipākaṃ ahetuñca vipākaṃ deti. **Duhetukaṃ tu yaṃ kammaṃ** duhetukaṃ yaṃ kammaṃ pana, taṃ kammaṃ tihetukaṃ vipākaṃ na deti, attano vipākaṃ duhetuñca ahetuñca deti.

382-3. **Tihetukena kammena, paṭisandhi tihetukā** hoti, duhetukāpi paṭisandhi hoteva, ahetukā paṭisandhi neva

hoti, ukkaṭṭhatihetukakammena tihetukā paṭisandhi, omakatihetukakammena duhetukā paṭisandhi hotīti adhippāyo. Duhetukena kammena duhetukā paṭisandhi, ahetukāpi paṭisandhi hoteva, tihetukā paṭisandhi neva hoti. Ukkaṭṭhaduhetukakammena duhetukā paṭisandhi, omakaduhetukakammena ahetukā paṭisandhi hotīti adhippāyo.

384. Asaṅkhārakammaṃ asaṅkhāravipākaṃ deti, sasaṅkhāravipākampi deti, sasaṅkhārakammaṃ sasaṅkhāraphalaṃ, tathā asaṅkhāraphalaṃ deti.

385. **Ekāya cetanāyettha ettha** etāsu cetanāsu ekāya kusalāya **cetanāya** soḷasavidhā vipākacittāni bhavanti. **Iti** vacanaṃ jino pakāsaye.

386-92. Vedanāparivattanaṃ ārammaṇena hoteva, tadārammaṇacittampi javanena niyāmitaṃ, somanassayutte kusale javane javite tadārammaṇampi somanassayuttameva hotīti attho. Upekkhāyuttakusalepi eseva nayo. Kāmāvacaracittena **kusalenādinā** paṭhamena kusalena tulyena vipākacittena. Tatiyāvisesanaṃ. Yena sattena **gahitā paṭisandhi ce** yadi, **iṭṭhe balavārammaṇe** manāpe atimahantārammaṇe tassa sattassa **cakkhussa** cakkhupasādassa **āpāthaṃ** pākaṭabhāvaṃ **āgate** sati manodhātuyā tāya bhavaṅgasmiṃ **āvaṭṭite** bhavaṅgasote chindite sati cakkhuviññāṇakādīsu vīthicittesu jātesu paṭhamaṃ kusalaṃ kāmamānasaṃ javanaṃ hutvā jāyate. Sattakkhattuvārāni javitvāna paṭhame mahākusale gate **tadeva** taṃ eva iṭṭhaṃ ārammaṇaṃ katvā teneva paṭhamamahākusalena sadisaṃ tadārammaṇavipākacittaṃ. **Sandhiyā tulyato** paṭisandhiyā tulyabhāvena **mūlabhavaṅganti** mūlabhavaṅgaṃ nāma bhagavatā pavuccate. **Tañca** tadārammaṇacittaṃ **santīraṇaṃ** somanassayuttaṃ santīraṇaṃ dassanaṃ sampaṭicchanaṃ **ettha** etasmiṃ vīthicitte **gaṇanūpagacittāni** gaṇanaṃ upagatāni cittāni cattāri eva bhavanti.

393-4. **Yadā hi dutiyaṃ cittaṃ, kusalaṃ javanaṃ yadā** yasmiṃ kāle tasseva somanassatihetuno puggalassa dutiyaṃ kusalaṃ cittaṃ javanaṃ hoti, **tadā** tasmiṃ kāle **tena** javanena tulyavipākaṃ tadārammaṇaṃ. Tassa **sandhiyā asamānattā** tassa tadārammaṇacittassa sandhiyā asamānattā dve nāmāni **assa** vipākacittassa anena vipākacittena **labbhare** labbhanti, ‘‘āgantukabhavaṅga’’nti nāmaṃ ‘‘tadārammaṇaka’’nti ca nāmaṃ iti dve nāmāni labbhanti.

395-6. Yadā tasseva puggalassa tatiyaṃ puññaṃ javanaṃ hoti, tadā **tena** javanena sadisaṃ tatiyaṃ pākaṃ tadārammaṇikaṃ siyā. **Idaṃ** vipākacittaṃ **āgantukabhavaṅganti** āgantubhavaṅgaṃ nāma bhagavatā vuccate, purimāni ca **pañca** vipākacittāni **iminā pana** tatiyavipākena pana saddhiṃ **cha** cittāni honti.

397-8. **Yadā catutthaṃ kusalaṃ** javanaṃ hoti, tadā **tena** javanena tulyaṃ catutthavipākaṃ tadārammaṇabhāvaṃ **vaje** gaccheyya. Catutthavipākaṃ āgantukabhavaṅgaṃ tadārammaṇanāmakaṃ hoti, purimāni cha pākāni **iminā** saha catutthapākena **satta** cittāni honti.

399-403. **Yadā** yasmiṃ kāle tasmiṃ cakkhudvāre iṭṭhamajjhattārammaṇaṃ pana tathā āpāthaṃ āgacchati ca, tadā vuttanayena āvajjanadassanasampaṭicchanacittesu jātesu **idha** imasmiṃ majjhattārammaṇe ārammaṇavasena vedanā parivattati, tasmā upekkhāsahagataṃ santīraṇaṃ mano hoti. Upekkhāsahagatesu eva catūsupi javanesu javitesu **tehi** javanehi tulyāni cattāri vipākacittāni jāyare. **Accantaṃ** ekantena **vedanāya** upekkhāvedanāya **purimehi** somanassasahagatehi cittehi asamānattā cattāri cittāni nāmato piṭṭhibhavaṅgāni nāma honti, **piṭṭhibhavaṅgāni** somanassavipākānaṃ pacchābhāge bhavaṅgānīti attho. Imāni upekkhāsahagatāni pañca vipākāni purimehi **sattahi** vipākehi saddhiṃ dvādasa vipākāni bhavanti. **Iti** vacanaṃ dhīro viniddise.

404-6. Yathā cakkhudvāre dvādasa vipākāni honti, tathā evaṃ sotādīsu dvāresupi dvādasa pākāni honti. **Iti** vacanaṃ dhīro niddise, ime mayā vuttā vipākā samasaṭṭhi bhavanti. **Evaṃ** iminā mayā vuttappakārena ekāya cetanāya kamme **āyūhite** pavattite samasaṭṭhi vipākāni uppajjanti, imasmiṃ vacane saṃsayo natthi. **Gahitāggahaṇenettha ettha** etesu vipākesu gahitānaṃ vipākānaṃ aggahaṇena cakkhudvāre dvādasa pākā, sotaviññāṇakādīni cattāri cāti soḷasa pākāni honti.

407-11. Ekena tihetukakusalena asaṅkhārikena kammena āyūhite yathā, **evameva** sasaṅkhāratihetukakusalenāpi asaṅkhārasasaṅkhāraupekkhāsahagatehipi kusalehi kamme **āyūhite** pavattite **tesaṃ** tiṇṇaṃ kusalānaṃ vipākehi tīhipi dinnāya paṭisandhiyā eseva nayo paṇḍitena jānitabbo. **Idha** imasmiṃ upekkhāsahagatadvaye iṭṭhamajjhattagocarassa vasena vipākacittappavattiṃ paṭhamaṃ dassetvā **dassetabbātha pacchā tu, iṭṭhasmiṃ gocare idha atha pacchā** mayā vuttacittappavattito pacchākāle pana **idha** imasmiṃ iṭṭhagocare ekekasmiṃ pana dvādasa dvādasa pākā paṇḍitena dassetabbā. **Gahitāggahaṇenettha ettha** etesu vipākesu gahitānaṃ vipākānaṃ aggahaṇena soḷasa pākacittāni honti. **Pubbe** kāle mayā vuttanayeneva **sabbaṃ** vacanaṃ **asesato** asesabhāvena paṇḍitena ñeyyaṃ.

412-4. **Tihetukena kammena, paṭisandhi tihetukā** bhavati, iti ayaṃ vāro **ettāvatā** ettakena vacanena mayā

vutto. Ekaṃ kammaṃ ekasmiṃ bhave ekaṃ paṭisandhiṃ janeti, **tato** paṭisandhito **aparaṃ** aññaṃ dutiyaṃ paṭisandhiṃ na janeti, pavattiyaṃ anekāni vipākāni sañjaneti. **Hi** saccaṃ ''ekaṃ kamma''ntiādikaṃ vacanaṃ. **Ekasmā bījā** ekato bījato ekaṃ aṅkuraṃ jāyati, **assa** bījassa bahūni phalāni **hetuppavattito** salilādihetuppattiyā honti.

415-21. **Duhetukena kammena, paṭisandhi duhetukā** hoti, **iti** vacanaṃ ayaṃ vāro **anupubbena** anupaṭipāṭiyā āgato. **Idha** imasmiṃ adhikāre duhetukena puññena somanassayuttena asaṅkhārikena cittena kamme āyūhite pana duhetukena somanassayuttakusalena tulyena pākena yena sattena gahitā paṭisandhi ce, iṭṭhe ārammaṇe tassa sattassa cakkhudvāre āpāthaṃ āgate somanassayutte ñāṇahīne kusalamānase tasmiṃ duhetuke sattakkhattuṃ javitvāna gate taṃ eva ārammaṇaṃ katvā **tadanantaraṃ** tassa javanassa anantaraṃ **taṃsarikkhakaṃ** tena javanena sadisaṃ ekantaṃ asaṅkhārikamānasaṃ jāyati. **Ta**nti taṃ cittaṃ **mūlabhavaṅganti** mūlabhavaṅgaṃ nāma **tadārammaṇamiccapi** tadārammaṇaṃ nāma ubhayampi nāmaṃ **tasseva nāmaṃ** tassa cittassa eva nāmaṃ. **Iti** evaṃ iminā pakārena bhagavatā paridīpitaṃ. Duhetuke sasaṅkhāre kusale javane javitepi ca **taṃsamaṃ** tena cittena sadisaṃ āgantukasaṅkhātaṃ tadārammaṇamānasaṃ hoti.

422-9. **Tatheva ca** tathā eva ca iṭṭhamajjhattagocare **duhetūnaṃ** dvinnaṃ upekkhāyuttānaṃ javanānaṃ anantaraṃ **tādisāni** tehi javanehi sadisāni dve tadārammaṇamānasāni jāyante, **tesaṃ** tadārammaṇamānasānaṃ ''piṭṭhibhavaṅga''nti nāmaṃ, ''āgantukabhavaṅga''nti ca nāmaṃ hoti. Santīraṇadvayañceva dassanaṃ sampaṭicchanaṃ imāni dve bhavaṅgāni cāti **aṭṭha** vipākā cakkhudvāre honti. **Evaṃ** iminā mayā vuttappakārena pañcasu dvāresupi ca **aṭṭha aṭṭha** vipāke katvā pavattiyaṃ cattālīsa vipākāni bhavanti. **Gahitāggahaṇenettha, cakkhudvāre panaṭṭha ca ettha** etesu vipākesu gahitānaṃ vipākānaṃ aggahaṇena cakkhudvāre aṭṭha ca vipākā **sotaghānādinā** vipākena saddhiṃ **dvādasa eva** vipākāni bhavanti. **Ekāya cetanāyevaṃ evaṃ** iminā mayā vuttappakārena ekāya cetanāya kamme **āyūhite** pavattite pana sati dvādaseva vipākāni bhavanti. **Iti** vacanaṃ vijitakusalayuddhasaṅgāmena **pakāsitaṃ** desitaṃ. **Duhetukattayenāpi, sesena sadisena tu** mayā vuttato duhetuto sesena duhetukattayenāpi sadisena pākena **ādinnasandhino** gahitapaṭisandhikassa sattassa evaṃ nayo **mato** kathito niraṅgaṇena. Duhetukena kammena duhetukā paṭisandhi hoti. Iti ayaṃ vāro ca **ettāvatā** ettakena vacanena mayā vutto.

430-8. **Duhetukena kammena** ahetukā paṭisandhi hoti, iti ayaṃ vāro **anupubbena** paṭipāṭiyā āgato. Tesu catūsupi duhetukesu kusalesu cittesu **aññatareneva** hetukena kamme **āyūhite** pavattite sati **tasseva** duhetukassa kusalajavanassa pākabhūtāya upekkhāsahagatāhetukāya manoviññāṇadhātuyā **ādinnapaṭisandhino** sattassa **sā** paṭisandhi kammasadisā nāma na vattabbā paṇḍitehi. **Hi** saccaṃ ''paṭisandhi na vattabbā''tiādikaṃ vacanaṃ. Kammaṃ duhetukaṃ hoti, paṭisandhi ahetukā hoti. **Tassa** dehino sattassa **vuḍḍhimupetassa** vuḍḍhiṃ upagatassa cakkhudvāre pana iṭṭhamajjhattagocare āpāthamāgate sati duhetukānaṃ catunnaṃ puññānaṃ yassa kassaci javanassa avasānamhi idaṃ ahetukaṃ mano tadārammaṇabhāvena jāyati. Ettha etasmiṃ vacane **saṃsayo** sandeho natthi, **taṃ** ahetukacittaṃ mūlabhavaṅgañca tadārammaṇameva ca hoti. Cakkhuviññāṇakādīsupi vīthicittesu jātesu upekkhāsahagataṃyeva santīraṇampi ca hoti. **Tesu ekaṃ ṭhapetvāna, gahitāggahaṇenidha tesu** dvīsu santīraṇatadārammaṇakiccesu vipākesu **ekaṃ** santīraṇakiccaṃ tadārammaṇakiccaṃ taṃ cittaṃ ṭhapetvā gahitānaṃ vipākānaṃ aggahaṇena idha iṭṭhamajjhattārammaṇe gaṇanūpagacittāni tīṇiyeva bhavanti.

439-41. **Iṭṭhe ārammaṇe cakkhu-dvāre āpāthamāgate** tadā santīraṇañceva somanassayuttaṃyeva hoti, tadārammaṇamānasañca somanassayuttaṃyeva hoti, **tesu** santīraṇatadārammaṇakiccesu vipākesu **ekekaṃ** santīraṇakiccaṃ, tadārammaṇakiccaṃ vā cittaṃ gahetvā purimāni ca tīṇi cattāri eva vipākāni bhavanti. **Evaṃ** iminā mayā vuttappakārena pañcasu dvāresupi cattāri cattāri vipākacittānīti pavattiyaṃ vipākāni vīsati cittāni honti.

442-8. **Cakkhudvāre tu cattāri, gahitāggahaṇenidha** gahitānaṃ vipākānaṃ aggahaṇena cakkhudvāre pana cattāri vipākāni **idha** imasmiṃ iṭṭhārammaṇe **sotaghānādinā** vipākena saddhiṃ ahetukaṃ aṭṭhakaṃ hoti eva. Ahetukapaṭisandhissa sattassa duhetukaṃ, tihetukaṃ vā tadārammaṇaṃ **na bhave** na bhaveyya, **duhetupaṭisandhino** sattassa tihetukaṃ tadārammaṇaṃ na bhave. **Jātā sugatiyaṃ yena, pākena paṭisandhi tu** sugatiyaṃ yena pākena paṭisandhi jātā, **tena** vipākena tulyampi, hīnaṃ vā tesaṃ tadārammaṇaṃ bhaveyya. **Manussalokaṃ sandhāya, vuttañcāhetukaṭṭhakaṃ** sugatiyaṃ ahetukaṭṭhakañca manussalokañca sandhāya paṭicca kāraṇaṃ katvā mayā vuttaṃ. Catūsupi **apāyesu** pana apeto ayo patiṭṭhā etehīti apāyo, tesu. Pavatte ahetukaṃ aṭṭhakaṃ āpāyikehi labbhati. **Thero nerayikānaṃ tu, dhammaṃ deseti vassati** thiro thirakāradhammo yasmiṃ atthīti thero, dutiyaaggasāvakabhūto iddhimā moggallānatthero **nerayikānaṃ** niraye jātānaṃ sattānaṃ dhammaṃ deseti vassati, ''ucchaṅge maṃ nisīditvā''tiādīsu viya devaṃ vassāpetīti attho. Gandhaṃ vāyuñca māpeti yadā, tadā pana tesaṃ nerayikānaṃ sattānaṃ tehi nerayikasattehi theraṃ disvā, dhammañca sutvā, gandhañca ghāyitvā **jalaṃ** udakañca **pivataṃ** pivantānaṃ muduṃ vāyuñca tehi **phusataṃ** phusantānaṃ tesaṃ nerayikasattānaṃ cakkhuviññāṇakādīni pañcapi **puññajāni eva** kusalavipākāni eva santīraṇadvayaṃ **puññajaṃ eva** kusalavipākaṃ eva puññajā eva ekā manodhātu iti aṭṭhakaṃ hoti.

449-50. **Ayaṃ tāva kathā** ''cakkhuviññāṇakādīni puññajānevā''tiādikā ayaṃ kathā iṭṭhaiṭṭhamajjhattagocare

kāmāvacare puññānaṃ javanānaṃ vasena mayā vuttā. **Tadārammaṇacetaso** tadārammaṇacittassa yaṃ niyamattaṃ ‘‘tadārammaṇamānasaṃ javanena niyāmita’’ntiādivacanena mayā vuttaṃ, **taṃ** niyamattaṃ kusalaṃ sandhāya vuttaṃ. Somanassayutte kāmāvacarakusale javite tadārammaṇampi somanassayuttameva hoti, upekkhāyutte kāmāvacarakusale javite tadārammaṇampi upekkhāyuttameva hoti, netaṃ akusale upekkhāyutte vicikicchādike akusale javane pana javite somanassayuttampi tadārammaṇaṃ hotīti adhippāyo. **Itipi** vacanaṃ ācariyena dīpitaṃ.

451-7. **Idha** imasmiṃ adhippāye akusalacittesu somanassayuttesu catūsupi iṭṭhe ārammaṇe **tesu** cittesu javitesu somanassayuttā ahetumanoviññāṇadhātu **tadanantaraṃ** tesaṃ akusalajavanānaṃ anantaraṃ tadārammaṇabhāvena jāyati. Upekkhāyuttesu chasu akusalacittesu iṭṭhamajjhatte gocare javitesu puññajā upekkhāsahagatā ahetumanoviññāṇadhātu eva **tadanantaraṃ** vā tesaṃ upekkhāsahagatānaṃ channaṃ akusalajavanānaṃ anantaraṃ tadārammaṇabhāvena jāyati. **Iṭṭhārammaṇayogasmiṃ** buddharūpādiiṭṭhārammaṇayogasmiṃ **kaṅkhato** ‘‘buddho nu kho, no buddho’’ti kaṅkhantassa sattassa **uddhatassa** vā sattassa tadārammaṇamānasaṃ somanassayuttaṃ ahetukaṃ vipākaṃ hoti piṭṭhibhavaṅgaṃ. **Somanassayute citte, javane javite pana** somanassayuttā eva pañca tadārammaṇamānasā paṇḍitena gavesitabbā. Upekkhāsahagate citte javane pana javite sati upekkhāsahagatā cha ca tadārammaṇamānasā paṇḍitena gavesitabbā.

458-63. **Tihetusomanassena, ādinnapaṭisandhino** sattassa jhānato parihīnassa vippaṭisārino taṃ jhānaṃ **paccavekkhato** paccavekkhantassa domanassayuttaṃ cittaṃ hoti. **Tassa** domanassassa anantaraṃ kiṃ mānasaṃ jāyate, tvaṃ domanassayuttajavanassa anantaramānasaṃ **brūhi** kathehi. **Paṭṭhāne paṭisiddhā hi** domanassassānantaraṃ somanassassa uppatti **paṭṭhāne paṭisiddhā** paṭṭhānappakaraṇe bhagavatā nivāritā, **assa** somanassassa vā anantaraṃ domanassassa uppatti paṭṭhāne paṭṭhānappakaraṇe paṭisiddhā bhagavatā nivāritā. **Mahaggataṃ panārabbha** mahaggataṃ paṭicca javane javitepi ca tadārammaṇamānasaṃ **tattheva** tasmiṃ paṭṭhāne eva **paṭisiddhaṃ** bhagavatā nivāritaṃ. **Tasmā** kāraṇā bhavaṅgapāto vā tadārammaṇameva vā na hoti. **Kiṃ nu kātabbaṃ** tesaṃ bhavaṅgatadārammaṇānaṃ abhāve kāraṇaṃ yaṃ kātabbaṃ, amhehi taṃ kāraṇaṃ kiṃ nu pucchāma, taṃ tadatthaṃ ābhidhammikabhāvena ābhidhammika taṃ kāraṇaṃ **vada** vadāhi. Upekkhāsahagatāhetumanoviññāṇadhātu puññāpuññavipākā tadārammaṇikā **siyā** bhaveyya.

464-7. **Imassa** tadārammaṇassa āvajjanaṃ kiṃ natthi? **Taṃ** tadārammaṇamānasaṃ **kathaṃ** kena pakārena jāyate? **Bhavaṅgaāvajjanānaṃ** cittānaṃ kiṃ āvajjanamattaṃ? Maggassa anantarassa ca phalassāpi kiṃ āvajjanaṃ natthi? **Nirodhā ca** nirodhato vuṭṭhahantassa bhikkhuno phalacittassa vāti mayā sutaṃ, **evaṃ** iminā mayā vuttappakārena āvajjanaṃ natthi. **Vinā āvajjanenāpi, hotu jāyatu mānasaṃ** cittaṃ āvajjanena vinā āvajjanaṃ vajjetvā hotu jāyatu, **kimassārammaṇaṃ** assa tadārammaṇamānasassa kiṃ ārammaṇaṃ, paṇḍita, tvaṃ ārammaṇaṃ yadi jānāsi, taṃ ārammaṇaṃ **brūhi** mayhaṃ kathehi. **Vinā ārammaṇenetaṃ etaṃ** mānasaṃ **ārammaṇena vinā** ārammaṇaṃ vajjetvā na jāyati. **Hi** saccaṃ ‘‘vinā ārammaṇeneta’’ntiādikaṃ vacanaṃ, tadārammaṇamānasaṃ yadā domanassayuttaṃ javanaṃ mahaggatārammaṇaṃ javati, tadā tasmiṃyeva javanacittakkhaṇe **parittesu** kāmāvacarārammaṇesu **yaṃ kiñci** parittārammaṇaṃ **ārabbha** paṭicca jāyati.

468-73. **Utubījaniyāmo ca** utuniyāmo bījaniyāmo ca **kammadhammaniyāmatā ca** kammaniyāmatā ca sīlādipāramīdhammaniyāmatā ca cittassa niyāmo cāti pañca niyāmatā paṇḍitena ñeyyā. **Tattha** tesu pañcasu niyāmesu sabbesaṃ pana rukkhānaṃ ekappahārena phalapupphādidhāraṇaṃ utu, ayaṃ utuniyāmatā. **Tesaṃ tesaṃ tu bījānaṃ, taṃtaṃtulyaphalubbhavo** tesaṃ tesaṃ bījānaṃ pana tehi tehi bījehi tulyānampi sassānaṃ phalānaṃ uppatti, ayaṃ bījaniyāmatā. **Matthake nāḷikerassa** nāḷikeraphalassa matthake **chiddattaṃ** chiddabhāvo, ayaṃ **bījajo** bījato jāto niyāmo. Tihetukakammaṃ tihetukañca vipākaṃ duhetukañca vipākaṃ ahetukañca vipākaṃ yato yaṃ kammaṃ deti, ayaṃ kammaniyāmatā. **Bodhisattassa jātiyaṃ** jinaṅkurassa jātikkhaṇe medanīkampanādikaṃ anekavisesattaṃ, ayaṃ sīlādipāramīdhammaniyāmatā. Tena gocarena pasādasmiṃ ghaṭṭite sati **idha** imasmiṃ cittavīthiyaṃ **āvajjanādīnaṃ** cittānaṃ uppatti, ayaṃ cittaniyāmatā.

474. Yo puggalo **dhīro** dhīrasampanno guṇasampanno vikkhittapāpo **mohandhakārāpagamaṃ** andhakāramanissāya avijjānissaraṇaṃ **yadicche** sace iccheyya, so dhīro **imaṃ** abhidhammāvatārappakaraṇaṃ **andhajjanānaṃ** andhasadisabālajanānaṃ **hadayandhakāraṃ viddhaṃsanaṃ** andhakārasannissitassa yassa hadayassa viddhaṃsanakaraṃ **jalantaṃ dīpaṃ** jalamānaṃ dīpaṃ. **Payatto**ti pakārena yatati vīriyaṃ karotīti payatto, **satataṃ** sabbadā **sikkhetha** sajjhāyanadhāraṇacintanavasena sikkheyya.

Iti abhidhammāvatāraṭīkāya

Vipākacittappavattiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sattamo paricchedo.

8. Aṭṭhamo paricchedo

Pakiṇṇakaniddesavaṇṇanā

475. **Idāni pana sabbesaṃ, etesaṃ mānasaṃ mayā;**
Pāṭavatthāya bhikkhūnaṃ, kathīyati pakiṇṇakaṃ.

Idāni pana kāle **etesaṃ** tihetukadvihetukaahetukānaṃ **sabbesaṃ** puggalānaṃ pakiṇṇakaṃ mānasaṃ **bhikkhūnaṃ pāṭavatthāya** bhikkhūnaṃ chekabhāvatthāya mayā kathīyate uccate.

476-85. **Panthamakkaṭako** uṇṇanābhi panthamakkaṭako nāma pañcasu disāsu tassa suttaṃ pasāretvā jālamajjhe nipajjati. **Paṭhamāya disāyettha ettha** etāsu disāsu paṭhamāya disāya pasārite sutte pāṇakena paṭaṅgena vā makkhikāya vā ghaṭṭite sati sā uṇṇanābhi kiñci **calitvā** phandanaṃ katvā nipannaṭṭhānato **suttānusārena** suttaṃ anusāretvā tassa pāṇakassa **yūsaṃ** yūsasaṅkhātaṃ soṇitaṃ pivati. Punāgantvā **tattheva** tasmiṃ jālamajjheyeva yathāsukhaṃ nipajjati, yathā paṭhamāya disāya calanādikaṃ kiriyaṃ karoti, evameva dutiyādīsu catūsu disāsu calanādikaṃ kiriyaṃ karoti, evaṃ pañcasu disāsu suttaṃ viya pañca pasādā paṇḍitena daṭṭhabbā, majjhe makkaṭako viya ca cittaṃ pana paṇḍitena daṭṭhabbaṃ. **Pāṇakādīhi** khuddakatiracchānehi tassa saṅghaṭṭanā viya ārammaṇe pana pasādānaṃ saṅghaṭṭanā paṇḍitena daṭṭhabbā. Jālamajjhe nipannāya uṇṇanābhiyā taṃ calanaṃ viya pasāde ghaṭṭetīti **pasādaghaṭṭanaṃ,** kiṃ taṃ? Ārammaṇaṃ. **Tattha** tissaṃ vīthiyaṃ pasādaghaṭṭanaṃ ārammaṇaṃ gahetvā manodhātukiriyācittaṃ bhavaṅgaṃ āvaṭṭetīti **bhavaṅgāvaṭṭanaṃ** mataṃ bhagavatā. **Tassa** panthamakkaṭakassa **suttānusāraṃva** suttaṃ anugamanaṃ viya vīthicittappavattanaṃ paṇḍitena daṭṭhabbaṃ. Sīse pana vijjhitvā **assa** makkaṭassa yūsapānaṃ viya javanassa cittassa ārammaṇesu pavattanaṃ paṇḍitena daṭṭhabbaṃ. Puna āgantvā suttajālamajjhe nipajjanaṃ yathā **vatthuṃyeva** hadayavatthuṃ eva nissāya cittassa parivattanaṃ paṇḍitena daṭṭhabbaṃ.

486-93. **Idaṃ tu pana opammaṃ, atthaṃ dīpeti kiṃ tu hi** idaṃ opammaṃ kaṃ atthaṃ **dīpeti** pakāseti? Paṭhamaṃ pasāde ārammaṇena ghaṭṭite sati **pasādavatthuto** pasādo vatthu nissayo etassāti pasādavatthu, cittaṃ, tato pasādavatthuto, paṭhamaṃ eva vatthusannissitaṃ bhavaṅgasaṅkhātaṃ **mano** jāyati, itipi attho tena opammena dīpito. Ekekārammaṇaṃ dvīsu dvīsu dvāresu **sabbaso** sabbappakārena pana āpāthaṃ āgacchati, ayamatthopi **tena** opammena dīpito ‘‘dvīsu dvīsu dvāresū’’ti, ekaṃ rūpārammaṇaṃ ekasmiṃyeva khaṇe cakkhudvāre, manodvāre cāti dvīsu dvāresu āpāthaṃ āgacchatīti attho. Sotadvārādīsupi eseva nayo ñeyyo. Rūpaṃ cakkhupasādamhi ghaṭṭetvā **taṅkhaṇe pana** tassa khaṇe pana tathā manodvāre pana āpāthaṃ āgacchati, bhavaṅgacalanassa paccayo hotīti attho. **Na saṃsayo** etasmiṃ vacane saṃsayo natthi. **Yathā khago** yathā sakuṇo. **Hi** saccaṃ mayā vuttaṃ vacanaṃ. **Rukkhagge** rukkhakoṭiyaṃ nilīyantova sākhino sākhaṃ ghaṭṭeti, tassa chāyā **bhūmiyaṃ** pathaviyaṃ **pharati** paṭihaññati. **Idhā**ti nipāto. Sākhāya sakuṇena ghaṭṭanaṃ bhūmiyaṃ chāyāpharaṇāpi ca apubbaṃ acarimaṃ ekakkhaṇasmiṃyeva **jāyare** jāyanti. Evameva pana rūpassa, pasādassa ca ghaṭṭanaṃ, tatheva **atthato** atthavasena bhavaṅgacalanassāpi **paccayattena** paccayabhāvena manodvāre āpāthaṃ āgamanaṃ apubbaṃ acarimaṃ ekakkhaṇeyeva hoti.

494-7. Tato paraṃ bhavaṅgasotaṃ chinditvā **cakkhudvāre** cakkhupasāde yathākkamaṃ āvajjane samuppanne, dassane samuppanne, sampaṭicchane samuppanne, santīraṇe samuppanne, tathā voṭṭhabbane ca samuppanne kusalaṃ javanacittaṃ javati, tathā akusalameva cittaṃ javati. Sotadvārādīsupi saddādīnaṃ ārammaṇānaṃ ghaṭṭane eseva nayo avisesena viññunā viññeyyo. Etassa atthassa dīpane **dovārikopamādīni** vacanāni **uddharitvā** tato pakaraṇato nīharitvā **ettha** etasmiṃ vīthiyādhikāre viññunā dassetabbāni.

498-9. **Asambhedena cakkhussā**ti tassāpi cakkhu asambhinnaṃ hoti. Jīvitā niruddhampi pittena vā semhena vā ruhirena vā palibuddhaṃ cakkhuviññāṇassa paccayo bhavituṃ asakkontaṃ sambhinnaṃ nāma, sakkontaṃ asambhinnaṃ nāma hoti. Tena cakkhupasādassa asambhinnena rūpāpāthagamanena ālokasannissayenāpi. Tena tividhena paccayena **samanakkārahetunā** pañcadvārāvajjanapaccayena saha pavattanena. Etehi pana catūhi paccayehi saṃ ekato inti pavattantīti sametā, **sametehi** sahagatehi samāgamaṃ ekībhāvaṃ āgatehi, taṃ **cakkhuviññāṇaṃ** cakkhupasādanissitaṃ viññāṇaṃ sampayuttehi cetasikehi saha jāyate.

500-1. **Asambhedena sotassa** sotapasādassa asambhinnena **saddāpāthagamena ca** saddassa āpāthagamanena ca. Ākāsanissayenāpi pihitakaṇṇacchiddassa sotaviññāṇaṃ nuppajjati. Tena tividhena paccayena. **Samanakkārahetunā** pañcadvārāvajjanapaccayena saha pavattena. Etehi pana catūhi paccayehi **sametehi** sahagatehi samāgamaṃ ekībhāvaṃ āgatehi taṃ sotaviññāṇaṃ sampayuttehi saha jāyati.

502-3. **Asambhedena** ghānassa ghānapasādassa asambhinnena **gandhāpāthagamena ca** gandhassa

āpāthagamanena ca. **Vāyosannissayenāpī**ti ghānabilamhi pavisantena vāyunāti attho. Tena tividhena paccayena. **Samanakkārahetunā** pañcadvārāvajjanapaccayena saha pavattena. Etehi pana catūhi paccayehi **sametehi** sahagatehi samāgamaṃ ekībhāvaṃ āgatehi taṃ ghānaviññāṇaṃ sampayuttehi saha jāyati.

504-5. **Asambhedena jivhāya** jivhāya asambhinnena **rasāpāthagamena ca** rasassa āpāthagamanena ca. **Āposannissayenāpī**ti jivhātemanaṃ āpaṃ laddhā ca uppajjati, tena vinā sukkhakhādanīye jivhāya sāyitepi jivhāviññāṇaṃ nuppajjatīti attho. Tena tividhena paccayena. **Samanakkārahetunā** pañcadvārāvajjanapaccayena saha pavattena. Etehi pana catūhi paccayehi **sametehi** sahagatehi samāgamaṃ ekībhāvaṃ āgatehi taṃ jivhāviññāṇaṃ sampayuttehi saha jāyati.

506-7. Kāyapasādassa asambhedena phoṭṭhabbassa āpāthagamanena ca. **Pathavīnissayenāpī**ti tena vinā kāyadvārampīti bahiddhā mahābhūtārammaṇaṃ ajjhattikaṃ kāyapasādaṃ ghaṭṭetvā pasādapaccayesu mahābhūtesu paṭihaññati. Tena tividhena paccayena. **Samanakkārahetunā** pañcadvārāvajjanapaccayena saha pavattena. Etehi pana catūhi paccayehi **sametehi** sahagatehi samāgamaṃ ekībhāvaṃ āgatehi taṃ kāyaviññāṇaṃ sampayuttehi saha jāyati.

508-9. **Asambhedā manassāpī**ti **mana**nti bhavaṅgacittaṃ. Taṃ niruddhampi āvajjanacittassa paccayo bhavituṃ asamatthaṃ mandatamagatameva vattamānampi sambhinnaṃ nāma hoti. Āvajjanassa paccayo bhavituṃ samatthaṃ asambhinnaṃ nāma. Manassa asambhedena dhammassa āpāthagamanena ca **vatthusannissayena** hadayavatthusannissayena. Tena tividhena paccayena. **Samanakkārahetunā** manodvārāvajjanena saha pavattena. Etehi pana catūhi paccayehi **sametehi** sahagatehi samāgamaṃ ekībhāvaṃ āgatehi **taṃ manoviññāṇaṃ** taṃ manoviññāṇasaṅkhātaṃ javanacittaṃ sampayuttehi saha jāyate.

510-11. Mano bhavaṅgacittaṃ nāma vibhāvinā veditabbaṃ. **Āvajjanakriyācittaṃ** āvajjanakiriyācittadvayaṃ samanakkāro nāma vibhāvinā saññitaṃ. Vatthusannissayena iti **ayaṃ** pāṭho **sabbattha** sabbesu bhavesu na gacchati. Pañcahi khandhehi vokāro vokiṇṇoti **pañcavokāro,** pañcavokārabhavaṃ **sandhāya** kāraṇaṃ katvā ‘‘vatthusannissayenā’’ti ayaṃ pāṭho pana kathito mayā, pañcavokārabhavo nāma kāmarūpabhavo, arūpabhavo catuvokārabhavo nāma, asaññībhavo ekavokārabhavo nāma. Ayaṃ pāṭho catuvokāraarūpabhavaṃ sandhāya na kathitoti attho. Vatthussa rūpattā arūpabhave kathaṃ vatthusannissayo bhaveyyāti attho.

512-4. **Paṭisandhādicittāni, sabbānekūnavīsati** honti, kāmāvacaresu dasa, rūpesu pañca, arūpīsu cattāri, sabbāni paṭisandhicittāni ekūnavīsati honti. **Kammaṃ** nāma kusalākusalacetanā. **Kammanimittaṃ** nāma rūpāni pañcārammaṇāni paññatti ca mahaggatacittañca. Tathā **gatinimittakaṃ** nāma kapparukkhādayo, akusalapakkhe rūpādiārammaṇabhūtā lohakumbhādayo ca. Iti evaṃ iminā mayā vuttappakārena **tesaṃ** paṭisandhādicittānaṃ ārammaṇaṃ tividhaṃ bhagavatā udīritaṃ. **Kāmāvacarasandhīnaṃ parittārammaṇaṃ** kāmāvacarārammaṇaṃ bhagavatā mataṃ. **Paccuppannaṃ** rūpādipañcārammaṇaṃ, gatinimittaṃ pañcārammaṇañca paccuppannañca hoti. **Atītaṃ vā** kammaṃ kusalākusalacetanā atītāyeva, na paccuppannā. **Anāgataṃ** ārammaṇaṃ natthi.

515-26. Aṭṭheva ca mahāvipākā, tīṇi santīraṇāni cāti ekādasavidhaṃ cittaṃ tadārammaṇasaññitaṃ. Ekādasavidhe citte tadārammaṇasaññite **puññavipākāni** kusalavipākā dasa honti, **apuññajaṃ** akusalavipākaṃ pana ekaṃ hoti. Mahāvipākā rūpārūpabhavadvaye na jāyanti, kāmarūpabhave santīraṇattayaṃ hoti. Yāni tadārammaṇacittāni **satthunā** jinena vuttāni, **tesu** tadārammaṇacittesu **ekampi** tadārammaṇacittaṃ rūpārūpabhavadvaye tadārammaṇaṃ hutvā kadācipi nappavattati. **Kasmā** kāraṇā? **Tattha** tasmiṃ rūpārūpabhavadvaye ‘‘tadārammaṇaṃ na hotī’’ti vacanaṃ codako bhaveyya, bījassābhāvato pana na hotīti parihāro. Akāmāvacarārammaṇe **akāmāvacaradhamme** idaṃ tadārammaṇamānasaṃ neva anubandhati. **Hi** kasmā kāraṇā? **Parittārammaṇattā ca ekantena** avassaṃ tadārammaṇamānasassa kāmāvacarārammaṇattā ca tathā aparicitattā ca sabbadā nānubandhati. Tañhi yathā pitaraṃ vā pitusadisaṃ vā ñātiṃ anubandhantopi taruṇadārako gharadvārantaravīthicatukkādimhi pariciteyeva dese anubandhati, na araññaṃ vā yuddhabhūmiṃ vā gacchati, evaṃ kāmāvacare dhamme anubandhantampi mahaggatalokuttaradhammamārabbha pavattamāne dhamme nānubandhati. Yasmā cassa sabbo kāmāvacarapāko ca kiriyāmanodhātu kiriyāahetukamanoviññāṇadhātu somanassasahagatā ime dhammā parittārammaṇāti evaṃ accantaṃ parittameva ārammaṇaṃ vuttaṃ, tasmā cetaṃ mahaggatalokuttarārammaṇe kāmāvacaradhammepi nānubandhatīti veditabbaṃ.

527-32. **Kiṃ tena yuttivādena, vuttaṃ aṭṭhakathāsu hi** ‘‘janakaṃ tena tulya’’ntiādikena tena, yuttiyā vādo yuttivādo, ‘‘janakaṃ tena tulya’’ntiādikāya yuttikathāya kiṃ payojanaṃ vuttaṃ? Aṭṭhakathāsu hi saccaṃ ‘‘kiṃ tena yuttivādenā’’ti vacanaṃ, ‘‘atthakathāsū’’ti vattabbe samāse hi ttha-ssa ṭṭha-kāraṃ katvā ‘‘aṭṭhakathāsū’’ti vuttaṃ. Kāmāvacare dhamme paṭicca tadārammaṇabhāvadīpakaṃ vacanaṃ ācariyena vuttaṃ. **Tadārammaṇacittāni, ekādasapi sabbaso** sabbappakārenapi tadārammaṇacittāni **nāmagottaṃ panārabbha** tissādikaṃ nāmapaññattiṃ paṭicca kaccāyanagottakassapagottādikaṃ gottapaññattiṃ paṭicca javane javitepi ca tadārammaṇaṃ na gaṇhanti,

rūpārūpabhavesu vā tadārammaṇaṃ na gaṇhanti. **Yadā paññattimārabbha, javane javitepi vā** yadā mayā vuttāya paññattiyā sesapaññattiṃ paṭicca javane javitepi vā tadārammaṇaṃ na labbhate ācariyena, tathā dukkhaaniccaanattalakkhaṇārammaṇikāya vipassanāya tadārammaṇaṃ na labbhate ācariyena. **Tadārammaṇā na labbhanti, micchattaniyatesupi** micchatte micchāsabhāve ''natthi dinna''ntyādivasena niyatāni cattāri diṭṭhiyuttajavanāni micchattaniyatāni, micchattaniyatesupi tadārammaṇaṃ na labbhate ācariyena, lokuttaradhamme ārabbha javane gatepi tadārammaṇaṃ na labbhate ācariyena. Tathā mahaggate dhamme ārabbha javane javitepi tadārammaṇaṃ na labbhate ācariyena, paṭisambhidāñāṇaṃ ārabbha javane javitepi tadārammaṇaṃ na labbhate ācariyena. Manodvārepi sabbesaṃ javanānaṃ anantaraṃ anupubbato tadārammaṇacittāni bhavanti.

533-4. Manodvāre ārammaṇaghaṭṭanā na vijjati. Bhavaṅgato **cetaso** vīthicittassa vuṭṭhānaṃ **kathaṃ** kena pakārena hoti? Manodvārepi **ghaṭṭanāya vinā** ghaṭṭanaṃ vajjetvā āpāthaṃ āgacchanteva yasmā kāraṇā, **tasmā** vīthicittānaṃ sambhavo hoti.

535-6. **Dvādasāpuññacittānaṃ** dvādasaakusalacittānaṃ vipākā sattasattati **pāpapākā** dvādasapāpacittānaṃ vipākā caturāsīti pavattiyaṃ honti. Ekassa somanassayuttadiṭṭhisampayuttākusalassa cakkhusotaghānajivhākāyaviññāṇāni, sampaṭicchanaṃ, upekkhāyuttasantīraṇāni cāti satta akusalapākā honti. Tathā sesānaṃ ekādasannaṃ akusalānampi satta vipākā honti. **Ekādasavidhānaṃ tu, hitvā uddhaccamānasaṃ** uddhaccamānasaṃ hitvā ekādasavidhānaṃ paṭisandhiyo ekādasavidhā ceva bhavanti.

537-8. **Kriyacittesu sabbesu yaṃ** āvajjanadvayaṃ javanaṃ na ca hoti, **taṃ** āvajjanadvayaṃ **karaṇamattattā** kiriyāmattattā **vātapupphasamaṃ** vātapupphena sadisaṃ mataṃ bhagavatā. Ayametthādhippāyo – khīṇāsave uppannakāle vā taṃ āvajjanadvayaṃ kiriyacittaṃ bhavituṃ yuttaṃ. Sabbesu puthujjanesu uppannakāle kathaṃ kiriyā hotīti ce? Karaṇamattattā aphaladāyakaṃ vātapupphaṃ viya aphaladāyakaṃ kiriyacittaṃ bhavituṃ yuttihāro kiriyā pana hoti. Yaṃ sabbaṃ kiriyacittaṃ **kiccasādhanato** javanakiccasādhanavasena **javanattaṃ** javanabhāvaṃ pattaṃ chinnamūlassa rukkhassa pupphaṃ aphalaṃ hoti yathā, evaṃ chinnāvijjātaṇhāmūlassa vītarāgassa taṃ sabbaṃ kiriyacittaṃ **aphalaṃ** vipākavirahitaṃ **siyā** bhaveyya.

539-40. **Paṭicca pana etasmā, phalametīti paccayo** ekaṃ dhammaṃ paṭicca **etasmā** dhammato phalaṃ **eti** pavattati tasmā paccayo, yo dhammo yassa dhammassa ṭhitiyā uppattiyāpi upakāro nāma hoti, **so** dhammo **tassa** dhammassa **paccayoti** paccayo nāma paṇḍitena pavuccate. Sambhavo pabhavo hetu kāraṇaṃ paccayo mato bhagavatā. Idaṃ vacanaṃ aññattha dīpanavacanaṃ.

541. **Lobhādi pana yo dhammo, mūlaṭṭhenupakārako** yo lobhādi pana dhammo mūlabhāvena phaladhammassa upakārako, so lobhādidhammo phaladhammassa **hetūti** hetu nāma vibhāvinā viññātabbo.

542. **Lobho doso ca moho ca** tathā alobhādayo tayo hetū, te cha eva hetuyo honti, **jātito** jātivasena kusalajātiakusalajātiabyākatajātivasena **navadhā** navahi koṭṭhāsehi siyuṃ.

543-4. **Dhammānaṃ kusalādīnaṃ, kusalādittasādhako** yo dhammo kusalādīnaṃ dhammānaṃ kusalādittasādhako kusalādibhāvasādhako, so dhammo mūlaṭṭho nāma. **Evaṃ** vacanaṃ **eke** ekacce ācariyā vadanti. **Evaṃ sante** kusalākusalādīnaṃ dhammānaṃ kusalādittasādhakavasena mūlaṭṭhe sante **taṃsamuṭṭhānarūpīsu** tehi cittehi samuṭṭhānarūpesu tehi cittehi samuṭṭhitesu cittajarūpesu **hetūnaṃ** lobhādihetūnaṃ hetupaccayatā kadācipi neva sampajjati. Ayametthādhippāyo – yadi cittesu rūpāni samuṭṭhāpentesu te lobhādayopi cittānaṃ sampayuttacittānaṃ ekuppādattā ca rūpāni samuṭṭhāpentiyeva. Tadā tesaṃ mate tesaṃ cittajarūpānaṃ kusalādittaṃ siyā. Na ca kadāci rūpāni kusalādināmakāni dissanti yasmā, tasmā cittajarūpānaṃ kusalādibhāvañāpanatthaṃ tesaṃ cittajarūpānaṃ te lobhādayo hetupaccayā na honti, iti vacanaṃ vattabbaṃ siyā. Evañca sati cittajarūpāni nāma kadācipi viyuttāni caranti, tasmā kusalādittasādhako mūlaṭṭho na hoti.

545-6. **Hi** saccaṃ ''evaṃ sante tu hetūna''ntiādikaṃ vacanaṃ. **Te** lobhādayo hetū tesaṃ rūpānaṃ **kusalāditaṃ** kusalādibhāvaṃ **na sādhenti** na nipphādenti. **Te** hetū tesaṃ pana rūpānaṃ paccayā **na ca** na hontiyeva, **tasmā** kāraṇā kusalādīnaṃ dhammānaṃ kusalādittasādhako yo dhammo, so dhammo **mūlaṭṭhoti** mūlasabhāvo nāma **samayaññunā** samayavijānanasīlena viññunā **gantabbo** jānitabbo.

547. **Suppatiṭṭhitabhāvassa**, **sādhanenupakārako** suppatiṭṭhitabhāvaṃ sādhanena upakārako yo attho, so attho **hetūnaṃ** lobhādīnaṃ **mūlaṭṭho** mūlasabhāvo **iti ca** gahaṇaṃ vibhāvinā viññātabbaṃ.

548-9. **Kusalākusalā hetū** kusalā hetū, akusalā hetū, **kriyāhetū sabbaso** sabbappakārena sabbe kiriyāhetuyo ca sampayuttānaṃ pañcavokārabhūmiyaṃ sampayuttānaṃ dhammānaṃ aññamaññapaccayabhāvena hetupaccayataṃ

yātā gatā. Taṃsamuṭṭhānānaṃ cittajarūpānañca hetupaccayataṃ **yātā** gatā, ete hetū catuvokārabhūmiyaṃ sampayuttānaṃ eva dhammānaṃ hetupaccayataṃ **yātā** gatā.

550-1. Kāme vipākahetūpi attanā sampayuttānaṃ hetupaccayataṃ yātā, paṭisandhikkhaṇepi **kaṭattārūpajātānaṃ** kammajarūpānaṃ hetupaccayataṃ yātā, tasmā paṭisandhicittuppādakkhaṇeyeva kammajarūpānaṃ uppādo hoti, yasmā kāraṇā pavattiyaṃ cittajānañca rūpānaṃ hetupaccayataṃ gatā.

552-5. Rūpe vipākahetū kāmāvacarabhūmiyaṃ hetuyo viya hetupaccayā honti, pañcavokāre lokuttaravipākahetavo cittajānaṃ rūpānañca sampayuttānañca pañcavokārabhūmiyaṃ hetupaccayā honti. Catuvokāre lokuttaravipākajā hetavo sampayuttānaṃ eva catuvokārabhūmiyaṃ hetupaccayā bhavanti. **Itare** catuvokāre arūpabhave vipākajā hetavo sampayuttānaṃ eva **sabhūmiyaṃ** attano bhūmiyaṃ arūpabhūmiyaṃ hetupaccayā honti. **Hetuttho** hetūnaṃ attho **hetuyo ceva** hetupaccayo ceva **hetupaccayasambhavo** hetupaccayuppatti, **evameva** evaṃ iminā pakārena. Sañjāto sukhahetu yassāti **sañjātasukhahetu,** tena viññeyyo.

556-8. **Chando cittañca vīriyaṃ** vīmaṃsā cāti catudhādhipatī lokādhipatinā satthunā vuttā. Chandaṃ jeṭṭhakaṃ katvā cittassa uppattikālasmiṃ yo chando, **so** chandādhipati nāma, chandaṃ dhuraṃ katvā samādhikaraṇacittassa eseva nayo **sesesupi ca tīsu** mayā vuttato chandādhipatito sesesupi ca adhipatīsu. Yo dhammo jeṭṭhaṭṭhena upakārako, so dhammo **adhipatīti** adhipati nāma bhagavatā niddiṭṭho.

559. **Sumatimativibodhanaṃ vicittaṃ,**
Kumatimatindhanapāvakaṃ padhānaṃ;
Imamatimadhuraṃ avedi yo yo,
Jinavacanaṃ sakalaṃ avedi so so.

Yo yo jano **imaṃ** abhidhammāvatāraṃ **sumatimativibodhanaṃ** sumatīnaṃ sundaramatīnaṃ paṇḍitānaṃ matiyā vibodhanakaraṃ vicittaṃ kumatīnaṃ kucchitamatīnaṃ bālānaṃ matiindhane padhānaṃ pāvakaṃ atimadhurakaraṃ **avedi** jāni, **so so** jano sakalaṃ jinavacanaṃ **avedi** jāni.

Iti abhidhammāvatāraṭīkāya

Pakiṇṇakaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Aṭṭhamo paricchedo.

9. Navamo paricchedo

Puññavipākapaccayaniddesavaṇṇanā

560-2. Bāttiṃsapākacittāni, lokikāneva yāni hi;
Etesaṃ pākacittānaṃ, paṭisandhipavattisu.

Yāni lokikāni eva bāttiṃsa pākacittāni honti, etesaṃ pākacittānaṃ puññāpuññādisaṅkhārā **bhavādīsu** yonigativiññāṇaṭṭhitisattāvāsesu paṭisandhipavattīsu **yathā** yena pakārena paccayā honti eva, imesaṃ vipākacittānaṃ **tepi** saṅkhārā **bhavādīsu** yonigativiññāṇaṭṭhitisattāvāsesu paṭisandhipavattīsu **tathā** tena pakārena **vibhāvinā** paṇḍitena viññātabbā. **Tayo bhavā catasso ca yoniyo** kāmabhavarūpabhavaarūpabhavavasena tayo bhavā, aṇḍajajalābujasaṃsedajaopapātikayonivasena catasso ca yoniyo, nirayagatitiracchānagatipetagatimanussagatidevagativasena **gatipañcakaṃ,** sandhisaññāya paṭisandhisaññāya nānattā nānābhāvato, kāyassāpi ca rūpakāyassāpi ca nānattā nānābhāvato kāmasugatiyo, nānā attā sabhāvo etassāti nānattā, nānatto rūpakāyo etesanti nānattakāyā, nānā sabhāvo etassāti nānattā, nānattāyeva saññā nānattasaññā, sā etesaṃ atthīti **nānattasaññī** nāma, paṭhamajjhānabhūmi ca caturāpāyabhūmiyo ca **nānattakāyaekattasaññī** nāma, dutiyajjhānabhūmi **ekattakāyanānattasaññī** nāma, tatiyajjhānabhūmivehapphalabhūmisuddhāvāsabhūmiyo **ekattakāyaekattasaññī** nāma, heṭṭhā ṭhitā rūpehi saddhiṃ sattaviññāṇaṭṭhitiyo, tiṭṭhanti viññāṇāni etthāti ṭhitiyo, viññāṇānaṃ ṭhitiyo **viññāṇaṭṭhitiyo,** viññāṇassa abhāvato asaññībhūmi na gayhate, catutthāruppabhūmi ca paṭuviññāṇābhāvato na gayhate. Sattāvāsavasena asaññībhūmiṃ, catutthāruppabhūmiñca pana gahetvā te sattāvāsā nava eva honti.

563-8. **Kāme puññābhisaṅkhārasaññitā aṭṭha cetanā** pūrenti attano kārakaṃ pūrenti ca, ajjhāsayaṃ pujjañca

bhavaṃ nibbattentīti puññāni, abhisaṅkharonti vipākaṃ, kammajarūpañcāti abhisaṅkhārā, puññāni eva abhisaṅkhārā puññābhisaṅkhārā, teyeva saññitā **puññābhisaṅkhārasaññitā,** kāme puññābhisaṅkhārasaññitā aṭṭha cetanā. **Navannaṃ pākacittānaṃ** upekkhāyuttāhetukamahāvipākavasena navannaṃ pākacittānaṃ kāmasugatiyaṃ pana nānā vattamānacetanākhaṇato paraṃ khaṇaṃ etassāti nānākhaṇaṃ, taṃ eva nānakkhaṇikaṃ, tameva kammaṃ **nānakkhaṇikakammaṃ,** vattamānacetanāto parā atītacetanāti attho. Balavā nissayapaccayo **upanissayapaccayo,** balavattho cettha **upa**-saddo, balavapaccayoti attho, nānakkhaṇikakammapaccayavasena balavapaccayavasena cāti attho. **Dvedhā** dvīhi pakārehi tesaṃ paṭisandhiyaṃ paccayā bhavanti, tā aṭṭha kāmāvacaramahākusalacetanā **upekkhāsahitāhetumanoviññāṇadhātuyā vinā** upekkhāsahagatāhetumanoviññāṇadhātuṃ vajjetvā **parittapākānaṃ** cakkhusotaghānajivhākāyasampaṭicchanasomanassayuttāhetukakusalavipākānaṃ **dvedhā** nānakkhaṇikakammūpanissayapaccayehi pavattiyaṃ paccayā honti. **Tāyeva cetanā** tā eva aṭṭha kāmāvacaramahākusalacetanā rūpabhave **pañcannaṃ pākacittānaṃ** kusalavipākacittānaṃ cakkhusotasampaṭicchanasomanassayuttaupekkhāyuttasantīraṇānaṃ **dvedhā** nānakkhaṇikakammūpanissayapaccayehi pavattiyaṃ paccayā honti. **Aṭṭhannaṃ tu parittānaṃ, kāme duggatiyaṃ tathā** aṭṭhannaṃ parittānaṃ kusalavipākānaṃ cakkhusotaghānajivhākāyasampaṭicchanānaṃ, dvinnaṃ santīraṇānañca **pavatte** pavattikkhaṇe paccayā honti, **paṭisandhiyaṃ** paṭisandhikkhaṇe pana paccayā na honti. **Vuttappakārāva kāme sugatiyaṃ** yathāvuttappakārāva aṭṭha kāmāvacaramahākusalacetanā kāmasugatiyaṃ tathā soḷasannaṃ kusalavipākānaṃ **pavatte** pavattikkhaṇe **dvedhā** nānakkhaṇikakammūpanissayapaccayehi paccayā honti, **pavatte** pavattikkhaṇe sattannaṃ kusalavipākānaṃ paccayā honti. **Paṭisandhiyaṃ** paṭisandhikkhaṇe navannaṃ kusalavipākacittānaṃ paccayā honti.

569-74. **Rūpe puññābhisaṅkhārā, rūpāvacarabhūmiyaṃ** pañcannaṃ pākacittānaṃ **paṭisandhiyaṃ** paṭisandhikkhaṇe paccayā **hontimāpuññasaṅkhārā, kāme duggatiyaṃ dvidhā** ime apuññābhisaṅkhārā, **imā** kusalapaṭipakkhā uddhaccavajjā ekādasa cetanā kāmaduggatiyaṃ ekassa paṭisandhiviññāṇassa **paṭisandhiyaṃ** paṭisandhikkhaṇe **dvidhā** nānakkhaṇikakammūpanissayapaccayehi paccayā honti. Dvādasa akusalacetanā **pavatte** pavattikkhaṇe eva **channaṃ** cakkhusotaghānajivhākāyasampaṭicchanānaṃ akusalavipākānaṃ paccayā honti, **paṭisandhiyaṃ** paṭisandhikkhaṇe paccayā no honti. **Sattannampi bhavanteva pavatte** pavattikkhaṇe **paṭisandhiyaṃ** paṭisandhikkhaṇe akusalavipākāni sattannaṃ cakkhusotaghānajivhākāyasampaṭicchanasantīraṇānaṃ paccayā bhavanti. **Kāme sugatiyaṃ tesaṃ, sattannampi tatheva ca** dvādasākusalacetanā kāme sugatiyaṃ tatheva ca tesaṃ sattannaṃ akusalavipākānaṃ **pavatte** pavattikkhaṇe paccayā honti, **paṭisandhiyaṃ** paṭisandhikkhaṇe paccayā na honti. **Viññāṇānaṃ catunnampi, tesaṃ rūpabhave tathā** tāyeva dvādasākusalacetanā rūpabhave **tesaṃ** catunnaṃ akusalavipākānaṃ cakkhusotasampaṭicchanasantīraṇasaṅkhātānaṃ viññāṇānaṃ tathā **pavatte** pavattikkhaṇe paccayā honti, **paṭisandhiyaṃ** paṭisandhikkhaṇe paccayā na honti. **So ca kāmabhaveniṭṭharūpādiupaladdhiyaṃ** so ca apuññābhisaṅkhāro kāmabhave aniṭṭharūpādiupaladdhiyaṃ amanāparūpādīni ārammaṇāni upaladdhiyaṃ tesaṃ catunnaṃ apuññajānaṃ viññāṇānaṃ paccayo hoti. **Hi** saccaṃ ''so ca kāmabhaveniṭṭha-rūpādiupaladdhiya''ntiādikaṃ vacanaṃ. **Aniṭṭharūpādayo** nāma visayā brahmaloke **na vijjare** na vijjanti.

575-6. **Tathevāneñjasaṅkhāro** na iñjati na phandati na calatīti āneñjaṃ, āneñjañca taṃ saṅkhāro cāti āneñjasaṅkhāro, tathā eva **āneñjasaṅkhāro** arūpāvacarabhūmiyaṃ catunnaṃ pākacittānaṃ **pavatte** pavattikkhaṇe **paṭisandhiyaṃ** paṭisandhikkhaṇe paccayo hoti. **Bhavesvete** bhavesu ete vuttappakārā paccayā vuttappakārena paṭisandhipavattīsu **yathā ca** yena yena ca pakārena nānakkhaṇikakammūpanissayapaccayehi paccayā honti, tena paccayā **tathā** tena tena pakārena **vibhāvinā** vijānantena paṇḍitena ñeyyā.

577. **Eseva ca nayo ñeyyo, yoniādīsu** yonigativiññāṇaṭṭhitisattāvāsesu eseva ca nayo bhavesu mayā vutto eva nayo paṇḍitena ñeyyo. **Tatridaṃ** tatra bhavesu ādito paṭṭhāya vuttaṃ **idaṃ** vacanaṃ **mukhamattanidassanaṃ** upāyamattadīpanaṃ hoti.

578-81. **Avisesena puññābhi-saṅkhāro dvibhavesupi** kāmapuññābhisaṅkhāravasena, rūpapuññābhisaṅkhāravasena ca puññābhisaṅkhāro avisesena samānabhāvena dvīsu bhavesu kāmarūpabhavesu paṭisandhiṃ datvā **so** saṅkhāro sabbapākaṃ **janeti** nibbatteti. **Tathā catūsu viññeyyo, aṇḍajādīsu yonisu** dvibhavesu puññābhisaṅkhāro viya tathā catūsu aṇḍajādīsu so puññābhisaṅkhāro paṇḍitena ñeyyo. ''Aṇḍajādīsū''ti vacanaṃ padumapaccekabuddhānaṃ manussattaṃ sandhāya vuttaṃ. Bahudevamanussānaṃ vasena dvīsu gatīsu eva ca tathā so puññābhisaṅkhāro paṇḍitena ñeyyo. **Tathā nānattakāyādi-viññāṇānaṃ ṭhitīsupi** nānattakāyanānattasaññīnānattakaāyekattasaññī ekattakāyanānattasaññī ekattakāyaekattasaññīnaṃ vasena catūsu viññāṇaṭṭhitīsu so puññābhisaṅkhāro paṇḍitena ñeyyo. Nānattakāyanānattasaññīnānattakāyekattasaññīekattakāyanānattasaññīekattakāyaekattasaññīnaṃ vasena **vuttappakārasmiṃ** catubbidhe sattāvāse tathā so puññābhisaṅkhāro paṇḍitena ñeyyo. **Evaṃ** iminā mayā vuttappakārena puññābhisaṅkhāro **bhavādīsu** bhavayonigativiññāṇaṭṭhitisattāvāsesu yathārahaṃ soḷasannaṃ kāmakusalapākānaṃ, pañcannaṃ rūpapākānañcāti **ekavīsatipākānaṃ dvidhā** nānakkhaṇikakammūpanissayapaccayena paccayo hoti.

582-3. **Kāme apuññasaṅkhāro** kāmabhave aṇḍajajalābujasaṃsedajaopapātikayonivasena aṇḍajādīsu **yonīsu** nirayagatipetagatitiracchānagativasena **tīsu gatīsu** nānattakāyaekattasaññīvasena **ekissā viññāṇaṭṭhitiyā** nānattakāyaekattasaññīvasena ca **ekasmiṃ pana sattāvāse dvidhā** nānakkhaṇikakammūpanissayapaccayehi **pavatte** pavattikkhaṇe **paṭisandhiyaṃ** paṭisandhikkhaṇe **so** apuññābhisaṅkhāro paccayo hoti.

584-6. **Tathevāneñjasaṅkhāro** tathā eva āneñjasaṅkhāro, **ekārūpabhave** ekasmiṃ arūpabhave ekissā opapātikayoniyā ceva ekissā devagatiyāpi ca ākāsānañcāyatanabhūmi viññāṇañcāyatanabhūmi ākiñcaññāyatanabhūmivasena **tīsu eva cittaṭṭhitīsu** catunnaṃ arūpabhūmīnaṃ vasena **catubbidhe** sattāvāse catunnaṃ arūpapākacittānaṃ **dvedhā** nānakkhaṇikakammopanissayapaccayehi **so** āneñjābhisaṅkhāro paccayo hoti. **Paṭisandhipavattīnaṃ, vasenevaṃ bhavādīsu** evaṃ iminā mayā vuttappakārena paṭisandhipavattīnaṃ vasena bhavādīsu yathā **ye** saṅkhārā **esaṃ** pākacittānaṃ paccayā honti, tathā te saṅkhārā evaṃ iminā mayā vuttappakārena paṇḍitena vijānitabbā.

587-90. **Na rūpārūpadhammānaṃ, saṅkanti pana vijjati** rūpadhammānaṃ, cittacetasikasaṅkhātānaṃ nāmadhammānañca **saṅkanti pana** saṅkamanaṃ pana na vijjati. **Saṅkantibhāve asati** atītabhavato **idha** imasmiṃ bhave rūpadhammānaṃ saṅkamanabhāve asati paṭisandhicittaṃ **kathaṃ** kena pakārena **siyā** bhaveyya? **Natthi cittassa saṅkanti, atītabhavato idha** imasmiṃ bhave cittassa saṅkanti saṅkamanaṃ natthi, tato atītabhavato atītaṃ hetuṃ **vinā** vajjetvā idha imasmiṃ bhave cittassa pātubhāvo na vijjati. **Suladdhapaccayaṃ rūpārūpamattaṃ** suṭṭhu laddhapaccayaṃ rūpanāmamattaṃ jāyati. **Evaṃ** iminā mayā vuttappakārena paccayaṃ labhitvā uppajjamānaṃ **rūpārūpamattaṃ** rūpanāmamattaṃ jāyati. Evaṃ iminā mayā vuttappakārena paccayaṃ labhitvā uppajjamānaṃ rūpārūpamattaṃ **bhavantaraṃ** aññabhavaṃ paṭisandhiṃ **upeti** upagacchati. **Iti** vacanaṃ **samaññāya** lokiyavohārena pavuccate, satto vā natthi, satto jīvoti vevacanaṃ, attā vāpi na vijjati.

591-9. **Tassidaṃ pākaṭaṃ katvā, paṭisandhikkamaṃ pana tassa** sattassa **idaṃ** paṭisandhikkamaṃ **sudubbudhaṃ** atidubbijānaṃ pākaṭaṃ katvā ahaṃ dassayissāmi, tametaṃ paṭisandhikkamaṃ **sādhu** sādhukaṃ nibodhatha, **sādhu** sādhukaṃ manasi karotha, vividhesu ārammaṇesu lobhavasena cittaṃ anāmetvā vajiramañjūsāya anagghamaṇiratanaṃ pakkhipanto viya citte ṭhapetvāti attho. **Atītasmiṃ bhave tassa, āsannamaraṇassa hi**ito bhavato atītasmiṃ bhave āsannamaraṇassa tassa sarīrasmiṃ ātape pakkhittaṃ haritaṃ tālapaṇṇaṃ viya sussamāne sati cakkhundriyādike indriye naṭṭhe hadayavatthumattasmiṃ ṭhite kāyappasādike viññāṇe tasmiṃ khaṇe **vatthusannissitaṃ** hadayavatthunissitaṃ. **''Citta''**nti vacanaṃ bhavaṅgamanodvārāvajjanajavanaṃ sandhāya vuttanti veditabbaṃ. **Pubbānusevita**nti ito kālā pubbakāle tena pana anusevitaṃ anuciṇṇaṃ puññaṃ kammaṃ vā apuññaṃ eva vā kammaṃ kammanimittaṃ gatinimittaṃ vā kammaphalena dvāresu paccupaṭṭhitaṃ ālambitvā manodvārāvajjanajavanavasena sevitacittaṃ pavattati. **Evaṃ** iminā mayā vuttappakārena pavattamānaṃ **taṃ viññāṇaṃ** taṃ javanacittaṃ **laddhapaccayaṃ** laddhārammaṇapaccayaṃ. **Avijjāya paṭicchannādīnave visaye**ti akusalajavane javite tassa javanassa avijjāya appaṭicchannadose tasmiṃ kammādike ārammaṇe kusalajavane javite tato cittavīthito pubbabhāge pavattāya avijjāya paṭicchannadose tasmiṃ kammādike ārammaṇe. **Taṇhā**ti akusalajavanena sahajo lobho, akusalajavane vā javite tato vīthicittato pubbabhāge pavatto lobho taṇhā. **Nametī**ti aññaṃ ārammaṇaṃ aggāhāpetvā daḷhaggāhavasena taṃ eva kammanimittagatinimittasaṅkhātaṃ ārammaṇaṃ gaṇhāpetīti attho. **Sahajā saṅkhārā pana** tassa cittassa **sahajā** ekato jātā cetanā pana tasmiṃ yevārammaṇe **khipanti** pavattanti. Imasmiṃ paccuppannabhave ekasantativasā pavattāya taṇhāya namīyamānaṃ **taṃ** viññāṇaṃ orimā tīramhā rajjukaṃ ālambitvā **mātikātikkamo** puriso viya etaṃ purimaṃ nissayabhūtaṃ hadayavatthuṃ **jahati** chaḍḍeti, cuticittaṃ uppajjitvā nirujjhatīti attho. **Aparaṃ kammasambhūtaṃ nissayaṃ** aparaṃ aññakammato sambhūtaṃ nissayabhūtaṃ hadayavatthuṃ labhitvā vā alabhitvāpi vā ārammaṇādīhi paccayehi **taṃ** paṭisandhisaṅkhātaṃ mānasaṃ pavattati. ''Labhitvā''ti vacanaṃ kāmarūpabhavaṃ sandhāya vuttaṃ. ''Alabhitvā''ti vacanaṃ arūpabhavaṃ sandhāya vuttaṃ. **Ettha** etesu cittesu purimaṃ ''jahatī''ti vacanena vuttañceva cittaṃ, cuticittaṃ pacchimaṃ ''ārammaṇādīhi paccayehi pavattatī''ti vacanena vuttañceva cittaṃ paṭisandhicittaṃ paṇḍitena veditabbaṃ.

600-6. **Tadetaṃ** taṃ etaṃ paṭisandhicittaṃ purimā bhavato **idha** imasmiṃ pacchimabhave nāpi āgataṃ, kammādiñca hetuṃ **vinā** vajjetvā paṭisandhicittaṃ pātubhūtaṃ na ceva taṃ **ettha** etasmiṃ vacane etassa paṭisandhicittassa purimā bhavato **idha** imasmiṃ paccuppannabhave anāgamane **atītabhavahetūhi** atītabhave kammādipaccayehi etassa paṭisandhicittassa sambhave. **Paṭighosadīpamuddādī, bhavantettha nidassanā ettha** etasmiṃ tassa paṭisandhicittassa atītabhavato anāgamane atītabhave hetūhi sambhave paṭighosadīpamuddādiatthanidassanā upamā bhavanti. **Aññatra** aññasmiṃ paṭighosādīnaṃ atthānaṃ pavattiṭṭhāne āgantvā **saddādihetukā** saddādayo paccayā honti yathā. Idaṃ vuttaṃ hoti – imasmiṃ ṭhāne janehi pavattāpitā saddadīpamuddādayo atthā pabbatantarādīsu aññesu ṭhānesu pavattānaṃ paṭighosadīpamuddādīnaṃ atthānaṃ hetukā honti. Tesu saddādīsu paccayesu santesu ye te paṭighosādayo honti, asantesu na honti yathā, **evameva ca viññāṇaṃ** atītabhavato paccuppannabhavaviññāṇavasena pavattaṃ viññāṇaṃ vibhāvinā veditabbaṃ. **Santānabandhato** santānabandhavasena **ekatā** atītabhavapaccuppannabhavaviññāṇavasena pavattassa viññāṇassa ekībhāvo natthi,

nānatāpi tassa viññāṇassa nānābhāvopi paccekabhāvo api. **Sati santānabandhe tu, ekantenekatā siyā** santānabandhe sati ekantena tassa viññāṇassa **ekatā** ekībhāvo **siyā** bhaveyya, khīrasabhāvato paggharaṇasabhāvato **khīrato** sambhūtaṃ ghanasabhāvaṃ **kadācipi** kismiñcipi kāle na bhaveyya, sabbadā paggharaṇasabhāvakhīrameva bhaveyyāti attho. **Athāpi** aparo nayopi sā **ekantanānatā** tassa viññāṇassa so ekantanānābhāvo yadi bhaveyya, khīrasāmiko **so** puggalo dadhisāmi na bhaveyya. Khīrakāle khīrassa issarabhūto sāmiko paggharaṇasabhāvaṃ jahitvā dadhissa uppajjamānakāle tassa dadhissa issaro na bhaveyya, tato khīrasāmiko añño puggalo tassa dadhissa anissaro asāmiko bhaveyyāti attho. Yasmā kāraṇā **ettha** etasmiṃ paṭisandhikkamavinicchaye ekantaekatāpi vā ekantanānatāpi vā samayaññunā viññunā na ceva upagantabbā.

607-10. **Evaṃ** iminā mayā vuttappakārena **asaṅkantipātubhāve** saṅkantipātubhāvarahite bhave sati imasmiṃ manussattabhāve khandhādisamatā abhisambhūtā ye khandhā honti, etesaṃ **idha** imasmiṃ manussattabhāve niruddhattā **idha** imasmiṃ manussattabhāve janehi katassa **tassa kammassa phalahetuno** phalassa paccayabhūtassa **parattha** parasmiṃ loke āgamato ceva evaṃ **aññassa** sattassa **aññato kammato** hi tato sattato aññena sattena katato aññato ceva kammato taṃ phalaṃ **siyā** bhaveyya, ‘‘aññassa sattassā’’ti vacanena titthiyasattassapi kammaṃ aññassa ca phalaṃ dadeyyāti attho, **tasmā** kāraṇā etaṃ sabbaṃ eva ca tumhehi vuttavidhānaṃ na sundaraṃ. **Etthāhā**ti etasmiṃ ṭhāne ṭhatvā codako āha – nanu evaṃ ‘‘asaṅkantipātubhāve bhave satī’’tiādikaṃ vacanaṃ niyatīti? Vuccate – **santāne yaṃ phalaṃ etaṃ** ekasmiṃ santāne pavattamānaṃ yaṃ etaṃ phalaṃ **aññassa** sattassa na hoti, **aññato** kammato na ca hoti, bījānaṃ abhisaṅkhāro **etassatthassa** ‘‘ekasmiṃ santāne’’tiādikassa etassa atthassa **sādhako** nipphādako hoti.

611-5. **Ekasmiṃ pana santāne, vattamānaṃ phalaṃ pana aññassa** sattassāpi vā na hoti, taṃ phalaṃ **aññato** kammato na hoti. Bījānaṃ abhisaṅkhāro **etassatthassa** ‘‘ekasmiṃ pana santāne’’tiādikassa etassa atthassa **sādhako** nipphādako hoti, bījānaṃ abhisaṅkhāre **madhuādinā** vatthunā janehi kate tassa bījassa santāne **paṭhamaṃ laddhapaccayo** paṭhamaṃ laddhamadhuādipaccayo tassa bījassa phalaṃ **kālantare** madhuādinā bījābhisaṅkharaṇato aññasmiṃ kāle madhuro hoti. **Hi** saccaṃ ‘‘bījānaṃ abhisaṅkhāre’’tiādikaṃ vacanaṃ. **Tāni hi** tāni eva paṭhamaṃ madhuādinā janehi ropitāni **bījāni** abhisaṅkharaṇato kālantare madhurabhāvaṃ phalampi vā phalaṭṭhaṃ vā na pāpuṇanti. **Evaṃ** iminā pakārena **idaṃ** mayā vuttaṃ ‘‘ekasmiṃ pana santāne’’tiādikaṃ vacanaṃ paṇḍitena ñeyyaṃ. **Api ca** aparo nayo. **Bālakāle** taruṇakāle tena taruṇena **payuttena vijjāsipposadhādinā** kammenāpi tassa vuddhakālasmiṃ phaladānasīlena **ayaṃ** ‘‘ekasmiṃ pana santāne’’tiādiko attho paṇḍitena dīpetabbo.

616-20. Codako punāha – **evaṃ santepi taṃ kammaṃ evaṃ** iminā mayā vuttappakārena kamme **santepi** saṃvijjamānepi taṃ kammaṃ etasmiṃyeva khaṇe vijjamānampi vā phalassa paccayo hoti. **Atha vāvijjamānakaṃ** paccayo na bhaveyya. Etasmiṃyeva khaṇe avijjamānakaṃ kammaṃ vā phalassa paccayo hoti. **Sace** yadi vijjamānaṃ phalassa paccayo hoti, **tappavattikkhaṇe pana** tassa kammassa pavattikkhaṇe tassa kammassa vijjamānakāle pana **hetunā** kammeneva saddhiṃ pākena bhavitabbaṃ. **Atha vā** aparo nayo. Vijjamānaṃ **niruddhaṃ** kammaṃ vipākassa paccayo yadi bhaveyya, **pavattikkhaṇato** tassa kammassa pavattikkhaṇato **pubbe** vā kāle, tassa kammassa pavattikkhaṇato pacchā vā avijjamānakāleti attho. **Niccaphalaṃ siyā**ti sabbadā kammapaccayavirahitaṃ phalaṃ siyāti attho. Ācariyena vuccate – ‘‘lobhaṃ, bhikkhave, pajahatha, sotāpattipaṭilābhāya ahameva pāṭibhogo’’tiādīsu pāṭhesu pāṭibhogo viya kammaṃ daṭṭhabbaṃ. Sotāpattiphalaṃ viya kammato sambhūtaṃ phalaṃ daṭṭhabbaṃ. **Kaṭattāyeva** janehi kaṭattāyeva taṃ kammaṃ phalassa paccayo hoti, assa vijjamānattaṃ na ca hoti, **tassa** avijjamānassa kammassa vijjamānatā vā **na ca** neva hoti.

621. **Abhidhammāvatāroyaṃ** abhidhammāvatāro ayaṃ **paramatthappakāsano** bhūtatthadīpano **sotūnaṃ** puggalānaṃ **pītibuddhivivaḍḍhano** paṇḍitehi vividhesu ārammaṇesu cittaṃ anāmetvā sakkaccena manasikārena sotabbo.

Iti abhidhammāvatāraṭīkāya

Puññavipākapaccayaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Navamo paricchedo.

10. Dasamo paricchedo

Rūpavibhāgavaṇṇanā

622. **Vuttamādimhi yaṃ rūpaṃ, cittajānamanantaraṃ** yaṃ rūpaṃ cittacetasikānaṃ anantaraṃ ādimhi

pakaraṇādimhi ‘‘cittaṃ cetasikaṃ rūpa’’ntiādinā vacanena ācariyena vuttaṃ, ito paraṃ idāni tassa rūpassa vibhāvanaṃ **samāsena** saṅkhepena karissaṃ.

623. **Yaṃ ruppatīti rūpa**nti yaṃ dhammajātaṃ ruppati sītādinā viruddhapaccayena vikāramāpajjati. **Tathā rūpayatīti rūpaṃ** yaṃ dhammajātaṃ vaṇṇavikāramāpajjamānaṃ hadayaṅgatabhāvaṃ ajjhāsayaṃ pakāseti, iti tasmā rūpaṃ, kiṃ taṃ? Vaṇṇāyatanaṃ. **Rūpārūpabhavātīto, surūpo rūpamabrvi** bhagavā rūpārūpabhavaatīto surūpo rūpaṃ **abrvi** kathesi.

625-6. **Mahābhūtenā**ti mahanto bhūto uppatti etassāti mahābhūto, tena. Vañcakattā mahābhūtasamāti vā.

630. **Nirupādānamānaso**ti upādānavirahitacitto.

633. **Tassa sampattī**ti tassa kiccassa sampatti.

634. **Upabrūhanarasā**ti vaḍḍhanakiccā.

637. **Āsayānusaye ñāṇa**nti ettha **āsayo** nāma

Sassatucchedadiṭṭhī ca, khantī saccānulomikaṃ;
Yathābhūtañca yaṃ ñāṇaṃ, etaṃ āsayasadditaṃ.

Atthīti kho, kaccāna, ayameko anto, anto kho, kaccāna, atthi iti ayaṃ eko anto koṭṭhāso, ayaṃ **sassatadiṭṭhi**. Natthīti kho, kaccāna, ayaṃ dutiyo anto, ayaṃ **ucchedadiṭṭhi. Khantī saccānulomika**nti catunnaṃ saccānaṃ anulomikañāṇaṃ, saṅkhārupekkhāñāṇanti attho. **Yathābhūtañca yaṃ ñāṇa**nti sappaccayanāmarūpadassanaṃ ñāṇaṃ. **Etaṃ āsayasaddita**nti etaṃ āsayaṃ iti kathitaṃ. Evaṃ vuttappakārena āsaye ñāṇaṃ nāma. **Anusayo** nāma diṭṭhānusayādayo anusayā satta. **Indriyānaṃ paropare**ti pare adhikabhāvena opare ca tikkhānubhāvena ayaṃ satto tikkhasaddhindriyo mudusaddhindriyo hīnasaddhindriyoti attho. Samādhindriyādīsupi eseva nayo. Iti sattānaṃ indriyānaṃ paraopare ñāṇaṃ.

638. **Sabbaññutā ñāṇa**nti tihetukakāmāvacarakriyācatukkaṃ gahetabbaṃ.

641. Akkhikūṭehi matthaluṅgena paricchinno antato.

645. **Bhāvasambhavasaṇṭhānā**ti itthipumasambhavabhūtavaṇṇāyatanaṃ.

647. Ete dasa catusamuṭṭhānā sambhārā catūhi paccayehi cattālīsa bhavanti.

652. **Niviṭṭhe**ti patiṭṭhite.

658. **Ubbiadhikānaṃ** pathavīadhikānaṃ.

660-2. **Visese satī**ti nissayabhūtānaṃ catunnaṃ visese sati, **sabbaso** sabbesaṃ visesaparikappanaṃ pahāya eva kammavisesena pasādānaṃ visesatā ñeyyā.

663. **Saddīyatī**ti uccārīyate. **Rasantī**ti assādenti.

668. **Parato**ti paṭhamakappato aparabhāge paṭisandhiyaṃ bhāvadvayaṃ samuṭṭhātīti viññeyyaṃ. **‘‘Pavattepi samuṭṭhāyā’’**tiādikaṃ soṇakumārādayo sandhāya vuttaṃ.

672. Na taṃ byañjanakāraṇanti taṃ indriyadvayaṃ byañjanassa kāraṇaṃ na siyā. **Tassā**ti byañjanassa.

674. Ubbāhananti nīharaṇaṃ.

676-7. Annapānādikaṃ vatthu yaṃ kammajaṃ aggiṃ harati, **kevalaṃ** ekaṃ hutvā taṃ annapānādikaṃ vatthu jīvitaṃ pana pāletuṃ na ca sakkoti. Ekato jīvitaṃ pāletuñca sakkonti.

Kāyena rūpakāyena attano bhāvaṃ viññāpentānaṃ bhāvo **kāyaggahaṇānusārena** kāyaggahaṇassa anucintanena

gahitāya vāyodhātuvikārasaṅkhātāya **etāya** dhammajātiyā paṇḍitehi viññāyate. **Itipi** tasmā kāyaviññatti.

681. Ekāvajjanavīthiyaṃ heṭṭhā chahi cittehi vāyodhātusamuṭṭhitaṃ upatthambhaṃ labhitvā.

684. **Saha saddena vā**ti saddena saheva.

690-1. **Etāsaṃ** pana lahutādīnaṃ tissannaṃ pavattiyaṃ nidassanaṃ kamato ārogyaṃ lahutā, madditaṃ dhammaṃ mudutā, dhantahemaṃ kammaññatā hoti. Lahutādittayaṃ pana kammaṃ kātuṃ na sakkoti, āhārādittayaṃyeva lahutādittayaṃ karoti yasmā, tato taṃ tijaṃ nāma.

693. **Vuttamākāranānattā**ti ettha ākāranānattā nāma ācayākāraanubandhatākāravasena vuttaṃ. **Veneyyānaṃ vasena vā**ti eke veneyyā ācayavasena jātirūpaṃ jānanti, eke anubandhatāvasena jānanti. Iti veneyyānaṃ jānanavasena jātirūpaṃ dvidhā vuttaṃ.

694. **Sabhāvānapagame** attano sabhāvassa anapagame sati.

Te middharūpavādācariyā paṭikkhipitabbā. Kathaṃ? **Addhā munisi sambuddho, natthi nīvaraṇā tavā**ti yo tvaṃ **addhā** ekantena **muni asi** sambuddho asi nīvaraṇā dhammā **tava** tuyhaṃ natthi, **iti** vacane sace middhaṃ nīvaraṇaṃ rūpe paviṭṭhaṃ siyā. Bhagavatā rūpakāyassa vijjamānattā ''natthi nīvaraṇā tavā''ti vacanaṃ vattabbaṃ siyā. Thinamiddhanīvaraṇaṃ avijjānīvaraṇena saha nīvaraṇañceva hoti, nīvaraṇasampayuttañca hoti. Iti sampayuttavacanato sampayuttassa rūpassa abhāvato tampi na vattabbaṃ siyā. Na purejātapaccayāti aññamaññapaccayāti attho. Sace thinamiddhaṃ rūpaṃ siyā, kathaṃ arūpepi aññamaññaṃ siyā, na siyāti attho. Arūpepi kāmacchandanīvaraṇaṃ paṭicca thinamiddhanīvaraṇaṃ uppajjati. **Iti** vacanena ca na middharūpaṃ siyā, arūpe kathaṃ siyāti attho. Arūpameva middhaṃ iti paṭikkhipitabbā. Arūpepi etassa middhassa uppattiyā sādhakavacanato niṭṭhaṃ ettha ca avagantabbaṃ ''arūpa''nti viññunā.

705-6. **Kammena vīsati rūpā**ti aṭṭhindriyavatthuaṭṭhāvinibbhogasantatūpacayākāsā kammajā. **Cetasā** viññattidvayasaddalahutādittayaavinibbhogasantatūpacayākāsā cittajā. **Utunā** saddalahutādittayaavinibbhogasantatūpacayākāsā utujā. **Āhārato** lahutādittayaavinibbhogasantatūpacayākāsā āhārajā.

707-17. **Jāyeyyuṃ yadi tānipī**ti tāni jaratāaniccatārūpā yadi jāyeyyuṃ, evaṃ sante tu tesaṃ jaratāaniccatā bhedā siyuṃ. **Hi** saccaṃ vacanaṃ pāko na paccati, bhedo vā na ca bhijjati yasmā, tasmā tesaṃ pākabhedā siyunti, **taṃ** vacanaṃ natthi. **Etaṃ** jaratāaniccatādvayaṃ **jātassa** nipphannarūpassa pākabhedattā na jāyati. **Siyā kassaci buddhetthā**ti **ettha** jaratāaniccatāvinicchayādhikāre **kassaci** janassa **buddhi** ñāṇaṃ yadi siyā, ''rūpassūpacayo''ti vacanena ''jāti jāyatī''ti vacanaṃ dīpitaṃ yathā, **evaṃ** tathā pākopi paccatu, bhedopi paribhijjatu, evaṃ buddhi siyā. Jāti na ceva jāyate. **Iti** iminā pakārena vibhāvinā ñeyyā. Jāti jāyamānassa nipphannarūpassa nibbatti nāma pakāsitā. **Tattha yassa siyā tattha** vacane **yassa** janassa buddhi siyā. Yesaṃ nipphannarūpadhammānaṃ jāti atthi, **sā** jāti abhinibbattisammutiṃ **tappaccayattavohāraṃ** tesaṃ nipphannarūpadhammānaṃ paccayaṭṭhena laddhavohāraṃ kammajādikaṃ vohāraṃ labhateva yathā, tathā **tesaṃ** nipphannarūpadhammānaṃ te pākabhedā abhinibbattisammutiṃ nāma tappaccayattavohāraṃ labhanti, iti buddhi siyā. Tassa janassa evaṃ vattabbaṃ – idaṃ santatūpacayadvayaṃ kammādisambhavaṃ hoti yathā, evaṃ pākabhedā taṃ kammādisambhavavohāraṃ kadācipi na labhanti. **Hi** saccaṃ vacanaṃ **kasmā** kāraṇā janakānaṃ kammādipaccayānaṃ ānubhāvasaṅkhāte khaṇuppāde tesaṃ pākabhedānaṃ abhāvato na labhanti. Vuttappakārena khaṇuppāde jātiparamparābhāvato sā jāti labbhate, tasmā kāraṇā jāti eva abhinibbattisammutiṃ paccayattavohāraṃ labhati, itaraṃ jaratāaniccatādvayaṃ pana na labhati. Taṃ jaratāaniccatādvayaṃ jiyyati iti bhijjati iti vā na vattabbaṃ hoti. Kasmā? Kammādipaccayānaṃ ānubhāvakkhaṇe **tassa** jaratāaniccatādvayassa paccayānaṃ abhāvato.

718-23. **Aniccaṃ saṅkhatañcetaṃ jarāmaraṇaṃ** aniccasaṅkhātaṃ **itipi** vacanassa bhagavatā vuttattā jaratāaniccatādvayaṃ jāyati, evaṃ iti tvaṃ ce maññasi, **evaṃ** ''jāyati evā''ti vacanaṃ bhagavatā na vattabbaṃ. **Hi** kasmā kāraṇā? ''Aniccaṃ saṅkhatañcetaṃ, jarāmaraṇamiccapī''tivuttabhāvādinā ākāradesanāpariyāyena lesena bhagavatā aniccānaṃ nipphannarūpadhammānaṃ jarāmaraṇasaṅkhātaṃ sabhāvato jarāmaraṇaṃ aniccaṃ saṅkhatañcāpi cittajānaṃ vikārattā viññattiyo ''cittajā''ti vuttā viya, **tathā** evaṃ bhagavatā vuttaṃ. **Yadi evaṃ** atthe sati **etaṃ** ruppanalakkhaṇattayaṃ ajātattā ca **sabbathā** sabbākārena khaṃpupphaṃva natthi, asaṅkhataṃ nibbānaṃ viya niccaṃvāti ca codako vadeyya, natthi niccanti idaṃ ubhayavacanaṃ no bhagavatā vattabbaṃ. Kasmā? Nissayadhammānaṃ āyattabhāvena pavattito pathaviyādīnaṃ nissayānaṃ **bhāve** sati tassa lakkhaṇattayassa bhāvato, tasmā khaṃpupphaṃva taṃ lakkhaṇattayaṃ na natthi, atthīti attho. Pathavīādīnaṃ abhāve taṃ lakkhaṇattayaṃ na ca labbhati yasmā, tasmā nibbānaṃ viya, tathā niccaṃ na.

724-5. Paricchedādayo **anipphannā. Tesameva ca rūpānaṃ** tesameva nipphannarūpadhammānaṃ vikārattā **nipphannā ceva saṅkhatā** sesavasena vuttānaṃ pabhedakatoti dassanato. Sesaṃ uttānatthameva.

767. **Gantuṃ panicche piṭakebhidhamme,**
Yo dhammasenāpatinā samattaṃ;
Hitatthinā tena ca bhikkhunāyaṃ,
Sakkacca sammā pana sikkhitabbo.

Yo bhikkhu abhidhamme piṭake dhammasenāpatinā samattaṃ sabhāvaṃ gantuṃ pāpuṇituṃ iccheyya, tena ca bhikkhunā hitatthinā sakkaccaṃ ādarena sammā tīraṇacintanasajjhāyanehi ayaṃ abhidhammāvatāro sikkhitabbo.

Iti abhidhammāvatāraṭīkāya

Rūpavibhāgavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dasamo paricchedo.

11. Ekādasamo paricchedo

Nibbānaniddesavaṇṇanā

769. **Bhavābhavaṃ vinanato**ti khuddakaṃ, mahantaṃ bhavaṃ sibbanato. **Sabbūpadhipaṭinissaggo**ti sabbehi saṅkhārūpadhikilesūpadhikhandhūpadhīhi paṭinissajjanaṃ. **Accutirasaṃ** acutisampattikaṃ. **Nibbānaṃ puṭṭhenā**ti sugatena nibbānaṃ puṭṭhena sāriputtattherena. **Ubhinnaṃ suttāna**nti dhammasenāpativuttānaṃ dvinnaṃ suttānanti attho. **Khayassa upanissayattā**ti khayassa balavakāraṇattā. Puthūnaṃ dhammānaṃ appamattakkhaṇe rāgādikkhayamattaṃ nibbānaṃ bhaveyya. Sabbe bālaputhujjanā samadhigatanibbānā sacchikatanirodhā bhaveyyuṃ. **Kiñca bhiyyo** kiṃ uttari kāraṇañca atthīti attho. Rāgādīnaṃ saṅkhatattā tesaṃ saṅkhatānaṃ nibbānaṃ saṅkhatalakkhaṇaṃ bhaveyya. **Kiṃ panetthā**ti etesu khaṇesu kiṃ pana khaṇe tvaṃ vadesi. **Khīṇesvevā**ti bhavādīsu khīṇesu eva. **Niruttaro**ti nipphannahāro.

771. **Assaddho**ti bāhirasaddhāya virahito. **Vantāso**ti vantā vamitā āsā taṇhā yenāti vantāso.

Nissaraṇiyāti nissaraṇe niyuttā. **Yadidaṃ nekkhammaṃ** yaṃ idaṃ kāmānaṃ etaṃ nissaraṇaṃ nirodho, **tassa** kiñcibhūtassa saṅkhatassa paṭiccasamuppannadhammajātassa nirodho nissaraṇanti, **evaṃ** iminā pakārena vuttassa **tassa** nissaraṇanāmakassa abhāvappattidosato nissaraṇanāmakānaṃ paṭhamajjhānaākāsānañcāyatanānampi abhāvo bhaveyya. **Atthi nissaraṇa**nti atthi nibbānaṃ. **Uppādādīna**nti uppādaṭṭhitibhaṅgānaṃ. **Papañcābhāvato**ti taṇhāmānadiṭṭhīnaṃ abhāvato.

772. **Apalokita**nti adassanadhammaṃ.

774. **Abyāpajjha**nti nidukkhaṃ. **Akkhara**nti akharaṃ.

777. Saddhābuddhikaraṃ **tathāgatamate** jinavacane sammohaviddhaṃsanaṃ **paññāsambhavaṃ** paññākāraṇaṃ sampasādanakaraṃ. **Atthabyañjanasālina**nti atthabyañjanasāravantaṃ sumadhuraṃ **sāraññu** jinasāsanasāraññū **vimhāpanaṃ** accherakaraṃ **imaṃ** evaṃ vuttappakāraṃ abhidhammāvatāraṃ yo jānāti, so jano gambhīre **nipuṇe** nipuṇañāṇagocare abhidhammapiṭake padaṃ **niṭṭhaṃ** uttamasanniṭṭhānaṃ **yāti** pāpuṇāti.

Iti abhidhammāvatāraṭīkāya

Nibbānaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Ekādasamo paricchedo.

12. Dvādasamo paricchedo

Paññattiniddesavaṇṇanā

Saṅkhāyatīti **saṅkhā,** kathīyatīti attho. **Kinti** kiṃ iti kathīyati. ‘‘Aha’’nti ‘‘mama’’nti kathīyati.

Tajjāpaññattīti tassa cakkhusotādikassa anurūpavasena jātā paññattīti attho.

Ekassavāti ekassa nāmadhammassa ‘‘accho’’ti **nāmaṃ** gahetvā **bahūnaṃ** nāmadhammānaṃ ‘‘accho’’ti **nāmaṃ** gahetvā. **Samūhamevā**ti nāmadhammānaṃ samūhaṃ eva.

Gahito pubbe saṅketo etenāti **gahitapubbasaṅketaṃ**. Kiṃ taṃ? **Manodvārāvajjanajavanaviññāṇaṃ**. Tena gahitāya paññattiyā **viññāyati** ‘‘sattā’’ti ‘‘kammajā’’ti kathīyati.

Itthī ca puriso ca itthipurisā, te ādayo yesaṃ te **itthipurisādayo,** tesaṃ.

778. **Tatiyā koṭī**ti tatiyo koṭṭhāso.

Iti abhidhammāvatāraṭīkāya

Paññattiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dvādasamo paricchedo.

13. Terasamo paricchedo

Kārakapaṭivedhavaṇṇanā

Vedakassāti sukhadukkhavedakassa. **Tadāyattavuttīna**nti tesaṃ āyattā paṭibaddhā yesaṃ vipākānaṃ te tadāyattavuttino, tesaṃ. **Atra** imasmiṃ ṭhāne ācariyena parihāro vuccate. **Kutoyaṃ tava tatthānurodho**ti tattha tasmiṃ aññassa attakārakassa abhāvepi sattusaṅkhātassa attano bhāvepi ayaṃ tava anurodho anunayo kuto kena kāraṇena **idha** imasmiṃ asati kattari kusalādīnaṃ atthibhāve kammavirodho kuto kena kāraṇena. **Athāpī**ti aparo nayopi. **Kiñcetthā**ti **ettha** etissaṃ codanāyaṃ **kiñci** vattabbaṃ atthi, avasiṭṭhaṃ tāva brūhi, aparisamattā te codanā. **Tassā**ti attano. **Kārakavedakattābhāvo**ti kārakavedakattassa abhāvo siyā.

Atha na bhavatīti attano anāse cetanāpi anāso yadi na bhavati. **Paṭiññā hīnā**ti ‘‘cetanāya anañño attā’’ti paṭiññā hīnā. **Vuttappakārato**ti ‘‘attano anāse cetanāya nāso na bhavati’’iti vuttappakārato. **Viparīta**nti ‘‘attano anāse cetanāya anāso’’iti viparītaggahaṇaṃ siyā. **Attā nassatu, cetanā tiṭṭhatu, atha pana evaṃ na bhavatī**ti attā nassatu, cetanā tiṭṭhatu, evaṃ gahaṇaṃ pana na bhavati. Anaññattapakkhaṃ **pariccaja** pariccajāhi ‘‘cetanāya anañño attā’’ti. Paṭiññā hīnā yassa so **paṭiññāhīno**.

Ubhinnaṃ cetanattānaṃ **ekadesatā** ekadesabhāvo natthi. **Evañca satī**ti evaṃ ubhinnaṃ ekadesassa abhāve sati ko doso iti tvaṃ ce vadeyyāsi. **Yaṃ pana tayā vuttaṃ yathā rūparasagandhādīnaṃ ekadese vattamānānampi lakkhaṇato aññatta**nti yaṃ vacanaṃ pana tayā vuttaṃ, **taṃ** vacanaṃ **ayuttaṃ,** nānurūpanti attho. **Tava paṭiññā hīnā**ti ‘‘ekadese vattamānānaṃ cetanattānaṃ lakkhaṇato aññatta’’nti paṭiññā hīnā.

Evañca satīti etaṃ cetanāya aññabhāve sati ko doso iti ce bhavaṃ vadeyya. **‘‘Acetano attā’’**ti vacanaṃ, **pubbe vuttadosato**ti ‘‘pākāratarupāsāṇatiṇasadiso siyā’’ti pubbe vuttadosato.

780. **Atthi sattopapātiko**ti opapātikā sattā atthi.

781. **Bhārādāna**nti bhāraggahaṇaṃ. **Bhāranikkhepana**nti bhāroropanaṃ.

783. Ekassa puggalassa **aṭṭhisañcayo** aṭṭhisamūho ekena kappena pabbatasamo rāsi siyā.

785. Bho **māra**, tvaṃ satto iti paccesi, kaṃ saddahasi, ‘‘satto’’ti gahaṇaṃ **te** tava diṭṭhigataṃ, suddhasaṅkhārapuñjo ayaṃ, **idha** loke satto na upalabbhati.

787. **Yo** bhikkhu imaṃ ganthaṃ accantaṃ satatampi cinteti, **tassa** bhikkhuno paramā paññā **vepulaṃ** vipulabhāvaṃ gacchati.

788. Yo bhikkhu **imaṃ** abhidhammāvatāraṃ **atimatikaraṃ** uttamaṃ abhiññāṇakaraṃ **vimativināsakaraṃ** kaṅkhacchedakaraṃ **piyakkaraṃ** pemakaraṃ sadā paṭhati, suṇāti, tassa bhikkhuno mati **idha** sāsane ṭhite **vikasati** paṭiphullati.

Iti abhidhammāvatāraṭīkāya

Kārakapaṭivedhavaṇṇanā niṭṭhitā.

Terasamo paricchedo.

14. Cuddasamo paricchedo

Rūpāvacarasamādhibhāvanāniddesavaṇṇanā

789-93. **Hitānaya**nti hitāvahaṃ. **Mānasañca sugata**nti suṭṭhu pavattamānasañca. Madhurā atthavaṇṇanā etassāti **madhuratthavaṇṇanaṃ. Uttaraṃ tu manussānaṃ, dhammato ñāṇadassana**nti manussānaṃ lokiyadhammato uttaribhūtañāṇadassanalokuttaraṃ. **Saṅkassarasamācāre**ti saṅkāya kaṅkhāya saritabbasamācāre. Acchiddaṃ akkhaṇḍaṃ akammāsaṃ. **Atthakāmenā**ti attano hitakāmena.

797. **Duvidhalakkhaṇaṃ** cārittavārittalakkhaṇaṃ.

805. **Tesaṃ** caritānaṃ vomissakanayā.

807. **Savaṇṇakasiṇā**ti nīlapītaodātalohitavaṇṇakasiṇā.

808. Taṃ ekakaṃ **ānāpānaṃ** assāsapassāso.

809-10. **Maraṇūpasamāyuttā satī**ti maraṇānussati upasamānussati. **Āhāranissitasaññā**ti āhāre paṭikūlasaññā. **Dhātuvavatthāna**nti catudhātuvavatthānaṃ.

811-2. **Anukūlā ime sabba-caritānanti vaṇṇitā**ti yaṃ kammaṭṭhānaṃ saddhācaritassa anukūlaṃ, tameva paññācaritassa anukūlanti adhippāyo. **Idaṃ sabbaṃ pana** vacanaṃ **ekantavipaccanīkabhāvato** ekantapaṭipakkhabhāvato atisappāyato vuttaṃ, iti vibhāvinā ñeyyaṃ.

835. **Vipassanābhavasampatti-sukhānaṃ paccayā siyuṃ** vipassanāsampattisukhānaṃ bhavasampattisukhānaṃ paccayā siyuṃ.

838. **Sammaṭṭhānaṃ manobhuno**ti manobhuhadayo tassa hadayassa sammaṭṭhānaṃ.

844. Pattukāmena dhīmatā kasiṇaṃ kattabbaṃ.

845. **Saṃhārima**nti ito cito ca haritabbakasiṇaṃ. **Tatraṭṭhaka**nti tasmiṃ ṭhāne ṭhitaṃ ito cito ca anāharitabbaṃ kasiṇaṃ.

849. **Vivaṭṭaṃ pana micchatā**ti nibbānaṃ icchantena vidatthicaturaṅgulaṃ vaṭṭaṃ kātuṃ **taṃ** kasiṇaṃ vaṭṭati.

851-2. **Hatthapāsappamāṇasmiṃ, tamhā kasiṇamaṇḍalā**ti tato kasiṇamaṇḍalato hatthapāsappamāṇasmiṃ padese vidatthicaturaṅgule ucce. **Parimukhaṃ sati**nti kammaṭṭhānābhimukhaṃ satiṃ.

853-4. **Nekkhamma**nti jhānaṃ. Khemato **daṭṭhuṃ** disvā ahaṃ imāya paṭipattiyā **addhā** ekantena **pavivekasukhassa** nibbānasukhassa bhāgī **assaṃ** bhaveyyaṃ.

856. So kasiṇassa vaṇṇo tena yoginā na pekkhitabbo, kasiṇassa lakkhaṇaṃ na pekkhitabbaṃ ussadassa vasena vaṇṇaṃ amuñcitvā.

860. **Evaṃ** iminā vuttappakārena **ekaggacetaso** ekaggacittassa yogino nimīletvā āvajjantassa **yathā** yena

pakārena kammaṭṭhānaṃ hoti ummīlite kālepi, **tathā** tena pakārena taṃ kammaṭṭhānaṃ āpāthaṃ **yāti ce** yadi āgacchati, uggahameva uggahanimittaṃ.

864. Pādānaṃ dhovane papañcaparihāratthaṃ. **Ekatalikā**ti ekatalamattā.

865. **Taṃ** saṃhārimaṃ kasiṇamādāya.

866. **Samannāharitabba**nti kammaṭṭhānaṃ sumanena āharitabbaṃ, manasikātabbanti attho. **Takkāhaṭa**nti vitakkena āhaṭaṃ phusitaṃ **kare** kareyya.

868. **Ta**nti taṃ nimittaṃ.

871-4. **Imassā**ti paṭibhāganimittassa. **Purimassā**ti uggahanimittassa. Ko pana ayaṃ viseso? Thavikā nīharitaṃ ādāsamaṇḍalaṃ majjitaṃ viya. Toyade kāḷameghe setabalākā viya. Tadā taṃ uggahanimittaṃ padāletvāva **niggataṃ** paṭibhāganimittaṃ. **Tato** uggahanimittato. **Ta**nti taṃ paṭibhāganimittaṃ. Saṇṭhānavantañca vaṇṇavantañca na ca upaṭṭhākāramattaṃ. **Paññaja**nti paññāya jātaṃ.

877-8. **Upacārakkhaṇe tassā**ti tassa samādhino upacārakkhaṇe. Nīvaraṇappahānena samādhino paṭilābhakkhaṇe pana **aṅgānaṃ** vitakkādīnaṃ pātubhāvena iti dvīhi ākārehi.

879. **Dvinnaṃ samādhīna**nti upacārappanāsamādhīnaṃ.

882. Cakkavattiyagabbhova ratanaṃ viya assa anena sudullabhaṃ.

884. **Aya**nti paṭisandhisanthāro.

891-2. **Samataṃ vīriyassevā**ti vīriyasamabhāvaṃ. **Layaṃ** līnabhāvaṃ īsakampi yantaṃ gacchantaṃ mānasaṃ āvajjanacittaṃ.

895-9. Bhavaṅgaṃ pana pacchijja ucchinditvā tadeva pathavīkasiṇaṃ ārammaṇaṃ katvā yogino manodvāramhi jāyati. **Tato**ti āvajjanato **tatrevārammaṇe** tasmiṃ pathavīkasiṇasaṅkhāte ārammaṇe **tassa** yogino javanāni cattāri vā pañca vā jāyante. Avasāne **ekaṃ** javanamānasaṃ rūpāvacarikaṃ hoti, tasmiṃ rūpāvacarike vitakkādayo aṅgā. **Aññehi** aññesaṃ cittānaṃ aññehi vitakkādīhi balavatarā honti. **Tāni** appanābhāvaṃ appattāni appanācetaso **parikammopacārato** parikammabhāvato parikammānīti vuccante, upacārabhāvato upacārānīti ca vuccante. Tāni javanāni appanāyānulomattā anulomāni eva ca vuccanti. **Ettha** anulomakesu yaṃ sabbantimaṃ javanaṃ, taṃ gotrabhūti pavuccati.

901. **Gotrabhu diṭṭha**nti gotrabhu nāma uddiṭṭhaṃ.

904-5. **Purimehi** javanehi yaṃ āsevanaṃ, taṃ balavapaccayaṃ **laddhā** labhitvā chaṭṭhaṃ javanaṃ, sattamaṃ vā javanaṃ appeti. **Iti** vacanaṃ pavuccati, **ettha** vāde **godatto** nāma **ābhidhammiko** ācariyo āha. Chinnataṭe mukhaṃ yassa **chinnataṭamukho**.

908. Paccavekkhaṇā hetu yassa āvajjanassāti **paccavekkhaṇahetukaṃ**.

911-2. Kāmacchandassa nānāvisaye paluddhassa. Cetaso ekasmiṃ visaye samādhānena samādhi.

915. Sayañca atisantato sukhaṃ avūpasantasabhāvassa uddhaccakukkuccadvayassa paṭipakkhato vuttaṃ.

917. **Pañcaṅgavippayutta**nti pañcanīvaraṇavippayuttaṃ. **Pañcaṅgasaṃyuta**nti vitakkādīhi yuttaṃ.

920-1. **Vepulla**nti kammaṭṭhānassa vipulabhāvaṃ. Tañca paṭibhāganimittaṃ upacāraṃ vicāretvā vaḍḍhetuṃ vaṭṭati.

928-31. **Pamādayogino**ti pamādavasena yogisampannassa kāmasahagatā saññāmanakkārā manasikārā ce caranti, tassa yogino taṃ jhānaṃ hānabhāgiyaṃ hoti. **Sati santiṭṭhate tasmiṃ, santā tadanudhammatā** tasmiṃ paṭhamajjhāne tadanudhammatā tassa paṭhamajjhānassa anurūpā sati nikanti santā saṃvijjamānā santiṭṭhate santiṭṭhati,

taṃ jhānaṃ mandassa yogino ṭhitibhāgiyaṃ hoti, ṭhitiṃ bhajati. Visesabhāgiyaṃ hoti, visesaṃ dutiyādibhāvanaṃ pāpuṇātīti attho. **Nibbidāsaṃyutā saññā, manakkārā**ti nibbidāvipassanāsaṃyuttā saññāmanakkārā. **Nibbedhabhāgiya**nti lokuttarabhāgiyaṃ, lokuttaramaggabhāgiyanti attho.

933. Ayaṃ samāpatti **āsannākusalārayo** āsannākusalārikā yasmā takkacārānaṃ thūlattā ca, tasmā kāraṇā ayaṃ samāpatti aṅgadubbalā.

935. **Nikanti**nti taṇhaṃ. **Pariyādāyā**ti sosāpetvā.

936. **Vidhinā**ti pubbe vuttavidhinā. **Satassā**ti satisampannassa.

938. **Nimittaṃ tu tadeva cā**ti tameva paṭhamanimittaṃ ‘‘pathavī pathavī’’iti evaṃ manasā karontassa.

943. **Sampasādana**nti saddhā. **Majjhatta**nti tatramajjhattatā.

944. **Duvaṅgahīna**nti vitakkavicārahīnaṃ.

948. Pīti nāma **cetaso** cittassa **uppilāpanaṃ** uppilāpitattaṃ **yato** yasmā kāraṇā.

961-2. **Āsannapītidosā**ti pītiyeva dosā. **Ettha** etasmiṃ tatiyajjhāne **yadeva** yaṃ eva **sukhaṃ iti** evaṃ sukhaṃ cetaso **ābhogo** manasikāro. **Evaṃ** iminā pakārena sukhassa thūlattā **ayaṃ** samāpatti aṅgadubbalā hoti.

974-5. Sukhaṃ upekkhāya āsevanaṃ pana na hoti yasmā upekkhāya āsevanaṃ pana na hoti, yasmā upekkhāsahagatāni javanāni javanti, tasmā catutthajjhānaṃ upekkhāsahagataṃ samudīritaṃ.

976. Dutiyajjhānaṃ **dvidhā** dvīhi koṭṭhāsehi ṭhitaṃ.

979. **Ayaṃ** abhidhammāvatāro sumadhuravarataravacano kaṃ nu janaṃ neva rañjayati, atinisitavisado buddhippacāro yassa so **atinisitavisadabuddhippacāro,** so tena janena vedanīyo jānitabbo.

Iti abhidhammāvatāraṭīkāya

Rūpāvacarasamādhibhāvanāniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Cuddasamo paricchedo.

15. Pannarasamo paricchedo

Arūpāvacarasamādhibhāvanāniddesavaṇṇanā

982-3. **Rūpe kho vijjamānasmi**nti rūpakāye vijjamāne **daṇḍādānādayo** daṇḍaggahaṇādayo. Iti **rūpe** rūpakāye ādīnavaṃ disvā.

984. **Sūkarābhihatova sā**ti sūkaraṃ anubandhito sā sunakho viya.

985. **Vasī**ti yogī.

988-990. **Phuṭṭhokāsañca tena ta**nti tena cittena phuṭṭhaṃ tamokāsaṃ ‘‘ananto ākāso’’iti ca manasā karonto eva ugghāṭeti. **Iti** vacanaṃ vuccate, ayamañño nayo, ‘‘ākāso’’ iti manasā karonto taṃ kasiṇaṃ na saṃvelleti.

998. Rūpāvacarajjhānameva paccatthikaṃ **rūpāvacarajjhānapaccatthikaṃ**.

1004. **Ākāsaphuṭaviññāṇe**ti phuṭameva viññāṇaṃ phuṭaviññāṇaṃ, tasmiṃ ākāsārammaṇe phuṭaviññāṇe.

1005-6. Ayaṃ ākāso ananto iti evaṃ taṃ ākāsameva pharitvā pavattaṃ viññāṇaṃ viññāṇañca **iti** vacanaṃ vuccate. Viññāṇaṃ anantaṃ nāma na hoti, anantārammaṇattā ‘‘viññāṇaṃ ananta’’nti vuccate, taṃ viññāṇaṃ

manakkāravasena api anantaṃ paridīpitaṃ.

1010. Paṭhamāruppaviññāṇassa abhāvo **tassa eva** paṭhamāruppassa **suññato** suññabhāvato.

1013. **Sati tiṭṭhati bhiyyo** balavā sati tiṭṭhati.

1015. Abhāvake natthibhāve.

1017-8. **Dutiyāruppacakkhunā**ti cakkhunā dutiyāruppaṃ **''natthi natthī''tiādinā** ākārena parikammavasena manakkāre. **Tassāpagamamattañca** tassa paṭhamāruppassa apagamamattañca.

1029. Yā nāma ayaṃ samāpatti abhāvamattampi gocaraṃ katvā ṭhassati, ayaṃ samāpatti **vata** ekantena aho santāti padissati.

1033. Yāya saññāya nevasaññī, nāsaññī ca hoti, **kevalaṃ** ekantena atha kho sā saññā edisī na hoti.

1035-7. Paṭusaññāya kiccassa neva karaṇato **ayaṃ** samāpatti ''nevasaññā''ti niddiṭṭhāti catutthaāruppato sambhavā pavattā tejodhātu sukhodake dahanakiccaṃ kātuṃ na sakkoti yathā, sā saṅkhāradhammānaṃ avasesattā.

1040. Pāsādatalañca sāṭikā ca.

1041. Yo pana bhikkhu **imaṃ** rūpārūpajjhānasamāpattividhānaṃ sārataraṃ jānāti, so rūpārūpajjhānasamāpattipurekkho sekkho **bhavaṃ** kāmabhavaṃ **abhibhuyya** abhibhavitvā rūpārūpaṃ **yāti** pāpuṇāti.

Iti abhidhammāvatāraṭīkāya

Arūpāvacarasamādhibhāvanāniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Pannarasamo paricchedo.

16. Soḷasamo paricchedo

Abhiññāniddesavaṇṇanā

1045. **Satā**ti satisampannena. **Anuyoga**nti vīriyaṃ.

1047. Yogāvacarabhikkhunā nibbattitāsu abhiññāsu **assa** yogāvacarassa bhikkhuno samādhibhāvanā **niṭṭhaṃ** pariyosānaṃ gatā siyā.

1050. **Dante**ti dante ṭhite. **Acale**ti acale ṭhite.

1052-4. Abhiññāya pādakaṃ kāraṇaṃ **abhiññāpādakaṃ** yogī sataṃ vāpi sahassaṃ vāpi **yadi** sace icchati, abhiññāpādakaṃ jhānaṃ samāpajjitvā **tato** abhiññāpādakajhānato **vuṭṭhāya** vuṭṭhahitvā ''sataṃ homi, sataṃ homi'' iti evaṃ kāmāvacaraparikammamānasaṃ katvā abhiññāya pādakaṃ kāraṇabhūtaṃ jhānaṃ **punādhiṭṭhāti** puna āpajjitvā tato jhānato vuṭṭhāya puna adhiṭṭhāti, sahādhiṭṭhānena cetasā adhiṭṭhānasaṅkhātena catutthajjhānacittena saha so yogī sataṃ hoti. Iddhividhañāṇaṃ.

1067-8. **Eso adhigatābhiñño** yogī **pādakārammaṇena** catutthajjhānassa paṭibhāganimittasaṅkhātena ārammaṇena phuṭṭhe okāse gate pavatte pana sadde suṇāti. Dibbasotañāṇaṃ.

1069. Parassa cittaṃ pariyati paricchijjatīti cetopariyaṃ, tameva mānasaṃ **cetopariyamānasaṃ**.

1070. **Hadayaṃ pana nissāyā**ti hadayavatthuṃ nissāya pavattamānalohitaṃ, hadayakose pavattaṃ ruhiranti attho.

1075. **Kāmāvacaracittañcāti** kāmāvacarasattānaṃ kāmāvacaracittañca. **Rūpārūpesu** rūpabhavārūpabhavesu

sattānaṃ mānasañca. Kiṃ bhūtaṃ? Sarāgādippabhedakaṃ mānasaṃ sabbaṃ cetopariyañāṇaṃ jānāti. Cetopariyañāṇaṃ.

1077-82. **Nisajjā sabbapacchimā**ti sabbesaṃ iriyāpathānaṃ pacchā jātā nisajjā bhikkhunā āvajjitabbā. **Tato pabhuti** tato sabbapacchimato nisajjāto pabhuti taṃ sabbaṃ pacchimanisajjaṃ ādiṃ katvā **paṭilomakkamā** paṭilomakkamena **sabbaṃ** attanā kataṃ āvajjitabbaṃ. Asmiṃ bhave **yāva** yattakaṃ kālaṃ **sandhi** paṭisandhi hoti, **tāva** tattakaṃ kālaṃ **kataṃ** kiriyaṃ tena bhikkhunā āvajjitabbaṃ. Purimasmiṃ bhavepi cutikkhaṇepi nibbattaṃ nāmarūpañca sādhukaṃ āvajjitabbaṃ. Cutikkhaṇe nibbatte tasmiṃ nāmarūpe evaṃ bhikkhunā āvajjitabbe yadā **tadeva** tameva nāmarūpaṃ ārammaṇaṃ katvā cutikkhaṇe manodvāre **manakkāro** manodvārāvajjanacittaṃ uppajjati. Pubbenivāsānussatiñāṇaṃ.

1086-96. Abhiññāpādakaṃ kasiṇārammaṇaṃ jhānaṃ abhinīhārakkhamaṃ katvā imesu tīsu kasiṇesu katapuññehi. **Tasmā tamitaraṃ vāpī**ti ālokakasiṇaṃ vā itaraṃ vāpi kasiṇadvayaṃ yathākkamaṃ uppādetvā upacārabhūmiyaṃyeva ṭhatvā **taṃ** ālokakasiṇaṃ ṭhapetabbaṃ. Appanaṃ paṇḍito na uppādeyya, sace uppādeti, **taṃ** ālokakasiṇaṃ **pādakajjhānanissitaṃ** pādakajjhānassa ārammaṇaṃ hoti. Vaḍḍhitassa jhānassa antogadhaṃ rūpaṃ tena yoginā passitabbaṃ **bhave** bhaveyya. Taṃ rūpaṃ **passato** passantassa **tassa** yogino parikammassa vāro atikkamati, **tāvade** tasmiṃyeva khaṇe ālokopi **tassa** yogino ālokopi khippaṃ antaradhāyati. **Tasmiṃ** āloke antarahite **rūpagataṃ** rūpaṃ na dissati. Divasampi nisīditvā passato rūpadassanaṃ hoti.

1100-1. **Taṃcittasaṃyuta**nti tena catutthajjhānena yuttaṃ cittaṃ. Anāgataṃsañāṇassa parikammaṃ, yathākammūpagassa ñāṇassa ca parikammaṃ. Dibbacakkhuñāṇaṃ.

1103. Yo bhikkhu **idha** imasmiṃ sāsane imaṃ pana ganthaṃ suṇāti, citte karoti ca, so bhikkhu **anena tarena** iminā ganthena taritvā abhidhammamahaṇṇavapāraṃ **yāti** pāpuṇāti, jānātīti attho.

Iti abhidhammāvatāraṭīkāya

Abhiññāniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Soḷasamo paricchedo.

17. Sattarasamo paricchedo

Abhiññārammaṇaniddesavaṇṇanā

1104. **Anāgataṃsañāṇañcā**ti na āgato anāgato, na tāva sampattoti attho, anāgate aṃsā koṭṭhāsā tesaṃ ñāṇaṃ anāgataṃsañāṇaṃ. Yaṃ yaṃ kammaṃ yathākammaṃ, taṃ upagacchati jānātīti **yathākammupagaṃ,** vipākacetanājānanakañāṇaṃ.

1107-9. **Tattha** tesu ārammaṇattikesu. **Cittasannissitaṃ katvā**ti taṃ kāyaṃ cittaṃ sannissitaṃ karitvā tameva kāyacittacetasikavasena mahaggate cittasmiṃ samāropeti ñāṇaṃ iddhividhañāṇaṃ, tato kāyārammaṇato kāyassa parittattā kāmāvacarattā parittārammaṇaṃ ñāṇaṃ siyā.

1110-3. **Dissamānena kāyena, gantukāmo yadā bhave** yo yogī dissamānena kāyena gantukāmo yadā bhaveyya, so yogī tadā cittaṃ **kāyasannissitaṃ katvā** rūpakāye sannissitaṃ katvā taṃ pādakajjhānacittaṃ kāyavasena kāye āropeti, tadā jhānārammaṇato taṃ ñāṇaṃ mahaggatagocaraṃ hoti, yaṃ ñāṇaṃ yadā **anāgatañca** dhammajātaṃ, **atītañca** dhammajātaṃ **visayaṃ** ārammaṇaṃ karoti, tadā taṃ ñāṇaṃ atītārammaṇaṃ hoti, tadā anāgatārammaṇaṃ ārammaṇakaraṇakāle anāgatagocaraṃ hoti. Dissamānena kāyena tassa bhikkhuno gamane pana sati **tassa** yogino ñāṇassa gocaro paccuppanno nāma hoti, iti viniddise.

1114. Kāyaṃ cittassa vasena citte āropeti, cittaṃ kāyassa vasena kāye āropeti, iti pariṇāmanakālasmiṃ tassa yogino ñāṇaṃ ajjhattārammaṇaṃ siyā. **Sampavattati sattasū**ti parittamahaggataatītaanāgatapaccuppannaajjhattabahiddhārammaṇasaṅkhātesu **sattasu** ārammaṇesu sampavattati.

1120. **Jānane majjhimāna**nti mahaggatānaṃ jānane.

1122. **Etassa** cetopariyañāṇassa maggārammaṇatā pariyāyena eva **matā** ñātā.

1126-7. **Tattha tikkhaṇasampattaṃ, paccuppannaṃ khaṇādikaṃ**.

Tattha tesu paccuppannesu yaṃ paccuppannaṃ khaṇādikaṃ **tikkhaṇasampattaṃ** uppādaṭṭhitibhaṅgakkhaṇasampattaṃ **khaṇādikaṃ** khaṇāyeva taṃ khaṇāvayavaṃ paccuppannaṃ nāma. **Ekadvesantativārapariyāpanna**nti ekacittadvicittavīthivārapariyāpannaṃ santatipaccuppannaṃ nāma. **Paccuppannanti pacchima**nti addhāpaccuppannanti attho.

1131-2. Yena āvajjanacittena dhamme āvajjati, yena cetasā jānāti, **tesaṃ** dvinnaṃ āvajjanajavanacittānaṃ sahaṭṭhānassa abhāvā **taṃ** ''khaṇādikattayaṃ paccuppanna''ntiādikaṃ ''ekassa cittamekena, avassaṃ pana vijjhati''iti pariyosānaṃ vacanaṃ na yujjati. Āvajjanajavanānaṃ nānārammaṇabhāvaṃ pattito āpajjanato ca na yujjati. **Aniṭṭhe pana ṭhāne** tesaṃ āvajjanajavanānaṃ ekārammaṇabhāve anicchite tasmiṃ ṭhāne na yujjati, aññasmiṃ pana ṭhāne maggavīthiyaṃ āvajjanaparikammajavanānaṃ kasiṇādikaṃ ārammaṇaṃ hoti, gotrabhulokuttaracittānañca nibbānaṃ ārammaṇaṃ hoti, ettha ārammaṇajavanānaṃ ekārammaṇatā anicchatā.

1134-41. ''Ekabbhavaparicchinnaṃ, paccuppannanti pacchima''nti vatvā puna aññena pariyāyena taṃ paccuppannaṃ dassetuṃ idaṃ **addhākhyaṃ** addhānāma paccuppannaṃ javanavārato dīpetabbaṃ. **Iti** vacanaṃ niddiṭṭhaṃ. Yadā **iddhimā** yogī parassa cittaṃ ñātuṃ āvajjati, tassa āvajjanamano **paccuppannakhaṇavhayaṃ** paccuppannaṃ manodvārāvajjanacittaṃ ārammaṇaṃ katvā **tena** cittena saddhiṃ nirujjhati, tesu niruddhesu tassa yogino cattāri, pañca vā javanāni jāyanti. **Etesaṃ** catunnaṃ, pañcannaṃ javanānaṃ yaṃ pacchimaṃ cittaṃ iddhicittamudīritaṃ. Iddhicittato **sesāni** kāmāvacaracittāni. **Etesaṃ** kāmāvacare iddhijavanānaṃ tadeva ca paracittaṃ ārammaṇaṃ hoti yasmā, **tasmā sabbāni tāni** javanāni ekārammaṇataṃ yanti, tesaṃ javanānaṃ nānārammaṇatā addhāvasā na bhaveyya, paccuppannārammaṇato tesaṃ javanānaṃ ekārammaṇabhāvepi iddhimānasameva ca parassa cittaṃ jānāti. **Itarāni** kāmāvacarāni pana cittāni parassa cittaṃ na jānanti. **Yathā cakkhudvāre tu viññāṇa**nti cakkhuviññāṇaṃ rūpaṃ passati, tathā itaraṃ cittaṃ na passati.

1161. **Anāgataṃsañāṇassā**ti anāgataṃsañāṇassa anāgataṃ dhammaṃ agocaraṃ, gocaraṃ na hotiyevāti attho.

1169. Vividhatthāni vaṇṇapadāni yasmiṃ so **vividhatthavaṇṇapado,** taṃ madhuratthamatinīharaṃ uttamaṃ sotujanassa hadayaṃ pītikaraṃ sacetano ko nāma manujo na suṇeyya.

Iti abhidhammāvatāraṭīkāya

Abhiññārammaṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Sattarasamo paricchedo.

18. Aṭṭhārasamo paricchedo

Diṭṭhivisuddhiniddesavaṇṇanā

1175. **Yā sañjānanamattaṃva, saññā nīlādito panā**ti sā saññā nīlādivasena sañjānanamattaṃva karoti. **Lakkhaṇappaṭivedha**nti aniccādilakkhaṇapaṭibujjhanaṃ.

1177. **Taṃ** viññāṇaṃ **ussakkitvā** uddhaṃ sakkaṃ katvā satte maggaṃ pāpetuṃ na sakkoti.

1178-9. Sabbesaṃ pana dhammānaṃ **sabhāvapaṭivedhanaṃ** aviparītavasena paṭibujjhanaṃ paññāya lakkhaṇaṃ.

1180. Samādhi āsannakāraṇaṃ etāyāti **samādhāsannakāraṇā**.

1181. **Lakkhaṇenekadhā**ti sabbadhammaṃ paṭibujjhanalakkhaṇena paññāva ekadhā vuttā.

1183. **Bhūripaññenā**ti bhūte atthe aviparīte atthe ramatīti bhūri, bhūri paññā etassāti bhūripañño, tena.

1186-91. Tīsu atthadhammaniruttīsu ca ñāṇesu atthadhammaniruttīsu jātesu ñāṇesu ca ñāṇaṃ. Yaṃ kiñci paccayuppannaṃ phalaṃ dhammajātaṃ. **Bhāsitattho**ti pāḷiyā attho. **Ete pañca** dhammā **atthasaññitā** atthanāmakā. **Phalanibbattako hetū**ti jananako paccayo. **Bhāsita**nti pāḷi. **Dhammasaññitā**ti dhammanāmakā. **Sabhāvaniruttī**ti

aviparītavohāro. **Pariyattī**ti sikkhanaṃ. Savanādhigamehi **pubbayogena** pubbe pavattanāya.

1192. **Bhūmibhūtesū**ti vipassanāya bhūmibhūtesu.

1194. **Jananādito**ti jātiādito bhītena paññā bhāvetabbā.

1203. **Ekāsītiyā cittenā**ti lokuttaracittavajjitena vipassanābhūmibhūtena ekāsītiyā cittena.

1208. **Sattasammohaghātattha**nti sattoti sammohassa vināsitatthaṃ.

1211. **Nirīhaka**nti īhavirahitaṃ byāpāravirahitaṃ, dārurajjusamāyoge.

1215. **Ubho bhijjanti paccayā**ti aññamaññapaccayakāraṇā.

1225. **Antadvaya**nti kāmasukhallikānuyogaattakilamathānuyogadvayaṃ. **Bhāvaye**ti diṭṭhivisuddhiṃ vaḍḍheyya.

Iti abhidhammāvatāraṭīkāya

Diṭṭhivisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Aṭṭhārasamo paricchedo.

19. Ekūnavīsatimo paricchedo

Kaṅkhāvitaraṇavisuddhiniddesavaṇṇanā

1231. Iccevamādibāttiṃsakoṭṭhāsānaṃ paccayassa hetupaccaye tāva yogī manasā pariggaṇhāti.

1233. **Hetvaṅkurassa bījaṃ tu** bījaṃ aṅkurassa hetujanakaṃ, pathavādayo aṅkurassa paccayā.

1234. **Pañca dhammā**ti avijjātaṇhupādānakammāhārā hetupaccayā dhammā.

1235. Kammaṃ puttassa janako pitā viya nāmarūpassa janakaṃ.

1238. **Paccayā**ti paccayena.

1240. **Yā sā**ti yā sā kaṅkhā. **Pubbante** pubbakoṭṭhāse.

1241. **Sabbathā** sabbakoṭṭhāsato anavasesāva tassa yogino **sā** kaṅkhā **pahiyyati** nāsīyate.

1243. **Atthasādhikā**ti kusalapakkhe dānādiatthasādhikā, akusalapakkhe pāṇātipātādiatthasādhikā.

Taṃ vipākanti upaghātakakammassa taṃ vipākaṃ uppannaṃ nāma hoti. Evaṃ eko yogī kammavipākavasena nāmarūpassa paccayapariggahaṃ karoti.

1246. **Hetuphalassa sambandhavasenā**ti hetuphalasambandhavasena idaṃ nāmarūpaṃ **kevalaṃ** ekantena pavattati, iti **sammā** aviparītākārena saṃ anupassati.

1247. Pākappavattito uddhaṃ pākapaṭivedakaṃ **na passati** na jāniyate.

1250-1. **Appavatti** nāma **na dissati,** upapannaṃ dissati. Titthiyā etamatthaṃ **anaññāya** ajānitvā **asayaṃvasī sattasañña**nti ‘‘satto’’ti saññaṃ gahetvāna sassataucchedadassino aññamaññaṃ virodhino hutvā dvāsaṭṭhidiṭṭhiṃ gaṇhanti.

1254. **Ubho**ti ubho kammavipākā aññamaññato suññā. **Na ca kammaṃ vinā phala**nti kammaṃ vinā phalaṃ na ca hoti.

1255. **Sambhārehī**ti sūriyādisambhārehi.

1257. Suññaṃ **taṃ** nāmarūpadhammaṃ.

1258. **Hetusambhārapaccayā**ti hetunā ca sambhārapaccayehi ca.

Iti abhidhammāvatāraṭīkāya

Kaṅkhāvitaraṇavisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Ekūnavīsatimo paricchedo.

20. Vīsatimo paricchedo

Maggāmaggañāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā

1264. **Paccuppannassa dhammassā**ti paccuppannassa nāmarūpadhammassa.

1266-8. **Uppajjato** uppajjantassa nāmarūpadhammassa **rāsito** nicayato āgamanañca natthi. **Disāgamana**nti disāya gamanaṃ. **Niruddhassāpi** nāmarūpadhammassa ekasmiṃ ṭhāne nicayoti ca natthi.

1270-1. Avijjāsamudayā rūpasamudayo, avijjānirodhā rūpanirodho. Taṇhāsamudayā rūpasamudayo, taṇhānirodhā rūpanirodho. Kammasamudayā rūpasamudayo, kammanirodhā rūpanirodho. Āhāranirodhā rūpanirodho. **Dhamme**ti saṅkhāradhamme.

1280. **Sampattapaṭivedhassā**ti sampattalokuttarasaṅkhātamaggaphalassa sotāpannādipuggalassa. **Vippaṭipannassā**ti paṭipattiyaṃ appaṭipannassa, viruddhavasena paṭipannassa vā.

1286. **Kāyacittānī**ti **kāyā**ti vedanāsaññāsaṅkhārā. **Citta**nti viññāṇaṃ.

1290. **Yato yato** paccayādito. Yaṃ **amataṃ** nibbānaṃ **vijānataṃ** vijānantānaṃ pītipāmojjaṃ, tehi labhitabbaṃ amataṃ, amataṃ viya pītipāmojjaṃ vā.

1293. **Appatte**ti attani maggaphalasmiṃ appatte. **Pattasaññī**ti maggaphale ahaṃ patto asmi iti saññito hoti.

1297. **Sāravedino**ti sārajānanasīlā. **Ta**nti taṃ maggāmaggañāṇadassanaṃ. **Idaṃ** ñāṇaṃ **maggāmaggañāṇadassananti** maggāmaggañāṇadassanaṃ nāma.

Iti abhidhammāvatāraṭīkāya

Maggāmaggañāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Vīsatimo paricchedo.

21. Ekavīsatimo paricchedo

Paṭipadāñāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā

1299. **Upallesavimuttaṃ suvisadaṃ ñāṇa**nti aṭṭhavidhañāṇaṃ sandhāyāha.

1302. Saccānulomañāṇanti ayameva pavuccati.

1306. Ayaṃ sikhāpattā vipassanā eva saccānulomañāṇaṃ nāma pavuccati.

1309. **Bhavaṅgānantaraṃ saṅkhāru-pekkhāgatanayenā**ti bhavaṅgānantaraṃ saṅkhārupekkhāsaṅkhātena ñāṇena katanayena.

1314-6. **Bodhipakkhiyadhammānaṃ**, **uddhañca anulomato**ti uddhaṃ vattamānānaṃ bodhipakkhiyadhammānaṃ anulomato, **idaṃ** anulomañāṇaṃ vuṭṭhānagāminiyā pariyosānaṃ nāma **bhāsitaṃ** mahesinā kathitaṃ. Saccānulomañāṇaṃ āhacca uppannā, sabbappakārena gotrabhupariyosānaṃ.

1318. **Tatthā**ti vipassanāya.

Iti abhidhammāvatāraṭīkāya

Paṭipadāñāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Ekavīsatimo paricchedo.

22. Dvāvīsatimo paricchedo

Ñāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā

1319-22. Āvajjanassa hitaṃ āvajjaniyaṃ, taṃ ṭhānaṃ etassāti āvajjaniyaṭhānaṃ, gotrabhūti attho. Taṃ gotrabhucittaṃ maggacittassa **āvajjaniyaṭhānattā**. Paṭipadāñāṇadassanaṃ kudācanaṃ na ca bhajati, tatheva ñāṇadassanavisuddhiṃ kudācanaṃ na bhajateva. **Ubhinnaṃ** ñāṇānaṃ antarā ekaṃ **abbohārikaṃ** vohāre niyuttanti vohārikaṃ, na vohārikaṃ abbohārikaṃ. Vipassanāya sotasmiṃ vipassanāya sote patitattā vipassanā nāma voharitabbā. **Tato** nibbānato.

1325. **Sūraṃ tikkhaṃ vipassana**nti gotrabhucittaṃ sandhāyāha.

1326-9. **Visaṅkhāra**nti saṅkhārehi vigataṃ. **Paṭhamāvajjanañcevā**ti paṭhamāvajjanaṃ viya. **Paṭhamābhogatāpi cā**ti paṭhamamanasikārā viya. Maggassa anantarādīhi paccayehi. **Tassā**ti maggassa. Sikhāpattāya tāya vipassanāya **muddhamhi** matthake. **Anāvatta**nti anivattaṃ.

1330-3. Ekena āvajjanena ekissāyeva vīthiyā. **Anulomagotrabhucetasa**nti anulomagotrabhucittānaṃ nānārammaṇatā vuttā. **Taṃ** gotrabhucittaṃ anāvajjanampi maggassa āvajjanaṭṭhāne ṭhatvā. **Saññaṃ datvā viyā**ti ‘‘ahaṃ nibbānaṃ ārammaṇaṃ karomi, tvampi tamevārammaṇaṃ karohi’’ iti saññaṃ datvā viyāti adhippāyo. **Saññita**nti saññaṃ. **Kadācipi anibbiddhapubbaṃ maggo esa** eso maggo pubbe anibbiddhapubbo.

1336. **Ujjhatī**ti chindati.

1338. Anekesaṃ ānisaṃsānaṃ dāyakena ādimaggena saṃyuttaṃ. Paṭhamamaggañāṇaṃ.

1341. **Ekassāsevanaṃ natthi** ekassa cittuppādassa āsevanapaccayo natthi, **tasmā** kāraṇā **dve** cittuppādā anulomakā. **Tehī**ti cittuppādehi āsevanapaccayaṃ **laddhā** labhitvā **tatiyaṃ** cittaṃ gotrabhu hoti.

1345-7. Maggapekkhanahetu yassa āvajjanamanaso, taṃ **maggapekkhanahetukaṃ**. **Tasmiṃ niruddhe**ti tasmiṃ āvajjanacitte niruddhe maggassa paccavekkhaṇasaññitāni satta javanāni paṭipāṭiyā jāyante. Paccavekkhaṇañāṇāni ekūnavīsati honti.

1351. **Tato** tadā vipassanāvīthiṃ otarati. Dutiyamaggañāṇaṃ.

1361. **Mūlaghāta**nti mūlaghātanaṃ. Tatiyamaggañāṇaṃ.

1363. **Anāvattisabhāvato**ti anivattato. Catutthamaggañāṇaṃ.

Iti abhidhammāvatāraṭīkāya

Ñāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dvāvīsatimo paricchedo.

23. Tevīsatimo paricchedo

Kilesapahānaniddesavaṇṇanā

1375. **Idha pana** imasmiṃ panādhikāre **kāraṇūpacārena** lābhādikāraṇassa vohārena, lābho ādi vatthu yassa anunayassāti **lābhādivatthuko,** tassa.

Sukhumāti kāmarāgapaṭighā sukhumā.

1376. **Yena yena** paṭhamamaggādiñāṇena **yo yo** saṃyojanādiko pahātabbo **dhammo ghātaṃ** vināsaṃ yāti, **so so** dhammo **tena tena asesena** ñāṇena evaṃ sādhu mayā sandassito.

1383. **Pariññābhisamayenā**ti paricchinditvā jānanena. **Dukkhaṃ abhisametī**ti dukkhaṃ paṭivijjhati.

1394. **Yo** yogī **imaṃ viditvā hitabhāvanaṃ vanaṃ** vanetabbaṃ **viditvā** jānitvā **ve** ekantena sukhasaṃhitaṃ hitaṃ upeti, cittassa tamaṃ **anuttamaṃ** hīnaṃ **vidhūya** vināsetvā **aviggahakampadaṃ padaṃ** aviggahakaṃ sarīrarahitaṃ padaṃ paṭipajjitabbaṃ ñātabbaṃ **padaṃ** nibbānaṃ **upeti** pāpuṇāti ca.

Iti abhidhammāvatāraṭīkāya

Kilesapahānaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Tevīsatimo paricchedo.

24. Catuvīsatimo paricchedo

Paccayaniddesavaṇṇanā

1395. **Rūpaṃ rūpassā**ti rūpaṃ rūpassa. **Arūpassa** nāmassa.

1396. **Missakassā**ti nāmarūpamissakassāti attho.

1397. **Tipañca cā**ti pannarasa ca.

1399. **Eko**ti kammapaccayo. **Dvekāliko**ti atītapaccuppannakālavasena dvīsu kālesu niyutto. **Dassito**ti bhagavatā desito.

Iti abhidhammāvatāraṭīkāya

Paccayaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Catuvīsatimo paricchedo.

Nigamanakathāvaṇṇanā

1401. **Sumatimativicārabodhano**ti sumatīnaṃ sundarapaññānaṃ kavīnaṃ matiyā vicārassa bodhano. **Vimativimohavināsano**ti vimatīnaṃ bālānaṃ vimohassa vināsano. **Kumatimatimahātamonāso**ti kumatīnaṃ bālānaṃ mahātamasannibhāya matiyā nāsako. **Paṭumatibhāsakaro**ti paṭūnaṃ paṇḍitānaṃ tikkhapaññāya obhāsakaro.

1402. **Sumatināmako** bhikkhu **asamānato** asadisāya pūjāya mama āyācito **yato** yasmā kāraṇā, **tato** tasmā kāraṇā ayaṃ abhidhammāvatāro. **Padāto padā**ti koṭṭhāsato koṭṭhāsato. **Hitavibhāvanā bhāvanā**ti hitappakāsanāya bhāvanāya mayā racito. Atha vā ahaṃ sumatinā bhikkhunā asamānato mānato āyācito **yato** yasmā, **tato** tasmā.

1405. **Tividhā byappathānañhi gatiyo**ti byappathānaṃ vacanānaṃ atthaganthayuttivasena tividhā gatiyo.

1406. **Nikāyantaraladdhīhī**ti aññasmiṃ nikāye laddhīhi. **Vācanāmagganissito**ti vacanappabandhanissito.

1410. **Asaṃkiṇṇakulākule**ti asammissakulehi ākiṇṇe. **Supasannasitodake**ti madhurasītodake.

1411. **Saṅkaṭe**ti sambādhe.

1412. **Kelāsasikharākārapāsādapaṭimaṇḍite**ti rajatapabbatamatthakanibhehi pāsādehi alaṅkate.

1413. **Vividhākāracārupākāragopure**ti vividhasaṇṭhānamanuññapākāradvārakoṭṭhake.

1414. **Sallekhā**ti sallekhavutti. **Sākhalye**ti sakhilabhāve. **Satā**ti satisampannena.

1415. **Vassavalāhakā devā**ti vassavalāhakabhūtā devā amarā.

Nigamanakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

Abhidhammāvatārapurāṇaṭīkā niṭṭhitā.

Namo tassa bhagavato arahato sammāsambuddhassa

Abhidhammāvatāra-abhinavaṭīkā

(Paṭhamo bhāgo)

Ganthārambhakathā

(Ka) visuddhakaruṇāñāṇaṃ, buddhaṃ sambuddhapūjitaṃ;
Dhammaṃ saddhammasambhūtaṃ, vande saṃghaṃ niraṅgaṇaṃ.

(Kha) **sāriputtaṃ** mahātheraṃ, pariyattivisāradaṃ;
Namāmi santavuttiṃ me, guruṃ gāravabhājanaṃ.

(Ga) vandantena mayā evaṃ,
Yā laddhā puññasampadā;
Hitvā tassānubhāvena,
Antarāye asesato.

(Gha) mahāvihāravāsīnaṃ, therānaṃ thirasīlinaṃ;
Vaṃsālaṅkārabhūtena, bhūtānuggahakārinā.

(Ṅa) therena **buddhadattena,** racitaṃ yaṃ manoramaṃ;
Piṭake abhidhammasmiṃ, otārupāyabhāvato.

(Ca) **abhidhammāvatāro**ti, laddhanāmena vissutaṃ;
Nānānipuṇagambhīranayaṃ pakaraṇuttamaṃ.

(Cha) atthasaṃvaṇṇanaṃ tassa, ārabhissaṃ yathābalaṃ;
Pāmojjajananatthāya, ābhidhammikabhikkhunanti.

Ganthārambhakathāvaṇṇanā

1. Paramanipuṇavicittanayasamannāgataṃ sakasamayasamayantaragahanaviggāhaṇasamatthaṃ suvimalavipulapaññāveyyattiyajananaṃ pakaraṇamidamārabhantoyamācariyo paṭhamaṃ tāva ratanattayappaṇāmakaraṇena antarāyanivāraṇañceva paññāpāṭavañca pattheti. Ratanattayappaṇāmo hi atthato paṇāmakiriyābhinipphādikā kusalacetanā. Sā ca vandaneyyavandakānaṃ khettajjhāsayasampadāhi diṭṭhadhammavedanīyabhūtā yathāladdhasampattinimittakassa kammassa anubalappadānavasena tannibbattitavipākasantatiyā antarāyakarāni upapīḷakaupacchedakakammāni paṭibāhitvā tannidānānaṃ

yathādhippetasiddhivibandhakānaṃ rogādiantarāyānamappavattiṃ sādheti, rāgādimalavikkhālanena ca cittasantānaṃ parisodhetvā tannissitāya paññāya yathādhippetasiddhisampādakaṃ tikkhavisadabhāvamāvahati. Kiñci āciṇṇametaṃ paṇḍitānaṃ, yadidaṃ ganthasamārambhe ratanattayappaṇāmakaraṇaṃ, tasmā sappurisācārānurakkhaṇatthañca ādimhi ratanattayavandanā āraddhāti evamādinā aññānipi bahūni payojanāni niddhāretabbāni. Tāni pana tattha tattha bahudhā vitthāritānīti taṃ papañcaparissamaṃ ṭhapetvā yathānuppattameva tāva vaṇṇayissāma.

Ettha ca ratanattayappaṇāmaṃ kattukāmo tathāgatamūlakattā sesaratanānaṃ paṭhamaṃ tāva tathāgatassa thomanāpubbaṅgamaṃ paṇāmamārabhanto āha **''anantakaruṇāpañña''**ntiādi. Thomanāpubbaṅgamena hi paṇāmena satthu guṇātisayayogo, tato cassa anuttaravandanīyabhāvo, tena ca attano vandanāya khettaṅgatabhāvo, khettaṅgatāya ca vandanāya yathādhippetanipphattiyā hetubhāvo ca dassito hoti.

Tattha **vanditvā**ti pubbakālakiriyāniddeso. Tassa pana osānagāthāyaṃ ''pavakkhāmī''ti iminā aparakālakiriyāvacanena saha sambandho. **Buddha**nti vandanakiriyāya kammaniddeso. **''Anantakaruṇāpañña''**ntiādikaṃ pana tabbisesanaṃ. Tattha kiratīti karuṇā, paradukkhaṃ vikkhipati apanetīti attho. Kirīyati dukkhitesu pasārīyatīti vā karuṇā. Atha vā karotīti karuṇā, paradukkhe sati sādhūnaṃ kampanaṃ hadayakhedaṃ janayatīti attho. Kiṇātīti vā karuṇā, parassa dukkhaṃ paccayavekallakaraṇato hiṃsatīti attho. Pajānātīti paññā, yathāsabhāvaṃ pakārehi paṭivijjhatīti attho. Karuṇā ca paññā ca karuṇāpaññā, natthi etāsaṃ antoti anantā, anantā karuṇāpaññā etassāti anantakaruṇāpañño, taṃ **anantakaruṇāpaññaṃ**.

Ettha ca uppādavayantatāvasena ceva santatipariyosānavasena ca satipi bhagavato karuṇāpaññānaṃ sapariyantabhāve anantārammaṇesu pavattanato anantatā veditabbā. Sammāsambuddhassa hi sabbasattānaṃ dukkhāpanayanākārappavattā anaññasādhāraṇā mahākaruṇā kañci sattaṃ avajjetvā sabbesu sattesu niravasesena pavattati, tathā sabbadhammasabhāvabodhanasamatthā sabbaññutaññāṇasaṅkhātā paññāpi sakalañeyyadhammesu anavasesato pavattati, tasmā anantārammaṇappavattakaruṇāñāṇavantatāya anantakaruṇāpañño bhagavā. Karuṇāpaññāggahaṇena cettha bhagavato sabbalokiyalokuttaraguṇasampatti dassitā hoti. Tathā hi karuṇāggahaṇena lokiyesu mahaggatabhāvappattāsādhāraṇaguṇadīpanato sakalalokiyaguṇasampatti dassitā, paññāggahaṇena sabbaññutaññāṇapadaṭṭhānamaggañāṇadīpanato sabbalokuttaraguṇasampatti dassitāti.

Apica sabbabuddhaguṇānaṃ karuṇā ādi, paññā pariyosānaṃ. Mahākaruṇāsañcoditamānaso hi bhagavā saṃsārapaṅkato sattānaṃ samuddharaṇatthāya katābhinīhāro anupubbena pāramiyo pūretvā anuttarasammāsambodhiyā adhigamena sakalabuddhaguṇe paṭilabhi. Iti sakalabuddhaguṇānaṃ tannidānabhāvato karuṇā sabbabuddhaguṇānamādi, sabbaññutaññāṇapadaṭṭhānassa pana maggañāṇassa paṭilabhanato uttarikaraṇīyābhāvato paññā pariyosānaṃ. Ādipariyosānadassanena ca sakalabuddhaguṇā nayato dassitā honti. Nayaggāho eva hi sabbabuddhaguṇānaṃ dassanupāyo, itarathā tādisassa sabbaññubuddhassapi vacanapathātītaṃ tathāgataguṇaṃ anupadaṃ vaṇṇento ko nāma pariyosānamāharituṃ sakkuṇeyyāti.

Evaṃ karuṇāpaññāmukhena saṅkhepato sakalabuddhaguṇehi bhagavantaṃ thometvāpi puna attano buddhaguṇasaṃkittane atittābhāvena ceva paresañca pasādabāhullajananatthaṃ tadantogadhepi visiṭṭhaguṇe padhānabhāvena nīharitvā dassento āha **''tathāgata''**ntiādi. Tattha **''tathāgata''**nti tathā āgatatādīhi aṭṭhahi kāraṇehi tathāgataṃ. Vuttañhetaṃ (dī. ni. aṭṭha. 1.7; ma. ni. aṭṭha. 1.12; bu. vaṃ. aṭṭha. 1.2 nidānakathā; a. ni. aṭṭha. 1.1.170) –

> ''Aṭṭhahi kāraṇehi bhagavā tathāgato, tathā āgatoti tathāgato, tathā gatoti tathāgato, tathalakkhaṇaṃ āgatoti tathāgato, tathadhamme yāthāvato abhisambuddhoti tathāgato, tathadassitāya tathāgato, tathavāditāya tathāgato, tathākāritāya tathāgato, abhibhavanaṭṭhena tathāgato''ti.
>
> ''Kathaṃ bhagavā **tathā āgatoti tathāgato**? Yathā sabbalokahitāya ussukkamāpannā purimakā sammāsambuddhā āgatā, kiṃ vuttaṃ hoti? Manussattādiaṭṭhaṅgasamannāgatena yena abhinīhārena te bhagavanto āgatā, teneva ca abhinīhārena ayampi bhagavā āgato, yathā ca te bhagavanto samatiṃsa pāramiyo pūretvā pañcamahāpariccāgādīni sampādetvā āgatā, yathā ca te sattatiṃsa bodhipakkhiyadhamme bhāvetvā brūhetvā āgatā, tathā ayampi bhagavā āgatoti evaṃ tāva tathā āgato''ti tathāgato. (1)
>
> ''Kathaṃ **tathā gatoti tathāgato**? Yathā sampatijātā te bhagavanto sattapadavītihārena gatā, yathā vā te samathavipassanāmaggehi taṃ taṃ akusalapakkhaṃ vidhamitvā gatā, tathā ayampi bhagavā gato, evaṃ tathā gatoti tathāgato. (2)
>
> ''Kathaṃ **tathalakkhaṇaṃ āgatoti tathāgato**? Yasmā tesaṃ tesaṃ dhammānaṃ yaṃ sabhāvasarasalakkhaṇaṃ tathaṃ avitathaṃ, tañcesa tathalakkhaṇaṃ āgato yāthāvato adhigato, tasmā

tathalakkhaṇaṃ āgatoti tathāgato gamanatthānaṃ bujjhanatthasambhavato. Tathā hi vadanti ‘ye gatiatthā, te bujjhanatthā. Ye bujjhanatthā, te gatiatthā’ti. (3)

‘‘Kathaṃ **tathadhamme yāthāvato abhisambuddhoti tathāgato**? Yasmā ‘idaṃ dukkhanti, bhikkhave, tathametaṃ avitathameta’ntiādivacanato (saṃ. ni. 5.1090) ‘avijjāya saṅkhārānaṃ paccayaṭṭho saṅkhārānaṃ avijjāpaccayasambhūtasamudāgataṭṭho tatho avitatho anaññatho’tiādivacanato ca tathadhammasaṅkhāte saccapaṭiccasamuppāde yāthāvato āgato abhisambuddho, tasmā tathadhamme yāthāvato abhisambuddhoti tathāgato. (4)

‘‘Kathaṃ **tathadassitāya tathāgato**? Yasmā aparimāṇāsu lokadhātūsu aparimāṇānaṃ sattānaṃ chadvāraggahite ārammaṇe aviparītameva passati jānāti, ñatvā ca panevaṃ ‘katamaṃ taṃ rūpāyatanaṃ, yaṃ catunnaṃ mahābhūtānaṃ upādāyā’tiādinā (dha. sa. 616 ādayo) tathamesa aviparītaṃ vibhajati dasseti, tasmā tathaṃ āgacchati passati jānāti, taṃ vā āgamayati dassetīti tathāgatoti evaṃ tathadassitāya tathāgato. (5)

‘‘Kathaṃ **tathavāditāya tathāgato**? Yasmā esa abhisambodhito yāva parinibbānā rāgamadādinimmathanavasena ekasadisameva dhammaṃ tathaṃ avitathaṃ bhāsati, tasmā tathaṃ gadati, tatho aviparīto āgadovacanametassāti vā da-kārassa ta-kāraṃ katvā tathāgatoti vuttoti evaṃ tathavāditāya tathāgato. (6)

‘‘Kathaṃ **tathākāritāya tathāgato**? Bhagavā hi ‘yathā vādī tathā kārī’ti (a. ni. 4.23; cūḷani. posālamāṇavapucchāniddesa 83) vacanato attano vācāya anurūpameva karoti, tasmā yathā vācā, tathā kāyopi gato pavatto imassāti tathāgatoti evaṃ tathākāritāya tathāgato. (7)

‘‘Kathaṃ **abhibhavanaṭṭhena tathāgato**? Yasmā panesa anupamāya sakalalokiyalokuttaraguṇasampadāya samannāgatattā sadevakaṃ lokaṃ abhibhuyya pavattati, tasmā abhibhavanaṭṭhena tathāgatoti vuccatī’’ti.

Tatrevaṃ padasiddhi veditabbā – agado viyāti agado, desanāvilāso ceva puññussayo ca. Tena hesa mahānubhāvo bhisakko viya dibbāgadena sappe sabbaparappavādino, sadevakañca lokaṃ abhibhavati. Iti sabbalokābhibhavane tatho aviparīto yathāvutto agado etassāti da-kārassa ta-kāraṃ katvā tathāgatoti vuccatīti ayamettha saṅkhepo. Vitthāro pana dīghāgamasaṃvaṇṇanādīsu gahetabbo. Āha cettha –

‘‘Yatheva lokamhi vipassiādayo,
Sabbaññubhāvaṃ munayo idhāgatā;
Tathā ayaṃ sakyamunīpi āgato,
Tathāgato vuccati tena cakkhumā. (dī. ni. aṭṭha. 1.7; ma. ni. aṭṭha. 1.12; a. ni. aṭṭha. 1.1.170; bu. vaṃ. aṭṭha. 1.2 nidānakathā);

‘‘Pahāya kāmādimale yathā gatā,
Samādhiñāṇehi vipassiādayo;
Mahesino sakyamunī jutindharo,
Tathā gato tena **tathāgato** mato.

‘‘Tathañca dhātvāyatanādilakkhaṇaṃ,
Sabhāvasāmaññavibhāgabhedato;
Sayambhuñāṇena jinoyamāgato,
Tathāgato vuccati sakyapuṅgavo.

‘‘Tathāni saccāni samantacakkhunā,
Tathā idappaccayatā ca sabbaso;
Anaññaneyyena yato vibhāvitā,
Yāthāvato tena jino **tathāgato**.

‘‘Anantabhedāsupi lokadhātusu,
Jinassa rūpāyatanādigocare;
Vicittabhede tathameva dassanaṃ,
Tathāgato tena samantalocano.

‘‘Yato ca dhammaṃ tathameva bhāsati,
Karoti vācāyanulomamattano;
Guṇehi lokaṃ abhibhuyyirīyati,
Tathāgato tenapi lokanāyako’’ti. (itivu. aṭṭha. 38; dī. ni. ṭī. 1.7);

Kenaci guṇena attano visiṭṭhassa kassaci abhāvato natthi etassa uttaroti anuttaro. Bhagavato hi avīcito paṭṭhāya yāva bhavaggaṃ tiriyaṃ aparimāṇāsu lokadhātūsu na koci kenaci guṇena samasamopi atthi, kuto pana uttaritaro. Yathāha –

‘‘Rūpe sīle samādhimhi, paññāya ca asādiso;
Vimuttiyā samasamo, dhammacakkappavattane’’ti.

Vinditvāti tīhi vandanāhi tanninnatādivasena namassitvā. Kāyavacīmanodvāravasena hi tisso vandanā. Yathāha ‘‘tisso imā, bhikkhave, vandanā kāyena vandati, vacasā vandati, manasā vandatī’’ti. Tattha buddhādiguṇārammaṇā kāmāvacarakusalakiriyānamaññatarā cetanā kāyaviññattiṃ samuṭṭhāpetvā kāyadvārappavattivasena uppannā **kāyavandanā**ti vuccati, sāyeva vacīviññattiṃ samuṭṭhāpetvā vacīdvārappavattivasena uppannā **vacīvandanā**ti, ubhayaviññattiyo pana asamuṭṭhāpetvā kevalaṃ manodvārappavattivasena uppannā **manovandanā**ti. **Sirasā**ti uttamaṅgena karaṇabhūtena. Abujjhi, bodhetīti vā **buddho**. Ayañhi catusaccadhamme sayampi abujjhi, parepi bodheti, tasmā bujjhanabodhanaṭṭhena ‘‘buddho’’ti vuccati. Yathāha ‘‘bujjhitā saccānīti buddho, bodhetā pajāyāti buddho’’ti (mahāni. 192; cūḷani. pārāyanatthutigāthāniddesa 97; paṭi. ma. 1.162). Atha vā budha-saddassa jāgaraṇavikasanatthesupi pavattanato abujjhi savāsanasammohaniddāya accantaṃ vigato, buddhiyā vikasitavāti vā **buddho**. Bhagavā hi vatthusabhāvadassanavibandhikāya avijjāsaṅkhātāya niddāya ariyamaggañāṇena saha vāsanāya samucchinnattā tato accantaṃ vigato. Paramarucirasirisobhaggasamāgamena vikasitamiva padumaṃ aparimitaguṇagaṇālaṅkatasabbaññutaññāṇasamāgamena vikasito vikāsamanuppatto, tasmā jāgaraṇavikasanatthavasenapi ‘‘buddho’’ti vuccati.

Ettāvatā ca dvīhi ākārehi bhagavato thomanā katā hoti attahitasampattito, parahitapaṭipattito ca. Tāsu attahitasampatti anāvaraṇañāṇādhigamo savāsanasakalasaṃkilesānamaccantappahānaṃ anupādisesanibbānādhigamo ca, parahitapaṭipatti pana āsayappayogavasena duvidhaṃ parahitasamīhanaṃ. Tattha dhammadesanāya abhājanesu devadattādīsu virodhisattesupi niccaṃ hitajjhāsayatā aparipākagatindriyānaṃ indriyaparipākakālāgamanañca **āsayo** nāma. Tadaññasattānaṃ pana lābhasakkārādinirapekkhacittassa yānattayamukhena sabbadukkhaniyyānikadhammadesanā **payogo** nāma. Duvidhāsu panetāsu parahitapaṭipattīsu, tividhāsu ca attahitasampattīsu anantakaruṇā-vacanena, tathā āgataṭṭhena ca tathāgata-saddena āsayavasena parahitapaṭipatti dassitā, bodhanaṭṭhena buddha-saddena, tathadassanaṭṭhena ca tathāgataṭṭhena ca tathāgatasaddena payogavasena, anantapaññā-vacanena, ñāṇagatidīpakena tathāgata-saddena, bujjhanajāgaraṇavikasanaṭṭhena ca buddha-saddena tividhāpi attahitasampatti, anuttaravacanena ca attahitaparahitasampatti pakāsitāti veditabbā.

Apica hetuphalasattūpakārasampadāvasena tīhākārehipi bhagavato thomanā pavattatīti taṃvasenapettha thomanā daṭṭhabbā. Tattha **hetusampadā** nāma mahākaruṇāsamāyogo, bodhisambhārasambharaṇañca tammūlakattā sakalabuddhaguṇānaṃ. **Phalasampadā** pana catubbidhā ñāṇasampadā, pahānasampadā, ānubhāvasampadā, rūpakāyasampadā cāti. Tāsu sabbaññutaññāṇapadaṭṭhānaṃ maggañāṇaṃ, maggañāṇapadaṭṭhānaṃ sabbaññutaññāṇaṃ, tammūlakāni ca dasabalādiñāṇāni **ñāṇasampadā** nāma. Aggamaggabhāvanāya sabbakilesānaṃ saha vāsanāhi anuppattidhammatāpādanaṃ **pahānasampadā**. Acinteyyāparimitānaṃ sabbalokahitānaṃ nipphādane, sadevakalokābhibhavane ca ādhipaccaṃ **ānubhāvasampadā**. Sakalalokanayanābhisekabhūtā pana lakkhaṇānubyañjanapaṭimaṇḍitā attabhāvasampatti **rūpakāyasampadā** nāma. **Sattūpakāro** heṭṭhā vuttaparahitapaṭipattivaseneva veditabbo. Imāsu pana anantakaruṇā-vacanena, tathā āgataṭṭhena ca tathāgata-saddena hetusampadā dassitā. Phalasampadāsu ñāṇasampadā ceva pahānasampadā ca anantapaññā-vacanena, abhisamayaparidīpakena tathāgatasaddena, bujjhanajāgaraṇavikasanaṭṭhena, ca buddha-saddena dassitā, ānubhāvasampadāpi abhibhavanaṭṭhena tathāgata-saddena, anuttara-vacanena ca vibhāvitā, rūpakāyasampadā pana rūpaggappattidīpakena anuttara-saddena dassitāti daṭṭhabbaṃ.

Evaṃ buddharatanassa thomanāpubbaṅgamaṃ paṇāmaṃ katvā idāni sesaratanānampi paṇāmamārabhanto āha **‘‘dhammaṃ sādhugaṇampi cā’’**ti. Bhagavato thomanena ca svākkhātatādayo dhammaguṇā, suppaṭipannatādayo saṅghaguṇā ca dassitā honti tappabhavassa anaññathābhāvatoti na tesaṃ visuṃ thomanā katā. Adhigatamagge sacchikatanirodhe puggale yathānusiṭṭhaṃ paṭipajjamāne ca apāyadukkhesu ceva vaṭṭadukkhesu ca apatamāne katvā dhāretīti **dhammo,** so catunnaṃ ariyamaggānaṃ, catunnañca sāmaññaphalānaṃ, nibbānassa, pariyattidhammassa ca vasena dasavidho. Vuttañhetaṃ **chattavimāne** –

‘‘Rāgavirāgamanejamasokaṃ,
Dhammamasaṅkhatamappaṭikūlaṃ;
Madhuramimaṃ paguṇaṃ suvibhattaṃ,
Dhammamimaṃ saraṇatthamupehī’’ti. (vi. va. 887);

Ettha hi kāmarāgādibhedo sabbopi rāgo virajjati etenāti ‘‘rāgavirāgo’’ti maggo kathito. Ejāsaṅkhātāya taṇhāya, antonijjhānalakkhaṇassa ca sokassa taduppattiyaṃ sabbaso parikkhīṇattā ‘‘anejamasoka’’nti phalaṃ kathitaṃ. Kenaci paccayena asaṅkhatattā ‘‘dhammamasaṅkhata’’nti nibbānaṃ vuttaṃ. Avirodhadīpanato pana atthabyañjanassa sampannatāya, pakaṭṭhaguṇavibhāvanato suṭṭhu vibhajitattā ca ‘‘appaṭikūla’’ntiādinā sabbopi pariyattidhammo kathito. Tattha ariyamagganibbānāni nippariyāyeneva apāyādito dhāraṇato dhammo, phalapariyattiyo pana pariyāyena. Tathā hettha dhāraṇaṃ nāma apāyādinibbattakakilesaviddhaṃsanaṃ. Iti ariyamaggassa kilesasamucchedakatāya, nibbānassa ca ālambaṇabhāvena tassa tadatthasiddhihetutāyapi ubhinnampi nippariyāyato labbhati. Itaresu pana ariyaphalassa maggena samucchinnakilesānaṃ paṭipassaddhakiccatāya, maggānukūlappavattito pariyattidhammassa ca tadadhigamahetutāyāti ubhinnampi pariyāyatova labbhatīti.

Attahitaparahitaṃ sādhentīti sādhū, tesaṃ gaṇo samudāyoti sādhugaṇo, sādhu cāyaṃ gaṇo cāti vā sādhugaṇo, sādhuno vā sammāsambuddhassa āyatto gaṇo tassa orasaputtabhāvatoti sādhugaṇo. So pana catunnaṃ ariyamaggasamaṅgīnaṃ, catunnañca phalasamaṅgīnaṃ vasena aṭṭhavidho ariyasaṅgho, taṃ **sādhugaṇaṃ. Picā**ti nipātasamudāyo, eko vā nipāto, tiṇṇaṃ ratanānaṃ vandanakiriyāya sampiṇḍanattho. Keci ‘‘gaṇo’’ti idha pakaraṇatova ariyagaṇapuggalova labbhatīti sādhūti bhāvanapuṃsakavasena ‘‘vanditvā’’ti iminā saha yojenti, tadā pana **sādhū**ti bhayalābhādivirahena sakkaccaṃ ādaranti attho.

2. Evaṃ pakaraṇārambhe yathādhippetaṃ ratanattayappaṇāmaṃ katvā idāni yattha pāṭavatthāya idaṃ pakaraṇaṃ paṭṭhapīyati, taṃ saddhiṃ desakadesapaṭiggāhakasampattīhi vibhāvetvā dassento āha **‘‘paṇḍukambalanāmāyā’’**tiādi. Tattha devarājassa paṇḍukambalanāmāya silāya vimale sītale tale nisinno atulavikkamo devadevehi pūjito devadevo devapurakkhato devānaṃ devalokasmiṃ yaṃ dhammaṃ desesīti sambandho.

Ayaṃ panettha attho – paṇḍukambalasarikkhavaṇṇatāya ‘‘paṇḍukambala’’nti nāmaṃ samaññā etissāti **paṇḍukambalanāmā**. Sā hi sakkassa tādisapuññānubhāvena nibbattā paṇḍukambalajayasumanapupphasamānena vaṇṇena sabbakālaṃ virocati, pamāṇato pana saṭṭhiyojanāyāmā, paññāsayojanavitthārā, pannarasayojanubbedhā ca hoti. **Silāyā**ti avayavasambandhe sāmivacanaṃ. Tulāya sammito tulyo, na tulyo atulyo, atulyo vikkamo balaṃ etassāti atulyavikkamo. Sammāsambuddhassa hi paramapāramitānubhāvasaṃsiddhena hatthigaṇanāya koṭisahassahatthīnaṃ, purisagaṇanāya dasakoṭisahassapurisānaṃ balehi samappamāṇena kāyabalena, appamāṇena ca ñāṇabalena na kassaci devabrahmādīsu aññatarassa balatulanāya upanetabbaṃ atthi. Atha vā anaññasādhāraṇattā atulyo parakkamasaṅkhāto aparimāṇaguṇavisesāvahena anaññasādhāraṇena sammappadhānena samannāgatattā vā atulyo sammappadhānasaṅkhāto vikkamo imassāti atulyavikkamo. ‘‘Atulyavikkamo’’ti ca vattabbe gāthābandhavasena ya-kāralopaṃ katvā **‘‘atulavikkamo’’**ti vuttaṃ. Atha vā sammitatthe a-kārapaccayassāpi sambhavato atulo vikkamo assāti **‘‘atulavikkamo’’**ti vuttaṃ.

Dibbantīti devā, pañcakāmaguṇādīhi kīḷanti, tesu vā viharanti, vijayasamatthatāyogena bāhirabbhantarike paccatthike vijetuṃ icchanti, issariyadhanādisakkāradānaggahaṇaṃ, taṃtaṃatthānusāsanañca karontā voharanti, puññañāṇānubhāvappattāya jutiyā jotenti, yathādhippetañca visayaṃ appaṭighātena gacchanti, yathicchitanipphādane ca sakkontīti attho. Atha vā devanīyā taṃtaṃbyasananittharaṇatthikehi ‘‘saraṇaṃ parāyaṇa’’nti gamanīyā, abhitthavanīyā sobhāvisesayogena kamanīyāti vā devā, te tividhā – sammutidevā upapattidevā visuddhidevāti. Tattha **sammutidevā** nāma mahāsammatādayo khattiyā. **Upapattidevā** nāma cātumahārājike upādāya taduttaridevā. **Visuddhidevā** nāma khīṇāsavā. Idha pana upapattidevā daṭṭhabbā. No ca kho tepi avisesena, ṭhapetvā pana yāmādike cātumahārājikatāvatiṃsavāsinova adhippetā. Tesaṃ catūhi saṅgahavatthūhi rañjanato rājā, devānaṃ rājā issaro devarājā, tassa **devarājassa,** ‘‘sakkassa devarañño’’ti adhippāyo. **Na** hi aññesaṃ devalokesu nisinno bhagavā abhidhammapiṭakaṃ desesīti.

3. **Ya**nti aniyamaniddeso, tassa pana ‘‘tatthā’’ti iminā niyamanaṃ veditabbaṃ. Yathāvuttānaṃ tiṇṇampi devānaṃ uttamo devo tehi sabbehi adhikataraṃ kīḷanādiyogatoti **devadevo,** bhagavā. So hi niratisayāya abhiññākīḷāya uttamehi dibbabrahmaariyavihārehi saparasantānasiddhāya pañcavidhamāravijayicchānibbattiyā cittissariyasattadhanādisammāpaṭipattiaveccappasādasakkāradānaggahaṇasaṅkhātena, yathāparādhayathānulomayathādhammānusāsanasaṅkhātena ca vohārātisayena paramāya paññāya ca sarīrappabhāsaṅkhātāya jutiyā anupamāya ñāṇasarīragatiyā māravijayasabbaññutaññāṇaparahitanipphādanesu appaṭihatāya sattiyā ca samannāgatattā sadevakena vā lokena ‘‘saraṇa’’nti gamanīyato, abhitthavanīyato, bhattivasena kamanīyato ca sabbe te deve tehi tehi guṇehi abhibhuyya ṭhitoti sabbadevehi pūjanīyataro devo,

visuddhidevabhāvasaṅkhātassa vā sabbaññuguṇālaṅkārassa adhigatattā aññesañca devānaṃ atisayena devoti **devadevo. Devāna**nti tadā dhammapaṭiggāhakānaṃ dasasahassacakkavāḷādhivāsīnaṃ mātudevaputtappamukhānaṃ upapattidevānaṃ. Visuddhidevānampettha gahaṇanti vadanti. Te pana upapattidevesveva saṅgahitā manussaarahantānaṃ tattha abhāvato. **Devadevehī**ti visuddhidevehi. Visuddhidevā hi vuttanayena itaradevehi sātisayaṃ kīḷanādiyogato idha ''devadevā''ti adhippetā, tehi. **Pūjito**ti pūjitabbo, pūjituṃ arahoti attho. Etena visuddhidevesupi bhagavato aggapuggalataṃ dīpeti. **Desesī**ti madhurakaravīkasaddasadisaṃ brahmassaraṃ nicchārento pakāsesi. **Devalokasmi**nti tāvatiṃsadevaloke. Sabhāvasāmaññalakkhaṇaṃ dhāretīti dhammo, kusalādibhedo abhidhammo, idha pana tappakāsakaṃ abhidhammapiṭakaṃ **''dhamma''**nti vuttaṃ. Tathā hi vakkhati ''piṭakuttame''ti. **Devapurakkhato**ti dasasahassacakkavāḷavāsidibbabrahmehi purakkhato, parivāritoti attho.

Nanu ca ''devāna''nti vacaneneva devapurakkhatabhāvo siddhoti kiṃ ''devapurakkhato''ti vacanena? Nāyaṃ doso. Bhagavā hi kadāci cūḷapanthakattherādīnaṃ viya parammukhepi nisīditvā obhāsaṃ vissajjetvā sattānaṃ sammukhe nisinnaṃ viya dassento dhammaṃ deseti, kadācipi pārāyanikabrāhmaṇādīnaṃ viya sammukhepi nisīditvā aññehi ca parivuto aññesampi dhammaṃ deseti, idha pana na tathā, devehiyeva parivuto devānaṃ desetīti dassanatthaṃ ''devapurakkhato''tipi vattabbamevāti.

4. Evametasmiṃ pakaraṇe gāravajananatthaṃ tena sampādetabbapāṭavavisayaṃ abhidhammapiṭakaṃ desakādisampattīhi saha vibhāvetvā idāni yathādhippetapakaraṇārambhapayojanābhidhānābhidheyyasotujanasamussāhanakaraṇappakārāni ca vibhāvetuṃ **''tatthāha''**ntiādi vuttaṃ. Tattha ''pāṭavatthāyā''ti iminā pakaraṇārambhapayojanaṃ vuttaṃ. ''Abhidhammāvatāra''nti iminā abhidhānābhidheyyāni. ''Madhura''ntiādīhi pakaraṇaṃ viseseti. ''Samāsenā''ti ca iminā sotujanasamussāhanakaraṇappakārānīti daṭṭhabbaṃ. ''Aha''nti kattubhūtaṃ attānaṃ niddisati. Tathā hi yo paro na hoti, so niyakajjhattasaṅkhāto attā ''aha''nti vuccati.

Paṭuno bhāvo pāṭavaṃ, taṃyeva attho payojanaṭṭhenāti **pāṭavattho,** tadatthāya. Taṃ sandhāya vividhanayaggahaṇasamatthassa sutamayañāṇassa uppādanatthanti vuttaṃ hoti. Saṃsāre bhayaṃ ikkhanti, bhindanti vā pāpake akusale dhammeti **bhikkhū,** tesaṃ. Piṭakañca taṃ uttamañcāti piṭakuttamaṃ, tasmiṃ **piṭakuttame,** abhidhammapiṭaketi adhippāyo. Tañhi pariyattibhājanatthato piṭakaṃ, tīsu piṭakesu visiṭṭhabhāvato uttamañcāti piṭakuttamaṃ. Tattha **pariyattibhājanatthato**ti pariyattiatthena ceva bhājanatthena ca. Tathā hi ''mā piṭakasampadānenā''tiādīsu (a. ni. 3.66) pariyatti piṭakanti vuccati. ''Atha puriso āgaccheyya kudālapiṭaka''ntiādīsu (ma. ni. 1.228; a. ni. 3.70) yaṃ kiñci bhājanampi. Tasmā idampi pariyāpuṇitabbaṭṭhena pariyatti, abhidhammatthānamādhāraṇatthena bhājanañcāti pariyattibhājanatthato piṭakanti vuccati. Tenevāhu –

''Piṭakaṃ piṭakatthavidū,
Pariyattibbhājanatthato āhu;
Tena samodhānetvā,
Tayopi vinayādayo ñeyyā''ti. (dī. ni. aṭṭha. 1.paṭhamamahāsaṅgītikathā; pārā. aṭṭha. 1.paṭhamamahāsaṅgītikathā; dha. sa. aṭṭha. nidānakathā);

Visiṭṭhabhāvo panassa lokavohāramatikkamma yathāsabhāvavasena desanato, visiṭṭhadhammakkhandhavibhāvanato ca veditabbo. Ettha hi ''satto puggalo bhikkhū''tiādikaṃ lokavohāramatikkamma ''khandhadhātuāyatana''ntiādinā yathādhammavaseneva bāhulladesanā pavattā, na itaresu viya yathāvuttavohāravasena, yato idaṃ yathādhammasāsananti vuccati. Sabbasaṅkhatadhammavisiṭṭho cettha paññākkhandho visesato vibhāvito, tasmā tiṇṇampi piṭakānaṃ buddhavacanabhāvepi yathāsabhāvānatikkamadesanādito idameva tīsu piṭakesu visiṭṭhanti yuttaṃ. Apica dhammātirekadhammavisesabhāvato cassa visiṭṭhabhāvo veditabbo. Abhidhamme hi nippadesato khandhāyatanādidhammānaṃ vibhattattā itaradvayato atirekatarā, visiṭṭhā ca pāḷi hoti, tasmā atirekassa, visiṭṭhassa ca pāḷidhammassa vasena idameva tīsu piṭakesu uttamanti vattuṃ vaṭṭati. Yathāvuttavisiṭṭhabhāvayogatoyeva cetaṃ ''abhidhammapiṭaka''nti vuccati abhi-saddassa visiṭṭhabhāvajotanato. Apica vuḍḍhimantādidhammānaṃ ettha vuttattā cetaṃ abhidhammapiṭakaṃ. Yathāhu porāṇā –

''Yaṃ ettha vuḍḍhimanto, salakkhaṇā pūjitā paricchinnā;
Vuttādhikā ca dhammā, abhidhammo tena akkhāto''ti. (dī. ni. aṭṭha. 1.paṭhamamahāsaṅgītikathā; pārā. aṭṭha. 1.paṭhamamahāsaṅgītikathā; dha. sa. aṭṭha. nidānakathā);

Tathā hettha ''rūpūpapattiyā maggaṃ bhāveti, mettāsahagatena cetasā ekaṃ disaṃ pharitvā viharatī''tiādinā (dha. sa. 160 ādayo) vuḍḍhimantopi dhammā vuttā, ''rūpārammaṇaṃ vā saddārammaṇaṃ vā''tiādinā (dha. sa. 1) nayena ārammaṇādīhi lakkhitabbattā salakkhaṇāpi ''sekkhā dhammā asekkhā dhammā, lokuttarā dhammā''tiādinā nayena

pūjitā pūjārahāpi ‘‘phasso hoti, vedanā hotī’’tiādinā (dha. sa. 1) nayena sabhāvaparicchinnattā paricchinnāpi ‘‘mahaggatā dhammā appamāṇā dhammā (dha. sa. tikamātikā 12, dukamātikā 99), anuttarā dhammā’’tiādinā nayena adhikā visiṭṭhāpi dhammā vuttā, tasmā abhi-saddassa vuḍḍhiādiatthesupi pavattanato ‘‘vuḍḍhimanto dhammā etthā’’tiādinā nibbacanena idaṃ piṭakaṃ ‘‘abhidhamma’’nti vuccati. Abhidhammaṃ otaranti anenāti **abhidhammāvatāraṃ** nāma pakaraṇaṃ. Iminā panassa atthānugatamabhidhānaṃ dasseti. **Tu**-saddo padapūraṇe. Ācariyena hi gāthāpadapūraṇatthaṃ yebhuyyena tattha tattha nipātā vuccanti. Yattha pana nesaṃ payojanaviseso dissati, tattheva tamatthaṃ vakkhāma. **Madhura**nti nippariyāyato madhura-saddoyaṃ jivhāviññeyye rasavisese vattati, idha pana iṭṭhabhāvasāmaññena atthabyañjanasampatti madhurasaddena vuttā. Bhavati hi taṃsadisassa taṃ-saddenābhidhānaṃ yathā ‘‘aggimāṇavo’’ti. Tena pana madhurena yogato idampi madhuraṃ yathā nīlaguṇayogato nīluppalanti. Nipuṇagambhīrāya byañjanasampattiyā ceva atthasampattiyā ca abhidhammavisayaṃ matiṃ vaḍḍhetīti **mativaḍḍhanaṃ**. Atha vā byañjanasampattiyā **‘‘madhura’’**nti vuttaṃ, atthasampattiyā **‘‘mativaḍḍhana’’**nti.

5. **Tāḷa**nti kuñcikaṃ, kuñcikāsadisanti attho. Muyhanti tenāti moho, avijjāyetaṃ adhivacanaṃ, mohoyeva abhidhammamahāpuraṃ pavisantānaṃ pavesananivāraṇattā kavāṭabhūtoti **mohakavāṭaṃ,** tassa. Vighāṭeti, vighāṭīyati anenāti vā **vighāṭanaṃ**. Nanu ca avijjākavāṭaṃ paññāya ugghāṭīyati. Sā hi tassā ujuvipaccanīkabhūtāti? Saccaṃ, idampi tassā kāraṇabhāvena ‘‘mohakavāṭavighāṭanakara’’nti vuttaṃ. Kāraṇakāraṇampi hi kāraṇavasena vuccati yathā ‘‘corehi gāmo daḍḍho, tiṇehi bhattaṃ siddha’’nti.

6. **Suduttara**nti dhammatthadesanāpaṭivedhasaṅkhātacatugambhīrabhāvapaṭisaṃyuttatāya mandabuddhīhi tarituṃ asakkuṇeyyattā atiduttaraṃ, teneva cedaṃ mahodadhisamānattā **‘‘mahodadhī’’**ti vuttaṃ. Mahaṇṇavopi hi caturāsītiyojanasahassagambhīro na sakkā aññatra sinerupabbatarājato kenaci patiṭṭhaṃ laddhuṃ, evamidampi catugambhīratāpaṭisaṃyuttaṃ aññatra tathāgatā na kenaci patiṭṭhaṃ laddhuṃ sakkāti. **Tarantāna**nti atthaggahaṇavasena uttaritukāmānaṃ. Ettha ca ‘‘taraṃvā’’ti adhikāravasena vattabbaṃ, vakkhamānaṃ vā ānetvā sambandhitabbaṃ. **Tarantāna**nti paratīrasampāpuṇanatthaṃ uttarantānaṃ. **Taraṃvā**ti uḷumpaṃ viya, taṃsamānanti attho. Makarā nāma macchajātikā, tesaṃ ākaro nivāsabhūmīti **makarākaro,** taṃ.

7. Abhidhamme niyuttā **ābhidhammikā,** tesaṃ. Hatthasāraṃ viyāti **hatthasāraṃ**. Yathā hi manussānaṃ bahūsu ratanādīsu vijjamānesupi āpadāsu ca sukhaparibhogatthaṃ hatthe kayiramānaṃ sāraratanādikaṃ ‘‘hatthasāra’’nti vuccati, evamidampi satipi mahante abhidhammapiṭake tassa sabbaso vittiṇṇatāya pariharituṃ asakkuṇeyyattā tadatthasārasampiṇḍanavasena kayiramānaṃ ābhidhammikabhikkhūnaṃ sukhapariharaṇatthāya sampajjatīti hatthasārasadisattā ‘‘hatthasāra’’nti vuttaṃ. **Pavakkhāmī**ti pakārena kathessāmi, anāgatavacanañcetaṃ, vattamānasamīpattā vā anāgate vattamānūpacārato vattamānavacanaṃ, paṭiññānantarameva vakkhatīti. Atthavasena pakārena kathentopi saddavasena saṅkhipitvā kathessāmīti dassento āha **‘‘samāsenā’’**ti. Samasanaṃ saṃkhipanaṃ samāso, tena **samāsena,** na byāsavasenāti vuttaṃ hoti. Ettāvatā ca payojanābhidhānābhidheyyasotujanasamussāhanakaraṇappakārāni dassetvā idāni yasmā sotujanasamussāhanaṃ nāma tesaṃ sakkaccasavane niyuñjanaṃ, tasmā te tattha niyojento āha **‘‘taṃ suṇātha samāhitā’’**ti. Sakkaccasavanapaṭibaddhā hi sammāpaṭipattīti. Tattha **ta**nti taṃ mayā vakkhamānaṃ abhidhammāvatāraṃ **suṇātha** nisāmayatha. **Samāhitā** sammā āhitā, avikkhittacittāti attho.

Ganthārambhakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

1. Paṭhamo paricchedo

Cittaniddeso

Kāmāvacarakusalavaṇṇanā

8. Evaṃ tāva ratanattayappaṇāmādikaṃ dassetvā idāni yathāraddhappakaraṇassa atthasarīrabhūtamabhidhammaṃ saṅkhepato uddisanto āha **‘‘cittaṃ cetasika’’**ntiādi. Tattha cittasaddassa tāva vacanatthaṃ sayameva anantaraṃ vipañceti. **‘‘Cetasika’’**ntiādīsu pana avippayogībhāvena cetasi citte niyuttaṃ, tattha vā bhavaṃ tadāyattavuttitāyāti **cetasikaṃ,** vedanādikkhandhattayassetaṃ adhivacanaṃ. Ruppati, rūpīyatīti vā **rūpaṃ,** sītuṇhādīhi vikāramāpajjati, āpādīyatīti attho, catunnaṃ mahābhūtānaṃ, catuvīsatiupādārūpānañca vasena aṭṭhavīsatividhassa rūpakkhandhassetaṃ adhivacanaṃ. Bhavābhavaṃ vinanato saṃsibbanato vānaṃ vuccati taṇhā, na vijjati sā ettha, tato vā nikkhantaṃ etanti **nibbānaṃ,** amataṃ asaṅkhataṃ vatthu. **Iti**-saddo nidassane. Natthi etassa uttaritaroti **niruttaro**. Atha vā catuvesārajjavihārattā natthi etassa uttaraṃ paccanīkavacananti **niruttaro**. Ñāṇappahānaantarāyaniyyānikesu hi sadevake loke na koci satthu sahadhammikaṃ uttaraṃ vacanaṃ kathetuṃ samattho atthīti. Tatra bhagavā utrāsābhāvato visāradova hoti. Vuttañhetaṃ bhagavatā –

‘‘‘Sammāsambuddhassa te paṭijānato ime dhammā anabhisambuddhāti tatra vata maṃ samaṇo vā brāhmaṇo vā devo vā māro vā brahmā vā koci vā lokasmiṃ sahadhammena paṭicodessatīti nimittametaṃ, sāriputta, na samanupassāmi, etamahaṃ, sāriputta, nimittaṃ asamanupassanto khemappatto abhayappatto vesārajjappatto viharāmi.

‘‘Khīṇāsavassa te paṭijānato ime āsavā aparikkhīṇāti tatra vata maṃ…pe… viharāmi.

‘‘Ye ca kho pana te antarāyikā dhammā vuttā, te paṭisevato nālaṃ antarāyāyāti tatra vata maṃ…pe… viharāmi.

‘‘Yassa kho pana te atthāya dhammo desito, so na niyyāti takkarassa sammā dukkhakkhayāyāti tatra vata maṃ…pe… viharāmī’’ti (ma. ni. 1.150).

Cattāri ariyasaccāni pakāsetīti **catusaccappakāsano**. Dukkhasamudayanirodhamaggavasena hi cattāri ariyasaccāni. Yathāha, ‘‘cattārimāni, bhikkhave, ariyasaccāni. Katamāni cattāri? Dukkhaṃ ariyasaccaṃ, dukkhasamudayaṃ ariyasaccaṃ, dukkhanirodhaṃ ariyasaccaṃ, dukkhanirodhagāminī paṭipadā ariyasacca’’nti (saṃ. ni. 5.1083). Tattha tebhūmakā dhammā anekupaddavādhiṭṭhānatāya dhuvasubhādivirahena, kucchitatucchaṭṭhena **ca dukkhaṃ** nāma. Kammādivisesapaccayasamavāye dukkhuppattikāraṇabhāvena taṇhā **samudayo** nāma ‘‘samecca udeti dukkhaṃ imasmā’’ti katvā. Dukkhassa anuppādanirodhapaccayattā **dukkhanirodho** nibbānaṃ. Taṃ pana dukkhanirodhaṃ ālambaṇakaraṇavasena gamanato pāpuṇanato, tadadhigamāya paṭipadābhāvato cāti **‘‘dukkhanirodhagāminī paṭipadā’’**ti lokuttaramaggo vuccati. Saccaṭṭho pana tesaṃ tacchāviparītabhūtabhāvato veditabbo. Vuttañhi ‘‘‘idaṃ dukkhanti, bhikkhave, tathametaṃ avitathametaṃ anaññathameta’’nti (saṃ. ni. 5.1090) vitthāro. Ettha pana catunnaṃ ariyaphalānaṃ, ariyamaggasampayuttānañca saccavinissaṭabhāvepi idha magganibbānappakāsanatāvacaneneva tappakāsanatthampi vuttaṃ hoti, anāsavabhāvena ekalakkhaṇattā taṃtaṃhetukavisayabhāvato cāti daṭṭhabbaṃ.

Ettha ca ‘‘niruttaro catusaccappakāsano’’ti imehi bhagavato cittādicatubbidhadhammadesanānukūlaguṇavisesaṃ dasseti atathāvidhassa taṃdesanāsāmatthiyāyogato. Atha vā ‘‘niruttaro’’ti vacanena catubbidhadhammassa anaññathattaṃ dīpeti. ‘‘Catusaccappakāsano’’ti pana iminā ye te dhammā bhagavatā vineyyaparipācanatthaṃ desitā, na te idha adhippetā. Ye pana paripācitehi tehi abhisametabbavasena dukkhādayo catubbidhā vuttā, teyeva uddisitabbatthena adhippetāti dasseti.

Evaṃ saṅkhepato cattāro dhamme uddisitvā idāni uddeso nāma niddesatthāya hotīti yathāuddiṭṭhadhamme niddisituṃ **‘‘tattha citta’’**ntiādi āraddhaṃ. Tattha **tatthā**ti tesu cittādīsu dhammesu. **Visayavijānanaṃ citta**nti yaṃ visayasaṅkhātassa ārammaṇassa vijānanaṃ upaladdhi, taṃ cittanti attho. Iminā pana cittassa ārammaṇapaṭibaddhavuttitaṃ, aniccataṃ, akārakatañca dīpeti. ‘‘Visayavijānana’’nti hi ārammaṇena cittaṃ upalakkhento tassa tadāyattavuttitaṃ, taṃdīpanena ca tadabhimukhakāleyeva uppattidīpanato aniccabhāvañca dīpeti. Bhāvaniddesena pana vijānanamattadīpanato akārakabhāvaṃ. Yathāpaccayañhi pavattimattamevetaṃ, yadidaṃ sabhāvadhammo nāmāti. Evañca katvā sabbesampi cittacetasikadhammānaṃ bhāvasādhanameva nippariyāyato labbhati. Yaṃ pana ‘‘cintetīti cittaṃ, tena cittaṃ vicaratīti vicāro’’tiādinā kattukaraṇavasena nibbacanaṃ vuccati, taṃ pariyāyakathananti veditabbaṃ. Sakasakakiccesu hi dhammānaṃ attappadhānatāsamāropanena kattubhāvo, tadanukūlabhāvena taṃsampayuttadhammasamūhe kattubhāvasamāropanena karaṇattañca pariyāyatova labbhatīti. Tathā nidassanaṃ pana dhammasabhāvato aññassa kattādino abhāvaparidīpanatthanti veditabbaṃ.

‘‘Visayavijānana’’nti ca etena cittassa ārammaṇūpaladdhilakkhaṇatā vuttāti idānissa rasādīni vuccanti. Pubbaṅgamarasañhi cittaṃ sandhānapaccupaṭṭhānaṃ nāmarūpapadaṭṭhānaṃ. Dvāraṃ patvā tadārammaṇañhi vibhāvanaṭṭhena cittaṃ pubbaṅgamaṃ purecārikaṃ. Tathā hi cakkhudvārena daṭṭhabbaṃ rūpārammaṇaṃ citteneva jānāti…pe… manodvārena viññātabbaṃ dhammārammaṇaṃ citteneva jānāti. Yathā hi nagaraguttiko nagaramajjhe siṅghāṭake nisīditvā ‘‘ayaṃ nevāsiko, ayaṃ āgantuko’’ti āgatāgataṃ janaṃ upadhāreti, evaṃ sampadamidaṃ daṭṭhabbaṃ, tasmā dvāraṃ patvā tadārammaṇaṃ vibhāvanaṭṭhena purecārikanti **pubbaṅgamarasaṃ**. Pacchimaṃ pacchimaṃ uppajjamānaṃ purimaṃ purimaṃ nirantaraṃ katvā sandahamānamiva upaṭṭhāti, gahaṇabhāvaṃ gacchatīti **sandhānapaccupaṭṭhānaṃ**. Pañcavokāre panassa niyamato nāmarūpaṃ, catuvokārabhave nāmameva padaṭṭhānanti **nāmarūpapadaṭṭhānañca** hoti. Nānattaṃ pana lakkhaṇādīnaṃ upari vakkhamānanayena veditabbaṃ. Vakkhati hi **rūpaparicchede** –

‘‘Sāmaññaṃ vā sabhāvo vā, dhammānaṃ lakkhaṇaṃ mataṃ;
Kiccaṃ vā tassa sampatti, rasoti paridīpito.

‘‘Phalaṃ vā paccupaṭṭhānaṃ, upaṭṭhānanayopi vā;
Āsannakāraṇaṃ yaṃ tu, taṃ padaṭṭhānasaññita’’nti. (abhidha. 633-634);

Yattha yattha pana lakkhaṇādīni vuccanti, tattha tattha imināva nayena tesaṃ nānattaṃ veditabbaṃ.

Vacanatthavijānanena viditacittasāmaññassa uttari cittavibhāgo vuccamāno sobheyyāti vacanatthavijānanameva tāva ādimhi yuttataranti taṃ tāva kathetukamyatāya pucchati **‘‘tassa pana ko vacanattho’’**ti. Pañcavidhā hi pucchā – (dī. ni. aṭṭha. 1.7; ma. ni. aṭṭha. 1.449; saṃ. ni. aṭṭha. 2.2.1; a. ni. aṭṭha. 1.1.170) adiṭṭhajotanāpucchā diṭṭhasaṃsandanāpucchā vimaticchedanāpucchā anumatipucchā kathetukamyatāpucchāti. Tattha yaṃ aññātaṃ adiṭṭhaṃ, tassa ñāṇāya dassanāya pañhākaraṇaṃ **adiṭṭhajotanāpucchā** nāma. Yaṃ pana ñātaṃ diṭṭhaṃ, tassa aññehi paṇḍitehi saṃsandanatthāya pañhākaraṇaṃ **diṭṭhasaṃsandanāpucchā** nāma. Pakatiyā pana saṃsayapakkhandanassa attano saṃsayasamugghāṭanatthaṃ pañhākaraṇaṃ **vimaticchedanāpucchā** nāma. ‘‘Taṃ kiṃ maññatha, bhikkhave, rūpaṃ niccaṃ vā aniccaṃ vāti? Aniccaṃ, bhante. Yaṃ panāniccaṃ, dukkhaṃ vā taṃ sukhaṃ vā’’tiādinā (saṃ. ni. 3.79; mahāva. 21) anumatiggahaṇatthaṃ pañhākaraṇaṃ **anumatipucchā** nāma. ‘‘Cattārome, bhikkhave, satipaṭṭhānā. Katame cattāro’’tiādinā (dī. ni. 2.373; saṃ. ni. 5.402-404) pana taṃtaṃdhammānaṃ desanādhippāyena pañhākaraṇaṃ **kathetukamyatāpucchā** nāma.

Tāsu purimā tisso ācariyānaṃ na sambhavanti. Na hi te ganthakaraṇatthāya ārabhitvā idāni adiṭṭhaṃ jotenti, diṭṭhaṃ saṃsandenti, saṃsayaṃ vā pakkhandanti tabbisodhanapubbakameva ganthakaraṇe abhinivesanato. Itarā pana dve sambhavanti. Tāsu ayaṃ kathetukamyatāpucchā. Apica codanaṃ samuṭṭhāpentā ācariyā aññaṃ codakaṃ parikappetvā tassa vacanavasena samuṭṭhāpentīti taṃvasenettha adiṭṭhajotanāvimaticchedanāpucchāpi labbhantevāti daṭṭhabbaṃ. **Tassā**ti tassa citta-saddassa. Citte hi adhigate tassa vācako saddopi sahacariyato adhigatova hotīti tassa idha ta-saddena pariggaho. Keci pana ‘‘tassa cittassā’’ti atthaṃ vadanti, taṃ ‘‘tassa ko vacanattho’’ti iminā na sameti. Na hi cittassa ‘‘ko vacanattho’’ti pucchā sambhavatīti.

Idāni yathāpucchitamatthaṃ vissajjetuṃ **‘‘vuccate’’**ti tāva paṭiññaṃ katvā **‘‘sabbasaṅgāhakavasenā’’**tiādinā vissajjanamāraddhaṃ. Tattha **sabbasaṅgāhakavasenā**ti heṭṭhimantato cakkhuviññāṇādayo upādāya sabbesaṃ ārammaṇavijānanasabhāvattā tesaṃ sabbesameva saṅgāhakavasena, na pana vakkhamānanibbacanesu viya yathālābhavasenāti attho. **Cintetī**ti vijānāti. Cintenti tena gocaranti vā **cittaṃ**. Sampayuttadhammānaṃ kattutāsamāropanena hissa karaṇabhāvo labbhati. Sabbasaṅgāhakavasena tāva atthaṃ dassetvā idāni yathālābhavasenapi dassetuṃ **‘‘attasantānaṃ vā cinotītipī’’**tiādi vuttaṃ. Sabbacittasādhāraṇattā hi citta-saddassa yattha yattha yathā yathā attho labbhati, tattha tattha tathā tathā gahetabbo. Yassa pana cittassa yathāvuttaatthaviseso na labbhati, taṃ ruḷhīvasena cittanti veditabbaṃ. Yathā kilañjādīhi katampi tālapaṇṇehi katasarikkhakatāya ruḷhīsaddena ‘‘tālavaṇṭa’’ntveva vuccatīti. **Attasantāna**nti sakasantānaṃ, javanasantānanti attho. Atta-saddassa hi parapaccanīkavacanattā attano santānoti sadisavasena uppajjamāno javanasantāno vuccati. Taṃ **cinoti** rāsiṃ karotīti ayamattho sāsevanakānaṃ javanacittānaṃ vasena daṭṭhabbo. Tāni hi purejātāni pacchājātānaṃ āsevanapaccayā hutvā attano javanasantānassa paguṇabalavabhāvakaraṇena taṃ cinanti nāma. **Vā**-saddo asabbasaṅgāhakatthavikappane. **Pi**-saddo kiriyāsampiṇḍanatthe. Atha vā ‘‘sabbasaṅgāhakavasenā’’ti imassa idhāpi sambandho hotīti idampi sabbasaṅgāhakavasena vuttanti gayhamāne attasantānanti viññāṇavacanassa atta-saddassa sakatthavuttittāyeva taṃvasena cittasantānanti attho. Anantarādipaccayavasena hi cittasantānassa abbocchinnappavattikaraṇato sabbameva cittajātaṃ cittasantānaṃ cinoti nāma. Imasmiṃ panatthe **vā**-saddo kiriyāvikappanattho. **Pi**-saddo ‘‘citta’’nti imassa ākaḍḍhanatthoti daṭṭhabbaṃ. Purimapakkhe pana cittanti adhikāratova gahetabbaṃ.

9. Vicittaṃ karoti, vicittassa vā karaṇanti vicittakaraṇaṃ, tato **vicittakaraṇā,** vicittacittakammādīnaṃ karaṇatoti attho. Lokasmiñhi yaṃ kiñci cittakammādibhedaṃ vicittaṃ sippajātaṃ, sabbaṃ taṃ citteneva cintetvā karīyatīti. Tenāha bhagavā – ‘‘diṭṭhaṃ vo, bhikkhave, caraṇaṃ nāma cittanti? Evaṃ, bhante. Tampi kho, bhikkhave, caraṇaṃ nāma cittaṃ citteneva cintita’’nti (saṃ. ni. 3.100). Svāyamattho saviññattikānaṃ bāttiṃsacittānamupalabbhati. Sāsavakusalākusalaṃ vā vicittagatiādikaraṇato vā vicittakaraṇaṭṭhena cittaṃ. Nanu ca vicittagatiādayo kammavasena nipphajjanti. Yathāha –

> ‘‘Kammanānākaraṇaṃ paṭicca sattānaṃ gatiyā nānākaraṇaṃ paññāyati apadā dvipadā catuppadā bahuppadā rūpino arūpino saññino asaññino nevasaññīnāsaññino, kammanānākaraṇaṃ paṭicca sattānaṃ upapattiyā nānākaraṇaṃ paññāyati uccanīcatā hīnapaṇītatā sugataduggatatā, kammanānākaraṇaṃ paṭicca sattānaṃ attabhāve nānākaraṇaṃ paññāyati suvaṇṇadubbaṇṇatā sujātadujjātatā susaṇṭhitadussaṇṭhitatā, kammanānākaraṇaṃ paṭicca sattānaṃ lokadhamme nānākaraṇaṃ paññāyati lābhālābhe yasāyase nindāpasaṃsāyaṃ sukhadukkhe’’ti (dha. sa. aṭṭha. 1).

Tasmā kammabhedanibbattattā gatiādīnaṃ cittatā. Kammanti ca cetasikadhammabhūtā cetanā, abhijjhādayo ca

vuccanti, na cittanti. Kathaṃ cittassa vicittagatiādikaraṇanti? Vuccate – kammassa cittasannissitattā tannipphāditampi citteneva kataṃ hoti, yathā rājayodhena parājito satturaññā jitoti vuccati. Vicittaṃ karaṇamassāti vā **vicittakaraṇaṃ**. Tato ekaṭṭhānikavajjitañhi cittaṃ paccekaṃ paṭisandhādivicittakiriyavantatāya, sabbameva vā cittaṃ āvajjanādiaññamaññavisadisakiriyavantatāya vicittakaraṇaṃ yuttanti. Sabbavikappesupi ''rūpabhavo rūpa''ntiādīsu viya uttarapadalopo cittapariyāyena ca vicitta-saddena vā viggaho vi-saddalopo vā daṭṭhabbo. Atha vā **''vicittakaraṇā''**ti idaṃ cittavicittabhāvassa ñāpakahetunidassanaṃ. Tena yasmā idaṃ vicittakaraṇaṃ, tasmā tassa vicittassa nipphādakaṃ sayampi tatheva vicittanti viññātabbanti evaṃ karaṇavicittatāya vicittattā cittanti attho. Ṭhapetvā taṃ karaṇavicittatāya vicittabhāvaṃ attano eva jātibhūmisampayogādivasena vicittatāya cittanti dassento āha **''attano cittatāya vā''**ti. Tattha yasmā aññadeva kusalaṃ, aññaṃ akusalaṃ, aññaṃ abyākataṃ, aññaṃ kāmāvacaraṃ, aññaṃ rūpāvacarādibhedaṃ, aññaṃ sarāgaṃ, aññaṃ vītarāgaṃ, aññaṃ sadosaṃ, aññaṃ vītadosaṃ, aññaṃ samohaṃ, aññaṃ vītamohaṃ, aññaṃ rūpārammaṇaṃ, aññaṃ saddādiārammaṇaṃ, rūpārammaṇesu ca aññaṃ nīlārammaṇaṃ, aññaṃ pītādiārammaṇaṃ. Evaṃ saddārammaṇādīsupi yathāsambhavaṃ. Sabbesu ceva tesu aññaṃ hīnaṃ, aññaṃ majjhimaṃ, aññaṃ paṇītaṃ, hīnādīsu ca aññaṃ chandādhipateyyaṃ, aññaṃ cittādhipateyyaṃ, aññaṃ vīriyādhipateyyaṃ, aññaṃ vīmaṃsādhipateyyanti evamādinā jātibhūmisampayuttaārammaṇahīnamajjhimapaṇītaadhipatiādīnaṃ vasena vicittamanekappakāraṃ, tasmā imāya attavicittatāya vā cittanti vuccatīti.

Kāmañcettha ekameva cittaṃ evaṃ vicittaṃ nāma na hoti, vicittānaṃ pana antogadhattā etesu yaṃ kiñci ekampi vicittatāya cittanti vattuṃ vaṭṭati samudāyavohārena avayavassāpi vohariyamānattā yathā pabbatanadīsamuddādīnamekadesā diṭṭhā pabbatādayo diṭṭhāti, yathā ca ekekacittasampayuttāpi vedanādayo rāsaṭṭhena khandhavohārena ''vedanākkhandho saññākkhandho''tiādinā vuccanti. Apicettha vipākaviññāṇaṃ kammakilesehi citanti cittaṃ, taṃ kilesasahāyena kammunā phalabhāvena nibbattitaṃ tehi citaṃ nāma hoti. Hotu tāvidaṃ lokiyavipākaṃ sandhāya, lokuttaraṃ pana patvā kathanti? Vuccate – ''katame dhammā kusalā, yasmiṃ samaye lokuttaraṃ kusalaṃ cittaṃ uppannaṃ hoti…pe… tasmiṃ samaye avijjāpaccayā saṅkhārā''tiādinā ariyamaggacetanāyapi avijjūpanissayabhāvassa pakāsitattā lokuttarakusalassāpi anusayā upanissayā hontīti tannibbattitassa vipākassa kammakilesasañcitatāpariyāyo labbhatīti. Citaṃ tāyatīti vā **cittaṃ**. Kammādisañcitopi hi attabhāvo viññāṇūparame matoti vuccati. Yathāha –

> ''Āyu usmā ca viññāṇaṃ, yadā kāyaṃ jahantimaṃ;
> Appaviddho tadā seti, niratthaṃva kaliṅgara''nti. (saṃ. ni. 3.95);

So panāyaṃ citta-saddo kiñcāpi anekatthesu dissati. Tathā hesa ''citto ca gahapatī''tiādīsu (a. ni. 2.133; 4.176) paññattiyaṃ āgato. ''Sabbo loko paracittena acitto''tiādīsu viññāṇe. ''Nāhaṃ, bhikkhave, aññaṃ ekanikāyampi samanupassāmi, evaṃ citta''ntiādīsu (saṃ. ni. 3.100) vicitte, nānappakāreti attho. ''Caraṇaṃ nāma citta''ntiādīsu cittakammake. Idha pana catubbidhadhamme niddesato pakaraṇavasena yathāvuttavacanatthayutto viññāṇavacanova daṭṭhabboti imamatthaṃ dassento āha **''paññattiyampī''**tiādi. Paññāpīyati etāyāti **paññatti,** tassaṃ nāmapaññattiyanti attho. Cittoti hi ekassa gahapatino nāmaṃ. **Pi**-saddo vakkhamānasampiṇḍanattho. **Viññāṇe**ti savipākāvipākabhede citte. Tañhi vijānanaṭṭhena ''viññāṇa''nti vuccati. Yathāha – ''vijānātīti kho, bhikkhave, viññāṇaṃ, tasmā viññāṇanti vuccatī''ti. **Cittasammutī**ti cittavohāro. **Daṭṭhabbā**ti viññātabbā. **Idhā**ti imasmiṃ catubbidhadhammaniddesaṭṭhāne. **Viññunā**ti vijānatā, ābhidhammikenāti attho.

Vibhāgavantānaṃ dhammānaṃ sabhāvavibhāvanaṃ vibhāgena vinā na hotīti cittassa vibhāgaṃ dassetuṃ **''sārammaṇato''**tiādi āraddhaṃ. Tattha ālambanti taṃ nissāya pavattantīti ārammaṇaṃ, paccayo, gocaro ca. Tathā hi ''labhati māro ārammaṇaṃ, labhati māro otāra''ntiādīsu (dī. ni. 3.80) paccayo ''ārammaṇa''nti vuccati. ''Nimittaṃ assāsapassāsā, anārammaṇamekacittassā''tiādīsu (paṭi. ma. 1.159) gocaro. Idha pana ubhayampi vaṭṭati sabbasseva cittassa sappaccayasagocarattā. Saha ārammaṇena vattati tadavinābhāvatoti **sārammaṇaṃ**. Bhāvappadhānaniddesavasena cettha sārammaṇabhāvo sārammaṇa-saddena vutto yathā ''idampi buddhe ratanaṃ paṇītaṃ (khu. pā. 6.3). Cakkhu suññaṃ attena vā attaniyena vā''tiādīsu (saṃ. ni. 4.85) ratanaattattaniyādibhāvo ratanādīhi saddehīti, tato sārammaṇabhāvatoti attho. Evamaññatthāpi yathānurūpaṃ daṭṭhabbaṃ. **Ekavidha**nti ekappakāraṃ, ekakoṭṭhāsanti attho.

Savipākāvipākatoti vipākuppādanasabhāvassa vijjamānāvijjamānabhāvato. Vipāka-saddo hi dvīsu atthesu pavattati. Katthaci vipakkabhāvamāpannesu arūpadhammesu, katthaci vipākuppādanasabhāve. Tathā hesa ''vipākā dhammā''tiādīsu (dha. sa. tikamātikā 3) vipakkabhāvamāpannesu arūpadhammesu pavattati. ''Vipākadhammadhammā''tiādīsu (dha. sa. tikamātikā 3) vipākuppādanasabhāve. Idha pana vipākuppādanasabhāvo daṭṭhabbo. Itarathā hi abhiññākusalādīnaṃ savipāka-pade asaṅgahitabhāvāpatti siyā. Tathā hi yadi vipakkabhāvamāpannā eva dhammā idha gahitā siyuṃ, te yassa santi, taṃ savipākamitaramavipākanti abhiññākusalassa ceva kadāci avipākassa diṭṭhadhammavedanīyādikammassa bhāvanāyapahātabbākusalassa ca

vipākuppattiyā abhāvato avipāka-padasaṅgaho siyā, evañca sati ‘‘avipākaṃ abyākata’’nti vakkhamānattā nesaṃ abyākatabhāvo āpajjati, na cetamiṭṭhaṃ kusalākusalaniddeseyeva tesaṃ niddesato. Vipākuppādanasabhāve pana gahite taṃsabhāvo nāma anupacchinnāvijjamānataṇhānusayasmiṃ santāne sabyāpārappavatti evāti tassā tesupi atthitāya asatipi vipākuppādane savipāka-padasaṅgaho siddhoti na koci iṭṭhavighāto āpajjati. Yena pana kāraṇena abhiññākusalādikamavipākaṃ, yo cettha vattabbo vinicchayo, taṃ sabbaṃ tassa tassa āgataṭṭhāneyeva dassayissāma.

Katamaṃ panettha savipākaṃ, katamamavipākanti codanaṃ sandhāyāha **‘‘tattha savipāka’’**ntiādi. **Abyākata**nti vipākakiriyāvasena duvidhamabyākataṃ. Tesu vipākacittaṃ tāva ādāsatale mukhanimittaṃ viya nirussāhattā vipākuppādane asamatthaṃ. Kiriyacittesu ca yadetaṃ khīṇāsavasantāneyeva niyatamaṭṭhārasavidhaṃ viññāṇaṃ, taṃ upacchinnabhavamūlāya santatiyaṃ pavattatīti samucchinnamūlāya latāya pupphaṃ viya phaladāyī na hoti. Āvajjanadvayaṃ pana anupacchinnabhavamūlepi santāne pavattamānaṃ anāsevanabhāvena dubbalattā moghapupphamiva bījabhāve asamatthaṃ aphalameva. Iti sabbametaṃ abyākataṃ vipākārahatābhāvato avipākanti vuttaṃ ‘‘avipākaṃ abyākata’’nti. Jāyanti ettha asadisāpi sadisākārāti jāti, samānākāro, kusalākusalābyākatānaṃ jāti kusalākusalābyākatajāti, tassā bhedato **tividhaṃ** kusalaṃ akusalaṃ abyākatanti. Vacanatthapucchāya payojanaṃ vuttameva.

10. **‘‘Kucchitāna’’**ntiādi vissajjanaṃ. Tattha **kucchitāna**nti ninditānaṃ, asuci viya nāgarikehi viññūhi garahitabbānaṃ pāpadhammānanti attho. **Salanato**ti hiṃsanato, apanayanato vā. Kusalañhi yathānurūpaṃ tadaṅgādivasena akusaladhamme pajahantaṃ te hiṃsati, apanayatīti vā vuccati. Atha vā **salanato** saṃvaraṇato, pidahanatoti attho. Kusaladhammavasena hi akusalappavattinivāraṇena, appavattidhammatāpādanena ca manacchaṭṭhesu dvāresu appavattiyā saṃvutā pihitā honti. **Kusāna**nti rāgādiasucisampayogena nānāvidhadukkhahetutāya ca kucchitenākārena appahīnabhāvena santāne sayanti pavattantīti kusā, pāpadhammā. Atha vā kucchitānaṃ pāṇātipātādīnaṃ sāvajjadhammānaṃ sānato nisānato tejanato kusā, dosalobhādayo. Dosādīnañhi vasena cetanāya tikkhabhāvappattiyā pāṇātipātādīnaṃ mahāsāvajjatāti. Tesaṃ **lavanena** chindanena yathānurūpaṃ pajahanenāti attho. **Kusenā**ti kucchitānaṃ sānato tanukaraṇato, osānakaraṇato vā ‘‘kusā’’ti laddhanāmena ñāṇena. **Lātabbattā**ti ādātabbattā, sahajātaupanissayabhāvena santāne pavattetabbattā. Ñāṇañhi tihetukakusalaṃ sahajātabhāvena ceva upanissayabhāvena ca, duhetukakusalaṃ upanissayabhāveneva santāne pavatteti. Evañca katvā kosallasambhūtaṭṭho kusalaṭṭhoti sabbakusalānaṃ sādhāraṇavasena attho vuccati. Atha vā **kusenā**ti jātisaddatāya ekavacananiddeso, kusehīti pana attho. Puññakiriyāvasena hi pavattāni saddhādīni indriyāni yathāvuttanayena ‘‘kusānī’’ti vuccanti, tehi **lātabbattā** vuttanayena pavattetabbattā. Apicettha –

‘‘Kuso viya lunātīti, kusā viya lunāti vā;
Kusalaṃ kuṃ saletīti, lunāti kusamiccapī’’ti.

Tattha yathā kuso gahito ubhayabhāgagataṃ hatthapadesaṃ lunāti, evamidampi uppannānuppannavasena ubhayabhāgagataṃ kilesapakkhaṃ lunāti chindati, seyyathāpi – ‘‘anuppannānaṃ pāpakānaṃ akusalānaṃ dhammānaṃ anuppādāya chandaṃ janeti, vāyamati, uppannānaṃ…pe… pahānāyā’’ti āgataṃ sammappadhānaṃ. Tasmā **kuso viya lunātīti kusalaṃ. Kusā viya lunātī**ti ettha ‘‘ku’’iti bhūmi vuccati, dhammānaṃ adhiṭṭhānabhāvena taṃsadisatāya idha rūpārūpakkhandho vutto. Attano nissayabhūtassa tassa etarahi, āyatiñca anudahanato vināsanato kuṃ sāyantīti kusā, rāgādayo, te viya attano nissayaṃ lunāti chindatīti **kusalaṃ**. Payogasampāditā hi kusaladhammā accantameva rūpārūpadhamme appavattikaraṇena samucchindanti anupādisesanibbānadhātupāpanatoti. Vuttanayena pana ‘‘ku’’nti laddhanāmassa rūpārūpakkhandhassa salanato apanayanato **kuṃ saletīti kusalaṃ. Kusaṃ lunātī**ti pana kucchitā ettha sayantīti kuso, kāyo, taṃ lunāti yathāvuttavasenevāti **kusalaṃ**.

11. Idāni kusala-saddassa atthuddhāradassanatthamāha **‘‘cheke kusala-saddoya’’**ntiādi. Tattha ‘‘kusalo tvaṃ rathassa aṅgapaccaṅgānaṃ (ma. ni. 2.87), kusalānaccagītassa, sikkhitā cāturitthiyo’’tiādīsu (jā. 2.22.94) **cheke** diṭṭho, chekapariyāyo pavīṇatthoti attho. ‘‘Kacci nu bhoto kusalaṃ, kacci bhoto anāmaya’’ntiādīsu (jā. 1.15.146; 2.20.129) **ārogye**. ‘‘Katamo pana, bhante, kāyasamācāro kusalo? Yo kho, mahārāja, kāyasamācāro anavajjo’’ti (ma. ni. 2.361) ca ‘‘aparaṃ pana, bhante, etadānuttariyaṃ, yathā bhagavā dhammaṃ deseti kusalesu dhammesū’’ti (dī. ni. 3.145) ca evamādīsu **anavajje**. ‘‘Kusalānaṃ dhammānaṃ samādānahetu evamidaṃ puññaṃ vaḍḍhati (dī. ni. 3.80), kusalassa kammassa katattā upacitattā’’ti (dha. sa. 431) ca ādīsu **iṭṭhavipāke. Anavajjādike**ti anavajjaiṭṭhavipāke, ‘‘anavajjādike’’ti ca attanā vakkhamānalakkhaṇassa anurūpattā vuttaṃ, na pana ārogyatthassa asambhavato. Kilesarogassa hi abhāvato kusalaṃ ārogyaṃ hoti.

Vajjā rāgādayo, te yassa na santi, taṃ anavajjaṃ, iṭṭho vipāko catukkhandhasaṅkhāto yassa, taṃ iṭṭhavipākaṃ, iṭṭhavipākatā cassa taṃsabhāvavantatāya daṭṭhabbā, na tassa avassaṃ iṭṭhavipākasambhavatoyeva, lakkhīyati anenāti lakkhaṇaṃ, anavajjañca taṃ iṭṭhavipākañcāti anavajjaiṭṭhavipākaṃ. Taṃ lakkhaṇamassāti **anavajjaiṭṭhavipākalakkhaṇaṃ**.

Nanu ca kusalameva anavajjaiṭṭhavipākaṃ, vuttaniyāmena pana anavajjaiṭṭhavipākato aññaṃ kusalaṃ siyā. Na hi sayameva attano lakkhaṇanti sakkā vattunti? Nāyaṃ doso pariññātāpariññātavacanatthabhāvabhede ekassāpi lakkhitabbalakkhaṇabhāvaparikappanato. ''Anavajjaiṭṭhavipāka''nti hi pariññātavacanatthaṃ. ''Kusala''nti apariññātavacanatthaṃ. Evañca yena sabhāvena pariññātavacanatthassa saddassa attho hoti, yena ca apariññātavacanatthassa, tesaṃ pariññātāpariññātavacanatthasabhāvānaṃ bhedena taṃsamaṅgissa kusalassa ekassāpi bhedo parikappīyati yathā ''pure bhavaṃ paṭu āsi, paṭutaro etarahī''ti guṇabhedena, vatthubhedena ca parikappīyati, tasmā pariññātavacanatthabhāvena lakkhaṇaṃ, apariññātavacanatthabhāvena lakkhitabbanti evaṃ parikappitabhede pariggayhamāne na koci doso āpajjati.

Atha vā lakkhīyatīti lakkhaṇaṃ, anavajjaiṭṭhavipākañca taṃ lakkhaṇañcāti **anavajjaiṭṭhavipākalakkhaṇaṃ,** yaṃ anavajjaiṭṭhavipākaṃ hutvā lakkhīyati, taṃ kusalanti attho. Atha vā anavajja-saddena anavajjabhāvo vutto, iṭṭhavipākasaddena iṭṭhavipākabhāvo, tasmā anavajjo ca iṭṭhavipāko ca anavajjaiṭṭhavipākaṃ, taṃ lakkhaṇametassāti karaṇatthe, kammatthe vā lakkhaṇa-saddena anavajjaiṭṭhavipākalakkhaṇanti anavajjaiṭṭhavipākasabhāvavantaṃ, anavajjaiṭṭhavipākabhāvena lakkhitabbaṃ vāti attho. Kiṃ panettha kāraṇaṃ padadvayapariggahena, nanu ekeneva padena adhippetatthasiddhi siyā. Kiñcāpi hi ''anavajjalakkhaṇa''nti vutte ''aparaṃ pana, bhante, etadānuttariyaṃ, yathā bhagavā dhammaṃ deseti kusalesu dhammesū''tiādīsu (dī. ni. 3.145) viya vajjarahitattā abyākatassāpi pasaṅgo siyāti iṭṭhavipāka-padaṃ vattabbameva, ''iṭṭhavipākalakkhaṇa''nti pana vutte itaraṃ na vattabbaṃ abyākatassa vipākārahabhāvena iṭṭhavipākatāpasaṅgabhāvato? Saccametaṃ, anavajja-padena kusalassa pavattisukhataṃ, iṭṭhavipāka-padena ca vipākasukhataṃ dassetuṃ padadvayaṃ vuttaṃ. Anavajjapadañhi attano pavattisabhāvavasena lakkhaṇavacanaṃ, itaraṃ kālantare vipākuppādanasamatthatāvasenāti. Atha vā kusalassa atthavisuddhiṃ dassetuṃ purimapadaṃ vuttaṃ, parisuddhavipākataṃ dassetuṃ pacchimaṃ. Purimaṃ vā kusalassa akusalasabhāvato nivattanaṃ, pacchimaṃ abyākatasabhāvatoti alamatipapañcena. Ettha ca ''anavajja…pe… lakkhaṇa''nti vacanena kusalassa sāmaññalakkhaṇaṃ vuttaṃ anavajjaiṭṭhavipākasabhāvassa kusalajātiyā sādhāraṇattā. Akusalādīnamasādhāraṇabhāvena sabhāvalakkhaṇaṃ vāti daṭṭhabbaṃ.

Akusalaviddhaṃsanarasanti yathānurūpaṃ akusalappajahanakiccaṃ. Kusalañhi parittamahaggatalokuttarabhedabhinnaṃ yathākkamaṃ tadaṅgavikkhambhanasamucchedappahānavasena akusalapakkhaṃ pajahati. Atha tadaṅgādippahānānaṃ kiṃ nānākaraṇanti? Vuccate – dānādipuññakiriyavatthugatena tena tena kusalaṅgena tassa tassa maccherādiakusalaṅgassa pahānaṃ **tadaṅgappahānaṃ,** taṃ dīpālokena andhakāraviddhaṃsanaṃ viya daṭṭhabbaṃ, kāmāvacarakusalānaṃ parittānubhāvatāya tehi attano ṭhitikkhaṇe viddhaṃsitānamakusalānaṃ tadapagame sati puna āgamena vottharaṇato. Tesaṃ tesaṃ nīvaraṇadhammānaṃ vikkhambhanasaṅkhātaṃ pavattinivāraṇavasena pahānaṃ **vikkhambhanappahānaṃ,** taṃ ghaṭappahārena jalatale sevālaviyūhanaṃ viya daṭṭhabbaṃ. Yathā hi balavatā ghaṭappahārena dūrīkataṃ sevālaṃ tasmiṃ apanītepi taṃpahāravegena sahasā na ottharati, evameva upacārappanābhedena jhānena vikkhambhitā kāmacchandādayo tadappavattikālepi tassa balena sahasā na ottharantīti. Anuppattidhammatāpādanasaṅkhātaṃ sammā ucchedavasena pahānaṃ **samucchedappahānaṃ,** taṃ pana asanisampātena rukkhādīnaṃ samūlaviddhaṃsanaṃ viya daṭṭhabbaṃ. Na hi ariyamaggena samucchinnakilesā anusayamattakenāpi santāne pavattanti. Yathā pana ekavārappavattenapi indagginā saha mūlehi viddhaṃsitā rukkhādayo na puna viruhanti, evamevaṃ ekacittakkhaṇikenapi tena attano uppādamatteneva anusayamattaṭṭhāyinopi kilesā sabbena sabbaṃ viddhaṃsitāyeva honti.

Vodānaṃ visuddhi, saṃkilesamalavimuttīti attho, tathā hutvā paccupaṭṭhānamassāti **vodānapaccupaṭṭhānaṃ,** parisuddhākārena yogino ñāṇassa upaṭṭhātīti vuttaṃ hoti.

Evaṃ kusalassa vajjarahitaiṭṭhavipākasabhāvehi lakkhaṇaṃ, kiccaupaṭṭhānākāravasena ca rasapaccupaṭṭhānāni vatvā puna vajjapaṭipakkhabhāvavasena ca lakkhaṇaṃ, sampattiphalavasena ca rasādikaṃ dassetuṃ **''vajjapaṭipakkhattā''**tiādi vuttaṃ. Tattha vajjānaṃ paṭipakkhabhāvo **vajjapaṭipakkhattaṃ,** tato. Etena ''anavajjalakkhaṇa''nti ettha a-kāro paṭipakkhatthoti dasseti, tena panassa abyākatato nivattanaṃ kataṃ. Itarathā hi nāssa vajjaṃ, vajjato aññaṃ vā anavajjanti abyākatassāpi taṃlakkhaṇatāpasaṅgo siyā. ''Vajjapaṭipakkhattā''ti pana vutte yasmā kusalākusalānameva pahāyakappahātabbabhāvena ālokandhakārānaṃ viya aññamaññaṃ ujuvipaccanīkabhāvo, tasmā kusalameva vajjapaṭipakkhattā anavajjalakkhaṇaṃ, na aññanti ayamattho siddho hoti. **Vodānabhāvarasa**nti vodānabhāvasampattikaṃ, kilesamalehi asaṃkiliṭṭhabhāvena sampajjanakanti attho. Paccupaṭṭhāpīyati upanīyati kāraṇena, attano vā kāraṇaṃ paṭicca, tappaṭibaddhabhāvena paṭimukhaṃ vā upaṭṭhātīti paccupaṭṭhānaṃ, iṭṭho vipāko paccupaṭṭhānamassāti **iṭṭhavipākapaccupaṭṭhānaṃ**.

Asati yonisomanasikāre kusalassa anuppajjanato, sati ca tasmiṃ uppajjanato tassa so āsannakāraṇanti āha **''yonisomanasikārapadaṭṭhāna''**nti. Tattha yoniso pathena upāyena manasikāro **yonisomanasikāro,** atthato pana sānusayasantānavato channaṃ dvārānamāpāthagatesvārammaṇesu patirūpadesavāsādisampattiyā kusaladhammānaṃ paccayabhāvena bhavaṅgaṃ āvaṭṭetvā uppannamāvajjanaṃ yonisomanasikāro nāma. Vuttapaṭipakkhavasena

ayonisomanasikāropi daṭṭhabbo. Yaṃ pana niranusayasantānasamaṅgissa kiriyacittānaṃ paccayabhāvena uppannaṃ, taṃ ṭhapetvā niravajjadhammaṃ sāvajjadhammassa kassaci paccayabhāvānupagamanato yonisomanasikārapakkhaṃ vā bhajeyya. Khīṇāsavasantānagatattā yonisoayonisobhāvamanapekkhitvā āpāthagatārammaṇesu uppattimattaṃ vinā na kassaci kusalākusalabhāvassa paccayo hotīti tadubhayavasena navattabbattā abyākatamanasikāroti vā saṅkhaṃ gaccheyyāti.

Sāvajjāniṭṭhavipākalakkhaṇamakusalanti etthāpi ''vajjā rāgādayo, te yassa santi, taṃ sāvajjaṃ, aniṭṭho vipāko yassa, taṃ aniṭṭhavipāka''ntiādinā vuttanayānusārena paṭipakkhayojanā daṭṭhabbā. Rasādito panetaṃ anatthajananarasaṃ, saṃkilesapaccupaṭṭhānaṃ. Atha vā gārayhabhāvato sāvajjalakkhaṇameva, saṃkilesabhāvarasaṃ, aniṭṭhavipākapaccupaṭṭhānaṃ, ayonisomanasikārapadaṭṭhānaṃ. Vacanatthato pana na kusalanti **akusalaṃ,** kusalapaṭipakkhanti attho. Paṭipakkhatthe hi ayaṃ akāro, na pana aññatthe, nāpi abhāve. Itarathā hi tikaṃ na siyā, dukaṃ, catukkaṃ vā āpajjeyya. Tathā hi yadi kusalato aññamakusalaṃ siyā, tadā abyākatassāpi tato aññabhāvena akusala-saddasaṅgahoti kusalākusalajātibhedato duvidhanti dukaṃ vattabbaṃ. Yadi ca kusalābhāvo akusalaṃ, tena na kāci jāti gayhatīti kusalābyākatajātibhedato dukameva vattabbaṃ. Atha siyā ''abhāvopi visuṃ gahetabbo''ti, evaṃ sati tassa jātiyā abhāvato jāti-saddena saha sambandho na siyā. Vijjamānassa hi jāti nāma hoti. Yatheva vā kusalassa abhāvo, evaṃ abyākatassāpi abhāvo atthīti anabyākatajātipi vattabbāti catukkaṃ āpajjeyya. Na cetamiṭṭhaṃ kusalādivasena tividhajātiyā eva icchitattā, **pāḷiyañca** ''kusalā dhammā akusalā dhammā abyākatā dhammā''ti tikavaseneva vuttattā ''kusalapaṭipakkha''nti pana vuccamāne mittapaṭipakkho amitto viya, lobhapaṭipakkho alobho viya ca yaṃ dhammajātaṃ kusalassa ujuvipaccanīkabhūtaṃ, taṃ akusalanti tassa vasena tikaṃ upapannaṃ hoti, ujuvipaccanīkatā cassa sāvajjāniṭṭhavipākattā, tena pahātabbabhāvato ca veditabbā, na pana kusalavināsanato. Na hi akusalena kusalaṃ pahīyati, mahābalattā pana kusalameva taṃ pajahati. Kusalañhi mahābalaṃ, akusalaṃ dubbalaṃ. Tenevāha ''abalā naṃ balīyanti, maddantenaṃ parissayā''ti (su. ni. 776), tasmā kusalameva yathāvuttanayena akusalassa pahāyakaṃ, nākusalaṃ itarassāti veditabbaṃ.

Tadubhaya…pe… abyākatanti yaṃ dhammajātaṃ kusalaṃ viya na anavajjaiṭṭhavipākalakkhaṇaṃ, nāpi akusalaṃ viya sāvajjāniṭṭhavipākalakkhaṇaṃ, atha kho avipākattā tadubhayaviparītalakkhaṇaṃ, taṃ abyākatanti attho. Nanu ca ''tadubhayaviparītalakkhaṇa''nti vutte sukhadukkhavedanānaṃ viparītā upekkhāvedanā viya iṭṭhāniṭṭhavipākānaṃ viparīto añño koci vipāko yassa atthi, taṃ abyākatanti āpajjatīti? Nāpajjati tathā asambhavato. Yathā hi ālokandhakārānaṃ viparīto añño koci natthi, evamiṭṭhāniṭṭhavipākānaṃ viparīto na koci vipāko atthīti. Atha vā taṃ-saddo idha iṭṭhāniṭṭhavipākanirapekkhaṃ kusalākusalamattameva paccāmasatīti kusalākusalānaṃ savipākattā tadubhayaviparītalakkhaṇaṃ, taṃ avipākalakkhaṇanti atthoti alamettha anuyogena. Kusalākusalabhāvena na byākatanti **abyākataṃ**. Kusalākusalañhi vatvā abyākatassa vuttattā kusalākusalabhāveneva avuttattāti viññāyati, na pakārantarena. Tathā avacanañca tassa tadubhayaviparītalakkhaṇattāyeva, na pana avattabbattāmattenāti daṭṭhabbaṃ. Atha vā vi-saddo virodhivacano. Ā-saddo abhimukhabhāvappakāsano, tasmā attano paccayehi aññamaññaṃ virodhābhimukhataṃ kataṃ lakkhaṇavirodhato pahāyakappahātabbabhāvato vāti byākataṃ, kusalākusalaṃ. Tato aññaṃ **abyākataṃ**. Tañhi lakkhaṇato aññamaññaṃ kusalākusalaṃ viya na tassa viruddhaṃ. Na hi avipākataṃ aniṭṭhavipākatā viya, iṭṭhavipākatāya iṭṭhavipākatā viya ca aniṭṭhavipākatāya iṭṭhāniṭṭhavipākatāhi virujjhati, na cāpi abyākataṃ kusalākusalesu kiñci pajahati, na ca kenaci pahātabbanti. ''Tadubhayaviparītalakkhaṇamabyākata''nti viññāyamāne ahosi kammaṃ, nāhosi kammavipāko, natthi kammavipāko, na bhavissati kammavipākoti iminā tikena saṅgahitassa gatiupadhikālappayogavipattīhi avipākassa diṭṭhadhammavedanīyādikammassa bhāvanāyapahātabbassa akusalassa ca abhiññākusalassa ca vipākuppādanābhāvato ''siyā nu kho abyākatabhāvo vā''ti kadāci koci cinteyyāti tannivāraṇatthamāha **''avipākārahaṃ vā''**ti, vipākaṃ dātuṃ nārahati tattha sāmatthiyābhāvatoti **avipākārahaṃ**. Idaṃ vuttaṃ hoti – diṭṭhadhammavedanīyādayo tāva paccayavekallādīhi kāraṇehi avipākā, sace panete tabbidūrā assu, tadā vipākadāne samatthatāya vipākārahāyeva, taṃ pana na tathā, atha kho yena kenaci ākārena vipākadāne asamatthatāyeva vipākārahaṃ na hoti, taṃ abyākataṃ nāmāti.

Idāni evaṃ tikavasena niddiṭṭhesu kusalādīsu paṭhamaṃ tāva kusalacittaṃ vibhajanto **''tattha kusalacitta''**ntiādinā tassa gaṇanaparicchedaṃ dasseti. **Ekavīsatividha**nti aṭṭha kāmāvacarāni, pañca rūpāvacarāni, cattāri arūpāvacarāni, cattāri lokuttarānīti evaṃ saṅkhepato ekavīsatividhaṃ. **Bhūmito catubbidha**nti kāmarūpārūpalokuttarabhūmisaṅkhātānaṃ catunnaṃ bhūmīnaṃ vasena tattha pavattamānaṃ cittampi catubbidhaṃ hoti. Tattha bhavanti etthāti **bhūmi,** ṭhānaṃ, avatthā ca. Avatthāpi hi avatthavantānaṃ pavattiṭṭhānaṃ viya gayhati. Evañhi nesaṃ sukhaggahaṇaṃ hoti. **Avatthā**ti cettha dhammānaṃ kāmataṇhādīhi paricchinnāparicchinnabhāvo. Tattha purimā tisso bhūmiyo ubhayavasena veditabbā, itarā avatthāvaseneva. Na hi lokuttaradhammānaṃ kāmabhavādito aññaṃ ṭhānamupalabbhatīti.

Aññattha pavattamānassāpi vakkhamānanayena kāmabhūmipariyāpannattā **bhūmito ekavidha**nti. **Savatthukāvatthukabhedato**ti cakkhādīni pañca, hadayañcāti cha vatthūni. Kusalassa pana cakkhādinissitattābhāvato hadayavatthu idha vatthūti adhippetaṃ. Tena sahitaṃ ekantena tannissitappavattitoti **savatthukaṃ,**

kāmarūpadhātuyaṃ pavattamānaviññāṇaṃ. Tattha hi arūpassa rūpapaṭibandhappavatti, arūpadhātuyaṃ pana rūpābhāvato vatthuvirahitameva pavattatīti tattha pavattamānaṃ **avatthukaṃ. Hīna…pe… tividha**nti ettha paccayato, phalato ca majjhimapaṇītehi nihīnaṃ, tesaṃ vā guṇehi parihīnanti **hīnaṃ,** attano paccayehi padhānabhāvaṃ nītanti **paṇītaṃ,** ubhinnaṃ vemajjhe bhavaṃ **majjhimaṃ**. Tattha hīnena chandena cittena vīriyena vīmaṃsāya vā pavattitaṃ **hīnaṃ,** majjhimehi chandādīhi pavattitaṃ **majjhimaṃ,** paṇītehi **paṇītaṃ**. Chandādīnaṃ pana hīnādibhāvo adhimuttivasena daṭṭhabbo. Hīnādhimuttivasena hi nesaṃ hīnatā, paṇītādhimuttivasena paṇītatā, tadubhayavemajjhavasena majjhimatā. Yasakāmatāya vā kataṃ kusalaṃ **hīnaṃ,** puññaphalakāmatāya **majjhimaṃ,** ‘‘puññaṃ nāmetaṃ sādhūhi kattabbamevā’’ti evaṃ ariyabhāvaṃ nissāya kataṃ **paṇītaṃ**. ‘‘Ahamasmi dānapati, ime panaññe dānadāsādayo’’tiādinā attukkaṃsanaparavambhanāhi upakkiliṭṭhaṃ pavattitaṃ vā **hīnaṃ,** tathā anupakkiliṭṭhaṃ **majjhimaṃ,** maggaphalapadaṭṭhānaṃ **paṇītaṃ**. Bhavabhogasampattinimittaṃ vā kataṃ **hīnaṃ,** sāvakapaccekabodhipāramitāvasena attano vimokkhatthāya kataṃ **majjhimaṃ,** sammāsambodhipāramitāvasena sabbesaṃ vimokkhatthāya kataṃ **paṇīta**nti.

Somanassu…pe… bhedatoti **bheda**-saddo paccekaṃ sambandhitabbo ‘‘somanassupekkhābhedato ñāṇabhedato payogabhedato’’ti. Tattha **payogabhedato**ti saṅkhārabhedatoti attho. Nanu ca somanassupekkhābhedo tāva yutto tesaṃ bhinnasabhāvattā. Ñāṇappayogabhedo pana kathanti? Vuccate – ñāṇappayogakato bhedo ñāṇappayogabhedo tesaṃ bhāvābhāvamupādāya pavattattā. Idāni tameva somanassupekkhādibhedaṃ vibhāgena dassetuṃ **‘‘seyyathida’’**nti pucchitvā **‘‘somanassasahagata’’**ntiādinā vissajjeti. Tattha **seyyathida**nti taṃ katamaṃ, taṃ kathanti vā attho.

Sobhanaṃ mano, sobhanaṃ vā mano etassāti sumano, tassa bhāvo somanassaṃ, mānasikasukhavedanāyetaṃ adhivacanaṃ, somanassena uppādato yāva nirodhā sahagataṃ pavattaṃ saṃsaṭṭhaṃ sampayuttanti attho. Atha vā somanassena saha ekuppādādibhāvaṃ gatanti **somanassasahagataṃ**. Jānāti yathāsabhāvaṃ paṭivijjhatīti ñāṇaṃ, tena samaṃ ekuppādādīhi pakārehi yuttanti **ñāṇasampayuttaṃ**. Nāssa saṅkhāro atthīti asaṅkhāraṃ, asaṅkhārameva **asaṅkhārikaṃ**. Saha saṅkhārena pavattamānaṃ sasaṅkhāraṃ, tadeva **sasaṅkhārikaṃ. Saṅkhāro**ti cettha attano, parassa vā pubbappayogo ‘‘saṅkharoti tikkhabhāvasaṅkhātena maṇḍanavisesena sajjeti, saṅkharīyati vā sajjīyati cittaṃ etenā’’ti katvā. Tattha dānādipuññakaraṇakāle maccheramalathinamiddhādīhi upakkilesehi saṃsīdamāne citte upakkilesavūpasamavasena, cittassa ca ussāhajananavasena tīsu dvāresu pavatto sammāvāyāmo **attano payogo** nāma. Kusalakaraṇe nirussāhassa pana ‘‘ambho, sappurisa, kusalakaraṇaṃ nāma paṇḍitehi āsevitamaggo, tattha tayāpi paṭipajjituṃ vaṭṭati, tasmā dānaṃ dehi, sīlaṃ rakkha, taññhi te atthāya hitāya sukhāya bhavissatī’’tiādinā kusalakaraṇatthāya ussāhajananavasena paresaṃ kāyavacīdvāresu pavattā āṇatti **parappayogo** nāma. Tesu pana purimo pubbabhāgappavattacittasantāne, pacchimo paresaṃ cittasantāneyeva sambhavatīti tannibbattito cittassa tikkhabhāvasaṅkhāto viseso idha upacārato saṅkhāroti veditabbo. Tenāhu ācariyā –

‘‘Pubbappayogasambhūto, viseso cittasambhavī;
Saṅkhāro iti saṅkhāra-sabhāvaññūhi kittito’’ti.

Atha vā **‘‘sasaṅkhārikamasaṅkhārika’’**nti ca etaṃ kevalaṃ saṅkhārassa bhāvābhāvamattāpekkhāya vuttaṃ, na tassa sahappavattisabbhāvābhāvatoti bhinnasantānappavattinopi saṅkhārassa idamatthitāya taṃvasena nibbattaṃ cittaṃ saṅkhāro assa atthīti **sasaṅkhārikaṃ** saha-saddassa vijjamānatthaparidīpanato ‘‘salomako sapakkhako’’tiādīsu viya. Tabbiparītaṃ pana tadabhāvato yathāvuttavaseneva **asaṅkhārikaṃ**. Atha vā saṅkharaṇaṃ, saṅkharīyati vā etena āgantukasambhūtena cittasaṃsīdanasabhāvāpanayanavaseneva sajjīyati, saṅkharoti vā taṃ yathāvuttavasenevāti saṅkhāroti ujukameva pubbappayogajanito tikkhabhāvo vuccati, tadabhāvato **asaṅkhārikaṃ,** sabhāvatikkhanti attho. Taṃsahagatāya **sasaṅkhārikaṃ,** atha vā maccheramalādīhi saṅkharīyatīti saṅkhāro, cittassa saṃsīdanasabhāvo, so yassa natthīti **asaṅkhārikaṃ,** itaraṃ **sasaṅkhārikaṃ**. Paṇītautubhojanādiko vā balavapaccayo saṅkhāro ‘‘saṅkharoti cittaṃ tikkhabhāvena, saṅkharīyati vā taṃ etenā’’ti katvā. A-kārassa vuḍḍhatthavuttitāya vuḍḍhippatto saṅkhāro assāti **asaṅkhārikaṃ,** balavapaccayavantanti attho. Vuḍḍhiparidīpakena pana a-kārena avisesitattā **sasaṅkhārikaṃ** sappaccayaṃ dubbalapaccayanti adhippāyo. Ñāṇena vippayuttaṃ virahitanti **ñāṇavippayuttaṃ**.

Upekkhatīti upekkhā, vediyamānāpi ārammaṇaṃ ajjhupekkhati, majjhattākārasaṇṭhitiyāti attho. Atha vā iṭṭhe, aniṭṭhe ca ārammaṇe pakkhapātābhāvena upapattito yuttito ikkhati anubhavatīti upekkhā. Atha vā upetā sukhadukkhānaṃ aviruddhā ikkhā anubhavananti upekkhā. Aviruddhattāyeva hesā tesaṃ anantarampi pavattati. Sukhadukkhavedanā pana visuṃ visuṃ viruddhasabhāvattā aññamaññaṃ anantaraṃ pavattanti. Teneva hi **paṭṭhāne** somanassassa anantaraṃ domanassassa, domanassassa anantaraṃ somanassassa ca uppatti paṭisiddhā. Ayañca attho lobhasahagatacittasampayuttavedanāyapi labbhati, purimā pana dve na tathā. Na hi lobhasahagatādīnaṃ majjhattākārena ajjhupekkhanaṃ, upapattito ikkhanaṃ vā atthīti. **Upekkhāsahagata**nti sabbaṃ heṭṭhā vuttanayameva.

Nanu ca aññepi phassādayo sampayuttadhammā atthīti somanassādīnaṃ vaseneva pana aṭṭhavidhatā kasmā

gahitāti? Bhedakarabhāvato. Phassādīnañhi sabbacittasādhāraṇattā, saddhādīnañca sabbakusalasādhāraṇattā na tehi cittassa vibhāgo, somanassādayo pana katthaci citte honti, katthaci na hontīti pākaṭova tehi cittassa vibhāgoti. Kasmā panete katthaci citte honti, katthaci na hontīti? Kāraṇassa sannihitāsannihitabhāvato. Kiṃ pana nesaṃ kāraṇanti? Vuccate – tattha somanassasahagatabhāvo tāva ārammaṇavasena hoti. Iṭṭhārammaṇasmiñhi somanassasahagatacittamuppajjati. Nanu ca iṭṭhārammaṇaṃ lobhassa vatthu rajjanīyattāti kathaṃ tattha kusalaṃ uppajjatīti? Nayidamekantikaṃ iṭṭhepi ārammaṇe niyamitādivasena kusalassa uppajjanato. Yassa hi ''kusalameva mayā kattabba''nti kusalakaraṇeyeva cittaṃ niyamitaṃ hoti, akusalappavattitova nivattetvā kusalakaraṇeyeva pariṇāmitaṃ, abhiṇhakaraṇena ca kusalaṃ samudāciṇṇaṃ, paṭirūpadesavāsasaddhammassavanasappurisūpanissayapubbekatapuññatāsaṅkhātacatucakkūpanissayavasena, yoniso ca ābhogo pavattati, tassa iṭṭhepi ārammaṇe alobhasampayuttameva cittamuppajjati, na lobhasampayuttaṃ. Hoti cettha –

''Niyāmapariṇāmehi, samudāciṇṇatāya ca;
Ñāṇapubbaṅgamābhogā, iṭṭhepi kusalaṃ siyā''ti.

Apica saddhābahulatādīhi ca kāraṇehi cittassa somanassasahagatatā veditabbā. Assaddhānaṃ, hi micchādiṭṭhikānañca ekantamiṭṭhārammaṇabhūtaṃ tathāgatarūpampi disvā somanassaṃ na uppajjati. Ye ca kusalappavattiyaṃ ānisaṃsaṃ na passanti, tesaṃ parehi ussāhitānaṃ kusalaṃ karontānampi somanassaṃ na uppajjati, tasmā saddhābahulatā visuddhidiṭṭhitā ānisaṃsadassāvitāti imehipi kāraṇehi cittassa somanassasahagatatā hoti.

Apica ye te ekādasa dhammā pītisambojjhaṅgassa uppādāya saṃvattanti. Seyyathidaṃ – buddhānussati dhammānussati saṃghānussati sīlānussati cāgānussati devatānussati upasamānussati lūkhapuggalaparivajjanaṃ siniddhapuggalasevanā pasādanīyasuttantapaccavekkhaṇā tadadhimuttatāti imehipi kāraṇehi cittassa somanassasahagatabhāvo veditabbo. Buddhādiguṇe anussarantassa hi yāva upacāruppādā sakalasarīraṃ pharamānā pīti uppajjati. Tathā dīgharattaṃ akkhaṇḍatādivasena attanā rakkhitaṃ catupārisuddhisīlaṃ paccavekkhantassa, gihino dasasīlaṃ pañcasīlaṃ paccavekkhantassa, dubbhikkhabhayādīsu paṇītaṃ bhojanaṃ sabrahmacārīnaṃ datvā ''evaṃnāma dānaṃ adāsi''nti attanocāgaṃ paccavekkhantassa, gihinopi tathārūpe kāle sīlavantānaṃ dinnadānaṃ paccavekkhantassa, yehi guṇehi samannāgatā devā devattaṃ gatā, tathārūpānaṃ guṇānaṃ attani atthitaṃ paccavekkhantassa, samathavipassanāhi vikkhambhitakilese saṭṭhipi sattatipi vassāni asamudācarante disvā ''aho mayhaṃ kilesā na samudācarantī''ti cintentassa, cetiyadassanatheradassanesu asakkaccakiriyāya saṃsucitalūkhabhāvena buddhādīsu pasādasinehābhāvena gadrabhapiṭṭhe rajasadise lūkhapuggale parivajjantassa, buddhādīsu pasādabahule muducitte siniddhapuggale paṭisevantassa, ratanattayaguṇaparidīpake pasādanīyasuttante paccavekkhantassa, ṭhānanisajjādīsupi pītiuppādanatthaṃ tanninnatādivasena pavattentassa yebhuyyena pīti uppajjati. Pītiyā ca somanassena saha avinābhāvato taduppattiyā tassāpi uppatti niyatāti evaṃ pītikāraṇānipi somanassakāraṇānīti daṭṭhabbāni. Kiñca – agambhīrapakatitā, somanassapaṭisandhikatāti imehi dvīhi kāraṇehi somanassasahagatatā hoti. Yo hi agambhīrapakatiko hoti, appamattakepi hitopakaraṇe tussati, yo ca somanassapaṭisandhiko appasannesu ārammaṇesupi appaṭikkūladassāvī, tassa yebhuyyena somanassasahagatacittaṃ uppajjati. Yathāvuttānaṃ pana somanassakāraṇānamabhāvena majjhattārammaṇatāya ca upekkhāsahagatatā veditabbā.

Ñāṇasampayuttassa pana kammato upapattito indriyaparipākato kilesadūrībhāvatoti imehi kāraṇehi hoti. Yo hi paresaṃ hitajjhāsayena dhammaṃ deseti hīnukkaṭṭhādīni ca naḷakāramuddāgaṇanādīni sippāyatanāni, vaḍḍhakīkasivāṇijjādīni ca kammāyatanāni, visaharaṇādīni ca vijjāyatanānīti evaṃ niravajjasippāyatanādīni sikkhāpeti, sayaṃ vā sikkhati, dhammakathikassa sakkāraṃ katvā dhammaṃ kathāpeti, ''āyatiṃ paññavā bhavissāmī''ti patthanaṃ paṭṭhapetvā nānappakāraṃ puññakammaṃ karoti, tassevaṃ nānappakāraṃ paññāsaṃvattanikakammaṃ sampādentassa taṃ kammaṃ upanissāya uppajjamānaṃ kusalaṃ ñāṇasampayuttaṃ uppajjati. Tathā abyāpajje loke uppannassa uppajjamānaṃ kusalaṃ ñāṇasampayuttaṃ hoti. Vuttañhetaṃ –

''Tassa tattha sukhino dhammapadāni pilavanti, dandho, bhikkhave, satuppādo, atha so satto khippameva visesabhāgī hotī''ti (a. ni. 4.191).

Tathā paññādasakaṃ sampattassa indriyaparipākaṃ nissāya uppajjamānaṃ kusalaṃ ñāṇasampayuttaṃ hoti. Yena pana samathavipassanābhāvanāhi kilesā vikkhambhitā, tassa kilesadūrībhāvaṃ nissāya uppajjamānaṃ cittaṃ ñāṇasampayuttaṃ uppajjati. Yathāha –

''Yogā ve jāyate bhūri, ayogā bhūrisaṅkhayo''ti. (Dha. pa. 282).

Apica ye te dhammā dhammavicayasambojjhaṅgassa uppādāya saṃvattanti. Seyyathidaṃ – paripucchakatā vatthuvisadakiriyā indriyasamattapaṭipādanā duppaññapuggalaparivajjanā paññavantapuggalasevanā

gambhīrañāṇacariyapaccavekkhaṇā tadadhimuttatāti imehi kāraṇehi ñāṇasampayuttabhāvo hoti. Tathā hi yo paññavante upasaṅkamma khandhadhātuāyatanaindriyabalabojjhaṅgamaggaṅgajhānaṅgasamathavipassanādīnaṃ paripucchābahulo hoti, tassa taṃvasena uppannaṃ sutamayañāṇaṃ ādiṃ katvā uppajjamānaṃ cittaṃ ñāṇasahagataṃ hoti. Yena pana nakhakesacīvarasenāsanādīni ajjhattikabāhiravatthūni pubbe avisadāni chedanamalaharaṇādinā visadāni katāni, tassevaṃ visadavatthukassa uppannesu cittacetasikesu visadaṃ ñāṇaṃ hoti parisuddhāni dīpakapallakādīni nissāya uppannadīpasikhāya obhāso viya. Yassa ca saddhindriyādīsu aññataraṃ balavaṃ hoti, itarāni mandāni, tato tāni sakasakakiccaṃ kātuṃ na sakkonti, tasmā so tassa bojjhaṅgavibhaṅge āgatanayena tena tena ākārena samattaṃ paṭipādeti, tassevaṃ indriyānaṃ samattaṃ paṭipādentassa vipassanāñāṇādīnaṃ vasena cittaṃ ñāṇasahagataṃ hoti. Yo pana duppaññapuggale parivajjeti, paññavantapuggale vā payirupāsati, khandhādīsu ogāḷhaṃ bhagavato gambhīrañāṇacariyaṃ vā paccavekkhati, ṭhānanisajjādīsu tadadhimuttacitto vā viharati, imesampi uppajjamānaṃ kusalaṃ ñāṇasampayuttaṃ hoti. Apica buddhādiguṇānussaraṇenapi cittaṃ ñāṇasahagataṃ hoti. Yathāha –

> ‘‘Yasmiṃ, mahānāma, samaye ariyasāvako tathāgataṃ anussarati, nevassa tasmiṃ samaye rāgapariyuṭṭhitaṃ cittaṃ hoti, na dosa…pe… na mohapariyuṭṭhitaṃ cittaṃ hoti, ujugatamevassa tasmiṃ samaye cittaṃ hoti tathāgataṃ ārabbha. Ujugatacitto kho pana, mahānāma, ariyasāvako labhati atthavedaṃ, labhati dhammavedaṃ, labhati dhammūpasaṃhitaṃ pāmojjaṃ, pamuditassa pīti jāyati, pītimanassa kāyo passambhati, passaddhakāyo sukhaṃ vedeti, sukhino cittaṃ samādhiyati, samāhito yathābhūtaṃ pajānātī’’tiādi (a. ni. 6.10; 11.11).

Evaṃ buddhānussatiādayopi rāgādimalavisodhanena ñāṇuppattihetukāyevāti daṭṭhabbaṃ. Kiñca – tihetukapaṭisandhikatā ñāṇuppattikāraṇaṃ. Paṭisandhipaññā hi ādito paṭṭhāya bhavaṅgasantativasena bahulaṃ pavattamānā santānaparibhāvanena ñāṇuppattiyā savisesaupanissayo hoti. Asaṅkhārikattaṃ pana sappāyautubhojanaāvāsādipaccayehi hotīti. Honti cettha –

> ‘‘Iṭṭhārammaṇatā saddhābāhulyaṃ diṭṭhisuddhi ca;
> Phaladassāvitā ceva, pītibojjhaṅgahetuyo.
>
> ‘‘Ekādasa tathā dhammā, agambhīrasabhāvatā;
> Somanassayuttā sandhi, iccete sukhahetuyo.
>
> ‘‘Abhāvo sukhahetūnaṃ, majjhattārammaṇanti ca;
> Upekkhuppattihetu ca, evaṃ ñeyyā vibhāvinā.
>
> ‘‘Kammūpapattito ceva, tathā indriyapākato;
> Kilesūpasamā dhamma-vicayassa ca hetuhi.
>
> ‘‘Sattadhammehi buddhādi-guṇānussaraṇena ca;
> Sappaññasandhito ceva, cittaṃ ñāṇayutaṃ siyā.
>
> ‘‘Utubhojanaāvāsa-sappāyādīhi hetuhi;
> Asaṅkhārikabhāvopi, viññātabbo vibhāvinā’’ti.

Evaṃ vedanāñāṇappayogabhedato aṭṭhavidhaṃ kāmāvacaracittaṃ niddisitvā idāni taṃ nigamento āha **‘‘idaṃ…pe… nāmā’’**ti.

12. Yena panatthena idaṃ ‘‘kāmāvacara’’nti vuccati, taṃ dāni dassetuṃ **‘‘uddānato’’**tiādi āraddhaṃ. Tattha **uddānato**ti uddesato, saṅkhepatoti attho. Kiñcāpi avasiṭṭhakilesādayo viya kilesakāmopi assādetabbatāya vatthukāme saṅgahito ñāṇaṃ viya ñeyyeti saṅkhepato ekoyeva kāmo siyā, tathāpi kilesakāmo vatthukāmabhāvaṃ gacchanto kāmanīyaṭṭhena gacchati, na kāmanavasena. Kāmanavasena ca pana kilesakāmova hoti, na pana vatthukāmoti āha **‘‘klesavatthuvasā’’**tiādi. Ko panettha vatthukāmo, ko kilesakāmoti codanaṃ manasi nidhāya ‘‘chando kāmo, rāgo kāmo, chandarāgo kāmo, saṅkappo kāmo, rāgo kāmo, saṅkapparāgo kāmo’’ti (mahāni. 1) evaṃ **niddesapāḷiyaṃ** āgatā niddiṭṭhā kāmataṇhāva idha kilesakāmo. Vatthukāmoti ca ‘‘manāpikā rūpā…pe… manāpikā phoṭṭhabbā…pe… sabbepi kāmāvacarā dhammā…pe… sabbepi rūpāvacarā…pe… sabbepi arūpāvacarā…pe… kāmā’’ti (mahāni. 1) tattheva niddiṭṭhā saviññāṇāviññāṇappabhedā tebhūmakadhammāti dassento āha **‘‘kileso…pe… vaṭṭaka’’**nti. **‘‘Chandarāgovā’’**ti avadhāraṇena kilesabhāvena niruḷhesu lobhadosamohādīsu dasasu dosamohādayo nava kilese paṭikkhipati. Kāmarūpārūpataṇhāya vatthu patiṭṭhānaṃ, kāraṇabhūtanti vā **vatthu**.

13. Kathaṃ pana kilesakāmo nāma, kathañca vatthukāmoti āha **''kilesakāmo''**tiādi. **Kāmetī**ti vatthukāmaṃ pattheti. **Kāmīyatī**ti kilesakāmena patthīyati. **Iti**-saddo ''tasmā''ti imassa atthe. **Ca**-saddo eva-kāratthe, tena yasmā kilesakāmo kāmetīti kāmo, vatthukāmo ca kāmīyatīti, tasmā eva kilesakāmo, vatthukāmo cāti **duvidhopi esa** kāmo **kārakadvaye** kattari, kammani ca sijjhati, kattubhāvaṃ, kammabhāvañca paccanubhotīti attho. Atha vā **duvidho**ti dvinnaṃ kāmānaṃ vācakato duvidho. ''Kāmo''ti ayaṃ saddo **kārakadvaye sijjhati** yathāvuttakārakayugaḷe nipphajjati, kattari, kammani ca ''kāmo''ti padasambhavo hotīti attho. **Vo**-kāro pana nipātamattaṃ ''evaṃ vo kālāmā''tiādīsu (a. ni. 3.66) viya. Atha vā **vokārakadvaye**ti khandhadvayeti attho. Kilesakāmo hi saṅkhārasabhāvattā saṅkhārakkhandhe, vatthukāmo ca vakkhamānanayena pañcakāmaguṇabhūto rūpasabhāvattā rūpakkhandheti evaṃ duvidhopesa kāmo khandhadvaye **sijjhati** nipphajjati, antobhāvaṃ gacchatīti.

14. Sampajjanāni **sampattiyo,** tāsaṃ vasena visayavisayībhāvena aññamaññaṃ samosaraṇavasena, sampāpuṇanavasenāti attho. Iminā pana idaṃ dīpeti – yattha duvidhopi kāmo visayavisayībhāvena sahito pavattati, soyeva ekādasavidho padeso kāmāvacarasaññito. Yattha pana rūpārūpadhātuyaṃ kevalaṃ vatthukāmova pavattati, na so padeso kāmāvacaro nāmāti. Nanu ca duvidhopi sahito rūpārūpadhātūsu pavattati, rūpārūpāvacaradhammānaṃ vatthukāmattā, tadārammaṇabhūtānañca rūpārūpataṇhānaṃ taṃyogena kilesakāmabhāvasiddhitoti? Nayidamevaṃ orambhāgiyabhūtassa bahalakilesasseva kāmarāgassa idha kilesakāmabhāvena adhippetattā. ''Uddānato duve kāmā''ti sabbe kāme uddisitvāpi hi ''padeso catupāyāna''ntiādinā visayaniyamanena ''duvidhopi aya''nti ettha kāmekadesabhūto nīvaraṇāvatthāya kathito kāmarāgo kilesakāmabhāvena, tabbatthukāyeva dhammā vatthukāmabhāvena gahitā, na rūpārūpataṇhā, tabbatthukadhammā cāti ñāpīyati. Evañca katvā upari vakkhamānā sasatthāvacarūpamā upapannā hoti, yathāvuttānameva kāmānaṃ idha adhippetattā rūpārūpadhātūsu vimānakapparukkhavatthālaṅkāraparittakusalādibhedesu kāmāvacaradhammesu pavatto chandarāgo kilesakāmo nāma na hoti, na ca tabbatthubhūtaṃ vimānakapparukkhādiparittadhammajātaṃ vatthukāmo nāmāti siddhaṃ. Tenevāha ''kāmo vā kāmasaññā vā brahmaloke na vijjatī''ti. Kāmāvacarasattasantānagatataṇhāya visayabhāve sati pana taṃyogena rūpārūpadhātūsupi pavattamāno parittadhammo vatthukāmoyevāti veditabbaṃ. Atha vā niddese āgatanayena niravaseso kilesakāmo kāmataṇhābhavataṇhāvibhavataṇhānirodhataṇhāpabhedo idha pavattati. Vatthukāmesupi appakaṃ rūpārūpavipākamattaṃ ṭhapetvā sabboyeva idha pavattatīti anavasesappavattiṃ sandhāya **''kāmoyaṃ duvidhopi cā''**ti vuttaṃ. Kiñcāpi evaṃ vuttaṃ, tesu pana bahalakilesakāmabhūto bahalakāmarāgo ca tabbatthukā pañca kāmaguṇā ca idha gahitāti dassanatthaṃ **''sampattīnaṃ vasenā''**ti vuttaṃ. Sampajjanavasena, samijjhanavasenāti attho. **Avacaratī**ti pavattati. **Iti**-saddo hetumhi, yasmā duvidhopi ayaṃ kāmo avacarati, tasmā kāmo ettha avacaratīti kāmāvacarasaññitoti attho.

15. Saggamokkhahetubhūtā puññasammatā ayā yebhuyyena apetāti apāyā. Nirayādivasena cattāro apāyā **catupāyā. Channa**nti cātumahārājikatāvatiṃsayāmātusitānimmānaratiparanimmitavasavattisaṅkhātānaṃ channaṃ devalokānaṃ. Merupādavāsino pana asurā tāvatiṃsesuyeva saṅgayhantīti na tehi saddhiṃ sattannanti vuttaṃ. Manaso ussannatāya **manussā,** satisūrabhāvabrahmacariyayogyatādiguṇavasena upacitamānasatāya ukkaṭṭhaguṇacittatāyāti attho, te pana nippariyāyato jambudīpavāsino veditabbā. Yathāha –

> ''Tīhi, bhikkhave, ṭhānehi jambudīpakā manussā uttarakuruke ca manusse adhigganhanti deve ca tāvatiṃse. Katamehi tīhi? Sūrā satimanto idha brahmacariyavāso''ti (a. ni. 9.21).

Tehi pana samānarūpāditāya saddhiṃ parittadīpavāsīhi itaramahādīpavāsinopi ''manussā''icceva paññāyiṃsu. Lokiyā pana manuno apaccabhāveneva ''manussā''ti vadanti. **Ekādasavidho**ti caturāpāyesu tiracchānapettivisayānaṃ visuṃ paricchinnassa okāsassa abhāvepi yattha te araññasamuddapabbatapādādike nibaddhavāsaṃ vasanti, tādisassa ṭhānassa gahitattā ekādasavidho.

16. Nanu cettha aññesampi dhammānaṃ pavattisambhavato kāmasseva avacaraṇavasena kathaṃ nāmalābhoti āha **''assābhilakkhitattā''**tiādi. Tattha **assā**ti imassa duvidhassa kāmassa. **Abhilakkhitattā**ti ekādasavidhe padese pākaṭattā. Atha vā **assā**ti karaṇatthe sāmivacanaṃ, tasmā anena duvidhena kāmena ekādasavidhassa padesassa **abhilakkhitattā,** paññāpitattāti attho. Atha vā upayogatthe sāmivacanavasena **assa** ekādasavidhassa padesassa tena duvidhena abhilakkhitattāti attho. Saha satthehīti sasatthā, yattha te avacaranti, so **sasatthāvacaro,** padeso. So viya. Yathā hi yasmiṃ padese sasatthā purisā avacaranti, so vijjamānesupi aññesu dvipadacatuppadādīsu avacarantesu tesaṃ tattha pākaṭattā, tehi vā abhilakkhitattā ''sasatthāvacaro''tveva paññāyati, evaṃ vijjamānesupi aññesu rūpāvacarādīsu avacarantesu abhilakkhaṇavasena ayaṃ padeso ''kāmāvacaro''tveva saññitoti. Esa nayo rūpārūpāvacaresu.

17-8. Nanu ca cittaṃ kāmāvacaranti vuttaṃ, yathāvuttanayena pana padesassa gahitattā kathaṃ tattha avacarantaṃ kāmāvacaraṃ nāmāti āha **''svāya''**ntiādi. So ayaṃ kāmāvacaro ''kāmo''ti saññitoti sambandho. **Rūpabhavo rūpa**nti yathā rūpabhavo rūpaṃ. Avuttopi hi yathāsaddo evaṃ-saddasanniṭṭhānato labbhati. Yathā ''rūpūpapattiyā maggaṃ bhāvetī''ti ettha ''rūpabhavūpapattiyā''ti vattabbe rūpabhavo ''rūpa''nti saññitoti ayamettha

attho. Kathaṃ panesa evaṃ saññitoti āha **''uttarassā''**tiādi. Atha vā yathā uttarassa padassa lopaṃ katvā udīrito esa rūpabhavo ''rūpa''nti saññito, evaṃ svāyaṃ kāmāvacaro kāmoti sambandho. **Tasmiṃ kāme**ti tasmiṃ uttarapadalopavasena kāmasaññite padese. **Ida**nti idaṃ aṭṭhavidhaṃ cittaṃ. Adhikāravasena pana tassa gahaṇepi sabbesameva parittacittānamayamattho labbhati sabbesampi kāme avacaraṇato. **Sadā**ti sabbakālaṃ, bāhulyenāti adhippāyo. Iminā pana idaṃ dīpeti – yathā saṅgāme yebhuyyena avacaranto ''saṅgāmāvacaro''ti laddhanāmo hatthī aññattha avacarantopi bāhullappavattivasena ''saṅgāmāvacaro''tveva paññāyati, evamidaṃ aññattha avacarantampi kāmaloke bāhullavuttito ''kāmāvacara''micceva vuttanti. Tena pana nanu cetaṃ rūpārūpabhavesupi avacaraṇato rūpāvacarādināmampi labheyyāti idaṃ codanaṃ pariharati. Hoti cettha –

''Kāmevacaratītyetaṃ, kāmāvacarasaññitaṃ;
Sese avacarantampi, saṅgāmāvacaro yathā''ti.

Iti-saddo hetumhi. **Ca**-saddo vattabbantarasamuccaye. Tena yasmā uttarapadalopena kāmāvacaro ''kāmo''ti saññito, yasmā ca tasmiṃ kāme idaṃ cittaṃ sadā avacarati, tasmā ''kāmāvacara''micceva kathitaṃ, na pana kāmāvacarāvacaraṃ, nāpi rūpārūpāvacaranti vāti adhippāyo. **Kāmaghātinā**ti desanāñāṇena vineyyasantānagatassa kilesakāmassa hananasīlena sammāsambuddhena.

19. **Paṭisandhiṃ …pe… avacārayatīti vā**ti atha vā yasmā yattha katthaci uppannampi kāme bhaveyeva paṭisandhiṃ avacārayati, tasmā idaṃ kāme avacārayatīti ''kāmāvacara''nti kathitaṃ cā-saddassa rassattaṃ katvāti attho. Evaṃ uttarapadalopavasena padasambhavaṃ dassetvā idāni vināpi uttarapadalopaṃ kāmāvacara-saddassa sambhavaṃ dassetuṃ **''pariyāpannanti tatra vā''**ti vuttaṃ. **Tatrā**ti tasmiṃ kāmabhave. **Pariyāpanna**nti antogadhaṃ. Ayaṃ panettha adhippāyo –

> ''Katame dhammā kāmāvacarā? Heṭṭhato avīcinirayaṃ pariyantaṃ katvā uparito paranimmitavasavattī deve antokaritvā yaṃ etasmiṃ antare etthāvacarā ettha pariyāpannā khandhadhātuāyatanā rūpaṃ vedanā saññā saṅkhārā viññāṇaṃ. Ime dhammā kāmāvacarā''ti (dha. sa. 1287) –

Vuttattā yathā manussitthiyā kucchismiṃ nibbattopi tiracchānagatiko tiracchānayoniyameva pariyāpannattā ''tiracchāno''tveva vuccati, evamidaṃ rūpārūpabhavesu uppannampi kāmabhavapariyāpannattā ''kāmāvacara''micceva kathitanti. Tappariyāpannatā cassa avīciparanimmitaparicchinnokāsaninnāya kāmataṇhāya visayabhāvatoti veditabbā. Tathā hi vuttaṃ ācariyadhammapālattherena **nikkhepakaṇḍepi** '''etthāvacarā'ti vacanaṃ avīciparanimmitaparicchinnokāsāya kāmataṇhāya visayabhāvaṃ sandhāya vutta''nti. Padasambhavo panettha evaṃ veditabbo – kāmataṇhā kāmo, so ettha ārammaṇakaraṇavasena avacaratīti kāmāvacaranti. Nanu cettha katamā kāmataṇhā, yā kāmāvacaradhammārammaṇā taṇhā. Katame kāmāvacaradhammā, ye kāmataṇhāvisayāti evaṃ itarītaranissayatādoso āpajjatīti? Nāpajjati, avīciādiekādasokāsaninnatāya yaṃkiñci taṇhaṃ kāmataṇhābhāvena gahetvā taṃsabhāvāya taṇhāya visayabhāvena kāmāvacaradhammānaṃ upalakkhetabbabhāvato. Atha vā kilesavatthuvasena duvidhopi kāmo yathārahaṃ sahajātavasena ettha avacaratīti kāmāvacaraṃ, ārammaṇakaraṇavasena vā duvidhepi kāme etaṃ avacaratīti kāmāvacaraṃ. Atha vā mañcanissitakesu ukkuṭṭhiṃ karontesu nissayanissitānaṃ abhedassa buddhiyā gahitattā nissitakesu nissayūpacāravasena ''mañcā ukkuṭṭhiṃ karontī''ti vuccati, evametampi kāmāvacarabhave pavattanavasena tannissitattā nissayavohārena ''kāmāvacara''nti vuccati. Hoti cettha –

''Kāmovacaratītyettha, kāmevacaratīti vā;
Ṭhānūpacārato vāpi, taṃ kāmāvacaraṃ bhave''ti.

20. Pujjaphalanibbattanato, attasantānaṃ punanato ca puññāni, kattabbatāya kiriyā, tesaṃ tesaṃ ānisaṃsānaṃ vatthutāya vatthūni cāti puññakiriyavatthūni. Gaṇanato dasaparimāṇattā dasa ca tāni puññakiriyavatthūni cāti dasa puññakiriyavatthūni, tesaṃ vasenāti **dasapuññakriyavatthuvasena,** dasapuññakiriyavatthubhāvena taṃmayaṃ hutvāti attho. **Eva**-kārena pana rūpārūpalokuttaraṃ viya na kevalaṃ bhāvanāvasenevāti dasseti. Atha vā dasapuññakiriyavatthuvaseneva pavattati, na pana parehi parikappitaparapasaṃsādipuññakiriyavatthuvasenāti **eva**-saddena avadhāraṇaṃ. Yato vakkhati ''sabbānussatipuññañcā''tiādi.

21. Kāni pana tāni dasapuññakiriyavatthūni, yesaṃ vasena idaṃ aṭṭhavidhaṃ cittaṃ pavattatīti vuttanti imaṃ anuyogaṃ sandhāya tāni sarūpato dassetuṃ **''dānaṃ sīla''**ntiādi vuttaṃ. Tattha diyyati etenāti **dānaṃ,** pariccāgacetanā. Idha pana cittādhikāravasena taṃsampayuttaṃ gahetabbaṃ. Tathā **''sīlā''**dīsupi. Sīlatīti **sīlaṃ,** kāyavacīkammāni samādahatīti attho. Susilyavasena hi kāyakammādīni avippakiṇṇāni sampati, āyatiñca hitasukhāvahāni sammā ṭhapitāni samāhitāni honti, sīlayati upadhāretīti vā **sīlaṃ. Upadhāraṇaṃ** panettha kusalānaṃ adhiṭṭhānabhāvo. Bhāveti kusaladhamme āsevati vaḍḍheti etāyāti **bhāvanā**. Attano santāne nipphannā patti diyyati

etenāti **pattidānaṃ**. Taṃtaṃkiccakaraṇe byāvaṭassa bhāvo **veyyāvaccaṃ**. Deseti etāyāti **desanā**. Pattiṃ anumodati etenāti pattānumodo. Pubbapadalopena pana **''anumodo''**ti vuttaṃ. Diṭṭhiyā ujubhāvo **diṭṭhijuttaṃ,** sammādiṭṭhiyā ujukaraṇanti attho. Attano, parassa vā hitajjhāsayavasena sammā suṇanti etāyāti **saṃsuti**. Pūjāvasena apacāyati sāmīciṃ karoti etenāti **apacāyo**. Puññakiriyavatthūnaṃ pabhedo puññakiriyavatthuppabhedo. Majjhapadalopavasena pana **''puññavatthuppabhedo''**ti vuttaṃ yathā ājaññayutto ratho ''ājaññaratho''ti. Ayaṃ tāvettha padavicāro.

Ayaṃ pana vinicchayo – tattha sekhaputhujjanānaṃ paraṃ uddissa pūjānuggahakāmatāya attano vijjamānavatthupariccajanavasena pavattā cetanā dānamayapuññakiriyavatthu nāma. Khīṇāsavānampi tathā pavattā dānameva, sā pana puññakiriyā nāma na hotīti na idha adhippetā. Pujjaphalanibbattanato, hi attasantānaṃ punanato ca puññaṃ, na ca khīṇāsavasantāne pavattā phalanibbattikā hoti, na ca taṃ punāti visuddhasantānappavattattāti. Evaṃ sesesupi.

Yā pana niccasīlauposathasīlādivasena pañcasīlaṃ aṭṭhasīlaṃ dasasīlaṃ samādiyantassa, asamādiyantassapi kulacārittavasena sampattakāyaduccaritādīhi viramantassa, upasampadamāḷake saṃvaraṃ samādiyantassa, pātimokkhaṃ paripūrentassa, āpāthagatavisayesu cakkhādīni indriyāni thakentassa, cīvarādike ca paccaye paccavekkhantassa, kuhanādivatthuto ājīvaṃ parisodhentassa pavattā cetanā, ayaṃ sīlamayapuññakiriyavatthunāma. Etthāha – ''dānaṃ nāmetaṃ mayhaṃ kulavaṃso kulacāritta''nti evaṃ cārittasīle ṭhatvā dentassa pavattā dānamayapuññakiriyavatthu kiṃ, udāhu sīlamayanti? Sīlamayameva cārittasīlabhāvato. Deyyadhammapariccāgavasena pavattāpi hesā pubbābhisaṅkhārassa aparabhāge cetanāya ca tathā pavattattā sīlamayameva puññakiriyavatthu, na dānamayaṃ. Pūjānuggahakāmatāya hi dinnaṃ dānamayanti.

''Cakkhu anicca''ntiādinā pana cakkhādike tilakkhaṇaṃ āropetvā sammasantassa pavattā gotrabhuvodānapariyosānā vipassanācetanā, kasiṇādīsu ārammaṇesu appanaṃ appattā gotrabhupariyosānā parikammacetanā cāti ayaṃ bhāvanāmayapuññakiriyavatthu nāma. Appanāppattāpi bhāvanāyeva, sā pana na kāmāvacarāti idha na gahitā. Niravajjavijjāyatanakammāyatanasippāyatanānaṃ sikkhanacetanāpi bhāvanāmayeyeva samodhānaṃ gacchatīti ācariyā. Yā cettha deyyadhammaṃ khayato vayato sammasitvā dadato pavattā, sāpi pubbe viya ubhayabhāge cetanānaṃ tathā pavattattā bhāvanāmayapuññakiriyavatthuyevāti veditabbaṃ.

Dānādikaṃ yaṃ kiñci sucaritakammaṃ katvā ''asukassa ca nāma patti hotu, sabbasattānaṃ vā hotū''ti evaṃ attanā katassa parehi sādhāraṇabhāvaṃ paccāsīsanavasena pavattā pattidānamayapuññakiriyavatthu nāma. Kiṃ panevaṃ pattiṃ dadato puññakkhayo hotīti? Na hoti, yathā pana ekaṃ dīpaṃ jāletvā tato dīpasahassaṃ jālentassa paṭhamadīpo khīṇoti na vattabbo, purimālokena pana saddhiṃ pacchimālokassa ekībhāve atimahāva hoti, evameva pattiṃ dadato parihāni nāma na hoti, vuḍḍhiyeva pana hotīti daṭṭhabbā. Kathaṃ panesā dinnā nāma hotīti? ''Idaṃ me puññakammaṃ sabbasattānaṃ, asukassa vā pariṇamatū''ti evaṃ pubbabhāge, pacchāpi vā vacībhedaṃ karontena manasā eva vā cintentena dinnā nāma hoti. Keci pana ''yaṃ mayā kataṃ sucaritaṃ, tassa phalaṃ 'dammī'ti vuttepi patti dinnāva hotī''ti vadanti. Kusalakammādhikārattā pana parehi ca kammasseva anumoditabbattā kammameva dātabbaṃ, anumodentenapi kammameva anumoditabbanti idamettha ācariyānaṃ sanniṭṭhānaṃ.

Cīvarādīsu paccāsārahitassa asaṃkiliṭṭhena ajjhāsayena samaṇabrāhmaṇānaṃ vattapaṭivattakaraṇavasena, gilānupaṭṭhānavasena ca pavattā veyyāvaccamayapuññakiriyavatthu nāma.

Āmisakiñcakkhādinirapekkhacittassa attano paguṇaṃ dhammaṃ vimuttāyatanasīse ṭhatvā desentassa, tatheva niravajjavijjāyatanādikaṃ upadisantassa ca pavattā desanāmayapuññakiriyavatthu nāma. Parehi kataṃ yaṃ kiñci sucaritakammaṃ dinnamadinnampi vā issāmaccheramalaṃ pahāya ''sādhu suṭṭhū''ti anumodantassa pavattā anumodanapuññakiriyavatthu nāma, ''atthi dinna''ntiādinā kammassakatāñāṇavasena diṭṭhiṃ ujuṃ karontassa pavattā diṭṭhijukammapuññakiriyavatthu nāma. Yadi evaṃ ñāṇavippayuttacittassa diṭṭhijukammapuññakiriyatā na labbhatīti? No na labbhati purimapacchimacetanānampi taṃtaṃpuññakiriyāsveva saṅgaṇhanato. Tathā hi vakkhati –

> ''Purimā muñcanā ceva, parā tissopi cetanā;
> Hoti dānamayaṃ puññaṃ, evaṃ sesesu dīpaye''ti.

Tasmā kiñcāpi ujukaraṇavelāyaṃ ñāṇasampayuttameva cittaṃ hoti, purimapacchābhāge pana ñāṇavippayuttampi hotīti tassāpi diṭṭhijukammapuññakiriyabhāvo uppajjati.

Apare panāhu – viññāṇapaññāṇavasena dassanaṃ diṭṭhi, cittaṃ paññā ca. Diṭṭhiyā ujubhāvo diṭṭhijuttaṃ. Kiṃ taṃ? Kusalañca viññāṇaṃ kammassakatāñāṇādi ca sammādassanaṃ. Tattha kusalaviññāṇena ñāṇuppādepi attano sucaritānussaraṇaparaguṇapasaṃsāsaraṇagamanānaṃ saṅgaho, kammassakatāñāṇena kammapathasammādiṭṭhiyāti.

Dānādisampayuttaṃ pana ñāṇaṃ dānādīsveva antogadhanti veditabbaṃ. ‘‘Evamimaṃ dhammaṃ sutvā tattha vuttanayena paṭipajjanto lokiyalokuttaraguṇavisesaṃ adhigamissāmi, bahussuto vā hutvā pare dhammadesanāya anuggaṇhissāmī’’ti evaṃ attano, paresaṃ vā vimuttāyatanasīsena saddhammaṃ suṇantassa pavattā savanamayapuññakiriyavatthu nāma. Niravajjavijjāyatanādisavanacetanāpi ettheva saṅgayhati. Pūjārahe, garuṭṭhāniye, mahallake ca disvā āsanā vuṭṭhahantassa pattacīvarapaṭiggahaṇamaggadānaabhivādanaañjalikammakaraṇaāsanapupphagandhādiabhihāraṃ karontassa ca pavattā bahumānacetanā apacitisahagatapuññakiriyavatthu nāma. Veyyāvaccāpacāyanānañhi ayaṃ viseso – vayasā, guṇena ca jeṭṭhānaṃ, gilānānañca taṃtaṃkiccakaraṇaṃ veyyāvaccaṃ, sāmīcikiriyā apacāyananti.

22-3. Evaṃ aṭṭhakathāya āgatanayena dasapuññakiriyavatthūni dassetvā idāni sutte āgatanayena dānaṃ sīlaṃ bhāvanāti tīṇiyeva dassetuṃ tesu itaresampi saṅgahaṃ dīpento āha **‘‘gacchanti saṅgaha’’**ntiādi. Tattha **pattidānānumodanā dāne saṅgahaṃ gacchanti** taṃsabhāvattā. Dānampi hi issāmaccherānaṃ paṭipakkhaṃ, etepi, tasmā samānapaṭipakkhatāya dānena saha ekalakkhaṇattā ete dānamayapuññakiriyavatthumhi saṅgahaṃ gacchanti. **Veyyāvaccāpacāyanā sīlamaye puññe saṅgahaṃ gacchanti** cārittasīlasabhāvattā. **Desanāsavanadiṭṭhiujukā** pana kusaladhammāsevanato bhāvanato **bhāvanāmaye saṅgahaṃ gacchanti**. Keci pana ‘‘desento, suṇanto ca desanānusārena ñāṇaṃ pesetvā lakkhaṇaṃ paṭivijjha deseti, suṇāti ca, tāni ca desanāsavanāni paṭivedhameva āharantīti desanāsavanaṃ bhāvanāmaye saṅgahaṃ gacchatī’’ti vadanti. Dhammadānabhāvato ‘‘desanā dānamaye saṅgahaṃ gacchatī’’tipi sakkā vattuṃ. Tathā diṭṭhijukammaṃ sabbatthāpi sabbesaṃ niyamanalakkhaṇattāti. Dānādīsu hi yaṃ kiñci ‘‘atthi dinna’’ntiādinayappavattāya sammādiṭṭhiyāva visodhitaṃ mahapphalaṃ hoti mahānisaṃsanti. Evañca katvā **dīghanikāyaṭṭhakathāyaṃ** ‘‘diṭṭhijukammaṃ pana sabbesaṃ niyamanalakkhaṇa’’nti (dī. ni. aṭṭha. 3.305) vuttaṃ. Mahāsaṃghiyā pana abhayagirivāsino ca diṭṭhijukammaṃ visuṃ puññakiriyabhāvena na gaṇhanti. Tathā hi te dānaṃ sīlaṃ bhāvanā saṃsuti desanānussatimodanaṃ veyyāvaccapūjāsaraṇappattipasaṃsā cāti attanā katapuññānussaraṇaṃ buddhādīsu saraṇagamanaṃ paraguṇapasaṃsāti imāni tīṇi pakkhipitvā diṭṭhijukammaṃ aggahetvā dvādasa puññakiriyavatthūni paññāpenti. **Puna tīṇevā**ti paṭhamaṃ dasāpi samānā puna saṅkhepato tīṇeva sambhonti.

24. Idāni parehi niddisiyamānānaṃ puññānussaraṇādīnaṃ attanā niddiṭṭhesveva samodhānaṃ dassetuṃ **‘‘sabbānussatipuññañcā’’**tiādi vuttaṃ. Tattha sabbasseva attanā katasucaritassa anussaraṇaṃ **sabbānussatipuññaṃ** nāma. **Pasaṃsā**ti parehi katāya puññakiriyāya, sammāpaṭipattiyā ca vippasannacittena pasaṃsanaṃ, santussananti attho. **Saraṇattaya**nti ettha saranti hiṃsantīti saraṇāni, buddhādīni tīṇi ratanāni. Tāni hi saraṇagatānaṃ teneva saraṇagamanena bhayaṃ santāsaṃ duggatiparikkilesaṃ hiṃsanti vināsenti. Tayo avayavā assāti tayaṃ, tīhi avayavehi yuttasamudāyassetaṃ adhivacanaṃ, saraṇānaṃ tayaṃ saraṇattayaṃ, tīṇi saraṇānīti vuttaṃ hoti. Na hi avayavavinimutto samudāyo nāma koci atthīti. Idha pana saraṇattayaggahaṇena upacārato, uttarapadalopato vā saraṇagamanaṃ adhippetaṃ. Na hi saraṇattayaṃ puññakiriyavatthu nāma hoti. Atthato panetaṃ ‘‘sammāsambuddho vata so bhagavā, svākkhāto dhammo, suppaṭipanno saṃgho’’tiādinā buddhādīsu pasādapaṭilābhavasena pavattā cetanā **diṭṭhijukammasmiṃ saṅgahaṃ yanti** taṃvaseneva tesaṃ ijjhato. Na hi viparītadiṭṭhikassa imāni tīṇi sambhavanti, tasmā te ekantena diṭṭhijukammapuññakiriyavatthusmiṃ saṅgahaṃ gacchanti, na visuṃ puññakiriyabhāvena gahetabbāti adhippāyo. Tenāha **‘‘natthi saṃsayo’’**ti. Diṭṭhijukammassa bhāvanāmayasaṅgahepi saṅkhepanayena bhāvanāmaye saṅgayhanti, vitthāranayena pana ‘‘kattha nu kho’’ti saṃsayo siyāti imesaṃ bhāvanāmayasaṅgaho na vutto. Diṭṭhijukammassa vā sabbesaṃ mahapphalabhāvaniyāmakattena mūlabhūtattā tassa padhānabhāvaṃ dassetuṃ visuṃ tattha saṅgayhantīti vuttaṃ. Apare pana ‘‘saṅgaṇhanto saṅgaṇhāti, gaṇhanto ‘muñcatī’ti vacanato saraṇagamanassa sīlasamādāne viya gahaṇaṃ sambhavatīti sīlamaye saṅgayhatī’’ti vadanti. ‘‘Saraṇagamanaṃ paṇipātabhāvato apacitisahagate saṅgayhatī’’ti keci.

25. Idāni yathāvuttapuññakiriyavatthūnaṃ purimapacchimabhāgavasena pavattamānāpi cetanā tattha tattheva saṅgahaṃ gacchantīti dassetuṃ **‘‘purimā muñcanā’’**tiādi vuttaṃ. Tattha **purimā**ti dānatthāya deyyadhammaṃ dhammena samena uppādentassa, uppannaṃ ‘‘pariccajissāmī’’ti cintentassa, dakkhiṇeyyaṃ pariyesantassa ca yāva vatthuno paṭiggāhakassa hatthe vissajjanaṃ, pariṇāmanaṃ vā, tāva pavattā pubbabhāgacetanā. Paṭiggāhakassa pana hatthe vissajjanacetanā, pariṇāmanacetanā vā muñcanacetanā nāma. Sāyeva niggahītalopena **‘‘mucanā’’**ti vuttā. **‘‘Muñcanā’’**itiyeva vā pāṭho. **Parā**ti attanā vissaṭṭhavatthumhi ālayaṃ akatvā ‘‘sādhu suṭṭhu aggaṃ dānaṃ me dinna’’nti somanassacittena paccavekkhantassa uppannā aparabhāgacetanā. **Tissopi cetanā**ti iti ayañca purimā cetanā, ayañca muñcanacetanā, ayañca aparacetanāti tissopi cetanā ekato hutvā **dānamayaṃ puññaṃ hoti,** dānamayapuññakiriyavatthu nāma hotīti attho. ‘‘Puñña’’nti padaṃ apekkhitvā ‘‘hotī’’ti ekavacananiddeso. Idāni yathāvuttamatthaṃ sesesupi atidisanto āha **‘‘evaṃ sesesu dīpaye’’**ti. **Sesesū**ti sīlādīsu puññakiriyavatthūsu **evaṃ** yathāvuttanayena ‘‘sīlaṃ ‘rakkhissāmī’ti cintentassa, ‘pabbajissāmī’ti vihāraṃ gacchantassa pavattā purimacetanā, sīlaṃ samādiyantassa, pabbajantassa, sīlaṃ paripūrentassa uppannā majjhimacetanā, ‘pūritaṃ me’ti paccavekkhantassa uppannā aparacetanāti evaṃ tissopi cetanā ekato hutvā sīlamayapuññakiriyavatthu nāmā’’tiādinā **dīpaye,** pakāseyyāti attho. Nanu ca attanā katapuññānussaraṇacetanā diṭṭhijukammasaṅgahitā, ayañca aparacetanā

sāyevāti kathamassā tattha saṅgahoti? Nāyaṃ doso, visayabhedena ubhinnampi visesasabbhāvato. Puññānussaraṇañhi attanā katapuññavisayameva. Ayaṃ pana tabbatthuvisayāti pākaṭoyeva dvinnaṃ visesoti.

Ettāvatā ca yaṃ vuttaṃ ''dasapuññakiriyavatthuvaseneva pavattatī''ti, tattha dasapuññakiriyavatthūni sarūpato, saṅgahato ca niddisitvā idāni tathāpavattamānassa cassa pāṭekkaṃ pavattākāravisayaṃ dassetuṃ **''idānī''**tiādi āraddhaṃ. Tattha **aya**nti vakkhamānanidassanaṃ. Dātabbo dhammo deyyadhammo, annādidasavidhaṃ vatthu. Vuttañhi –

''Annaṃ pānaṃ vatthaṃ yānaṃ, mālāgandhavilepanaṃ;
Seyyāvasathapadīpeyyaṃ, dānavatthū dasāvime''ti.

Paṭiggāhako ādi yesaṃ desakālamittādīnaṃ te paṭiggāhakādayo, deyyadhammassa, paṭiggāhakādīnañca sampatti sampannatā **deyyadhammapaṭiggāhakādisampatti**. Tattha deyyadhammassa paṇītamanāpabhāvo dhammena samena uppannabhāvo **deyyadhammasampatti**. Paṭiggāhakānaṃ aggadakkhiṇeyyabhāvo **paṭiggāhakasampatti**. Dullabhaannapānādiko deso **desasampatti**. Tādisova kālo **kālasampatti**. Dullabhaannapānādike hi dese, kāle vā dinnaṃ ajjhāsayassa balavatāya mahapphalaṃ, somanassahetukañca hoti, tasmā te dānassa sampattivasena vuttā. **Mittasampatti** pana kalyāṇamittabhāvo. Kalyāṇamittañhi nissāya dānādīsu cittaṃ odagyappattaṃ hoti. **Paricārikasampatti** pana anāṇattiyāpi taṃtaṃkiccasampādane appamattassa paricārikajanassa paṭilābho. **Aññaṃ vā somanassahetu**nti saddhābahulatāvisuddhidiṭṭhitādibhedaṃ aññaṃ somanassakāraṇaṃ vā. **Āgammā**ti upāgamma, paṭiccāti attho. **Haṭṭhapahaṭṭho**ti somanassavasena haṭṭho ceva pahaṭṭho ca. Ubhayenapi adhikasomanassaṃ vuttaṃ. **Atthi…pe… pavatta**nti ''atthi dinnaṃ, atthi yiṭṭhaṃ, atthi hutaṃ, atthi sukatadukkaṭānaṃ kammānaṃ phalaṃ vipāko, atthi ayaṃ loko, atthi paro loko, atthi mātā, atthi pitā, atthi sattā opapātikā, atthi loke samaṇabrāhmaṇā sammaggatā sammāpaṭipannā, ye imañca lokaṃ parañca lokaṃ sayaṃ abhiññā sacchikatvā upasampajja viharantī''ti (ma. ni. 1.441) evaṃ pavattaṃ dasavidhaṃ sammādiṭṭhivatthuvasena ceva dhammavicayasambojjhaṅgaṭṭhāniyādīnaṃ vasena ca pavattaṃ. Ādi-saddena hi na kevalaṃ navannaṃyeva sammādiṭṭhivatthūnaṃ gahaṇaṃ, atha kho dhammavicayasambojjhaṅgaṭṭhāniyānampi saṅgaho. Sammā ñāyena pavattā diṭṭhi, pasatthā vā diṭṭhīti **sammādiṭṭhi,** taṃ. **Purakkhatvā**ti pubbaṅgamaṃ katvā. Tañca kho sahajātapubbaṅgamavasena ''manopubbaṅgamā dhammā''tiādīsu (dha. pa. 1-2) viya sampayogassa adhippetattā.

Anussāhitoti lobhamacchariyādivasena puññakiriyāya saṅkocaṃ anāpajjanato attanā, parena vā kenaci anussāhito hutvā. Sabhāvato hi puññappavattidassanamidaṃ. **Parehī**ti pana parapākaṭussāhadassanavasena vuttaṃ. **Paṭhama**nti desanākkamena, idha niddiṭṭhakkamena vā paṭhamaṃ. **Mahākusalacitta**nti somanassasahagatatādiaṅgapāripūriyā mahantaṃ kusalacittaṃ. Atha vā pacchimabhavikabodhisattānaṃ paṭisandhiākaḍḍhanato mahantaṃ pūjitaṃ kusalacittanti **mahākusalacittaṃ**. Sabbesampi hi sabbaññubodhisattānaṃ paṭisandhi mettāpubbaṅgamassa tihetukasomanassamayassa asaṅkhārikacittassa vipākoti vuttaṃ. Ettha ''deyyadhamma…pe… haṭṭhapahaṭṭho''ti ettāvatā imassa somanassasahagatabhāvamāha, ''sammādiṭṭhiṃ purakkhatvā''ti ñāṇasampayuttabhāvaṃ, ''anussāhito''ti pana iminā asaṅkhārikabhāvanti daṭṭhabbaṃ.

Vuttanayenevāti ''deyyadhammapaṭiggāhakādisampattiṃ, aññaṃ vā somanassakāraṇaṃ āgammā''ti evaṃ vuttanayena. **Ussāhito**ti deyyadhamme sāpekkhāditāya, sīlasampadādīsu anadhimuttatādīhi ca puññakiriyāya saṅkocāpajjanato attanā, parena vā kenaci ussāhito. **Parehī**ti pana vuttanayameva. Karoti dānādīni puññānīti sambandho. **Tamevā**ti somanassasahagatādinā taṃsadisatāya vuttaṃ. Hoti hi taṃsadisepi taṃvohāro yathā ca ''sāyeva tittirī, tāniyeva osadhānī''ti. Ettha pana ''ussāhito''ti iminā sasaṅkhārikataṃ dasseti. Sesaṃ vuttanayameva. **Imasmiṃ panatthe**ti imasmiṃ sasaṅkhārikasaddābhidheyye, ussāhitabbacittasaṅkhāte atthe taṃvisayeti attho. **Pubbappayogassā**ti puññakiriyāya saṅkoce jāyamāne tato vivecetvā samussāhanavasena pavattassa cittappayogassa. **Pubba**-ggahaṇaṃ panettha tathāpavattapubbābhisaṅkhāravasena so payogo hotīti katvā vuttaṃ, na tassa pubbakālikatāyāti vuttovāyamattho.

Paṭipattidassanenāti bhikkhū disvā deyyadhammapariccajanavandanādipaṭipattidassanena. Balanti anantīti bālā, assāsitapassāsitamatteneva jīvanti, na paññājīvitenāti adhippāyo. Bālāyeva **bālakā**. Te pana idha ''atthi dinna''ntiādinayappavattāya sammādiṭṭhiyā abhāvena asañjātabuddhino dārakā. Pākaṭavasena cettha **bālaka**-ggahaṇaṃ. Sahasā karaṇādikāle pana itaresampi ñāṇavippayuttaṃ hotīti. Somanassaṃ jātaṃ etesanti **somanassajātā,** jātasomanassāti attho. **Sahasā**ti sīghaṃ sīghaṃ dātukāmatāya uppattisamakālameva.

Ettha ca ''paṭipattidassanenā''ti iminā paresaṃ payogābhāvamāha, ''jātaparicayā''ti attano payogābhāvaṃ. Ubhayenāpi imassa asaṅkhārikabhāvaṃ dīpeti. ''Bālakā, sahasā''ti ca imehi ñāṇavippayuttabhāvamāha, ''bhikkhū…pe… jātā''ti somanassasahagatabhāvaṃ. Atha vā ''paṭipatti…pe… paricayā''ti iminā asaṅkhārikabhāvassa ''bālakā bhikkhū…pe… jātā''ti ca imehi ñāṇavippayuttasomanassasahagatabhāvassa ca dīpitattā ''sahasā''ti vacanena

yathāvuttameva ñāṇavippayuttaasaṅkhārikabhāvaṃ pakāseti. Evaṃ sati paṭilomato somanassasahagatādibhāvo dassito hoti. Anulomato pana ‘‘somanassajātā’’ti iminā somanassasahagatabhāvaṃ, sahasā-ggahaṇena ñāṇavippayuttāsaṅkhārikabhāvaṃ dīpeti. ‘‘Paṭipatti…pe… disvā’’ti ettāvatā pana somanassasahagatādibhāvassa kāraṇaṃ vuttanti. **Te**ti te ñātakā, te bālakāti vā attho. **‘‘Somanassahetūnaṃ abhāvaṃ āgammā’’**ti idaṃ nidassanamattaṃ daṭṭhabbaṃ. Majjhattārammaṇaṃ tathārūpe cetobhisaṅkhārādayopi hi upekkhāsahagatatāya kāraṇamevāti. Cittassa somanassābhāve puggalassapi somanassarahitatā hotīti **‘‘catūsupi…pe… hontī’’**ti puggalādhiṭṭhānaṃ katvā vuttaṃ, somanassarahitā honti puññaṃ karontāti adhippāyo. **‘‘Eva’’**ntiādi nigamanaṃ.

Imesu pana aṭṭhasu viññāṇesu somanassasahagatato upekkhāsahagataṃ balavataraṃ, ñāṇavippayuttato ñāṇasampayuttaṃ, sasaṅkhārikato asaṅkhārikaṃ sadisaṃ balavataraṃ. Visadisaṃ pana vedanāñāṇappayogavasena balavaṃ, dubbalañca hoti. Somanassasahagatatihetukaasaṅkhārikato hi upekkhāsahagatatihetukasasaṅkhārikaṃ balavataraṃ, upekkhāsahagataduhetukaasaṅkhārikato somanassasahagatatihetukaasaṅkhārikaṃ balavataraṃ. Iti catutthacittato tatiyacittaṃ balavataraṃ, tato aṭṭhamacittaṃ, tato sattamacittaṃ, tato dutiyacittaṃ, tato paṭhamacittaṃ, tato chaṭṭhacittaṃ, tato pañcamacittanti evamimesaṃ balavabalavatarabhāvo veditabbo.

26. Evaṃ pāḷiyaṃ āgatanayena vedanāñāṇappayogabhedato aṭṭhavidhataṃ niddisitvā idāni aṭṭhakathāyaṃ āgatapuññakiriyādīnaṃ vasenapi pabhedaṃ dassetuṃ **‘‘dasa puññakriyādīna’’**ntiādi vuttaṃ. **Ādi-**saddena channaṃ ārammaṇānaṃ, catunnaṃ adhipatīnaṃ, tiṇṇaṃ kammānaṃ, hīnādibhedassa ca saṅgaho daṭṭhabbo. Tenevāhu –

‘‘Kamena puññavatthūhi, gocarādhipatīhi ca;
Kammahīnādito cāpi, gaṇeyya nayakovido’’ti.

27. Idāni tathāpavattamānassa tassa yo yo tesaṃ tesaṃ vasena labbhamāno gaṇanaparicchedo, taṃ sampiṇḍitvā dassetuṃ **‘‘sattarasa sahassānī’’**tiādi vuttaṃ. Tatthevaṃ gaṇanā veditabbā – imāni tāva aṭṭha viññāṇāni dasannaṃ puññakiriyavatthūnaṃ vasena pavattanato paccekaṃ dasa dasāti katvā asīti cittāni honti, tāni ca chasu ārammaṇesu pavattanato chaggunitāni sāsītikāni cattāri satāni honti, tāni catunnaṃ adhipatīnaṃ sahayogavasena catugguṇitāni sahassaṃ, vīsādhikāni ca nava satāni honti, tāni ca kāyavacīmanosaṅkhātānaṃ tiṇṇaṃ kammānaṃ vasena tiguṇitāni sasaṭṭhisattasatādhikāni pañca sahassāni honti, tāni ca hīnamajjhimapaṇītabhedato tiguṇitāni sāsītikadvisatādhikāni sattarasa sahassāni hontīti. Nanu ca ñāṇavippayuttacittānaṃ vīmaṃsādhipatisahayogābhāvato adhipativasena sahassaṃ, sāsītikāni ca cha satāni hontīti tāni kammādīnaṃ vasena sampiṇḍitāni vīsasatādhikāni pannarasa sahassāni bhavantīti? Saccametaṃ, sotapatitavasena pana taṃ anādiyitvā adhipatigaṇanā gahitāti na tassa vasena gaṇanahāni katāti daṭṭhabbaṃ.

Nanu ca ‘‘savipākaṃ kusala’’nti vuttaṃ, taṃ pana kathaṃ, kuhiṃ, kiṃ phalatīti codanaṃ sandhāyāha **‘‘taṃ panā’’**tiādi. Yasmā tihetukaṃ kusalaṃ tihetukaṃ vā duhetukaṃ vā paṭisandhiṃ deti, nāhetukaṃ paṭisandhiṃ deti. Yadā ca tihetukaṃ paṭisandhiṃ janeti, tadā pavatte soḷasa vipākāni abhinipphādeti. Yadā dvihetukaṃ, tadā dvādasa. Duhetukaṃ pana duhetukamahetukañca paṭisandhiṃ janeti, na tihetukaṃ. Yadā ca duhetukaṃ janeti, tadā pavattiyaṃ dvādasa. Yadā ahetukaṃ, tadā aṭṭha. Ye pana āgamanato vipākassa saṅkhārabhedamicchanti, tesaṃ matena tihetukaṃ dvādasa, dasa vā vipaccati, duhetukaṃ dasa, aṭṭha vā, tasmā vuttaṃ **‘‘yathānurūpa’’**nti. Nānāvidhasampattiṭṭhānabhāvato sobhanā, gantabbato gati cāti sugati, kāmāvacarabhavova sugati kāmāvacarasugati. Tassaṃ **kāmāvacarasugatiyaṃ. Bhavabhogasampatti**nti ettha ca bhavatīti bhavo, upapattibhavasaṅkhātānaṃ vipākakkhandhakaṭattārūpānametaṃ gahaṇaṃ, bhuñjitabbato bhogo, pavattiyaṃ paṭilabhitabbasampatti, bhavoti vā paṭisandhi, bhogo sesavipākakaṭattārūpehi saha pavattiyaṃ paṭilabhitabbā sampatti, bhavo ca bhogo ca bhavabhogo, teyeva sampannabhāvato sampatti, tesaṃ vā sampatti bhavabhogasampatti, taṃ **abhinipphādeti,** janakavasena ca upanissayavasena ca sādhetīti attho. Ettha ca bhavabhogasampattīnaṃ niravasesato labbhamānaṭṭhānaṃ sandhāya ‘‘kāmāvacarasugatiya’’nti vuttaṃ. Sahetukavipākavajjaṃ pana pavattivipākakaṭattārūpasabhāvaṃ bhavasampattiṃ, ekaccabhogasampattiñca, bhogasampadameva vā avisesena sugatiyaṃ duggatiyampi abhinipphādetiyeva. Nāgasupaṇṇādīnampi hissa devasampattisadisaṃ manuññaṃ bhogajātaṃ, tabbisayāni ca vipākacittāni, suvaṇṇatāsussaratādi ca taṃ sabbaṃ kāmāvacarakusalasseva phalaṃ. Na hi akusalassa iṭṭhaphalaṃ atthi. Vuttañhetaṃ – ‘‘aṭṭhānametaṃ anavakāso, yaṃ akusalassa iṭṭho kanto vipāko saṃvijjatī’’ti.

Kāmāvacarakusalavaṇṇanā niṭṭhitā.

Rūpāvacarakusalavaṇṇanā

Idāni yasmā kāmāvacarakusalānantaraṃ uddiṭṭhassa rūpāvacarakusalassa niddesāvakāso anuppatto, tasmā taṃ dassanatthaṃ **‘‘itaresū’’**tiādi āraddhaṃ. Tattha **itaresū**ti yathāvuttakāmāvacarakusalato itaresu, rūpāvacarādīsūti attho. **Savatthukato ekavidhaṃ** ekantena vatthusannissitattā. Na hi arūpadhātuyaṃ rūpāvacaradhammā labbhanti

rūpavirāgabhāvanāya nibbattattā puna rūpāvacarajjhānasamāpattiyā abhāvato.

Hīnamajjhimapaṇītabhedatoti ettha pubbe viya adhipatīnaṃ hīnādibhāvehi jhānassa hīnādibhāvo yojetabbo. Atha vā paṭiladdhamattamanāsevitaṃ **hīnaṃ** paridubbalabhāvato, nātisubhāvitaṃ aparipuṇṇavasibhāvaṃ **majjhimaṃ,** ativiya subhāvitaṃ pana sabbaso paripuṇṇavasibhāvaṃ **paṇītaṃ**. Tathā uḷārapuññaphalakāmatāvasena pavattitaṃ **hīnaṃ,** lokiyābhiññatthāya pavattitaṃ **majjhimaṃ,** vivekakāmatāya ariyabhāve ṭhitena pavattitaṃ **paṇītaṃ**. Attahitāya vā pavattitaṃ **hīnaṃ,** kevalaṃ alobhajjhāsayena pavattitaṃ **majjhimaṃ,** parahitāya pavattitaṃ **paṇītaṃ**. Vaṭṭajjhāsayena vā pavattitaṃ **hīnaṃ,** vivekajjhāsayena pavattitaṃ **majjhimaṃ,** vivaṭṭajjhāsayena lokuttarapādakatthaṃ pavattitaṃ **paṇītaṃ**.

Paṭipadādibhedatoti dukkhapaṭipadādandhābhiññādīnaṃ paṭipadābhiññānaṃ bhedena. Paṭipadāvacaneneva vā tadavinābhāvato abhiññāpi labbhati. Tathā hettha paṭipadācatukkanti voharantīti **ādi-**saddena adhipatiādīnaṃ saṅgaho daṭṭhabbo, tasmā **paṭipadādibhedato**ti paṭipadābhedato, adhipatibhedato, ārammaṇabhedato, hānabhāgiyādibhedatoti attho. Tattha paṭipadābhedato tāva dukkhapaṭipadaṃ dandhābhiññaṃ, dukkhapaṭipadaṃ khippābhiññaṃ, sukhapaṭipadaṃ dandhābhiññaṃ, sukhapaṭipadaṃ khippābhiññanti evaṃ catubbidhaṃ hoti. Tattha dukkhā paṭipadā assāti **dukkhapaṭipadaṃ**. Dandhā abhiññā assāti **dandhābhiññaṃ**. Esa nayo **''dukkhapaṭipadaṃ khippābhiñña''**ntiādīsupi.

Tattha appahīnanīvaraṇassa, avikkhambhitajhānanikantikassa ca ñāṇakiccassa aparibyattatāya pariniṭṭhitasakalapubbakiccassa ''pathavī pathavī''ti vā ''āpo āpo''ti vā evaṃ pavattapaṭhamasamannāhārato paṭṭhāya yāva tassa tassa jhānassa upacāruppattiyā nīvaraṇappahānaṃ, nikantivikkhambhanañca hoti, tāva pavattā pubbabhāgabhāvanā **paṭipadā** nāma ''paṭipajjati jhānaṃ etāyā''ti katvā. Pahīnanīvaraṇassa, pana vikkhambhitajhānanikantikassa ca ñāṇakiccassa paribyattabhāvato upacārajjhānaṃ ādiṃ katvā yāva appanāya uppatti, tāva pavattā paññā pubbabhāgapaññāya visiṭṭhabhāvato **abhiññā** nāma, tasmā yo ādito kilese jhānanikantiñca vikkhambhento dukkhena sasaṅkhārena sappayogena kilamanto vikkhambheti, vikkhambhitakilesajhānanikanti ca appanāparivāsaṃ vasanto cirena aṅgapātubhāvaṃ pāpuṇāti, tassa dukkhapaṭipadaṃ, dandhābhiññañca jhānaṃ hoti. Yo pana sasaṅkhārena kilesādike vikkhambhetvā na cirena aṅgapātubhāvaṃ pāpuṇāti, tassa dukkhapaṭipadaṃ, khippābhiññañca. Yo kilesādike vikkhambhento sukhena akilamanto vikkhambheti, appanāparivāsaṃ pana cirāyati, tassa sukhapaṭipadaṃ, dandhābhiññaṃ. Yo pana sukheneva kilesādike vikkhambhetvā sīghameva appanaṃ pāpuṇāti, tassa sukhapaṭipadaṃ, khippābhiññanti veditabbaṃ.

So panāyaṃ paṭipadābhiññānaṃ bhedo kilesindriyādhikāravasena veditabbo. Yassa hi rāgādayo kilesā tibbā honti, saddhāpañcamakāni ca indriyāni mudūni. Yo ca samathavipassanāsu akatādhikāro, tassa pavattajhānaṃ dukkhapaṭipadaṃ, dandhābhiññañca hoti. Tassa hi kilesasamudācāratibbatāya nīvaraṇavikkhambhanassa kicchena kasirena samijjhanato paṭipadā dukkhā asukhā, tasseva saddhādīnaṃ indriyānaṃ mudutāya abhiññāpi dandhā mandā asīghappavattinī hoti. Bhavantare vā samathe akatādhikārattā paṭipadā dukkhā, vipassanāya akatādhikārattā abhiññāpi dandhā. Yo pana vuttaviparīto hoti, tassa kilesānaṃ atibbasamudācāratāya, indriyānañca tikhīṇatāya samathavipassanāsu katādhikāratāya yathākkamaṃ sukhapaṭipadā, khippābhiññā ca hoti. Bhavantare kataparicayassa hi yathā paguṇaṃ katvā vissaṭṭhagantho appamattakena payogena suppavatti vācuggato ca hoti, evaṃ bhāvanā appakasireneva ijjhatīti. Svāyaṃ akato, kato ca adhikāro samathanissito paṭipadāyaṃ vutto samādhippadhānattā paṭipadāya. Vipassanānissito abhiññāya ñāṇappadhānattā appanāyāti daṭṭhabbaṃ.

Yo pana tibbakileso tikkhindriyo vipassanāyameva vā katādhikāro hoti, tassa vuttanayena dukkhā paṭipadā, khippā pana abhiññā hoti, tabbiparītassa sukhapaṭipadā dandhābhiññāti. Tasmā kilesānaṃ tibbamandabhāvato, indriyānaṃ tikhiṇamudubhāvato, pubbaparicayassa ca sambhavāsambhavavasenāti evaṃ kilesindriyādhikāravasena imāsaṃ bhedo veditabbo.

Apica yāni parato sappāyāsappāyāni, palibodhupacchedādīni pubbakiccāni, appanākosallāni ca āgamissanti, tesu yo upacārādhigamato pubbe, pacchā ca asappāyasevī hoti, tassa dukkhā paṭipadā, dandhā ca abhiññā hoti. Ubhayattha sappāyasevino sukhā paṭipadā, khippā ca abhiññā. Yo pana tato pubbabhāge asappāyaṃ sevitvā aparabhāge sappāyasevī hoti, tassa dukkhā paṭipadā, khippā abhiññā. Tabbiparītassa sukhā paṭipadā, dandhā abhiññā ca veditabbā.

Tathā palibodhupacchedādipubbakiccaṃ asampādetvā bhāvanamanuyuñjantassa saparipanthatāya dukkhā paṭipadā, vipariyāyena aparipanthatāya sukhā. Appanākosallāni asampādentassa ñāṇassa avisadatāya dandhā abhiññā hoti, sampādentassa vipariyāyato khippā abhiññāti. Kiñca – taṇhāvijjātibhavanavasena etāsaṃ bhedo veditabbo. Taṇhābhibhūtassa hi dukkhā paṭipadā hoti tassā samādhissa ujupaṭipakkhattā samathapaṭipadāya paripanthakabhāvato, anabhibhūtassa tadabhāvato sukhā. Avijjābhibhūtassa ca tassā paññāya ujupaṭipakkhabhāvato dandhā abhiññā, itarassa khippā abhiññāti. So panāyaṃ paṭipadābhedo kevalaṃ samathabhāvanāvasena paṭiladdhajjhānassa,

maggādhigamavasena paṭiladdhajjhānassa pana natthi dukkhapaṭipadādibhedo. Keci pana maggavaseneva tassa paṭipadādibhedaṃ vaṇṇenti ''maggassa hi dukkhapaṭipadādibhāve tasmiṃ dukkhapaṭipadādika''nti.

Adhipatibhedādīsu pana chandādhipateyyaṃ cittādhipateyyaṃ vīriyādhipateyyaṃ vīmaṃsādhipateyyanti evaṃ adhipatibhedato, parittaṃ parittārammaṇaṃ, parittaṃ appamāṇārammaṇaṃ, appamāṇaṃ parittārammaṇaṃ, appamāṇaṃ appamāṇārammaṇanti evaṃ ārammaṇabhedato, hānabhāgiyaṃ ṭhitibhāgiyaṃ visesabhāgiyaṃ nibbedhabhāgiyanti evaṃ hānabhāgiyādibhedato ca catubbidhatā veditabbā. Tattha ''chandavato ce jhānaṃ nibbattissati, mayhampi nibbattissatī''ti evaṃ chandaṃ dhuraṃ katvā uppannaṃ **chandādhipateyyaṃ**. Esa nayo **''cittādhipateyyā''**dīsupi. Appaguṇaṃ pana uparijhānassa paccayo bhavituṃ asakkontaṃ **parittaṃ,** suppasarāvamattesu avaḍḍhitārammaṇesu nibbattaṃ **parittārammaṇaṃ**. Vuttapaṭipakkhato pana yathākkamaṃ **appamāṇārammaṇā**dīni veditabbāni. Hānabhāgiyādivisesaṃ sayameva vakkhati.

Jhānaṅgayogabhedatoti katthaci pañca jhānaṅgāni, katthaci cattāri, katthaci tīṇi, katthaci dve, katthaci aparāni dveti evaṃ jhānaṅgānaṃ sampayogabhedato. Nanu cettha kāmāvacarakusale viya saṅkhārabhedo kasmā na gahito. Idampi hi kevalaṃ samathānuyogavasena paṭiladdhaṃ sasaṅkhāraṃ, maggādhigamavasena paṭiladdhamasaṅkhāraṃ, tasmā ''jhānaṅgasaṅkhārayogabhedato dasavidha''nti vattabbanti? Nayidamevaṃ, maggādhigamavasena sattito paṭiladdhassāpi aparabhāge parikammavaseneva uppajjanato, tasmā sabbassapi jhānassa parikammasaṅkhātapubbābhisaṅkhārena vinā kevalaṃ adhikāravasena anuppajjanato ''asaṅkhāra''ntipi vattuṃ na sakkā, adhikārena ca vinā kevalaṃ parikammābhisaṅkhāreneva anuppajjanato ''sasaṅkhāra''ntipi vattuṃ na sakkāti jhānaṅgayogabhedato pañcavidhatā ca vuttāti.

Kāmacchando byāpādo thinamiddhaṃ uddhaccakukkuccaṃ vicikicchāti imāni pañca nīvaraṇāni vippahīnāni etassāti **kāmacchanda…pe… vippahīnaṃ**. ''Agyāhito''ti ettha āhita-saddassa viya vippahīna-saddassettha paravacanaṃ daṭṭhabbaṃ. Kāmacchandādīhi vā vippahīnaṃ visaṃyuttaṃ tesaṃ pahāyakabhāvenāti **kāmacchanda… pe… vippahīnaṃ**. Tattha kāmetīti kāmo, chandanaṭṭhena chando cāti kāmacchando, bahalakāmarāgassetaṃ adhivacanaṃ. Byāpādādīnamatthaṃ vakkhati. Yasmā kāmacchandādīsu appahīnesu jhānaṃ nuppajjati, tasmā tānissa pahānaṅgānīti veditabbāni. Nanu aññepi akusalā dhammā iminā jhānena pahīyanti, atha kasmā pañceva pahānaṅgavasena vuttānīti? Visesena jhānantarāyakarattā. Kāmacchandavasena hi nānāvisayapalobhitaṃ cittaṃ na ekattārammaṇe samādhiyati. Kāmacchandābhibhūtaṃ vā nānāvisayasamupabyūḷhāya kāmadhātuyā pahānapaṭipadaṃ na paṭipajjati, byāpādena ca ārammaṇe paṭihaññamānaṃ na samāhitaṃ pavattati, thinamiddhābhibhūtaṃ akammaññaṃ hoti, uddhaccakukkuccaparetaṃ avūpasantameva hutvā paribbhamati, vicikicchāupahataṃ jhānādhigamapaṭipadaṃ nārohati ''sammāsambuddho nu kho, na nu kho, pathavī pathavī''tiādinā pavattamanasikārena ''jhānaṃ siyā nu kho, na nu kho''tiādinā vicikicchantassa jhānādhigamapaṭipadāya asaṃsijjhanato. Yato vakkhati –

''Bhāgī assamahaṃ addhā, imāya paṭipattiyā;
Pavivekasukhassāti, katvā ussāhamuttama''nti.

Tasmā samādhiādīnaṃ ujuvipaccanīkabhāvena visesena jhānādhigamassa antarāyakaraṇato etāneva pahānaṅgānīti vuttāni. Hoti cettha –

''Paccanīkā yato pañca, samādhādīnamettha hi;
Jhānantarāyikā tasmā, pahānaṅge niyāmitā''ti.

Evamidaṃ pahānaṅgavasena dassetvā idāni sampayogaṅgavasena dassetuṃ **''vitakka…pe… sampayutta''**nti vuttaṃ. Tattha vitakkādayo vacanatthalakkhaṇādivasena upari āgamissanti. Yasmā pana imesu uppannesu jhānaṃ uppannaṃ nāma hoti, tenassa imāni sampayogaṅgānīti veditabbāni, tasmā na etehi samannāgataṃ aññadeva jhānaṃ nāma atthīti gahetabbaṃ. Yathā pana nemiādiaṅgasamudāye rathādivohāro hoti, evaṃ jhānaṅgasamudāye jhānavohāro. Vuttampi hetaṃ **vibhaṅge** ''jhānanti vitakko vicāro pīti sukhaṃ cittassekaggatā''ti (vibha. 569). Kasmā pana aññesupi phassādīsu sampayuttadhammesu vijjamānesu imāniyeva pañca jhānaṅgavasena vuttānīti? Vuccate – upanijjhānakiccavantatāya, kāmacchandādīnaṃ ujupaṭipakkhabhāvato ca. Vitakko hi ārammaṇe cittaṃ abhiniropeti, vicāro anubandhati. Evaṃ jhānādhigamassa visesapaccayabhūtehi tehi avikkhepāya samādahitapayogassa cetaso payogasampattisamuṭṭhānā pīti pīṇanaṃ, sukhañca upabrūhanaṃ karoti. Atha naṃ sasampayuttadhammaṃ etehi abhiniropanānubandhanapīṇanaupabrūhanehi anuggahitā ekaggatā samādhānakiccena attānaṃ anuvattāpentī ekattārammaṇe samaṃ, sammā ca ādhiyati, indriyasamatāvasena samaṃ, paṭipakkhadhammānaṃ dūrībhāvena līnuddhaccābhāvena sammā ca ṭhapetīti evametesameva upanijjhānakiccaṃ āveṇikaṃ. Kāmacchandādipaṭipakkhabhāvena pana sayameva vakkhati. Evaṃ upanijjhānakiccavantatāya, kāmacchandādīnaṃ ujupaṭipakkhabhāvato ca imeyeva pañca jhānaṅgabhāvena vavatthitāti. Yathāhu –

‘‘Upanijjhānakiccattā, kāmādipaṭipakkhato;
Santesupi ca aññesu, pañceva jhānasaññitā’’ti.

Desanākkamato, mahaggatadhammesu paṭhamaṃ adhigantabbato ca **paṭhamaṃ,** paṭhamaṃ samāpajjitabbantipi **paṭhama**nti vadanti. Taṃ pana na ekantalakkhaṇaṃ jhānapaṭilomādivasena samāpajjane asambhavato.

Purimapacchimacittesu uppajjamānassāpi appanākkhaṇe anuppajjanato vitakko vippahīno etassa, tato vā etaṃ vippahīnanti **vitakkavippahīnaṃ**. Bhāvanāya hi pahīnattā vitakko jhānakkhaṇe nuppajjati. Asaṃkiliṭṭhasabhāvattā pana upacārabhāvanāya ca taṃ pahātuṃ asamatthabhāvato purimabhāge, pacchābhāge ca apaccanīkacittappavattito uppajjatiyevāti.

Nanu ca ‘‘asaṃkiliṭṭhasabhāvattā’’ti vuttaṃ, atha kathaṃ jhānena esa pahīyati? Na hi kusalehi asaṃkiliṭṭhadhammassa pahānaṃ atthi rāgādisaṃkiliṭṭhānaṃ pāpadhammānametassa ujupaṭipakkhabhāvatoti? Vuccate – asaṃkiliṭṭhasabhāvassāpi etassa oḷārikatāya dubbalabhāvato jhānakkhaṇe anuppattisabhāvāpādanatthaṃ tattha nikantivikkhambhanavasena dutiyajjhānabhāvanā hotīti tassā balena taṃ jhānakkhaṇe anuppajjantaṃ nikantivikkhambhanavasena vā vikkhambhitaṃ pahīnaṃ nāma hoti. Yadi evaṃ upacārenapi nikanti vikkhambhīyatīti tatthapissa pahānaṃ siyā, yathā paṭhamajjhānassa upacāre nīvaraṇānīti? Nayidamevaṃ, nīvaraṇappahānassa viya vitakkārammaṇikanikanti vikkhambhanassa upacārena sātisayaṃ anipphajjanato. Sātisayañhi tattha nikantippahānaṃ appanāya eva hoti, tasmā yadavocumhā ‘‘upacārabhāvanāya ca taṃ pahātuṃ asamatthabhāvato’’ti, taṃ suṭṭhu upaparikkhitvā vuttanti daṭṭhabbaṃ. **‘‘Vicāravippahīna’’**ntiādīsupi vuttanayānusārena attho daṭṭhabbo. Dutiyajjhāneyeva pahīnassa vitakkassa idha appavattimattadassanatthaṃ **‘‘vitakkavicāravippahīna’’**nti vitakka-ggahaṇaṃ kataṃ. Evaṃ **‘‘vitakkavicārapītivippahīna’’**ntiādīsupi.

Yathāsambhavanti pathavīkasiṇādīsu yaṃ yaṃ ārammaṇaṃ yassa yassa sambhavati, tadanatikkamato. Kasiṇānāpānesu hi pañceva jhānāni pavattanti, asubhakāyagatāsatīsu paṭhamajjhānaṃ, anupekkhābrahmavihāresu pañcamajjhānavajjāni, upekkhābrahmavihāre pañcamajjhānanti.

Pathavīkasiṇādīsūti ettha **ādi-**ggahaṇena kevalaṃ āpokasiṇādīnameva, atha kho asubhādīnampi appanāvahakammaṭṭhānānaṃ saṅgahoti daṭṭhabbaṃ. Ettha ca abhibhāyatanavimokkhajhānāni pavattākāramattato bhinnāni, ārammaṇato pana kasiṇāyatanāneva hontīti kasiṇāyatanajhāneheva tāni saṅgahitāni. **‘‘Yathāsambhavaṃ… pe… anekavidha’’**nti vā vacanena rūpāvacarajjhāne sabbopi labbhamānakabhedo saṅgahitoti abhibhāyatanavimokkhajhānāni visuṃ na vuttāni, tāni pana sarūpato evaṃ veditabbāni.

Tattha ñāṇuttarassa yogāvacarassa pathavīkasiṇādiārammaṇaṃ abhibhavitvā ‘‘na mettha appanānibbattane bhāro’’ti paṭipannassa nimittuppattito uddhaṃ dutiyatatiyavīthiyaṃ, catutthapañcamavīthiyaṃ vā paṭiladdhaṃ jhānaṃ **abhibhāyatanaṃ** nāma. Tañhi ārammaṇaṃ abhibhavatīti abhibhū, yogino sukhavisesānaṃ adhiṭṭhānatāya, manāyatanadhammāyatanapariyāpannatāya vā āyatananti abhibhāyatanaṃ, abhibhavitabbaṃ vā abhibhū, ālambaṇaṃ, taṃ āyatanamassāti abhibhāyatanaṃ. Atha vā ālambaṇābhibhavanatoyeva abhibhū, parikammaṃ, ñāṇaṃ vā, taṃ āyatanaṃ kāraṇamassāti abhibhāyatanaṃ. Parikammaṃ, ñāṇaṃ vā ālambaṇaṃ abhibhavitvā pavattamānaṃ upacāruppattito pañcamavīthimanatikkamitvā appanaṃ nibbatteti. Pañcamavīthito paraṃ nibbattaṃ pana abhibhavitukāmatāya nibbattitampi abhibhāyatanaṃ nāma na hoti. Sāmaññagatiyā pana kasiṇāyatanameva hoti. Imameva hi sīghatarappavattiṃ sandhāya **aṭṭhakathāyaṃ** ‘‘tāni abhibhavitvā samāpajjati, saha nimittuppādenevettha appanaṃ nibbattetī’’ti (dha. sa. aṭṭha. 204) vuttaṃ. Nanu ca aṭṭhakathāyaṃ yathārutavaseneva attho kasmā na gayhati. ‘‘Saha nimittuppādenevā’’ti (dha. sa. aṭṭha. 204) hi vuttattā nimittuppattiyā sahuppannaṃ jhānamabhibhāyatananti viññāyatīti? Nayidamevaṃ, nimittuppādena saha appanāya asambhavato. Nimittuppādoti hi idha paṭibhāganimittassa uppatti tadārammaṇassa vā upacārajjhānassa, kiṃ tāva paṭibhāganimittuppattiyā saha appanāya nibbatti upacārajjhāne asati tassā asambhavato, nāpi upacārajjhānena saha ekavīthiyaṃ nibbatti tassā upacārabhāvanāpabandhasevitabbabhāvena tadā asambhavato, tasmā nāticirāyanappavattidassanatthaṃ samīpimhi samīpakārīyūpacārena aṭṭhakathāyaṃ tathā vuttanti veditabbaṃ. Yadi nimittuppattito nāticirappavattamabhibhāyatanaṃ, kathaṃ tassa dandhābhiññākhippābhiññābhedo pāḷiyaṃ vuttoti? Vuccate – catutthapañcamajavanavīthiyaṃ uppannaṃ cirakālanibbattitāya dandhābhiññaṃ, dutiyatatiyavīthiyaṃ uppannaṃ tabbiparītalakkhaṇatāya khippābhiññanti. Keci pana ‘‘abhibhāyatanaṃ nāma vasibhāvappattameva, netara’’nti vadanti, taṃ tesaṃ matimattaṃ, vasibhāvappattiyā nimittuppattito dūratarabhāvena ‘‘saha nimittuppādenevettha appanaṃ nibbattetī’’ti aṭṭhakathāvacanena saha virujjhanato.

Apica vasibhāvappattaṃ jhānaṃ abhibhavanakāraṇanirapekkhaṃ vasibhāvabaleneva sakkaccaṃ samāpajjituṃ na sakkāti na taṃ abhibhāyatanaṃ nāma hoti, tasmā appattavasibhāvā paṭhamuppannāyeva abhibhāyatananti niṭṭhamettha gantabbaṃ. Yadi evaṃ kathaṃ ‘‘appamāṇaṃ parittārammaṇaṃ, appamāṇaṃ appamāṇārammaṇa’’nti (dha. sa. 212-

213) abhibhāyatanadesanāyaṃ vuttaṃ. Vasibhāvappattañhi jhānaṃ appamāṇanti vuccati. Idañca uppannamattattā parittamevāti? Nāyaṃ doso. Paṭhamaṃ abhibhāyatanavasena paṭiladdhajjhānaṃ pacchā vasibhāvappattampi abhibhāyatananāmameva labhatīti vasibhāvappattamabhibhāyatanaṃ appamāṇaṃ, itaraṃ parittaṃ.

Atha vā vasibhāvappattaṃ appamāṇanti ukkaṃsagatipariggahavasena vuccati. Taṃ pana yaṃ balavataraṃ, taṃ appamāṇanti imassa atthassa upalakkhaṇaṃ katvā vadanti. Balavabhāvanibandhanaṃ appamāṇattaṃ. Balavabhāvo ca paṭhamaappanāvārato pacchimapacchimaappanāvārānaṃ balavatāya avasitāpattepi jhāne sambhavatīti balavantaṃ appamāṇaṃ, itaraṃ parittanti evaṃ avasitāpattepi jhāne appamāṇādibhāvo veditabbo. Atha vā appanāya balavabhāvo nāma upacārassa balavatāya sati hoti. Upacārañca taṃ balavaṃ, yaṃ sahasā appanaṃ uppādetuṃ sakkuṇeyya, tasmā khippābhiññānaṃ dvinnaṃ abhibhāyatanajhānānaṃ upacāravīthiyā anantaraṃ dutiyavīthiyaṃ uppannaṃ upacārajjhānassa balavatāya sayampi balavataranti appamāṇaṃ nāma hoti. Dutiyavīthimatikkamitvā tatiyavīthiyaṃ uppannaṃ taditarasabhāvatāya parittaṃ. Tathā dandhābhiññānaṃ catutthavīthiyaṃ uppannaṃ appamāṇaṃ. Pañcamavīthiyaṃ uppannaṃ parittanti. Atha vā yattha katthaci appanāvīthiyaṃ pañcamaṃ uppajjanakaappanāto catutthaṃ uppajjamānāya balavabhāvoti taṃvasenāpettha parittaappamāṇatā veditabbā.

Taṃ panetaṃ gaṇanato aṭṭhavidhaṃ hoti. Yathāha –

> ‘‘Ajjhattaṃ arūpasaññī bahiddhā rūpāni passati parittāni, ‘tāni abhibhuyya jānāmi passāmī’ti evaṃsaññī hoti. Ajjhattaṃ arūpasaññī bahiddhā rūpāni passati parittāni suvaṇṇadubbaṇṇāni. Ajjhattaṃ arūpasaññī bahiddhā rūpāni passati appamāṇāni. Ajjhattaṃ arūpasaññī bahiddhā rūpāni passati appamāṇāni suvaṇṇadubbaṇṇāni, tāni abhibhuyya jānāmi passāmi. Nīlāni nīlavaṇṇāni nīlanidassanāni nīlanibhāsāni, tāni abhibhuyya jānāmi passāmi. Pītāni pītavaṇṇāni pītanidassanāni pītanibhāsāni. Lohitāni lohitavaṇṇāni lohitanidassanāni lohitanibhāsāni. Odātāni odātavaṇṇāni odātanidassanāni odātanibhāsāni, ‘tāni abhibhuyya jānāmi passāmī’ti evaṃsaññī hotī’’ti (dī. ni. 2.173; 3.338; ma. ni. 2.249; a. ni. 1.427-434; 8.65).

Tattha **ajjhattaṃ arūpasaññī**ti alābhitāya vā anatthikatāya vā ajjhattesu kesādīsu parikammaappanāsaññāvirahito. **Bahiddhā rūpāni passatī**ti bahiddhā aṭṭhasu kasiṇesu, catūsu bhūtakasiṇesu eva vā kataparikammakatāya parikammavasena ceva appanāvasena ca tāni bahiddhā aṭṭha, cattāri vā kasiṇarūpāni passati. **Parittānī**ti amahantāni. **Abhibhuyyā**ti yathā mahagghaso sampannagahaṇiko puriso kaṭacchumattaṃ bhattaṃ labhitvā ‘‘kiṃ ettha bhuñjitabbaṃ bhattaṃ atthī’’ti saṅkaḍḍhitvā sabbaṃ ekakabaḷameva karoti, evameva ñāṇuttariko puggalo visadañāṇo ‘‘kiṃ ettha parittake ārammaṇe samāpajjitabbaṃ atthi, nāyaṃ mama bhāro’’ti tāni rūpāni parikammena, ñāṇena vā abhibhavitvā samāpajjati. Heṭṭhā vuttanayena sīghaṃ appanaṃ nibbatteti. **‘‘Jānāmi passāmī’’**ti iminā panassa pubbābhogo kathito, tadāgamanato ca antosamāpattiyaṃ cittābhisaṅkhāro. Itarathā anena ābhogamatte kathite tena sādhitabbaṃ jhānaṃ na vuttaṃ hoti, abhibhāyatanadesanāvāyaṃ jhānavisayāti. **Āgamaṭṭhakathāsu** pana samāpattito vuṭṭhitassa pubbabhāgabhāvanāvasena jhānakkhaṇe pavattamabhibhavanākāraṃ gahetvā pavattamābhogaṃ sandhāya –

> ‘‘Iminā panassa ābhogo kathito. So ca kho samāpattito vuṭṭhitassa, na antosamāpattiya’’nti (dī. ni. aṭṭha. 2.173; ma. ni. aṭṭha. 2.249; a. ni. aṭṭha. 3.8.65) vuttaṃ.

Dutiye **suvaṇṇadubbaṇṇānī**ti parisuddhāparisuddhavaṇṇāni. Parisuddhāni hi nīlādīni suvaṇṇāni, aparisuddhāni dubbaṇṇānīti idha adhippetāni.

Tatiye **appamāṇānī**ti vuddhippamāṇāni vipulāni khalamaṇḍalādīni. Vaḍḍhanavasena panettha appamāṇatā na gahitā kasiṇavaḍḍhanassa idha asambhavato. Kasiṇassa hi dve vaḍḍhanabhūmiyo upacārabhūmi, appanābhūmi vā. Tattha na tāva idha upacārabhūmiyaṃ vaḍḍhanaṃ sambhavati. Nimittuppattiyā samakālaṃ viya uppajjamāne jhāne kuto tassa okāsoti, nāpi appanābhūmiyaṃ. Vaḍḍhitassa paṭhamuppannajhānārammaṇatā na yujjati, tasmā sabhāvamahantāneva ālambaṇāni idha appamāṇānīti adhippetāni. Keci pana ‘‘vaḍḍhitavaseneva appamāṇānīti gahetvā paṭhamaṃ abhibhavanicchāya abhāvena vaḍḍhetvā pacchā abhibhavanicchāya sati abhibhavanākārena pavatto tasmiṃ appanaṃ nibbattetīti appanaṃ paṭilabhitvā vaḍḍhitanimittesu idaṃ abhibhāyatanaṃ vutta’’nti vadanti.

Catutthe **abhibhuyyā**ti abhibhavitvā. Yathā nāma sampannagahaṇiko mahagghaso puriso ekaṃ bhattavaḍḍhitakaṃ labhitvā ‘‘‘aññopi hotu, aññopi hotū’ti kiṃ esa mayhaṃ karissatī’’ti na taṃ mahantato passati, evameva ñāṇuttaro visadañāṇo puggalo ‘‘‘kiṃ ettha samāpajjitabbaṃ, nayidaṃ appamāṇa’nti mayhaṃ cittekaggatākaraṇe bhāro’’ti abhibhavitvā samāpajjati. Vuttanayeneva appanaṃ nibbatteti.

Pañcame **nīlāni…pe… nīlanibhāsānī**ti etāni pariyāyanāmānīti tattha **‘‘nīlānī’’**ti sabbasaṅgāhakavasena vuttaṃ. Ettakeyeva pana vutte taṃyogato tabbohārena guṇayuttepi pasaṅgo siyāti tannivāraṇatthaṃ **‘‘nīlavaṇṇānī’’**ti

vaṇṇavasena vuttaṃ. Evampi hi bahubbīhivasena guṇopi pasaṅgo hotīti **''nīlanidassanānī''**ti nidassanavasena vuttaṃ. Nidassitabbañhi nidassanaṃ, cakkhunā daṭṭhabbaṃ rūpaṃ. Tato setādinivāraṇatthaṃ nīla-saddena saha samāso katoti apaññāyamānacīvarāni asambhinnavaṇṇāni ekanīlāneva hutvā dissamānānīti vuttaṃ hoti. **''Nīlanibhāsānī''**ti idaṃ pana obhāsavasena vuttaṃ, nīlobhāsāni nīlappabhāyuttānīti attho. Etena tesaṃ suvisuddhattaṃ dasseti. **'Pītānī''**tiādīsupi imināva nayena attho veditabbo. Aṭṭhasu cetesu purimaṃ abhibhavanākārena vaṇṇābhogarahitāni aṭṭhapi kasiṇāni parittāni ārammaṇaṃ katvā uppannaṃ sandhāya vuttaṃ. Tatiyaṃ tathā appamāṇāni. Dutiyacatutthāniyeva dve vaṇṇābhogasahitāni ārabbha uppannaṃ, na pana vaṇṇakasiṇavasena uppannaṃ tassa visuṃ vakkhamānattā.

Pañcamādīni pana tesu katādhikāre sandhāya suvisuddhavaṇṇavaseneva desitāni. Na hi tesaṃ abhibhavanassa parittatā, appamāṇatā vā kāraṇaṃ, atha kho suvisuddhanīlādibhāvo. Tattha hi te katādhikārāti. Nanu ca **āgamaṭṭhakathāsu** ''suvaṇṇāni vā hontu dubbaṇṇāni vā, parittaappamāṇavaseneva imāni abhibhāyatanāni desitānī''ti (dī. ni. aṭṭha. 2.173; ma. ni. aṭṭha. 2.249; a. ni. aṭṭha. 3.8.65) vuttanti? Saccaṃ, taṃ pana āgame abhibhāyatanānaṃ aññathā āgatattā vuttaṃ. Tattha hi –

> ''Ajjhattaṃ rūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati parittāni suvaṇṇadubbaṇṇāni, appamāṇāni suvaṇṇadubbaṇṇāni, ajjhattaṃ arūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati parittāni suvaṇṇadubbaṇṇāni, appamāṇāni suvaṇṇadubbaṇṇānī''ti (dī. ni. 2.173; 3.338; ma. ni. 2.249; a. ni. 1.427-434; 8.65) –

Evaṃ cattāriyeva abhibhāyatanāni āgatāni, tasmā **tadaṭṭhakathāsu** vaṇṇābhoge vijjamāne avijjamānepi parittaappamāṇatāvaseneva imesaṃ desitabhāvo vutto. Parittaappamāṇatā hi imesu catūsu abhibhavanassa kāraṇaṃ vaṇṇābhoge vijjamāne avijjamānepīti. Nanu ca sabbattha ''suvaṇṇadubbaṇṇānī''ti vacanato vaṇṇābhogasahitāniyeva tattha gahitānīti? Taṃ na, vaṇṇābhogarahitāni, sahitāni ca sabbāni parittāni ekato katvā ''parittāni suvaṇṇadubbaṇṇānī''ti vuttāni, tathā ''appamāṇāni suvaṇṇadubbaṇṇānī''ti. Yadi evaṃ kathaṃ visiṭṭhānaṃ vaṇṇābhogarahitānaṃ, sahitānañca ekajjhaṃ manasikāro, na ekajjhaṃ, visuṃyeva tesaṃ manasikāro. Yadi evaṃ visuṃ kathamekattanti? Parittabhāvasāmaññato. Yadi evaṃ suvaṇṇadubbaṇṇa-ggahaṇamatiriccati avasiṭṭhoti? Nātiriccati pariyāyadesanābhāvato. Atthi hi esa pariyāyo, yadidaṃ vaṇṇābhogajanitājanitaṃ visesaṃ aggahetvā parittabhāvasāmaññena ekattaṃ netvā ''parittāni abhibhuyyā''ti vatvā puna tadantogadhameva pabhedaṃ vineyyavasena dassetuṃ tāni ca kadāci vaṇṇavasena āvajjitāni honti, ''suvaṇṇadubbaṇṇāni abhibhuyyā''ti vattabbatāya vaṇṇābhogarahitāni, sahitāni ca visuṃ manasi katvā ubhayatthāpi vaṇṇābhogarahitaparittābhibhavane, taṃsahitaparittābhibhavane ca parittābhibhavanasāmaññaṃ gahetvā ekattaṃ katanti. **Abhidhamme** pana nippariyāyadesanattā vaṇṇābhogarahitāni, sahitāni ca visuṃ vuttāni. Atthi hi ubhayatthābhibhavanavisesoti. Hotu tāva, evaṃ suttābhidhammapāṭhavisesato aṭṭhakathāya pāṭhabhede pana ko adhippāyoti? Vuccate – suttante hi paṭhamavimokkhaṃ dvedhā bhinditvā paṭhamadutiyaabhibhāyatanāni vuttāni, pariyāyadesanattā vimokkhānampi abhibhavanapariyāyo vijjatīti ''ajjhattaṃ rūpasaññī''ti abhibhāyatanadvayaṃ vuttaṃ.

Tatiyacatutthaabhibhāyatanesu dutiyavimokkho, vaṇṇābhibhāyatanesu tatiyavimokkho ca abhibhavanappavattito saṅgahito, idha pana nippariyāyadesanattā vimokkhābhibhāyatanāni asaṅkarato dassetuṃ vimokkhe vajjetvā abhibhāyatanāni kathitāni. Sabbāni ca vimokkhakiccāni vimokkhadesanāya vuttāni, tadetaṃ ''ajjhattaṃ rūpasaññī''ti sutte āgatassa abhibhāyatanadvayassa abhidhamme avacanato ''rūpī rūpāni passatī''tiādīnañca sabbavimokkhakiccasādhāraṇavacanabhāvato vavatthānaṃ katanti viññāyati. Avassañcetaṃ eva sampaṭicchitabbaṃ, na sampaṭicchantehi suttābhidhammapāṭhabhede aññaṃ kāraṇaṃ vattabbaṃ. Atha kimettha vattabbaṃ, nanu aṭṭhakathāyameva ''kasmā pana yathā suttante 'ajjhattaṃ rūpasaññī eko bahiddhā rūpāni passati parittānī'tiādi vuttaṃ, evaṃ avatvā idha catūsupi abhibhāyatanesu ajjhattaṃ arūpasaññitāva vuttā''ti vatvā ''ajjhattarūpānaṃ anabhibhavanīyato''ti kāraṇaṃ vuttanti? Na taṃ tassa kāraṇavacanaṃ, atha kho katthaci ''ajjhattaṃ rūpāni passatī''ti avatvā sabbattha yaṃ vuttaṃ ''bahiddhā rūpāni passatī''ti, tassa ca kāraṇavacanaṃ. Teneva hi tattha vā idha vā ''bahiddhā rūpāniyeva abhibhavitabbānī''ti tattheva vuttaṃ, anabhibhavanīyatā ca ajjhattarūpānaṃ bahiddhā rūpāni viya avibhūtattā. Na hi suṭṭhu vibhūtabhāvamantarena ñāṇuttarānaṃ ārammaṇābhibhavanaṃ sambhavatīti. Nanu ca aṭṭhakathāyaṃ pāṭhadvayavisesassa desanāvilāso kāraṇabhāvena vuttoti? Saccaṃ vutto, so ca yathāvuttavavatthānavaseneva veditabbo. Desanāvilāso hi nāma vineyyajjhāsayānurūpaṃ vijjamānasseva pariyāyassa vibhāvanaṃ, na yassa kassacīti. Evaṃ tāva abhibhāyatanaṃ veditabbaṃ.

Tattha **vimokkho**ti paṭiladdhajjhānassa jhānaṃ samāpajjitukāmatāvasappavattajavanavīthisamanantarameva pituaṅke vissaṭṭhaaṅgapaccaṅgassa viya dārakassa ārammaṇe nirāsaṅkameva hutvā paṭhamakappanā viya ca lahuṃ avuṭṭhahitvā antamaso catupañcacittakkhaṇato anosakkitvā ārammaṇe abhirativasena pavattassa vasibhāvappattassa jhānassetaṃ adhivacanaṃ. Tañhi kasiṇāyatanavasena vā abhibhāyatanavasena vā uppannaṃ paccanīkadhammehi suṭṭhu vimuttattā, ārammaṇe adhimuttatāya ca ''vimokkho''ti vuccati. Vuttampi cetaṃ **aṭṭhakathāyaṃ** –

> ‘‘Kenaṭṭhena pana vimokkho veditabboti? Adhimuccanaṭṭhena. Ko ayaṃ adhimuccanaṭṭho nāma? Paccanīkadhammehi ca suṭṭhu vimuccanaṭṭho, ārammaṇe ca abhirativasena suṭṭhu adhimuccanaṭṭho’’ti (dha. sa. aṭṭha. 248).

Yadi vasibhāvappattameva vimokkho, kathamassa ārammaṇacatukke parittatā **pāḷiyaṃ** vuttā. Avasitāpattañhi jhānaṃ parittanti vuccatīti? Nāyaṃ doso, paripuṇṇavasibhāvappattaṃ sandhāya aparipuṇṇavasibhāvappattassa parittabhāvena tattha adhippetattā, tasmā vasibhāvappattameva jhānaṃ vimokkho nāma, na itaraṃ. Itaraṃ pana yadi kasiṇāyatanavasena uppannaṃ, kasiṇāyatanaṃ. Atha abhibhāyatanavasena, abhibhāyatanamevāti. Keci pana ‘‘paṭhamaappanāto pacchimapacchimāya paṭipakkhato suṭṭhu vimuttattā kasiṇāyatanavasena, abhibhāyatanavasena ca uppannaṃ paṭhamakappanaṃ ṭhapetvā sesaṃ vimokkhoyevā’’ti vadanti.

Taṃ panetaṃ gaṇanato tividhaṃ. Yathāha –

> ‘‘Rūpī rūpāni passati, ajjhattaṃ arūpasaññī bahiddhā rūpāni passati, subhanteva adhimutto hotī’’ti (dī. ni. 2.174; 3.339; paṭi. ma. 1.209).

Tattha **rūpī**ti ajjhattaṃ kesādīsu uppāditaṃ rūpajjhānaṃ rūpaṃ, tadassa atthīti rūpī. **Rūpāni passatī**ti bahiddhāpi nīlakasiṇādirūpāni jhānacakkhunā passati. Iminā ajjhattabahiddhavatthukesu kasiṇesu jhānapaṭilābho dassito. **Ajjhattaṃ arūpasaññī**ti ajjhattaṃ narūpasaññī, attano kesādīsu anuppāditarūpāvacarajjhānoti attho. Iminā bahiddhā parikammaṃ katvā bahiddhāva paṭiladdhajjhānatā dassitā. **‘‘Subha’’**nti iminā suvisuddhesu nīlādīsu vaṇṇakasiṇesu jhānāni dassitāni. Tattha kiñcāpi antoappanāyaṃ ‘‘subha’’nti ābhogo natthi, yo pana suvisuddhaṃ subhakasiṇaṃ ārammaṇaṃ katvā viharati, so yasmā ‘‘subha’’nti adhimuccanavasena paṭhamajjhānaṃ upasampajjitvā viharati, tathā dutiyādīni, tasmā evaṃ desanā katāti. **Paṭisambhidāmagge** pana ‘‘idha bhikkhu mettāsahagatena cetasā ekaṃ disaṃ pharitvā viharatī’’tiādinā (paṭi. ma. 1.212) brahmavihāravasena subhavimokkho vutto. **Dhammasaṅgaṇiyaṃ** pana brahmavihārānaṃ visuṃyeva āgatattā taṃ nayaṃ paṭikkhipitvā sunīlakādivaseneva subhavimokkho aṭṭhakathāyaṃ anuññātoti idhāpi tattha vuttanayeneva vavatthānaṃ katanti evaṃ tāva vimokkhajhānaṃ veditabbaṃ.

Yathānurūpanti hīnādianurūpaṃ. Paṭhamajjhānañhi hīnaṃ kappassa tatiyabhāgāyuke brahmapārisajje upapattiṃ nipphādeti, majjhimaṃ upaḍḍhakappāyuke brahmapurohite, paṇītaṃ ekakappāyuke mahābrahme. Tathā dutiyajjhānaṃ, tatiyajjhānañca hīnaṃ dvikappāyuke parittābhe, majjhimaṃ catukappāyuke appamāṇābhe, paṇītaṃ aṭṭhakappāyuke ābhassare. Catutthajjhānaṃ hīnaṃ soḷasakappāyuke parittāsubhe, majjhimaṃ dvattiṃsakappāyuke appamāṇasubhe, paṇītaṃ catusaṭṭhikappāyuke subhakiṇhe. Pañcamajjhānaṃ pana tividhampi pañcakappasatāyuke vehapphale upapattiṃ nipphādeti, tadeva titthiyehi saññāvirāgavasena bhāvitaṃ pañcakappasatāyukeyeva asaññasatte. Anāgāmīhi pana puthujjanādikāle pacchāpi bhāvitaṃ saddhādiindriyādhimuttatānukkamena yathākkamaṃ sahassadvisahassacatusahassaaṭṭhasahassasoḷasasahassakappāyukesu avihāatappāsudassāsudassīakaniṭṭhanāmakesu pañcasuddhāvāsesu upapattiṃ nipphādetīti evametaṃ yathānurūpaṃ soḷasarūpāvacarabrahmalokūpapattinipphādakanti āha **‘‘yathānurūpaṃ…pe… hotī’’**ti.

Yasmā pana rūpabhavepi pavattiyaṃ labhitabbā upabhogasampatti kāmāvacarasseva phalaṃ, tasmā idha ‘‘bhavabhogasampattiṃ nipphādetī’’ti avatvā upapattinipphādanameva vuttanti daṭṭhabbaṃ. Ettha ca dutiyajjhānabhūmiṃ upādāya sabbattha paripuṇṇassa mahākappassa vasena paricchedo daṭṭhabbo, paṭhamajjhānabhūmiyaṃ pana asaṅkhyeyyakappavasena. Na hi tattha itaravasena paricchedo sambhavati ekakappepi avināsābhāvena mahākappassa catutthabhāgeyeva tassa saṇṭhahanato.

Rūpāvacarakusalavaṇṇanā niṭṭhitā.

Arūpāvacarakusalavaṇṇanā

Idāni arūpāvacarakusalassa niddesāvakāso anuppattoti tanniddesatthamāha **‘‘sesesu panā’’**tiādi. Ākāsakasiṇavajjitassa yassa kassaci kasiṇassa ugghāṭanato laddhamākāsaṃ **kasiṇugghāṭimākāsaṃ. Tattha pavattaṃ viññāṇa**nti ākāsānañcāyatanamāha. Tañhi dutiyāruppassa ārammaṇaṃ hoti. **Sabbaso**ti sabbākārena, rūpanimittadaṇḍādānasambhavadassanādinā sabbena rūpadhammesu, pathavīkasiṇādirūpanimittesu tadārammaṇajjhānesu ca dosadassanākārena, tesu eva vā rūpanimittesu nikantippahānaasamāpajjitukāmatādinā ākārenāti attho. Atha vā **sabbaso**ti sabbāsaṃ, kusalādibhedena anavasesānanti attho. **Rūpasaññāna**nti saññāsīsena vuttarūpāvacarajjhānānañceva tadārammaṇānañca. Rūpāvacarajjhānampi hi ‘‘rūpa’’nti vuccati uttarapadalopena ‘‘rūpī rūpāni passatī’’tiādīsu viya. Tadārammaṇampi kasiṇarūpaṃ purimapadalopena ‘‘devena dattoti, bahiddhā rūpāni passatī’’tiādīsu viya, tasmā idha rūpe rūpajjhāne taṃsahagatasaññā rūpasaññāti gahitā, saññāsīsena vuttarūpāvacarajjhānānametaṃ adhivacanaṃ. ‘‘Rūpa’’nti saññā assāti rūpasaññaṃ, rūpanāmavantanti attho.

Taṃgahitena pathavīkasiṇādibhedassa tadārammaṇassa cetaṃ nāmanti daṭṭhabbaṃ. ‘‘Rūpasaññāna’’nti hi sarūpekasesavasena niddeso kato. **Samatikkamā**ti virāgā, nirodhā ca. Kiṃ vuttaṃ hoti? Etāsaṃ kusalavipākakiriyāvasena pañcadasannaṃ jhānasaṅkhātānaṃ rūpasaññānaṃ, etesañca pathavīkasiṇādivasena navannaṃ ārammaṇasaṅkhātānaṃ rūpasaññānaṃ anavasesānaṃ sabbākārena ca, tesu eva vā nikantippahānaasamāpajjitukāmatādinā ākārena virāgā, nirodhā ca jigucchanato ceva tappaṭibandhachandarāgavikkhambhanato ca nibbattaṃ ākāsānañcāyatanasaññāya sahagataṃ arūpāvacarakusalacittaṃ. Na hi sakkā sabbaso anatikkantarūpasaññena taṃ nibbattetunti.

Na kevalaṃ etāsaṃyeva samatikkamanato idaṃ nibbattaṃ, atha kho paṭighasaññādīnamatthaṅgamāditopīti āha **‘‘paṭighasaññāna’’**ntiādi. Tattha cakkhādīnaṃ vatthūnaṃ, rūpādīnañca ārammaṇānaṃ paṭighātena aññamaññasamodhānasaṅkhātena paṭihananena uppannā saññā **paṭighasaññā,** rūpasaññādidvipañcasaññānametaṃ adhivacanaṃ. Yathāha –

> ‘‘Tattha katamā paṭighasaññā? Rūpasaññā saddasaññā gandhasaññā rasasaññā phoṭṭhabbasaññā, imā vuccanti paṭighasaññāyo’’ti (vibha. 603).

Tāsaṃ kusalākusalavipākabhūtānaṃ **atthaṅgamā** pahānā asamuppādā appavattikaraṇenāti vuttaṃ hoti. Nanu ca etā rūpāvacarajjhānasamāpannassāpi na santi. Na hi paṭhamajjhānādisamāpannakāle pañcadvāravasena cittaṃ pavattatīti? Saccametaṃ, yathā pana ‘‘sukhassa ca pahānā dukkhassa ca pahānā adukkhamasukhaṃ upekkhāsatipārisuddhiṃ catutthajjhānaṃ upasampajja viharatī’’ti ettha pasaṃsāvasena aññattha pahīnānampi sukhadukkhānaṃ catutthajjhāne, ‘‘sakkāyadiṭṭhivicikicchānaṃ pahānā rāgadosamohānaṃ tanuttā sakadāgāmimaggaṃ upasampajja viharatī’’ti ettha paṭhamamaggeyeva pahīnānaṃ sakkāyadiṭṭhādīnaṃ dutiyamagge ca vacanaṃ, evameva imasmiṃ jhāne paṭipajjanakānaṃ ussāhajananatthaṃ imassa jhānassa pasaṃsāvasena etāsaṃ ettha vacananti veditabbaṃ. Atha vā kiñcāpi tā rūpāvacarasamāpannassāpi na santi, na pana pahīnattā na santi. Kiñcarahi paccayābhāvena. Na hi rūpāvacarabhāvanā rūpavirāgāya saṃvattati, rūpāyattā eva tāsaṃ pavattīti. Arūpabhāvanā pana rūpavirāgāya saṃvattati, tasmā ‘‘tā ettha pahīnā’’ti vattuṃ vaṭṭati. Tathā hi etāsaṃ ito pubbe appahīnattāyeva ‘‘paṭhamajjhānaṃ samāpannassa saddo kaṇṭako’’ti vutto bhagavatā. Idha ca pahīnattā eva arūpasamāpattīnaṃ āneñjābhisaṅkhāravacanādīhi, ‘‘ye te santā vimokkhā atikkamma rūpe arūpā’’tiādinā ca āneñjatā, santavimokkhatā ca vuttā.

Nānattasaññānanti nānatte gocare pavattānaṃ, nānattānaṃ vā saññānaṃ, vuttāvasesānaṃ catucattālīsakāmāvacarasaññānanti attho. Etā eva hi –

> ‘‘Tattha katamā nānattasaññā? Asamāpannassa manodhātusamaṅgissa vā manoviññāṇadhātusamaṅgissa vā saññā sañjānanā sañjānitattaṃ, imā vuccanti nānattasaññāyo’’ti (vibha. 604) –

Evaṃ **vibhaṅge** vibhajitvā vuttā. Tā pana yasmā rūpasaddādibhede nānatte nānāsabhāve ārammaṇe pavattanti, yasmā ca aṭṭha kāmāvacarakusalasaññā, dvādasa akusalasaññā, ekādasa kāmāvacarakusalavipākasaññā, dve akusalavipākasaññā, ekādasa kāmāvacarakiriyasaññāti evaṃ catucattālīsappabhedā nānāsabhāvā, aññamaññaṃ asadisā, tasmā ‘‘nānattasaññā’’ti vuccanti. **Amanasikārā**ti sabbaso anāvajjanā asamannāhārā apaccavekkhaṇahetu javanapaṭipādakena vā bhavaṅgacittassa anto akaraṇā ṭhapetvā kasiṇugghāṭimākāsaṃ nānārammaṇe cittassa asaṅkharaṇatoti vuttaṃ hoti. Iminā hi nānattasaññāmanasikārahetūnaṃ rūpadhammānaṃ samatikkamopi vutto, rūpajjhāne pana tadabhāvato ‘‘nānattasaññānaṃ amanasikārā’’ti na vuttaṃ. Atha samatikkamādīnaṃ kiṃ nānākaraṇanti? Vuccate – yasmā rūpasaññā, paṭighasaññā ca iminā jhānena nibbattitabhavepi na vijjanti, arūpasaññāya bhāvanāya abhāve cutito uddhaṃ uppattirahānaṃ rūpasaññāpaṭighasaññānaṃ yāva attano vipākuppatti, tāva anuppattidhammataṃ āpādiyamānattā, pageva pana imaṃ jhānaṃ samāpannakāle, tasmā ‘‘samatikkamā, atthaṅgamā’’ti ubhayathāpi tāsaṃ abhāvoyeva dassito. Nānattasaññāsu pana yā tasmiṃ bhave na uppajjanti ekantarūpanissitattā, tā anokāsatāya na uppajjanti, na arūpabhāvanāya nivāritattā, anivāritattā ca kāci uppajjanti, tasmā tāsaṃ amanasikāro anāvajjanaṃ apaccavekkhaṇaṃ javanapaṭipādakena vā bhavaṅgamanassa anto akaraṇaṃ appavesanaṃ vuttaṃ. Tatra pavattamānānampi hi jhānaṃ samāpannassa tāsaṃ amanasikāroyeva itarathā jhānasamāpattiyā abhāvato. Iti saṅkhepato ‘‘rūpasaññānaṃ samatikkamā’’ti iminā sabbarūpāvacaradhammānaṃ pahānaṃ vuttaṃ, ‘‘paṭighasaññānaṃ atthaṅgamā nānattasaññānaṃ amanasikārā’’ti sabbesaṃ kāmāvacaracittacetasikānaṃ pahānaṃ, amanasikāro ca vutto, tīhi panetehi samādhissa thirabhāvo kathitoti.

Ākāsānañcāyatanasaññāsahagatanti ettha pana nāssa antoti anantaṃ, anantaṃ ākāsaṃ ākāsānantaṃ, kasiṇugghāṭimākāsaṃ, anantatā pana uppādavayantābhāvato anantamanasikāravasena vā veditabbā. Na hi etassa uppādanto, vayanto vā paññāyati asabhāvadhammattā. Sabhāvadhammo hi ahutvā sambhavanato, hutvā ca vinassanato uppādavayantaparicchinno, netaro. Na ca panetaṃ manasi karonto yogāvacaro tassa paricchedasaṅkhātamantaṃ

gaṇhāti, atha kho rūpavivekamattasseva gahaṇena anantapharaṇākāreneva manasikāraṃ pavatteti, tasmā uppādavayantavirahato manasikāravasena vā etamanantanti veditabbaṃ. ‘‘Anantākāsa’’nti ca vattabbe ananta-saddassa paranipātavasena ‘‘ākāsānanta’’nti vuccati. Ākāsānantameva ākāsānañcaṃ saṃyogaparassa ta-kārassa ca-kāraṃ katvā, tadeva āyatanaṃ sasampayuttadhammassa jhānassa ārammaṇabhāvato adhiṭṭhānaṭṭhena devāyatanaṃ viyāti ākāsānañcāyatanaṃ, tasmiṃ appanāpattā saññā ākāsānañcāyatanasaññā, tāya sahagataṃ viññāṇaṃ **ākāsānañcāyatanasaññāsahagataṃ**. Atha vā ākāsānañcaṃ āyatanamassā sasampayuttadhammāya saññāyāti ākāsānañcāyatanā, sāyeva saññā, tāya jhānaṃ sahagatanti ākāsānañcāyatanasaññāsahagataṃ.

Viññāṇa…pe… sahagatanti yadetaṃ paṭhamāruppaviññāṇaṃ, taṃsabhāvadhammattā uppādādiantavantampi ārammaṇakaraṇavasena anantākāse pharaṇato attānaṃ ārabbha antassa aggahaṇavasena pavattamanasikārato vā anantaṃ viññāṇanti viññāṇānantaṃ, ‘‘viññāṇānañca’’nti vattabbe viññāṇañca-saddo tadatthe nirūḷho ā-kāra na-kāralopoti vā katvā ‘‘viññāṇañca’’micceva vuttaṃ. Evañca katvā vakkhati –

‘‘Viññāṇānantamiccevaṃ, vattabbaṃ panidaṃ siyā’’ti.

Atha vā dutiyāruppaviññāṇena añcitabbaṃ ārammaṇavasena pāpuṇitabbanti viññāṇañcaṃ. Sesaṃ purimasadisameva.

Ākiñcaññā…pe… sahagatanti nāssa paṭhamāruppaviññāṇassa kiñcananti akiñcanaṃ, antamaso bhaṅgamattampi avasiṭṭhaṃ natthīti vuttaṃ hoti. Sati hi bhaṅgamattepi tassa sakiñcanatā siyā. Akiñcanassa bhāvo ākiñcaññaṃ, ākāsānañcāyatanaviññāṇābhāvassetaṃ adhivacanaṃ. Sesaṃ vuttanayameva.

Nevasaññā…pe… sahagatanti heṭṭhimajhānesu viya oḷārikāya saññāya abhāvato nevassa saññā atthīti nevasaññaṃ, sukhumāya ca saññāya atthitāya nāssa saññā natthīti nāsaññaṃ, nevasaññañca taṃ nāsaññañceti nevasaññānāsaññaṃ, catutthāruppajjhānaṃ. Yadi evaṃ ‘‘nevasaññanāsañña’’nti vattabbaṃ? Saccametaṃ. Vacanasobhanatthaṃ pana dīghaṃ katvā vuttaṃ. Atha vā nevassa saññā nāsaññāti evaṃ ekajjhaṃ bahubbīhisamāsavasena ‘‘nevasaññānāsañña’’nti vuttaṃ. Nevasaññānāsaññañca taṃ āyatanañca manāyatanadhammāyatanapariyāpannattāti nevasaññānāsaññāyatanaṃ, tena sampayuttaṃ saññāsahagataṃ **nevasaññānāsaññāyatanasaññāsahagataṃ**. Atha vā saññāyeva paṭusaññākiccakaraṇe asamatthatāya nevasaññā, uṇhodake tejodhātu viya saṅkhārāvasesasukhumabhāvappattiyā nāsaññāti nevasaññānāsaññā, sā eva sesadhammānaṃ nissayapaccayatāya, adhiṭṭhānaṭṭhena dhammāyatanapariyāpannatāya eva vā āyatananti nevasaññānāsaññāyatanaṃ, nevasaññānāsaññāyatanabhūtāya saññāya sahagatanti nevasaññānāsaññāyatanasaññāsahagataṃ.

Yathānurūpaṃ…pe… nipphādakanti ‘‘paṭhamāruppabhūmiyā paṭhamaṃ, dutiyāruppabhūmiyā dutiya’’ntiādinā attano anurūpavasena catūsu arūpabhūmīsu upapattisādhakaṃ. Tāsu pana paṭhamā vīsatisahassakappāyukā hoti, dutiyā cattālīsasahassakappāyukā, tatiyā saṭṭhisahassakappāyukā, catutthā pana caturāsītisahassakappāyukāti veditabbaṃ.

Arūpāvacarakusalavaṇṇanā niṭṭhitā.

Lokuttarakusalavaṇṇanā

Evaṃ tividhampi lokiyakusalaṃ niddisitvā idāni lokuttarakusalaṃ niddisanto āha **‘‘itaraṃ panā’’**tiādi. Lujjanapalujjanaṭṭhena loko, so tividho – saṅkhāraloko sattaloko bhājanalokoti. Tato idaṃ uttaratīti lokuttaraṃ. Cattāropi hi maggā upādānakkhandhasaṅkhātasaṅkhāralokato uttaranti anāsavabhāvena. Sattalokesu ca sotāpattimaggo anariyalokato uttarati, sakadāgāmimaggo sotāpannalokato, anāgāmimaggo sakadāgāmilokato, arahattamaggo anāgāmilokato uttarati. Bhājanalokesu pana paṭhamamaggo apāyalokato uttarati, sakadāgāmimaggo kāmalokekadesato, anāgāmimaggo sakalakāmalokato, arahattamaggo rūpārūpalokato uttarati. Iti catubbidhampi maggacittaṃ tividhalokato uttaratīti lokuttaraṃ, kucchitasalanādito pana kusalaṃ, cintanādito cittañcāti **lokuttarakusalacittaṃ**. Phalaṃ pana lokato uttiṇṇattā lokuttaraṃ, ubhayampi vā saha nibbānena upādānakkhandhasaṅkhātalokato uttaraṃ visiṭṭhataranti lokuttaraṃ. Yathāha ‘‘yāvatā, bhikkhave, dhammā saṅkhatā vā asaṅkhatā vā, virāgo tesaṃ dhammānaṃ aggamakkhāyatī’’ti (a. ni. 4.34; itivu. 90).

Niyatāniyatavatthukabhedatoti sotāpattimaggassa paratoghosapaccayena vinā anuppajjanato arūpabhave sambhavo natthīti taṃ niyatavatthukaṃ, itaraṃ pana sattavidhampi paratoghosaṃ vināpi vipassanābaleneva nipphajjanato tatthāpi sambhavatīti aniyatavatthukaṃ.

Tīhi…pe… tividhanti lokuttaravimokkhānaṃ dvārabhāvato vimokkhamukhasaṅkhātāhi suññatānupassanādīhi

tīhi vuṭṭhānagāminivipassanāhi pattabbato idaṃ lokuttarakusalaṃ **tividhaṃ** suññataṃ animittaṃ appaṇihitanti. Katame pana te lokuttaravimokkhāti? Nava lokuttaradhammā. Yathāha ''cattāro ca ariyamaggā cattāri ca sāmaññaphalāni nibbānañca, ayaṃ anāsavo vimokkho''ti (paṭi. ma. 1.213). Imāni hi saṃkilesadhammehi suṭṭhu vimuttattā **vimokkhā** nāma. Tāni pana paccekaṃ suññato vimokkho, animitto vimokkho, appaṇihito vimokkhoti tividhāni. Yathāha ''tayome, bhikkhave, vimokkhā – suññato vimokkho, animitto vimokkho, appaṇihito vimokkho''ti (paṭi. ma. 1.209). Idha pana kusalādhikārattā catumaggasaṅkhātāyeva lokuttaradhammā adhippetā.

Suññatādināmalābho ca nesaṃ āgamanato, saguṇato, ārammaṇato ca veditabbo. Tathā hi āgacchati maggo, phalañca etenāti **āgamanaṃ**. Taññhi duvidhaṃ maggāgamanaṃ, phalāgamanañca. Tesu vuṭṭhānagāminivipassanā **maggāgamanaṃ,** ariyamaggo **phalāgamanaṃ**. Tattha maggassa āgataṭṭhāne maggāgamanaṃ gahetabbaṃ, phalassa āgataṭṭhāne phalāgamanaṃ. Idha pana maggassa āgatattā maggāgamanaṃ gahitanti. Tato **āgamanato. Saguṇato**ti sabhāvato. **Ārammaṇato**ti ārammaṇadhammato.

Yo hi sabbasaṅkhārānaṃ anattalakkhaṇapaṭivedhavasappavattāya anattānupassanāya vasena maggaṃ paṭilabhati, tassa sā anupassanā asuññattakarānaṃ attābhinivesapaccayānaṃ diṭṭhekaṭṭhakilesānaṃ vikkhambhitabhāvena tebhūmakadhammānaṃ attasuññatāya yāthāvato gahaṇato **suññatānupassanā** nāma hoti. Tāya pana paṭiladdhamaggo suññatāya āgatattā **suññato** nāma. Tenāha ''anattato manasikaronto suññatavimokkhena vimuccatī''ti (paṭi. ma. 1.227).

Yo pana sabbasaṅkhārānaṃ aniccalakkhaṇapaṭivedhavasappavattāya aniccānupassanāya maggaṃ paṭilabhati, tassa sā anupassanā niccanimittādigāhakarānaṃ kilesānaṃ vikkhambhitattā dhuvabhāvūpaṭṭhānasaṅkhātaniccanimittādino aggahaṇato **animittānupassanā** nāma. Tāya pana laddhamaggo animittāya āgatattā **animitto** nāma. Tenāha ''aniccato manasikaronto animittavimokkhena vimuccatī''ti (paṭi. ma. 1.227).

Yo pana sabbasaṅkhārānaṃ dukkhalakkhaṇapaṭivedhavasappavattāya dukkhānupassanāya vasena maggaṃ paṭilabhati, tassa sā anupassanā taṇhāpaṇidhānassa vikkhambhanena paṇidhivirahitattā **appaṇihitānupassanā** nāma. Tāya pana laddhamaggo appaṇihitāya āgatattā **appaṇihito** nāma. Tenāha ''dukkhato manasikaronto appaṇihitavimokkhena vimuccatī''ti. Ayaṃ tāvassa āgamanavasena nāmalābho.

Attano pana rāgādīhi suññatattā, niccanimittādivirahitattā, taṇhāpaṇidhiabhāvato ca **saguṇato,** rāgādisuññasseva, niccanimittādivirahitassa, paṇidhivippamuttassa ca nibbānassa ārammaṇakaraṇato **ārammaṇato** ca suññatādivimokkho nāma hotīti evamassa saguṇārammaṇehi nāmalābho daṭṭhabbo. So ca kho suttantapariyāyeneva, no abhidhammapariyāyena. Suttantakathā hi pariyāyadesanā, itarā nippariyāyadesanā, tasmā saguṇārammaṇato nāmassa sabbasādhāraṇabhāvena avavatthānakarattā pariyāyabhāvato suttantapariyāyeneva lābho, āgamanato pana abhidhammapariyāyenapi vavatthānakarabhāvena nippariyāyattā. Teneva hi ācariyena ''tīhi vimokkhamukhehi pattabbato tividha''nti vimokkhamukhameva dhuraṃ katvā vuttaṃ, na ''suññatādināmato tividha''nti. Animittanāmaṃ panettha āgamanatopi suttantapariyāyeneva labbhati abhidhamme maggaṃ pati animittanāmassa anuddhatattā. Anuddhaṭattaṃ pana na anuddharitabbatāmattena, atha kho nippariyāyato tassa magge alabbhanato. Kiñcāpi hi ayaṃ vipassanā niccanimittaṃ ugghāṭentī pavattati, saṅkhāranimittassa pana anissajjanato na nippariyāyato animittanāmaṃ labhati. Yaṃ panetaṃ sutte –

''Animittañca bhāvehi, mānānusayamujjaha;
Tato mānābhisamayā, upasanto carissasī''ti. (su. ni. 344) –

Maggassa animittabhāvavacanaṃ, taṃ yathāvuttapariyāyavasena labbhamānaṃ gahetvā vuttaṃ. Abhidhamme pana yā sayampi nippariyāyato animittanāmaṃ na labhati, sā kathaṃ maggassa taṃ dadeyyāti maggassa animittanāmaṃ na uddhaṭaṃ. Yadi evaṃ suññatanāmenapi idaṃ samānaṃ. Anattānupassanāpi hi kiñcāpi puggalasuññataṃ gaṇhāti, dhammasuññataṃ pana na gaṇhātīti sayaṃ nippariyāyena suññatānupassanā nāma na hotīti suññatanāmampi maggassa na dadeyya. Atha puggalasuññatāggahaṇamattena sayaṃ suññatānupassanā hutvā maggassa taṃ dadeyya, aniccānupassanāpi saṅkhāranimittassa gahaṇepi niccanimittādiugghāṭanato sayaṃ animittānupassanā hutvā maggassa animittanāmaṃ dadeyyāti? Na idamevaṃ, niccādinimittugghāṭanena animittabhāvassa nippariyāyena magge alabbhanato niccādinimittugghāṭanassapi pariyāyabhāvato. Nanu idampi sabbattha samānaṃ. Suññataappaṇihitabhāvopi hi nippariyāyena amagge na labbhati puggalasuññataggahaṇassa, paṇidhisosanassa ca ujukaṃ maggeneva nipphajjanato, tasmā suññatānupassanāpi appaṇihitānupassanāpi pariyāyeneva taṃ taṃ nāmaṃ labhantīti maggassa nippariyāyato nāmaṃ na dentīti? Na, tato laddhaariyamaggassa nippariyāyato sampayuttadhammavaseneva suññataappaṇihitanāmasambhavato. Kathaṃ? Ṭhapetvā buddhuppādaṃ sarabhaṅgasatthārādikālepi dubbijānīyabhāvena sukhumassa anattalakkhaṇassa paññāya eva gocarabhāvato

anattānupassanāya anupassanato maggakkhaṇe paññindriyaṃ adhimattaṃ hoti. Yathāha – ''anattato manasikaroto paññindriyaṃ adhimattaṃ hotī''ti (paṭi. ma. 1.221).

Tañca pana sayaṃ attābhinivesasamugghāṭanato, ariyamaggapariyāpannattā ca nippariyāyatova suññatanāmaṃ labhati. Dukkhānupassanāya samādhivipaccanīkassa paṇidhisaṅkhātarāgassa sosanato tassā vasena anupassantassa maggakkhaṇe samādhindriyaṃ adhimattaṃ hoti. Yathāha – ''dukkhato manasikaroto samādhindriyaṃ adhimattaṃ hotī''ti. Tañca pana sayaṃ paṇidhisosanato, ariyamaggapariyāpannattā ca nippariyāyatova appaṇihitanāmaṃ labhati. Sabbasaṅkhārānaṃ pana aniccabhāvaṃ āgamanato sutvā pacchā sayaṃ paccakkhato passato ''aniccameva vata so bhagavā 'anicca'nti āhā''ti bhagavati saddhābāhullapaṭilābhato aniccānupassanāya manasikaroto maggakkhaṇe saddhindriyaṃ adhimattaṃ hoti. Yathāha – ''aniccato manasikaroto saddhindriyaṃ adhimattaṃ hotī''ti. Taṃ pana sayaṃ saṅkhāranimittato vuṭṭhahantampi ariyamaggapariyāpannaṃ na hotīti nippariyāyato animittanāmaṃ na labhati, tasmā yathā kāyakammādhikaṃ cittaṃ ''kāyakamma''nti vuccati, evaṃ suññatasaṅkhātapaññindriyādhimatto maggo suññatanāmaṃ labhati, appaṇihitasaṅkhātasamādhindriyādhimatto appaṇihitanāmaṃ, saddhindriyādhimatto pana saddhāya animittanāmālābhato sayampi taṃ na labhati. Yadi sampayuttadhammavasena suññatādināmālābho, atha kathaṃ ''āgamanato''ti vuttaṃ? Saccaṃ, āgamanato adhimattassa pana indriyassa vasena laddhanāmampi āgamanatova laddhaṃ hoti.

Atha vā abhidhammapariyāyenapi suññatabhāvo nāma puggalasuññatāyevāti puggalasuññataggāhitāya anattānupassanāya suññatanāmaṃ nippariyāyatova labbhati. Paṇidhi nāma rāgādikā evāti rāgādisositāya dukkhānupassanāya appaṇihitanāmampi nippariyāyatova labbhati.

Nimittanti pana ṭhapetvā suttantapariyāyaṃ abhidhammapariyāyena saṅkhāranimittaṃ hotīti saṅkhāranimittaggāhitāya aniccānupassanāya animittanāmaṃ nippariyāyato na labbhati, tasmā nippariyāyato suññataappaṇihitanāmikānaṃ anattadukkhānupassanānaṃ vasena paṭiladdhamaggo āgamanato suññataappaṇihitanāmaṃ labhati, animittanāmaṃ pana pariyāyatova labhati. Tena vuttaṃ – ''animittanāmaṃ panettha āgamanatopi suttantapariyāyeneva labbhati abhidhamme maggaṃ pati animittanāmassa anuddhaṭattā''ti. Iti imesaṃ tiṇṇaṃ vimokkhānaṃ pavesanadvārabhāvato suññatānupassanādināmikā anattānupassanādikā tisso anukkamena balavabhāvaṃ patvā vuṭṭhānagāminivipassanābhūtā tīṇi vimokkhamukhānīti veditabbāni. Vuttañhetaṃ –

> ''Tīṇi kho panimāni vimokkhamukhāni lokaniyyānāya saṃvattanti, sabbasaṅkhāre paricchedaparivaṭumato samanupassanatāya animittāya ca dhātuyā cittasampakkhandanatāya, sabbasaṅkhāresu manosamuttejanatāya appaṇihitāya ca dhātuyā cittasampakkhandanatāya, sabbadhamme parato samanupassanatāya suññatāya ca dhātuyā cittasampakkhandanatāya, imāni tīṇi vimokkhamukhāni lokaniyyānāya saṃvattantī''ti (paṭi. ma. 1.219).

Ettha hi **paricchedaparivaṭumato**ti udayabbayavasena paricchedato ceva parivaṭumato ca. Aniccānupassanā hi ''udayato pubbe saṅkhārā natthī''ti paricchinditvā tesaṃ gatiṃ samannesamānā vayato paraṃ na gacchanti, ettheva antaradhāyantīti parivaṭumato pariyantato samanupassati. **Samanupassanatāyā**ti sammadeva anupassanatāya saṃvattantīti sambandho. **Manosamuttejanatāyā**ti cittasaṃvejanatāya. Dukkhānupassanena hi saṅkhāresu cittaṃ saṃvijjati. **Parato samanupassanatāyā**ti ''nāhaṃ, na mama''nti evaṃ anattato samanupassanatāya. Iti imāni tīṇi padāni aniccānupassanādīnaṃ tiṇṇaṃ vasena vuttānīti veditabbāni. Teneva ca tadanantare pañhāvissajjane –

> ''Aniccato manasikaroto khayato saṅkhārā upaṭṭhahanti, dukkhato manasikaroto bhayato saṅkhārā upaṭṭhahanti, anattato manasikaroto suññato saṅkhārā upaṭṭhahantī''ti (paṭi. ma. 1.219) –

Vuttaṃ. Nanu cettha abhidhammāvatārassa bhāsamānattā abhidhammapariyāyeneva vimokkhamukhāni ca vavatthapetuṃ yuttanti? Saccaṃ, aniccānupassanāyapi pana maggavuṭṭhānaṃ hotīti pakāsanatthaṃ suttantapariyāyenapi ekaṃ vavatthānaṃ kataṃ, tathā vuṭṭhito pana maggo abhidhammapariyāyena suddhikapaṭipadāyameva saṅgayhatīti daṭṭhabbaṃ.

Catumaggayogabhedatoti sotāpattiādīhi catūhi ariyamaggehi sampayogappabhedato. Ariyamaggānaṃ pana sammādiṭṭhādiaṭṭhaṅgasabhāvattā, tesañca sabbalokuttare atthitāya bhaṅgavasena abhedepi indriyānaṃ apāṭavapāṭavataratamabhāvena sacchikiriyāvisesato kilesānaṃ pahānabhedo hotīti taṃvasena catubbidhatā daṭṭhabbā. Tenevāha **''sakkāyadiṭṭhivicikicchā''**tiādi. Sati vijjamāne pañcakkhandhasaṅkhāte kāye diṭṭhi sakkāyadiṭṭhi, sayaṃ vā tattha sati diṭṭhi sakkāyadiṭṭhi, pañcasu khandhesu attattaniyābhinivesavasena pavattāya micchādiṭṭhiyā etaṃ adhivacanaṃ. Sā pana ekekasmiṃ khandhe catudhā abhinivesanavasena vīsatividhā hoti. Tathā hi koci rūpaṃ attato samanupassati ''yaṃ rūpaṃ, so attā, yo attā, taṃ rūpaṃ, yathā dīpassa vaṇṇoyeva acci, acciyeva vaṇṇo''ti. Rūpavantaṃ vā attānaṃ samanupassati, chāyāvantaṃ viya rukkhaṃ. Attani vā rūpaṃ, pupphe viya gandhaṃ.

Rūpasmiṃ vā attānaṃ, samugge viya maṇi. Evaṃ vedanādīsupi ‘‘vedanaṃ attato samanupassatī’’tiādinā yojetabbaṃ. Tattha yo pañcavidho abyatirittaattābhiniveso, sā ucchedadiṭṭhi. Yo pana pannarasavidho byatirittaattābhiniveso, sā sassatadiṭṭhīti veditabbaṃ.

Sabhāvaṃ vicinanto tāya kicchati kilamatīti vicikicchā, tikicchituṃ dukkaratāya vā vigatā cikicchā ñāṇapatikāro imissāti vicikicchā. Sā pana –

‘‘Satthari kaṅkhati vicikicchati, dhamme, saṅghe, sikkhāya, pubbante, aparante, pubbantāparante, idappaccayatāpaṭiccasamuppannesu dhammesu kaṅkhati vicikicchatī’’ti (dha. sa. 1008 thokaṃ. visadisaṃ) –

Evaṃ buddhādīsu kaṅkhāvasena aṭṭhavatthukā,

‘‘Ahosiṃ nu kho ahamatītamaddhānaṃ, na nu kho ahosiṃ, kiṃ nu kho ahosiṃ, kathaṃ nu kho ahosiṃ, kiṃ hutvā kiṃ ahosiṃ nu kho ahamatītamaddhānaṃ, bhavissāmi nu kho ahamanāgatamaddhānaṃ, na nu kho bhavissāmi, kiṃ nu kho bhavissāmi, kathaṃ nu kho bhavissāmi, kiṃ hutvā kiṃ bhavissāmi nu kho ahamanāgatamaddhānaṃ, etarahi vā pana paccuppannamaddhānaṃ ajjhattaṃ kathaṃkathī hoti, ahaṃ nu khosmi, no nu khosmi, kiṃ nu khosmi, kathaṃ nu khosmi, ayaṃ nu kho satto kuto āgato, so kuhiṃ gāmī bhavissatī’’ti (ma. ni. 1.18; saṃ. ni. 2.20) –

Evaṃ pubbantādayo ārabbha pavattivasena soḷasavatthukā ca niddiṭṭhā.

Tattha satthari kaṅkhanto tassa rūpakāyadhammakāyānaṃ vijjamānataṃ, avijjamānatañca kaṅkhati, dhamme kaṅkhanto tassa svākkhātadvākkhātabhāve kaṅkhati, saṅghe kaṅkhanto tassa suppaṭipannavippaṭipannatādibhāve kaṅkhati, sikkhāya kaṅkhanto tassā supaññattaduppaññattabhāvaṃ kaṅkhati, pubbante kaṅkhanto sassatākāraṃ, adhiccasamuppattiākārañca nissāya atīte attano vijjamānataṃ, avijjamānatañca kaṅkhati, aparante kaṅkhanto sassatākāraṃ, ucchedākārañca nissāya anāgate attano uppattiṃ, anuppattiñca kaṅkhati, pubbantāparante kaṅkhanto paccuppanne attano atthibhāvaṃ, natthibhāvañca kaṅkhati. Paccuppanno hi addhā pubbabhāgāparabhāgakoṭṭhāsavantatāya ‘‘pubbantāparanto’’ti vuccati, yuttaṃ pana taṃ ārabbha kaṅkhājananantī? Yuttaṃ, ayuttanti kā ettha cintā. Ummattako viya hi bālaputhujjano. Tasmā so yaṃ kiñci kaṅkhatiyeva. Teneva ca **soḷasavatthukavicikicchāniddese** ‘‘etarahi vā panā’’tiādi vuttaṃ. Ācariyā pana ‘‘pubbantāparantoti atītānāgate ekajjhaṃ gahetvā tadubhayamārabbha kaṅkhanto pubbantāparante kaṅkhatī’’tipi vadanti. Idappaccayatāpaṭiccasamuppannesu dhammesu kaṅkhanto pana avijjādīnaṃ paccayānaṃ, saṅkhārādīnañca paccayuppannānaṃ hetuhetusamuppannabhāvassa sabbhāvāsabbhāvaṃ kaṅkhatīti evaṃ tāva aṭṭhavatthukakaṅkhāya pavatti veditabbā.

Soḷasavatthukā pana ‘‘ahosiṃ nu kho…pe… na nu kho ahosi’’nti kaṅkhanto vuttanayeneva atīte attano vijjamānāvijjamānataṃ kaṅkhati. **Kiṃ nu kho ahosi**nti jātiliṅgupapattiyo nissāya ‘‘khattiyo nu kho ahosiṃ, brāhmaṇādīsu gahaṭṭhādīsu devādīsu aññataro nu kho’’ti kaṅkhati. **Kathaṃ nu kho**ti saṇṭhānākāraṃ nissāya ‘‘dīgho nu kho ahosiṃ, rassaodātakāḷādīnañca aññataro’’ti kaṅkhati. Issaranimmānādīni nissāya ‘‘kena nu kho pakārena ahosi’’nti nibbattanākārato kaṅkhatīti vadanti. **Kiṃ hutvā kiṃ ahosi**nti jātiādīni nissāya ‘‘khattiyo hutvā nu kho brāhmaṇo ahosiṃ…pe… devo hutvā nu kho manusso ahosi’’nti attano aparāparaṃ pavattiṃ kaṅkhati. **Bhavissāmi nu kho, na nu kho**ti heṭṭhā vuttanayeneva anāgate attano vijjamānāvijjamānataṃ kaṅkhati. **‘‘Kiṃ nu kho bhavissāmī’’**tiādi vuttanayameva. **Ahaṃ nu khosmi, na nu khosmī**ti idāni attano atthibhāvaṃ, natthibhāvañca kaṅkhati. Tattha kāraṇaṃ vuttameva. **Kiṃ nu khosmī**ti khattiyādikova samāno attano khattiyādibhāvaṃ kaṅkhati. Eseva nayo sesesupi. **Kathaṃ nu khosmī**ti ‘‘abbhantare jīvo nāma atthī’’ti gahetvā tassa dīghādibhāvaṃ kaṅkhati. Paccuppannaṃ pana attano sarīrasaṇṭhānaṃ ajānanto nāma natthi. **Kuto āgato, kuhiṃ gāmī bhavissatī**ti attabhāvassa āgatagataṭṭhānāni kaṅkhatīti veditabbaṃ.

Sīlañca vatañca sīlabbataṃ, tattha gosīlādiasuddhimaggo samādānavasena sīlaṃ, avītikkamavasena vataṃ. Ubhayathāpi vā sīlaṃ, tapokammabhāvena gahitattā vataṃ. Gavādipakatibhāvato attano vā gavādibhāvādhiṭṭhānaṃ sīlaṃ, ‘‘gacchanto bhakkheti, tiṭṭhanto muttetī’’tiādinā gavādikiriyāya karaṇaṃ vataṃ. Taṃtaṃakiccasammasato vā nivatti sīlaṃ, taṃsamādānavato vesabhojanakiccacaraṇādivisesapaṭipatti vataṃ. Sabhāvaṃ atikkamma parato āmasanaṃ gahaṇanti parāmāso, sīlabbatassa parāmāso sīlabbataparāmāso. Ito bahiddhā samaṇabrāhmaṇānaṃ sīlena suddhi, vatena suddhi, sīlabbatena suddhīti evaṃ asuddhimagge ‘‘suddhimaggo’’ti pavattassa micchābhinivesassetaṃ adhivacanaṃ. Sakkāyadiṭṭhi ca vicikicchā ca sīlabbataparāmāso cāti sakkāya…pe… parāmāso, teyeva kammavipākesu, vaṭṭasmiṃ vā satte saṃyojenti bandhantīti saṃyojanāni, tesaṃ diṭṭhivisuddhiādīhi tadaṅgavasena pahīnānaṃ anuppattidhammatāpādanena accantasamucchedappahānaṃ karotīti **sakkā…pe…ppahānakaraṃ**.

Nibbānaṃ pati savanato sandanato soto vuccati ariyo aṭṭhaṅgikamaggo, tassa ādito pajjanaṃ sotāpatti, nibbānaṃ

maggati, nibbānatthikehi maggīyati, kilese mārento gacchatīti vā maggo, sotāpatti eva maggo sotāpattimaggo. Atha vā sotaṃ ādito pajjati adhigacchatīti sotāpatti, paṭhamo ariyapuggalo, tassa maggo sotāpattimaggo, sammādiṭṭhiādīni aṭṭhaṅgāni, tena sampayuttaṃ cittaṃ **sotāpattimaggacittaṃ**.

Rajjati abhisajjatīti rāgo, so idha pañcakāmavisayā, kāmabhavavisayā ca taṇhā. Dussatīti doso, dasavidhaāghātavatthupadaṭṭhāno byāpādo. Muyhatīti moho, dukkhādīsu aṭṭhasu aññāṇaṃ. Etesaṃ kilesānaṃ tanuttaṃ tanubhāvaṃ karotīti **rāga…pe… tanuttakaraṃ**. Tattha dvīhi kāraṇehi tanuttaṃ abhiṇhānuppattito, pariyuṭṭhānamandatāya cāti. Sakadāgāmissa hi vaṭṭānusārimahājanassa viya kilesā abhiṇhaṃ na uppajjanti, kadāci viraḷākārā hutvā uppajjanti, tathā uppajjantāpi maddantā chādentā andhakāraṃ karontā nuppajjanti. Dvīhi pana maggehi pahīnattā mandamandā tanukatanukā uppajjanti. Keci pana sakadāgāmissa kilesā cirena uppajjantāpi bahalāva uppajjanti. Tathā hissa puttadhītaro dissantīti vadanti. Taṃ akāraṇaṃ, vatthupaṭisevanena vināpi gabbhaggahaṇasabbhāvato, tasmā vuttanayeneva dvīhi kāraṇehi nesaṃ tanubhāvo veditabbo. Kasmā panettha mohassa tanubhāvo vutto, nanu tatiyamaggavajjhānameva iminā tanuttakaraṇaṃ vattabbaṃ, itarathā heṭṭhā tīhipi maggehi uparimaggavajjhakilesānaṃ bahalābahalāvatthāya pahīyamānattā idha sabbesameva uddhambhāgiyasaṃyojanānaṃ tanubhāvo vattabbo, teneva ca **pāḷiyampi** ‘‘kāmarāgabyāpādānaṃ tanubhāvāya dutiyāya bhūmiyā pattiyā’’ti vuttanti. Saccametaṃ, sutte pana uparimaggavajjhānaṃ tanubhāvapariyāyaṃ gahetvā ‘‘rāgadosamohānaṃ tanuttā sakadāgāmī hotī’’ti hetuttayatanubhāvassa āgatattā idhāpi tadanulomena vuttaṃ. ‘‘Kāmarāgabyāpādāna’’micceva vā pāṭho. Tathā hi ettheva upari **dutiyamaggañāṇaniddese** ‘‘byāpādakāmarāgānaṃ, tanubhāvaṃ tu sādhaya’’nti (abhidha. 1353) vuttaṃ. Paṭisandhivasena sakideva imaṃ manussalokaṃ āgacchatīti sakadāgāmī, tassa maggo sakadāgāmimaggo. Kiñcāpi hi maggaṭṭhassa paṭisandhivasena āgamanāsambhavato phalaṭṭhoyeva sakadāgāmī nāma hoti, tassa pana āgamanabhūto maggo maggantarāvacchedanatthaṃ tadāyattabhāvūpanayanena sakadāgāmimaggoti vuccati, taṃsampayuttaṃ cittaṃ **sakadāgāmimaggacittaṃ**.

Pañcasu kāmaguṇesu, kāmabhave ca rāgo **kāmarāgo**. Byāpajjati tena cittanti **byāpādo**. Paṭisandhivasena imaṃ kāmadhātuṃ na āgacchatīti **anāgāmī**. Rūpabhave chandarāgo **rūparāgo**. Arūpabhave chandarāgo **arūparāgo. Māno** idha arahattādhigamaṃ paṭicca uṇṇatimattaṃ. **Uddhaccampi** ‘‘ko me bhāro kilesasamucchedane’’ti evamākārappavattaṃ cittassa avūpasamamattaṃ. **Avijjā**pi asukhe sukhasaññāvipallāso. Ārakattā kilesehi, micchāpaṭipannehi vā, rāgādiarīnaṃ, saṃsāracakkassa arānañca hatattā, paccayādīnaṃ arahattā, rahopi pāpākaraṇena pāpakaraṇe rahassa abhāvā, rahitabbato jahitabbato ‘‘rahā’’ti laddhanāmānaṃ vā pāpadhammānaṃ abhāvato, sādhūhi arahitabbato apariccajitabbato, rahasaṅkhātassa vā gamanassa saṃsāre abhāvato **arahā,** aṭṭhamo ariyapuggalo, tassa bhāvo arahattaṃ, aggaphalassetaṃ adhivacanaṃ. Tañhi ‘‘arahā’’ti abhidhānassa, buddhiyā ca pavattinibandhanattā arahato bhāvoti katvā ‘‘arahatta’’nti vuccati, tassa āgamanabhūto maggo arahattamaggo, taṃsampayuttaṃ cittaṃ **arahattamaggacittaṃ**.

Jhānaṅgayogabhedatoti rūpāvacaraṃ viya pañcahi jhānaṅgehi sampayogabhedato. Kathaṃ panassa bhedoti? Ettha tāva aṭṭhakathāvādo, tayo ca theravādāti cattāro vādā honti. Tathā hi **aṭṭhakathāyaṃ** tāva ‘‘saṅkhārupekkhābhāvaṃ patvā vuṭṭhānagāminivipassanāmaggassa jhānaṅgaṃ niyametī’’ti vuttaṃ. **Tipiṭakacūḷanāgatthero** pana ‘‘maggāsannavipassanāya padaṭṭhānabhūtaṃ pādakajjhānaṃ niyametī’’ti āha. **Moravāpivāsimahādattatthero** ‘‘vipassanāya ārammaṇabhūtā khandhā niyamenti. Yañhi jhānaṃ sammasitvā vuṭṭhāti, taṃsadisova hotī’’ti āha. **Tipiṭakacūḷābhayatthero** pana ‘‘puggalajjhāsayo niyameti, ‘aho vata pañcaṅgikaṃ, caturaṅgikaṃ vā maggaṃ pāpuṇeyya’ntiādinā yathā yathāssa ajjhāsayo hoti, tathā tathā maggo hotī’’ti āha.

Yasmā pana aṭṭhakathāvādo pamāṇaṃ, tayo ca therā paṇḍitā byattā, tasmā cattāropi vādā aññamaññaṃ appaṭibāhanavasena evaṃ veditabbā. Kathaṃ? Kāmāvacaradhamme tāva sammasitvā sukkhavipassakassa uppannamaggopi samāpattilābhino jhānaṃ pādakaṃ akatvā uppāditamaggopi vipassanāniyāmena paṭhamajjhānikāva honti. Sace pana kiñci jhānaṃ pādakaṃ katvā uppādito hoti, tassa vasena aṅgapariṇāmo hotīti taṃtaṃjhānasadiso hoti. Yasmā panettha kāmāvacarakkhandhe ārabbha pavattā vipassanā kāmāvacaradhammesu ca mahaggatadhammesu viya bhāvanāvisesato jhānaṅgaviseso natthi, tasmā ‘‘vipassanāya ārammaṇabhūtā khandhā niyamentī’’ti evaṃ pavatto dutiyattheravādo imaṃ vādaṃ na pavisati. Jhānadhamme sammasitvā uppāditamaggo sace pādakajjhānaṃ natthi, sammasitajjhānaniyāmena taṃtaṃjhāniko hoti. Sace paṭhamajjhānato vuṭṭhāya dutiyādijhāne sammasitvā uppādito, puggalajjhāsayaniyāmena dvīsu aññatarajjhānasadiso hoti. Sace pana puggalassa tathāvidho ajjhāsayo natthi, tadā kathanti? Ettha tāva keci ‘‘nānāvajjanavīthiyameva nivattamānapādakajjhānato ekāvajjanavīthiyaṃ gotrabhubhāvaṃ patvā nivattamānāya vipassanāya ārammaṇabhūtā khandhāyeva balavanto, tasmā sammasitakkhandhaniyāmena taṃsadiso maggo hotī’’ti vadanti. Evañca sati ‘‘pādakajjhānaniyāmena hotī’’ti evaṃ pavatto paṭhamattheravādo pādakajjhānato vuṭṭhāya kāmāvacarakkhandhe sammasitvā uppāditamaggameva sandhāya tiṭṭhatīti.

Apare pana ‘‘pādakajjhānaṃ maggassa mūlakāraṇavasena paccayo hoti āsannakāraṇavasenapi, sammasitakkhandhā pana mūlakāraṇavaseneva paccayā honti, tasmā sammasitakkhandhato pādakajjhānameva

balavataranti pādakajjhānasadiso maggo hotī''ti vadanti. Evaṃ sante pana ''sammasitakkhandhaniyāmenā''ti evaṃ pavatto dutiyattheravādo samāpattiṃ pādakaṃ akatvā kevalaṃ jhānadhammeyeva sammasitvā uppāditamaggameva sandhāya tiṭṭhati. Yasmā pana heṭṭhimaheṭṭhimajjhānato uparūparijhānaṃ balappattaṃ hoti, tasmā heṭṭhimaheṭṭhimajjhānato vuṭṭhāya uparūparijhānadhamme vipassato uppannamaggo pādakajjhānaṃ anapekkhitvā sammasitajjhānavasena taṃtaṃjhāniko hoti. Uparūparijhānato pana vuṭṭhāya heṭṭhimaheṭṭhimajjhānadhamme sammasitvā uppāditamaggo sammasitajjhānaṃ anapekkhitvā pādakajjhānasadiso hotīti idamettha sārataraṃ. Evañhi sati dvinnampi therānaṃ vādā nippadesavisayā samaphalā honti.

Tatiyattheravādo cettha pādakajjhānaṃ, sammasitajjhānaṃ vā vinā ajjhāsayamatteneva na ijjhati. Tīsupi vādesu ṭhapetvā sesajhānaṅgapariṇāmaṃ vedanāpariṇāmo vipassanāniyāmeneva hoti. Tayopi theravādā vipassanāniyāmena vinā na hontīti daṭṭhabbaṃ. Nanu ca vedanāpi jhānaṅgameva, tasmā tāyapi pādakajjhānaniyāmeneva bhavitabbanti? Taṃ na, vedanāyapi pādakajjhānaniyāmena pariṇāme sati vipassanāniyāmaṃ anapekkhitvā pādakajjhānaniyāmeneva maggakkhaṇe sesajhānaṅgāni pariṇāmaṭṭhāneyeva vedanāyapi pariṇāmo bhaveyya, tathā pana ahutvā ekāvajjanavīthiyā āditova pariṇāmanato maggavuṭṭhānavīthiyā āsannatarappavattāya vipassanāya vasena vedanāniyāmo hoti.

Atha vā pādakajjhānasammasitajjhānānaṃ sambhave tesu anuppannā vedanā vipassanāya na hotīti pādakajjhānasammasitajjhānaniyāmena pariṇamatītipi na sakkā vattuṃ. Ettha siyā – yattha tāva pādakajjhānaṃ atthi, tattha taṃ niyameti. Yattha pana tikacatukkapādakajjhānaṃ natthi, tasmiṃ arūpabhave kiṃ niyametīti? Tatthāpi pādakajjhānameva niyameti. Yo hi bhikkhu aṭṭhasamāpattilābhī paṭhamajjhānaṃ pādakaṃ katvā sotāpattimaggaphalāni nibbattetvā aparihīnajjhāno kālaṃ katvā arūpabhave nibbatto paṭhamajjhānikāya sotāpattiphalasamāpattiyā vuṭṭhāya vipassanaṃ paṭṭhapetvā upari tīṇi maggaphalāni nibbatteti, tassa tāni paṭhamajjhānikāneva honti. Dutiyajjhānikādīsupi eseva nayo. Arūpepi hi lokuttaraṃ tikacatukkajjhānaṃ uppajjatīti evamettha ekekassa lokuttarakusalassa jhānaṅgayogabhedo veditabboti.

Maggā…pe… nipphādetīti tebhūmakakusalaṃ viya paṭisandhippavattīsu avipaccavantampi attano attano anurūpassa phalassa nipphādanena taṃtaṃphalappatte sotāpanno sakadāgāmī anāgāmī arahāti sāmaññato cattāro ariyapuggale abhinipphādetīti. Visesato pana sattakkhattuparamatādike anekepi sotāpannādayo nipphādeti.

Lokuttarakusalavaṇṇanā niṭṭhitā.

Catubhūmakakusalavaṇṇanā

28. Evaṃ catubhūmakakusalacittaṃ sarūpato niddisitvā idāni taṃ nigamento āha **''kāme aṭṭhevā''**tiādi. Tattha **kāme**ti kāmabhave. Tathā **''rūpe''**tiādīsu.

29. **Kusalākusalāpagatenā**ti kusalākusalakammato apagatena. Aggamaggassa hi uppannakālato paṭṭhāya arahato sabbāni kusalākusalakammāni pahīnāni nāma honti paccayavekallena paṭisandhidāne asamatthabhāvato. Yato ca ariyamaggañāṇaṃ ''kammakkhayakara''nti vuccati. Atha vā ahetuapaccayavisujjhanassa abhāvato kilesasamucchedakena maggakusalena akusalehi apagatena. **Kusale kusalenā**ti kucchitānaṃ salanādīhi kusalasaṅkhātāya paṭipattiyaṃ desanuppādanādīsu chekena. **Muninā**ti ubhayalokamunanakena aggaphalañāṇena, sabbaññutaññāṇena vā samannāgatattā muninā. Tenāha –

''Yo munāti ubho loke, muni tena pavuccatī''ti.

Vasināti chaḷabhiññatāya paramena cittavasibhāvena samannāgatattā, jhānādīsu pañcavidhavasisabbhāvato ca vasibhūtena vasibhāvūpagatindriyena.

Catubhūmakakusalavaṇṇanā niṭṭhitā.

Akusalavaṇṇanā

Ettāvatā ca yaṃ ''kusalākusalābyākatajātibhedato tividha''nti ettha vuttaṃ kusalaṃ, taṃ sarūpato niddisitvā idāni tadanantaruddiṭṭhaṃ akusalaṃ niddisanto āha **''akusalaṃ panā''**tiādi. ''Bhūmito ekavidha''nti vuttamatthaṃ niyametvā dassento āha **''kāmāvacaramevā''**ti. Nikāyantarikā pana rūpārūpāvacarampi akusalaṃ icchantīti tesaṃ matinisedhanatthaṃ avadhāraṇaṃ kataṃ. Mahaggatabhūmiyaṃ uppajjantampi hetaṃ tattha rūpadhātuyaṃ pavattivipākaṃ dentampi ekantena kāmāvacaramevāti. Kuto panesa niyamoti? Kāmataṇhāvisayabhāvato. Kāmataṇhāvisayatā hi kāmāvacarabhāvassa kāraṇaṃ yathā rūpārūpataṇhāvisayatā rūpārūpabhāvassa. Ekaṃsena cetaṃ

evaṃ sampaṭicchitabbaṃ. Itarathā byāpitalakkhaṇaṃ na siyā. Yadi hi ālambitabbadhammavasena bhūmivavatthānaṃ kareyya, evaṃ sati anārammaṇānaṃ saṅgaho na siyā. Atha vipākadānavasena, evampi avipākānaṃ saṅgaho na siyā, tasmā ālambaṇadhammavaseneva pariyāpannānaṃ sā kātabbā. Apariyāpannānaṃ pana lokato uttiṇṇatāya lokuttaratā, uttaritarābhāvato anuttaratā ca veditabbāti.

Domanassassa anīvaraṇāvatthāya abhāvena taṃsahagatacittuppādo kāmabhūmiyaṃyeva pavattatīti so niyatavatthuko, itare arūpabhūmiyampi pavattanato aniyatavatthukāti āha **''niyatā…pe… duvidha''**nti. Vicikicchuddhaccasahagatānaṃ mohekahetukattā, itaresampi lobhamohadosamohavasena dvihetukattā āha **''ekahetukaduhetukato''**ti. Ādito ekādasannaṃ akusalacittānaṃ paṭisandhijananato, uddhaccasahagatassa tadabhāvato āha **''paṭisandhijanakājanakato''**ti. Uddhaccasahagatañhi pavattivipākaṃ dentampi paṭisandhiṃ nākaḍḍhati. Yato vakkhati –

> ''Ekādasavidhānaṃ tu, hitvā uddhaccamānasaṃ;
> Ekādasavidhā ceva, bhavanti paṭisandhiyo''ti. (abhidha. 536);

Yena pana kāraṇena taṃ paṭisandhiṃ nākaḍḍhati, taṃ paṭisandhivinicchayakathāhi imissā gāthāya vaṇṇanāpadeseyeva vakkhāma. **Tīhi vedanāhī**ti sukhadukkhopekkhāsaṅkhātāhi tīhi vedanāhi. Yathāha – ''tisso imā, bhikkhave, vedanā. Katamā tisso? Sukhā dukkhā adukkhamasukhā''ti (saṃ. ni. 4.249). Yaṃ pana katthaci sutte ''dvemā, bhikkhave, vedanā sukhā dukkhā''ti (saṃ. ni. 4.267) vacanaṃ, taṃ kusalapakkhikaṃ upekkhaṃ sukhe, akusalapakkhikañca dukkhe pakkhipitvā pariyāyena vuttanti daṭṭhabbaṃ. Suppatiṭṭhitabhāvakāraṇattā mūlamivāti mūlaṃ, lobho mūlaṃ etassāti **lobhamūlaṃ**. Kiñcāpi hi mohopi lobhamūlesu atthi, so pana sabbākusalasādhāraṇattā vavatthānakaro na hotīti asādhāraṇadhammavasena ''lobhamūla''ntveva vuttaṃ yathā ''bherisaddo yavaṅkuro''ti. Tathā **''dosamūla''**nti etthāpi. Mūlantaravirahato moho eva mūlaṃ imassa, nāññanti **mohamūlaṃ**.

Micchāvasena dassanaṃ diṭṭhi, diṭṭhiyeva diṭṭhigataṃ yathā ''ākāsagataṃ thāmagata''nti. Atha vā vipariyesaggāhikāya diṭṭhiyā gatameva, na ettha gantabbavatthu tathāsabhāvanti diṭṭhigataṃ, dvāsaṭṭhiyā vā diṭṭhīsu antogadhanti diṭṭhigataṃ, tena samaṃ pakārehi yuttanti **diṭṭhigatasampayuttaṃ**.

''Yadā hī''tiādi lobhamūlacittānaṃ pavattiākāradassanaṃ. **Micchādiṭṭhi**nti ucchedadiṭṭhiādiṃ micchādiṭṭhiṃ. Tāya hi vipallattacittā tāva kodhavisayo, yāva indriyagocaroti paralokaṃ paṭikkhipitvā ''natthi kāmesu ādīnavo''ti gaṇhanti. **Ādi**-saddena –

> ''Esa panthovitatho devayāne,
> Yena yanti puttavanto visokā;
> Taṃ passanti pasavo pakkhino ca,
> Tena te mātaripi mithunaṃ carantī''ti. –

Ādinā nayena puttamukhadassanaṃ saggamokkhamaggoti evamādikaṃ micchādiṭṭhiṃ saṅgaṇhāti. **Kāme vā**ti ettha **vā**-saddo aniyamattho. Tena ''brāhmaṇānaṃ suvaṇṇaharaṇameva adinnādāne sāvajjaṃ, itaraṃ anavajjaṃ, gurūnaṃ, gunnaṃ, attano jīvitassa, vivāhassa ca atthāya musāvādo anavajjo, itaro sāvajjo, guruādīnaṃ atthāya pesuññakaraṇaṃ anavajjaṃ, itaraṃ sāvajjaṃ, bhāratayuddhasītāharaṇādikathā pāpavūpasamāya hotī''ti evamādike micchāgāhe saṅgaṇhāti. **Diṭṭhamaṅgalādīnī**ti diṭṭhasutamutamaṅgalāni. **Sārato paccetī**ti vuḍḍhiyā pubbanimittabhāvena aggahetvā ''idameva vuḍḍhikāraṇa''nti evaṃ sāravasena gaṇhāti. **Sabhāvatikkhenevā**ti lobhassa, micchābhinivesassa vā vasena saraseneva tikhiṇena kururena. **Mandenā**ti dandhena atikhiṇena. Tādisaṃ pana attano, parassa vā samussāhanena pavattatīti āha **''samussāhitenā''**ti. **Parassa bhaṇḍaṃ vā haratī**ti **vā**-saddena tathāpavattanakamusāvādādīnampi saṅgaho veditabbo. **Kāmānaṃ vā**ti anubhuyyamānānaṃ kāmaguṇānaṃ. **Vā**-saddena parasantakassa ayathādhippetatāya yaṃ laddhaṃ, taṃ gahetabbanti gahaṇādikaṃ saṅgaṇhāti.

Sampayuttadhammavasena bhedābhāvato dosamūlaṃ asaṅkhārikasasaṅkhārikabhedato duvidhaṃ. Yadi evaṃ kasmā ''domanassasahagataṃ paṭighasampayutta''nti vuttaṃ? Asādhāraṇadhammehi tassa cittassa upalakkhaṇatthaṃ. Pāṇassa atīva, atikkamitvā vā pātanaṃ **pāṇātipāto**. **Ādi**-saddena adinnādānamusāvādapesuññapharusasamphappalāpabyāpāde saṅgaṇhāti. Dasaakusalakammapathesu hi kāmesumicchācāraabhijjhāmicchādiṭṭhisaṅkhātā tayova kammapathā iminā na sijjhanti. Sabhāvatikkhaṃ hutvā pavattamānaṃ cittaṃ asaṅkhārameva hoti, itaraṃ sasaṅkhāranti adhippāyenāha **''tikkhamandappavattikāle''**ti. Mandaṃ pana hutvā pavattamānaṃ ekaṃsena sasaṅkhāramevāti na sakkāva viññātuṃ. Yaṃ sasaṅkhārena sappayogena pavattati, taṃ mandameva hotīti katvā tathā vuttanti daṭṭhabbaṃ.

Mohamūlaṃ cittaṃ mūlantaravirahato atimūḷhaṃ vicikicchuddhaccayogato cañcalañcāti upekkhāsahagatameva

hoti, na tassa kadācipi sabhāvatikkhatā atthi. Ārammaṇe hi saṃsappanavasena, vikkhipanavasena ca pavattamānassa cittadvayassa kiṃ tādise kicce sabhāvatikkhatāya, ussāhetabbatāya vā bhavitabbaṃ, tasmā na tattha saṅkhārabhedo atthi. Nanu ca uddhaccaṃ sabbākusalasādhāraṇaṃ, kasmā pana etameva tena visesetvā vuttaṃ ''uddhaccasahagata''nti. Visesato balavabhāvato. Idañhi etasmiṃ citte balavaṃ, tasmā sampayuttadhammesu padhānaṃ hutvā pavattatīti idameva tena visesitabbaṃ. Teneva hi **pāḷiyaṃ** sesākusalesu uddhaccaṃ yevāpanakavasena āgataṃ, idha pana sarūpatoyeva niddiṭṭhaṃ. Evaṃ asādhāraṇappadhānadhammavasena mohamūlaṃ vicikicchāsampayuttaṃ uddhaccasampayuttanti duvidhaṃ vuttanti daṭṭhabbaṃ. **Asanniṭṭhānaṃ** saṃsayo, **vikkhepo** avūpasamo, bhantatāti attho. Tattha vicikicchāsahagatassa asanniṭṭhānakāle, uddhaccasahagatassa vikkhepakāle ca pavatti veditabbā.

Yathānurūpanti paṭisandhijanakājanakassa, kammapathabhāvappattāpattassa ca anurūpato. Atha vā **yathānurūpa**nti yo yassa hetu, tadanurūpato. Yebhuyyena hi lobhamūlakena khuppipāsādinirantarapetavisaye uppajjanti, dosamūlakena doso viya caṇḍajātatāya taṃsarikkhake niraye, mohamūlakena niccasammūḷhāya tiracchānayoniyaṃ, tasmā lobhādihetuanurūpato tattha tattha apāye upapattiṃ nipphādetīti āha **''yathānurūpaṃ… pe… upapattiyā''**ti. Akusalavipākānaṃ dukkhappadhānatāya **''dukkhavisesassā''**ti vuttaṃ.

31. **Apāpena** alāmakena pāpāpāpappahīnena **pāpāpāpesu** mānasesu yaṃ pāpamānasaṃ vuttaṃ, pāpāpāpesu puggalesu apāpena pāpāpāpappahīnena yaṃ pāpamānasaṃ vuttanti vā sambandho. Atha vā pāpāpāpesu mānasesu pāpena pāpamānasena pāpavasena pāpāpāpappahīnena yaṃ pāpamānasaṃ vuttanti yojanā. Ayaṃ panettha adhippāyo – asammāsambuddhena tāva dhammasabhāvassa dubbijānīyattā kusalampi akusalato, akusalampi kusalato vucceyya, bhagavato pana saha vāsanāhi viddhaṃsitākusalassa kammakkhayakarañāṇena paccayavekallato viddhaṃsitakusalakammassa ca sammāsambuddhabhāvato ekanteneva akusaladesanā akusaladhammavasenevāti.

Akusalavaṇṇanā niṭṭhitā.

Abyākatavaṇṇanā

Aññamaññavisiṭṭhānaṃ kusalākusalānaṃ pākanti vipākaṃ, vipakkabhāvamāpannānamarūpadhammānametamadhivacanaṃ. Yathā hi loke sālibījādīnaṃ phalāni taṃsadisāni nibbattāni vipakkāni nāma honti, vipākaniruttiñca labhanti, na mūlaṅkurapattadaṇḍanaḷādīni, evaṃ kusalākusalānaṃ phalāni arūpadhammabhāvena, sārammaṇabhāvena ca taṃsadisāni vipakkabhāvamāpannānīti vipākaniruttiṃ labhanti, na pana kammābhinibbattāpi rūpadhammā kammavisadisattā. Vipākameva cittaṃ **vipākacittaṃ**. Karaṇamattaṃ kiriyā phaladānāsambhavato. Yena pana kāraṇena tassa phaladānaṃ na sambhavati, taṃ heṭṭhā vuttameva. Kiriyā eva cittaṃ **kiriyacittaṃ**. Vipākassa kāmāvacarādibhāvo kusale vuttanayena yathāsambhavaṃ veditabbo. Alobhādisampayuttahetūhi saha vattanato **sahetukaṃ**. Tadabhāvato **ahetukaṃ**. Nibbattakahetuvasena sijjhamānampi hetaṃ sampayuttahetuvaseneva ''sahetukamahetuka''nti vuccati, itarathā vavatthānābhāvato.

Sakakusalaṃ viyāti attano janakaṃ kāmāvacarakusalaṃ viya. Janakajanitabbasambandhavasena hi taṃ taṃ kusalaṃ tassa tassa vipākassa sakaṃ nāmaṃ hoti.

''Sakakusalaṃ viyā''ti vuttattā pavattākāraārammaṇādito cassa taṃsadisatā āpajjeyyāti taṃnivāraṇatthamāha **''yathā panā''**tiādi. **Chasu ārammaṇesū**ti parittādiatītādiajjhattādibhedesu chasu rūpādiārammaṇesu. Bhavantarapaṭisandhānato **paṭisandhi**. Avicchedappavattihetubhāvena bhavassa aṅganti **bhavaṅgaṃ**. Nibbattitabhavato parigaññatāya cutihetutāya **cuti. Parittadhammapariyāpannesū**ti kāmāvacaradhammapariyāpannesu. Kāmāvacaradhammā hi kilesavikkhambhanādīsu asamatthabhāvena parittānubhāvatāya, oḷārikāhi vā kāmataṇhādīhi parito gahitattā ''parittā''ti vuccanti. Vipākassa saṅkappetvā ārammaṇaggahaṇābhāvato kammānurūpameva pavattatīti parittakammavipāko parittārammaṇeyeva pavattitumarahati, na mahaggataappamāṇārammaṇeti vuttaṃ ''parittadhammapariyāpannesū''ti. Yadi evaṃ mahaggatavipākopi mahaggatārammaṇeyeva āpajjatīti? Nāpajjati, saññāyattārammaṇassa samādhippadhānassa kammassa appanāpattassa tādiseneva vipākena bhavitabbattā. Vaṇṇalakkhaṇādikañhi aggahetvā lokasaññānurodheneva gahite pathavādike parikammasaññāya samuppāditaṃ paṭibhāganimittasaṅkhātamārammaṇaṃ saññāvasaṃ saññāyattaṃ hoti, tasmā tadārammaṇassa samādhippadhānassa appanāpattassa kammassa vipākena samādhippadhānaappanāpattehi viya saññāyattārammaṇatāya nibbiseseneva bhavitabbaṃ. Parittavipāko pana mahaggataappamāṇapaññattārammaṇakammanibbattopi hoti, so parato āgamissati.

Mukhanimittaṃ viyāti mukhaṃ paṭicca uppannanimittaṃ viya. Yathā hi taṃ nirīhaṃ aparaṃ mukhanimittaṃ uppādetuṃ, aññaṃ vā kiñci attano balena kātuṃ na sakkoti, evametampi vipākuppādanādīsu na ussahati. Tenāha **''nirussāha''**nti. **Ussāho**ti cettha anupacchinnāvijjātaṇhāmānānusayasmiṃ santāne

vipākuppādanasamatthatāsaṅkhāto, āsevanapaccayabhāvasaṅkhāto, viññattijanakatāsaṅkhāto ca byāpāro. So vipāke natthi kammavegukkhittattā patitaṃ viya hutvā pavattamānassa tassa ekantena dubbalabhāvatoti taṃ nirussāhaṃ.

Vipaccanaṭṭhānanti vipaccanavasena pavattanaṭṭhānaṃ, paṭisandhibhavaṅgacutitadārammaṇavasena catukiccānametesaṃ pavattiokāsoti attho. Tattha cutibhavaṅgānaṃ antarāḷaṃ paṭisandhikiccānaṃ ṭhānaṃ, paṭisandhiāvajjanānaṃ, tadārammaṇāvajjanānaṃ, javanāvajjanānaṃ, voṭṭhabbanāvajjanānañca antarāḷaṃ bhavaṅgakiccānaṃ ṭhānaṃ, tadārammaṇapaṭisandhīnaṃ, javanapaṭisandhīnaṃ, bhavaṅgapaṭisandhīnaṃ vā antarāḷaṃ cutikiccānaṃ ṭhānaṃ, javanabhavaṅgānaṃ antarāḷaṃ tadārammaṇakiccānaṃ ṭhānanti daṭṭhabbaṃ. Yasmā panetaṃ ṭhānaṃ dhammānaṃ taṃtaṃkiccavasena pākaṭaṃ hoti, tasmā ṭhānaṃ veditabbanti ṭhānaṃ uddharitvā pākaṭakiccavaseneva taṃ pakāsetuṃ **''imāni hī''**tiādi vuttaṃ. Atha vā kiccampi kiccavantānaṃ pavattiṭṭhānabhāvena gayhatīti ṭhānantipi kiccameva uddhaṭanti taṃ sarūpato dassetuṃ **''imāni hī''**tiādi vuttaṃ.

32. Aṇḍajajalābujayonisambhavānaṃ manussānaṃ, vinipātikāsurānañca ahetukapaṭisandhiyāpi sabbhāvato āha **''duhetukatihetūna''**nti. Paṭisandhiviññāṇasampayuttā dve alobhādayo hetū yesaṃ te **duhetukā**. Esa nayo tihetukesupi. Tattha duhetukānaṃ ñāṇavippayuttāni cattāri, tihetukānaṃ ñāṇasampayuttāni cattāri paṭisandhiyo honti, tathā bhavaṅgacutiyopi. Yena yena hi cittena paṭisandhi hoti, taṃ tadeva bhavaṅgacutivasenapi pavattati. Tadārammaṇaṃ pana avisesena daṭṭhabbaṃ duhetukānampi tihetukatadārammaṇassa icchitattā. Nanu cetaṃ asamapekkhitābhidhānaṃ ācariyeneva imassa paṭisiddhattā. Tathā hi vakkhati –

> ''Ahetupaṭisandhissa, na tadārammaṇaṃ bhave;
> Duhetukaṃ tihetuṃ vā, duhetupaṭisandhino''ti. (abhidha. 443);

Nayidamasamapekkhitābhidhānaṃ paṭisandhijanakakammaṃ sandhāya tattha paṭisiddhattā. Yena hi kammena yā paṭisandhi ādinnā, na taṃ tato adhikataraṃ tadārammaṇaṃ pavatte abhinipphādeti. Yaṃ pana aññampi kiñci kammaṃ tadāladdhāvakāsaṃ siyā, na taṃ tattha tato adhikatarampi vipākaṃ na nibbattetīti atthi. ''Sahetukaṃ bhavaṅgaṃ ahetukassa bhavaṅgassa anantarapaccayena paccayo''ti (paṭṭhā. 3.1.102) hi **paṭṭhāna**vacanena ahetukassāpi nānākammena sugatiyaṃ sahetukatadārammaṇamanuññātaṃ. Tenāhu ācariyā –

''Hoti aññena kammena, sahetukaṃ ahetuna''nti.

Yathā ca ahetukassa sahetukaṃ, evaṃ duhetukassa tihetukampi icchanti. **Ācariyajotipālatthero** pana ''sahetuka''nti avisesena vuttattā ahetukānampi tihetukatadārammaṇaṃ icchati. Vuttañhi tena ''sahetuka''nti avisesopadesena duhetukaṃ, tihetukañca gahetabbaṃ. Tathā hi aṭṭhakathāyaṃ ''ahetukassāpi tihetukatadārammaṇamabhihitaṃ, yañcarahi atthasamāse ahetukānaṃ tihetukaphalāni detī''ti vuttaṃ, taṃ kathaṃ? So eva pucchitabbo, yo tassa kattāti. Apare pana ''mūlasandhiyā jaḷattā tassa tihetukatadālambaṇaṃ na labbhatiyevā''ti vadanti.

33-4. **Tato**ti paṭisandhito paraṃ, dutiyacittato paṭṭhāya. Satipi antarantarā vīthicittuppāde tadavasāne uppajjamānassa yāvatāyukaṃ anivattanato vuttaṃ **''yāvatāyuka''**nti. **Balavārammaṇe**ti atimahantavibhūtārammaṇe. Pañcadvāre hi atimahantārammaṇe manodvāre vibhūtārammaṇe tadārammaṇamuppajjati, na aññesu. Ekārammaṇappavattiyā paṭisandhādīnaṃ tiṇṇampi ekaṭṭhāne dassanatthaṃ uddese tadārammaṇassa avasānakaraṇaṃ, idha pana pavattikkamavasena cutiyā avasānakaraṇanti daṭṭhabbaṃ.

35-6. **Kammadvāra**nti kāyavacīkammadvārassa janakavasena na pavattantīti vuttaṃ hoti. Tattha **kāyo**ti kāyaviññatti. **Kamma**nti taṃsamuṭṭhāpikā cetanā, kāyena kataṃ kammaṃ kāyakammaṃ. Kiñcāpi hi kāyo kammassa catuvīsatiyā paccayesu na kenaci paccayena paccayo hoti, tathāpi taṃsamuṭṭhānassa tassa sabbhāveyeva kāyakammādivohāroti taṃ tena katanti vuccati. Kāyakammassa pavattiṭṭhānabhūtaṃ dvāraṃ **kāyakammadvāraṃ**. Yadi evaṃ kammadvāravavatthānaṃ na siyā. Kāyadvārena hi siddhaṃ kammaṃ ''kāyakamma''nti vuccati. Taṃ pana ''dvāre caranti kammānī''ti (dha. sa. aṭṭha. 1 kāyakammadvāra) vacanato vacīdvārepi sijjhatīti dvārena kammavavatthānaṃ na siyā, tathā vacīkammaṃ kāyadvārepi sijjhatīti kammena dvāravavatthānampi na siyāti? Taṃ na, tabbahulavuttiyā ceva yebhuyyena vuttiyā ca vavatthitattā. Kāyakammañhi kāyadvāreyeva bahulaṃ pavattati, appaṃ vacīdvāre, tasmā kāyadvāre bahulappavattanato etassa kāyakammabhāvo siddho vanacarakādīnaṃ vanacarakādibhāvo viya. Tathā kāyakammameva yebhuyyena kāyadvāre pavattati, na itaraṃ, tasmā kāyakammassa yebhuyyena ettheva pavattito assa kāyakammadvārabhāvo siddho brāhmaṇagāmādīnaṃ brāhmaṇagāmādibhāvo viyāti nettha kammadvāravavatthāne koci vibandhoti. **Vacīkammadvāre**pi esa pabandho yathāsambhavaṃ daṭṭhabbo.

Manokammadvāraṃ pana sayaṃ manoyeva samānaṃ attanā sahagatacetanāanabhijjhādikammānaṃ

pavattidvārabhāvena manodvārasaṅkhaṃ labhatīti na taṃ cittassa uppattidvāravasena gaṇhāti. Na hi sayaṃ attatova pavattati. Yadi pana cittasampayuttā kammadvārabhāvena adhippetā, tadā tesaṃ kammadvārabhāvo manasmiṃ na upacārīyatīti sampayuttadhammānaṃ cittādhipatibhāvo citte viyāti cittaṃ **''manokammadvāra''**nti vuccati. Sabhāvato pana kammadvāraṃ nāma sampayuttadhammāyevāti cittaṃ tato pavattanato manokammadvāravasena pavattati. Anantarapaccayabhūtassa pana manokammadvārabhāve vattabbameva natthi. Idha pana ''aviññattijanattā''ti vacanena kāyavacīkammadvāravaseneva appavattiyā sādhitattā manokammadvāraṃ na gahitameva. Na hi ''aviññattijanattā''ti kāraṇaṃ manokammadvāravasenapi appavattiṃ sādheti. Atha vā ''avipākasabhāvato''ti vacanena manokammadvāravasenapi appavatti sādhitā hoti. ''Kammadvāra''nti ettha kammaggahanena nānakkhaṇikakammassa adhippetattā tassāpi gahaṇaṃ daṭṭhabbaṃ. Iti imesu kāyavacīkammadvārasaṅkhātesu dvīsu dvāresu, manokammadvārena saha tīsu eva vā yathā kusalaṃ pavattati, na evaṃ vipāko, yathā ca kusalaṃ kāyavacīmanokammassa āyūhanavasena dānādipuññakiriyavatthuvasena pavattati, na evamayaṃ. Ayaṃ pana neva kāyavacīkammadvāresu pavattati viññattisamuṭṭhāpakattābhāvato, na kammavasena, manokammadvāravasenāpi ca pavattati vipākuppādanabhāvābhāvato, na puññakiriyavasena pavattati dānādivasena appavattanatoti dassetuṃ **''kammadvārañca…pe… no samā''**ti vuttaṃ. **Eva**nti dānādivasena.

37. **''Parittārammaṇattā''**tiādi sampayuttadhammavasena visesadassanaṃ. Yasmā ete parittārammaṇā, karuṇāmuditā ca paññattārammaṇā sattapaññattiyaṃ pavattanato, tasmā dvinnamālambaṇānaṃ ekacittassa visayabhāvānanugamanato na tesu karuṇāmuditā kadācipi jāyantīti ayamettha paṭhamagāthāya adhippāyo.

38. Dutiyagāthāya pana **hi**-saddo yasmāti imassa atthe. Yasmā ''pañca sikkhāpadā kusalā''ti (vibha. 715) vuttā, tasmāti attho. Idaṃ vuttaṃ hoti – bhagavatā hi **sikkhāpadavibhaṅge** ''pañca sikkhāpadā kusalā''ti (vibha. 715) evaṃ ''pāṇātipātā veramaṇī''tiādīnaṃ pañcannaṃ sikkhāpadānaṃ kusalabhāvo vutto, te ca viratisabhāvā eva ādito tiṇṇaṃ sikkhāpadānaṃ, pacchimassa ca sammākammante, itarassa sammāvācāyaṃ, pañcannampi micchājīvahetukapañcaduccaritato viramaṇavasena pavattānaṃ sammāājīve ca antobhāvato, tasmā tā ekantakusalabhūtānaṃ kadāci abyākate labhanti, itarathā saddhāsatiādayo viya ''siyā kusalā, siyā abyākatā''ti vucceyyunti. Yadi evaṃ lokuttaraphalesu aṭṭha, satta vā maggaṅgā na labbhantīti? No na labbhanti lokiyaviratīnameva tattha ekantakusalabhāvassa vuttattā, lokuttaraviratiyo pana phalassa maggapaṭibimbabhūtattā maggasadisato aṭṭhaṅgikatāya, sattaṅgikatāya ca bhavitabbanti na ca ekantakusalabhāvena vavatthāpetuṃ yuttā. Evañca katvā upari lokuttaraphalesupi aṭṭhaṅgikatādibhedo maggo uddhaṭoti.

39. **''Tathādhipatino''**tiādi adhipativasena visesadassanaṃ. Sabbesampi hi tebhūmakakusalānaṃ añño āyūhanakālo, añño vipaccanakālo, tasmā na tāni attano vipākehi adhipatiṃ gāhāpetuṃ sakkontīti na te chandādīni dhuraṃ katvā pavattanti. Lokuttarakusalāni ca pana āyūhanakālassa, vipaccanakālassa ca antarābhāvato attano chandādīnaṃ balassa avūpasantakāleyeva vipākaṃ nibbattentīti anantarapaccayā hutvā vipākehi adhipatiṃ gāhāpetuṃ sakkontīti. Evañca katvā upari lokuttaravipākānaṃ adhipatiyogaṃ vakkhati.

40. Yasmā **moravāpivāsimahādattattherena** vipākānaṃ āgamanato asaṅkhārikasasaṅkhārikabhāvo icchito, **tipiṭakacūḷanāgattherena** paccayato, tasmā ubhinnampi matidassanatthamāha **''asaṅkhārasasaṅkhāravidhāna''**ntiādi. Purimatthero hi yathā mukhe calite ādāsatale mukhanimittaṃ calati, evaṃ asaṅkhārikassa kusalassa vipāko asaṅkhāriko, sasaṅkhārikassa vipāko sasaṅkhārikoti āha, tasmā tassa matidassanatthaṃ **''asaṅkhāra…pe… puññato''**ti vuttaṃ. Dutiyatthero pana asaṅkhārikādīsu yena kenacipi cittena kamme āyūhite āsannamaraṇassa attano, paresaṃ vā payogena vinā asaṅkhārena appayogena kammakammanimittagatinimittapaccupaṭṭhāne paṭisandhi uppajjamānā asaṅkhārikā. Yassa kassaci sasaṅkhārena sappayogena kammādipaccupaṭṭhāne sasaṅkhārikā. Tathā bhavaṅgacutiyopi. Tadārammaṇañca paṇītāpaṇītautubhojanādipaccayavasena, anantaraniruddhakusalākusalassa vasena vā asaṅkhārasasaṅkhāranti evaṃ paccayato asaṅkhārikādividhānatamāha, tasmā tassa matidassanatthaṃ **''ñeyyaṃ paccayato cevā''**ti vuttaṃ. Idameva ca pana ācariyā pasaṃsanti.

41-2. **Hīnādīnaṃ vipākattā**ti adhipatiyogābhāvepi hīnamajjhimapaṇītānaṃ kusalānaṃ vipākattā. Etena āgamanato hīnādibhāvaṃ vibhāveti. Vineyyasantānagatakilesamalavidhamanena tassa punanato puñño vādo vacīghoso etassa, vuttanayeneva puññaṃ vadatīti vā puññavādī, tena **puññavādinā**. ''Ekantena savatthuka''nti vuttepi rūpaloke pavatti anivāritāti āha **''kāmalokasmi''**nti. **''Na panaññattha jāyate''**ti iminā pana byatirekato laddhamatthaṃ dassetīti.

Evaṃ tāva sahetukavipāke niddisitvā idāni ahetuke niddisituṃ **''ahetukavipākacittaṃ panā''**tiādi vuttaṃ. Kasmā pana sahetukassa kammassa ahetukavipāko hotīti? Vuccate – cakkhuviññāṇādīnaṃ tāva pañcannaṃ ārammaṇābhinipātamattattā alobhādisampayogo na sambhavati, tathā mandatarakiccesu sampaṭicchanasantīraṇesūti evaṃ hetūnaṃ uppattiyā asambhavato ca nesaṃ ahetukatā daṭṭhabbā. Upekkhādiyoge pana cakkhuviññāṇādīnaṃ tāva

catunnaṃ iṭṭhārammaṇepi pavattamānānaṃ vatthārammaṇasaṅghaṭṭanāya dubbalabhāvato upekkhāsahagatatā, kāyaviññāṇassa ca tāya balavabhāvato sukhasahagatatā hoti. Sampaṭicchanaṃ pana ārammaṇaghaṭṭanayogyabhāvena oḷārikattā, catucittakkhaṇātītavasena cirajātattā ca dubbalamattano nissayena saha asamānajātikañca cakkhādivatthuṃ nissāya uppannehi cakkhuviññāṇādīhi laddhānantarapaccayatāya, apubbanissayatāya ca ārammaṇarasassāde dubbalanti iṭṭhādīsu ārammaṇesu upekkhāsahagatameva. Santīraṇaṃ pana vuttaviparītato iṭṭhārammaṇe sukhasahagataṃ, iṭṭhamajjhatte ca upekkhāsahagatanti daṭṭhabbaṃ. Manoviññāṇadhātu viya visiṭṭhamananakiccābhāvato manomattā nissattanijjīvādiatthehi dhātu cāti **manodhātu**. Sā hi satipi viññāṇabhāve manoviññāṇato sambhavassa visiṭṭhamananakiccassa akaraṇato mananamattāyeva hoti. Vuttalakkhaṇaviparītato pana mano ca taṃ viññāṇañcāti manoviññāṇaṃ, tadeva yathāvuttaṭṭhena dhātūti **manoviññāṇadhātu**.

Viññāṇapañcakaṃ niyatārammaṇaṃ yathākkamaṃ rūpādiekekasseva ārammaṇakaraṇato. **Sesattayamaniyatārammaṇaṃ** pañcārammaṇikachaḷārammaṇikabhāvato.

Daṭṭhabbatāya **diṭṭhaṃ,** rūpāyatanaṃ. Sotabbatāya **sutaṃ,** saddāyatanaṃ. Munitabbatāya **mutaṃ,** sampattasseva gahetabbatāyāti attho, gandhādittayassetaṃ nāmaṃ. Cakkhādīhi vinā kevalaṃ manasā eva vijānitabbatāya **viññātaṃ,** dhammāyatanaṃ. Anāmaṭṭhakālavisesavacanattā ca nesaṃ atītānāgatāpi rūpādayo diṭṭhādisaddehi vuccanti. Teneva hi ‘‘daṭṭhabbatāyā’’tiādinā kālasāmaññena nesaṃ nibbacanaṃ vuttaṃ. Diṭṭhaṃ ārammaṇaṃ yassa taṃ **diṭṭhārammaṇaṃ**. Evaṃ **sutārammaṇā**dīsu.

Cakkhuto pavattanti cakkhudvāratova pavattaṃ sabbavākyānaṃ avadhāraṇaphalattā. Tena manodhātuādīnaṃ cakkhuviññāṇabhāvo nivārito hoti tesaṃ dvārantaratopi pavattisambhavato. Atha vā **‘‘cakkhuto pavatta’’**nti idaṃ sañjātippavattiṃ sandhāya vuttaṃ, na sañcaraṇappavattiṃ, tasmā yathā kuṇḍamukhato udakaṃ sañcaraṇavasena pavattati, na evaṃ pavattamidha gahitaṃ. Yathā pana candakantapāsāṇato udakaṃ sañjātivasena pavattati, evaṃ pavattameva cakkhuto pavattanti gahitaṃ. Yathā ca kiṃ? Yathā kucchito samuṭṭhitaṃ pittasemharuhirādi mukhato sandantampi ‘‘mukhassavo’’ti na vuccati, mukhatoyeva pana samuṭṭhahitvā tato savantaṃ kheḷaṃ ‘‘mukhassavo’’ti vuccati, evaṃ hadayavatthusannissayato samuṭṭhahitvā cakkhuto pavattamānaṃ cakkhuviññāṇaṃ nāma na hoti. Cakkhutoyeva pana samuṭṭhahitvā tato pavattamānaṃ cakkhuviññāṇaṃ nāmāti. Yo pana imamatthaṃ asallakkhetvā byañjanamattasseva abhinivisitvā taṃdvārappavattānaṃ sesānampi cakkhuviññāṇabhāvaṃ maññeyya, taṃ nivāretuṃ pakārantarenapi viggahaṃ dassento āha **‘‘cakkhumhi sannissita’’**nti. Yathā cakkhuto pavattaṃ, cakkhusannissitaṃ vā viññāṇaṃ cakkhuviññāṇaṃ, evaṃ sotaviññāṇādīsupi ‘‘sotato pavattaṃ, sotasmiṃ sannissitaṃ vā viññāṇaṃ sotaviññāṇa’’ntiādinā yojanaṃ atidisanto āha **‘‘tathā sotaviññāṇādīnī’’**ti.

Cakkhusannissitaṃ hutvā rūpassa vijānanalakkhaṇametassāti **cakkhusannissitarūpavijānanalakkhaṇaṃ**. Tattha cakkhusannissitavacanena dibbacakkhādikaṃ aññaṃ rūpārammaṇaṃ viññāṇaṃ nivatteti. Vijānana-ggahaṇena cakkhusannissite phassādidhamme nivatteti. Cakkhurūpa-ggahaṇena nissayato, ārammaṇato ca cittaṃ vibhāveti ubhayādhīnavuttikattā. Yadi hi cakkhu nāma na siyā, andhāpi rūpaṃ passeyyuṃ, na ca passanti. Yadi ca nīlādirūpaṃ nāma na siyā, desādiniyamena na bhavitabbaṃ, attheva ca niyamo. Ekantasārammaṇatā ca cittassa vuttāti ārammaṇena vinā nīlādiābhāsaṃ cittaṃ pavattatīti evaṃ pavatto vādo micchāvādoti gahetabbo. Tenāha bhagavā ‘‘cakkhuñca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuviññāṇa’’ntiādi (ma. ni. 1.204, 400; 3.421, 425; saṃ. ni. 4.60; kathā. 465). Ettha siyā – kiṃ panetaṃ cakkhu, rūpañca viññāṇassa paccayo hontaṃ ekameva paccayo hoti, udāhu anekanti? Cakkhu tāva ekampi, rūpaṃ pana anekameva saṅgataṃ. Kiṃ kāraṇaṃ? Paccayabhāvavisesato. Cakkhu hi cakkhuviññāṇassa nissayapurejātaindriyavippayuttapaccayehi paccayo hontaṃ atthibhāveneva hoti tasmiṃ sati tassa bhāvato, asati abhāvato. Yato taṃ atthiavigatapaccayehissa paccayoti vuttaṃ, svāyaṃ paccayabhāvo na ekasmiṃ na sambhavatīti ekampi cakkhuviññāṇassa paccayo hoti. Rūpaṃ pana yadipi cakkhu viya purejātaatthiavigatapaccayehi paccayo hoti puretaraṃ uppannaṃ hutvā vijjamānakkhaṇeyeva upakārakattā, tathāpi anekameva saṅgataṃ hutvā paccayo hoti ārammaṇabhāvato. Yañhi taṃ ārammaṇaṃ tassa yathā tathā upalabbhanīyavaseneva ārammaṇapaccayabhāvo, viññāṇassa ca indriyādhīnavuttikassa ārammaṇasabhāvūpaladdhi na ekadvikalāpagatavaṇṇavasena hoti, nāpi katipayakalāpagatavaṇṇavasena, atha kho ābhogānurūpaṃ āpāthagatavaṇṇavasenāti anekameva rūpaṃ saṃhaccakāritāya viññāṇassa paccayo hotīti. Amumeva hi visesaṃ vibhāvetuṃ ‘‘cakkhuñca paṭicca rūpe cā’’ti (ma. ni. 1.204, 400; 3.421, 425; saṃ. ni. 4.60; kathā. 465) **pāḷiyaṃ** vacanabhedo katoti. Evaṃ sotaviññāṇepi yathārahaṃ vattabbaṃ. Ghānaviññāṇādīnaṃ pana sampattaggāhatāya attano nissayena saha allīnasseva gahaṇato ekakalāpagatampi gandhādikaṃ tesaṃ uppattiyā paccayo hoti.

Rūpamattārammaṇarasanti rūpāyatanamattasseva ārammaṇakaraṇarasaṃ. **Matta**-saddena yathā ārammaṇantaraṃ nivatteti, evaṃ rūpāyatanepi labbhamāne ekacce visese nivatteti. Na hi cakkhuviññāṇaṃ vaṇṇamattato aññaṃ kiñci nīlādivisesaṃ tattha gahetuṃ sakkoti. Tenāha bhagavā – ‘‘pañcahi viññāṇehi na kiñci dhammaṃ paṭivijānāti aññatra abhinipātamattā’’ti. Cakkhuviññāṇaṃ uppajjamānaṃ rūpārammaṇe eva uppajjanato tadabhimukhabhāvena gaṇhātīti vuttaṃ **‘‘rūpābhimukhabhāvapaccupaṭṭhāna’’**nti. Attano anantaraṃ

uppajjamānānaṃ arūpadhammānaṃ samanantaravigatā arūpadhammā pavattiokāsadānena anantarasamanantaranatthivigatapaccayehi upakārakā, nissayārammaṇā dhammā viya āsannakāraṇāti dassento āha **''rūpārammaṇāya kiriyāmanodhātuyā apagamapadaṭṭhāna''**nti. **Sotaviññāṇā**dīsupi vuttanayeneva attho veditabbo. Kiriyāmanodhātuyā ārammaṇabhedato bhinnasabhāvattā āha **''kiriyāmanodhātūna''**nti. Cakkhuviññāṇādīhi gahitaṃ rūpādiārammaṇaṃ tadanantarameva aparipatantaṃ katvā sampaṭicchantaṃ gaṇhantaṃ viya hotīti vuttaṃ **''rūpādisampaṭicchanarasa''**nti. Tathābhāvena sampaṭicchanabhāvena paccupaṭṭhātīti **tathābhāvapaccupaṭṭhānaṃ**.

Chasu ārammaṇesu kadāci pañcannaṃ jaccandhādivasena tatopi ūnānaṃ, brahmaloke ca dvinnameva vijānanasabhāvāpi **chaḷārammaṇavijānanalakkhaṇā** vuttā taṃsabhāvānativattanato, chasveva vā itaresaṃ ārammaṇānaṃ antogadhattā. **Santīraṇādirasā**ti yathāsambhavaṃ santīraṇatadārammaṇādikiccā, santīraṇatadārammaṇapaṭisandhibhavaṅgacutikiccāti adhippāyo. **''Hadayavatthupadaṭṭhānā''**ti idaṃ imāsaṃ dvinnaṃ manoviññāṇadhātūnaṃ anibaddhaṭṭhānatāya nibaddhakāraṇaṃ dassetuṃ vuttaṃ. Vuttanayena pana ''taṃtaṃanantarātītaviññāṇāpagamapadaṭṭhāna''ntipi vattuṃ vaṭṭatiyeva. Ahetukacittānaṃ visuṃ visuṃ lakkhaṇādikassa dassitattā parisesato sahetukacittānaṃ ekasadisameva lakkhaṇādikanti viññāyati. Taṃ pana heṭṭhā vibhāvitameva.

Idāni imāsaṃ ārammaṇādito bhedaṃ dassetuṃ **''tattha paṭhamā''**tiādi vuttaṃ. **Ekantamiṭṭhārammaṇe**ti ekanteneva iṭṭhārammaṇe, atiiṭṭhārammaṇeti attho. **Pañcasu ṭhānesū**ti sahetukavipākānaṃ vuttesu catūsu, sampaṭicchanavoṭṭhabbanānaṃ antarāḷasaṅkhātasantīraṇaṭṭhāne cāti pañcasu ṭhānesu, pañcasu kiccesūti vā attho. Kiñcāpi somanassapaṭisandhikassa domanassajavanāvasāne tadārammaṇasambhave asati yaṃ kiñci paricitapubbaṃ parittārammaṇamārabbha upekkhāsahagatasantīraṇamuppajjatīti icchitaṃ, tathā pana uppajjamānassa kadāciyeva sambhavato yebhuyyappavattiṃ gahetvā cha ṭhānāni avatvā pañceva vuttāni. Atha vā taṃ uppajjamānaṃ tadārammaṇaṭṭhāneyeva nibbattatīti taṃvaseneva tassāpi ṭhānaṃ gahitanti daṭṭhabbaṃ. Acakkhusaṃvattanikakammanibbattatāya jātiyā andho **jaccandho**. Kiñcāpi hi jātikkhaṇe aṇḍajajalābujānaṃ sabbesampi cakkhu natthi, yassa bhāvābhāvato andhānandhavicāraṇā bhaveyya, tathāpi cakkhussa uppajjamānārahakālepi cakkhuvipattivibandhakena kammunā paṭihatasāmatthiyena paṭisandhidāyakena itarenāpi vā kammena tassa anupādiyamānattā satto ''jaccandho''ti vuccati. Atha vā **jaccandho**ti pasūtiyaṃyeva andho, mātukucchiyaṃyeva andho hutvā nikkhantoti attho. Tena duhetukatihetukānaṃ mātukucchigatakālepi cakkhussa avipajjanaṃ siddhaṃ hoti, evaṃ **jātibadhirā**dīsupi yathārahaṃ vattabbaṃ. **Jaccajaḷo**ti jātiyā aññāṇako. Kiñcāpi duhetukapaṭisandhikopi jātiyaṃ aññāṇako, tassa pana pavattiyaṃ paññā sambhavatīti vuttanayena yebhuyyato pavattiyampi paññāyāsambhavato jaccajaḷo veditabbo. **Jaccummattako** surāmerayapānādiummattakabhāvasaṃvattanikakammaparibhāvitena kammena gahitapaṭisandhiko. **Paṇḍako**ti paradāragamanādikammaparibhāvitena kammunā gahitapaṭisandhiko. So pañcavidho āsittapaṇḍako usūyapaṇḍako pakkhapaṇḍako opakkamikapaṇḍako napuṃsakapaṇḍakoti. Idha pana opakkamikapaṇḍakassa sahetukassāpi bhāvato, napuṃsakassa ca visuṃ gahaṇato tayo paṇḍakā adhippetā. **Ādi**-saddena jātimūgajātipaṅgulamammanādīnaṃ saṅgaho. Keci pana ''ekacce ahetukapaṭisandhikā avikalindriyā hutvā thokaṃ vicāraṇapakatikāpi honti, tasmā tādisānampi idha ādi-saddena saṅgaho''ti vadanti. Ettha ca jaccandhādīnameva ayaṃ paṭisandhīti na gahetabbā. Jaccandhādayo pana iminā paṭisandhiṃ gaṇhantīti gahetabbaṃ.

43. **Tihetukapuññassā**ti tihetukassapi ukkaṭṭhapuññassa. Duhetukammassa pana sabbathāpi soḷasannaṃ vipākānaṃ asambhavato tappaṭikkhepaparattā cetanāya ''tihetukapuññassā''ti avisesato vuttaṃ.

Kāmāvacaravipākavaṇṇanā niṭṭhitā.

Rūpāvacarārūpāvacaravipākavaṇṇanā

Mahaggatavipākānaṃ taṃtaṃkusalāgamanavaseneva jhānaṅgahāni, na pana bhāvanāvisesenāti tesaṃ pahānaṅgāni anuddhaṭāni. **Upapattiya**nti upapattibhave.

Arūpāvacaravipākacittāni vuccantīti sambandho.

44. **Kusalānugataṃ katvā**ti kusalānurūpaṃ kusalasadisaṃ katvā. Yathā kāmāvacaravipākaṃ kusalato visadisampi katvā vibhattaṃ, evamakatvā kusalasadisameva katvāti atthaṃ vadanti. Aṭṭhakathāyaṃ pana kusalānantaraṃ katvā mahaggatavipākānaṃ bhājitapāḷiṃ sandhāya ''kusalānugataṃ katvā bhājita''nti vuttaṃ. Pāḷiyañhi –

''Katame dhammā abyākatā? Yasmiṃ samaye kāmāvacarassa kusalassa kammassa katattā upacitattā

vipākaṃ cakkhuviññāṇaṃ uppannaṃ hotī''tiādinā (dha. sa. 431) –

Kāmāvacaravipākaṃ vibhajitvā mahaggatavipākaṃ vibhajantena –

''Katame dhammā abyākatā? Yasmiṃ samaye rūpapattiyā maggaṃ bhāveti, vivicceva kāmehi…pe… paṭhamaṃ jhānaṃ upasampajja viharati pathavīkasiṇaṃ, tasmiṃ samaye phasso hoti…pe… avikkhepo hoti, ime dhammā kusalā, tasseva rūpāvacarassa kusalassa kammassa katattā upacitattā vipākaṃ vivicceva kāmehi…pe… paṭhamaṃ jhānaṃ upasampajja viharati pathavīkasiṇaṃ…pe… ime dhammā abyākatā''ti (dha. sa. 498).

Evaṃ kusalaṃ uddisitvā tadanantaraṃ katvā mahaggataṃ vipākaṃ vibhattaṃ, tasmā yathā kāmāvacaravipākaṃ, evaṃ avibhajitvā idaṃ kusalānantaraṃ katvā vibhattanti imamatthaṃ jotetuṃ aṭṭhakathāyaṃ ''kusalānugataṃ katvā''ti vuttaṃ. Imināpi ca ācariyena parihāramukhena vakkhamānaatthavisesavacanicchāya tattha vuttanayeneva codanā katā. Evañhi sati kusalānantaraṃyeva phalaṃ uppajjatīti ñāpanaṃ suṭṭhūpapannaṃ hotīti ayamettha amhākaṃ ācariyassa maggo.

Mahaggatanti mahaggatavipākaṃ. Tañhi idha adhigataṃ. **Kāmā…pe… yato**ti yasmā kāmāvacarakusalaṃ asamānaphalaṃ hoti tihetukassa duhetukāhetukavipākānaṃ, duhetukassa ca ahetukavipākānampi jananato, na evamidaṃ, idaṃ pana ekanteneva sadisavipākajananato samānaphalameva, tasmāti attho. Ettha ca ''kusala''nti avuttepi kāmāvacarapuññaṃvāti upamitattā upameyyassapi kusalabhāvo viññāyati. Kasmā panetaṃ sadisavipākaṃ, na kāmāvacaraṃ viya visadisavipākampīti? Vuccate – kāmāvacarapuññañhi ācinanto rūpataṇhādinānāvatthukakāmataṇhūpanissayato ācinati, tasmā tadūpanissayakusalaṃ tadanurūpato nānāvatthukaṃ vipākaṃ janeti. Mahaggataṃ pana ācinanto ekavatthukāyeva bhavataṇhāya vasena ācinatīti tadanurūpato taṃ nānāvatthuṃ ajanetvā ekavatthumeva janetīti.

45-6. **Sabbathā**ti dhammato ārammaṇato paṭipadādito ca. Tathā hi ye phassādayo kusale ca labbhanti, te vipākepi labbhanti, yasmiñca ārammaṇe kusalaṃ pavattati, tattheva idaṃ vipākampi. Yāva paṭipadādayo kusalassa labbhanti, tāva imassa vipākassapīti. Kāmaṃ yassa kassaci chāyā taṃtaṃvatthusadisāva, mahantassa pana kusalavipākassa mahantāhiyeva upamāhi bhavitabbanti **''gajādīna''**ntiādi vuttaṃ. Apare apare attabhāve bhavaṃ vedanamassāti **aparāpariyavedanaṃ**. Yadi aparāpariyavedanaṃ na hoti, kathañcarahi imassa phaluppattīti āha **''jhānā aparihīnassā''**tiādi.

47. **Kusalānantara**nti kusalabhavānantaraṃ. Yasmiñhi bhave taṃ kusalaṃ kataṃ, so idha kusala-saddena upacārato gahito kammānantaraṃyeva phalassa asambhavato. Na hi taṃ lokuttarakusalaṃ viya anantaraphalanipphādakaṃ, atha kho ekaccakāmāvacarakusalaṃ viya aparāpariyavedanaṃ ahutvā satipi anekeyeva kāmāvacarakamme mahogho viya parittaṃ udakaṃ tamajjhottharitvā attanoyeva vipākadānena ekantena anantarabhaveyeva phalaṃ nibbatteti. Nanu ca aparihīnajjhānasseva kassaci nikantivasena kāmabhave paṭisandhi hoti. Tathā hi tissamahābrahmā uparibrahmalokūpapattiyā bhāvitamaggo bhikkhūhi yācito tato cavitvā moggalibrāhmaṇassa gehe paṭisandhiṃ aggahesīti vuttanti taṃ kathanti? Nikantibaleneva jhānaṃ parihāyatīti tato parihīnajjhāno nibbattatīti vadanti. Apare pana ācariyā ''anīvaraṇāvatthāya nikantiyā jhānassa parihāni vīmaṃsitvā gahetabbā''ti vatvā ''satipi mahaggatakammuno vipākaṃ paṭibāhanasamatthasseva parittakammassa abhāve 'ijjhati, bhikkhave, sīlavato cetopaṇidhi visuddhattā'ti (a. ni. 8.35) vacanato kāmabhave cetopaṇidhi mahaggatakammassa vipākaṃ paṭibāhitvā parittakammuno vipākassa okāsaṃ karotī''ti vadanti, taṃ yuttaṃ. **Etassā**ti imassatthassa ñāpanatthanti sambandho.

48-9. Evaṃ avisesena kusalasadisataṃ atidisitvā idāni visesaṃ dassetuṃ **''paṭipadākkamo cevā''**tiādi vuttaṃ. Yathā hi dukkhapaṭipadaṃ dandhābhiññaṃ jhānaṃ uppādetvā punappunaṃ samāpajjantassa taṃ jhānaṃ taṃpaṭipadameva hoti, evaṃ tasmiṃ tasmiṃ aparihīne tassa tassa vipāko nibbattamāno taṃtaṃpaṭipadova bhavituṃ arahati. Chandādhipateyyādibhāvo pana tasmiṃ khaṇe vijjamānānaṃ chandādīnaṃ adhipatipaccayabhāvena hoti, na āgamanavasena. Tathā hi ekameva jhānaṃ nānakkhaṇesu nānādhipateyyaṃ hoti, tasmā vipākassa āgamanavasena chandādhipateyyāditā na gahitā. Tenāha **''abhāvodhipatīna''**nti. Tadabhāvatova sarasato tassa hīnāditā na sambhavatīti sāpi jhānāgamanatova vuttā.

Rūpāvacarārūpāvacaravipākavaṇṇanā niṭṭhitā.

Lokuttaravipākavaṇṇanā

Maggacittassa viya phalacittassa maggayogato bhedābhāvena ''catumaggayogato''ti avatvā **''catumaggasampayuttacittaphalattā''**ti vuttaṃ, catūhi ariyamaggehi sampayuttakusalacittassa phalattā catubbidhasāmaññaphalasampayuttacittabhāvatoti attho. Sotāpattimaggassa phalaṃ cittaṃ

sotāpattimaggaphalacittaṃ. Evaṃ sesesu. Maggavīthiyaṃ dvikkhattuṃ, tikkhattuṃ vā phalasamāpattiyā aparicchinnaparimāṇaṃ pavattamānampi dvīsveva ṭhānesu pavattiyā duvidhameva hotīti āha **''maggavīthiphalasamāpattivasena pavattito duvidha''**nti.

50-1. **Maggassānantare phale labbhanti** maggāgamanatoti adhippāyo. Maggo hi āgamanato ''suññato''ti laddhanāmo saguṇālambaṇavasena animittaappaṇihitanāmampi labhatīti phalassa nāmattayampi deti, tathā āgamanato appaṇihito maggo saguṇārammaṇavasena animittasuññataappaṇihitanāmakoti phalassa nāmattayampi deti. Evañca katvā abhidhamme ekekassa phalassa tīṇi tīṇi nāmāni vuttāni. Nanu ca abhidhamme ''saguṇārammaṇato nāmaṃ anadhippeta''nti vuttaṃ? Saccaṃ vuttaṃ, taṃ pana nāmalābhaṃ sandhāya, na nāmadānaṃ. Tattha hi vavatthānakarattābhāvato tathā anadhippetaṃ, na alabbhanato. Idha pana ekekassa phalaṃ nāmattayampi labhatīti vavatthānappayojanābhāvato saguṇārammaṇehi laddhanāmadānassa adhippetattā tividhampi nāmaṃ deti. Ekantena cetaṃ evaṃ sampaṭicchitabbaṃ, itarathā vipassanāpi vipassato laddhanāmamaggassa taṃ na dadeyyāti. **Parabhāgasmi**nti aparabhāge. **Vaḷañjanaphalesū**ti samāpajjanavasena anubhavitabbaphalesu. ''Vaḷañjanaphalesu nā''ti maggāgamanaṃ sandhāya paṭikkhittanti āha **''vipassanāvasenevā''**tiādi. Vaḷañjanaphalañhi visuṃ vipassanāvaseneva nibbattatīti tassa taṃvasena nāmalābho. Yadi evaṃ maggassa viya animittanāmalābho na siyā? Taṃ na, yathā maggānantarassa phalassa viya vaḷañjanakaphalasamāpattiyāpi maggāgamanato ca jhānapaṭipadābhedo hoti, evaṃ animittanāmampi labbhatīti.

52-3. **Honti sādhipatīnevā**ti ettha kāraṇaṃ vuttameva. **Maggabhāvenā**ti soḷasahi ākārehi catusaccapaṭivedhakamaggabhāvena, kilesamāraṇavasena gamanasaṅkhātena, nibbānatthikehi maggitabbabhāvasaṅkhātena vā maggabhāvena. **Phalaṃ…pe… vuccatī**ti sayaṃ phalabhāvampi maggassa phalattā, taṃsadisatāya vā tamupādāya maggoti vuccati ''maggaṅgaṃ maggapariyāpanna''ntiādīsūti adhippāyo.

Lokuttaravipākavaṇṇanā niṭṭhitā.

Akusalavipākavaṇṇanā

Yathā atiiṭṭhe iṭṭhamajjhatte ca ārammaṇe vedanābhedasambhavato kusalavipākamanoviññāṇadhātu duvidhā hoti somanassasahagatā, upekkhāsahagatāti, evaṃ atianiṭṭhe aniṭṭhamajjhatte ca ārammaṇe vedanābhedo natthīti akusalavipākamanoviññāṇadhātu ekavidhāvāti **''sattākusalavipākānī''**ti vuttaṃ. Sati hi tattha vedanābhede atianiṭṭhe domanassena bhavitabbaṃ, na ca paṭighena vinā domanassaṃ uppajjatīti. Kāyaviññāṇassa dukkhasahagatā kusalavipāke vuttavipariyāyena veditabbā. Ettha ca akusalavipākesu labbhamānadukkhaṃ viya nātikaṭukāpi upekkhā ekantanihīnassa akusalassa vipākabhāvato dukkhasabhāvattā hīnā eva. Na hi akusalassa vipāko adukkho hoti, upekkhābhāvo panassa balavatā bādhiyamānassa paṭipaharituṃ asakkontassa dubbalapurisassa tena kariyamānabādhassa upekkhanā viyāti daṭṭhabbaṃ. **Imāni…pe… cittānī**ti imāni satta ekekassa akusalassa vipākacittāni, na pana kusalavipāke viya tihetukādipuññavisesena. Uddhaccasahagatassapi hi pavattiyaṃ satteva vipākā labbhanti. Kasmā panettha yathā kusalavipākaṃ sahetukampi uddhaṭaṃ, na evaṃ akusalavipākanti? Hetūnaṃ asambhavato. Lobhādīnañhi ekantasāvajjatāya ayonisomanasikārahetukānaṃ natthi vipākabhāvo, alobhādīnampi ekantamanavajjasabhāvānaṃ vā kāraṇassa tabbidūratāya nattheva akusalavipākabhāvo. Na hi alobhādīnaṃ paṭipakkhalobhādayo te abhinipphādenti, tasmā idaṃ sabbathā sahetuppavattiyā asambhavato ahetukamevāti.

Kammakammanimittagatinimittesūti ettha atītabhave āyūhitaṃ aparāpariyavedanīyaṃ, upapajjavedanīyaṃ vā kammaṃ **kammaṃ** nāma. Kammakaraṇakāle cetanāya gahitamārammaṇaṃ **kammanimittaṃ** nāma. Upapajjitabbabhavapariyāpanno narakādīsu aggijālādivaṇṇo **gatinimittaṃ** nāma.

54. **Ime**ti akusalavipākā. Tesaṃ aniṭṭhāniṭṭhamajjhattavisayesu pavattivacanena tabbipariyāyena kusalavipākānaṃ iṭṭhaiṭṭhamajjhattavisayesu pavatti atthato āpannāti sā visuṃ na vuttā. **Sukhādittayayuttā**ti sukhasomanassupekkhāyuttā.

''Eva''ntiādi yathāvuttavipākānaṃ nigamanaṃ.

Akusalavipākavaṇṇanā niṭṭhitā.

Vipākacittavaṇṇanā

55. Pākassa asurakaññānaṃ gabbhaparipākassa sāsanato vināsanato, pākasaṅkhātassa vā asurassa vināsanato pākasāsano vuccati sakko devarājā, tena pūjito **pākasāsanapūjito**. Pākaṃ vā paripakkaṃ sāsanametesūti pākasāsanā, khīṇāsavā, tehi pūjitoti **pākasāsanapūjito**.

Vipākacittavaṇṇanā niṭṭhitā.

Dānādivasenāti pavattākāramattato dānādivasena, na pana puññakiriyavatthuvasena khīṇāsavasantānagatassa puññakiriyabhāvābhāvatoti vuttovāyamattho.

Āvajjatīti **āvajjanaṃ,** ābhuñjati oṇojeti pariṇāmeti vāretīti vā attho. Tañhi āpāthagataṃ ārammaṇaṃ paṭhamamābhuñjati, cakkhuviññāṇādīni vīthicittāni āpāthagatārammaṇābhimukhaṃ oṇojeti, cittasantānaṃ vā purimākārato aññathā pariṇāmeti, anuppabandhato pavattanakaṃ bhavaṅgacittasantānaṃ parato pavattituṃ adatvā āpāthagataṃ vā ārammaṇaṃ aññattha gantuṃ adatvā vāreti. Hasitaṃ uppajjati, uppādīyati vā etenāti hasituppādaṃ, tadeva cittanti **hasituppādacittaṃ**. Voṭṭhapetīti **voṭṭhabbanaṃ**. Kasmā panettha āvajjanavoṭṭhabbanāni upekkhāsahagatāni, hasituppādañca somanassasahagatanti? Vuccate – āvajjanaṃ tāva apubbārammaṇe sakideva ca pavattamānasantativicchedavasena pavattanato, dubbalabhavaṅgapaccayaṃ vā sabbathā visayarasamanubhavituṃ na sakkotīti iṭṭhādīsu sabbattha upekkhāyuttameva hoti. Voṭṭhabbanañca vuttavipariyāyena vedanābhedārahampi samānaṃ vipākappabandhaṃ vicchinditvā visadisacittappabandhassa nibbattanato santatipariṇāmaneyeva kiccantare byāvaṭattā vipākaṃ viya ārammaṇarasassāde asamatthamevāti sabbattha upekkhāsahagatameva. Hasituppādaṃ pana vuttaviparītato parihīnavipallāsānaṃ khīṇāsavānaṃ santāne iṭṭhārammaṇeyeva uppajjanato sabbathā somanassasahagatamevāti.

Lakkhaṇādito panetāsu purimaṃ cakkhuviññāṇādīnaṃ purecaraṃ rūpādivijānanalakkhaṇaṃ, āvajjanarasaṃ, tathābhāvapaccupaṭṭhānaṃ, bhavaṅgavicchedapadaṭṭhānaṃ. Dutiyaṃ chaḷārammaṇavijānanalakkhaṇaṃ, arahataṃ anoḷārikesu vatthūsu hasituppādarasaṃ, tathābhāvapaccupaṭṭhānaṃ, ekantato hadayavatthupadaṭṭhānaṃ. Tatiyampi chaḷārammaṇavijānanalakkhaṇaṃ, pañcadvāramanodvāresu voṭṭhabbanāvajjanarasaṃ, tathābhāvapaccupaṭṭhānaṃ, ahetukavipākamanoviññāṇadhātubhavaṅgānaṃ aññatarāpagamapadaṭṭhānanti.

Bhavaṅgaṃ āvaṭṭayamānāti bhavaṅgasantānaṃ āvaṭṭayantī viya. **Sādhāraṇā**ti sekkhāsekkhaputhujjanānaṃ sādhāraṇā. **Asādhāraṇā**ti asekkhānaṃyeva āveṇikā. Tenāha **''khīṇāsavassā''**ti. **Chasu dvāresu…pe… ārammaṇesū**ti cakkhādīsu chasu dvāresu, padhānasāruppaṭṭhānādigatesu chasu rūpādiārammaṇesu. Padhānasāruppañhi ṭhānaṃ disvā diṭṭhadhammasukhavihāratthāya ''sāruppamidaṃ ṭhānaṃ mayā laddha''nti tusantassa cakkhudvāre rūpārammaṇe, bhaṇḍabhājanaṭṭhāne mahāsaddaṃ sutvā ''evarūpā loluppataṇhā me pahīnā''ti tusantassa sotadvāre saddārammaṇe, gandhehi vā pupphehi vā cetiyapūjanakāle ''evarūpena vata sugandhena bhagavantaṃ pūjemī''ti tusantassa ghānadvāre gandhārammaṇe, rasasampannaṃ piṇḍapātaṃ sabrahmacārīhi saha bhājetvā paribhuñjanakāle ''sāraṇīyadhammo vata me pūrito''ti tusantassa jivhādvāre rasārammaṇe, ābhisamācārikavattapūraṇakāle ''kāyena vattapaṭivattaṃ pūremī''ti tusantassa kāyadvāre phoṭṭhabbārammaṇeti evaṃ pañcadvāresu pañcārammaṇesu pavattati.

Manodvāre pana yathāvuttesveva pañcasu paccuppannārammaṇesu **ghaṭikārasuttā**dīsu (ma. ni. 2.282 ādayo) viya bhagavato pubbenivāsañāṇena pariññāte atītārammaṇe, ''aṭṭhissaro nāma paccekabuddho bhavissatī''ti (dha. pa. aṭṭha. 1.16 devadattavatthu) āgataṭṭhānādīsu viya anāgataṃsañāṇena paricchinne anāgatārammaṇe cāti evaṃ chasvevārammaṇesu hasitaṃ uppādetīti veditabbaṃ. Nanu ca atītaṃsādīsu appaṭihatādīsu appaṭihatañāṇaṃ vatvā ''imehi tīhi dhammehi samannāgatassa buddhassa bhagavato sabbaṃ kāyakammaṃ ñāṇapubbaṅgamaṃ ñāṇānuparivatta''nti vacanato vicāraṇapaññārahitāya etāya kathaṃ bhagavato uppatti yujjeyyāti? Hasituppādacittena pavattiyamānampi bhagavato sitakaraṇaṃ pubbenivāsaanāgataṃsasabbaññutaññāṇānaṃ anuvattakattā ñāṇānuparivattiyeva, evaṃ pana ñāṇānuparivattibhāve sati na koci pāḷivirodho. Evañca katvā **aṭṭhakathāyaṃ** ''tesaṃ ñāṇānaṃ ciṇṇapariyante idaṃ cittaṃ uppajjatī''ti vuttaṃ. Avassañcetaṃ evaṃ icchitabbaṃ, itarathā aññassāpi viññattisamuṭṭhāpakassa ahetukacittassa bhagavato uppatti na yujjeyya. Na hi viññattisamuṭṭhāpakassa taṃsamuṭṭhitāya viññattiyā kāyakammādibhāvaṃ āpajjanabhāvo vibandhatīti. Evañca katvā pañcadvāre iminā cittena somanassuppādanamattaṃ daṭṭhabbaṃ, na hāsuppādanaṃ pañcadvārikacittānaṃ aviññattijanakattā. Manodvāre pana hāsuppādanaṃ. Teneva hi **aṭṭhakathāyaṃ** pañcadvāre ''somanassito hotī''ti (dha. sa. aṭṭha. 568) ettakameva vuttaṃ, manodvāre ca ''hāsayamāna''nti. Idha pana ''hasituppādakiccā''ti avisesavacanaṃ pañcadvāre somanassakaraṇavasena pavattassapi manodvāre hāsajananassa paccayabhāvaṃ sandhāya vuttanti veditabbaṃ. **Hasituppādakiccā**ti hasitasseva uppādanakiccā. Teneva hi taṃ ''hasituppāda''nti vuccati, na pana aññesaṃ hasituppādacittānaṃ abhāvato. Tathā hi vakkhati ''kusalato catūhī''tiādi.

Cha asādhāraṇañāṇānīti āsayānusayañāṇaṃ, indriyaparopariyañāṇaṃ, yamakapāṭihāriyañāṇaṃ, mahākaruṇāsamāpattiñāṇaṃ, sabbaññutaññāṇaṃ, anāvaraṇañāṇanti imāni cha paccekabuddhādīhi asādhāraṇāni ñāṇāni. Nanu ca sabbaññutaññāṇameva anāvaraṇañāṇaṃ, itarathā sabbaññutānāvaraṇañāṇānaṃ asabbaññutasāvaraṇañāṇatā ca āpajjeyya, tathā hi yadi sabbaññutaññāṇato aññamanāvaraṇañāṇaṃ siyā, tassa sāvaraṇattā sāvaraṇe ca visaye sabhāvapaṭivedhābhāvato sabbaññubhāvaṃ na sijjheyya, anāvaraṇañāṇassa ca

asabbadhammārammaṇabhāvena yattha taṃ na pavattati, tatthāvaraṇasambhavato anāvaraṇabhāvopi na siyāti? Saccametaṃ, ekameva taṃ ñāṇaṃ anavasesasaṅkhatāsaṅkhatasammutidhammavisayattā sabbaññutaññāṇaṃ, tattha ca āvaraṇābhāvato nissaṅgavāramupādāya anāvaraṇañāṇanti evaṃ visayapavattibhedena aññehi asādhāraṇabhāvadassanatthaṃ dvedhā vuttanti. Yathāha –

> ''Sabbaṃ saṅkhatamasaṅkhataṃ anavasesaṃ jānātīti sabbaññutaññāṇaṃ, tattha āvaraṇaṃ natthīti anāvaraṇañāṇa''ntiādi (paṭi. ma. 1.119).

Idha ṭhatvāti hasitassa uppādanato hasitassa uppādananti vuttacittassa āgataṭṭhāne ṭhatvā. **Pariggaṇhitabbānī**ti paricchinditvā gaṇhitabbāni. Kiñcāpi rūpāvacarakiriyānaṃ jhānaṅgappahānaṃ vipāke viya āgamanato ahutvā kusale viya bhāvanāvisesena pavattākāramattaṃva hoti, paṭhamajjhānassa pana pahānaṅgasambhavābhāvato ekassa vaseneva niddisituṃ sesānampi pahānaṅgaṃ avatvā sampayogaṅgameva tesu dassitanti.

57. Yasmā pana bhāvanāvasena pavattākāramattaṃ vinā bhāvanāya kātabbassa nīvaraṇappahānādikiccassa abhāvato ujukaṃ bhāvanā nāma na hoti, tasmā **''bhāvanākāravasappavattānī''**ti ākāra-ggahaṇaṃ katanti.

58-9. **Na**nti taṃ yathāvuttarūpārūpasamāpattiṃ. **Samāpannā sace kriyā**ti ettha kiñcāpi sā eva samāpatti samāpajjituṃ na sakkā, niruddhānaṃ anuppannato, paṭiladdhasamāpattikasseva samāpajjitukāmatāya saddhiṃyeva samāpajjanato, paṭhamajjhānādikameva paṭilabhitvā dutiyajjhānādikaṃ samāpajjituṃ asakkuṇeyyabhāvato ca, pubbe paṭiladdhasamāpattisadisaṃ puna samāpajjanato puthujjanakālasmiṃ abhinibbattitasamāpattisadisā ettha sā eva tathā vuttā.

61. **Ekacittakkhaṇattā**ti ekacittakkhaṇeyeva pavattanato. Yadi hi so punappunaṃ uppajjeyya, tadāssa arahato uppattiyā kiriyabhāvo icchitabbo siyā. Sakiṃyeva pana pavattati catusaccapaṭivedhakiccassa ekavāreneva pariniṭṭhānato, takkiccena ca vinā tassa anupalabbhanīyattā. Tenāha – ''na pāraṃ diguṇaṃ yantī''ti (su. ni. 719), tasmā natthi lokuttaraṃ kiriyacittanti ayamettha adhippāyo.

62. **Kriyā…pe… desako**ti yā āpattiyo kāyavācāhi akātabbaṃ katvā āpajjati, tā kiriyā, yā pana āpattiyo kāyavācāhi kātabbaṃ akaronto āpajjati, tā akiriyā, kiriyā ca akiriyā cāti kiriyākiriyā, kiriyākiriyā ca tā āpajjitabbato āpattiyo cāti kiriyākiriyāpattiyo, tāsaṃ vibhāgaṃ desetīti kiriyā…pe… desako. Atha vā kiriyājhānabhūtā samāpattiyo kiriyāpattiyo, kusalabhūtā pana samāpattiyo akiriyāpattiyo, tāsaṃ vibhāgaṃ desetīti **kriyā…pe… desako**. Yaṃ kiriyākiriyaṃ cittanti sambandho. Pañcannaṃ mārānaṃ jitattā **jino. Hitāhitāna**nti atthānatthānaṃ. **Sā**ti so jino. **Kriyākriyārato**ti sabbasattānaṃ hitassa karaṇe, ahitassa ca akaraṇe nirato. Atha vā ekantamiṭṭhavipākattā **hitā**ti kusalānametaṃ adhivacanaṃ. Tappaṭipakkhattā **ahitā**ti akusalānametaṃ adhivacanaṃ. Yathākkamaṃ tesaṃ kiriyāyaṃ, akiriyāyañca ratoti **hitāhitānaṃ…pe… rato**. Atha vā **hitāhitā**ti kusalākusalā eva, tesaṃ kiriyākiriyāmattamavipākabhāvaṃ kātuṃ icchatīti **hitāhitānaṃ…pe… rato**. Atha vā hitāhitānaṃ puggalānaṃ sakiriyākiriyāya attano attano kiccassa idhalokaparalokanipphādanassa karaṇe rato abhiratoti **hitāhitānaṃ…pe… rato**.

64-6. Sabbe lokuttare aṭṭha katvā ye ekūnanavuti cittuppādā vuttā, tāni cittāni mayā niddiṭṭhānīti sambandho. Pāṭavaṃ atthenti patthenti, pāṭavasaṅkhāto vā attho etesanti **pāṭavatthino**. **Uggahetabbo**ti savanapaṭipucchāvasena uggahitabbo, uggaṇhitvā pana na kevalaṃ uggahaṇamatteyeva ṭhātabbanti dassento āha **''cintetabbo punappuna''**nti, na hi sakkā uggahaṇamattenevettha sabbathā sanniṭṭhānaṃ gantunti adhippāyo. **Abhidhammamahodadhi**nti dhammasaṅgaṇīādisattappakaraṇavasena ṭhitamabhidhammapiṭakamahaṇṇavaṃ, khandhāyatanādivasena ṭhitaṃ paramatthamahaṇṇavaṃ vā. **Tarantī**ti atthaggahaṇavasena uttaranti, sutamayañāṇamūlakena vā bhāvanāñāṇena otarantīti attho. **Imaṃ loka**nti paccuppannabhavaṃ. **Paraṃ loka**nti anāgatabhavaṃ. **Tarantī**ti atikkamanti. Idha lokasmiñhi chandarāgappahānavasena imaṃ lokaṃ taranti, āyatiṃ bhavūpapādakassa kammassa kammakkhayakarañāṇena vināsanato paralokaṃ taranti, anupādāparinibbānavasena parinibbāyantīti attho.

Iti abhidhammatthavikāsiniyā nāma

Abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanāya

Cittaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

2. Dutiyo paricchedo

Cetasikaniddesavaṇṇanā

67. Ettāvatā ca cittaṃ cetasikaṃ rūpaṃ nibbānanti evaṃ uddiṭṭhesu catūsu dhammesu cittaṃ tāva jātibhūmisampayogappavattākārādivasena vibhāgena niddisitvā idāni tadanantaraṃ uddiṭṭhe cetasikadhamme niddisituṃ **''cittānantaramuddiṭṭhā''**tiādi āraddhaṃ. **Vibhājana**nti jātibhūmiādivasena vibhāgaṃ, tesu tesu cittesu yathārahaṃ sampayogavasena visuṃ visuṃ bhājanañca.

Katame pana cetasikā, yesaṃ vibhājanaṃ vuccatīti te saha nibbacanena sarūpato dassetuṃ **''tattha cittasampayuttā''**tiādi vuttaṃ. Tattha **''cittasampayuttā''**ti idaṃ cetasikalakkhaṇadassanaṃ. Tena ye cittena saha sampayogalakkhaṇena yuttā, teyeva cetasikāti dasseti. Kiṃ pana taṃ sampayogalakkhaṇanti? Ekuppādaekanirodhaekavatthukaekārammaṇasaṅkhātā pakārā. Samaṃ pakārehi yuttāti hi sampayuttā. Tattha yadi ekuppādatāmatteneva ca sampayuttatā adhippetā, sahuppattikānaṃ rūpārūpadhammānaṃ aññamaññasampayuttatā āpajjeyyāti **ekanirodha**-ggahaṇaṃ. Evampi avinibbhogarūpānaṃ aññamaññasampayuttatā āpajjeyyāti **ekavatthuka**-ggahaṇaṃ. Evampi ''avinibbhogarūpesu ekaṃ mahābhūtaṃ sesamahābhūtopādārūpānaṃ nissayapaccayo hotīti tasmā tāni ekavatthukānīti, cakkhādīnaṃ nissayabhūtāni vā bhūtāni ekaṃ vatthu etesu nissitanti ekavatthukānī''ti kappentassa tesaṃ sampayuttatāpatti siyāti tannivāraṇatthaṃ **ekārammaṇa**-ggahaṇaṃ.

Paṭilomato vā ''ekārammaṇā''ti vutte ekavīthiyaṃ pañcaviññāṇasampaṭicchanādīnaṃ, nānāvīthiyaṃ parasantāne ca ekasmiṃ ārammaṇe uppajjamānānaṃ bhinnavatthukānaṃ sampayuttatā āpajjeyyāti **ekavatthuka**-ggahaṇaṃ. Evampi maraṇāsannavīthiyaṃ sampaṭicchanasantīraṇādīnaṃ sampayuttatā āpajjeyyāti **ekanirodha**-ggahaṇaṃ. Kiṃ pana nānuppādāpi evaṃ tividhalakkhaṇā honti, atha ekuppādā evāti vicāraṇāya ekuppādā eva evaṃ tividhalakkhaṇā hontīti dassanatthaṃ **''ekuppādā''**ti vuttaṃ. Iti imehi catūhi sampayogalakkhaṇehi ye cittasampayuttā, te cetasikā nāmāti evaṃ cetasikalakkhaṇaṃ ṭhapitaṃ hoti. Kathaṃ panete cetasikā nāmāti āha **''citte bhavā''**ti. ''Cetasi bhavā cetasikā''ti vattabbe citta-saddassapi ceto-saddena saha samānatthatāya atthamattaṃ dassetuṃ **''citte bhavā cetasikā''**ti vuttaṃ.

Niyatāti niyatuppattikā, karuṇāmuditādayo viya kadāci anuppajjitvā yadā yadā taṃ cittaṃ uppajjati, tadā tadāva tena avinibhuttā hutvā jāyamānāti attho. **Sarūpena āgatā**ti chandādayo viya ''ye vā pana tasmiṃ samaye aññepi atthi paṭiccasamuppannā arūpino dhammā''ti evaṃ yevāpanakavasena anāgantvā ''phasso hoti, vedanā hotī''tiādinā (dha. sa. 1) sarūpeneva **pāḷiyaṃ** āgatā. Yevāpanāti evaṃ desanā etesanti **yevāpanakā. Ekūnatiṃsa dhammā**ti kiccabhedaṃ anāmasitvā kevalaṃ asambhinnadhammavaseneva ekenūnā tiṃsa dhammā. Pāḷiyaṃ pana cittena saha tiṃsa dhamme gahetvā tesaṃ kiccabhedato gahaṇena chappaññāsa dhammā vuttā. **Seyyathida**nti sarūpapucchā. **Phasso…pe… cittujukatā**ti yathāpucchitānaṃ sarūpadassanaṃ. **Iti**-saddo parisamāpane, nidassane vā. Puna tettiṃsa hontīti sambandho. **Tettiṃsa hontī**ti teyeva ekūnatiṃsa dhammāti adhippāyo.

''Kadāci uppajjantī''ti vuttaṃ, taṃ kathaṃ daṭṭhabbanti āha **''imesū''**tiādi. **Karuṇāmuditāvasenā**ti paṭhamasamannāhārato paṭṭhāya gotrabhupariyosānappavattitakaruṇāmuditāparikammavasena. **Karuṇāpubbabhāgo**ti karuṇāya pubbabhāgo, parikammappanāvasena pavattakaruṇābhāvanāya appanākoṭṭhāsato purimakoṭṭhāso, paṭhamasamannāhārato paṭṭhāya gotrabhupariyosānappavattaparikammakoṭṭhāso hutvāti attho. Evaṃ **''muditāpubbabhāgo''**ti etthāpi. Bhāga-saddassa drabyavuttitāya tappurisassa ca uttarapadatthappadhānatāya ''karuṇāpubbabhāgo''tiādinā pulliṅgena vuttaṃ. Eta-saddassa pana guṇavuttitāya guṇavisesavati vattamāno tassa liṅgavasena pariṇamatīti karuṇāmuditāpekkhāya **''etā''**ti itthiliṅgavasena vuttanti. **Na panekato uppajjanti,** kiñcarahi visuṃ visuṃyevāti attho. Teneva hi ''karuṇāpubbabhāgo vā muditāpubbabhāgo vā''ti vikappo vuttoti. Kasmā panetā dve ekato nuppajjantīti? Bhinnārammaṇattā. Karuṇā hi dukkhitasatte ārabbha tesaṃ dukkhāpanayanakāmatāvasena pavattati, muditā sukhitasatte ārabbha tesaṃ sukhānumodanavasena, tasmā ubhinnampi bhinnavisayattā na ekasmiṃ citte uppatti sambhavatīti. **Micchākammantādīhī**ti **ādi**-saddena micchāvācāmicchājīvānaṃ gahaṇaṃ. **Sammākammantādīni paripūrentī**ti sammākammantasammāvācāsammāājīvāni paripūrenti. **Ko viratī**ti tīsu ekā virati uppajjati, sammākammantaṃ pūrentī paṭhamā, sammāvācaṃ pūrentī dutiyā, sammāājīvaṃ pūrentī tatiyā virati uppajjatīti attho. **Karuṇāmuditāhi saha na uppajjanti** tāsaṃ paññattārammaṇattā, viratiyā ca ekantaparittārammaṇattā. **Aññamaññena ca na uppajjanti** aññamaññassapi bhinnavisayattā. Micchākammantādīnañhi ārammaṇāneva yathākkamaṃ sammākammantādīnaṃ ārammaṇāni tato viratibhāvato. **Etesū**ti imesu pañcasu.

68. Viratīnampi saṅgahaṇatthaṃ ''karuṇāmuditādīsū''ti vattabbe gāthābandhasukhatthaṃ ādi-saddalopavasena **''karuṇāmuditāsū''**ti vuttaṃ. Evañca katvā vuttaṃ **''ekenā''**ti, itarathā ''ekāyā''ti vattabbanti.

69-71. Kiṃ panettha kāraṇaṃ, catūsu brahmavihāresu dve idha niddiṭṭhā, na itarāti codento āha **''kasmā panā''**tiādi. Upekkhā ca na uddhaṭāti sambandho. Navahi lokuttaradhammehi janaṃ rañjetīti **dhammarājā**.

Diṭṭhadhammikasamparāyikatthehi sadevakaṃ lokaṃ anusāsatīti **satthā. Abyāpādena mettā gahitā** tasseva hitākārappavattikāle mettābhāvūpagamanato. Teneva hesa ''mettā mettāyanā''tiādinā niddiṭṭho. **Tatramajjhattatāya upekkhā gahitā** tāyeva sattesu majjhattākārappavattāya upekkhābrahmavihārabhāvato. Ādiccena saha samānagottatāya, ariyasāvakabhāvena vā tassa bhagavato puttatāya ādicco bandhu imassa, ādiccassa vā bandhūti **ādiccabandhu**.

72. **Rāsi**nti phassapañcakādisattarasarāsiṃ. Paṭhamamahācittuppādavasena hi –

> ''Phasso hoti, vedanā hoti, saññā hoti, cetanā hoti, cittaṃ hoti, vitakko hoti, vicāro hoti, pīti hoti, sukhaṃ hoti, cittassekaggatā hoti, saddhindriyaṃ hoti, vīriyindriyaṃ hoti, satindriyaṃ hoti, samādhindriyaṃ hoti, paññindriyaṃ hoti, manindriyaṃ hoti, somanassindriyaṃ hoti, jīvitindriyaṃ hoti, sammādiṭṭhi hoti, sammāsaṅkappo hoti, sammāvāyāmo hoti, sammāsati hoti, sammāsamādhi hoti, saddhābalaṃ hoti, vīriyabalaṃ hoti, satibalaṃ hoti, samādhibalaṃ hoti, paññābalaṃ hoti, hiribalaṃ hoti, ottappabalaṃ hoti, alobho hoti, adoso hoti, amoho hoti, anabhijjhā hoti, abyāpādo hoti, sammādiṭṭhi hoti, hirī hoti, ottappaṃ hoti, kāyapassaddhi hoti, cittapassaddhi hoti, kāyalahutā hoti, cittalahutā hoti, kāyamudutā hoti, cittamudutā hoti, kāyakammaññatā hoti, cittakammaññatā hoti, kāyapāguññatā hoti, cittapāguññatā hoti, kāyujukatā hoti, cittujukatā hoti, sati hoti, sampajaññaṃ hoti, samatho hoti, vipassanā hoti, paggāho hoti, avikkhepo hotī''ti (dha. sa. 1) –

Evaṃ dhammuddhāraṃ karontena bhagavatā phassādayo tiṃsa dhamme chappaññāsa katvā phassapañcakarāsi jhānapañcakarāsi indriyaṭṭhakarāsi maggapañcakarāsi balasattakarāsi hetuttikarāsi kammapathatikarāsi lokapāladukarāsi chayugaḷadukarāsi upakāradukarāsi yuganandhadukarāsi vīriyasamathadukarāsīti sattarasannaṃ rāsīnaṃ vasena vibhāgo kato.

Kathaṃ? Etesupi cittaṃ tāva phassapañcakaṃ patvā ''cittaṃ hotī''ti vuttaṃ, indriyāni patvā ''manindriya''nti. Vitakko jhānaṅgāni patvā ''vitakko hotī''ti vutto, maggaṅgāni patvā ''sammāsaṅkappo''ti. Saddhā indriyāni patvā ''saddhindriyaṃ hotī''ti vuttā, balāni patvā ''saddhābala''nti. Hirī balāni patvā ''hiribalaṃ hotī''ti vuttā, lokapāladukaṃ patvā ''hirī''ti. Ottappepi eseva nayo. Alobho mūlaṃ patvā ''alobho hotī''ti vutto, kammapathaṃ patvā ''anabhijjhā''ti. Adoso mūlaṃ patvā ''adoso hotī''ti vutto, kammapathaṃ patvā ''abyāpādo''ti. Ime satta dvīsu ṭhānesu vibhattā. Vedanā pana phassapañcakaṃ patvā ''vedanā hotī''ti vuttā, jhānaṅgāni patvā ''sukha''nti, indriyāni patvā ''somanassindriya''nti. Evamayaṃ eko dhammo tīsu ṭhānesu vibhatto. Vīriyaṃ pana indriyāni patvā ''vīriyindriyaṃ hotī''ti vuttaṃ, maggaṅgāni patvā ''sammāvāyāmo''ti, balāni patvā ''vīriyabala''nti, vīriyasamathaṃ patvā ''paggāho''ti. Satipi indriyāni patvā ''satindriyaṃ hotī''ti vuttā, maggaṅgāni patvā ''sammāsatī''ti, balāni patvā ''satibala''nti, upakāradukaṃ patvā ''sati hotī''ti. Evaṃ ime dve dhammā catūsu ṭhānesu vibhattā. Samādhi pana jhānaṅgāni patvā ''cittassekaggatā hotī''ti vutto, indriyāni patvā ''samādhindriya''nti, maggaṅgāni patvā ''sammāsamādhī''ti, balāni patvā ''samādhibala''nti, yuganandhadukaṃ patvā ''samatho''ti, vīriyasamathaṃ patvā ''avikkhepo hotī''ti. Evamayaṃ eko dhammo chasu ṭhānesu vibhatto. Paññā pana indriyāni patvā ''paññindriyaṃ hotī''ti vuttā, maggaṅgāni patvā ''sammādiṭṭhī''ti, balāni patvā ''paññābala''nti, mūlāni patvā ''amoho''ti, kammapathaṃ patvā ''sammādiṭṭhī''ti, upakāradukaṃ patvā ''sampajañña''nti, yuganandhadukaṃ patvā ''vipassanā''ti. Evamayaṃ eko dhammo sattasu ṭhānesu vibhattoti evamete dvādasa dhammā indriyāditaṃtaṃkiccavantatāya dviṭṭhānikādibhedena sattarasasu rāsīsu vibhattā. Itare aṭṭhārasa kiccavasena bhedābhāvato ekaṭṭhānikāyevāti imesu sattarasasu rāsīsu yevāpanakadhammā ekarāsimpi na bhajanti taṃtaṃkiccabhāvatoti katvā vuttaṃ **''rāsiṃ bhajanti nā''**ti.

Nanu cete kiñcāpi sesarāsayo na bhajanti tesaṃ sadisakiccasaṅgahavasena ṭhitattā. Phassapañcakarāsi pana khandhasaṅgahavaseneva ṭhapitoti cetanāya viya nesaṃ saṅkhārakkhandhasaṅgahato tattha samavarodho yuttoti? Taṃ na, khandhasaṅgahavasena ṭhapitopi hi phassapañcakarāsi sabbacittasādhāraṇadhamme saṅgahetvā ṭhapitoti chandādīnaṃ tiṇṇaṃ pakiṇṇakavasena uppajjamānānaṃ sabbacittasādhāraṇatāya abhāvato, manasikārassa ca satipi sabbacittasādhāraṇatte nippariyāyato saṅkhārakkhandhasaṅgahābhāvato na etesaṃ phassapañcakarāsibhajanampi yuttanti. Kasmā pana manasikārassa nippariyāyato saṅkhārakkhandhasaṅgahābhāvoti? Vuccate – ṭhapetvā cetanaṃ sesadhammānaṃ sakasakakiccesupi parādhīnabhāvena pavattanato abhisaṅkharaṇalakkhaṇaṃ nippariyāyato na labbhati. Yadi labheyya, cittekaggatājīvitindriyānaṃ sabbacittasādhāraṇattā vedanāviññāṇāni viya tāni phassapañcake vattabbāni siyuṃ, na panevaṃ vuttā, tasmā ṭhapetvā cetanaṃ sesadhammānaṃ abhisaṅkharaṇalakkhaṇaṃ nippariyāyato na labbhatīti na tesaṃ nippariyāyato khandhasaṅgaho labbhati. Cetanāyayeva pana sakiccaparakiccasādhanavasena pavattanato nippariyāyato abhisaṅkharaṇalakkhaṇassa atthitāya khandhasaṅgaho labbhatīti. Yadi evaṃ kathaṃ phasso phassapañcake vuttoti? ''Phassapaccayā vedanā (vibha. 225), phuṭṭho vedeti, phuṭṭho sañjānātī''tiādivacanato (saṃ. ni. 4.93) vedanā saññā cetanā viññāṇanti imesaṃ arūpakkhandhānaṃ uddesaṭṭhāne ṭhatvā tesaṃ paccayassapi uddisitukāmatāya phasso tattha vutto. **Dubbalā**ti sakavisayepi parāyattabhāveneva pavattanato dubbalā. Adhimokkho hi samādhissa paribyattabhāve paribyattabhāvato

samādhāyattavutti, manasikāropi cetanāya paribyattabhāvato cetanāyattavuttīti parāyattāva te honti.

73. **Manasī ca kāro**ti manasikāro ca. Manasikārasaddassa hi atthamattasandassanavasena gāthābandhasukhatthaṃ asamāsaniddeso, dīghakaraṇaṃ, majjhe ca ca-saddavacananti. Tena munivarenāti sambandho.

74-80. **Paṭhamābhinipātattā**ti ārammaṇe phusanavasena paṭhamameva abhinipatanato. Sabbepi cetasikā cittāyattā cittakiriyabhāvena vuccantīti **''cittassā''**ti vuttaṃ. **Kirā**ti arucisūcanaṃ. Evaṃ mahāsaṃghikamataṃ dassetvā idāni tameva vitthāretuṃ **''phusitvā panā''**tiādi vuttaṃ. Mahāsaṃghikā hi ''paṭhamaṃ phasso ārammaṇaṃ phusati, atha tena phuṭṭhaṃ dutiyaṃ vedanā vediyati, evaṃ etehi phuṭṭhaveditaṃ tatiyaṃ saññā sañjānāti, tehi pana phuṭṭhaveditasaññāte catutthaṃ cetanāya sampayuttadhamme abhisandahatī''tiādinā vadanti. **Balavapaccayattā**ti yathā pāsādaṃ patvā thambhā sesadabbasambhārānaṃ balavapaccayā, evamesa yasmā sesasampayuttānaṃ balavapaccayo, tasmāti attho. **Tasmā**ti hetunigamanaṃ.

Saheva cāti **ca**-saddo aṭṭhānappayutto, so ''cittajāna''nti imassa anantaraṃ daṭṭhabbo. Kasmā? Cittānaṃ, cittajānañca ekuppādādibhāvena saheva pavattitoti evamettha padasambandho veditabbo. **Ida**nti idaṃ yathāvuttavidhānaṃ, evaṃ ''paṭhamābhinipātattā''ti kāraṇaṃ pariharitvā idāni ''balavapaccayattā''ti idaṃ pariharanto āha **''balava…pe… dissatī''**ti. **Ca**-saddo avadhāraṇe, neva dissatīti attho. Sesadhammānampi hi sahajātapaccayabhāvassa sādhāraṇattā tasseva balavapaccayabhāve na kiñci kāraṇaṃ dissatīti. Yadi sabbamidamakāraṇaṃ, kathañcarahi phasso paṭhamaṃ vuttoti āha **''desanākkamato''**tiādi. ''Vedanā hoti, phasso hoti, saññā hoti, phasso hoti, cetanā hoti, phasso hoti, cittaṃ hoti, phasso hoti, vedanā hoti, saññā hoti, cetanā hoti, vitakko hotī''tiādīhi āharitumpi vaṭṭeyya, desanāvārena pana phassova paṭhamaṃ vuttoti veditabbo. Yathā cettha, evaṃ sesadhammesupi pubbāparakkamo nāma na pariyesitabbo. **Vacanatthalakkhaṇādīhī**ti vacanatthato ca lakkhaṇādito ca.

Phusatīti kattuniddeso. Tattha kāraṇaṃ heṭṭhā vuttameva, phusanti etena vāti phasso. Sampayuttadhammā hi ārammaṇe pavattamānā taṃ phusanalakkhaṇena phassena phusantā viya honti, ārammaṇaphusanamattaṃ vā phassotipi sādhanattayampi yujjateva. Phusanaṃ lakkhaṇametassāti **phusanalakkhaṇo,** vedanāya paccayabhāvaṭṭhena ārammaṇaphusanalakkhaṇoti attho. **Saṃghaṭṭanaraso**ti manodvāre cittārammaṇānaṃ saṃghaṭṭanato saṃghaṭṭanakicco. Ayañhi ārammaṇe anallīyamānopi rūpaṃ viya cakkhuṃ, saddo viya ca sotaṃ cittamārammaṇañca ghaṭṭeti. Pañcadvāresu vā vatthārammaṇasaṃghaṭṭanena sampajjatīti saṃghaṭṭanasampattiko phasso **''saṃghaṭṭanaraso''**ti vutto. Yathā ''dve pāṇī vajjeyyu''ntiādīsu pāṇimhi ghaṭṭanaṃ tabbisesabhūtā rūpadhammā, evaṃ cittassa ārammaṇe saṃghaṭṭanaṃ tabbisesabhūto eko cetasikadhammo daṭṭhabbo. Tiṇṇaṃ sannipātasaṅkhātassa attano kāraṇassa vasena paveditattā **sannipātapaccupaṭṭhāno**. ''Cakkhuñca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuviññāṇaṃ, tiṇṇaṃ saṅgati phasso''ti (ma. ni. 1.204, 400; 3.421, 425; saṃ. ni 2.4.60; kathā. 465) hi vacanato cakkhurūpaviññāṇādīnaṃ tiṇṇaṃ sannipātavasena gahetabbatāya upaṭṭhānato sannipātasaṅkhātassa kāraṇassa vasena upaṭṭhānamassāti upaṭṭhānaṭṭhena paccupaṭṭhānena sannipātapaccupaṭṭhānatā vuttā. ''Phassapaccayā vedanā''ti (vibha. 225) vacanato vedanā phalamassāti **vedanāpaccupaṭṭhāno**. Tajjasamannāhārena ceva indriyena ca parikkhate visaye anantarāyeneva uppajjanato **āpāthagatavisayapadaṭṭhāno**. Ayañhi tassa phassassa kāraṇabhūto tadanurūpabhūto samannāhāroti tajjasamannāhārasaṅkhātena āvajjanena ceva cakkhādiindriyena ca yathākkamaṃ ārammaṇakaraṇatadabhimukhabhāvavasena parikkhate abhisaṅkhāte āpāthagateyeva visaye ekantena uppajjanato āpāthagato visayo padaṭṭhānaṃ āsannakāraṇaṃ imassāti āpāthagatavisayapadaṭṭhāno.

Nanu cāyaṃ dhammo cetasiko, svāyaṃ arūpadhammo samāno kathaṃ phusanalakkhaṇo hotīti antolīnacodanaṃ manasi katvā tassā sodhanatthaṃ **''arūpadhammopi samāno''**tiādi vuttaṃ. Tattha **''phusanākāreneva pavattatī''**ti iminā arūpassāpi sato tassa dhammassa ayaṃ sabhāvoti dasseti. Sā ca tassa phusanākārappavatti ambilaṃ ambapakkādiṃ khādantaṃ passantassa parassa kheḷuppattiparaṃ bādhiyamānaṃ disvā dayālukassa sarīrakampanaṃ, rukkhasākhagge duṭṭhitaṃ purisaṃ disvā bhūmiyaṃ ṭhitassa purisassa jaṅghacalanaṃ, pisācādibhāyitabbaṃ disvā ūrupatthambhoti evamādi viya daṭṭhabbā. **So**ti so yathāvuttalakkhaṇādiko phasso.

Sundaranti sukhavedanāsampayuttattā pasatthaṃ. **Mano**ti viññāṇaṃ. **Sumanassa bhāvo**ti sumanasaṅkhātassa viññāṇassa bhāvo. Yvāyaṃ saddappavattinibandhano attho, so somanassaṃ. Somanassavedanāsampayuttattā hi sumana-saddo tasmiṃ viññāṇe pavattati. Vedena anubhavanākārena ayitaṃ pavattaṃ vedayitaṃ, taṃ lakkhaṇamassāti **vedayitalakkhaṇā**. Iṭṭhassa iṭṭhākāratova anubhavanaṃ kiccamassāti **iṭṭhākārānubhavanarasā**. Sā hi sabhāvato iṭṭhamārammaṇaṃ iṭṭhavasena, itarañca iṭṭhākāreneva anubhavati, tattha iṭṭhākārānubhavanaṃ kusalākusalacittasampayuttavedanāya labbhati tassā aniṭṭhassapi kappanāvasena iṭṭhākārena gahaṇato, sabhāvato pana iṭṭhānubhavanaṃ abyākatacittasampayuttāyapi labbhati tassā vipallāsaggāhābhāvato. **''Rājā viya subhojanarasa''**nti iminā imaṃ dīpeti – phassassa phusanamattameva hoti, saññāya sañjānanamattameva, cetanāya sañcetanāmattameva, viññāṇassa vijānanamattameva, ekaṃsato pana issaravatāya sāmibhāvena vedanāva ārammaṇarasaṃ anubhavati, rājā

viya sūdakārena sampāditasubhojanarasanti. Assādīyatīti assādo, sukhavedanā. Tenāha bhagavā – ‘‘yaṃ, bhikkhave, pañcupādānakkhandhe paṭicca uppajjati sukhaṃ somanassaṃ, ayaṃ vuccati, bhikkhave, pañcupādānakkhandhesu assādo’’ti. Cetosannissitattā cetasi bhavo assādoti cetasikaassādo, tathā paccupaṭṭhātīti **cetasikaassādapaccupaṭṭhānā**. Passaddhakāyo sukhaṃ vediyatīti āha **‘‘passaddhipadaṭṭhānā’’**ti. Idaṃ pana nirāmisasomanassavasena veditabbaṃ.

Nīlādibhedassa ārammaṇassa sañjānanaṃ tameva saññaṃ katvā jānanaṃ lakkhaṇaṃ etassāti **sañjānanalakkhaṇā. Paccābhiññāṇakaraṇarasā**ti pati abhiññāyati etenāti paccābhiññāṇaṃ, tadevetanti puna paccābhiññāṇanimittaṃ saṇṭhānādiko ākāro, tassa karaṇaraso kiccamassāti paccābhiññāṇakaraṇarasā. Sā hi uppajjamānā pacchā sañjānanassa kāraṇabhūtaṃ saṇṭhānādikaṃ ākāraṃ gahetvā uppajjatīti. Idañca nimittakārikāya nimittena sañjānantiyā ca sabbāya samānasaññāya yojetabbaṃ. Nimittena sañjānantīpi hi puna aparāya saññāya ca sañjānanassa nimittaṃ karotīti. Tañca kusalākusalakiriyājavanasaññaṃ dhuraṃ katvā veditabbaṃ. Taṃ panetaṃ abhiññāṇakaraṇaṃ kathaṃ daṭṭhabbanti āha **‘‘vaḍḍhakissa abhiññāṇakaraṇamivā’’**ti. Yathā vaḍḍhakissa dārūsu ‘‘idaṃ uddhaṃ, idaṃ adho’’ti evaṃ pacchā sañjānanapaccayabhūtassa saññāṇassa karaṇaṃ, evamassā puna sañjānanapaccayanimittakaraṇanti vuttaṃ hoti. Hatthidassakaandho viya ‘‘idameva sacca’’nti saññāya yathāgahitanimittavasena abhinivesakaraṇato **yathā…pe… paccupaṭṭhānā**. Etena saññāya ākāraggahaṇaṃ katvā ṭhitassa diṭṭhiādīnaṃ uppajjanato akusalasaññāya anurūpavasena phalapaccupaṭṭhānaṃ dassitaṃ hoti. Atha vā **abhinivesakaraṇa**nti ‘‘idameva sacca’’nti saññābhinivesamattameva, tasmā upaparikkhābhāvena yathāgahitanimittavasena abhinivesākārena upaṭṭhānato ākārapaccupaṭṭhānaṃ vuttaṃ. Tiṇapurisakesu migapotakānaṃ ‘‘purisā’’ti uppannasaññā viya avikappasabhāvattā **yathāupaṭṭhitavisayapadaṭṭhānā**. Ettha ca ñāṇavippayuttasaññāya ākāraggahaṇavasena uppajjanakāle cittaṃ abbohārikaṃ saññānugatikaṃ hoti. Ñāṇasampayutte citte pana sasambhārapathaviyā anugatā sesadhātuyo viya saññācittañca abbohārikaṃ ñāṇānugatikaṃ hoti.

Abhisandahatīti pabandhati pavatteti, ‘‘gaṇhatha gaṇhathā’’ti vadantī viya sampayuttadhamme ārammaṇe payojeti, sakasakakicce ca paṭṭhapetīti attho. **Cetayitalakkhaṇā**ti niddokkantassa pabuddhakkhaṇe sambhamappavatti viya cetaso ussāhatāva lakkhaṇā. Atha vā **‘‘abhisandahatī’’**ti vuttattā payojanalakkhaṇātveva attho. **Āyūhanarasā**ti cetasikairiyanarasā, payogarasāti vuttaṃ hoti. Kusalākusalakiriyājavanasampayuttāyayeva panetaṃ labbhati. **Saṃvidahanapaccupaṭṭhānā**ti ‘‘tvaṃ idaṃ karohī’’ti vicārentī viya hotīti vicāraṇapaccupaṭṭhānā. Etāya hi pavattamānāya sabbepi sampayuttadhammā yathā sakiccapasutā honti, teneva hesā **sakiccaparakiccasādhikā** vuttā. Jeṭṭhasisso pare sajjhāyane uyyojento sayampi sajjhāyati. Tasmiñhi sajjhāyituṃ āraddhe sesasissāpi sajjhāyanti. Mahāvaḍḍhakismimpi vaḍḍhakikammaṃ kātuṃ āraddhe itarepi karonti yevāti āha **‘‘jeṭṭhasissamahāvaḍḍhakiādayo viyā’’**ti. **Ādi-**saddena jeṭṭhantevāsikādīnaṃ gahaṇaṃ.

Yathāpaccayaṃ pavattamānānaṃ dhammānaṃ natthi kāci vasavattitāti vasavattibhāvanivāraṇatthaṃ **‘‘vitakkanaṃ vitakko’’**ti vuttaṃ. Ūhanaṃ ārammaṇassa parikappanaṃ, tasmiṃ abhiniropananti vā vuttaṃ hoti. Yasmā cittaṃ vitakkabalena ārammaṇaṃ abhiruḷhaṃ viya hoti, tasmā vuttaṃ **‘‘ārammaṇe cittassa abhiniropanalakkhaṇo’’**ti. Yathā hi koci gāmavāsī puriso rājavallabhaṃ, taṃsambandhinaṃ mittaṃ vā nissāya rājagehaṃ ārohati anupavisati, evaṃ vitakkaṃ nissāya cittaṃ ārammaṇaṃ ārohati. Yadi evaṃ kathaṃ avitakkacittaṃ ārammaṇaṃ ārohati, na hi dvipañcaviññāṇadutiyajjhānādike vitakko upalabbhati, yassa balena taṃ ārammaṇaṃ ārohati, tasmā sabhāvato bhāvanābalena tattha anuppajjanako? Saccaṃ, tampi vitakkabalena ārohati. Yathā hi so puriso paricayena tena vināpi nirāsaṅko rājagehaṃ pavisati, evaṃ paricayena vitakkena vināpi avitakkacittaṃ ārammaṇaṃ ārohati. **Paricayo**ti cettha santāne abhiṇhaṃ pavattacittabhāvanāsaṅkhāto paricayo. Vitakkassa hi santāne abhiṇhaṃ pavattassa vasena cittassa ārammaṇābhirohanaṃ ciraparicitaṃ, tena taṃ cittaṃ kadāci vitakkena vināpi tattha vattateva. Yathā taṃ ñāṇasahitaṃ hutvā sammasanavasena ciraparicitaṃ kadāci ñāṇarahitampi sammasanavasena pavattati, yathā vā kilesasahitaṃ hutvā pavattaṃ sabbaso kilesarahitampi paricayena kilesavāsanāvasena pavattati, evaṃsampadamidaṃ daṭṭhabbaṃ.

Atha vā dvipañcaviññāṇaṃ avitakkampi vatthārammaṇaghaṭṭanassa balavatāya, dutiyajjhānādīni ca heṭṭhimaheṭṭhimabhāvanāya balavatāya ārammaṇaṃ ārohatīti. Ādito, abhimukhaṃ vā hananaṃ paharaṇamattaṃ āhananaṃ, parito, parivattetvā vā hananaṃ visesena paharaṇaṃ pariyāhananaṃ, taṃ kiccamassāti **āhananapariyāhananaraso**. Tathā hi tena yogāvacaro ārammaṇaṃ vitakkāhataṃ vitakkapariyāhataṃ karotīti vuccati. Ānayanaṃ cittassa ārammaṇe upanayanaṃ, ākaḍḍhanaṃ vā, tathā hutvā paccupaṭṭhānamassāti **ānayanapaccupaṭṭhāno**.

Tenāti tena vicārena karaṇabhūtena, hetubhūtena vā cittaṃ ārammaṇe vicarati anuvicarati, avicāracittassa pana avitakkacitte vuttānusārena pavatti veditabbā. **Vicaraṇaṃ** anusañcaraṇaṃ anuparigamanaṃ. Svāyaṃ viseso santānamhi labbhamāno javanasantāne pākaṭo hotīti daṭṭhabbo. Esa nayo sesesupi. Ārammaṇassa anumajjanaṃ anumasanaṃ parimajjanamassa lakkhaṇanti **ārammaṇānumajjanalakkhaṇo**. Tathā hi vicāro parimajjanahattho viya,

saṃsaraṇahattho viyāti vuccati. **Tatthā**ti ārammaṇe. Sahajātānaṃ anuyojanaṃ ārammaṇe anuvicaraṇasaṅkhātaanumajjanavasena veditabbaṃ. Dhammānañhi sabhāvavinimuttā kāci kiriyā nāma natthi. Tathāgahetabbākāro bodhaneyyajanānurodhena paramatthato ekasabhāvopi sabhāvadhammo pariyāyavacanehi visayasamāropitarūpehi bahūhi pakārehi pakāsīyati. Evañhi so suṭṭhu pakāsito hotīti. **Anupabandhapaccupaṭṭhāno**ti ārammaṇe cittassa avicchinnassa viya pavattipaccupaṭṭhāno. Tathā hi so anusandhānatāti niddiṭṭho.

Ettha ca vicārato oḷārikaṭṭhena tasseva pubbaṅgamaṭṭhena paṭhamaghaṇṭābhiravo viya cetaso paṭhamābhinipāto vitakko, anuravo viya anusañcaraṇaṃ vicāro. Yathā hi ghaṇṭābhighātajo paṭhamābhiravo anuravato oḷāriko, pubbaṅgamo ca hoti, evaṃ ārammaṇābhiropanaṭṭhena vitakko oḷāriko, pubbaṅgamo viya ca hoti. Tato sukhumaṭṭhena anumajjanasabhāvena ca ghaṇṭānuravo viya anupabandho vicāro. Vipphāravā cettha vitakko cittassa paṭhamuppattikāle cittassa paripphandanabhūto ākāse uppatitukāmassa sakuṇassa pakkhavikkhepo viya, padumābhimukhapāto viya ca gandhānubandhacetaso bhamarassa. Santavutti vicāro cittassa nātiparipphandanabhāvo, ākāse uppatitassa sakuṇassa pakkhappasāraṇaṃ viya, padumassa uparibhāge paribbhamanaṃ viya ca padumābhimukhapatitassa bhamarassa. Āgamaṭṭhakathāyaṃ pana vipariyāyena āgataṃ. Tathā ca vuttaṃ **dukanipātaṭṭhakathāyaṃ –**

> ‘‘Ākāse gacchato mahāsakuṇassa ubhohi pakkhehi vātaṃ gahetvā pakkhe sannisīdāpetvā gamanaṃ viya ārammaṇe cetaso abhiniropanabhāvena pavatto vitakko, vātaggahaṇatthaṃ pakkhe phandāpayamānassa gamanaṃ viya anumajjanabhāvena pavatto vicāro’’ti.

Tampi anupabandhena pavattiyaṃ yujjati. Tathā hi upacāre, appanāyaṃ vā santānena pavattiyaṃ vitakko niccalo hutvā ārammaṇaṃ anupavisitvā viya pavattati, na paṭhamābhinipāte viya pākaṭo hotīti.

Pinayatīti kāyacittaṃ appeti, vaḍḍheti vā. **Sampiyāyanalakkhaṇā**ti ārammaṇaṃ kallato gahaṇalakkhaṇā. **Pīṇanarasā**ti kāyacittānaṃ paribrūhanakiccā. **Pharaṇarasā**ti paṇītarūpehi kāyassa byāpanarasā, attanā sampayuttacittasamuṭṭhānehi rūpehi sakalarūpakāyabyāpanaṃ karotīti vuttaṃ hoti. Na hi aññathā imissā pharaṇaṃ hoti, dhammānaṃ abyāpāratāya kesaggamattampi saṅkamanābhāvato. Udaggabhāvo **odagyaṃ**.

Ekaṃ ārammaṇaṃ aggametassāti ekaggaṃ, cittaṃ, yena pana dhammena yogato taṃ ekaggaṃ nāma hoti, so **ekaggabhāvo**. So pana cittasseva hoti, na yassa kassacīti āha **‘‘cittassa ekaggabhāvo’’**ti, nivāte dīpasikhāya ṭhiti viya cittassa ṭhitīti vuttaṃ hoti. Visārassa byaggabhāvassa paṭipakkho sabhāvo avisāro, na visārābhāvamattaṃ, taṃ imassa lakkhaṇanti āha **‘‘avisāralakkhaṇo’’**ti. **Avikkhepo** sampayuttadhammānaṃ avikkhittatā, avisārāvikkhepānaṃ samādhānabhāvato atthato visesābhāvepi samukhena, sampayuttamukhena ca ubhayaṃ vuttanti daṭṭhabbaṃ. Avūpasamalakkhaṇassa vikkhepassa paṭipakkhatāya cittassa upasamanākārena paccupaṭṭhātīti **upasamapaccupaṭṭhāno. Visesato**ti yebhuyyena. Sukhavirahitopi hi atthi samādhīti so yebhuyyena sukhapadaṭṭhāno hoti. Atha vā **visesato**ti atisayena. ‘‘Sukhino cittaṃ samādhiyatī’’ti (a. ni. 11.11) vacanato hi sukhaṃ samādhissa visesakāraṇaṃ sukhavirahitassapi tadupanissayeneva samijjhanato.

Saddahanti etāyāti kammaphalādisaddahanakiriyāya pavattamānānaṃ dhammānaṃ tattha ādhipaccabhāvena saddhāya paccayataṃ dasseti. Tassā hi dhammānaṃ tathā paccayabhāve sati taṃsamaṅgipuggalo ‘‘saddahatī’’ti voharīyati. Saddahanaṃ saddheyyavatthuno pattiyāyanaṃ, taṃ lakkhaṇametissāti **saddahanalakkhaṇā**. Kālusiyamalaṃ vidhametvā sampayuttānaṃ, puggalasseva vā pasādaṃ anāvilabhāvakāraṇaṃ kiccametissāti **pasādanarasā**. Yathā kathaṃ viyāti āha **‘‘udakappasādakamaṇi viyā’’**ti. **Akālusiyapaccupaṭṭhānā**ti anāvilabhāvapaccupaṭṭhānā. Ratanattayaṃ kammaṃ kammaphalañca saddheyyavatthu, taṃ imissā āsannakāraṇanti **saddheyyavatthupadaṭṭhānā**. Na hi saddhāya avatthubhūtesu titthiyādīsu sā uppajjati. Sā panāyaṃ kusaladhammānaṃ ādāne hattho viya, sabbasampattisampadāne vittaṃ viya, amatakasiphalaphalane bījaṃ viya ca daṭṭhabbā. ‘‘Saddhāhattho, mahānāma, ariyasāvako, saddhīdha vittaṃ purisassa seṭṭhaṃ (saṃ. ni. 1.246; su. ni. 184), saddhā bījaṃ tapo vuṭṭhī’’tiādivacanañhettha (saṃ. ni. 1.197; su. ni. 77) sādhakaṃ.

Saranti 237 **etāyā**ti saraṇakiriyāya pavattamānānaṃ dhammānaṃ tattha ādhipaccabhāvena satiyā paccayataṃ dasseti. Tassā hi dhammānaṃ tathā paccayabhāve sati taṃsamaṅgipuggalo ‘‘saratī’’ti voharīyati. Udake alābu viya pilavitvā gantuṃ adatvā pāsāṇassa viya niccalassa ārammaṇassa ṭhapanaṃ asammuṭṭhatākaraṇaṃ apilāpanaṃ, taṃ lakkhaṇamassāti **apilāpanalakkhaṇā**. Sā hi ārammaṇe daḷhaṃ patiṭṭhitattā esikā viya vuccati. Sammosapaccanīkakiccaṃ asammosaraso, na sammosābhāvamattaṃ. ‘‘Satārakkhena cetasā viharatī’’ti (a. ni. 10.20) vuttattā cetoguṇaratanahārakānaṃ kilesacorānaṃ nivāraṇato āha **‘‘ārakkhapaccupaṭṭhānā’’**ti. Tathā hesā cakkhudvārādirakkhanato dovāriko viyāti vuccati. Paṭhamaṃ saññāya thiruppannabhāve pacchā satiyā patiṭṭhānabhāvato āha **‘‘thirasaññāpadaṭṭhānā’’**ti. Atha satisaññānaṃ kiṃ nānākaraṇanti? Saññā tāva paṭhamaṃ aggahitanimittaṃ sañjānāti, gahitanimitte puna paccābhiññāṇapaccayanimittaṃ karoti, paṭhamaṃ aggahite pana

saññākiccaṃ appadhānaṃ hoti, sati pana paṭhamaṃ aggahitanimittampi sarati gahitanimittampi, gahitanimitte pana satikiccaṃ guṇabhūtaṃ hotīti idameva tāsaṃ nānattaṃ.

Vīrabhāvoti yena vīriyena vīro nāma hoti, so dhammo. **Vīrānaṃ vā kamma**nti yena kammena vīro nāma hoti, taṃ vīrānaṃ kammaṃ nāma. Vīriyaṃ panassa sādhakabhāvato tathā vuttaṃ. Dhammavinimuttaṃ vā kiñci kammaṃ natthīti vīriyameva kammabhāvena vuttanti daṭṭhabbaṃ. Vidhinā īretabbaṃ pavattetabbanti vā **vīriyaṃ**. **Ussāho** taṃ taṃ kiccaṃ samārambho, parakkamo vā. **Upatthambhanaṃ** pana sampayuttadhammānaṃ kosajjapakkhe patituṃ adatvā dhāraṇaṃ anubalappadānaṃ. Sampayuttadhammānaṃ saṃsīdanabhāvanivārako dhammo, na saṃsīdanābhāvamattaṃ, asaṃsīdanabhāvena paccupaṭṭhātīti **asaṃsīdanabhāvapaccupaṭṭhānaṃ**. ''Saṃviggo yoniso padahatī''ti (a. ni. 4.113) vacanato **saṃvegapadaṭṭhānaṃ. Saṃvego**ti cettha saṃvegamayaṃ ñāṇaṃ. Asaṃvegapubbikāya pana kusalakiriyāya vīriyārambhavatthupadaṭṭhānaṃ. Tattha **vīriyārambhavatthūni** nāma –

> ''Maggo gantabbo hoti, maggo gato. Kammaṃ kātabbaṃ hoti, kammaṃ kataṃ. Appamattako ābādho uppanno hoti, gilānā vuṭṭhito hoti, aciravuṭṭhito gelaññā. Gāmaṃ vā nigamaṃ vā piṇḍāya caranto na labhati, lūkhassa vā paṇītassa vā bhojanassa yāvadatthaṃ pāripūriṃ labhati…pe… pāripūri''nti –

Evaṃ vuttāni etāni anurūpapaccavekkhaṇasahitāni aṭṭha vīriyārambhavatthūni, tammūlakāni vā paccavekkhaṇāni. Ettha ca vitakko sampayuttadhamme ārammaṇaṃ āropeti. Cetanā te taṃtaṃkiccesu niyojeti. Vīriyaṃ pana te saṃsīdituṃ adatvā ussāhetīti ayaṃ vitakkacetanāvīriyānaṃ viseso.

Vijānanalakkhaṇāti visesena jānanalakkhaṇā, yathāsabhāvapaṭivedhalakkhaṇāti attho. Visayassa ārammaṇassa obhāsanaṃ pakāsanaṃ tappaṭicchādakasammohandhakārassa vidhamanatoti visayobhāsanaṃ, taṃ kiccamassāti **visayobhāsanarasā**. Katthaci visaye asammuyhanākārena sammohapaṭipakkhatāya vā paccupaṭṭhānato sammohābhāvassa paccupaṭṭhānato vā **asammohapaccupaṭṭhānā**.

Attanā anupāletabbānaṃ sahajātadhammānaṃ anupālanaṃ jīvitassa byāpāro, tañca tesaṃ jīvananti taṃ tassa kāraṇabhāvaṃ purakkhatvā vuttaṃ **''jīvanti tenā''**ti. Rūpārūpajīvitindriyassa anurūpato lakkhaṇādikaṃ dassetuṃ **''attanā avinibhuttāna''**nti vuttaṃ. ''Sampayuttāna''nti hi vuccamāne rūpadhammānaṃ sampayogābhāvato rūpajīvitindriyassa saṅgaho na siyā. ''Avinibhuttāna''nti pana vuttattā yāni avinibbhogarūpāni rūpajīvitindriyena saddhiṃ avinibhuttāni avisaṃsaṭṭhāni. Ye ca arūpadhammā arūpajīvitindriyena sampayuttā, tesaṃ sabbesaṃ saṅgaho hotīti. **Pavattanarasa**nti uppādato yāva bhaṅgā anupālanato antarā anivattanasabhāvasādhanena tesaṃ pavattanakiccaṃ. Keci pana ''rūpajīvitindriyaṃ tesaṃ ṭhitikkhaṇato paṭṭhāya, arūpajīvitindriyaṃ uppādato paṭṭhāya pavattiyā paccayo''ti vadanti, taṃ na yuttaṃ. **Paṭṭhāne** hi ''abyākataṃ dhammaṃ paṭicca asaññasattānaṃ ekaṃ mahābhūtaṃ paṭicca indriyapaccayaṃ kammapaccayasadisa''nti asaññasattānaṃ indriyapaccayo kammapaccayasadisaṃ katvā vutto, tasmā rūpajīvitindriyampi uppādato paṭṭhāya paccayo hotīti daṭṭhabbaṃ. Uppādato yāva bhaṅgā ṭhapanato **ṭhapanapaccupaṭṭhānaṃ**. Anupālanavasena yāpayitabbā pavattetabbā dhammā padaṭṭhānamassāti **yāpayitabbadhammapadaṭṭhānaṃ**. Yadi evaṃ tesaṃ anupālanādisādhakaṃ, kathaṃ tesaṃ nirodho hoti. Evañhi sabbakālaṃ ṭhātabbanti āha **''santepi cā''**tiādi. **Anupālanalakkhaṇādimhī**ti **ādi**-saddena pavattanarasādimeva saṅgaṇhāti. **Atthikkhaṇeyevā**ti attanā anupāletabbānaṃ, attano vā atthikkhaṇeyeva. **Udaka**nti taḷākagatajalaṃ, daṇḍagatajalaṃ vā. Tattha taḷākagataudakassa gahaṇe attanā anupāletabbadhammānaṃ atthikkhaṇe anupālanaṃ sādhitaṃ hoti, daṇḍagatajalassa pana gahaṇe attano atthikkhaṇe anupālanaṃ. Attanā anuppāditadhamme kathaṃ pāletīti āha **''dhāti viya kumāra''**nti. Yadi sesadhammānaṃ pavattikāraṇena kenaci bhavitabbaṃ, jīvitassa pana kiṃ pavattikāraṇanti āha **''sayaṃ…pe… pavattatī''**ti. Yathā kathaṃ viyāti āha **''niyāmako viyā''**ti. Sopi attanā pavattitanāvāsambandhena pavattati. Yadi dhammānaṃ pavatti jīvitindriyapaṭibaddhaṃ, bhaṅgato uddhampi kiṃ pana pavattetīti āha **''na bhaṅgato uddha''**nti. Kasmāti āha **''attano ca pavattetabbānañca abhāvā''**ti. Bhaṅgakkhaṇe pana kathanti āha **''na bhaṅgakkhaṇe ṭhapetī''**ti.

Yasmā pana lobhapaṭipakkho alobho hoti, ye dhammā tena sampayuttā, taṃsamaṅgino vā sattā, te na lubbhanti, sayampi kadāci na lubbhateva, atthato vā alubbhanākāro eva ca so hoti, tasmā vuttaṃ **''na lubbhanti tenā''**tiādi. Esa nayo **''na dussanti tenā''**tiādīsupi. **Alaggabhāvo** ārammaṇaṃ nissāya pavattantassapi tattha anāsattatā. Tenāha **''kamaladale jalabindu viyā''**ti. **Apariggaho** kassaci vatthuno mamattavasena asaṅgaho. **Muttabhikkhu viyā**ti khīṇāsavabhikkhu viya. So hi muttarāgattā katthaci mamāyanarahito hoti. Anallīno bhāvo adhippāyo etassāti **anallīnabhāvo**. Evañhi ''asucimhi patitapuriso viyā''ti upamāya sameti. Yathā hi tassa purisassa satipi kāyena allīyane bhāvo anallīno, evaṃ alobhopi ārammaṇakaraṇavasena gahitepi ārammaṇe alaggabhāvena anallīnabhāvo anallīnākāroyeva pavattati. Evaṃsabhāvo hi so dhammoti.

Caṇḍikassa bhāvo caṇḍikkaṃ, pharusabhāvo, atthato pana kopoyeva, tappaṭipakkho apharusabhāvo **acaṇḍikkaṃ. Avirodho** aviggaho appaṭipakkho sabhāvo. **Āghātavinayanaraso**ti ettha **āghāto** nāma parassa attānaṃ, attano paraṃ

uddissa, parasseva ca paraṃ uddissa pavatto upanāho balavakopo. Tassa vinayanaraso apanayanaraso. **Sommabhāvo** majjanavasena hilādaniyatā sītalabhāvo. Tenāha **''puṇṇacando viyā''**ti.

Kāyaduccarītādīhīti hetumhi karaṇavacanaṃ. **Hirīyati** lajjanākārena jigucchiyati. **Tehiyevā**ti kāyaduccaritādīhiyeva. **Ottappatī**ti ubbijjati. Hirī pāpe gūthe viya passantī jigucchatīti āha **''pāpato jigucchanalakkhaṇā hirī''**ti. Ottappaṃ te uṇhaṃ viya passantaṃ tato uttasatīti vuttaṃ **''uttāsalakkhaṇaṃ ottappa''**nti. **Ubhopi pāpānaṃ akaraṇarasā**ti lajjanākārena pāpānaṃ akaraṇarasā hirī, uttāsākārena ottappaṃ. **Pāpato saṅkocanapaccupaṭṭhānā**ti vuttappakāreneva pāpato saṅkocanākārena paccupaṭṭhānā. **Attagāravaparagāravapadaṭṭhānā**ti attagāravapadaṭṭhānā hirī ajjhattasamuṭṭhānatāya, attādhipatitāya ca. Paragāravapadaṭṭhānaṃ ottappaṃ bahiddhāsamuṭṭhānatāya, lokādhipatitāya ca. Attānañhi garuṃ katvā hiriyā pāpaṃ pajahati kulavadhū viya. Paraṃ garuṃ katvā ottappena pāpaṃ pajahati vesiyā viya. Ajjhattasamuṭṭhānāditā ca nesaṃ tattha tattha pākaṭabhāvena veditabbā, na pana tesaṃ kadāci aññamaññaviyogato. Na hi lajjanaṃ nibbhayaṃ vā pāpabhayaṃ vā alajjanaṃ atthīti. Hiriyā balavabhāve pana ottappaṃ abbohārikaṃ hoti, ottappassa balavabhāve hirī abbohārikā. Ime ca dve dhammā ''lokapālā''ti vuccanti. Yathāha –

> ''Dveme, bhikkhave, sukkā dhammā lokaṃ pālenti. Katame dve? Hirī ca ottappañca, ime kho, bhikkhave, dve sukkā dhammā lokaṃ na pāleyyuṃ, nayidha paññāyetha 'mātā'ti vā 'mātucchā'ti vā 'mātulānī'ti vā''tiādi (a. ni. 2.9).

Passambhanaṃ darathavūpasamo, **kāya**-saddo samūhavacano. So cettha vedanādikkhandhattayaṃ. Vatticchāvasena hi saddo visiṭṭhavutti hotīti āha **''kāyoti cetthā''**tiādi. **Vedanādayo**ti vedanākkhandho saññākkhandho saṅkhārakkhandhoti tayo khandhā. Tathā ca vuttaṃ tattha ''katamā tasmiṃ samaye kāyapassaddhi hoti, yā tasmiṃ samaye vedanākkhandhassā''tiādi (dha. sa. 40). Daratho sārambho domanassapaccayānaṃ uddhaccādīnaṃ kilesānaṃ, tathā pavattānaṃ vā catunnaṃ khandhānametaṃ adhivacanaṃ. Tassa vūpasamaṃ lakkhaṇamassāti **kāyacittadarathavūpasamalakkhaṇā. Kāyacitta…pe… rasā**ti yathāvuttānameva paṭipakkhadhammānaṃ abhibhavanarasā. Darathanimmaddanena pariḷāhapariphandanavirahito sītibhāvo **aparipphandanasītibhāvo. Avūpasamo** paripphandanaṃ asantavuttitā. **Uddhaccādikilesā**ti uddhaccappadhānā uddhaccādhikacittuppādasampayuttā kilesā. Tepi hi uddhaccavasena avūpasamakarā. Uddhaccaṃ vā ādiṃ katvā sabbeyeva kilesā **uddhaccādikilesā**. Evaṃ sesesupi.

Garubhāvo dandhatā, thinamiddhādhikānaṃ tathā pavattānaṃ vā catunnaṃ khandhānametaṃ adhivacanaṃ. Dandhatāya paṭipakkho **adandhatā** agarubhāvo.

Thaddhabhāvo thambho. Diṭṭhimānādhikānaṃ, tappadhānānaṃ vā catunnaṃ khandhānaṃ etaṃ nāmaṃ. Thaddhabhāvanimmaddanatoyeva katthaci ārammaṇe appaṭihatākārena paccupaṭṭhanti, sampayuttānaṃ vā tattha appaṭighātaṃ paccupaṭṭhāpentīti **appaṭighātapaccupaṭṭhānā**.

Kammani sādhu kammaññaṃ, na kammaññaṃ akammaññaṃ, tassa bhāvo **akammaññabhāvo,** dānasīlādipuññakiriyāya asamatthatā. Atthato kāmacchandādisaṃkilesadhammā, tappadhānā vā cattāro akusalakkhandhā. Akammaññabhāvanimmaddaneneva sampannākārena ārammaṇassa gahaṇaṃ **ārammaṇakaraṇasampatti**. Vuttāvasesā kāmacchandādayo, tadekaṭṭhā ca saṃkilesadhammā sesanīvaraṇādayo. Imā pana dve vinibandhanimmaddanena pasādanīyavatthūsu pasādāvahā, hitakiriyāsu viniyogakkhamabhāvāvahā suvaṇṇavisuddhi viyāti daṭṭhabbā.

Gelaññaṃ assaddhiyādayo, tadekaṭṭhā ca pāpadhammā, tappaṭipakkho agelaññabhāvo lakkhaṇaṃ etāsanti **agelaññabhāvalakkhaṇā**. Gelaññanimmaddaneneva natthi etāsaṃ ādīnavo doso upaddavo vā, na vā etā ādīnaṃ kapaṇaṃ vanti pavattantīti nirādīnavā, tenākārena paccupaṭṭhanti, taṃ vā sampayuttesu paccupaṭṭhāpentīti **nirādīnavapaccupaṭṭhānā**.

Kāyasambandhī, cittasambandhī ca ujubhāvoti lakkhitabbatāya **kāyacittānaṃ ajjavalakkhaṇā**. Kāyacittānaṃ naṅgalasīsacandakoṭigomuttavaṅkatāsaṅkhātānaṃ kuṭilabhāvānaṃ atthato māyāsāṭheyyādibhūtānaṃ nimmaddanato **kāyacittānaṃ kuṭilabhāvanimmaddanarasā**. Tatoyeva sabbathāpi ajimhabhāvena paccupaṭṭhanti, sampayuttānaṃ vā ajimhataṃ paccupaṭṭhāpentīti **ajimhatāpaccupaṭṭhānā**.

Nanu ca kāyapassaddhiādīnaṃ dvinnaṃ dvinnaṃ dhammānaṃ ekekapaṭipakkhattā darathanimmaddanādikiccaṃ ekekameva karoti. Kasmā pana dve dve dhammā vuttāti? Na kho panevaṃ cintitabbaṃ bhagavatāpi tatheva desitattā. Kasmā pana bhagavatā tathā desitā? Sabhāvadhammabhāvato. Na hi bhagavatā pubbe avijjamānā ete dhammā desanāvasena uppāditā, atha kho sabhāvato vijjamānāyeva sayambhuñāṇena sammā sacchikatvā yathāsabhāvā desitā,

tasmā kathamettha bhagavatā sabhāvato vijjamānassa hāpanaṃ kātuṃ sakkā. Sabhāvato vijjamānatāya cettha bhagavato vacanameva pamāṇaṃ. Na hi bhagavā yathādhammasāsanādhikāre ayathādhammaṃ katheyyāti, yassa pana vijjamānassāpi akathanaṃ, taṃ aññahetukaṃ. Na cettha tādiso hetu upalabbhati, yena imesu ekekadhammassa akathananti. Yathā pana dvinnaṃ purisānaṃ ekoyeva veriko hoti, tassa te purisā otāraṃ disvā ekato hutvāva hananti, evameva dve dve dhammā ekato hutvā ekaṃ paṭipakkhadhammaṃ hananti, yathā ca panete visuṃ disvāpi taṃ veriṃ hananti, na evamete taṃ visuṃ hananti tesaṃ aññamaññaṃ avinābhāvatoti, tasmā ete paṭipakkhadhammānaṃ ekekabhāvepi dve dveyeva vuttāti, apica cittapassaddhiādīhi cittameva passaddhi lahu mudu kammaññaṃ paguṇaṃ ujuñca hoti. Kāyapassaddhiādīhi pana rūpakāyopīti tadatthadassanatthaṃ bhagavatā ettheva duvidhatā vuttā, na samādhiādīsu.

Chandanaṃ **chando,** ārammaṇena atthikatā. ‘‘Chando kāmo’’tiādīsu (mahāni. 1) pana taṇhāpi chandoti vuccati. ‘‘Chandaṃ janeti vāyamatī’’tiādīsu vīriyampīti tato nivattanatthaṃ vuttaṃ **‘‘kattukamyatāyetaṃ adhivacana’’**nti. Kattukamyatā vuccati karaṇicchā. Cetasikassa dhammassa sārammaṇattā karaṇicchā nāma ārammaṇassa ālambitukāmatāmukheneva hotīti ārammaṇakaraṇicchālakkhaṇo chando **‘‘kattukamyatālakkhaṇo’’**ti vutto. Tenevāha ‘‘ārammaṇapariyesanaraso, ārammaṇena atthikatāpaccupaṭṭhāno’’ti ca. Yadaggena panāyaṃ attano ārammaṇapariyesanaraso, tadaggena sampayuttadhammānampi hotiyeva ekārammaṇatāya. Tena tesaṃ ārammaṇaggahaṇe cetaso hatthappasāraṇaṃ viyāti vuccati. Kathaṃ pana dānavatthuvissajjanavasena pavattamānacetanāsampayutto chando ārammaṇena atthiko hotīti? Nanu avocumhā ‘‘ārammaṇakaraṇicchālakkhaṇo’’ti, tasmā saṅgāmagataissāsassa khipitabbausūnaṃ gahaṇe atthikatā viya dānavatthuvissajjanavasena pavattacchandopi vissajjitabbena tena atthikoyevāti. Svāyaṃ kusalesu uppanno kusalacchando nāma hoti yonisomanasikārasamuṭṭhānattā. Tabbiparītato pana akusalesu uppanno akusalacchando.

Adhimuccanaṃ ārammaṇe sanniṭṭhānavasena veditabbaṃ, na pasādanavasena. Tenāha **‘‘sanniṭṭhānalakkhaṇo’’**ti. Yathā tathā hi ārammaṇe nicchayanaṃ adhimuccanaṃ anadhimuccantassa pāṇātipātādīsu, dānādīsu vā pavattiyā abhāvato, saddhā pana pasādanīyesu pasādādhimokkhoti ayametesaṃ viseso. Voṭṭhabbanaṃ pana yathā santīrite atthe nicchayanākārena pavattitvā parato pavattamānānaṃ tathā pavattiyā paccayo hoti. Yadi evaṃ vicikicchāsampayuttesu dhammesu kathanti? Tesampi ekaṃseneva saṃsappanākārassa paccayatāya daṭṭhabbaṃ, dārakassa viya ito cito ca saṃsappanassa ‘‘karissāmi, na karissāmī’’ti anicchayassa paṭipakkhakiriyā asaṃsappanaṃ. Yesu cittuppādesu ayaṃ sanniṭṭhānalakkhaṇo adhimokkho, tesaṃ ārammaṇadhammoyeva sanniṭṭhātabbattā sanniṭṭheyyadhammo. So padaṭṭhānamassāti **sanniṭṭheyyadhammapadaṭṭhāno. Indakhilo**ti esikāthambho vuccati.

Tesu tesu dhammesūti yesu dhammesu sayaṃ uppannā, tesu attanā sampayuttesu cittacetasikadhammesu. Anārammaṇattepi hi tesu samappavattesu udāsīnabhāvo **‘‘tatramajjhattatā’’**ti vuccati. Samaṃ avisamaṃ vāhitaṃ attanā pavattitasampayuttānaṃ vā yathāsakakiccesu pavattanaṃ lakkhaṇametissāti **samavāhitalakkhaṇā**. Tattha samaṃ hutvā pavattanalakkhaṇāti atthe apakkhapatitabhāvo vutto hoti, avisamaṃ katvā pavattanalakkhaṇāti atthe ūnādhikatānivāraṇaṃ. Udāsīnabhāvena pavattamānāpi hi esā sampayuttadhamme samaṃ katvā yathāsakakiccesu pavatteti, yathā rājā tuṇhī nisinnopi adhikaraṇadhammaṭṭhe yathāsakakiccesu samaṃ appamatte pavatteti. Alīnānuddhatappavattipaccayānaṃ dhammānaṃ ūnādhikatāya līnuddhatabhāvassa nivāraṇakiccāti vuttaṃ **‘‘ūnādhikatānivāraṇarasā’’**ti. Yadi evaṃ kathaṃ sahajātādhipatīnaṃ adhipatibhāvo. Ādhipaccañhi tesaṃ kiccato adhikabhāvoti? Nāyaṃ doso. Tampi tassa kiccameva, yaṃ sahajātadhammānaṃ adhipatibhāve pavattāpanaṃ. Yathā hi raṅgamaṇḍalaṃ gato naṭakācariyo te te naṭake yathāsakaṃ anurūpaṃ bhūmiyaṃ yojeti, evamesāpi attanā sampayuttadhammesu adhipatibhāve ṭhite adhipatibhāve yojeti, indriyatte ṭhite indriyatte, na pana sakasakakiccato ūnataṃ, adhikataṃ vā pattuṃ detīti. ‘‘Idaṃ nihīnakiccaṃ hotu, idaṃ atirekakicca’’nti evaṃ pakkhapātavasena viya pavatti pakkhapāto. Taṃ upacchindantī viya hotīti **pakkhapātupacchedanarasā**. Sā cittacetasikānaṃ ajjhupekkhanena samappavattesu ājānīyesu sārathi viya daṭṭhabbā.

Kiriyā kāroti kāra-saddassa bhāvasādhanataṃ āha. Tena kāroti nāññaṃ, kiriyāyevāti dīpitaṃ hoti. **Manasmiṃ kāro**ti manasi ārammaṇassa karaṇaṃ. Yena hi mano ārammaṇe karīyati ārammaṇenassa saṃyojanato, tato eva tena ārammaṇampi manasi karīyatīti. **Manasikāro**ti cettha aluttasamāso daṭṭhabbo. **Purimamanato**ti bhavaṅgamanato. **Visadisaṃ mana**nti vīthijavanamanaṃ, taṃ karotīti manasikāro, manasikārasāmaññena vīthijavanapaṭipādake dasseti. Ettha pana upayogatthabhummavacane samāso daṭṭhabbo. Sampayuttadhamme ārammaṇābhimukhaṃ sārento payojento viya hotīti manasikāro **sāraṇalakkhaṇo**ti vutto. **Saṃyojanaraso**ti payojanaraso. **Vitakko** sampayuttānaṃ ārammaṇe abhiniropanasabhāvattā ārammaṇe cittaṃ pakkhipanto viya hoti. **Cetanā** attano ārammaṇaṃ gaṇhantī sampayuttepi sakasakakiccaṃ kāretīti attanā karaṇena balaṃ niyojento balanāyako viya hoti. **Manasikāro** sampayutte ārammaṇe payojetīti ājānīyappayojanakasārathi viyāti ayametesaṃ viseso.

Ārammaṇābhimukhabhāvapaccupaṭṭhānoti ārammaṇe saṃyojanavasena tadabhimukhabhāvapaccupaṭṭhāno. Ettha **satiyā** appamussanacchandatā visayābhimukhapaccupaṭṭhānatā, **manasikārassa** pana saṃyojanavasenāti

ayametesaṃ viseso. Ārammaṇapaṭipādakassa saṅkhārakkhandhapariyāpannatāvacanaṃ itaramanasikārānaṃ viññāṇakkhandhapariyāpannataṃ dasseti. Mahisāsakā pana ‘‘āvajjanassa viññāṇabhāve sabbaññutaññāṇassa sabbavisayatā parihāyeyya, tasmā taṃ javanasampayuttasaṅkhārakkhandhapariyāpannamevā’’ti vadanti. Tesañhi ayamadhippāyo – yadi taṃ visuṃ cittasabhāvaṃ siyā, paccuppannacittaṃ ārammaṇaṃ katvā pavattassa tassa anantaraṃ uppajjamānajavanānaṃ paccuppannārammaṇatā na bhaveyya, aññadatthu atītārammaṇatāva siyā, evañca sati sabbaññutaññāṇassāpi paccuppannacittārammaṇatāya abhāvato asabbavisayatā āpajjeyya, yadaggena ca taṃ asabbavisayaṃ, tadaggena sāvaraṇampi hoti yattha na pavattati, tattha āvaraṇasambhavato, tasmāssa sakalalokasiddho sabbaññubhāvo, anāvaraṇabhāvo ca parihāyetha, javanasampayuttabhāve pana sati āvajjanassa nāyaṃ iṭṭhavighāto āpajjatīti. Tayidaṃ tesamabhinivesamattaṃ ‘‘āvajjanā kusalānaṃ khandhānaṃ, akusalānaṃ khandhānaṃ anantarapaccayena paccayo’’ti (paṭṭhā. 1.1.417) vacanena tassānantaraṃ kusalākusaluppattiyā dīpitattā. Sabbaññutaññāṇassa pana paccuppannacittārammaṇabhāvo evaṃ veditabbo – atītādivasena hi vibhāgamakatvā ‘‘imassa cittaṃ jānāmī’’ti pavattassa āvajjanaṃ sāmaññena yaṃ kiñci abhimukhībhūtaṃ cittamāvajjati, tato javanānipi attano attano abhimukhībhūtaṃ cittamārammaṇaṃ katvā pavattanti, na cettha javanānaṃ bhinnārammaṇatā āsaṅkitabbā cittasāmaññena ārammaṇassa abhinnattā, tasmā sabbaññutaññāṇassa paccuppannacittārammaṇataṃ paṭicca na kāci vihesā anubhavitabbāti. Kiṃ vā etena yuttivādena, nanu vuttaṃ bhagavatā – ‘‘acinteyyo buddhavisayo’’ti (a. ni. 4.77), tasmā aparimitapuññasambhārekaphalassa acinteyyasabhāvattā āvajjanena vināpi visayaggahaṇe vibandhanābhāvato yattha katthaci pavatti appaṭihatāyevāti. Keci panettha ‘‘āvajjanaṃ anāgatacittamārammaṇaṃ katvā nirujjhati, javanameva pana paccuppannamārammaṇaṃ gaṇhātī’’ti vadanti. Yasmā pana ‘‘anāgatārammaṇā āvajjanā paccuppannārammaṇānaṃ khandhānaṃ anantarapaccayena paccayo’’ti pāḷi natthi, tasmā taṃ appamāṇaṃ.

Karotīti **karuṇā**. Kiṃ karoti, kesaṃ kiṃ nimittanti āha **‘‘paradukkhe sati sādhūnaṃ hadayakampana’’**nti. **Kampana**nti ca paresaṃ dukkhaṃ disvā tassa asahanākārena cittassa aññathattaṃ, tadidaṃ sappurisānaṃyeva hotīti āha **‘‘sādhūna’’**nti. Sappurisā hi attahitaparahitasādhanena ‘‘sādhū’’ti vuccanti. ‘‘Kiṇātī’’ti imassa atthamāha **‘‘vināsetī’’**ti, adassanaṃ gameti apanetīti attho. Tenāha **‘‘paradukkhāpanayanākārappavattilakkhaṇā’’**ti. Paresaṃ dukkhassa apanayanaṃ hotu vā, mā vā, so paradukkhāpanayanākāro, tathāpavattilakkhaṇāti **para…pe… lakkhaṇā**. Apanetukāmatāya paresaṃ dukkhassa asahanaṃ anadhivāsanaṃ **paradukkhāsahanaṃ**. Na vihiṃsā avihiṃsā, sattānaṃ aviheṭhanaṃ, taṃ paccupaṭṭhāpeti, vihiṃsāya vā paṭipakkhabhāvena paccupaṭṭhātīti **avihiṃsāpaccupaṭṭhānā**.

Pamodanalakkhaṇāti parasampattiyā pamodanalakkhaṇā. **Anissāyanarasā**ti issāyanassa usūyanassa paṭipakkhabhāvakiccā. Pantasenāsanesu, adhikusaladhammesu ca aramaṇaṃ arati. Sā atthato issādhikaṃ domanassasahagataṃ, thinamiddhādhikañca uddhaccaṃ. Tattha purimaṃ parasampattivisayaṃ, dutiyaṃ pantasenāsanādivisayanti daṭṭhabbaṃ. Aratiyā vihananākārena paccupaṭṭhāti, tassā vighātaṃ vā vūpasamaṃ paccupaṭṭhāpetīti **arativighātapaccupaṭṭhānā. ‘‘Aniyate icchantī’’**ti iminā cetasikantarabhāvena icchantīti dasseti.

Kāyaduccaritatoti vatthuvītikkamasaṅkhātaduccaritato. **Kāyaduccaritādivatthūna**nti parapāṇaparadhanaparaitthiādīnaṃ kāyaduccaritādīnamālambaṇabhūtānameva vatthūnaṃ. **Avītikkamalakkhaṇā**ti amaddanalakkhaṇā. Kāyaduccaritādivatthuto saṅkocanakiriyāpadesena kāyaduccaritāditoyeva saṅkocanakiriyā vuttāti daṭṭhabbaṃ. Na hi viratiyo duccaritavatthuno akiriyapaccupaṭṭhānā yujjanti, atha kho duccaritasseva, viratīnañca soraccavasena saṅkocanaṃ, akiriyā ca hirottappānaṃ jigucchādivasenāti ayametesaṃ viseso. **Saddhā…pe… padaṭṭhānā**ti ettha saddhādayo sabbeva dhammā kāyasucaritādīnaṃ padaṭṭhānāti eke. Apare pana ‘‘kammaṃ kammaphalaṃ saddahantassa kāyaduccaritādiakaraṇato, hirottappasampannassa musāvādādiakathanato, appicchasantuṭṭhīsallekhaguṇasamannāgatassa micchājīvavivajjanato ca saddhādayo tiṇṇaṃ dhammānaṃ yathākkamena padaṭṭhānā’’ti vadanti. **Kecī**ti abhayagirivāsino. **Imāsū**ti imāsu tīsu viratīsu. **Ekekaṃ niyataṃ viratimicchantī**ti aññaṃ ekaṃ catutthaniyataviratimicchanti. Atha vā niddhāraṇatthe bhummavasena imāsaṃ antare ekaṃ niyataṃ viratimicchantīti attho. Ubhayathāpi pana tesaṃ icchā na yujjati aparāya viratiyā dhammasenāpatināpi adesitattā, visayassa ca sadā sannihitattābhāvena niyatāya eva ekissā abhāvato. Teneva hi abhayagirivāsinoyeva ca keci imāsaṃ tividhattaṃ aniyatattameva ca icchanti. Vuttañhi tehi –

> ‘‘Karuṇāmuditā sammāvācākammantaājivā;
> Yebhuyyato aniyatā, honti gocarabhedato’’ti. –

Ettha pana ‘‘yebhuyyato’’ti vacanaṃ lokuttaracittesu sabbadā ekatoyeva ca labbhamānataṃ sandhāya vuttaṃ.

Dutiyacittena sampayogaṃ gacchantīti sambandho. Yathā cittaṃ, evaṃ taṃsampayuttadhammāpīti dutiye sasaṅkhārā evāti āha **‘‘sasaṅkhārabhāvamattameva hettha viseso’’**ti. **Tathā**ti yathā tatiye, tathā catutthepi pītiyā sukhapadaṭṭhānattā. Sukhassa cettha abhāvato āha **‘‘ṭhapetvā pīti’’**nti. Nanu ca ‘‘karuṇāmuditā upekkhāsahagate na

sambhavantī''ti vadanti, tasmā yathā pītiyā, evaṃ tāsampi paṭikkhepo kātabboti? Na kātabbo, appanāpattito pubbe karuṇāmuditānaṃ upekkhāsahagatānampi sambhavato. Karuṇāmuditābhāvanākāle hi appanāvīthito pubbe upekkhāsahagatacittenāpi parikammaṃ hoti, appanāvīthiyaṃ pana somanassasahagatacitteneva ekāvajjanavīthiyā vedanāparivattanābhāvato, tasmā pubbabhāgavaseneva karuṇāmuditānampi upekkhāsahagatesu sambhavo hotīti ācariyā. Apare pana sabbadāpi tāsaṃ upekkhāsahagatesu sambhavaṃ na icchanti. ''Avasesā pañcamena sampayogaṃ gacchantī''ti avisesena vuttattā idāni visesadassanatthamāha **''somanassaṭṭhāne cā''**tiādi.

81. **Karuṇāmuditādayo**ti karuṇāmuditā ceva viratittayañca. Tenāha **''pañcā''**ti.

Evaṃ kāmāvacarakusalacittasampayutte dassetvā idāni rūpāvacarakusalacittasampayuttadhamme dassetuṃ **''avasesesu panā''**tiādimāha. Tattha **ṭhapetvā viratittaya**nti viratittayaṃ vajjetvā. Kasmā panettha viratittayaṃ pariccattanti? Vuccate – suvisuddhakāyakammādikassa cittasamādhānavasena rūpārūpāvacarakusalappavatti, na kāyakammādīnaṃ sodhanavasena, nāpi duccaritadurājīvānaṃ samucchindanavasena. Tathā hi nīvaraṇādidhammānaṃ avatthattayaṃ hoti vītikkamāvatthā pariyuṭṭhānāvatthā anusayāvatthāti. Tattha vītikkamāvatthāya paṭipakkhaṃ kāmāvacarakusalaṃ pariyuṭṭhānāvatthāya rūpārūpāvacaraṃ, anusayāvatthāya lokuttarakusalaṃ. Duccaritadurājīvānaṃ pana ṭhapetvā vītikkamāvatthaṃ, anusayāvatthañca vītikkamāvatthāya visuṃ pariyuṭṭhānāvatthā na upalabbhati. Yassā vipaccanīkaṃ rūpārūpāvacarakusalaṃ siyā, tasmā taṃ neva kāmāvacarakusalaṃ viya tesaṃ vītikkamāvatthaṃ sodheti, na ca lokuttaraṃ viya anusayāvatthaṃ samucchindati, paṭipassambheti vā. Sīlavisuddhiyaṃ sīlasodhanavasena kāmāvacarakusaleneva vigatavītikkamassa parisuddhakāyakammādikassa yogino cittasamādhānavasena pavattatīti mahaggatacittuppāde viratīnaṃ asambhavoyeva. Imameva hi atthaṃ sādhetuṃ **''viratiyo panā''**tiādi āraddhaṃ. **Tettiṃsa vā** karuṇādijhānavasena pavattanakāle. **Tato**ti tato tatiye vuttacetasikato. Karuṇāmuditānaṃ appanāpattānamekantasomanassasahagatattā āha **''pañcamena…pe… karuṇāmuditāvajjā''**ti.

Rūpāvacarapañcame vuttanayenāti tiṃsevāti adhippāyo. Yadi evaṃ rūpāvacarato ko visesoti āha **''arūpāvacarabhāvovettha viseso''**ti, pañcame rūpasaññābhāvato rūpāvacarabhāvo, idha pana rūpasaññāsamatikkamena pattabbattā arūpāvacarabhāvoti ayamevassa tato visesoti attho.

Paṭhamajjhāniketi paṭhamajjhānavati. **Maggacitte**ti catubbidhepi maggañāṇe. **Dutiyajjhānikādibhede**ti dutiyatatiyacatutthapañcamajjhānike. **Vuttanayenā**ti ''dutiyena vitakkavajjā''tiādinā vuttanayena. Kiṃ avisesenāti ce, noti āha **''karuṇāmuditāna''**ntiādi. Maggadhammesu pādakajjhānādivasena kadāci sammāsaṅkappaviraho siyā, na pana virativiraho, kāyaduccaritādīnaṃ samucchinnavaseneva ariyamaggassa pavattanatoti āha **''niyataviratibhāvo''**ti. **Lokuttarabhāvo**ti chabbisuddhiparamparāya pattabbattā lokato uttaraṇabhāvo.

Evaṃ kusalacetasikānaṃ sampayogavacanatthalakkhaṇādīni dassetvā idāni akusalacetasikāni dassetuṃ **''akusalā panā''**tiādi āraddhaṃ. **Cha yevāpanakā**ti kiñcāpi paṭhame aniyatayevāpanakā na labbhanti, akusalesu pana labbhamānakayevāpanadhamme ekattha dassetuṃ tesampi idheva vacanaṃ daṭṭhabbaṃ. Evañca katvā upari dhammānaṃ uddesānantaraṃ ''evaṃ yevāpanā''tiādi vuttaṃ. Vicikicchāsahagate chandādhimokkhānaṃ, uddhaccasahagate chandassa ca abhāvato vuttaṃ **''paṭipāṭiyā dasasu cittesū''**ti.

82. **Niddiṭṭhā**ti nissesena dassitā. Hatā vihatā viddhastā pāpā apāyādidukkhapāpanato ''pāpā''ti saṅkhātā akusaladhammā yena so bhagavā **hatapāpo,** tena. Lābho alābho, yaso ayaso, nindā pasaṃsā, sukhaṃ dukkhanti imesu aṭṭhasu lokadhammesu akampanaṭṭhena **tādinā** sammāsambuddhena. So hi lābhādīsu yādiso, alābhādīsupi tādisoyevāti ''tādī''ti vuccati.

Na hirīyatīti na lajjati. **Ahiriko**ti puggalo dhammasamūho vā. ''Ahirikka''nti vattabbe ekassa ka-kārassa lopaṃ katvā **''ahirika''**nti vuttaṃ. **Na ottappa**nti ottappassa paṭipakkhabhūtaṃ dhammamāha. **Ajigucchanaṃ** ahīḷanaṃ. **Alajjanaṃ** avilā. **Ajigucchanalakkhaṇa**nti sabhāvavasena vuttaṃ, **alajjanalakkhaṇa**nti kusalābyākatassa sādhāraṇāya hiriyā paṭipakkhavasena. **Tehevā**ti kāyaduccaritādīhi eva. **Asārajjanaṃ** nibbhayatā. **Anuttāso** asambhamo. Rasādīni hiriottappesu vuttapaṭipakkhavasena gahetabbānīti na tāni idha vuttāni. Tesu hi alajjanākārena pāpānaṃ karaṇarasaṃ ahirikaṃ. Anuttāsākārena anottappaṃ. Vuttappakāreneva pāpato asaṅkocanapaccupaṭṭhānāni. Attani, paresu ca agāravapadaṭṭhānāni. Gāmasūkarassa viya asucito kilesāsucito ajigucchanaṃ ahirikena hoti. Salabhassa viya aggito pāpato anuttāso anottappena hoti. Yathāhu porāṇā –

''Jigucchati nāhiriko, pāpā gūthāva sūkaro;
Na bhāyati anottappo, salabho viya pāvakā''ti.

Ettha ca yathā hiriyā balavabhāve ottappaṃ abbohārikaṃ hoti, ottappassa balavabhāve hirī abbohārikā, evaṃ ahirikassa balavabhāve anottappaṃ abbohārikaṃ, anottappassa balavabhāve ahirikaṃ abbohārikaṃ hotīti keci, taṃ na

yujjati. Yathā hi asucinā attānaṃ makkhento, sappamukhe hatthaṃ pavesento bāladārako tattha paṭikkūlabhāvassa, ādīnavassa ca anupaparikkhanato neva jigucchati, na ca uttasati, evamevaṃ dhammasabhāvassa aññāṇato moho pāpato neva jigucchati, na uttasati, tasmā taṃsampayuttacittuppāde ubhayampi balavataraṃ hotīti.

Lubbhantīti abhigijjhanti, allīyantīti vuttaṃ hoti. **Ārammaṇaggahaṇalakkhaṇo**ti ettha **ārammaṇaggahaṇaṃ** nāma ''mama ida''nti taṇhābhinivesavasena abhiniviṭṭhassa ārammaṇassa avissajjanaṃ, na ārammaṇakaraṇamattaṃ. **Abhisaṅgo** atisayavatāya āsattiyā dummocanīyabhāvo. **Apariccāgo** avijahanaṃ. **Telañjanarāgo viyā**ti dhovitvāpi pariccajituṃ asakkuṇeyyo telamakkhitaañjanarāgo viya. ''Assādānupassino taṇhā pavaḍḍhatī''ti vacanato vuttaṃ **''assādadassanapadaṭṭhāno''**ti. Tattha assādavasena dassanaṃ assādadassanaṃ. Nanu ca assādadassanampi atthato lobhoyevāti kathaṃ sayaṃ attano padaṭṭhānaṃ hotīti? Saccaṃ, paṭhamaṃ nātibalavalobhavasena assādadassano pacchā balavalobho hotīti tassa taṃpadaṭṭhānatā vuttā. Teneva ca ''taṇhā pavaḍḍhatī''ti vuttaṃ. Apare pana ''assādo nāma sukhavedanā, assādadassananti assādadiṭṭhī''ti vadanti. Sukhavedanāya vā kāraṇabhūtaṃ subhanimittaṃ assādo nāma, asubhe ''subha''nti pavattā tayo vipallāsā assādadassanaṃ nāmāti keci.

Muyhantīti na bujjhanti. Dhammasabhāvassa yāthāvato adassanaṃ **cittassa andhabhāvo. Aññāṇaṃ** ñāṇapaṭipakkho dhammo. Tattha purimalakkhaṇaṃ sabhāvavasena vuttaṃ, itaraṃ paṭipakkhavasena. Atha vā **aññāṇalakkhaṇo**ti kiccavasena vuttaṃ. So hi asampaṭivedharasoti vutto. Dhammasabhāvaṃ paṭivijjhituṃ asamatthatā **asampaṭivedho. Ārammaṇasabhāvacchādanaraso**ti yathā aññāṇaṃ, mohasamaṅgipuggalo vā ārammaṇasabhāvaṃ paṭivijjhituṃ na labhati, mohassa tathā pavatti ārammaṇasabhāvacchādanaṃ. Ettha ca ñāṇaṃ ārammaṇaṃ yathāsabhāvato jānāti, diṭṭhi yathāsabhāvaṃ vijahitvā ayāthāvato gaṇhāti, moho pana na kathañci vijānāti. Yadi evaṃ ārammaṇaggahaṇakālo kathaṃ tadā so ārammaṇaṃ jānātevāti? Tadāpi na jānāti. Yathā pana phassādayo phusanākārādimattavaseneva ārammaṇaṃ gaṇhanti, na jānanavasena, evamayaṃ ārammaṇaṃ gahetvā uppajjamāno paṭicchādanākāreneva gaṇhāti, na pana jānanākārenāti. Yassa uppajjati, tassa andhakaraṇaṃ andhakāro, tathā paccupaṭṭhāti, taṃ vā paccupaṭṭhāpetīti **andhakārapaccupaṭṭhāno**.

Micchā passantīti dhammasabhāvassa viparītavasena aniccādiṃ niccādivasena passanti. **Ayoniso abhiniveso** uppathābhiniveso. Dhammasabhāvaṃ atikkamitvā parato niccādito vā parappaccayato vā āmasanaṃ **parāmāso,** viparītaggāhavasena ''idameva saccaṃ, moghamañña''nti abhinivesanaṃ **micchābhiniveso. Ariyānaṃ adassanakāmatādī**ti **ādi**-saddena saddhammaasotukāmatādiṃ saṅgaṇhāti.

Yassa dhammassa vasena uddhataṃ hoti cittaṃ, taṃsampayuttadhammā vā, so dhammo uddhaccaṃ. Tenāha **''uddhatabhāvo''**ti. **Avūpasamo**ti asannisinnabhāvo. **Vātā…pe… paṭākā viyā**ti yathā paṭākā yottabalena dhajayaṭṭhiṃ amuñcantīpi vātābhighātena ettha avaṭṭhātuṃ na sakkoti, evamidampi adhimokkhabalena ārammaṇaṃ amuñcantampi ayonisomanasikārabalena ārammaṇe acalaṃ avaṭṭhātuṃ na sakkotīti vātappahāreneva caladhajapaṭākā viya anavaṭṭhānakiccaṃ. **Bhantattaṃ** paribbhamanākāro. Uddhaccassa sabbākusalasādhāraṇattā, aññesañca akusalasādhāraṇānaṃ visuṃ padaṭṭhānassa labbhamānattā vuttaṃ **''ayoniso…pe… padaṭṭhāna''**nti. Yenākārena vā manasikaroto uddhaccaṃ uppajjati, tenākārena manasikaraṇaṃ idha **ayonisomanasikāro**. Atha vā uddhaccanimittassa ārammaṇassa manasikaraṇaṃ idha **ayonisomanasikāro**.

Maññatīti abhimaññati, ahaṃkāraṃ karotīti attho. Seyyādivasena uccato namanaṃ **uṇṇati. Sampaggaharaso**ti uṇṇativaseneva attano, sampayuttadhammānaṃ vā sampaggaṇhanakicco, na vīriyaṃ viya taṃtaṃkiccasādhanena. Abhibhussahanavasena hīnassa attānaṃ nīcaṃ katvā gahaṇampi paggaṇhanavasenevāti veditabbaṃ. **Ketu…pe… paccupaṭṭhāno**ti ettha ketu vuccati accuggatadhajo, idha pana ketu viyāti ketu, uḷāratamādibhāvo, taṃ ketubhāvasaṅkhātaṃ ketuṃ kamyatīti ketukamyaṃ, yassa dhammassa vasena taṃ ketukamyaṃ, so **ketukamyatā**. ''Aha''nti pavattanato mānassa diṭṭhisadisī pavattatīti diṭṭhimānā ekacittuppāde na pavattanti, dve kesarasīhā viya ekaguhāyaṃ, tasmā māno diṭṭhivippayuttacitte sabbadā anuppajjamānopi diṭṭhisampayuttacitte niyamena anuppajjanato **diṭṭhivippayuttalobhapadaṭṭhāno**. Māno dhammasamūhaggahaṇe balavaṃ hutvā attukkaṃsanabhāvena pavattati, diṭṭhi ekekadhammampi niccādiākārena gaṇhantī pavattati. Attasinehasannissayo vā māno, attakilamathānuyogasannissayā diṭṭhīti ayametesaṃ viseso.

Issatīti usūyati. **Tatthevā**ti parasampattīsuyeva. Issāvasena parasampattīsu atussanato vuttaṃ **''anabhiratirasā''**ti. Tenevetaṃ vuccati –

> ''Issānalasikhā yesaṃ, hadaye jalatīdha te;
> Neva vindanti pāmojjaṃ, sambuddhādīhi sevita''nti.

Maccharayogena maccharini pavattaṃ macchara-saddaṃ gahetvā āha **''maccharabhāvo macchariya''**nti. Niruttinayena pana ''mā idaṃ acchariyaṃ aññesaṃ hotu, mayhaṃva hotū''ti macchariyanti porāṇā. **Niguhaṇaṃ**

attano sampattiyā paresaṃ adassanaṃ. **Saṅkocanaṃ** attasampattīnaṃ parehi sādhāraṇabhāvakaraṇassa aruccanākārena paṭikuṭanaṃ. ‘‘Mā idaṃ parassa hotū’’ti paresu paṭihananavasena attasantakassa ārammaṇakaraṇato maccheraṃ paṭighacittesveva labbhatīti vadanti, taṃ na yuttaṃ ekasseva dhammassa aññattha paṭihaññitvā aññārammaṇabhāvappasaṅgato. Parehi sādhāraṇabhāve paṭihananavasena pana taṃ ārabbha pavattanato maccheraṃ paṭighacittesu uppajjatīti yuttaṃ. **Attasampattī**ti āvāsādisampatti.

Kucchitaṃ katanti ettha katampi akatampi garahitabbattā kucchitaṃ kataṃ nāma hoti. Evañhi vattāro honti ‘‘yaṃ mayā na kataṃ, taṃ kukata’’nti. Tathā hi vakkhati ‘‘katākatānusocanarasa’’nti. Evaṃ katākataṃ duccaritaṃ sucaritampi kucchitaṃ kataṃ nāma. Sucaritampi hi garahantassa kucchitaṃ katanti hoti. Yathā pana pathavīkasiṇārammaṇaṃ jhānaṃ pathavīkasiṇaṃ, evaṃ kukataṃ ārabbha vippaṭisāravasena pavattaṃ cittaṃ taṃsahacaritatāya idha kukatanti gahetabbaṃ. Atha vā katākataṃ ārabbha uppajjanakavippaṭisāracittaṃyeva garahitabbato ‘‘kucchitaṃ kataṃ kukata’’nti vuccati. Yassa dhammassa vasena taṃ cittaṃ kukataṃ nāma hoti, so dhammo kukkuccaṃ. Tenāha **‘‘kukataṃ, tassa bhāvo’’**ti. Pacchā anutappanaṃ viheṭhanaṃ **pacchānutāpo.** **Katākatānusocanaṃ** katākatassa sucaritaduccaritassa anusocanaṃ, ‘‘akataṃ vata me kalyāṇa’’ntiādinā anutappanaṃ, ‘‘akataṃ mayā pubbe kalyāṇakammaṃ, ito dāni paṭṭhāya karomī’’ti pavattaṃ pana kusalapakkhikaṃ vīriyameva, na katākatānusocanaṃ, katākatākāravisiṭṭhassa sucaritaduccaritassa anusocanavasena virūpaṃ paṭisaraṇaṃ **vippaṭisāro**. Katākatānusocanañhi avaḍḍhisampādanato virūpaṃ paṭisaraṇaṃ, taṃ parāyattatāhetutāya dāsabyaṃ viya daṭṭhabbaṃ. Yathā hi dāsabye sati dāso parāyatto hoti, evaṃ kukkucce sati taṃsamaṅgīpuggalo. Na hi so attano dhammatāya kusale pavattituṃ sakkoti. Atha vā katākatakusalākusalānusocanavasena āyattatāya tadubhayavasena kukkuccena taṃsamaṅgī hotīti taṃ dāsabyaṃ viya hoti.

Anussāhanāvasīdanavasena saṃhatabhāvo thinaṃ, tena yogato cittaṃ thinaṃ, tassa bhāvo **thinatā**. Tenāha ‘‘anussāhasaṃhananatā’’ti. Asamatthatāvighātavasena akammaññatā **middhaṃ**. Tenāha ‘‘asattivighāto’’ti. Yasmā middhavaseneva tena sampayuttadhammā medhitā vihatasāmatthiyā honti, tasmā **‘‘middhatā middha’’**nti vuttaṃ. Na vijjati ussāho assāti anussāhaṃ, tabbhāvopi anussāhaṃ. Anussāhasaṅkhāto saṃhananabhāvo **anussāhasaṃsīdanatā,** kusītabhāvoti vuttaṃ hoti. **Asattivighāto**ti yasmā taṃ middhaṃ uppajjamānameva sattivināsavasena uppajjati, tasmā natthi etassa sattīti taṃ sampayuttacittaṃ asatti, tassa bhāvopi, asattiyeva vighātoti asattivighāto.

Anussāhanalakkhaṇanti ussāhapaṭipakkhalakkhaṇaṃ. Vīriyassa vinodanaṃ khepanaṃ **vīriyavinodanaṃ**. Sampayuttadhammānaṃ saṃsīdanākārena paccupaṭṭhāti, tesaṃ vā saṃsīdanaṃ paccupaṭṭhāpetīti **saṃsīdanapaccupaṭṭhānaṃ.** **Akammaññatālakkhaṇa**nti ettha kāmaṃ thinampi akammaññatāsabhāvameva, taṃ pana cittassa akammaññaṃ, middhaṃ vedanādikkhandhattayassāti ayamettha viseso. Tathā hi pāḷiyaṃ ‘‘tattha katamaṃ thinaṃ? Yā cittassa akallatā akammaññatā. Katamaṃ middhaṃ? Yā kāyassa akallatā akammaññatā’’ti (dha. sa. 1162) ca ādinā imesaṃ niddeso pavatto. **Oṇahanaṃ** viññāṇadvārānaṃ pidahanaṃ, sampayuttānaṃ bandhanaṃ vā. **Līnatā** līnākāro, ārammaṇaggahaṇe saṅkoco. Yasmā thinena cittasseva saṃhananaṃ hoti, middhena pana vedanādikkhandhattayassa viya rūpakāyassapi, tasmā taṃ pacalāyikāniddaṃ paccupaṭṭhāpetīti pacalāyikāniddāpaccupaṭṭhānantipi vaṭṭati. Pottharūpapaṭicchādakapaṭo viya ārammaṇasabhāvāvacchādako moho. Mukhe bandhapaṭo viya sampayuttadhamme pattharituṃ adentaṃ middhanti ayametesaṃ viseso.

Sesāti idha lakkhaṇādivasena vuttāvasesā phassādayo. **Kusalesu vuttanayenā**ti lakkhaṇādito vuttanayena. Na koci ettha viseso atthīti ce, no natthīti āha **‘‘ettha panā’’**tiādi, vitakkādīnaṃ tiṇṇaṃ yathākkamaṃ micchāsaṅkappādināmamattameva visesoti attho. **Ekūnavīsatī**ti ṭhapetvā mānādayo cha aniyatayevāpanake sesā sarūpenāgatā pannarasa chandādayo ca cattāro niyatayevāpanakāti ime ekena ūnā vīsati cetasikā. Aniyatayevāpanakānaṃ pana idha alabhantānampi ettha vacane kāraṇaṃ vuttameva.

Thinamiddhassa aniyatabhāvoti thinamiddhassa aniyatassa idha uppajjanakabhāvamāha, na pana paṭhame niyatabhāvaṃ tattha sabbasova anuppajjanato. Na hi sabhāvatikhiṇaṃ cittaṃ thinamiddhayogī hotīti. Tatiye mānassa aniyatassa sambhavepi niyatadhamme sandhāya **‘‘aṭṭhārasā’’**ti vuttaṃ. Tenāha **‘‘māno panettha aniyato’’**ti. **Diṭṭhiyā saha na uppajjatī**ti ettha kāraṇaṃ vuttameva. Catutthe **avasesā**ti aṭṭhāraseva, pañcame ṭhapetvā pītiṃ diṭṭhiyā saha aṭṭhāraseva, tathā chaṭṭhepi. Sattame pītiyā, diṭṭhiyā ca abhāvato sattarasa, tathā aṭṭhamepi.

Etepi tayoti na kevalaṃ karuṇāmuditā eva, etepi tayo ekato na uppajjanti aññamaññaṃ visayabhedatoyeva. Tathā hi issā parasampattivisayā, macchariyaṃ attasampattiyā parehi sādhāraṇābhāvavisayaṃ, kukkuccaṃ katākatavisayanti, tasmā yaṃ abhayagirivāsino vadanti ‘‘issāmaccheraṃ yadicchāvasena ekatopi uppajjatī’’ti, na taṃ gahetabbaṃ.

Sabhāvato, parikappanato vā aniṭṭhassa ārammaṇassa aniṭṭhākāraṃ vā ārammaṇassa anubhavanaṃ sambhuñjanaṃ aniṭṭhārammaṇānubhavanaṃ, taṃ lakkhaṇamassāti **aniṭṭhārammaṇānubhavanalakkhaṇaṃ**. Tenāha **‘‘aniṭṭhākārasambhogarasa’’**nti, yathābhūtena vā ayathābhūtena vā aniṭṭhākārena ārammaṇassa sambhuñjanarasaṃ,

paccānubhavanakiccanti attho. Titthiyādīnañhi sabhāvato iṭṭhe buddhādiārammaṇepi aniṭṭhākārato gahaṇavasena domanassaṃ uppajjati. Domanassassa ekantena kāmadhātuyaṃyeva pavattanato āha **''hadayavatthupadaṭṭhāna''**nti. Tassa hi anīvaraṇāvatthāya abhāvato rūpārūpadhātuyaṃ asambhavo.

Attano pavattiākāravasena aniṭṭharūpasamuṭṭhāpanavasena vā virūpaṃ sappanaṃ visappanaṃ, aniṭṭharūpasamuṭṭhāpanavaseneva vā visappanaṃ sarīrakampanaṃ, taṃ raso kiccaṃ, sampatti vā assāti **visappanaraso,** nissayassa hadayavatthuno, sakalasseva vā kāyassa vijjhattabhāvāpādanato āha **''attano nissayadahanaraso vā''**ti, **vijjhattabhāvāpādanato**ti ca milātabhāvāpādanatoti attho. Yathā kathaṃ viyāti āha **''dāvaggi viyā''**ti. So hi vanaghaṭeyeva uppanno tameva dahati. **Dussanapaccupaṭṭhāno**ti attano, parassa ca dūsanākārena paccupaṭṭhāno. So hi yassa santāne uppanno, taṃ ekantena antamaso virūpabhāvāpādanenapi dūseti, paraṃ pana dūsetu vā, mā vā hatthena gahitaasuci viya. ''Anatthaṃ me acarī''tiādīni nava āghātavatthūni padaṭṭhānamassāti **āghātavatthupadaṭṭhāno**. So upayogaphalakālesu aniṭṭhattā visasaṃsaṭṭhapūtimuttaṃ viya daṭṭhabbo. **Aṭṭhārasa vā**ti issādīsu aniyatesu ekena saddhiṃ aṭṭhārasa vā.

Pavattiṭṭhitimattāti cetaso pavattisaṅkhātā ṭhitimattā, maggaṅgādibhāvaṃ na gacchati adhimokkhavirahatoti attho. Atha vā **pavattiṭṭhitimattā**ti khaṇaṭṭhitimattā. ''Nivāte dīpaccīnaṃ ṭhiti viyā''ti hi vuttaṃ. Cittaṭṭhiti viya santānaṭṭhitiyā paccayo bhavituṃ asamatthattā nicchayābhāvena asaṇṭhahanato cetaso pavattipaccayamattatāya pavattiṭṭhitimattā khaṇaṭṭhitimattā pavattipaccayamattā ṭhiti pavattiṭṭhitīti katvā. **Vigatā cikicchā**ti nissakke paccattavacanaṃ ''pisuṇā vācā paṭivirato''tiādīsu viya, vigatā tikicchāyāti attho. Ayameva vā pāṭho. ''Vigatā cikicchā''ti cikicchituṃ dukkaratāya cetaṃ vuttaṃ, na sabbathā cikicchāya abhāvato. ''Evaṃ nu kho, na nu kho''tiādinā saṃsappanavasena seti, samantato vā setīti **saṃsayo. Kampanarasā**ti cittassa kampanakiccā. Uddhaccañhi attanā gahitākāreyeva ṭhatvā bhamatīti ekārammaṇasmiṃ eva vipphandanavasena pavattati, vicikicchā pana yadipi ekasmiṃ ārammaṇe uppajjati, tathāpi ''evaṃ nu kho, na nu kho''ti aññaṃ gahetabbākāraṃ apekkhatīti nānārammaṇe kampanaṃ hoti. Anicchayākārena dveḷhakākārena paccupaṭṭhāti, anicchayaṃ vā paccupaṭṭhāpetīti **anicchayapaccupaṭṭhānā**.

Adhimokkhavicikicchānaṃ aññamaññaṃ viparītakiccatāya āha **''vicikicchāya abhāvenā''**ti. **Samādhī**ti cittekaggatā. Sā hi ārammaṇe cittassa sammā ādhānato ''samādhī''ti vuccati. **Balavā hotī**ti balavamittena dinnapiṭṭhibalo puriso viya balavā hoti, balādibhāvaṃ gacchatīti adhippāyo.

Sattārammaṇattāti sattapaññattārammaṇattā. Nanu paññattārammaṇāpi vipākā hontīti codanaṃ sandhāyāha **''kāmāvacaravipākānaṃ ekantaparittārammaṇattā''**ti. Kuto pana viratīnaṃ kusalattamevāti cāritanti āha **''pañca sikkhāpadā kusalāti** (vibha. 715) **hi vutta''**nti. Yadi evaṃ lokuttaravipākesu viratiyo na labbhantīti? No na labbhanti sikkhāpadavibhaṅge lokiyaviratiyoyeva sandhāya vuttattā. Tena lokiyavipākesuyeva viratiyo na sambhavantīti gahetabbaṃ.

Kāyapasādasannissitattā kāye bhavo sātabhāvo lakkhaṇamassāti **kāyikasātalakkhaṇā**. Cetasikasukhe vuttanayena paccupaṭṭhānādayo netabbāti āha **''sesā vuttanayā evā''**ti.

84-6. Nanu ca iṭṭhe ārammaṇe sukhavedanā uppajjati, aniṭṭhe dukkhavedanā, iṭṭhāniṭṭhamajjhatte upekkhāvedanā, cakkhuviññāṇādayo ca kusalavipākā iṭṭhe, iṭṭhamajjhatte vā ārammaṇe uppajjanti, tattha yutto tāva iṭṭhamajjhatte upekkhāvedanāyogo, na pana iṭṭhārammaṇe, na cāpi etaṃ sakkā vattuṃ parikappanāvasena iṭṭhārammaṇampi iṭṭhamajjhattato gaṇhanti yathā ''kammaviññāṇa''nti vipākānaṃ avañcanīyabhāvato, tasmā kathaṃ iṭṭhe, iṭṭhamajjhatte ca uppajjamānesu cakkhusotaghānajivhāviññāṇesu upekkhāvedanāyeva sambhavati, na sukhavedanā, yato tesu upekkhāvedanā vuttāti imaṃ codanaṃ saṅkhepato dassetuṃ **''iṭṭhārammaṇayogasmi''**ntiādiṃ vatvā puna tassā sodhanatthaṃ **''upādāya ca rūpenā''**tiādi vuttaṃ. Bhūtarūpaṃ upādāya nissāya pavattaṃ rūpaṃ upādāyarūpaṃ. **''Upādāya ca rūpenā''**ti pana ''manasī ca kāro''ti ettha vuttanayameva. **''Upādāyakarūpenā''**ti vā pāṭho, cakkhuviññāṇassa vatthubhūtena cakkhupasādena, tathā sotaviññāṇādīnaṃ vatthubhūtena sotapasādādinā ca upādāyarūpenāti attho. **Upādārūpake panā**ti ya-kāralopaṃ katvā niddeso ''paṭisaṅkhā yoniso''tiādīsu viya, yathākkamaṃ cakkhuviññāṇādīnaṃ ārammaṇabhūte rūpasaddādike upādāyarūpeti attho. **Saṃghaṭṭanānighaṃsassā**ti saṃghaṭṭanāsaṅkhātassa nighaṃsassa. Saṃghaṭṭanāyeva aññamaññavisayavisayībhāvassa anurūpadesuppattisaṅkhātanighaṃso viyāti nighaṃsoti vuccati. Atha vā sampattāsampattaggahaṇavasena saṃghaṭṭanāya nighaṃsassa cāti attho. Cakkhurūpasotasaddā hi aññamaññaṃ asampattāyeva anurūpadesuppattiyā aññamaññaṃ ghaṭṭanti nāma. Tato tesaṃ vasena ghaṭṭanākārabhūto aññamaññābhimukhabhāvo ''saṃghaṭṭanā''ti vutto. Ghānagandhā, pana jivhārasā ca aññamaññaṃ sampattāyeva āsannataradese uppannā aññamaññaṃ nighaṃsenti āhacca tiṭṭhanti. Tato tesaṃ vasena nighaṃso vuttoti. **Dubbalattā**ti adhikaraṇīmatthake picupiṇḍakaṃ ṭhapetvā picupiṇḍeneva pahatakāle viya phuṭṭhamattabhāvena dubbalattā. **Dīpaye**ti evaṃ saṃghaṭṭanānighaṃsassa dubbalattā vedanā majjhattaṭṭhāne tiṭṭhatīti upekkhāyogaṃ pakāseyya. Yadi evaṃ kāyaviññāṇepi idaṃ samānanti, noti āha

‘‘pasādaṃ panā’’tiādi. Yathā hi adhikaraṇīmatthake kappāsapicupiṇḍaṃ ṭhapetvā kūṭena paharantassa kūṭaṃ picupiṇḍamatikkamma adhikaraṇiṃ gaṇhāti, evamevaṃ kāyadvāre bahiddhā mahābhūtārammaṇaṃ ajjhattikakāyapasādaṃ ghaṭṭetvā taṃ atikkamma pasādapaccayesu mahābhūtesu paṭihaññati, nighaṃso balavā hoti, tasmā iṭṭhārammaṇe kāyaviññāṇasampayuttā sukhavedanā hoti, aniṭṭhārammaṇe pana vuttanayena dukkhavedanāti vuttaṃ hoti.

Manodhātunāti ettha kiñcāpi dhātu-saddo idha itthiliṅgeyeva dissati, imināyeva pana ācariyassa vacanena pulliṅgo atthīti siddhaṃ. Keci pana ‘‘sakkaṭavohārena vutta’’nti vadanti. Sampayuttā dasa dhammāti sambandho. **Tasmāvetthā**ti ettha va-kāro padasandhimattakaro.

Kāyaviññāṇe dukkhavedanāti kiñcāpi sukhādikanti ādi-saddena akusalavipākakāyaviññāṇassa dukkhavedanāsampayogo vutto, idha panassā lakkhaṇādidassanatthaṃ puna ‘‘kāyaviññāṇe dukkhavedanā’’ti upaññāso kato, rasādayo panassa kusalavipāke sukhavedanāya vuttavipariyāyena yojetabbāti idha na vuttā. **Sesā**ti sesacetasikā.

Balappattoti sesāhetukacittasampayuttasamādhito ayaṃ vīriyindriyayogena balavabhāvappatto, na pana balarāsippattoti attho. Yadi evaṃ kasmā cetasikavibhāganiddese ‘‘balāni dve dvicittesū’’ti vuttaṃ? Tattha hi kiriyāhetukamanoviññāṇayugaḷaṃ sandhāya tathā vuttaṃ. Sabbaṃ sesāhetukacittesu cittekaggatāya vibhaṅge –

> ‘‘Katamā tasmiṃ samaye cittassa ekaggatā hoti? Yā tasmiṃ samaye cittassa ṭhitī’’ti (dha. sa. 11) –

Ettakameva vatvā kiriyāhetukamanoviññāṇadhātusampayuttāya ekaggatāya vibhaṅge –

> ‘‘Katamā tasmiṃ samaye cittassa ekaggatā hoti? Yā tasmiṃ samaye cittassa ṭhiti saṇṭhiti avaṭṭhiti avisāhāro avikkhepo avisāhaṭamānasatā samatho samādhindriyaṃ samādhibala’’nti (dha. sa. 11) –

Balapariyosānaṃ katvā vibhajitattā vīriyavibhaṅge ca –

> ‘‘Katamaṃ tasmiṃ samaye vīriyindriyaṃ hoti? Yo tasmiṃ samaye cetasiko vīriyārambho nikkamo parakkamo uyyāmo vāyāmo ussāho ussoḷhī thāmo dhiti asithilaparakkamatā anikkhittachandatā anikkhittadhuratā dhurasampaggāho vīriyaṃ vīriyindriyaṃ vīriyabala’’nti (dha. sa. 13) –

Balapariyosānaṃ katvā vibhajitattā vibhaṅgavāre āgataṃ samādhibalaṃ, vīriyabalañca sandhāya ‘‘balāni dve dvicittesū’’ti vuttaṃ, na pana dhammuddesavāre balarāsiyaṃ āgatabalaṃ sandhāya sabbāhetukacittesu dhammuddesassa maggarāsito paṭṭhāya parihīnattā.

87. **Vipākakiriyāhadayehī**ti vipākakiriyacittehi. Hadayaṃ mano mānasaṃ cittanti hi pariyāyavacanaṃ. Sobhanaṃ gataṃ gamanamassāti sugato. Bhagavato hi vineyyajanūpasaṅkamanaṃ ekantena tesaṃ hitasukhanipphādanato sobhanaṃ, tathā lakkhaṇānubyañjanapaṭimaṇḍitarūpakāyatāya dhutavilambitādidosarahitaṃ avahasitarājahaṃsavasabhavāraṇamigarājagamanaṃ kāyagamanaṃ, ñāṇagamanañca nimmalavipulakaruṇāsativīriyādiguṇavisesasamaṅgībhūtamabhinīhārato yāva mahābodhiṃ anavajjatāya sobhanamevāti. Atha vā sakalampi lokaṃ pariññābhisamayavasena sayambhuñāṇena parijānanto sammā gato avagatoti sugato, tathā lokasamudayaṃ pahānābhisamayavasena pajahanto anuppattidhammataṃ āpādento sammā gato atītoti sugato, lokanirodhasaṅkhātaṃ nibbānaṃ sacchikiriyābhisamayavasena sammā gato adhigatoti sugato, lokanirodhagāminipaṭipadāsaṅkhātaṃ maggaṃ bhāvanābhisamayavasena sammā gato pattoti sugato. Atha vā sammā gadatīti sugato. Bhagavā hi bhūtaṃ tacchaṃ atthasaṃhitaṃ vineyyānaṃ yathārahaṃ kālayuttameva dhammaṃ bhāsati, tasmā sammā gadatīti da-kārassa ta-kāraṃ katvā ‘‘sugato’’ti vutto. Atha vā sundaraṃ ṭhānaṃ sammāsambodhiṃ, nibbānameva vā gatoti sugato, tena **sugatena**.

88. **‘‘Avagacchatī’’**tiādīsu **yo** bhikkhu **anūnaṃ** atthato vā byañjanato vā anūnaṃ suparipuṇṇaṃ tatoyeva **paramaṃ** visiṭṭhaṃ **imaṃ** abhidhammāvatāraṃ nāma pakaraṇaṃ **avagacchati** avabujjhati, sammāuggahaṇadhāraṇādisampādanavasena ogāhitvā jānāti. Atha vā paramanayadīpanato **paramaṃ imaṃ** pakaraṇaṃ yo anūnaṃ katvā **avagacchati** jānāti, **tassevaṃ** avagacchato yathāsabhāvaṃ manananato **mati**saṅkhātā paññā durāsade maṃsacakkhunā paramāṇu viya lokiyañāṇena **durāsade** durādhigantabbe adhigantuṃ dukkaratare, atigambhīraṭṭhāne ṭhapetvā sinerupabbatarājānaṃ rāhuādīhi mahākāyehipi sabbena sabbaṃ ajjhogāhituṃ asakkuṇeyyatāya mahāsamudde viya ṭhapetvā sammāsambuddhaṃ sāriputtādīhipi mahāñāṇehi sāvakehi sabbena sabbaṃ ajjhogāhituṃ asakkuṇeyyarūpe abhidhammanaye **vijambhate** hemantasālapanti viya pattharati, abhimukhābhimukheyeva dhamme pavattatīti vā attho.

Iti abhidhammatthavikāsiniyā nāma

Abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanāya

Cetasikaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

3. Tatiyo paricchedo

Cetasikavibhāganiddesavaṇṇanā

89. **Nāmasāmaññatoyeva dvepaññāsā**ti phassādināmasāmaññena dvīhi adhikā paṇṇāsa honti, sampayuttadhammabhedato pana ekūnanavuticittasampayutto phasso ekūnanavutividhoti evamādinā bahuvidhāpi hontīti attho.

Nanu ca phassādayo heṭṭhā pāḷikkamena dassitā, idha pana kasmā na tathā vuttāti? Ekekasabhāvavantānaṃ taṃtaṃsāmaññāpekkhāya ekasmiṃ ṭhāne niddisitukāmattā. Phassādayo hi manakkārāvasānā terasa kusalākusalābyākatasāmaññato ekato vuttā, majjhattādayo muditāvasānā pañcavīsati kusalābyākatasāmaññato, lobhādayo pana anottappāvasānā akusalabhāvasāmaññatoti evaṃ taṃtaṃsāmaññāpekkhāya samānasabhāvā dhammā ekato vuttāti.

90. Evaṃ phassādayo dhamme uddisitvā idāni ‘‘ettakesu ayaṃ dhammo samupalabbhatī’’ti cittuppādesu tesaṃ payogaṃ dassetuṃ paṭhamaṃ tāva cittagaṇanaṃ dassento āha **‘‘catupaññāsadhā’’**tiādi. **Kāme**ti kāmāvacareti vuttaṃ hoti. Evaṃ **‘‘rūpe arūpe’’**ti etthāpi. Āsavavisayattābhāvato na vijjanti etesu āsavāti **anāsavā**.

91-2. **Samāsato**ti vitthārāpekkhāya vuttaṃ, na itopi samāsassa abhāvato. Atisaṅkhepato pana ekūnanavuti cittuppādā honti. **Etesū**ti imesu cittuppādesu. Tesaṃ phassādīnaṃ dhammānaṃ uppattiṃ ekekaṃ uddharitvā cittacetasikesu bhikkhūnaṃ pāṭavatthāya pavakkhāmīti sambandho. **Ekaka**nti ekekaṃ, gāthābandhavasena **e**-kāralopo.

93. Cetasikavibhāgaṃ vattukāmopi avinibbhogadhamme dassetuṃ cittena saha ekato katvā āha **‘‘phassapañcaka’’**nti. Ekato uppādo etesanti **ekuppādā,** saha khīyantīti **sahakkhayā,** ekato uppajjitvā ekato nirujjhanakāti attho.

94. Sabbesveva ekavīsasatesu cittesu samupalabbhanato **sabbasādhāraṇā**. Kiñcāpi anantaragāthāya cittena saha ekuppādādibhāvakathaneneva imesaṃ sabbasādhāraṇatā vuttā, tattha pana ekuppādādimattakathanameva icchitaṃ, na sabbasādhāraṇatā. Vuttopi vāyamattho tattha apākaṭattā puna pākaṭaṃ katvā idha vuttoti.

95-100. Dvipañcaviññāṇavajjitacatucattālīsakāmāvacaracittesu, lokiyalokuttaravasena ekādasasu paṭhamajjhānikacittesu cāti pañcapaññāsacittesu vitakkassa desitattā āha **‘‘vitakko…pe… samudīrito’’**ti. Vicāro pañcapaññāsasavitakkacittesu ceva ekādasasu dutiyajjhānikacittesu cāti chasaṭṭhicittesu uppajjatīti āha **‘‘cāro…pe… jāyate’’**ti.

Ekapaññāsacittesu pītīti kāyaviññāṇavajjitesu aṭṭhārasasu somanassasahagatakāmāvacaracittesu ceva catutthapañcamajjhānavajjitatettiṃsarūpajjhānikacittesu cāti ekapaññāsacittesu pīti jāyati. **Tesaṭṭhiyā sukha**nti ekapaṇṇāsasappītikacittesu ceva ekādasasu catutthajjhānikacittesu, kusalavipākakāyaviññāṇe cāti tesaṭṭhiyā cittesu sukhaṃ jāyati. Tesaṭṭhisukhasahagatacittāni ceva tīṇi ca dukkhasahagatānīti chasaṭṭhicitte vajjetvā avasesapañcapaṇṇāsacittesu upekkhā uppajjatīti āha **‘‘upekkhā pañcapaññāsacittesū’’**ti. **Dukkhaṃ tīsū**ti dvīsu paṭighacittesu ceva akusalavipākakāyaviññāṇe cāti tīsu cittesu dukkhaṃ jāyati. **Hoti…pe… somanassindriya**nti tesaṭṭhiyā sukhasahagatacittesu ekameva kāyaviññāṇaṃ apanetvā avasesesu somanassindriyaṃ hoti. Akusalavipākakāyaviññāṇavasena ekameva dukkhindriyasahagataṃ, tathā kusalavipākakāyaviññāṇameva sukhindriyasampayuttanti āha **‘‘dukkhindriyaṃ…pe… sukhindriya’’**nti.

Ahetukavipākakiriyāmanodhātuvajjitesu majjhimagaṇanāya pañcādhikasataparimitesu kusalākusalavipākakiriyācittesu vīriyaṃ desitanti āha **‘‘pañcuttara…pe… āhā’’**ti. Diṭṭhadhammikasamparāyikatthesu satte vineti, vigato vā nāyako imassa, visiṭṭho vā sabbalokassa nāyako sāmi, visesena vā vineyyasatte nibbānapuraṃ netīti **vināyako**. Samādhindriyaṃ vicikicchāvajjitavīriyasahagatacittesu vuttanti āha **‘‘catuttarasate’’**tiādi.

Aṭṭhārasa ahetukacittāni, dve ekahetukacittāni ca vajjetvā avasesaekuttarasate citte chando uppajjatīti dassetuṃ

‘‘sabbāhetukacittānī’’tiādi vuttaṃ. **Dasa viññāṇe**ti kusalākusalavipākavasena dviguṇite cakkhādike pañcaviññāṇe.

102-6. **Niyatā** na yevāpanakā viya kadācīti attho. Kathaṃ panete ekanavutiyā cittesveva jāyantīti āha **‘‘ahetukesū’’**tiādi. **Ekūnāsītiyā**ti dvādasa ñāṇasampayuttakāmāvacarāni, pañcadasa rūpāvacarāni, dvādasa arūpāvacarāni, samacattālīsa lokuttaracittānīti evaṃ ekūnāsītiyā tihetukacittesu. **Aṭṭhavīsatiyā citte**ti soḷasasu kāmāvacarakusalamahākiriyāsu, dvādasasu ca lokiyacatutthajjhānacittesu cāti aṭṭhavīsaticittesu. **Sāṭṭhake cattālīsavidhe**ti aṭṭhasahite cattālīsavidhe, aṭṭhacattālīsavidheti vuttaṃ hoti. **Cha yugaḷānī**ti kāyapassaddhicittapassaddhādīni cha yugaḷāni. **Kusalābyākatā cā**ti kusalacittasampayogato kusalā, abyākatacittasampayogato abyākatāti **kusalena**pakāsanavidhānesu chekena satthunā **pakāsitā** desitāti attho.

108-111. **Saṃsayo**ti vicikicchā. Sā hi saṃseti samantato seti, ‘‘evaṃ nu kho, no nu kho’’ti parisappatīti saṃsayo. Mahante sīlakkhandhādike esati gavesatīti mahesī. Tena **mahesinā** sammāsambuddhena. **Aṭṭhasū**ti aṭṭhalobhasahagatacittesu. **Catūsū**ti tesveva diṭṭhisahagatacittesu. Diṭṭhiviyuttesu catūsūti sambandho. **Dvīsvevā**ti dvīsu dosamūlakacittesu. **Dvīsu jāyanti no sahā**ti dosamūlesveva dvīsu jāyanti, saha pana na uppajjanti, usūyanakāle issā, maccharaṇakāle maccherantiādinā nānā hutvāva uppajjanti. **Pañcasū**ti pañcasu sasaṅkhārikacittesu.

112. Cittassa cetasikattābhāvepi kusalākusalābyākatadhammānaṃ gaṇanaṭṭhānato **‘‘mano’’**ti cittampi vuttaṃ.

114-5. Ettāvatā cetasikavibhāgaṃ dassetvā idāni ekekasmiṃ cittuppāde labbhamānarāsīsu aṅgavibhāgadassanatthaṃ **‘‘ekūnatiṃsacittesū’’**tiādi vuttaṃ. Nanu ca phassapañcamakarāsi sabbapaṭhamaṃ āgatā, sā kasmā na vuttāti? Sabbasādhāraṇabhāvato. Na hi so cittuppādo atthi, yo phassapañcamakavinimuttoti. Ekādasa paṭhamajjhānikāni somanassasahagatāni, dvādasa sahetukakāmāvacarāni, tathā cattāri akusalāni, sukhasantīraṇahasituppādāni dveti ekūnatiṃsacittesu pañcaṅgikaṃ jhānaṃ pañcakarāsisaṅkhātaṃ mataṃ. **Catu… pe… niddise**ti ekādasa dutiyajjhānikāni, kusalavipākakiriyāvasena dvādasa upekkhāsahagatasahetukakāmāvacarāni, upekkhādomanassasahagatāni aṭṭha akusalāni, dvipañcaviññāṇavajjitaupekkhāsahagatāni cha ahetukacittāni cāti imāni sattatiṃsa cittāni yathāyogaṃ catūhi jhānaṅgehi yuttāni. Ettha hi ekādasa dutiyajjhānikāni vicārapītisukhasamādhīhi sahagatāni, itarāni yathāyogaṃ upekkhādomanassesu ekekena vitakkavicārasamādhīhīti catūhi sampayuttāni.

Ekādasavidhanti ekādasavidhaṃ tatiyajjhānikacittaṃ pītisukhacittekaggatāyogato **tivaṅgikamudīritaṃ. Catuttiṃsa…pe… mudīrita**nti dvādasa arūpāvacaracittāni, dvāvīsati catutthapañcamajjhānikāni sāsavānāsavānīti catuttiṃsa cittāni yathāyogaṃ upekkhekaggatāyogato, sukhekaggatāyogato ca duvaṅgikamudīritaṃ. Catutthajjhānikāni hi ekādasa sukhekaggatāsahitāni, sesāni tevīsati upekkhekaggatāsahitāni.

116. **Sabhāvenāvitakkesū**ti dutiyajjhānādayo viya bhāvanābalena vinā sabhāveneva avitakkesu dvipañcaviññāṇesu. Tesu hi vijjamānānipi sesajhānaṅgāni vitakkavirahena upanijjhānakiccesu asamatthāni. Teneva hi **aṭṭhakathāya**mpi ‘‘vitakkapacchimakañhi jhānaṅgaṃ nāmā’’ti vuttaṃ. Bhāvanāya avitakkabhāvappattāni pana bhāvanābaleneva upanijjhānakiccesu paṭutarā, tasmā sabhāvenāvitakkesu jhānaṅgāni na uddhareyya. **‘‘Na uddhaṭā’’**ti vā pāṭho, na uddhaṭānīti attho.

Yadi evaṃ kasmā dvipañcaviññāṇesu sarūpeneva cittekaggatā vuttā, nanu tassā vitakkavirahena jhānaṅgakicce asamatthatāya rāsibhajanābhāvato yevāpanakavasena vacanaṃ yuttanti? Vuccate – kusalākusalesu avijjamānadhammassa vipākesupi anupalabbhanato jhānaṅgakiccassa akaraṇepi kusalākusalesu desitaniyāmeneva sarūpena idhāpi vuttā. Hotu tāva etaṃ, jhānarāsiyaṃ vedanā kasmā vuttā. Sā hi sabbacittasādhāraṇabhāvato phassapañcakarāsimhi ceva, upekkhādiindriyabhāvato indriyarāsimhiyeva vattabbā, na itarattha tadabhāvatoti? Saccaṃ, vedanā pana sabbavedanānaṃ sāmaññasabhāvena phassapañcake āgatavedanā ca aparena visesavacanena tattha niddiṭṭhā, na tattha antokaraṇatthaṃ. Teneva hi **dhammasaṅgaṇiyaṃ** dvipañcaviññāṇesu saṅgahavāre jhānaṅgarāsi na uddhaṭāti rūpadhātuyaṃ tiṇṇaṃ mahābhūtānaṃ appaṭighabhāvepi kāmadhātuyaṃ sappaṭighamahābhūtehi samānabhāvato tatthāpi sappaṭighabhāvo viya dvipañcaviññāṇesu vedanācittekaggatānaṃ vitakkaviyogena jhānakiccākaraṇepi savitakkacittesu jhānacittasamaṅgīvedanādīhi samānattā jhānaṅgabhāvena vacanaṃ nāma yuttaṃ. Teneva ca **nāmarūpasamāse** ‘‘phassapañcakarāsijhānadukarāsiindriyattikarāsī’’ti vuttanti. Atha vā kiṃ etāya yutticintāya, dhammasabhāvavedinā tathāgatena dhammasabhāvaṃ avirajjhitvā desitanti na ettha anuyogo kātabboti. Ahetukacittānaṃ ārammaṇe suppatiṭṭhitatābhāvena aniyyānikattā vuttaṃ **‘‘sabbā…pe… na uddhare’’**ti. Vuttañhetaṃ **aṭṭhakathāya**mpi ‘‘hetupacchimako maggo’’ti.

117. **Tīṇi soḷasacittesū**ti pannarasasu ahetukavipākacittesu ceva kiriyāmanodhātumhi cāti soḷasasu cittesu. Manindriyaṃ jīvitindriyaṃ vedanindriyesu labbhamānamekanti **tīṇindriyāni honti**. Imesupi kusalavipākakāyaviññāṇadhātuyaṃ manindriyasukhindriyajīvitindriyavasena tīṇindriyāni,

akusalavipākakāyaviññāṇadhātuyaṃ dukkhindriyena saha tīṇi, sukhasantīraṇe somanassindriyena saha tīṇi, avasesaterasacittesu upekkhindriyena saha tīṇīti. Ettha cittanti sasampayuttadhammassa cittuppādassa adhippetattā manindriyassāpi ādhārabhāvo yujjeyya. Itarathā hi manindriyanti cittasseva gahaṇe tassa attano ca ādhārabhāvo na yujjatīti. **Ekasmiṃ pana cattārī**ti ekasmiṃ vicikicchāsahagate vīriyindriyamanindriyajīvitindriyaupekkhindriyavasena cattāri. **Pañca terasasū**ti ṭhapetvā vicikicchāsahagataṃ avasesāni ekādasa akusalacittāni, kiriyāhetukamanoviññāṇadhātudvayanti terasasu cittesu vīriyindriyādīni tīṇi, samādhindriyaṃ, vedanindriyesu labbhamānaṃ ekanti pañcindriyāni. Ettha hi dvīsu dosamūlesu vīriyindriyasamādhindriyamanindriyajīvitindriyadomanassindriyavasena pañca, pañcasu somanassasahagatesu purimāni cattāri somanassindriyena saddhiṃ pañca, sesesu upekkhindriyena saddhiṃ pañca honti.

118. **Satta dvādasacittesū**ti dvādasasu ñāṇavippayuttacittesu saddhāsatisamādhivīriyajīvitamanindriyāni ca vedanindriyesu labbhamānamekanti satta indriyāni. Tattha hi chasu somanassasahagatesu saddhindriyādīni cha somanassindriyena saddhiṃ satta, itaresu chasu upekkhindriyena saddhiṃ satta honti. **Ekenūnesu…pe… manesu cā**ti dvādasa ñāṇasampayuttāni kāmāvacarāni, sattavīsati lokiyajjhānacittāni cāti ekūnacattālīsavidhesu lokiyacittesu purimāni satta, paññindriyañcāti aṭṭheva indriyāni. Ettha hi somanassasahagatesu chasu kāmāvacaresu, dvādasasu rūpāvacaracatukkajjhānesu cāti aṭṭhārasacittesu somanassindriyena, sesesu ca upekkhindriyena saddhiṃ yojetvā aṭṭhindriyāni veditabbāni.

119. **Cattālīsāya cittesu navaka**nti samacattālīsavidhesu lokuttaracittesu purimāni aṭṭhaindriyāni, anaññātaññassāmītindriyaṃ aññindriyaṃ aññātāvindriyanti imesu labbhamānamekanti indriyānaṃ navakā. Sotāpattimaggesu hi anaññātaññassāmītindriyaṃ labbhati. Sotāpattiphalato paṭṭhāya arahattamaggapariyosānesu taṃ na labbhati. Tassa ṭhāne aññindriyaṃ. Arahattaphale tampi na labbhati. Tassa ṭhāne aññātāvindriyaṃ tiṭṭhatīti. **Eva**nti chahi indriyehi sampayuttassa abhāvato katthaci tīṇi, katthaci cattāri, katthaci pañca, katthaci satta, katthaci aṭṭha, katthaci navindriyānīti evaṃ chahi ākārehi **indriyayogopi,** na kevalaṃ jhānaṅgayogova, atha kho indriyehi saha cittuppādānaṃ sampayogopi veditabboti.

120-3. Idāni maggaṅgasampayogaṃ dassento paṭhamaṃ tāva yesu cittesu maggaṅgāni na labbhanti, tāni dassetvā pacchā maggaṅgayogacittuppāde dassetuṃ **''amaggaṅgānī''**tiādimāha. **Etthā**ti etasmiṃ ekavīsasatappabhede cittasmiṃ, imasmiṃ maggaṅgādhikāre vā. **Viññāṇesu dvipañcasū**ti sabhāvāvitakkesu cakkhādīsu dvipañcaviññāṇesu. Kiñcāpi heṭṭhā dvipañcaviññāṇesu jhānaṅgābhāvo, ahetukesu ca maggaṅgābhāvo vuttova, ajhānaṅgāni pana tattha adhikāravasena vuttāni, idha pasaṅgāgatavasena. Amaggaṅgāni tattha pasaṅgāgatavasena, idha adhikāravasenāti na koci punaruttidoso.

Ekanti vicikicchāsampayuttaṃ cittaṃ. Tañhi micchāsaṅkappamicchāvāyāmayogato dve maggaṅgāni etthāti **dumaggaṅgaṃ. Timaggaṅgāni sattasū**ti cattāri diṭṭhivippayuttāni, dve dosamūlāni, uddhaccasahagatacittanti sattasu micchāsaṅkappamicchāvāyāmamicchāsamādhiyogato timaggaṅgāni. **Cattālīsa…pe… caturaṅgiko**ti dvādasa ñāṇavippayuttāni, cattāri diṭṭhisampayuttāni, paṭhamajjhānikavajjāni catuvīsati mahaggatacittānīti cattālīsacittesu yo maggo labbhati, so yathāyogaṃ sammāsaṅkappasammāvāyāmasammāsatisammāsamādhiyogato, micchādiṭṭhimicchāsaṅkappamicchāvāyāmamicchāsamādhiyogato, sammādiṭṭhisammāvāyāmasammāsatisammāsamādhiyogato ca caturaṅgiko mato. Tattha ñāṇavippayuttesu dvādasasu paṭhamāni cattāri, diṭṭhisampayuttesu majjhimāni, sesesu pacchimāni labbhanti.

Pañcaddasasu…pe… pañcaṅgikoti dvādasasu ñāṇasampayuttakāmāvacaresu ceva tīsu lokiyapaṭhamajjhānikesu cāti pannarasasu cittesu sammādiṭṭhisammāsaṅkappasammāvāyāmasammāsatisammāsamādhivasena pañcaṅgiko maggo. Nanu ca sammāvācādayo kāmāvacaresu labbhantīti? Saccaṃ labbhanti, pāṭhe pana anāgatattā idha pariccattāti. **Dvattiṃsacittesū**ti paṭhamajjhānikavajjesu dvattiṃsalokuttaracittesu. **Sattaṅgiko**ti avitakkattā sammāsaṅkappo na labbhatīti taṃ pariccajitvā avasesasattamaggaṅgavasena sattaṅgiko vutto.

Yattha pana sammāsaṅkappo labbhati, tattha tena saha aṭṭhaṅgikoti āha **''maggo aṭṭhasū''**tiādi. Tattha **aṭṭhasu cittesū**ti paṭhamajjhānikesu aṭṭhasu lokuttaracittesu. **Eva**nti chahi maggaṅgehi sampayuttassa abhāvato katthaci dve maggaṅgāni, katthaci tīṇi, katthaci cattāri, katthaci pañca, katthaci satta, katthaci aṭṭhāti evaṃ chahi pakārehi.

124-6. Idāni balasampayogaṃ dassento āha **''balāni dve''**tiādi. Tattha vīriyabalasamādhibalavasena dve balāni kiriyāhetukamanoviññāṇadhātudvaye vibhaṅgavāre āgatāni vīriyabalasamādhibalāni paccekaṃ labbhantīti **''dve dvicittesū''**ti vuttaṃ. **Ekasmiṃ tīṇī**ti ekasmiṃ vicikicchāsahagate vīriyabalaahirikabalaanottappabalavasena tīṇi balāni. **Ekādasasu cattārī**ti vicikicchāsahagatavajjesu ekādasasu akusalacittesu samādhibalañceva pubbe vuttāni tīṇīti cattāribalāni. **Cha dvādasasū**ti dvādasasu ñāṇavippayuttacittesu saddhāvīriyasatisamādhihiriottappavasena cha balāni.

Ekūnāsītiyā sattāti dvādasasu ñāṇasampayuttakāmāvacaracittesu ceva sattavīsatimahaggatacittesu ca cattālīsāya lokuttaracittesu cāti ekūnāsītividhesu cittesu saddhāvīriyasatisamādhipaññāhiriottappavasena satta balāni. **Soḷasevābalānī**ti pañcadasa ahetukavipākāni, kiriyāmanodhātuāvajjanañcāti soḷasa balavippayogato abalacittāni. **Eva**nti pañcahi balehi sampayuttassa abhāvato katthaci dve, katthaci tīṇi, katthaci cattāri, katthaci cha, katthaci sattāti pañcahi ākārehi **sabalaṃ,** imesu ekassāpi abhāvato abalampi ca **viññeyyaṃ,** vijānitabbanti attho. Heturāsiādayo vinicchayabhāvato na vuttāti veditabbaṃ. Yesu cittesu yāni jhānaṅgamaggaṅgabalindriyāni jāyantīti sambandho. Gāthābandhasukhatthaṃ indriyānaṃ osānakaraṇaṃ.

Iti abhidhammatthavikāsiniyā nāma

Abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanāya

Cetasikavibhāganiddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

4. Catuttho paricchedo

Ekavidhādiniddesavaṇṇanā

128-30. **Vijānanasabhāvato**ti ārammaṇavijānanasabhāvattā. Nanu ca heṭṭhā sārammaṇato ekavidhabhāvo vuttoti? Saccaṃ vutto, so pana cetasikānañca sādhāraṇoti idha tabbivajjanatthaṃ vijānanalakkhaṇatāva vuttā. Saṅkhepagaṇanavasena ca sahetukānaṃ ekasattatividhatā vuttā. **Hetuvādinā**ti kusalākusalābyākatahetūnaṃ byākaraṇakusalena. Atha vā ‘‘ye dhammā hetuppabhavā, tesaṃ hetuṃ tathāgato āhā’’ti (apa. thera 1.1.286; mahāva. 60) vacanato taṃtaṃpaccayuppannadhammānaṃ taṃtaṃpaccayavādinā.

131-4. **Savatthukāvatthukato**ti ekantena sabbavatthunissitabhāvato ceva tadabhāvato ca. Keci pana hadayavatthuvasena savatthukāvatthukataṃ vaṇṇenti, taṃ na yujjati savatthukaniddese ‘‘sabbo kāmavipāko’’ti pasādanissitānampi saṅgahitattā. **Ubhayavasenā**ti savatthukāvatthukavasena. Kānici hi cittāni ekantena savatthukāni, kānici avatthukāneva, kānici ubhayasabhāvāni. Tathā ceva niddisati **‘‘sabbo kāmavipāko cā’’**tiādi.

Sabbo kāmavipāko cāti sahetukāhetukabhinno sabbo tevīsatividho kāmāvacaravipāko ca. **Ādimaggo**ti sotāpattimaggo. So hi sabbalokuttaresu ādito uppajjanato, aṭṭhasu ariyapuggalesu ādipuggalassa sambandhīti vā ‘‘ādimaggo’’ti vuccati. **Vinā vatthu**nti sakasakavatthuṃ vinā nuppajjanti. Teneva hetāni arūpabhave nuppajjanti tattha vatthūnaṃ abhāvato. ‘‘Nuppajjanti vinā vatthu’’nti ca idaṃ antobhāvitakāraṇatthaṃ katvā vuttaṃ. Tena yasmā vatthuṃ vinā nuppajjanti, tasmā ekantena savatthukāti vuttaṃ hoti.

Ekantena avatthukā arūpabhaveyeva paṭisandhādivasena pavattanato. Kathaṃ pana rūpasannissayena vinā tattha arūpaṃ pavattati, kasmā na pavattati pañcavokāreti? Tathā adassanato. Yadi evaṃ kabaḷīkārāhārenapi vinā rūpadhātuyaṃ rūpena pavattitabbaṃ, kiṃ kāraṇā? Kāmadhātuyaṃ tathā adassanato. Api tu yassa cittasantānassa pavattikāraṇaṃ rūpe avigatataṇhaṃ, tassa saha rūpena pavatti. Yassa pana nibbattikāraṇaṃ rūpe vigatataṇhaṃ, tassa vinā rūpena pavatti kāraṇassa taṃvimukhatāyāti rūpasannissayena vinā tattha arūpaṃ pavattati. **Dvecattālīsa sesānī**ti manodvārāvajjanaṃ kusalakiriyāvasena soḷasa kāmāvacarāni, tatheva aṭṭha arūpāvacarāni, paṭhamamaggavajjāni satta lokuttarāni, paṭighadvayavajjitadasaakusalāni ceti dvecattālīsa vuttāvasesacittāni.

135-7. Rūpādīsu ekekameva ārammaṇaṃ imassāti **ekekārammaṇaṃ**. Tassa tassa ārammaṇassa āpāthagatakāle taṃtaṃvijānanavasena pañcapi ārammaṇāni imassāti **pañcārammaṇaṃ. Evampī**ti na kevalaṃ savatthukādivaseneva, atha kho ekekārammaṇāditopi. Abhiññāvajjitānaṃ sabbamahaggatānampi dhammārammaṇabhāvena ekārammaṇattā āha **‘‘sabbaṃ mahaggata’’**nti. Paṇṇattārammaṇato ekārammaṇanti keci. Taṃ arūpāvacaradutiyacatutthajjhānāni patvā na yujjati tesaṃ mahaggatārammaṇattā. Abhiññādvayassa chaḷārammaṇikabhāvena, tassa ca rūpāvacarapañcamajjhānato abhinnattā taṃ pahāya **‘‘tecattālīsā’’**ti vuttaṃ.

141. Puññavipākakiriyato kāme dvādasāti sambandho. **Dhā**ti nipātamattaṃ. **Puññavipākakriyato**ti ñāṇavippayuttakusalavipākakiriyato.

143-9. Iriyāya kāyikāya kiriyāya pavattipathabhāvato **iriyāpatho,** gamanādi. Atthato tadavatthā rūpappavatti. Kāmañcettha rūpavinimutto iriyāpatho, viññatti vā natthi, tathāpi sabbaṃ rūpasamuṭṭhāpakacittaṃ iriyāpathupatthambhakaṃ, viññattivikāruppādanañca hoti. Yaṃ pana cittaṃ viññattijanakaṃ, taṃ ekaṃsato itaradvayassa janakaṃ avinābhāvato, tathā iriyāpathupatthambhakaṃ rūpassāti imassa visesassa dassanatthaṃ

‘‘rūpīriyāpathaviññatti-janakājanakādito’’ti iriyāpathaviññattīnaṃ visuṃ gahaṇaṃ. **Janakājanakādito**ti tiṇṇampi janakato, kassacipi ajanakato, dvinnaṃ ekassa ca janakato. Kānici hi cittāni rūpaṃ samuṭṭhāpenti, iriyāpathaṃ kappenti, viññattiṃ janayanti. Kānici rūpaṃ samuṭṭhāpenti, iriyāpathaṃ kappenti, viññattiṃ na janayanti. Kānici rūpameva samuṭṭhāpenti, itaradvayaṃ na karonti. Kānici tīṇi na karonteva. Tathā ceva dasseti **‘‘dvādasākusalā’’**tiādi. **Evañcāpi hi taṃ citta**nti na kevalaṃ ahetukāditova, evaṃ rūpādijanakāditopi taṃ catubbidhaṃ. ‘‘Evañcādimhi ta’’ntipi likhanti. Tassa pana ādimhi nikkhittaṃ cittaṃ evañca catubbidhanti atthaṃ vadanti. **Tatthā**ti tesu rūpajanakādīsu. **Dasa kiriyā**ti manodhātuvajjā dasa kiriyā.

Samuṭṭhāpenti rūpānīti attano uppādakkhaṇeyeva attanā janetabbarūpāni samuṭṭhāpenti. **Kappentī**ti sannāmenti. Yathāpavattaṃ iriyāpathaṃ upatthambhenti. Yathā hi antarantarā uppajjamānehi vīthicittehi abbokiṇṇe bhavaṅge pavattamāne aṅgāni osīdanti, pavedhantā viya honti, na evaṃ dvattiṃsavidhesu vakkhamānesu ca chabbīsatividhesu jāgaraṇacittesu pavattamānesu. Tadā pana aṅgāni upatthaddhāni yathāpavattairiyāpathabhāveneva pavattanti. **Janayanti ca viññatti**nti manodvāre pavattā eva viññattiṃ janayanti, na pana pañcadvāre pavattāti daṭṭhabbaṃ.

Dvipañcaviññāṇānaṃ jhānaṅgayogābhāvena rūpājanakattā āha **‘‘dvepañcaviññāṇā’’**ti. Jhānaṅgāni hi cittena saha rūpasamuṭṭhāpakāni, tesaṃ anubalappadāyakāni maggaṅgādīni tesu vijjamānesu savisesaṃ rūpappavattidassanato. Arūpavipākā pana rūpavirāgabhāvanāya nibbattattā hetuno taṃvimukhatāya rūpaṃ na samuṭṭhāpentīti āha **‘‘vipākā ca arūpisū’’**ti.

150. **Sabbesaṃ sandhicitta**nti sabbesaṃ sattānaṃ paṭisandhicittaṃ. Tañhi vatthudubbalatāya, appatiṭṭhitatāya, paccayavekallato, āgantukatāya ca rūpaṃ na samuṭṭhāpeti. Tathā hi paṭisandhiviññāṇena sahajātaṃ vatthu pacchājātapaccayarahitaṃ, āhārādīhi ca anupatthaddhaṃ dubbalaṃ, tassa ca dubbalattā tannissitaviññāṇampi dubbalanti. Yathā ca papāte patito aññassa nissayo bhavituṃ na sakkoti, evaṃ tampi bhinnasantatiyaṃ kammakkhittatāya papāte patitaṃ viya appatiṭṭhitaṃ na rūpasamuṭṭhāpane ussahati ca vatthuno ca attanā saha apacchā apure uppajjamānattā purejātapaccayassa alābhato. Yathā pana āgantuko puriso agatapubbaṃ desaṃ gato aññesaṃ ‘‘etha bho antogāme vo annapānagandhamālādīni dassāmī’’ti vattuṃ na sakkoti attano avisayatāya, appahutāya ca, evamevaṃ paṭisandhicittampi āgantukanti. Evaṃ vatthudubbalatādīhi kāraṇehi rūpaṃ na samuṭṭhāpeti. Apica āhārindriyādivasena yehākārehi cittasamuṭṭhānarūpānaṃ cittacetasikā paccayā honti, tehi sabbehi paṭisandhiyaṃ cittacetasikā samatiṃsakammajarūpānaṃ yathāyogaṃ paccayā honti. Vuttañhetaṃ **paṭṭhāne** –

> ‘‘Paṭisandhikkhaṇe vipākābyākatā āhārā sampayuttānaṃ khandhānaṃ kaṭattā ca rūpānaṃ āhārapaccayena paccayo’’tiādi (paṭṭhā. 1.1.429).

Tasmā samatiṃsakammajarūpāni cittasamuṭṭhānarūpānaṃ ṭhānaṃ gahetvā ṭhitānīti paṭisandhicittaṃ rūpaṃ na samuṭṭhāpetīti veditabbaṃ.

Cuticittañcārahatoti ettha khīṇāsavassa cuticittaṃ upasantavaṭṭamūlasmiṃ santāne sātisayaṃ santavuttitāya rūpaṃ na samuṭṭhāpeti, anāgāmiādīnaṃ tadabhāvatoti vadanti. Ṭīkākāro pana **ānandācariyo** bhaṇati –

> ‘‘Kāmāvacarānaṃ pacchimacittassa uppādakkhaṇe yassa cittassa anantarā kāmāvacarānaṃ pacchimacittaṃ uppajjissati, rūpāvacare, arūpāvacare pacchimabhavikānaṃ, ye ca rūpāvacaraṃ, arūpāvacaraṃ upapajjitvā parinibbāyissanti, tesaṃ cavantānaṃ, tesaṃ vacīsaṅkhāro nirujjhissati, no ca tesaṃ kāyasaṅkhāro nirujjhissatīti vacanato aññesampi cuticittaṃ rūpaṃ na samuṭṭhāpetī’’ti.

Ācariyassa hi ayamadhippāyo – **‘‘kāmāvacarānaṃ pacchimacittassā’’**ti etena avisesena kāmāvacarasattānaṃ cuticittassa, **‘‘ye ca rūpāvacaraṃ…pe… nirujjhissatī’’**ti iminā kāmabhavato cavitvā rūpārūpabhavūpapajjanakānaṃ kāmāvacaracuticittassāpi uppādakkhaṇato uddhaṃ vacīsaṅkhārassa nirodhaṃ vatvā kāyasaṅkhārassa tadabhāvavacanato cuticittassa kāyasaṅkhārāsamuṭṭhāpanaṃ siddhaṃ. Yadaggena ca taṃ kāyasaṅkhāraṃ na samuṭṭhāpeti, tadaggena taṃ sesarūpampi na janeti. Na hi rūpasamuṭṭhāpakassa gabbhagatatādivibandhābhāve kāyasaṅkhārāsamuṭṭhāpane kāraṇaṃ atthi. Na ca yuttaṃ cutito uddhaṃ cittasamuṭṭhānañcassa rūpaṃ pavattatīti, nāpi ‘‘cuticittaṃ rūpaṃ samuṭṭhāpetī’’ti pāḷi atthi, na cāpi vaṭṭamūlānupasamo cuticittassa rūpuppādane kāraṇaṃ cuticittena na uppannānampi tato purimatarehi uppannānaṃ viya bhavantare anuppajjanato, tasmā sabbesampi cuticittaṃ rūpaṃ na samuṭṭhāpetīti. Yadi kāyasaṅkhārasamuṭṭhāpanameva rūpajananārahabhāvaṃ sādheti, tadā catutthajjhāne kathanti? Nāyaṃ doso, tassa bhāvanābalena sātisayaṃ santavuttitāya kāyasaṅkhārāsamuṭṭhāpanepi maraṇāsannacittānaṃ viya paridubbalattābhāvato rūpasamuṭṭhāpane vibandho natthīti. Kuto pana paṭṭhāya cittajarūpaṃ nuppajjatīti? Yato paṭṭhāya kāyasaṅkhāre nuppajjati. Kadā ca kāyasaṅkhāro nuppajjatīti? Cutito pubbe dvattiṃsamacittakkhaṇato paṭṭhāya nuppajjati, tettiṃsamacittakkhaṇe uppannaṃ pacchimasoḷasakato puretarameva nirujjhatīti vadanti. ‘‘Yassa

kāyasaṅkhāro na nirujjhati, tassa cittasaṅkhāro na nirujjhissatī''ti (yama. 2.saṅkhārayamaka.113) pañhe ''pacchimacittassa bhaṅgakkhaṇe tesaṃ kāyasaṅkhāro ca na nirujjhati, cittasaṅkhāro ca na nirujjhissatī''ti pacchimacittasseva vajjitattā cutito dutiyatatiyacittenāpi saha nirujjhatīti apare. **Yassa cittassa anantarā kāmāvacarānaṃ pacchimacittaṃ uppajjatī**ti ettha **''yassā''**ti kāmāvacaracuticittassa anantarapaccayabhūtaṃ cittaṃ sandhāya vuttanti tassa uppādatopi uddhaṃ kāyasaṅkhārābhāvavacanena heṭṭhimakoṭiyā cutito tatiyacitteneva saha nirujjhati. Dutiyacittaṃ na pāpuṇātīti eke.

151-7. Ekaṃ dve tīṇi cattāri ṭhānāni imassāti **ekadviticatuṭṭhānaṃ,** ekadviticatuṭṭhānattāti attho. **Ṭhāna**nti ca idha kiccamadhippetaṃ. Tañhi tiṭṭhanti ettha dhammā avaṭṭhitā viya hontīti ''ṭhāna''nti vuccati. Maṃsacakkhudibbacakkhuñāṇacakkhubuddhacakkhusamantacakkhuvasena pañca nimmalāni locanāni imassāti **pañcanimmalalocano**.

Nippapañcenāti rāgādipapañcarahitena. Rāgādayo hi saṃsāre papañcanato ''papañcā''ti vuccanti.

Āvajjane paṭicchane ṭhāne manodhātuttikanti sambandho, kiriyāmanodhātu āvajjanaṭṭhāne, vipākadvayaṃ sampaṭicchanaṭṭhāneti attho.

''Somanassayuttasantīraṇaṃ pañcadvāre santīraṇaṃ siyā''ti vattabbe ''santīraṇa''nti adhikāratova labbhatīti gāthābandhasukhatthaṃ **''somanassayuta''**nti ettakameva vuttaṃ.

Balavārammaṇe satīti tadārammaṇakiccassa balavārammaṇeyeva labbhanato vuttaṃ, na imasseva āveṇikabhāvena sabbesampi tadārammaṇānaṃ balavārammaṇeyeva uppajjanato. **Voṭṭhabbana**nti kiriyāmanoviññāṇadhātusaṅkhātaṃ voṭṭhabbanakiccaṃ cittaṃ.

158-9. **Sabbesa**nti sabbesaṃ kāmarūpārūpabhavikasattānaṃ. Iminā idaṃ dasseti – pañcadvāresu voṭṭhabbanakiccaṃ kesañcideva sattānaṃ arūpabhave sabbaso pañcadvārikacittappavattiyā, rūpabhave ca dvārattayappavattiyā abhāvato. Manodvāre āvajjanakiccaṃ pana sabbesameva sacittakasattānaṃ karotīti. **Dviṭṭhānikaṃ nāma hotī**ti yathāvuttaṭṭhānadvayavantatāya dviṭṭhānikacittaṃ nāma hoti. Keci pana ''somanassasahagatasantīraṇaṃ kāmasugatiyaṃ paṭisandhiṃ ākaḍḍhati, tasmā taṃ pañcaṭṭhānika''nti vadanti, taṃ tesaṃ matimattaṃ **paṭṭhāne** tathā adīpitattā. Tattha hi –

> ''Upekkhāsahagataṃ dhammaṃ paṭicca upekkhāsahagato dhammo uppajjati nahetupaccayā''ti ettha (paṭṭhā. 2.7.8) ''ahetukaṃ upekkhāsahagataṃ ekaṃ khandhaṃ paṭicca tayo khandhā, tayo khandhe paṭicca eko khandho, dve khandhe paṭicca dve khandhā, ahetukapaṭisandhikkhaṇe upekkhāsahagataṃ ekaṃ khandhaṃ paṭicca tayo khandhā, tayo khandhe paṭicca eko khandho, dve khandhe paṭicca dve khandhā''ti (paṭṭhā. 2.7.8) –

Evaṃ upekkhāsahagata-padassa pavattipaṭisandhivasena paṭiccanayo uddhaṭo. Pītisahagatasukhasahagata-padānaṃ pana –

> ''Pītisahagataṃ dhammaṃ paṭicca pītisahagato dhammo uppajjati nahetupaccayā. Ahetukaṃ pītisahagataṃ ekaṃ khandhaṃ paṭicca tayo khandhā, tayo khandhe paṭicca eko khandho, dve khandhe paṭicca dve khandhā. Sukhasahagataṃ dhammaṃ paṭicca sukhasahagato dhammo uppajjati nahetupaccayā. Ahetukaṃ sukhasahagataṃ ekaṃ khandhaṃ paṭicca tayo khandhā, tayo khandhe paṭicca eko khandho, dve khandhe paṭicca dve khandhā''ti (paṭṭhā. 2.7.6) –

Evaṃ pavattivaseneva uddhaṭo, na ''ahetukapaṭisandhikkhaṇe''tiādinā paṭisandhivasena, tasmā yathādhammasāsane avacanampi abhāvameva dīpetīti na tassa paṭisandhidānaṃ atthīti dviṭṭhānikatāva vuttāti. Te mahaggatavipākā navāti sambandho.

162. Chadvārā eva **chadvārikā**. Atha vā **chadvārikesū**ti chadvārikacittesūti attho.

164-6. **''Pañcakicca''**ntiādi yathāvuttānameva nigamanaṃ. **Sesa**nti aṭṭhasaṭṭhividhaṃ cittaṃ. Ekakiccayogato, ekaṃ kiccamassāti vā ekaṃ, ekameva **ekakaṃ**. Sabbacittānaṃ kiccavasena niddesaṭṭhāneyeva kiccānaṃ paṭipāṭimpi dassetuṃ **''bhavaṅgāvajjana''**ntiādi vuttaṃ. Yadi evaṃ paṭisandhito paṭṭhāya cutipariyosānaṃ vattabbanti? Saccaṃ, cutipaṭisandhīnaṃ pana pākaṭattā tathā na vuttaṃ. Bhavassa hi paṭisandhi ādi, cuti pariyosānanti pākaṭameva, tasmā pākaṭaṭṭhānaṃ pahāya apākaṭaṭṭhānato paṭṭhāya dassetuṃ bhavaṅgameva ādito vuttaṃ. Tadārammaṇaṃ pana kiñcāpi apākaṭaṃ, atha kho anekantikaṃ kismiñci bhave katthaci javanavīthiyaṃ alabbhanatoti ekantalabbhamānaparidīpanatthaṃ taṃ na vuttaṃ. Atha vā tadārammaṇacittampi yebhuyyena bhavaṅganāmaṃ

labbhatīti purimajavanavīthiyaṃ tadārammaṇaṃ pacchimajavanavīthiyā āvajjanassa purecarabhūtaṃ bhavaṅgaggahaṇeneva saṅgahitanti visuṃ na vuttaṃ. Keci pana ''pañcadvāresu pavattivasena pañcavidhatāya dassanatthaṃ 'bhavaṅgāvajjana'ntiādi vutta''nti vadanti, tattha pana appavattamānānaṃ kesañci sabbhāvato taṃ na yujjati, chadvārappavattivasena chabbidhattanayadassanatthanti vattuṃ vaṭṭati. Yathā cettha ''bhavaṅgāvajjana''ntiādinā cakkhudvāre vuttaṃ, evaṃ sotadvārādīsupi dassanādiṃ apanetvā savanādiṃ pakkhipitvā kiccappavatti yojetabbā. Manodvāre pana –

''Bhavaṅgaṃ paṭhamaṃ hoti, tato āvajjanaṃ mataṃ;
Dutiyaṃ tamatikkamma, javanaṃ tatiyaṃ siyā''ti. –

Yojanā daṭṭhabbā. **Channaṃ viññāṇāna**nti cakkhuviññāṇādīnaṃ pañcannaṃ, manoviññāṇassa ca. **Sattaviññāṇadhātūna**nti cakkhuviññāṇadhātādīnaṃ pañcannaṃ, manodhātumanoviññāṇadhātudvayassāti sattannaṃ viññāṇadhātūnaṃ.

169-71. **Pañcābhiññāvivajjita**nti –

''Iddhividhaṃ dibbasoto, paracittavijānanā;
Pubbenivāsānussati, dibbacakkhūti pañcadhā''ti. –

Evamāgatāhi pañcahi abhiññāhi yuttena rūpāvacarapañcamajjhānacittena vajjitaṃ. Dibbasotādīnaṃ ekekārammaṇattepi pañcannampi abhiññānaṃ ekasseva cittassa avatthābhedabhāvato vuttaṃ ''pañcābhiññāvivajjita''nti. Keci pana ''idha ekantena dhammārammaṇikacittānameva vacanato paracittavijānanaṃ vajjetvā anāgataṃsañāṇena saha pañcābhiññānaṃ paṭikkhepo''ti vadanti.

Dvipañcaviññāṇānaṃ, manodhātuttayassa ca pariccāgena ekacattālīsa hontīti āha **''cattālīsaṃ tathekaka''**nti. **Abhiññāni cā**ti **ca**-saddo aṭṭhānappayutto, so ''cattālīsaṃ tathekaka''nti imassānantaraṃ daṭṭhabbo, tena pana abhiññācittadvayaṃ saṅgaṇhāti. Atha vā abhiññā nāma heṭṭhā ekekārammaṇikesu vuttassa pañcamajjhānasseva avatthāvisesoti abhiññācittānaṃ chaḷārammaṇikesu aggahaṇanti daṭṭhabbaṃ.

172-3. **Tidhā katvā**ti tidhā karaṇahetu. Hetvattho hi ayaṃ tvā-saddo yathā ''sīhaṃ disvā bhayaṃ chambhitattaṃ uppajjati, paññāya cassa disvā āsavā parikkhīṇā hontī''ti. **''Puññāpuññavasenā''**tiādinā jātibhūmihetuvedanādivasena yāva chasattatividho bhedo, tāva manoviññāṇadhātuṃ bhinditvā taṃvasena cittavibhāgadassanatthaṃ nayadānaṃ katanti veditabbaṃ.

175. **Tidhā katvā**ti paṭhamaṃ vipākadvayakiriyābhedato, dutiyaṃ kusalākusalāditoti evaṃ dhātudvayaṃ paccekaṃ tidhā katvā.

180. **Bhūmi…pe… vibhāvaye**ti tiṃsabhūmīnaṃ nānattavasena pavattito tiṃsavidhaṃ, tattheva tiṃsapuggalānaṃ nānattavasena pavattito ca tiṃsavidhantiādinā idaṃ yathāniddiṭṭhacittaṃ bahudhā hotīti ca vibhāveyyāti attho.

181. **Idhā**ti imasmiṃ sāsane. **Hatthagatāmalakā viya hontī**ti yathā hatthagataṃ āmalakaṃ cakkhumato supākaṭaṃ hoti, evamimassa matimato bhikkhuno abhidhammapiṭakagatā atthā supākaṭā honti, āvajjitāvajjitakkhaṇe suvisadāva paññāyantīti attho.

Iti abhidhammatthavikāsiniyā nāma

Abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanāya

Ekavidhādiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

5. Pañcamo paricchedo

Bhūmipuggalacittuppattiniddesavaṇṇanā

182-8. Buddhiyā vuddhiṃ viruḷhiṃ karotīti **buddhivuddhikaraṃ**. Yassa yassa nayassa kathanaṃ paṭiññātaṃ, taṃ taṃ dassento āha **''cittānaṃ bhūmīsuppatti''**nti. Taṃ vatvā bhūmīnaṃ ādhāravasena pasaṅgāgataṃ gatibhedaṃ, bhavabhedañca dassetuṃ **''devā cevā''**tiādi vuttaṃ. ''Catassopāyabhūmiyo''ti vatvā asuragatiyā petagatiyaṃyeva

saṅgahitattā **‘‘gatiyo pañcā’’**ti vuttanti vadanti. Mayaṃ pana ‘‘tissovāpāyabhūmiyo’’ti pāṭhena bhavitabbanti maññāma. Na hi esa anākulavacano ācariyo īdisaṃ pubbāparaviruddhaṃ viya sammohajanakaṃ vacanaṃ bhāsati. **Pāḷiyampi** hi –

‘‘Pañca kho imā, sāriputta, gatiyo. Katamā pañca? Nirayo tiracchānayoni pettivisayo manussā devā’’ti (a. ni. 9.68) –

Evaṃ tiṇṇameva apāyānaṃ vasena vuttaṃ. Kāmarūpārūpavasena **tayo bhavā. Tatthā**ti tesu tīsu bhavesu. **Tiṃsevā**ti catasso apāyabhūmiyo, sattavidhā kāmasugatibhūmi, soḷasa rūpībrahmalokā, catasso arūpabhūmiyoti ekatiṃsabhūmīnamantare cittappavattiadhikārattā asaññabhūmiṃ apanetvā avasesā tiṃseva bhūmiyoti attho. **Tāsu tiṃseva puggalā**ti tāsu bhūmīsu uppannā puggalā bhūmigaṇanavasena tiṃseva honti. Bhūmivasena tiṃsavidhāpi pana paṭisandhicittagaṇanāya ekūnavīsati hontīti dassento āha **‘‘bhūmīsvetāsū’’**tiādi.

Paṭisandhikacittānanti dasa kāmāvacarapaṭisandhicittāni, pañca rūpāvacarapaṭisandhicittāni, cattāri arūpāvacarapaṭisandhicittānīti imesaṃ ekūnavīsatipaṭisandhicittānaṃ vasena. **Asaññīnamacittakā**ti asaññasattānaṃ acittakā paṭisandhi. Vuttañhetaṃ –

‘‘Asaññasattā devā ahetukā anāhārakā aphassakā avedanakā asaññakā acetanakā acittakā pātubhavantī’’ti.

Yadi paṭisandhivasena vīsati puggalā, kathaṃ bhūmivasena tiṃsāti vuttā. Ekatiṃsāti hi vattabbanti āha **‘‘idhā’’**tiādi.

Na vijjati hetu imesanti **ahetū,** duve, tīṇi ca hetū imesanti **dvitihetū,** paṭisandhivasena ahetukā, duhetukā, tihetukā cāti attho. Tattha **ahetukā** āpāyikā ca, ekacce bhūmadevā, manussesu jaccandhajaccabadhirajaccummattakanapuṃsakaubhatobyañjanakādayo ca. Vuttāvasesā kāmasugativāsinova **duhetukā. Tihetukā** pana kāmasugativāsinova. **Ariyā pana aṭṭhā**ti catunnaṃ ariyamaggasamaṅgīnaṃ, catunnañca ariyaphalasamaṅgīnaṃ vasena aṭṭha ariyapuggalā. Nanu ca ariyāpi tihetukāyevāti? Saccaṃ, cittuppādaṃ pana patvā tesaṃ visesasabbhāvato visuṃyeva uddhaṭāti daṭṭhabbaṃ.

189-92. **‘‘Bhūmīsuppattiṃ bhaṇato me nibodhathā’’**ti sutvā codako **‘‘tiṃsabhūmīsū’’**tiādinā sabbesaṃ bhūmīnaṃ sādhāraṇacittāni pucchati, itaro **‘‘cuddasevā’’**ti vissajjeti. Tattha aṭṭha parittakusalāni, cattāri diṭṭhivippayuttāni, uddhaccasahagataṃ, manodvārāvajjanañcāti cuddaseva, na ūnāni nādhikāni, sabbāsu tiṃsabhūmīsu honti, sabbabhūmīnaṃ sādhāraṇānīti attho.

Sadā…pe… siyunti dve dosamūlāni, kusalavipākacakkhusotaviññāṇasampaṭicchanasantīraṇadvayavajjitāni aṭṭhārasa kāmāvacaravipākacittānīti vīsati cittāni sadā kāmeyeva bhave siyuṃ, na kadāci aññattha uppajjantīti attho. Nanu ca brahmūnampi akusalavipākāni uppajjantīti? Saccaṃ uppajjanti, tāni kāmabhave aniṭṭharūpādayo ārabbha uppajjanti brahmaloke tesaṃ abhāvatoti kāmabhaveyeva niyamitāni. Rūpāvacaravipākacittāni pañca rūpāvacarabhaveyeva siyuṃ, cattāro ca arūpāvacaravipākā arūpīsūti āha **‘‘pañca rūpabhave’’**tiādi.

Kāma …pe… bhavantīti rūpāvacarakusalakiriyacittāni ceva kusalavipākāni ca cakkhusotaviññāṇasampaṭicchanasantīraṇāni voṭṭhabbanavajjāni ca dve ahetukakiriyacittāni paṭhamamaggaviññāṇanti aṭṭhārasa cittāni kāmarūpabhaveyeva bhavanti, na arūpabhave. Tattha hi sabbaso rūpasaññānaṃ samatikkantattā rūpāvacarakusalakiriyā nuppajjanti. Cakkhuviññāṇādīni vatthudvāravirahato, hasituppādo ekantavatthunissayattā, sotāpattimaggo paratoghosapaccayāyeva nibbattanato na uppajjati. **Dvecattālīsā**ti aṭṭha parittakusalāni, cattāri arūpakusalāni, paṭhamamaggavajjāni satta lokuttaracittāni, paṭighadvayavajjitāni ca dasa akusalacittāni, pubbe vuttaahetukakiriyādvayavajjitāni nava kāmāvacarakiriyacittāni, cattāri arūpāvacarakiriyacittānīti evaṃ dvecattālīsa cittāni tīsu bhavesu honti.

193-204. Evaṃ bhavavasena cittuppattiṃ dassetvā idāni kālavasena dassento āha **‘‘ṭhapetvā panā’’**tiādi. **Sabbāsa**nti niddhāraṇatthe sāmivacanaṃ. Aṭṭha mahākiriyā, arahattamaggaphalacittāni, anāgāmiphalaṃ, nevasaññānāsaññāyatanakusalakiriyāti **teraseva cittāni** apāyarahitāsu **chabbīsabhūmīsu honti** apāyesu vipākāvaraṇasabbhāve etesaṃ anuppajjanato. Aparāni cha cittānīti sambandho. Tāni pana rūpabhavasādhāraṇānaṃ pañcaparittavipākānaṃ, kiriyamanodhātuyā ca vasena veditabbāni.

Pañca cittānīti diṭṭhisampayuttavicikicchāvasena pañca cittāni. Tāni hi pañcasu suddhāvāsabhūmīsu na labbhanti. Tattha anāgāmikhīṇāsavānameva adhivutthattā, tesañca paṭhamamaggeneva imesaṃ pañcannaṃ viññāṇānaṃ anuppādadhammataṃ āpāditattā.

Aparāni duveti tatiyāruppakusalakiriyacittāni. Tāni hi nevasaññānāsaññāyatanesu atikkantārammaṇattā, apāyesu ca ahetukapaṭisandhikattā nuppajjanti. **Catuvīsatībhūmisu dve cā**ti viññāṇañcāyatanakusalakiriyāvasena dve cittāni. **Tevīsabhūmisu dveyevā**ti ākāsānañcāyatanakusalakiriyacittāni.

Ekādasavidhanti rūpāvacarakusalakiriyā hasituppādoti ekādasa. Sotāpattiphalaṃ yāva anāgāmimaggo cattāri ca cittāni suddhāvāsaapāyavajjāsu ekavīsatibhūmīsu bhavanti. Ekaṃ sotāpattimaggacittaṃ suddhāvāsaapāyaarūpabhūmivajjesu sattarasasu bhūmīsu jāyati. Dve dosamūlāni, kusalavipākaghānajivhākāyaviññāṇāni, satta akusalavipākāti dvādasa cittāni mahaggatabhūmivajjāsu ekādasasu kāmabhūmīsu jāyanti. Aṭṭha mahāvipākacittāni kāmāvacaradevamanussavasena sattabhūmīsu jāyanti. **Chasu bhūmisū**ti vehapphalasuddhāvāsasaṅkhātāsu chasu pañcamajjhānabhūmīsu.

Cattāri…pe… bhūmisūti catutthajjhānavipāko parittasubhaappamāṇasubhasubhakiṇhavasena tīsu bhūmīsu jāyati, dutiyajjhānavipāko, tatiyajjhānavipāko ca parittābhāappamāṇābhāābhassaravasena tīsu bhūmīsu, paṭhamajjhānavipāko brahmapārisajjabrahmapurohitamahābrahmāvasena tīsu bhūmīsu hotīti evaṃ cattāri cittāni ekekavasena tīsu tīsu bhūmīsu jāyanti.

206-9. Evaṃ ettakāneva cittāni ettakāsu bhūmīsu uppajjantīti cittaniyamavasena uppattiṃ dassetvā idāni ettakāsu eva bhūmīsu ettakāneva cittāni uppajjantīti bhūminiyamavasena dassetuṃ **‘‘kusalākusalā kāme’’**tiādi āraddhaṃ. Tattha kāme kusalākusalā vīsati, tesaṃ pannarasa ahetukā pākā, āvajjanadvayañcāti sattatiṃseva mānasā narakādīsu catūsupi apāyesu jāyare. Avasesāni pana sattarasa kāmāvacaravipākakiriyacittāni, pañcatiṃsa mahaggatalokuttarānīti dvepaññāsa mānasā kadācipi tesu nuppajjanti abhūmibhāvatoti attho.

Asīti hadayāti vuttāvasesāni asīti cittāni. **Ghānādiviññāṇattaya**nti kusalavipākaghānādiviññāṇattayaṃ. **‘‘Apuññajā pākā’’**ti akusalavipākānaṃ sabbesameva gahitattā ghānādiviññāṇattayaṃ aggahitavisesampi pārisesañāyena kusalavipākameva viññāyati.

213. **Domanassa**nti domanassasahagataṃ. **Kriyā ca dve**ti voṭṭhabbanavajjitā dve ahetukakiriyā.

214. **Bhūmivasenevā**ti puggale anāmasitvā kevalaṃ bhūmivasena. Puggalānaṃ vasena ca bhūmivasena ca cittuppattiṃ vibhāvayeti sambandho.

216-8. **Pañcabhūmisū**ti caturāpāyamanussavasena pañcabhūmīsu. Ahetukānaṃ paṭisandhisadisatadārammaṇavasena ‘‘sattatiṃsevā’’ti vuttaṃ, aññakammena pana dvihetukatadārammaṇassāpi sambhavato ekacattālīsa honti. **Ācariyajotipālattherassa** adhippāyena tihetukavipākehipi saddhiṃ pañcacattālīsevāti daṭṭhabbaṃ. **Ahetukassa vuttehī**ti ahetukasattassa vuttehi sattatiṃsamānasehi saha. **Nava kriyā**ti aṭṭha mahākiriyā, hasituppādo cāti imāni asādhāraṇakiriyacittāni nava.

220-1. ‘‘Catupaññāsa mānasā’’ti vatvā tesaṃ sarūpato dassanatthaṃ āha **‘‘dvihetukassā’’**tiādi. Puna **‘‘catupaññāsā’’**tiādi pana nigamanaṃ.

223-4. **Paññāsevassa cittānī**ti tihetukassa puthujjanassa vuttacatupaññāsacittesu diṭṭhivicikicchāsahagatavajjāni ekūnapaññāsa, sotāpattiphalanti imāni paññāseva cittāni **assa** kāmāvacarassa sotāpannadehino jāyante. **Navatiṃsevā**ti ekūnacattālīsacittāni. **Paṭhamaṃ phala**nti sotāpattiphalaṃ.

225-8. **Dutiyañca phalaṃ hitvā**ti sakadāgāmiphalaṃ hitvā. **Ca**-saddena sotāpattiphalañca hitvāti attho. Attano phalena saha **yāni** aṭṭhacattālīsa **cittāni,** tāni anāgāmissa sattassa jāyanti. **Cattālīsañca cattārī**ti tevīsati kāmāvacaravipākacittāni, vīsati kiriyacittāni, arahattaphalañcāti catucattālīsa cittāni. **Sakaṃ saka**nti ‘‘sotāpannassa sotāpattimaggacittaṃ, sakadāgāmino sakadāgāmimaggacitta’’ntiādinā attano attano maggacittaṃ. Kasmā pana tesaṃ ekekameva cittaṃ hotīti āha **‘‘ekacittakkhaṇāhi te’’**ti. **Pañcatiṃsevā**ti sattarasa kāmarūpārūpakusalacittāni, paṭighadvayavajjāni dasa akusalāni, rūpabhave labbhamānakāni pañca ahetukavipākāni, āvajjanadvayaṃ, paṭhamajjhānavipāko cāti pañcatiṃsa cittāni tīsu paṭhamajjhānabhūmīsu puthujjanassa jāyanti.

232-5. **Hitvā cā**ti ettha **ca**-saddena paṭhamaphalassa gahaṇaṃ dasseti. Tena apuññapañcakaṃ hitvā paṭhamaṃ phalaṃ gahetvā cāti attho. **Apuññapañcaka**nti diṭṭhisampayuttavicikicchāsahagatavasena pañca akusalacittāni. **Tatthā**ti tesu sotāpannassa vuttesu. **Tatthevā**ti sakadāgāmissa vuttesu. Puññajaṃ sampaṭicchanaṃ santīraṇadvayañcevāti sambandho.

237. Evaṃ paṭhamajjhānabhūmiyaṃ puthujjanasotāpannādivasena cittasambhavaṃ dassetvā idāni tesameva vasena dutiyajjhānabhūmiyaṃ dassetuṃ **''puthujjanassā''**tiādi āraddhaṃ. Dutiyajjhānatatiyajjhānavipākānaṃ ekasattasseva asambhavepi dutiyajjhānatale nibbatte puthujjanādayo puthujjanādibhāvasāmaññena ekato gahetvā **''dutiyajjhānatatiyajjhānapākato''**ti vuttaṃ.

242. Parittasubhādito paṭṭhāya yāva akaniṭṭhā tatiyacatutthajjhānabhūmīsu paṭhamajjhānabhūmiyaṃ vuttagaṇanāya cittappavatti veditabbā. Tenāha **''parittakasubhādīna''**ntiādi.

247. **Catuvīsati cittānī**ti aṭṭhaparittakusalāni, cattāri arūpakusalāni, paṭighadvayavajjitāni dasa akusalacittāni, paṭhamāruppavipāko, manodvārāvajjanañcāti catuvīsati cittāni paṭhamāruppabhūmiyaṃ puthujjanassa jāyanti.

250-3. **Dasa pañcā**ti aṭṭha mahākiriyā, catasso arūpakiriyā, manodvārāvajjanaṃ, paṭhamāruppavipāko, arahattaphalañcāti pannarasa cittāni paṭhamāruppabhūmiyaṃ arahato honti.

Tevīsāti paṭhamāruppabhūmiyaṃ puthujjanassa vuttesu catuvīsaticittesu ākāsānañcāyatanakusalavipākavajjā bāvīsati ca dutiyāruppavipāko cāti tevīsati dutiyāruppabhūmiyaṃ puthujjanassa honti. Tattheva tiṇṇaṃ phalaṭṭhasekhānaṃ puthujjanassa vuttesu akusalapañcakavajjāni aṭṭhārasa, taṃtaṃphalañcāti ekūnavīsati cittāni honti.

Kriyā dvādasāti aṭṭha mahākiriyā, ākāsānañcāyatanavajjitā tisso arūpakiriyā, manodvārāvajjananti dvādasa kiriyacittāni. **Pākeko**ti eko arūpavipāko.

Dutiyāruppabhūmiyaṃ puthujjanassa vuttesu viññāṇañcāyatanakusalavipākavajjāni ekavīsati, ākiñcaññāyatanavipāko cāti **bāvīsati cittāni** tatiyāruppabhūmiyaṃ puthujjanassa uppajjanti.

254-60. Puthujjanassa vuttesu apuññapañcakavajjāni sattarasa, paṭhamaphalañcāti **aṭṭhārasa** tatiyāruppabhūmiyaṃ sotāpannassa uppajjanti. **Tānī**ti tāneva aṭṭhārasa cittāni. ''Ṭhapetvā paṭhamaṃ phala''nti hi vacanato dutiyaphalaṃ pakkhipitvāti ayamattho avuttasiddho. Na hi sakadāgāmino sakadāgāmiphalañca nuppajjati. Evañca katvā vuttaṃ **''ṭhapetvā dutiyaṃ phala''**nti. Etthāpi anāgāmiphalaṃ pakaraṇasiddhamevāti daṭṭhabbaṃ. Aṭṭha mahākiriyā, dve tatiyacatutthāruppakiriyā, manodvārāvajjanaṃ, ākiñcaññāyatanavipāko, arahattaphalanti **terasa cittāni** tatiyāruppabhūmiyaṃ khīṇāsavassa jāyanti. Tatiyāruppabhūmiyaṃ puthujjanassa vuttesu dvāvīsaticittesu ākiñcaññāyatanakusalavipākavajjāti vīsati, nevasaññānāsaññāyatanavipākoti **ekavīsati cittāni** catutthāruppabhūmiyaṃ puthujjanassa jāyanti. Puthujjanassa vuttesu apuññapañcakavajjāni soḷasa, sotāpattiphalañcāti **sattarasa** tattheva sotāpannassa honti. Aṭṭha mahākiriyā, dve ca nevasaññānāsaññāyatanavipākakiriyā, manodvārāvajjanaṃ, arahattaphalañcāti **dvādasa cittāni** tattheva arahato uppajjanti.

261-3. Arūpakusalā ceva kiriyāpi ca uppajjanti, na pana vipākāti adhippāyo. **Uddhamuddhamarūpīna**nti viññāṇañcāyatanādīsu arūpīnaṃ. **Heṭṭhimā**ti viññāṇañcāyatanikānaṃ ākāsānañcāyatanakusalavipākā nuppajjanti, ākiñcaññāyatanikānaṃ ākāsānañcāyatanaviññāṇañcāyatanakusalavipākāti evamādinā heṭṭhimā heṭṭhimā arūpā nuppajjanti. Kasmāti āha **''diṭṭhādīnavato kirā''**ti. **Kirā**ti anussutiyaṃ. **Diṭṭhādīnavato**ti ārammaṇe, jhāne ca diṭṭhadosattā. **Kusalānuttarā**ti lokuttarakusalā.

266. **Sabbo rūpo mahaggato**ti sabbo rūpāvacaramahaggatacittuppādo. **Manodhātū**ti kiriyāmanodhātuvipākamanodhātūnaṃ kāmavipāka-ggahaṇena gahitattā.

269-73. **Evaṃ…pe… heṭṭhima**nti dutiyāruppabhūmiyaṃ vuttesu dutiyāruppattayaṃ ṭhapetvā attano pākena saha tatiyāruppabhūmiyaṃ ekūnacattālīsa cittāni tatthavuttesu tatiyāruppattayaṃ ṭhapetvā attano pākena saha sattatiṃsāti evaṃ sesadvayepi heṭṭhimaheṭṭhimaṃ hitvā cittagaṇanā ñeyyā. **Attano attano**ti paṭhamāruppabhūmiyaṃ paṭhamāruppavipāko, dutiyāruppabhūmiyaṃ dutiyāruppavipākoti evaṃ attano attano vipākā cattāro ca anāsavā lokuttaravipākāti evaṃ catūsu arūpabhūmīsu ekekāya bhūmiyā pañca pañca vipākā jāyanti. Yā kiriyā teraseva siyuṃ, tā sabbapaṭhamāruppabhūmiyaṃ khīṇāsavassa jāyanteti sambandho. Dutiyāruppabhūmiyaṃ khīṇāsavassa paṭhamāruppakiriyacittaṃ vajjetvā **dvādaseva kriyā** honti. Tatiyāruppabhūmiyaṃ dutiyāruppakiriyacittaṃ vajjetvā **ekādasa**. Catutthāruppabhūmiyaṃ tatiyāruppakiriyacittaṃ vajjetvā **daseva** viññeyyā.

274-5. Idāni kevalaṃ puggalavasena tesameva puggalānaṃ āveṇikacittaṃ dassetuṃ **''arahato panā''**tiādinā arahatoyeva uppajjanakacittaṃ dassetvā anāgāmiādīnaṃ pāṭipuggalikaṃ sakasakaphalacittaṃ pākaṭamevāti saṃkhittaṃ. **Arahato**ti khīṇāsavassa. Arahato bhāvo arahattaṃ, arahattaphalanti attho. Tañhi ''arīnaṃ hatattā arahā''tiādinā arahanta-saddassa pavattinimittabhāvena ''arahatta''nti vuccati. Idāni tesaṃ tesaṃ puggalānaṃ

sādhāraṇacittāni dassetuṃ **‘‘catunnañca phalaṭṭhāna’’**ntiādi vuttaṃ.

290. **Susāra**nti atthabyañjanavasena pariccajitabbassa pheggussa abhāvato suṭṭhu sāraṃ, sabbaso sāranti attho. **Para**nti susārattā eva paraṃ. Sattānaṃ idhalokaparalokahitapaṭicchādakassa avijjandhakārassa vidhamanato **mohandhakārappadīpaṃ. Cintetī**ti atthavasena cinteti. **Vācetī**ti byañjanavasena sajjhāyati. Rāgadosānaṃ mohena saha avinābhāvato tassa anupagamanaṃ atthasiddhamevāti ‘‘mohandhakārappadīpa’’nti vatvāpi **‘‘naraṃ…pe… nopayantī’’**ti rāgadosānupagamanameva vuttaṃ. ‘‘Mohandhakārappadīpa’’nti vā vacaneneva mohassa anupagamo vutto hotīti rāgadosānameva anupagamanaṃ vuttaṃ. Mūlabhūtānaṃ pana tiṇṇaṃ anupagamanavacanena sesakilesānampi anupagamanaṃ vuttamevāti daṭṭhabbaṃ.

Iti abhidhammatthavikāsiniyā nāma

Abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanāya

Bhūmipuggalacittuppattiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Paṭhamo bhāgo niṭṭhito.

Namo tassa bhagavato arahato sammāsambuddhassa

Abhidhammāvatāra-abhinavaṭīkā

(Dutiyo bhāgo)

6. Chaṭṭho paricchedo

Ārammaṇavibhāganiddesavaṇṇanā

291-3. **Etesa**nti yathāvuttappabhedānaṃ. Nanu ca ‘‘cittaṃ cetasika’’ntiādinā cittādīniyeva uddiṭṭhānīti tāneva niddisitabbāni, ārammaṇaṃ pana appakataṃ, taṃ kasmā idha vuccatīti codanaṃ manasi karitvā āha **‘‘tena vinā natthi hi sambhavo’’**ti. Yasmā ārammaṇena vinā cittasambhavo natthi, na hi anārammaṇaṃ cittaṃ nāma atthi, tasmā ‘‘tayidaṃ cittaṃ kaṃ ārabbha uppajjatī’’ti āsaṅkānivāraṇatthaṃ ito paraṃ ārammaṇaṃ dassayissāmīti attho. Katividhaṃ pana taṃ ārammaṇaṃ, kiṃ sarūpañcāti āha **‘‘rūpaṃ sadda’’**ntiādi. Vacanatthaṃ pana nesaṃ sayameva vakkhati. **Chaḷārammaṇakovidā**ti channaṃ ārammaṇānaṃ byākaraṇakusalā buddhādayo.

Bhūteti cattāro mahābhūte. **Upādāyā**ti nissāya. **Catusamuṭṭhito**ti kammādīhi catūhi paccayehi samuṭṭhito. Nidassitabbaṃ nidassanaṃ. Kiṃ taṃ? Daṭṭhabbabhāvo cakkhuviññāṇassa gocarabhāvo, saha nidassanenāti sanidassano. Paṭihaññati, paṭihananti vā paṭigho, yena byāpārādivikārapaccayantarasahitesu cakkhādīnaṃ nissayesu vikāruppatti, so sayaṃ nissayavasena ca sampattānaṃ, asampattānañca paṭimukhabhāvo aññamaññapatanaṃ paṭighoti attho. Tattha sayaṃ sampattiṃ phoṭṭhabbassa nissayavasena sampatti gandharasaghānajivhākāyānaṃ. Itaresaṃ ubhayathāpi asampatti, tasmā idha asampattānaṃ paṭimukhabhāvo ‘‘paṭigho’’ti vuccati. Saha paṭighenāti sappaṭigho, sanidassano ca so sappaṭigho cāti **sanidassanasappaṭigho**. Etthāha – yassa daṭṭhabbabhāvo atthi, so sanidassano, cakkhuviññāṇagocarabhāvova daṭṭhabbabhāvo. Tassa ca rūpāyatanato anaññattā kathaṃ saha nidassanena sanidassanoti yujjatīti? Vuccate – anaññattepi tassa aññehi dhammehi rūpāyatanaṃ visesetuṃ aññaṃ viya katvā vuttaṃ ‘‘saha nidassanena sanidassana’’nti. Dhammasabhāvasāmaññena hi ekībhūtesu dhammesu yo nānattakaro viseso, so aññaṃ viya katvā upacārituṃ yutto. Evañhi atthavisesāvabodho hoti. **Rūpārammaṇasaññito**ti ayaṃ evarūpo vaṇṇo rūpārammaṇanti saññito. Idaṃ vuttaṃ hoti – cattāro mahābhūte upādāya te amuñcitvā pavattamāno kammasamuṭṭhāno cittasamuṭṭhāno utusamuṭṭhāno āhārasamuṭṭhāno ca nīlādivasena dissamāno indriyehi ghaṭṭento ca vaṇṇo rūpārammaṇaṃ nāmāti.

294-7. Cittañca utu ca cittotu, tehi sambhavati, te vā sambhavā paccayā imassāti **cittotusambhavo**. Saha viññattisamuṭṭhāpakaviññāṇena pavatto saddo **saviññāṇakasaddo,** saviññāṇakasaddo pana na kevalaṃ saviññāṇakasantānappavattova kucchisaddādivasena tassa utusamuṭṭhitassāpi sambhavato.

Dharīyatīti kalāpaparamparāya sandhārīyati. **Sūcanato**ti attano vatthussa supākaṭakaraṇato. Gandho hi ‘‘idaṃ sugandhaṃ, idaṃ duggandha’’nti pakāseti, paṭicchannapupphaphalādīni ‘‘idamettha atthī’’ti pesuññaṃ karontaṃ viya

hotīti.

Rasamānāti assādavasena tussamānā. **Rasantī**ti asanti, anubhavantīti attho. Ettha ra-kāro padasandhikaro. Evañhi ‘‘rasamānā naṃ asantīti raso’’ti niruttinayo sundaro hoti. Itarathā ‘‘rasanti assādentī’’ti vuccamāne ‘‘rasamānā’’ti idaṃ niratthakameva siyā. Atha vā ‘‘rasamānā’’ti ito ra-kāraṃ, ‘‘rasantī’’ti ito sa-kārañca gahetvā ‘‘raso’’ti niruttinayo daṭṭhabbo.

298. **Phusīyatī**ti ghaṭṭīyati. Kiṃ taṃ phoṭṭhabbaṃ nāmāti āha **‘‘pathavītejavāyavo’’**ti. Iminā dhātuttayameva kāyaviññāṇaviññeyyabhāvasaṅkhātaphoṭṭhabbaṃ nāma, na aññanti dasseti. Kasmā panettha āpodhātu na gahitā, nanu sītatā phusitvā gayhati, sā ca āpodhātu evāti? Saccaṃ gayhati, na pana āpodhātu, kiñcarahi tejodhātu eva. Mande hi uṇhabhāve sītavuddhi, na sītatā nāma koci guṇo atthi. Kevalaṃ pana uṇhabhāvassa mandatāya sītatābhimāno. Kathaṃ panetaṃ viññātabbanti ce? Sītavuddhiyā anavaṭṭhitabhāvato pārāpāre viya. Tathā hi ghammakāle ātape ṭhatvā chāyaṃ paviṭṭhānaṃ sītavuddhi hoti, tattheva pathavīgabbhato uṭṭhitānaṃ uṇhavuddhi ca. Kiñcarahi himapātasamayādīsu sītassa paripācakattadassanato ca tejodhātu eva sītatāti daṭṭhabbaṃ. Yadi ca sītatā āpodhātu siyā, ekasmiṃ kalāpe uṇhabhāvena saddhiṃ upalabbheyya dvinnaṃ dhātūnaṃ avinibbhogappavattito, na ca panevaṃ upalabbhati, tasmā ñāyati ‘‘na āpodhātu sītatā’’ti. Idaṃ catumahābhūtānaṃ avinibbhogavuttitaṃ icchantānaṃ uttaraṃ, anicchantānampi pana catunnaṃ mahābhūtānaṃ ekasmiṃ kalāpe kiccadassanena sabhāgavuttitāya sādhitāya idameva uttaraṃ. Keci pana ‘‘vāyodhātu sītatā’’ti vadanti, tesampi idameva uttaraṃ. Yadi vāyodhātu sītatā siyā, ekasmiṃ kalāpe uṇhabhāvena saddhiṃ upalabbheyya, na ca panevaṃ upalabbhati, tasmā viññāyati ‘‘na vāyodhātu sītatā’’ti. Ye pana vadanti ‘‘dravatā āpodhātu, sā ca phusitvā gayhatī’’ti, te vattabbā ‘‘dravabhāvopi nāma phusīyatīti idaṃ āyasmantānaṃ adhimānamattaṃ saṇṭhāne viyā’’ti. Vuttañhetaṃ porāṇehi –

‘‘Dravabhāsahavuttīni, tīṇi bhūtāni samphusaṃ;
Dravataṃ samphusāmīti, lokoyamabhimaññati.

‘‘Bhūte phusitvā saṇṭhānaṃ, manasā gayhate yathā;
Paccakkhato phusāmīti, ñātabbā dravatā tathā’’ti.

299. **Sabbaṃ nāma**nti sabbaṃ cittacetasikanibbānasammataṃ nāmaṃ. Cittacetasikañhi ārammaṇaṃ pati namanato nāmaṃ. Nibbānaṃ pana cittacetasikassa attānaṃ pati nāmanato nāmaṃ. **Rūpa**nti nipphannarūpaṃ. Kiṃ avisesenāti ce, noti āha **‘‘hitvā rūpādipañcaka’’**nti. **Lakkhaṇānī**ti aniccādilakkhaṇāni. **Paññattī**ti nāmupādāyavasena duvidhā paññatti.

300. Imāni pana chabbidhāni ārammaṇāni sabbāni sabbattha labbhanti, udāhu katthaci kānicīti āha **‘‘chaḷārammaṇānī’’**tiādi. **Tīṇi rūpe**ti rūpāvacarabhūmiyaṃ rūpasaddadhammavasena tīṇi ārammaṇāni labbhanti. Ghānādittayassa pana tattha abhāvato gandhārammaṇādīni dhammārammaṇato visuṃ na labbhanti. Arūpabhave pana sabbaso rūpānaṃ abhāvato ekaṃ dhammārammaṇameva labbhati, na aññanti āha **‘‘arūpe dhammārammaṇamekaka’’**nti. Nanu ca arūpabhavato cavitvā kāmabhave nibbattantānaṃ arūpabhaveyeva gatinimittavasena rūpārammaṇaṃ upaṭṭhātīti? Saccaṃ upaṭṭhāti, taṃ pana kāmabhaveyeva ārammaṇaṃ. Upapajjitabbabhavasmiñhi vaṇṇo gatinimittavasena upaṭṭhāti.

301-2. Evaṃ cha ārammaṇāni sarūpato, pavattippabhedato ca dassetvā idāni tesu abhayagirivāsīnaṃ kiñci vippaṭipattiṃ dassetvā taṃ paṭikkhipituṃ **‘‘khaṇavatthuparittattā’’**tiādi vuttaṃ. Tattha **khaṇavatthuparittattā**ti khaṇassa ceva vatthuno ca parittattā. Ye rūpādayoti sambandho. **Yesa**nti yesaṃ ācariyānaṃ laddhi. **Yesa**nti vā dhammārammaṇena saha sambandhībhāvato, vuttaṃ vavatthāpakattā ca. Te hi dhammārammaṇaṃ vavatthāpento attanā saha taṃ sambandhenti, tasmā dhammārammaṇena saha sambandhībhāvāpekkhāya ‘‘yesa’’nti sāmivacananti. Iminā pana idaṃ vuttaṃ hoti – ye rūpādayo pañca ārammaṇā santattaayoguḷe patitajalabindu viya parittakkhaṇikā, dibbacakkhunā asakkuṇeyyaggahaṇā paramāṇu viya parittavatthukā, tato ca sakasakaviññāṇānaṃ āpāthaṃ na gacchanti, kevalaṃ pana manoviññāṇasseva gocarā, te dhammārammaṇaṃ nāmāti yesaṃ laddhi, te yesaṃ vā dhammārammaṇaṃ nāmāti. Eteneva ca atītānāgatabhāvena atidūraaccāsannabhāvena, kuṭṭādiantaritābhāvena ca āpāthaṃ anāgacchantānampi rūpādīnaṃ saṅgaho kato hotīti. Evaṃladdhikā pana te –

‘‘Imesaṃ kho, āvuso, pañcannaṃ indriyānaṃ nānāvisayānaṃ nānāgocarānaṃ na aññamaññassa gocaravisayaṃ paccanubhontānaṃ mano paṭissaraṇaṃ, mano ca nesaṃ gocaravisayaṃ paccanubhotī’’ti (ma. ni. 1.455) –

Idaṃ suttaṃ āharitvā paṭikkhipitabbāti dassento āha **‘‘te paṭikkhipitabbā’’**tiādi. Tattha **paṭikkhipitabbā**ti na anuvattitabbā. **Aññamañña…pe… bhontāna**nti cakkhundriyaṃ sotindriyassa gocaraṃ na paccanubhoti, tathā

‘‘sotindriyaṃ cakkhundriyassā’’tiādinā aññamaññassa ārammaṇaṃ neva paccanubhontānaṃ nānubhavantānaṃ na gaṇhantānaṃ. **Tesa**nti tesaṃ pañcannaṃ indriyānaṃ.

303. Tañca gocaraṃ mano paccanubhotīti sambandho. **Taṃ** rūpādipañcavidhaṃ ārammaṇaṃ **ca**-saddena dhammārammaṇañca mano paccanubhoti, cittaṃ ārammaṇaṃ karotīti attho. Ayaṃ panettha adhippāyo – yadi cakkhādīnamāpāthagatāni vinā avasesā dhammārammaṇā honti, tadā taṃvisayaṃ cittaṃ pañcindriyānaṃ visayaṃ paccanubhontaṃ nāma na hoti, attanoyeva pana visayaṃ paccanubhontaṃ nāma hoti. Evañca sati manova tesaṃ gocaravisayaṃ paccanubhotīti dupparihāriyaṃ bhaveyya, na ca taṃ suttavacanaṃ sakkā atikkametuṃ, tasmā vuttanayena cakkhādīnaṃ anāpāthagatāpi manogocarā rūpādayo rūpādiārammaṇāneva honti, na dhammārammaṇāti. Yadi rūpārammaṇaṃ cittaṃ attano visayaṃ nānubhoti, paravisayameva anubhoti, kathaṃ dassanādikiccaṃ na karoti? Taṃtaṃkiccānaṃ nissayabhūtassa vatthuno anissitattā. Kathañcarahi pañcindriyānaṃ visayaṃ paccanubhoti nāma? Dassanādikiccassa akaraṇepi cakkhuviññāṇādīhi diṭṭhādiākārasseva gahaṇato pañcindriyānaṃ visayaṃ paccanubhoti nāma. Yadi hi cakkhuviññāṇādīhi diṭṭhādiākāraṃ na gaṇhāti, rūpādīnaṃ nīlattādivasena jānanaṃ manoviññāṇameva karoti, na pañcaviññāṇānīti tathā jānanameva na hoti. Tassa pana atthitāyevetaṃ viññātabbaṃ – anāpāthagatarūpādārammaṇaṃ cittaṃ attano visayaṃ na paccanubhoti nāma. Atha kho pañcindriyānaṃ visayameva paccanubhotīti. Atha siyā, na mayaṃ cittassa pañcindriyavisayānubhavanaṃ paṭikkhipāma, tassa pana anubhavanaṃ dassanādikiccavirahena dhammārammaṇavasenevāti ce? Tampi na, sutte tathā āgataṭṭhānassa abhāvato. Yadi hi cittaṃ dassanādikiccavirahena pañcindriyavisayaṃ dhammārammaṇavaseneva paccanubhoti, pañcindriyānaṃ visayaṃ paccanubhavamānā manodhātumanoviññāṇadhātupi dhammārammaṇāyeva siyā, evañca sati ‘‘dhammāyatanaṃ manodhātuyā ca manoviññāṇadhātuyā ca taṃsampayuttakānañca dhammānaṃ ārammaṇapaccayena paccayo’’ti **paṭṭhāne** vattabbaṃ siyā, tathā pana avatvā –

> ‘‘Rūpāyatanaṃ saddāyatanaṃ gandhāyatanaṃ rasāyatanaṃ phoṭṭhabbāyatanaṃ manodhātuyā taṃsampayuttakānañca dhammānaṃ ārammaṇapaccayena paccayo’’ti (paṭṭhā. 1.1.2),

> ‘‘Rūpāyatanaṃ…pe… dhammāyatanaṃ manoviññāṇadhātuyā taṃsampayuttakānañca dhammānaṃ ārammaṇapaccayena paccayo’’ti ca (paṭṭhā. 1.1.2) –

Vuttattā pañcindriyānaṃ visayaṃ paccanubhontī manodhātumanoviññāṇadhātu taṃpañcindriyānaṃ visayavasena paccanubhoti, na dhammāyatanavasenāti niṭṭhamettha gantabbaṃ.

304-5. Evaṃ ekenākārena paṭikkhepavidhiṃ dassetvā puna aparenapi kāraṇena dassento āha **‘‘dibbacakkhādī’’**tiādi. **Ādi**-ggahaṇena dibbasotañāṇaggahaṇaṃ. **Itipi na yujjatī**ti na kevalaṃ pubbe vutteneva kāraṇena, atha kho imināpi kāraṇena na yujjatīti vuttaṃ hoti. Yadipi cakkhādīnaṃ anāpāthagatarūpādīni dhammārammaṇā nāma honti, tadā dibbacakkhādīni rūpādiārammaṇāni na siyuṃ tesaṃ pasādavisayānaṃ rūpasaddānaṃ pariggaṇhanato, evañca sati suttesu dibbacakkhudibbasotānaṃ dhammārammaṇatāva vattabbā, na rūpādiārammaṇatā, vuttā ca sā, tasmā cakkhādīnaṃ avisayā rūpādayo rūpādārammaṇāneva, na dhammārammaṇāti. Teneva ca **dhammasaṅgahe**pi –

> ‘‘Yasmiṃ samaye kāmāvacaraṃ kusalaṃ cittaṃ uppannaṃ hoti somanassasahagataṃ ñāṇasampayuttaṃ rūpārammaṇaṃ vā saddārammaṇaṃ vā gandhārammaṇaṃ vā rasārammaṇaṃ vā phoṭṭhabbārammaṇaṃ vā dhammārammaṇaṃ vā, yaṃ yaṃ vā panārabbha, tasmiṃ samaye phasso hoti…pe… avikkhepo hotī’’ti (dha. sa. 1) –

Vuttaṃ. Kiñca anāpāthagatānaṃ dhammārammaṇatte sabbaññutaññāṇaṃ rūpādiārammaṇaṃ na hotīti āpajjatīti. **Evaṃ satī**ti yadi kadāci rūpādiārammaṇaṃ hutvā kadāci dhammārammaṇaṃ hoti, kadāci dhammārammaṇaṃ hutvā kadāci rūpādiārammaṇaṃ hoti, tadā tesaṃ rūpādiārammaṇānaṃ niyamopi kathaṃ bhave ‘‘idaṃ rūpādiārammaṇaṃ, idaṃ dhammārammaṇa’’nti niyamo na bhaveyya, ārammaṇasaṅkaro bhaveyyāti attho.

306. Evaṃ chabbidhaṃ ārammaṇaṃ dassetvā idānissa anantarabhedaṃ parittārammaṇādittikavasena dassento āha **‘‘sabbaṃ ārammaṇa’’**ntiādi. Chabbidhaṃ parittattikādikaṃ taṃ etaṃ sabbaṃ ārammaṇanti sambandho. **Parittattikādīna**nti parittārammaṇattikādīnaṃ. Parittārammaṇattiko hi idha ‘‘parittattiko’’ti vutto majjhapadalopavasena. **Ādi**-ggahaṇena maggārammaṇattiko atītārammaṇattiko ajjhattārammaṇattikoti imesaṃ tiṇṇaṃ tikānaṃ saṅgaho. Tattha ‘‘parittārammaṇā dhammā, mahaggatārammaṇā dhammā, appamāṇārammaṇā dhammā’’ti evamāgato parittārammaṇattiko. Ādipadavasena ‘‘maggārammaṇā dhammā, maggahetukā dhammā, maggādhipatino dhammā’’ti evamāgato maggārammaṇattiko. ‘‘Atītārammaṇā dhammā, anāgatārammaṇā dhammā, paccuppannārammaṇā dhammā’’ti evamāgato atītārammaṇattiko. ‘‘Ajjhattārammaṇā dhammā, bahiddhārammaṇā dhammā, ajjhattabahiddhārammaṇā dhammā’’ti evamāgato ajjhattārammaṇattikoti veditabbaṃ.

307-9. **Kriyāhetudvaya**nti ahetukakiriyadvayaṃ hasituppādamanodhātu itarassa mahaggatādiārammaṇatāvasenāpi vakkhamānattā. **''Iṭṭhādibhedā''**tiādi parittārammaṇabhāvavibhāvanaṃ. **Iṭṭhādibhedā**ti iṭṭhaiṭṭhamajjhattaaniṭṭhaaniṭṭhamajjhattabhedā. **Paṭipāṭiyā**ti ''rūpaṃ cakkhuviññāṇassa, saddo sotaviññāṇassā''tiādinā anukkamato. **Rūpādi…pe… ttayassa tū**ti kiriyāmanodhātuyā ceva kusalākusalavipākavibhāgavasena dvinnaṃ manodhātūnañca sabbaṃ rūpādipañcakagocaraṃ. Tā hi hadayavatthuṃ nissāya cakkhuviññāṇādīnaṃ purimapacchimā hutvā niyatā rūpādīneva ārabbha pavattanti.

311. **Kāmadhātuya**nti kāmabhave. Tattha hi nesaṃ sabbesaṃ vatthārammaṇāni upalabbhanti. **Cattārī**ti tesveva kiriyāmanodhātu, kusalavipākacakkhusotaviññāṇāni, tathā sampaṭicchananti imāni cattāri cittāni. Sesāni pana vatthārammaṇābhāvena tattha nuppajjanti. **Neva kiñcī**ti vatthārammaṇānaṃ sabbaso abhāvato etesu kiñci na jāyati.

312-3. **''Mahāpākāna''**ntiādi paṭhamaparicchede vuttatthameva. **Paṭuppannā**ti paccuppannā.

314. Evaṃ parittārammaṇe dassetvā idāni mahaggatārammaṇe appamāṇārammaṇe ca dassetuṃ **''dutiyāruppacittañcā''**tiādi vuttaṃ. Tattha dutiyāruppacittaṃ paṭhamāruppārammaṇato, catutthāruppaṃ tatiyāruppārammaṇato mahaggatārammaṇaṃ. **Chabbidha**nti kusalavipākakiriyāvasena paccekaṃ tividhatāya chappakāraṃ.

316-20. Ñāṇaṃ parihīnaṃ etesaṃ, ñāṇato parihīnāti vā **ñāṇahīnā. Parittārammaṇā…pe… honti te**ti aṭṭha ñāṇavippayuttacittuppādā sekhaputhujjanakhīṇāsavānaṃ kadāci nirussukkabhāvena ādarākaraṇavasena akammaññasarīratāaññavihitatāhi vā asakkaccadānapaccavekkhaṇadhammassavanādīsu atipaguṇavipassanāya ca kāmāvacaradhamme ārabbha pavattikāle parittārammaṇā. Atipaguṇānaṃ paṭhamajjhānādīnaṃ paccavekkhaṇakāle mahaggatārammaṇā. Kasiṇanimittādipaññattipaccavekkhaṇakāle parittārammaṇādivasena navattabbā. Akusalesu cattāro diṭṭhisampayuttacittuppādā catupaññāsakāmāvacaradhammānaṃ, rūpassa ca ''attā satto''ti parāmasanaassādanābhinandanakāle parittārammaṇā. Tenevākārena sattavīsatimahaggatadhamme ārabbha pavattakāle mahaggatārammaṇā. Paṇṇattidhamme ārabbha pavattanakāle siyā navattabbā parittārammaṇādivasena. Diṭṭhivippayuttāni teyeva dhamme ārabbha vinā parāmāsena assādanābhinandanavasena pavattiyaṃ, paṭighasampayuttāni domanassavasena pavattiyaṃ, vicikicchāsampayuttaṃ dveḷhakabhāvena, uddhaccasahagataṃ vikkhipanavasena, avūpasamavasena ca pavattiyaṃ parittamahaggatanavattabbārammaṇāti veditabbā. **Kriyatopi ca tathā**ti kiriyacittatopi ñāṇasampayuttā cattāroti attho. **Kriyāvoṭṭhabbana**nti sarūpakathanametaṃ, na pana kusalākusalavipākavoṭṭhabbanassa vijjamānattā.

Tividho hoti gocaroti parittamahaggataappamāṇavasena tividhopi gocaro hoti. Kathaṃ? Kusalakiriyāvasena aṭṭha ñāṇasampayuttacittuppādā sekhaputhujjanakhīṇāsavānaṃ sakkaccadānapaccavekkhaṇadhammassavanavipassanādīsu kāmāvacaradhamme ārabbha pavattakāle kāmāvacarārammaṇikaabhiññāya parikammānulomakāle ca parittārammaṇā. Paṭhamajjhānādipaccavekkhaṇakāle mahaggatārammaṇajhānādīnaṃ parikammakāle mahaggatadhamme ārabbha sammasanakāle ca mahaggatārammaṇā honti. Yathālābhaṃ gotrabhuvodānakāle pana lokuttaraṃ dhammaṃ paccavekkhaṇakāle ca nibbānārammaṇābhiññāya parikammakāle ca appamāṇārammaṇā. Paṇṇattipaccavekkhaṇakāle paṇṇattārammaṇikajhānābhiññānaṃ parikammakāle ca navattabbā. Abhiññādvayassa parittādiārammaṇataṃ sattarasamaparicchede vakkhati. Kiriyāvoṭṭhabbanampi yathāvuttadhammānaṃ taṃtaṃārammaṇe pavattamānānaṃ purecaraṃ hutvā taṃ tadeva āvajjantaṃ pavattatīti parittādiārammaṇaṃ. Pañcadvāre voṭṭhabbanavasena pavattiyaṃ parittārammaṇameva.

Vuttāvasesānīti yathāvuttehi avasiṭṭhāni pannarasa rūpāvacarāni paṭhamatatiyāni, cha arūpāvacarakusalavipākakiriyacittānīti ekavīsati cittāni. **Navattabbārammaṇānī**ti parittādivasena navattabbassa kasiṇādinimittasattapaññattiākāsaviññāṇābhāvassa ārammaṇakaraṇato navattabbārammaṇāni.

Parittārammaṇattikaṃ samattaṃ.

321-2. Evaṃ parittārammaṇattikavasena visayīvibhāgaṃ dassetvā idāni yasmā appamāṇārammaṇaniddeseneva maggārammaṇattikasaṅgahitopi visayīvibhāgo niddiṭṭho hoti, tasmā taṃ pahāya atītārammaṇattikavasena dassetuṃ **''dutiyāruppacittañcā''**tiādi vuttaṃ. Tattha dutiyāruppacittaṃ atītassa paṭhamāruppaviññāṇassa ārammaṇakaraṇato, catutthāruppaṃ tatiyāruppassa ārammaṇakaraṇato **ekantaatītārammaṇaṃ**. **Paccuppannāva gocarā**ti rūpādimhi dharamāneyeva pañcadvārikacittānaṃ uppajjanato. Anāgatārammaṇaṃ pana niyataṃ kiñci natthi anāgataṃsañāṇassapi pañcamajjhānato abhinnattā.

324-6. **Siyā…pe… nāgatagocarā**ti aṭṭha tāva mahāvipākā devamanussānaṃ paṭisandhiggahaṇakāle kammaṃ vā kammanimittaṃ vā ārabbha pavattiyaṃ atītārammaṇā. Bhavaṅgacutikālepi eseva nayo. Gatinimittaṃ pana kadāci

kammanimittañca ārabbha paṭisandhiggahaṇakāle, tadanantaraṃ bhavaṅgakāle ca paccuppannārammaṇā, tathā pañcadvāre tadārammaṇavasena pavattiyaṃ. Manodvāre pana atītānāgatapaccuppannārammaṇānaṃ javanānaṃ ārammaṇaṃ gahetvā pavattiyaṃ atītānāgatapaccuppannārammaṇā. Kusalākusalavipākāhetukaupekkhāsahagatamanoviññāṇadhātudvayepi eseva nayo. Kevalañhi tā yathākkamaṃ manussesu jaccandhādīnaṃ, apāyesu ca sabbesaṃ paṭisandhi honti. Pañcadvāre ca santīraṇakāle paccuppannārammaṇāva hontīti ayametesaṃ viseso. Somanassasahagatā pana pañcadvāre santīraṇavasena, tadārammaṇavasena ca pavattikāle paccuppannārammaṇā, manodvāre ca tadārammaṇakāle atītānāgatapaccuppannārammaṇāti veditabbā. Hasituppādacittaṃ pana khīṇāsavānaṃ pañcadvāre haṭṭhapahaṭṭhākāraṃ kurumānānaṃ paccuppannārammaṇaṃ hoti, manodvāre atītādibhede dhamme ārabbha hasituppādavasena pavattiyaṃ atītānāgatapaccuppannārammaṇaṃ. **''Kusalākusalā''**tiādīsu kusalesu tāva cattāro ñāṇasampayuttacittuppādā sekhaputhujjanānaṃ, atītādibhedāni khandhadhātuāyatanāni sammasanakāle, paccavekkhaṇakāle, atītādiārammaṇikaabhiññānaṃ parikammakāle ca atītānāgatapaccuppannārammaṇā. Paññattinibbānapaccavekkhaṇakāle, gotrabhuvodānakāle, paññattinibbānārammaṇikaabhiññānaṃ parikammādikāle ca navattabbārammaṇā. Paññattinibbānāni hi idha atītādikālavasena navattabbānīti tadārammaṇāni atītārammaṇādivasena navattabbāni. Tenāha **''santapaññattikālepī''**ti, yathāsambhavaṃ santassa nibbānassa, paññattiyā ca ārammaṇakaraṇakāleti attho. Potthakesu pana ''sante paññattikālesū''ti likhanti, so apāṭho. Tassa pana apāṭhabhāvaṃ ajānantā atthahānimpi asallakkhetvā vacanavipallāsavasena paññattikālasmiṃ satīti atthaṃ likhanti. Ñāṇavippayuttānipi vuttanayeneva veditabbāni. Kevalañhi tesaṃ maggaphalanibbānapaccavekkhaṇāni natthi. Ñāṇavirahena lokuttaradhammārammaṇe asamatthabhāvatoti ayameva viseso.

Akusalesu cattāro diṭṭhisampayuttacittuppādā atītādibhedānaṃ tebhūmakadhammānaṃ assādanābhinandanaparāmasanakāle atītādiārammaṇā. Tatheva paññattiṃ ārabbha pavattikāle navattabbārammaṇā. Diṭṭhivippayuttesupi eseva nayo. Kevalañhi tattha parāmāsaggahaṇaṃ natthi. Dve paṭighasampayuttacittuppādā atītādibhede dhamme ārabbha dussanakāle atītādiārammaṇā, paṇṇattiṃ ārabbha dussanakāle navattabbārammaṇā. Vicikicchuddhaccasampayuttā tesu dhammesu aniṭṭhaṅgatabhāvena ca avūpasamavikkhepavasena ca pavattiyaṃ atītānāgatapaccuppannanavattabbārammaṇā. Kiriyāsu aṭṭha sahetukacittuppādā kusalacittuppādagatikā eva. Tattha hi ñāṇasampayuttā kusalesu ñāṇasampayuttehi, ñāṇavippayuttā ñāṇavippayuttehi samānā. Kevalaṃ pana te sekhaputhujjanānaṃ uppajjanti, ime khīṇāsavānanti ayamevettha viseso. Kiriyāhetukamanoviññāṇadhātu pana upekkhāsahagatā pañcadvāre voṭṭhabbanavasena pavattiyaṃ paccuppannārammaṇā, manodvāre atītānāgatapaccuppannārammaṇānañceva paññattinibbānārammaṇānañca javanānaṃ purecārikakāle atītānāgatapaccuppannanavattabbārammaṇā. Abhiññādvayassa atītādiārammaṇataṃ vakkhati. **Navattabbā…pe… ādinā**ti kasiṇanimittādipaññattārammaṇattā atītārammaṇādinā navattabbā.

327. **Kriyā pañcā**ti ñāṇasampayuttā catasso, ahetukamanoviññāṇadhātu upekkhāsahagatāti imā pañca kiriyā. **Rūpato pañcamī kriyā**ti rūpāvacarapañcamajjhānasaṅkhātā kiriyābhiññā ca. **Natthi kiñci agocara**nti atītādibhedesu, kālavimuttesu ca agocaraṃ nāma kiñci natthi, sabbameva nesaṃ gocaraṃ hotīti attho.

Atītārammaṇattikaṃ.

Vuttanayānusāreneva ajjhattārammaṇattikasaṅgahitopi visayīvibhāgo sakkā viññātunti so visuṃ na uddhaṭo. Sarūpato panesa evaṃ veditabbo – viññāṇañcāyatanaṃ nevasaññānāsaññāyatananti ime tāva kusalavipākakiriyāvasena cha cittuppādā attano santānasambandhaṃ heṭṭhimaṃ samāpattiṃ ārabbha pavattanato ajjhattārammaṇā. Rūpāvacaracatukkajjhānāni, paṭhamatatiyārūppāni, lokuttarakusalavipākāni ca niyakajjhattato bahibhāvena bahiddhābhūtāni pathavīkasiṇādīni ārabbha pavattito bahiddhārammaṇāni. Sabbeva kāmāvacarakusalākusalābyākatā dhammā rūpāvacarapañcamajjhānañca ajjhattabahiddhārammaṇāni. Tattha kāmāvacarakusalato cattāro ñāṇasampayuttacittuppādā attano khandhādīni paccavekkhantassa ajjhattārammaṇā, paresaṃ khandhādipaccavekkhaṇe, paṇṇattinibbānapaccavekkhaṇe ca bahiddhārammaṇā, tadubhayavasena ajjhattabahiddhārammaṇā. Ñāṇavippayuttesupi eseva nayo. Kevalañhi tesaṃ nibbānapaccavekkhaṇā natthi. Akusalāpi attano khandhādīnaṃ assādanābhinandanaparāmāsādikāle ajjhattārammaṇā, parassa khandhādīsu ceva anindriyabaddharūpakasiṇādīsu ca tatheva pavattikāle bahiddhārammaṇā, tadubhayavasena ajjhattabahiddhārammaṇā. Dvepañcaviññāṇāni, tisso ca manodhātuyoti ime terasa cittuppādā attano rūpādīni ārabbha pavattiyaṃ ajjhattārammaṇā, parassa rūpādīsu pavattā bahiddhārammaṇā, tadubhayavasena ajjhattabahiddhārammaṇā, somanassasahagataṃ santīraṇaṃ pañcadvāre santīraṇatadārammaṇavasena attano pañcarūpādidhamme manodvāre tadārammaṇavasena aññepi ajjhattike kāmāvacaradhamme ārabbha pavattiyaṃ ajjhattārammaṇā, paresaṃ dhammesu pavattamānā bahiddhārammaṇā, tadubhayavasena ajjhattabahiddhārammaṇā. Upekkhāsahagatasantīraṇadvayepi eseva nayo.

Kevalaṃ pana taṃ sugatiduggatīsu paṭisandhibhavaṅgacutivasenāpi ajjhattādibhedesu kammādīsu pavattati. Aṭṭha

mahāvipākāni paṭisandhibhavaṅgacutitadārammaṇavasena ajjhattādibhedesu dhammesu pavattanato ajjhattādiālambaṇāni. Hasituppādampi attano rūpādīni ārabbha pahaṭṭhākārakaraṇavasena pavattiyaṃ ajjhattārammaṇaṃ, parassa rūpādīsu pavattaṃ bahiddhārammaṇaṃ. Manodvārepi attano katakiriyapaccavekkhaṇena hasituppādane ajjhattārammaṇaṃ, paresaṃ katakiriyapaccavekkhaṇena bahiddhārammaṇaṃ, tadubhayavasena ajjhattabahiddhārammaṇaṃ. Manodvārāvajjanaṃ pana manodvāre āvajjanavasena, pañcadvāre ca voṭṭhabbanavasena pavattiyaṃ ajjhattādiārammaṇaṃ. Aṭṭha mahākiriyā kusalagatikāyeva. Kevalañhi tā khīṇāsavānaṃ uppajjanti, kusalāni sekhaputhujjanānanti ettakameva nānattaṃ. Rūpāvacarapañcamajjhānassa ajjhattādiārammaṇataṃ vakkhati.

329. ‘‘Phalaṃ, magga’’nti ca sāmaññena pucchitattā āha **‘‘cattāro…pe… puññato’’**ti.

332-4. Arahattamaggaphalāni pana te jānituṃ na sakkonti, tathā kusalābhiññā ca. Tenāha **‘‘sabbesu panā’’**tiādi. Voṭṭhabbanassa āvajjanakiccasamayaṃ sandhāya gāthābandhasukhatthaṃ **‘‘voṭṭhabbanampi cā’’**ti vuttaṃ. **‘‘Cattāro…pe… puññato’’**ti idaṃ ñāṇasampayuttassāpi sekhaputhujjanasantānappavattassa aggamaggaphalajānane asamatthatāya nidassanamattaṃ. Kusalābhiññācittampi pana taṃ gocaraṃ kātumasamatthameva. Evañca katvā heṭṭhā ‘‘kriyābhiññā manodhātū’’ti vuttaṃ.

335-8. **Kasmā**ti kāraṇapucchā. **‘‘Arahato’’**tiādi vissajjanaṃ. **Hi**-saddo ‘‘yasmā’’ti imassa atthe. Yasmā puthujjanā vā sekhā vā arahato maggacittaṃ, phalamānasañca jānituṃ na sakkonti, tasmāti attho. Ayañca nesaṃ asamatthatā anadhigatattā anadhigate ca visaye sabbesampi moho atthevāti dassetuṃ **‘‘puthujjano na jānātī’’**tiādi vuttaṃ. **Sotāpannassa mānasa**nti sotāpannassa pāṭipuggalikaṃ maggaphalasaṅkhātalokuttaramānasaṃ. Evaṃ **‘‘sakadāgāmissa mānasa’’**ntiādīsupi. Lokiyamānasaṃ pana arahantassāpi jānāti. Tathā hi vuttaṃ ‘‘atha kho māro pāpimā bhagavato cetasā cetoparivitakkamaññāyā’’ti. Vuttamevatthaṃ saṅkhipitvā dassento āha **‘‘heṭṭhimo heṭṭhimo’’**tiādi. Yatheva heṭṭhimo heṭṭhimo puggalo uparūpari cittaṃ na jānāti, evaṃ uparimo uparimopi heṭṭhimassa heṭṭhimassa cittaṃ na jānātīti ce? No na jānāti, so pana attanā adhigatavisayattā jānātiyevāti dassento āha **‘‘uparūparī’’**tiādi. Yathā ‘‘uparūparī’’ti vuttaṃ, evaṃ ‘‘heṭṭhimassa heṭṭhimassā’’ti vattabbe ekaṃ heṭṭhima-saddaṃ ca-saddena saṅgahetvā **‘‘heṭṭhimassa ca mānasa’’**nti vuttaṃ.

339-41. Evampi visayīpadhānavasena vibhāgaṃ dassetvā idāni visayappadhānavasena dassetuṃ **‘‘yo dhammo’’**tiādi vuttaṃ. Kusalameva ārammaṇanti **kusalārammaṇaṃ. Kāme**ti padaṃ ubhayattha sambandhitabbaṃ ‘‘kāme kusalārammaṇaṃ kāme kusalākusalassā’’ti. Kiñcāpi hi akusalassa ekantakāmāvacarattā na etassa visesitabbatā atthi, kusalaṃ pana visesitabbamevāti taṃ apekkhāya **‘‘kāme’’**ti uparipadena sambandhitabbameva. Atha vā akusalasahacariyato kusalampi kāmāvacarameva gayhatīti ‘‘kāme’’ti idaṃ purimapadasseva visesanaṃ daṭṭhabbaṃ.

Kāmāvacarapākassāti pañcaviññāṇasampaṭicchanānaṃ ekantena rūpakkhandhārammaṇattā tadavasesassa ekādasavidhassa kāmāvacaravipākassa. **Kāmakriyassā**ti vuttanayeneva manodhātuvajjitassa dasavidhakāmāvacarakiriyacittassa. **Etesaṃ…pe… ārammaṇaṃ siyā**ti ettha kusalassa tāva attanā katassa dānādikāmāvacarakusalassa pasannacittena anussaraṇakāle, tatheva parehi katassa anumodanakāle, tasseva duvidhassāpi aniccatādivasena paccavekkhaṇakāle, cetopariyañāṇādīnaṃ parittakusalārammaṇikaabhiññānaṃ parikammādikāle ca ārammaṇaṃ hoti. Akusalesu ca catunnaṃ diṭṭhigatasampayuttānaṃ kāmāvacarakusalaṃ ārabbha assādanābhinandanaparāmasanakāle, diṭṭhivippayuttānaṃ kevalaṃ assādanādikāle ca dvinnaṃ paṭighasampayuttānaṃ attanā, parehi ca katakusalamārabbha vippaṭisāradussanakāle, vicikicchācittassa asanniṭṭhānakāle, uddhaccasahagatassa avūpasamavikkhepakāle ca ārammaṇaṃ hoti. Abhiññācittadvaye kusalassa sekhaputhujjanānaṃ attanā, parehi vā katakusalassa anussaraṇakāle, paracittavijānanakāle, ‘‘iminā puññakammena manussesu, kāmāvacaradevesu ca nibbattatī’’ti jānanakāle, ‘‘anāgate dānādīni puññāni karomi, karissatī’’ti jānanakāle ca kiriyacittassāpi khīṇāsavānaṃ attanā, parehi vā katakammānussaraṇakālādīsu ārammaṇaṃ hoti. Kāmāvacaravipākesu navannaṃ sugatipaṭisandhīnaṃ kammakammanimittārammaṇikapaṭisandhikāle, sabbesampi tadārammaṇānaṃ kāmāvacarakusalārammaṇikajavanānantaraṃ tadārammaṇakāle ca ārammaṇaṃ hotīti. Dasavidhakāmāvacarakiriyāsu ca aṭṭhannaṃ mahākiriyacittānaṃ khīṇāsavānaṃ kāmāvacarakusalapaccavekkhaṇasammasanakāle, parittārammaṇikakiriyābhiññānaṃ parikammādikāle, hasituppādassa dānādiṃ paccavekkhitvā tussanakāle, manodvārāvajjanassa pana kāmāvacarakusalārammaṇikajavanānaṃ purecārikakāle ca ārammaṇaṃ hotīti evaṃ kāmāvacarakusalaṃ channaṃ rāsīnaṃ ārammaṇaṃ hoti.

342. **Tato**ti yathāvuttarāsito. Tenāha **‘‘pañcannaṃ pana rāsīna’’**nti. Ettha ca kiriyacittesu hasituppādo na sambhavati ekantaparittārammaṇattā. Tattha kāmāvacarakusalassa tāva sekhaputhujjanānaṃ jhānapaccavekkhaṇasammasanakāle, rūpāvacarakusalārammaṇikaabhiññānaṃ parikammādikāle, akusalassa vuttanayena parāmasanādikāle, abhiññāsu kusalābhiññāya sekhaputhujjanānaṃ attanā, parehi vā atītabhave uppāditajhānānussaraṇakāle, paresaṃ rūpāvacaracittaparicchindanakāle, ‘‘iminā kammena imasmiṃ brahmaloke nibbattissatī’’ti jānanakāle ca ‘‘anāgate jhānaṃ bhāvessatī’’ti vā jānanakāle, kiriyābhiññāya ca khīṇāsavānaṃ

yathāvuttavasena pavattikāle ca navavidhassa pana kiriyacittassa khīṇāsavānaṃ heṭṭhā vuttanayena rūpāvacarakusalapaccavekkhaṇakāleti evaṃ rūpāvacarakusalaṃ pañcannaṃ rāsīnaṃ ārammaṇaṃ hoti.

343-7. Āruppakusalañcāpi ārammaṇapaccayo hotīti sambandho. **Tebhūmakakusalassā**ti sabbassa kāmāvacarakusalassa, rūpāvacarakusalesu kusalābhiññāya, arūpāvacarakusalesu dutiyacatutthakusalassa cāti imassa tebhūmakakusalassa. Esa nayo **''tebhūmakakriyassā''**ti etthāpi. ''Catutthadūna''nti vā ''catutthadutiyāna''nti vā vattabbe gāthābandhavasena vibhattiyā, savibhattissa vā tiya-saddassa lopaṃ katvā **''catutthadū''**ti vuttaṃ. **Imesaṃ…pe… paccayo**ti kāmāvacarakusalassa, tāva abhiññākusalassa ca rūpāvacarārammaṇesu vuttanayena dutiyacatutthāruppassa paṭhamatatiyavasenāti evaṃ tebhūmakakusalassa tathā sekhaputhujjanakāle attano santānagatassa, parasantānagatassa vā āruppakusalassa pajānanakāle kāmāvacararūpāvacarakiriyacittassa sekhaputhujjanakāleyeva attanā nibbattitaṃ paṭhamatatiyāruppaṃ ārabbha khīṇāsavakāle dutiyacatutthāruppanibbattane arūpakiriyacittassāti evaṃ tebhūmakakiriyassa heṭṭhā vuttanayeneva akusalassa, catutthadutiyānañca arūpāvacaravipākānanti evametesaṃ aṭṭhannaṃ rāsīnaṃ arūpakusalamārammaṇaṃ hoti.

Paricchijja gāhikāya taṇhāya āpannanti pariyāpannaṃ, tebhūmakadhammajātaṃ, na pariyāpannanti apariyāpannaṃ, tadeva puññañcāti **apariyāpannapuññaṃ**. Kāmāvacaratopi kusalassa kiriyassāti sambandho. **Rūpato**ti rūpāvacarato. **Catunnaṃ…pe… sadā**ti sekhānaṃ maggapaccavekkhaṇakāle maggārammaṇikakusalābhiññāya parikammādikāle ñāṇasampayuttakusalassa, khīṇāsavānaṃ maggapaccavekkhaṇakāle maggārammaṇikakiriyābhiññāya ca parikammakāle ñāṇasampayuttakiriyacittassa, tesaṃ tesaṃ javanānaṃ purecaravasena pavattikāle manodvārāvajjanassa, sekhānaṃ attano, paresaṃ vā maggajānanakāle abhiññādvayassāti evametesaṃ catunnaṃ rāsīnaṃ apariyāpannakusalamārammaṇaṃ hoti.

Tathevākusalaṃ…pe… īritanti sekhānaṃ pahīnāvasiṭṭhakilesapaccavekkhaṇakāle, sekhaputhujjanānaṃ attano, paresaṃ vā santānappavattākusalasammasanakāle, akusalārammaṇikakusalābhiññāya parikammādikāle kāmāvacarakusalassa, attano, paresaṃ vā pavattaakusalānussaraṇādīsu rūpāvacarakusalassa, khīṇāsavānaṃ pahīnakilesapaccavekkhaṇaaññasantānagataakusalasammasanādikāle, pahīnakilesapaccavekkhaṇena tussanakāle, sabbesampi taṃtaṃjavanānaṃ purecarakāle ca kāmāvacarakiriyacittassa, kusalābhiññāya vuttanayena rūpāvacarakiriyacittassa, parāmāsaassādanābhinandanādivasena pavattiyaṃ akusalassa, uddhaccarahitakammārammaṇavasena akusalavipākasantīraṇassa, kāmāvacarajavanānaṃ anussaraṇakāle sabbampi ekādasatadārammaṇavipākassāti evaṃ kāmāvacaravipākānanti evametesaṃ channaṃ rāsīnaṃ akusalamārammaṇaṃ hoti.

348-56. **Vipākārammaṇaṃ…pe… paccayo**ti sekhaputhujjanānaṃ vipākasammasanādikāle kāmāvacarakusalassa, vipākakkhandhānussaraṇādīsu rūpāvacarakusalassa, vuttanayeneva khīṇāsavānaṃ vipākasammasanādikāle, puthujjanakāle aniṭṭhavipākābhāvaṃ ārabbha tussanakāle, yathāvuttajavanānaṃ purecarakāle kāmāvacarakiriyacittassa, kusalesu vuttanayeneva rūpāvacarakiriyacittassa, vipākaṃ ārabbha tadārammaṇappavattiyaṃ vipākārammaṇikakammunā paṭisandhiṃ gaṇhantassa kammanimittavasena pavattiyañca kāmāvacaravipākassa, assādanābhinandanaparāmāsādivasena pavattiyaṃ akusalassāti evametesaṃ channaṃ rāsīnaṃ kāmāvacaravipākamārammaṇapaccayo hotīti. Rūpāvacaravipākārammaṇepi imināva nayena yojanā kātabbā. Kevalañhi taṃ kāmāvacaravipākānaṃ kiriyacittesu ca hasituppādassārammaṇaṃ na hotīti ayamettha viseso. Lokuttaravipākassa kāmāvacarakusalakiriyānamārammaṇakkamo appamāṇārammaṇaniddese vuttanayena veditabbo.

Kāmāvacarakiriyacittassa kāmāvacarakusalādīnaṃ channaṃ rāsīnamārammaṇakkamo kusalārammaṇe vuttasadisova. Kevalañhi ettha yadetaṃ khīṇāsavasantānasseva niyataṃ navavidhaṃ kiriyacittaṃ, taṃ parasantānappavattakusalākusalassa, sasantāneva sekhaputhujjanakāle anāgatārammaṇikaabhiññāya parikammādivasappavattakusalassa ārammaṇaṃ hoti. Vipākesu ca paṭisandhibhavaṅgacutisaṅkhātānaṃ vipākānaṃ kammārammaṇavasena ārammaṇaṃ na hotīti ayameva viseso.

Rūpāvacarakiriyacittassa pañcannaṃ rāsīnaṃ ārammaṇakkamo kusalārammaṇe vuttasadisova. Visesopi kāmāvacarakiriyārammaṇe vuttanayeneva veditabbo. Āruppakiriyacittassāpi tesaṃ pañcannaṃ rāsīnaṃ gocarabhāvo vuttasadisova. Āruppakiriyassa pana paṭhamatatiyaṃ dutiyacatutthasseva gocaro hoti.

357-8. Evaṃ rūpanibbānavajjitamārammaṇaṃ dassetvā idāni rūpārammaṇaṃ, nibbānārammaṇañca dassetuṃ **''rūpaṃ catusamuṭṭhāna''**ntiādi āraddhaṃ. **Rūpa**nti aṭṭhavīsatividho bhūtopādāyabhedabhinno rūpakkhandho. Kiñcāpi na sabbameva rūpaṃ paccekaṃ catusamuṭṭhānaṃ, samudito pana rūpakkhandho catūhi eva samuṭṭhānehi samuṭṭhātīti katvā vuttaṃ **''catusamuṭṭhāna''**nti. **Kāmapākakiriyassā**ti kāmāvacaravipākassa, kāmāvacarakiriyacittassa ca, tattha ca kāmāvacarakusalassa tāva vaṇṇadānādipuññakiriyakāle, vaṇṇādīnaṃ aniccādivasena sammasanakāle, abhiññāya parikammādikāle, akusalassa assādanābhinandanaparāmāsādikāle,

abhiññādvayassa iddhividhabhūtassa suvaṇṇadubbaṇṇādirūpanimmānakāle, pubbenivāsānussatibhūtassa ‘‘purimabhave evaṃvaṇṇo ahosi’’ntiādinā anussaraṇakāle, dibbacakkhubhūtassa cavamānaupapajjamānasattānaṃ vaṇṇadassanakāle, dibbasotabhūtassa saddasavanakāle, anāgataṃsañāṇabhūtassa ‘‘anāgate evaṃvaṇṇo bhavissāmī’’tiādinā jānanakāle, kāmāvacaravipākesu dvipañcaviññāṇasampaṭicchanadvayassa yathāyogaṃ rūpādivijānanakāle, sukhasantīraṇassa santīraṇatadārammaṇakāle, upekkhāsantīraṇadvayassa santīraṇatadārammaṇakammanimittagatinimittārammaṇakāle, sahetukavipākassa kammanimittagatinimittārammaṇakāle, tadārammaṇakāle ca, kāmāvacarakiriyāsu pana kusale vuttanayānusārena aṭṭhamahākiriyacittassa, ‘‘evarūpaṃ vaṇṇādimadāsi’’nti tussanakāle hasituppādassa, pañcadvāramanodvāresu voṭṭhabbanāvajjanakāle manodvārāvajjanassa, pañcadvāre āvajjanakāle pañcadvārāvajjanassa ca ārammaṇaṃ hotīti evaṃ catusamuṭṭhānikaṃ rūpaṃ channaṃ rāsīnamārammaṇaṃ hoti.

359-60. Nibbānaṃ pana gotrabhuvodānakāle, nibbānārammaṇikaabhiññāya parikammādikāle ca kāmāvacaratihetukakusalassa, atītabhave sacchikatanirodhānussaraṇakaālādīsu rūpāvacarakusalassa, vuttanayeneva kāmarūpāvacarakiriyacittassa, maggaṭṭhānaṃ tadanantaraphalavaḷañjanaphalakālesu apariyāpannakusalavipākassa cāti evaṃ channaṃ rāsīnaṃ ārammaṇaṃ hotīti dassetuṃ **‘‘nibbānārammaṇa’’**ntiādi vuttaṃ. **Ubhayassā**ti kāmāvacararūpāvacaravasena duvidhassa.

361-2. **Nānappakāraka**nti dvādasamaparicchede vakkhamānanayena nānāvidhappakāraṃ. **Navannaṃ…pe… paccayo**ti kāmāvacarakusalassa, akusalassa, hasituppādamanodhātuvajjitakāmāvacarakiriyacittānañceva dvinnaṃ abhiññācittānañca sabbāpi paññatti, rūpāvacarakusalavipākakiriyānaṃ kasiṇanimittādikā, paṭhamāruppakusalavipākakiriyānaṃ ākāsapaññatti, tatiyāruppakusalādīnaṃ tiṇṇaṃ abhāvapaññattīti evaṃ paññatti navannaṃ rāsīnaṃ ārammaṇapaccayo hotīti.

363-5. Evaṃ yo dhammo yassa dhammassa ārammaṇaṃ hoti, taṃ ekekuddhāravasena dassetvā idāni sabbe catubhūmakacittuppāde chahi ārammaṇehi yojetvā dassetuṃ **‘‘rūpārammaṇikā dve’’**tiādi gāthāttayaṃ vuttaṃ. Taṃ heṭṭhā vuttatthameva.

366-9. **‘‘Paṭhamāruppakusala’’**ntiādi pana heṭṭhā vuttanayampi arūpāvacarārammaṇesu arūpāvacaradhammānaṃ sekhāsekhavasena nānappakārato pavattiākāraṃ pakāsetuṃ vuttaṃ. **Kusalassā**ti sekhaputhujjanānaṃ dutiyāruppakusalassa. Vipākassa pana khīṇāsavānaṃ pavattamānassāpi ārammaṇaṃ hoti tassa purimabhave kammanimittārammaṇattā. Arūpabhave atisantabhāvena pavattamānaṃ bhavaṅgacittaṃ na bhāvanāya parisuddhaṃ upaṭṭhātīti āha **‘‘paṭhamāruppapāko’’**tiādi. Paṭhamaṃ tu kiriyacittaṃ puññassa dutiyāruppacetaso ārammaṇaṃ na hoti, vipākassa dutiyāruppacetaso ārammaṇaṃ na hotīti sambandho. Tattha khīṇāsavakāle kassaci kusalassa abhāvato **‘‘na puññassā’’**ti vuttaṃ. Ākāsānañcāyatanakiriyāsamaṅgissa viññāṇañcāyatanavipākacittaṃ na pavattatīti **‘‘na pākassā’’**ti vuttaṃ. Khīṇāsavassa diṭṭhadhammasukhavihāratthaṃ, nirodhasamāpajjanatthañca samāpattiyo samāpajjantassa paṭhamāruppakiriyacittaṃ dutiyassa ārammaṇaṃ hotīti āha **‘‘paṭhamaṃ tu kriyācitta’’**ntiādi.

370-3. ‘‘Dvidhā’’ti ca vatvā tameva duvidhataṃ, tividhatañca dassetuṃ **‘‘kusalaṃ kusalassā’’**ti, **‘‘kriyassāpi kriyā hotī’’**ti ca ādi vuttaṃ. Taṃ vuttanayameva. **Evameva …pe… siyā**ti paṭhamāruppacitte vuttanayena sekhaputhujjanānaṃ dvidhā, khīṇāsavānañca tidhā ārammaṇaṃ bhavatīti attho.

374-5. **Yaṃ yaṃ gocaraṃ ārabbhā**ti rūpārūpanibbānapaññattīsu yaṃ yaṃ gocaraṃ ārabbha. **Ye ye**ti arūpadhammā. **Yo naro**ti yo gahaṭṭho, pabbajito vā māṇavo. **Kirā**ti anumatiyaṃ. Tassa ‘‘uttaratevā’’ti iminā sambandho. **Pāra**nti avasānaṃ. Taṃ imassa paramanipuṇagambhīranayasamaṅgitāya yāthāvato otarantehi akasirena tarituṃ asakkuṇeyyattā duppāpuṇeyyanti katvā āha **‘‘duttara’’**nti. **Uttara**nti uttamaṃ. Abhidhammāvatārassa hi uttamatāya tadekadesabhūtapārampi uttamameva hoti. **So**ti so samuttiṇṇābhidhammāvatārapāro naro. **Uttarateva,** na pana na sakkoti taṃ uttaritunti attho.

Iti abhidhammatthavikāsiniyā nāma

Abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanāya

Ārammaṇavibhāganiddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

7. Sattamo paricchedo

Vipākacittappavattiniddesavaṇṇanā

376. **Anantañāṇenā**ti anantārammaṇe pavattañāṇena. **Niraṅgaṇenā**ti ettha rāgādayo akusalā aṅganti etehi taṃsamaṅgino puggalā nihīnabhāvaṃ gacchantīti **aṅgaṇā**ti vuccanti. Yathāha –

‘‘Rāgo aṅgaṇaṃ, doso aṅgaṇaṃ, moho aṅgaṇaṃ, pāpakānaṃ kho, āvuso, akusalānaṃ icchāvacarānaṃ adhivacanaṃ yadidaṃ aṅgaṇa’’nti ca ādi (vibha. 924).

Attano santāne sīlādiguṇe esī gavesīti guṇesī, tena **guṇesinā**. Karuṇāyaṃ niyutto, sā assa atthīti vā kāruṇiko, tena **kāruṇikena**. Ettha ca ‘‘anantañāṇenā’’ti iminā bhagavato sabbaññubhāvamāha, ‘‘niraṅgaṇenā’’ti khīṇāsavabhāvaṃ, ‘‘guṇesinā’’ti pubbacariyaṃ, ‘‘kāruṇikenā’’ti mahākaruṇāsamaṅgibhāvaṃ. Ettakena pana thomanena bhagavato vipākadesanāya niyyānikādibhāvaṃ dīpeti. Asabbaññunā hi desitaṃ aniyyānikaṃ hoti, akhīṇāsavena desitaṃ na pākaṭaṃ, apuññavatā desitaṃ nappatiṭṭhāti, akāruṇikena vuttaṃ sukhadāyakaṃ na hoti. Bhagavato pana sabbaññubhāvato tena desitaṃ niyyānikaṃ, khīṇāsavattā pākaṭaṃ, puññavantatāya patiṭṭhāti, mahākaruṇāsamaṅgitāya sukhadāyakanti. **Cittappabhava**nti vipākacittānaṃ uppattiṃ.

377-86. Idāni vipākakathāya mātikāvasena aṭṭhakathāya ṭhapite dasappakāre dassetuṃ **‘‘ekūnatiṃsa kammānī’’**tiādi vuttaṃ. Tattha yathāraddhāya vipākakathāya mūlakāraṇabhāvato **‘‘ekūnatiṃsa kammānī’’**ti paṭhamaṃ kammavavatthānaṃ kataṃ. Kamme pana kathite vipākakathāya adhiṭṭhānabhūtā vipākāpi kathetabbāti **‘‘pākā dvattiṃsa dassitā’’**ti dutiyaṃ vipākavavatthānaṃ kataṃ. Kammavipākānañca advāresu adissanato **‘‘tīsu… pe… dissare’’**ti tatiyaṃ kammadvāravipākadvārā vuttā. Kammavipākānaṃ vacanappasaṅgeyeva ekasseva kammassa taṃ taṃ paccayamāgamma anekaphalanipphādanaṃ dassetuṃ **‘‘kusalaṃ…pe… vividhaṃ phala’’**nti catutthaṃ kāmāvacarakusalassa pavattipaṭisandhīsu nānāphalanipphādanaṃ vuttaṃ. Evaṃ vutte pana pavattipaṭisandhīnaṃ labbhamānavipākavasena vuttabhāvaṃ ajānantā –

‘‘Tasseva kammassa vipākāvasesenā’’ti;
‘‘Ekaṃ pupphaṃ cajitvāna, asītikappakoṭiyo;
Duggatiṃ nābhijānāmī’’ti. ca –

Evamādivacanassa byañjanacchāyāya atthaṃ gahetvā dinnapaṭisandhikāyapi cetanāya puna paṭisandhidānaṃ maññeyyunti **‘‘ekāya…pe… pakāsitā’’**ti pañcamaṃ ekena kammena ekissāyeva paṭisandhiyā nibbattanaṃ vuttaṃ. Ekasmiṃ bhave nānākammassa vipākappavattiṃ suṇantā ‘‘disvā kumāraṃ satapuññalakkhaṇa’’ntiādivacanassa atthaṃ ajānantā ‘‘nānākammena ekāva paṭisandhi hotī’’ti cinteyyunti **‘‘nānā…pe… paṭisandhiyo’’**ti chaṭṭhaṃ nānākammassa nānāpaṭisandhidānaṃ vuttaṃ. Tathā vipaccantassa ca ekassa kammassa soḷasa vipākāni dvādasamaggo ahetukaṭṭhakampīti ayaṃ vipākavibhāgo hetubhedavasena hotīti dassanatthaṃ **‘‘tihetukaṃ…pe… na ca hoti tihetukā’’**ti sattamaṃ aṭṭhakathāya āgatahetukittanaṃ dassitaṃ. Taṃ pana hetukittanaṃ ekekassa kammassa vipākavibhāgadassanatthanti. Idāni **tipiṭakacūḷanāga**ttherassa, **moravāpivāsimahādatta**ttherassa, **tipiṭakamahādhammarakkhita**ttherassāti tiṇṇaṃ therānaṃ vādesu ‘‘ekāya cetanāya dvādasa vipākāni ettheva dasakamaggo ahetukaṭṭhakampī’’ti āgatassa dutiyattheravādassa, ‘‘ekāya cetanāya dasa vipākāni ettheva ahetukaṭṭhakampī’’ti āgatassa tatiyattherassa vādassa ca na sammāpatiṭṭhitattā suppatiṭṭhitassa paṭhamattheravādassa vasena dassetuṃ vipākesu asaṅkhārasasaṅkhāravidhānaṃ paccayabalena hoti, no kammabalenāti dīpanatthaṃ aṭṭhamaṃ, **‘‘asaṅkhārasasaṅkhāra’’**ntiādinā kammena saha asamānampi katvā saṅkhārabhedo vutto. Kammassa somanassupekkhāsahagatabhāvepi ārammaṇavaseneva vipākavedanāya parivattanaṃ dassetuṃ **‘‘ārammaṇena…pe… parivattana’’**nti navamaṃ ārammaṇena vedanāparivattanaṃ vuttaṃ. Kammavasena ceva ārammaṇavasena ca aniyatassa tadārammaṇassa javanavasena niyamadassanatthaṃ **‘‘tadārammaṇa…pe… niyāmita’’**nti dasamaṃ javanena tadārammaṇaniyamo vuttoti.

Ekūnatiṃsa kammānīti kusalākusalavasena vīsati parittāni, nava mahaggatānīti ekūnatiṃsa kammāni. Yasmā panesā vaṭṭavasena vipākakathā, tasmā lokuttarakusalaṃ vajjetvā ekūnatiṃseva kammāni vuttāni. Evaṃ **‘‘pākā dvattiṃsā’’**ti etthāpi tevīsati parittā, nava mahaggatāti pākā dvattiṃsa. **Tīsu dvāresū**ti kāyavacīmanodvāravasena tīsu kammadvāresu. Kammadvāravavatthānaṃ heṭṭhā saṅkhepato dassitameva. Vitthārato panetaṃ **aṭṭhasāliniyā** dhammasaṅgahaṭṭhakathāya (dha. sa. aṭṭha. 1 kāyakammadvāra), taṃsaṃvaṇṇanādito ca gahetabbaṃ. Kāmaṃ kammānipi chasu dvāresu pavattanti, pañcadvārappavattāni pana avipākāni, manodvāradvārattayavasena bhinnānaṃ vipākadāyakānameva saṅgaṇhanatthaṃ ‘‘tīsu dvāresū’’ti vuttaṃ. **Chasū**ti cakkhudvārādīni pañca, manodvārañcāti chasu vipākadvāresu.

Taṃ taṃ paccayamāgammāti kālasampadādikaṃ taṃ taṃ paccayamāgamma. Tenāhu porāṇā –

> ‘‘Kālopadhippayogānaṃ, gatiyā ca yathārahaṃ;
> Sampattiñca vipattiñca, kammamāgamma paccatī’’ti.

Atha vā **taṃ taṃ paccaya**nti somanassādihetubhūtaṃ taṃ taṃ sahakāripaccayaṃ. **Vividhaṃ phala**nti somanassupekkhāsahagatasahetukāhetukaasaṅkhārasasaṅkhāravasena nānappakāraphalaṃ. **Ekāya cetanāyā**ti upapajjavedanīyabhūtāya, aparāpariyavedanīyabhūtāya vā ekāya cetanāya. Diṭṭhadhammavedanīyabhūtā pana pavattivipākameva nibbatteti, no paṭisandhiṃ.

Kiñcāpi **‘‘tihetuka’’**nti avisesena vuttaṃ, ukkaṭṭhameva pana tihetukakammaṃ tihetukavipākaṃ deti, tathā duhetukampi ukkaṭṭhameva duhetukavipākaṃ deti. Omakaṃ pana tihetukakammaṃ duhetukukkaṭṭhasadisaṃ, duhetukāhetukameva vipākaṃ deti. Tathā duhetukampi ahetukameva vipākaṃ detīti. Ukkaṭṭhomakavibhāgo ca panesa kusalākusalaparivāralābhato, āsevanavippaṭisārappavattiyā vā daṭṭhabbo. Yañhi kammaṃ attano pavattikāle purimapacchābhāgappavattehi kusaladhammehi parivāritaṃ, pacchā vā āsevanalābhena samudāciṇṇaṃ, taṃ ukkaṭṭhaṃ. Yaṃ pana karaṇakāle akusaladhammehi parivāritaṃ, pacchā vā ‘‘dukkaṭaṃ mayā’’ti vippaṭisāruppādanena paribhāvitaṃ, taṃ omakaṃ nāma hoti.

Athettha yathāvuttavidhānaṃ kiṃ paṭisandhipavattīnaṃ avisesena, udāhu pavattivasenevāti ce? Pavattivaseneva, paṭisandhiyaṃ pana ayaṃ visesoti dassento āha **‘‘tihetukenā’’**tiādi. Etthāpi tihetukukkaṭṭhakammeneva tihetukapaṭisandhi hoti, omakena pana duhetukukkaṭṭhena ca duhetukā paṭisandhi, duhetukomakena pana ahetukāvāti ayaṃ viseso veditabbo. Yasmā panettha ñāṇaṃ jaccandhādivipattinimittassa mohassa, sabbākusalassa vā paṭipakkhaṃ, tasmā taṃsampayuttaṃ kammaṃ jaccandhādivipattipaccayaṃ na hotīti tihetukaṃ atidubbalampi samānaṃ duhetukapaṭisandhimeva ākaḍḍhati, nāhetukanti āha **‘‘na ca hoti ahetukā’’**ti. Yasmā **paṭisambhidāmagge** sugatiyaṃ jaccandhabadhirādivipattiyā ahetukūpapattiṃ vajjetvā gatisampattiyā ahetukūpapattiṃ dassentena dhammasenāpatinā –

> ‘‘Gatisampattiyā ñāṇasampayutte aṭṭhannaṃ hetūnaṃ paccayā upapatti hoti, gatisampattiyā ñāṇasampayutte katamesaṃ aṭṭhannaṃ hetūnaṃ paccayā upapatti hoti? Kusalassa kammassa javanakkhaṇe tayo hetū kusalā tasmiṃ khaṇe jātacetanāya sahajātapaccayā honti, tena vuccati kusalamūlapaccayāpi saṅkhārā. Nikantikkhaṇe dve hetū akusalā tasmiṃ khaṇe jātacetanāya sahajātapaccayā honti, tena vuccati akusalamūlapaccayāpi saṅkhārā. Paṭisandhikkhaṇe tayo hetū abyākatā tasmiṃ khaṇe jātacetanāya sahajātapaccayā honti, tena vuccati nāmarūpapaccayāpi viññāṇaṃ, viññāṇapaccayāpi nāmarūpa’’nti (paṭi. ma. 1.231-232) –

Evaṃ javanakkhaṇe tiṇṇaṃ hetūnaṃ paccayā ñāṇasampayuttavipākuppatti vuttā, na pana ‘‘javanakkhaṇe dvinnaṃ hetūnaṃ paccayā’’ti, tasmā tihetukakammeneva tihetukapaṭisandhi hoti, na duhetukenāti āha **‘‘duhetukena…pe… na ca hoti tihetukā’’**ti. Yadi hi duhetukakammena tihetukapaṭisandhi siyā, yathā ‘‘aṭṭhannaṃ hetūnaṃ paccayā upapatti hotī’’ti vatvā tassa vibhaṅgo kato, evaṃ ‘‘gatisampattiyā ñāṇasampayutte sattannaṃ hetūnaṃ paccayā upapatti hoti. Gatisampattiyā ñāṇasampayutte katamesaṃ sattannaṃ hetūnaṃ paccayā upapatti hoti? Kusalassa kammassa javanakkhaṇe dve hetū kusalā tasmiṃ khaṇe…pe… saṅkhārā, nikantikkhaṇe dve hetū akusalā tasmiṃ khaṇe…pe… saṅkhārā, paṭisandhikkhaṇe tayo hetū abyākatā tasmiṃ khaṇe…pe… nāmarūpa’’nti sattannaṃ hetūnaṃ paccayā ñāṇasampayuttūpapattiṃ vatvā tassa vibhaṅgo kātabbo siyā, na ca panevaṃ atthi, tasmā viññāyati ‘‘duhetukakammena tihetukapaṭisandhi na hotī’’ti.

Yadi evaṃ –

> ‘‘Gatisampattiyā ñāṇavippayutte channaṃ hetūnaṃ paccayā upapatti hoti. Gatisampattiyā ñāṇavippayutte katamesaṃ…pe… hoti? Kusalassa kammassa javanakkhaṇe dve hetū kusalā tasmiṃ khaṇe…pe… saṅkhārā. Nikantikkhaṇe dve hetū akusalā tasmiṃ khaṇe…pe… saṅkhārā. Paṭisandhikkhaṇe dve hetū abyākatā tasmiṃ khaṇe…pe… nāmarūpa’’nti –

Evaṃ duhetukakammena duhetukūpapattiṃ uddharitvā ‘‘gatisampattiyā ñāṇavippayutte sattannaṃ hetūnaṃ paccayā upapatti hoti. Gatisampattiyā ñāṇavippayutte katamesaṃ sattannaṃ hetūnaṃ paccayā upapatti hoti? Kusalassa kammassa javanakkhaṇe tayo hetū kusalā tasmiṃ khaṇe…pe… saṅkhārā. Nikantikkhaṇe dve hetū akusalā tasmiṃ khaṇe…pe… saṅkhārā. Paṭisandhikkhaṇe dve hetū abyākatā tasmiṃ khaṇe…pe… nāmarūpa’’nti evaṃ tihetukakammena duhetukapaṭisandhiyāpi anuddhaṭattā sāpi na hotīti ce? No na hoti, duhetukomakakammena ahetukapaṭisandhiyā viya tihetukomakena duhetukapaṭisandhiyāva dātabbattā, kammasarikkhakavipākadassanatthaṃ pana mahātherena pāṭho sāvaseso kato.

Yadi evaṃ purimavuttehi idaṃ samānaṃ kammasarikkhakatābhāvatoti duhetukakammena tihetukapaṭisandhi na uddhaṭā, na pana alabbhanatoti? Taṃ na, akusalakammassa alobhasampayogābhāvato, alobhaphaluppādane viya ñāṇavippayuttassa ñāṇaphaluppādane asamatthabhāvato. Paññābalasampayogato hi taṃñāṇaphaluppādane samatthaṃ hoti.

Etthāha – kiṃ panetaṃ kammameva paṭisandhiṃ dentaṃ attanā sadisavedanameva deti, udāhu visadisavedanampīti? Duhetukomakameva visadisavedanaṃ deti, itaraṃ pana sadisavedanameva. Tathā hi **papañcasūdaniyā** majjhimaṭṭhakathāya mahākammavibhaṅgasutte sukhavedanīyādikammavaṇṇanāya –

> ‘‘Kāmāvacarakusalato somanassasahagatacittasampayuttā catasso cetanā, rūpāvacarakusalato catukkajjhānacetanāti evaṃ paṭisandhipavattesu sukhavedanāya jananato sukhavedanīyaṃ kammaṃ nāma. Kāmāvacarañcettha paṭisandhiyaṃyeva ekantena sukhaṃ janeti, pavatte pana iṭṭhamajjhattārammaṇe adukkhamasukhampi.
>
> ‘‘Akusalacetanā pavatte kāyadvārappavattadukkhassa jananato dukkhavedanīyaṃ kammaṃ nāma.
>
> ‘‘Kāmāvacarakusalato pana upekkhāsahagatacittasampayuttā catasso cetanā, rūpāvacarakusalato catutthajjhānacetanāti evaṃ paṭisandhipavattesu tatiyavedanāya jananato adukkhamasukhavedanīyaṃ kammaṃ nāma. Ettha ca ‘‘kāmāvacaraṃ paṭisandhiyaṃyeva ekantena adukkhamasukhaṃ janeti, pavatte iṭṭhārammaṇe sukhampī’’ti (ma. ni. aṭṭha. 3.300) –

Vuttaṃ. Nanu ca ‘‘ārammaṇena hoteva, vedanāparivattana’’nti vacanato ārammaṇavasena vedanāniyamo hoti, na ca somanassasahagatakammena paṭisandhiṃ gaṇhantassa iṭṭhārammaṇameva kammanimittādikamāpāthamāgacchatīti niyamo atthi, upekkhāsahagatakammena vā iṭṭhamajjhattārammaṇanti na sakkā vattuṃ, tasmā kathaṃ kammavaseneva vedanāniyamoti? Vuccate – iṭṭhādiārammaṇampi āpāthamāgacchantaṃ kammabaleneva āgacchatīti somanassasahagatakammena paṭisandhiggahaṇakāle tassa balena iṭṭhārammaṇamāpāthamāgacchati, upekkhāsahagatakammena iṭṭhamajjhattārammaṇanti na na sakkā vattuṃ, tasmā kammavasena paṭisandhiyā ārammaṇaniyamo, ārammaṇavasena vedanāniyamoti. Apica ‘‘ārammaṇena hoteva, vedanāparivattana’’nti idaṃ tadārammaṇaṃ sandhāya vuttanti na tena paṭisandhiyā kammasarikkhakavedanābhāvo paṭikkhipituṃ sakkā, duhetukomakaṃ pana somanassasahagatampi attano nihīnatāya duhetukaphaluppādane asamatthattā, ahetukāya ca attanā sadisavedanāya paṭisandhiyā asambhavato upekkhāsahagatapaṭisandhiyā anurūpato iṭṭhamajjhattārammaṇamupaṭṭhapetvā tadārammaṇaṃ upekkhāsahagatameva paṭisandhiṃ deti.

Nanu ca ‘‘pacchimabhavikamahābodhisattānaṃ mettāpubbabhāgaṃ somanassakammaṃ paṭisandhiṃ detī’’ti **aṭṭhakathāsu** vuttaṃ, mahāsivatthero ca upekkhāsahagatañāṇasampayuttaasaṅkhārikavipākacittena paṭisandhiṃ icchati. Vuttañhi tena ‘‘somanassasahagatato upekkhāsahagataṃ balavataraṃ, tena paṭisandhiṃ gaṇhanti, tena gahitapaṭisandhikā hi mahajjhāsayā honti tipiṭakacūḷanāgatthero viyā’’ti, tasmā somanassasahagatakusalato upekkhāsahagatapaṭisandhipi labbhati yathā ca, evaṃ tathā upekkhāsahagatato somanassasahagatāpīti kathaṃ kammasadisavedanā paṭisandhīti? Etthāpi ca kammampi upekkhāsahagatamevāti therassa adhippāyo siyāti sakkā vattuṃ. Apicāyaṃ vādo mahāaṭṭhakathāyaṃ paṭikkhittova. Tathā hi vuttaṃ saṅgahakārehi ‘‘aṭṭhakathāyaṃ pana ayaṃ therassa manoratho, natthi eta’’nti paṭikkhipitvā sabbaññubodhisattānaṃ hitūpacāro balavā hoti, tasmā mettāpubbabhāgakāmāvacarakusalavipākasomanassasahagatatihetukaasaṅkhārikacittena paṭisandhiṃ gaṇhantīti vuttanti, tasmā paṭikkhittavādaṃ gahetvā na sakkā aṭṭhakathāvacanaṃ cāletunti sampaṭicchitabbamevetaṃ kammasadisavedanā paṭisandhīti. Asampaṭicchantehi vā aṭṭhakathāya adhippāyo sādhukaṃ kathetabboti.

Asaṅkhāranti asaṅkhārikakammaṃ. Asaṅkhāraṃ sasaṅkhārampi phalaṃ detīti sambandho.

Ārammaṇenāti iṭṭhādiārammaṇena. **Vedanāparivattana**nti tassa tassa ārammaṇassa anurūpato somanassādivedanāya parivattanaṃ, kusalavipākasantīraṇatadārammaṇāni sandhāya cetaṃ vuttaṃ. Tāni hi iṭṭhārammaṇe somanassasahagatāni, iṭṭhamajjhatte upekkhāsahagatāni. Akusalavipākaṃ pana santīraṇatadārammaṇaṃ aniṭṭhe, aniṭṭhamajjhatte ca ārammaṇe upekkhāsahagatameva. Na hi tassa ārammaṇavasena vedanābhedo atthi, heṭṭhā vuttanayena dvīsupi upekkhāsahagatameva. Dvipañcaviññāṇasampaṭicchanesu ca ṭhapetvā kāyaviññāṇadvayaṃ sesāni iṭṭhādīsu sabbattha heṭṭhā vuttakāraṇavaseneva upekkhāsahagatāni, tathā kāyaviññāṇaṃ iṭṭhādīsu sukhasahagataṃ, aniṭṭhādīsu dukkhasahagatanti. Javanena niyamitaṃ aṭṭhakathāyanti adhippāyo. Hetuniyamanameva cettha javanavasena hoti vedanābhedassa ārammaṇeneva, saṅkhārabhedassa ca paccayavaseneva niyamitattā. Ettha ca akusalavipākānaṃ vibhāgābhāvato kusalavipākatadārammaṇānameva ārammaṇajavanapaccayavasena niyamanaṃ hoti. Taṃ pana sarūpato evaṃ veditabbaṃ – tihetukukkaṭṭhakammena hi tadārammaṇaṃ pavattamānaṃ kammavasena niyamābhāvato sabbesupi kusalavipākatadārammaṇesu sampattesu ārammaṇajavanapaccayavasena,

ārammaṇajavanavaseneva vā niyataṃ ekameva uppajjati. Kathaṃ? Tadārammaṇesu hi ārammaṇavasena vedanāniyamo hoti, javanavasena hetuniyamo, paccayavasena saṅkhāraniyamo. Ahetukesu pana saṅkhārabhedābhāvato paccayavasena niyamanaṃ natthi. Tattha ārammaṇena vedanāniyamanaṃ heṭṭhā vuttanayena veditabbaṃ. Javanavasena hetuniyamane pana kammasarikkhakahetuvasena tihetukāni duhetukāni ahetukānīti tīṇi javanāni veditabbāni. Tattha kammasarikkhakahetuvasena tihetukajavanāni nāma kāmāvacarakusalakiriyāsu ñāṇasampayuttajavanāni, duhetukajavanāni nāma ñāṇavippayuttajavanāni, ahetukāni nāma akusalajavanāni ceva kiriyāhetukajavanañca. Akusalajavanānipi hi kusalakammasarikkhakahetuvasena ahetukāni kusalahetūnaṃ tesu abhāvato.

Tattha kammassa javanasadisatadārammaṇābhinipphādanasāmatthiye sati tihetukajavane javite tihetukatadārammaṇaṃ hoti, duhetukajavane javite duhetukatadārammaṇaṃ, ahetukajavane javite ahetukatadārammaṇaṃ hotīti. Evaṃ javanavasena hetuniyamanaṃ daṭṭhabbaṃ. Kathaṃ paccayavasena saṅkhāraniyamoti? Kālasampadādīnaṃ, utusampadādīnañca paccayānaṃ balavabhāve sati asaṅkhārikatadārammaṇaṃ hoti, dubbalabhāve sasaṅkhārikaṃ. Ahetukatadārammaṇassa pana paccayavasena niyamo natthi, tasmā yadi iṭṭhārammaṇaṃ hoti, tadā upekkhāsahagataṃ tadārammaṇaṃ paṭibāhitvā somanassasahagatatadārammaṇameva hoti. Somanassasahagatatadārammaṇesupi aniyamena ārammaṇavasena sabbesu sampattesu javanassa tihetukabhāve duhetukāhetuke paṭibāhitvā tihetukameva tadārammaṇaṃ hoti. Tihetukatadārammaṇesupi aniyamena javanavasena sabbesu sampattesu paccayassa balavabhāve sati sasaṅkhārikatadārammaṇaṃ paṭibāhitvā asaṅkhārikameva tadārammaṇaṃ hoti. Eteneva nayena sesaṃ tadārammaṇampi taṃtaṃjavanānurūpato niyamanaṃ daṭṭhabbaṃ.

Ahetukatadārammaṇaṃ pana paccayaṃ anapekkhitvā ārammaṇavasena ceva javanavasena ca niyamanaṃ hoti. Idamettha yebhuyyappavattivasena niyamanaṃ. Kadāci pana ārammaṇavasena, paccayavasena, paricitavasena ca tadārammaṇaniyamo hoti. Tattha ārammaṇavasena ceva paccayavasena ca niyamanaṃ heṭṭhā vuttanayameva. Paricitavasena pana niyamane yebhuyyena tihetukakusalappavattiyā tesu paricitassa kadāci duhetuke, ahetuke vā javane javite paricayavasena tihetukatadārammaṇameva hoti. Yebhuyyena ca duhetukajavanappavattiyā tattha paricitassa kadāci tihetuke, ahetuke vā javane javite paricayavasena duhetukatadārammaṇameva hoti. Tatheva akusalesu paricitassa kadāci tihetukaduhetukesupi javanesu javitesu paricayavasena ahetukatadārammaṇameva hotīti. Evañca katvā **paṭṭhāne** –

> ‘‘Kusalākusale niruddhe sahetuko vipāko tadārammaṇatā uppajjati, sahetuke khandhe aniccato dukkhato anattato vipassati, kusalākusale niruddhe ahetuko vipāko tadārammaṇatā uppajjatī’’ti –

Avisesena akusalajavanānantarampi sahetukatadārammaṇaṃ, tihetukajavanānantarañca ahetukatadārammaṇaṃ vuttaṃ. Tihetukomakena, pana duhetukukkaṭṭhena ca kammena tadārammaṇappavattiyaṃ kammassa tihetukavipākadāne asamatthatāya tihetukajavanepi javite duhetukatadārammaṇameva hoti. Sesaṃ vuttanayameva. Duhetukomakena pana kammena tadārammaṇappavattiyaṃ kammassa sahetukatadārammaṇanibbattane asamatthatāya sahetukajavanepi javite ahetukatadārammaṇameva hoti. Sesaṃ vuttanayameva.

387-91. **Tulyena pākacittenā**ti somanassasahagatañāṇasampayuttaasaṅkhārikena mahāvipākacittena. **Balavārammaṇe**ti atimahantārammaṇe. Catubbidhañhi ārammaṇaṃ atimahantaṃ mahantaṃ parittaṃ atiparittanti. Vuttañca –

> ‘‘Tathā hi visayaṃ āhu, catudhā ettha paṇḍitā;
> Mahantātimahantato, parittātiparittato’’ti.

Atimahantādibhāvo cassa āpāthagatakāle uppajjanakacittakkhaṇavasena veditabbo. Tathā hi āpāthagatakkhaṇato paṭṭhāya yāva soḷasacittakkhaṇā, tāva vijjamānāyukaārammaṇaṃ **atimahantaṃ** nāma. Pannarasacuddasacittakkhaṇāyukaṃ **mahantaṃ** nāma. Terasacittakkhaṇato paṭṭhāya aṭṭhacittakkhaṇāyukaṃ **parittaṃ** nāma. Tato paraṃ **atiparittaṃ** nāma. Tattha atimahantārammaṇe tadārammaṇapariyosānāni vīthicittāni uppajjanti. Mahante javanapariyosānāni, natthi tadārammaṇuppādo. Paritte javanampi na uppajjati, santīraṇānantaraṃ voṭṭhabbanameva dvattikkhattuṃ pavattati. Atiparitte bhavaṅgacalanamattameva. Kathaṃ? Atimahante hi ārammaṇe pañcadvāresu yathānurūpaṃ aññatarasmiṃ dvāre āpāthagate pasādaghaṭṭanānubhāvena hadayavatthusannissitā bhavaṅgasantati vocchijjati, vocchijjamānā ca sahasā na occhijjati. Yathā pana vegena dhāvanto puriso antarā ṭhātukāmopi ekadvepadavāre atikkamitvāva ṭhātuṃ sakkoti, na pana ṭhātukāmatāya saddhiṃyeva, evameva dīpasikhā viya, gaṅgāsoto viya, vegena javamānā bhavaṅgasantati antarā occhijjamānāpi pasādaghaṭṭanato paraṃ dvattikkhattuṃ uppajjitvāva occhijjati. Tattha paṭhamacittaṃ bhavaṅgasantatiyā calanākārena uppajjanato **bhavaṅgacalanaṃ** nāma, dutiyaṃ upacchijjanavasena uppajjanato **bhavaṅgupacchedo** nāma. **Calana**ñcettha visadisacittassa upanissayabhāvagamanaṃ. Vuttañca –

‘‘Ārammaṇantarāpāthe, dvikkhattuṃ calite mano;
Cittantarassa hetuttaṃ, yānaṃ calanamīrita’’nti.

Yadi evaṃ dutiyassapi taṃ atthīti tampi bhavaṅgacalanamicceva vattabbanti? Saccaṃ, bhavaṅgassa pana upacchijjanavasena pavattivisesaṃ gahetvā purimassa nāmato visadisanāmaṃ kātuṃ ‘‘bhavaṅgupacchedo’’ti vuccatīti. Nanu ca rūpādīhi pasāde ghaṭṭite pasādanissitasseva calanaṃ yuttaṃ, kathaṃ pana hadayavatthusannissitāya bhavaṅgasantatiyā calananti? Santativasena ekābaddhattā. Yathā hi bheriyā ekasmiṃ tale ṭhitasakkharāya makkhikāya nipannāya aparasmiṃ tale daṇḍādinā pahaṭe anukkamena bhericammavarattādīnaṃ calanena sakkharāya calitāya makkhikāya palāyanaṃ hoti, evameva rūpādimhi pasāde ghaṭṭite tannissayesu mahābhūtesu calitesu anukkamena taṃsambandhānaṃ sesarūpānampi calanena hadayavatthumhi calite tannissitassa bhavaṅgassa calanākārena pavatti hoti. Vuttañca –

‘‘Ghaṭṭite aññavatthumhi, aññanissitakampanaṃ;
Ekābaddhena hotīti, sakkharopamayā vade’’ti. (sa. sa. 176);

Evaṃ bhavaṅgacalanabhavaṅgupacchedesu uppajjitvā niruddhesu ‘‘kiṃ nāmeta’’nti vadantī viya vīthicittāni ārammaṇābhimukhaṃ paṭipādentī kiriyāmanodhātu uppajjati, tassānantaraṃ yathārahaṃ dassanādikiccaṃ sādhayamānā pañcaviññāṇadhātūsu aññatarā uppajjati, tadanantaraṃ tāya gahitamevārammaṇaṃ sampaṭicchamānā vipākāhetukamanodhātu uppajjati, tadanantaraṃ tadevārammaṇaṃ santīrayamānā vipākāhetukamanoviññāṇadhātu uppajjati, tadanantaraṃ tamevārammaṇaṃ vavatthāpayamānā kiriyāhetukamanoviññāṇadhātu uppajjati, tadanantaraṃ kāmāvacarakusalākusalakiriyajavanesu yaṃ kiñci laddhapaccayaṃ tadevārammaṇaṃ ārabbha javanaṃ hutvā yebhuyyena sattakkhattuṃ javati, tadanantaraṃ ekādasatadārammaṇacittesu aññataraṃ kammaṃ ārammaṇaṃ javanaṃ paccayo paricitatāti imesaṃ anurūpavasena dvikkhattuṃ uppajjati, tadanantaraṃ bhavaṅgapāto hoti.

Idha ṭhatvā imissā cittaparamparāya sukhaggahaṇatthaṃ **ambopamā** veditabbā. Kathaṃ? Eko kira puriso phalitambarukkhassa heṭṭhā sasīsaṃ pārupitvā nipanno niddāyati, athekaṃ ambapakkaṃ vaṇṭato muccitvā tassa kaṇṇasakkhaliṃ puñchamānaṃ viya ‘‘ṭha’’nti bhūmiyaṃ patati, so tassa saddena pabujjhitvā sīsato vatthaṃ apanetvā cakkhuṃ ummīletvā olokesi, tato hatthaṃ pasāretvā phalaṃ gahetvā madditvā upasiṅghitvā pakkabhāvaṃ ñatvā paribhuñjitvā mukhagataṃ saha semhena assādetvā puna tatheva niddāyati. Tattha tassa purisassa ambarukkhamūle niddāyanakālo viya bhavaṅgasamaṅgikālo, ambapakkassa patitakālo viya ārammaṇassa pasādaghaṭṭanakālo, patanasaddena pabuddhakālo viya manodhātuyā bhavaṅgassa āvaṭṭitakālo, ummīletvā olokitakālo viya cakkhuviññāṇassa dassanakiccaṃ sādhanakālo, hatthaṃ pasāretvā gahitakālo viya vipākamanodhātuyā ārammaṇasampaṭicchanakālo, gahetvā madditakālo viya vipākamanoviññāṇadhātuyā ārammaṇassa santīritakālo, upasiṅghitakālo viya kiriyāmanoviññāṇadhātuyā vavatthāpitakālo, paribhuttakālo viya javanassa ārammaṇarasaanubhavitakālo, mukhagataṃ saha semhena assāditakālo viya tadārammaṇassa javanena anubhūtārammaṇaanubhavanakālo, puna niddāyanaṃ viya puna bhavaṅgakāloti evamettha upamāsaṃsandanaṃ veditabbaṃ.

Ayaṃ pana upamā kiṃ dīpeti? Ārammaṇassa pasādaghaṭṭanameva kiccaṃ, kiriyāmanodhātuyā bhavaṅgāvaṭṭanameva kiccaṃ, pañcaviññāṇadhātūnaṃ dassanādikameva kiccaṃ, vipākamanoviññāṇadhātuyā sampaṭicchanameva kiccaṃ, vipākamanoviññāṇadhātuyā santīraṇameva kiccaṃ, kiriyāmanoviññāṇadhātuyā vavatthāpanameva kiccaṃ, javanasseva pana ārammaṇarasānubhavanaṃ tadārammaṇassa etena anubhūtasseva anubhavananti evaṃ kiccavasena dhammānaṃ aññamaññāsaṃkiṇṇataṃ dīpeti, evaṃ pavattamānaṃ pana cittaṃ ‘‘tvaṃ āvajjanaṃ nāma hohi, tvaṃ dassanādīsu aññataraṃ, tvaṃ sampaṭicchanaṃ nāmā’’tiādinā niyuñjake kārake asatipi cittaniyāmavaseneva pavattatīti veditabbaṃ. Taṃ pana cittaniyāmaṃ saddhiṃ utuniyāmādīhi paricchedāvasāne vakkhati. Ayaṃ tāva atimahantārammaṇe cittappavattivibhāvanā.

Mahantārammaṇe pana tadārammaṇuppādassa abhāvato tasmiṃ āpāthagate vuttanayena javanapariyosānesu vīthicittesu uppannesu bhavaṅgapātova hoti, ārammaṇassa pana parikkhīṇāyukattā ekacittakkhaṇikappamāṇepi vā āyumhi sati samāsannamaraṇo viya puriso dubbalabhāvato tadārammaṇaṃ nuppajjati. Apica tadārammaṇamuppajjantaṃ niyamato dvikkhattumeva uppajjati, na ekavāraṃ. Ekacittakkhaṇāvasiṭṭhe ca ārammaṇe ekasmiṃ tadārammaṇe uppannesu dutiyassa uppajjanakāle tassa niruddhattā nuppajjati. Na hi dvīsu tadārammaṇesu ekaṃ paccuppannārammaṇaṃ, ekaṃ atītārammaṇaṃ hoti, tasmā dutiyassa anuppattiyā paṭhamampi nuppajjatīti. **Majjhimaṭṭhakathāyaṃ** pana sakimpi tadārammaṇassa pavatti vuttā. **Paramatthavinicchayepi** ca tameva vādaṃ sampaṭicchitvā ‘‘sakiṃ dve vā tadālamba’’nti (parama. vi. 116) vuttaṃ. **Abhidhammaṭṭhakathāyaṃ** pana ‘‘cittappavattigaṇanāyaṃ sabbavāresu dve eva cittavārāni āgatānī’’ti vatvā taṃ na sampaṭicchitaṃ, tasmā mahantārammaṇe javanāvasāne bhavaṅgapātova hoti, natthi tadārammaṇuppādo, ayañca tadārammaṇehi tucchatāya **‘‘moghavāro’’**ti vuccati.

Parittārammaṇe javanuppādassapi abhāvato santīraṇāvasānesu vīthicittesu uppannesu tadanantaraṃ voṭṭhabbanameva āsevanaṃ labhitvā javanaṭṭhāne ṭhatvā dvikkhattuṃ pavattati, tato bhavaṅgapāto hoti. Voṭṭhabbanaṃ pana appatvā antarā cakkhuviññāṇādikaṃ patvā nivattissatīti netaṃ ṭhānaṃ vijjati. Javanaṃ pana ārammaṇassa appāyukabhāvena paridubbalattā nuppajjati. Tañhi uppajjamānaṃ sattacittakkhaṇāyukeyeva uppajjati, katipayacittakkhaṇāyuke pana paṭhamajavanameva nuppajjati. Tadanuppattiyañhi itarānipi nuppajjanti, tasmā parittārammaṇe natthi javanuppādoti ayaṃ dutiyo moghavāro aṭṭhakathāya vutto. Ṭīkākāro pana tathā asampaṭicchitvā aññathā dutiyamoghavāraṃ pakappeti. Vuttañhi tena tīsu moghavāresu dutiyamoghavāro upaparikkhitvā gahetabbo.

Yadi hi anulome vedanāttike paṭiccavārādīsu ‘‘āsevanapaccayā na magge dve, namaggapaccayā āsevane dve’’ti ca vuttaṃ siyā, sopi moghavāro labbheyya. Yadi ca voṭṭhabbanampi āsevanapaccayo siyā, kusalākusalānampi siyā. Na hi āsevanapaccayaṃ laddhuṃ yuttassa āsevanapaccayabhāvī dhammo āsevanapaccayo hotīti avutto atthi. Voṭṭhabbanassa pana kusalākusalānaṃ āsevanapaccayabhāvo na vutto. ‘‘Kusalaṃ dhammaṃ paṭicca kusalo dhammo uppajjati nāsevanapaccayā. Akusalaṃ dhammaṃ paṭicca akusalo dhammo uppajjati nāsevanapaccayā’’ti vacanato paṭikkhittova. Athāpi siyā ‘‘asamānavedanānaṃ vasenevaṃ vutta’’nti, evampi yathā ‘‘āvajjanā kusalānaṃ khandhānaṃ, akusalānaṃ khandhānaṃ anantarapaccayena paccayo’’ti (paṭṭhā. 1.1.417) vuttaṃ, evaṃ ‘‘āsevanapaccayena paccayo’’tipi vattabbaṃ siyā. Jātibhedā na vuttanti ce, ‘‘bhūmibhinnassa kāmāvacarassa rūpāvacarādīnaṃ āsevanapaccayabhāvo viya jātibhinnassapi bhaveyyā’’ti vattabbo eva siyā, abhinnajātikassa ca vasena yathā ‘‘āvajjanā sahetukānaṃ khandhānaṃ anantarapaccayena paccayo’’ti vuttaṃ, evaṃ ‘‘āsevanapaccayena paccayo’’tipi vattabbaṃ siyā, na tu vuttaṃ, tasmā vedanāttikepi saṃkhittāya gaṇanāya ‘‘āsevanapaccayā namagge ekaṃ, namaggapaccayā āsevane eka’’nti evaṃ gaṇanāya niddhāriyamānāya voṭṭhabbanassa āsevanapaccayattābhāvā yathāvuttappakāro dutiyo moghavāro vīmaṃsitvā gahetabbo. Voṭṭhabbanaṃ pana vīthivipākasantatiyā āvaṭṭanato ‘‘āvajjanā’’icceva vuttaṃ. Tato visadisassa javanassa karaṇato manasikāro ca. Evañca katvā paṭṭhāne ‘‘voṭṭhabbanaṃ kusalānaṃ khandhānaṃ anantarapaccayena paccayo’’tiādi na vuttaṃ, ‘‘āvajjanā’’icceva vuttaṃ, tasmā voṭṭhabbanato catunnaṃ vā pañcannaṃ vā javanānaṃ ārammaṇapurejātaṃ bhavituṃ asakkontaṃ rūpādiāvajjanādīnaṃ paccayo bhavituṃ na sakkoti, ayametassa sabhāvoti javanāpāripūriyā dutiyo moghavāro dassetuṃ yutto siyāti.

Ayañhi ācariyassa adhippāyo – yadi voṭṭhabbanampi āsevanapaccayo siyā, yathā ‘‘sukhāya vedanāya sampayuttaṃ dhammaṃ paṭicca sukhāya vedanāya sampayutto dhammo uppajjati āsevanapaccayā namaggapaccayā’’ti anulomapaccaniye, paccaniyānulome ca ‘‘sukhā…pe… namaggapaccayā āsevanapaccayā’’ti ca vuttaṃ hasituppādacittavasena, evampi voṭṭhabbanavasena ‘‘adukkhamasukhāya vedanāya sampayuttaṃ dhammaṃ paṭiccā’’tiādinā pubbe vuttanayena pāṭho siyā. Tathā ca sati vāradvayavasena gaṇanāya ‘‘āsevanapaccayā namagge dve, namaggapaccayā āsevane dve’’ti ca vattabbaṃ siyā, na pana vuttaṃ, ‘‘āsevanapaccayā namagge ekaṃ, namaggapaccayā āsevane eka’’nticceva vuttaṃ. Apica yadi hi voṭṭhabbanampi āsevanapaccayo siyā, dutiyamoghavāro viya purimavāresupi siyā. Tathā ca sati attano viya kusalākusalānampi siyā. Na hi āsevanapaccayaṃ laddhuṃ yuttassa āsevanapaccayabhāvī dhammo āsevanapaccayo hotīti avutto atthi ‘‘purimā purimā kusalā khandhā’’tiādinā anavasesato vuttattā, voṭṭhabbanassa pana avutto ‘‘abyākato dhammo kusalassa dhammassa āsevanapaccayena paccayo’’tiādivacanassa abhāvato. Na kevalaṃ avuttova, atha kho ‘‘kusalaṃ dhammaṃ paṭicca kusalo dhammo uppajjati, akusalaṃ dhammaṃ paṭicca akusalo dhammo uppajjatī’’ti phassādikusalākusaladhamme paṭicca sahajātādipaccayavasena kusalākusalassa uppattiṃ vatvā paṭhamajavanassa voṭṭhabbanato āsevanapaccayālābhaṃ sandhāya ‘‘nāsevanapaccayā’’ti paṭikkhittova.

Athāpettha samodhānaṃ siyā, samānavedanānaṃ eva āsevanapaccayabhāvassa dassanato voṭṭhabbanena asamānavedanānaṃ kusalākusalānaṃ vasenāyaṃ paṭikkhepo katoti. Evampi sati yathā ‘‘āvajjanā kusalānaṃ khandhānaṃ akusalānaṃ khandhānaṃ anantarapaccayena paccayo’’ti vuttaṃ, evaṃ samānavedanāvasena ‘‘āsevanapaccayena paccayo’’tipi vattabbaṃ siyā. Atha voṭṭhabbanassa kusalākusalehi bhinnajātikattā tassa tesaṃ āsevanapaccayabhāvo na vuttoti ce. Yathā bhūmivasena bhinnassa gotrabhuvodānavasena ṭhitassa kāmāvacarassa rūpāvacarādīnaṃ āsevanabhāvo dissati, evaṃ jātivasena bhinnassa voṭṭhabbanassa āsevanapaccayabhāve na koci vibandho, apica abhinnavedanassa, abhinnajātikassa ca upekkhāsahagatamahākiriyacittassa vasena yathā ‘‘āvajjanā sahetukānaṃ khandhānaṃ anantarapaccayena paccayo’’ti vuttaṃ, evaṃ ‘‘āsevanapaccayena paccayo’’tipi vattabbaṃ siyā, na tu vuttaṃ, tasmā vedanāttikepi voṭṭhabbanassa āsevanapaccayattassa abhāvā voṭṭhabbanassa āsevanabhāvadassanavasena vutto dutiyo moghavāro vīmaṃsitvā gahetabbo. Voṭṭhabbanāvajjanānaṃ pana anatthantarabhāvato āvajjanāya ca kusalākusalānaṃ anantarapaccayabhāvassa vuttattā sati uppattiyaṃ voṭṭhabbanaṃ kāmāvacarakusalākusalakiriyājavanānaṃ ekantato anantarapaccayabhāveneva vatteyya, na pana aññathāti muñchāmaraṇāsannavelādīsu javanāpāripūriyā mandībhūtavegatāya ayaṃ dassetabboti.

Ācariyadhammapālattherena panettha idaṃ vuttaṃ – ‘‘yaṃ javanabhāvappattaṃ, taṃ chinnamūlarukkhapupphaṃ viyā’’ti vakkhamānattā anupacchinnabhavamūlānaṃ pavattassa voṭṭhabbanassa kiriyabhāvo na siyā, vutto ca ‘‘yasmiṃ samaye manoviññāṇadhātu uppannā kiriyā nevakusalā, nākusalā, na ca

kammavipākā upekkhāsahagatā''ti, tasmā aṭṭhakathāyaṃ ''javanaṭṭhāne ṭhatvā''ti vacanaṃ javanassa uppajjanaṭṭhāne dvikkhattuṃ pavattitvā na javanabhāvenāti adhippāyena vuttaṃ, ''āsevanaṃ labhitvā''ti ca ''āsevanaṃ viya āsevana''nti vutte na koci virodhoti. Vipphārikassa pana sato dvikkhattuṃ pavattiyevettha āsevanasadisatā. Vipphārikatāya hi viññattisamuṭṭhāpakattañcassa vuccati. Vipphārikampi javanaṃ viya anekakkhattuṃ appavattiyā dubbalattā na nippariyāyato āsevanapaccayabhāvena pavatteyyāti na imassa pāṭhe āsevanattaṃ vuttaṃ. Aṭṭhakathāyaṃ pana pariyāyato vuttaṃ, yathā phalacittesu maggaṅgaṃ maggapariyāpannanti. Yadipi ''javanāpāripūriyā…pe… yutto''ti vuttaṃ, ''āvajjanādīnaṃ paccayo bhavituṃ na sakkotī''ti pana vuttattā cittappavattivasena paṭhamamoghavārato etassa na koci visesoti.

Cakkhussāpāthamāgateti cakkhudvārassa yogyadesāvaṭṭhānavasena āpāthamāgate. **Tāyā**ti manodhātuyā bhavaṅgāvaṭṭane pākaṭatāya kiriyāmanodhātuṃ paccāmasati. **Āvaṭṭite**ti santativasena pavattituṃ adatvā nivattite, pariṇāmite vā. Jātesu jāyateti sambandho. **Gate**ti niruddhe. **Tadevā**ti javanānubhūtameva iṭṭhārammaṇaṃ. **Tenevā**ti javanaṃ hutvā niruddhena tena kāmāvacarakusalacittena. **Tadārammaṇasaññita**nti javanaggahiteyeva ārammaṇe pavattanato ''brahmassaro''tiādīsu viya tassa ārammaṇaṃ ārammaṇamassāti majjhapadalopavasena tadārammaṇanti saññitaṃ. **Tulyato**ti ārammaṇato visadisabhāvepi somanassasahagatādinā sadisattā. Mūlasadisaṃ bhavaṅgaṃ **mūlabhavaṅgaṃ**. Tadārammaṇampi bhavaṅgasabhāvattā ''bhavaṅga''nti vuccati yathā ''sahetukaṃ bhavaṅgaṃ ahetukassa bhavaṅgassa anantarapaccayena paccayo''ti (paṭṭhā. 3.1.102). Ettha hi paṭisandhicitte eva pavattiyaṃ ''bhavaṅga''nti vuccamāne na tassa hetuvasena bhedoti ''sahetukaṃ bhavaṅgaṃ ahetukassa bhavaṅgassa anantarapaccayena paccayo''ti na sakkā vattuṃ. Nāpi cetaṃ ''sahetukaṃ cutiṃ ahetukapaṭisandhiñca sandhāya vutta''nti sakkā viññātuṃ. Bhavassa aṅgabhāvābhāvato cuticittassa bhavaṅgavohārālābhatoti ''sahetukaṃ bhavaṅga''nti tadārammaṇaṃ vuttanti viññāyati. ''Tadārammaṇasaññita''nti vatvā ''mūlabhavaṅganti vuccatī''ti vuttattā nāmadvayampi imassa labbhatīti dīpitaṃ hoti.

392. **Tañcā**ti tadārammaṇañca. **Etthā**ti imesu vīthicittesu. **Gaṇanūpagacittānī**ti vipākagaṇanūpagacittāni.

394. **Asamānattā**ti asaṅkhārikabhāvena asamānattā.

396. Purimāni pañca vipākacittāni iminā saddhiṃ cha hontīti sambandho. Ettha ca yebhuyyato iṭṭhārammaṇe somanassappavattivasena somanassasahagatajavanānantarameva somanassatadārammaṇaṃ vuttaṃ. Javanassa pana pakappetvā ārammaṇaggahaṇasabbhāvato, vipākassa ca tadabhāvato iṭṭhārammaṇe upekkhāsahagatajavanesupi javitesu somanassasahagatameva tadārammaṇaṃ hoti.

399-403. **Tasmiṃ dvāre**ti tasmiṃyeva cakkhudvāre. **Vedanā parivattatī**ti kammassa somanassasahagatabhāvepi ārammaṇassa iṭṭhamajjhattatāya somanassavedanā parivattitvā upekkhāvedanā hoti. Atha vā heṭṭhā vipākavedanāya somanassabhāvepi iṭṭhārammaṇassa majjhattabhāvena taṃvasena vedanā parivattatīti attho.

Javanesu javitesūti sambandho. ''Javitesu catūsvapī''ti vā pāṭho. **Jāyare**ti tadārammaṇavasena jāyanti. **Vedanāyā**ti vedanāya karaṇabhūtāya. **Asamānattā**ti paṭisandhiyā saha asamānattā. **Purimehī**ti heṭṭhā vuttatadārammaṇacatukkato. Atha vā ''purimehi asamānattā'' icceva yojanā. Purimehi saha asamānabhāve vutte tesaṃ sandhiyā saha asamānabhāvopi vuttova hotīti cattāri nāmato piṭṭhibhavaṅgāni ca hontīti yojanā. **Ca**-saddena āgantukabhavaṅgāni, tadārammaṇāni ca hontīti dasseti. Etthāpi ca yebhuyyena iṭṭhamajjhattārammaṇe upekkhāsahagatajavanassa uppajjanato upekkhāsahagatajavanānantarameva upekkhāsahagatatadārammaṇaṃ vuttaṃ, heṭṭhā vuttanayena pana upekkhāsahagatatadārammaṇaṃ hoti. Ñāṇasampayuttādīsu javitesu ñāṇavippayuttatadārammaṇānaṃ sambhavo heṭṭhā vuttanayena veditabbo. Kiñcāpi asaṅkhārasasaṅkhāravidhānaṃ javanavasena vuttaṃ, tathāpi utubhojanādipaccayānaṃ dubbalabhāve javanasseva asaṅkhārikattābhāvato asaṅkhārajavanāvasāne asaṅkhārameva tadārammaṇaṃ hoti, na sasaṅkhāranti niyamo. Paccayassa pana balavabhāve satipi paresaṃ ussāhabalena sasaṅkhārassa javanassa sambhavato sasaṅkhārajavanāvasāne sasaṅkhārameva tadārammaṇaṃ hoti, sasaṅkhārikattābhāvato asaṅkhārajavanāvasāne asaṅkhāramevāti niyamo natthīti asaṅkhārajavanāvasāne asaṅkhārampi sasaṅkhārampi tadārammaṇaṃ hoti, sasaṅkhārajavanāvasāne sasaṅkhārampi asaṅkhārampi tadārammaṇaṃ hoti.

Pañcimānīti iṭṭhamajjhattārammaṇe vuttāni upekkhāsahagatasantīraṇādīni pañca vipākāni. **Purimehi sattahī**ti iṭṭhārammaṇe vuttehi cakkhuviññāṇādīhi sattahi viniddise cakkhudvārasminti adhippāyo.

405-6. **Ekāya cetanāyā**ti ekāya tihetukasomanassasahagataasaṅkhārikacetanāya. Evaṃ samasaṭṭhi vipākāni uppajjantīti sambandho. Yasmā pana cakkhudvārādīsu anuppajjitvā sotadvārādīsuyeva uppajjamānā sotaviññāṇādayo viya pañcasu dvāresu anuppajjitvā manodvāreyeva uppajjamāno kāmāvacaravipāko natthi, tasmā manodvāre vipākappavatti na vuttā. Atha vā cakkhudvāre gahitānameva manodhātumanoviññāṇadhātūnaṃ sotadvārādīsupi

gahaṇena pañcadvāresu gahitāya manoviññāṇadhātuyā manodvārepi gahaṇanayadassanaṃ kataṃ hoti, evaṃ sati chasu dvāresupi samasattati vipākāni honti. Atha vā manodvāre labbhamānāyapi pañcadvārappavattāya manoviññāṇadhātuyā manodvāre aggahaṇena sotadvārādīsu labbhamānānampi cakkhudvāre gahitamanodhātumanoviññāṇadhātūnaṃ sotadvārādīsu aggahaṇassa nayadassanaṃ kataṃ hoti, evaṃ sati pañcadvāresu soḷasa vipākāni honti. Evañca katvā vuttaṃ **''gahitāggahaṇenā''**tiādi.

408-9. **Tīhi vipākehī**ti tehi tīhi kusalacittehi samānehi tīhi vipākehi dinnāya paṭisandhiyāti sambandho. **Upekkhāsahitadvaye**ti upekkhāsahagatapaṭisandhiyugaḷe. Idha ṭhatvā nāḷiyantūpamā veditabbā. Kathaṃ? Ucchupīḷanasamaye kira ekasmā gāmā ekādasa yantavāhā nikkhamitvā ekaṃ ucchuvāṭaṃ disvā tassa paripakkabhāvaṃ ñatvā ucchusāmikaṃ upasaṅkamitvā ''yantavāhā maya''nti ārocesuṃ. So ''ahaṃ tumheyeva pariyesissāmī''ti ucchusālaṃ gahetvā agamāsi. Te tattha nāḷiyantaṃ yojetvā ''mayaṃ ekādasa janā aparampi ekaṃ laddhuṃ vaṭṭati, vattanena gaṇhathā''ti āhaṃsu. Ucchusāmiko ''ahameva sahāyo bhavissāmī''ti ucchusālaṃ pūrāpetvā tesaṃ sahāyo ahosi. Te attano attano kiccāni katvā phāṇitapācakena ucchurase pakke guḷe baddhe ucchusāmikena tulayitvā bhāgesu dinnesu attano attano bhāgaṃ ādāya sālaṃ sālasāmikaṃ paṭicchāpetvā eteneva upāyena aparāsupi catūsu sālāsu kammaṃ katvā pakkamiṃsu. Tattha pañca yantasālā viya pañca pasādā daṭṭhabbā, pañca ucchuvāṭā viya pañca ārammaṇāni, ekādasa vicaraṇakayantavāhā viya ekādasa vipākacittāni, pañca ucchusālasāmino viya pañca viññāṇāni, paṭhamakasālāya sālasāmikena saddhiṃ dvādasannaṃ janānaṃ ekato hutvā katakammānaṃ bhāgaggahaṇakālo viya ekādasannaṃ vipākacittānaṃ cakkhuviññāṇena saddhiṃ ekato hutvā cakkhudvāre rūpārammaṇe sakasakakiccakaraṇakālo, sālasāmikassa sālāya sampaṭicchitakālo viya cakkhuviññāṇassa dvārasaṅkantiakaraṇaṃ, dutiyatatiyacatutthapañcamasālāya dvādasannaṃ ekato hutvā katakammānaṃ bhāgaggahaṇakālo viya ekādasannaṃ vipākacittānaṃ kāyaviññāṇena saddhiṃ ekato hutvā kāyadvāre phoṭṭhabbārammaṇe sakasakakiccakaraṇakālo, sāmikassa sampaṭicchitakālo viya kāyaviññāṇassa dvārasaṅkantiakaraṇaṃ veditabbaṃ.

414. **Assā**ti imassa bījassa. **Hetupavattito**ti paccayappavattito.

415. Idāni tihetukomakakammena gahitaduhetukapaṭisandhikassa vipākappavatti duhetukukkaṭṭhena gahitaduhetukapaṭisandhikassa vipākappavattiyā samānāti taṃ ṭhapetvā duhetukakammena gahitaduhetukapaṭisandhikasseva vipākappavattiṃ dassetuṃ **''duhetukena kammenā''**tiādi vuttaṃ.

418-9. Duhetukapaṭisandhikassa kāmāvacaratihetukajavanānaṃ sambhavepi kammasarikkhakāneva javanāni dassetuṃ **''somanassa…pe… duhetuke''**ti vuttaṃ. Tihetukajavanāvasānepi panassa paṭisandhidāyakakammaṃ tihetukavipākadāne asamatthanti tihetukatadārammaṇābhāvato, javanassa ca kammasarikkhakahetuvasena duhetukabhāvato duhetukatadārammaṇameva hoti.

424. **Imāni ca bhavaṅgānī**ti imāni cattāri mūlāgantukapiṭṭhibhavaṅgāni. **Aṭṭha hī**ti aṭṭheva.

426. **Sotaghānādinā**ti sotaghānādiviññāṇehi. Etthāpi ambopamā pākaṭikāva. Yantavāhopamāya panettha satta yantavāhā tehi hatthayante nāma sajjite sālasāmikaṃ aṭṭhamaṃ katvā vuttanayānusāreneva yojanā veditabbā.

434-6. **Vuddhimupetassā**ti mātukucchito nikkhamitvā saṃvarāsaṃvare paṭṭhapetuṃ samatthabhāvena vuḍḍhippattassa. Kiñcāpi ahetukapaṭisandhikassa kammasarikkhakajavanameva dassetuṃ **''duhetūnaṃ…pe… vasānasmi''**nti vuttaṃ. Tihetukajavanampi pana tesaṃ javati, javanassa duhetukabhāvepi kammassa duhetukavipākadāne asamatthatāya **''ahetuka…pe… jāyate''**ti vuttaṃ.

443-8. **''Ahetupaṭisandhissā''**tiādīsu adhippāyo heṭṭhā āgatova. Apāyesu paṭisandhidāyakakammena paṭisandhito hīnatadārammaṇassa anipphannato tassa labbhamānaṭṭhānameva dassetuṃ **''sugatiya''**nti vuttaṃ, kāmāvacarasugatiyanti attho. **Tenā**ti tena jātapaṭisandhivipākena. ''Catūsu apāyesu labbhatī''ti vatvā tassa visayadassanatthaṃ **''thero nerayikāna''**ntiādi vuttaṃ. **Thero**ti nirayacārikāya pākaṭattā mahāmoggallānattheramāha. Niraye bhavā **nerayikā. Dhammaṃ desetī**ti niraye padumaṃ māpetvā padumakaṇṇikāya nisinno dhammaṃ deseti. **Vassatī**ti antohetvatthaṃ katvā vuttaṃ, vassāpetīti attho. **Theraṃ disvā**ti therassa dassanahetu. Iminā indanīlapaṭimāvaṇṇassa therassa iṭṭhārammaṇabhāvena kusalavipākacakkhuviññāṇuppattiyā kāraṇaṃ dasseti. Esa nayo **''dhammaṃ sutvā''**tiādīsupi. **Gandha**nti tena māpitagandhaṃ. **Aṭṭhakathāyaṃ** pana ''candanavane divāvihāraṃ nisinnassa cīvaragandha''nti (dha. sa. aṭṭha. 498 vipākuddhārakathā) vuttaṃ. **Ghāyata**nti ghāyantānaṃ. **Santīraṇadvaya**nti atiiṭṭhamajjhattassa gandhādino vasena santīraṇadvayaṃ. Kusalavipākānaṃ, iṭṭhārammaṇassa ca niraye sambhavadīpanena sesāpāyattayepi sambhavo dassitova hoti.

450. Niyamoyeva **niyamattaṃ,** tadārammaṇacittampi javanena niyāmitanti vuttaniyamoti attho. **Kusalaṃ pana**

sandhāyāti kusalajavanaṃ sandhāya dīpitaṃ aṭṭhakathāyaṃ, kusalassa viya akusalassa sadisavipākābhāvatoti adhippāyo. Ettha ca kusalajavanānantaraṃ sahetukatadārammaṇasseva vacanaṃ. Javanassa kammasarikkhakahetuvasena sahetukattā javanānurūpato vuttaṃ. Paricitavasena pana aññakammenāpi taṃ ahetukatadārammaṇaṃ na hotīti na vattabbaṃ. Na hi paṭisandhijanakameva kammaṃ tadārammaṇaṃ janeti, atha kho aññakammampi paṭisandhidāyakakammena nibbattetabbatadārammaṇato visadisampi nibbattetīti. Akusalajavanānantarañca ahetukatadārammaṇampi javanassa kammasarikkhakahetukattā tadanurūpato vuttaṃ. Yathāvuttanayena pana sahetukatadārammaṇampi na hotīti natthi.

456-7. Ettāvatā **tipiṭakacūḷanāga**ttheravāde soḷasa vipākacittāni saddhiṃ dvādasakamaggena ceva ahetukaṭṭhakena ca vibhāvetvā **moravāpivāsimahādatta**ttheravāde visesābhāvato taṃ anāmasitvā **mahādhammarakkhita**ttheravāde kusalākusalakiriyavasena piṇḍitvā dassitānaṃ piṇḍajavanānaṃ vasena tadārammaṇaṃ dassetuṃ **''somanassayute citte''**tiādi vuttaṃ. **Somanassa…pe… javite**ti iṭṭhārammaṇe kusalākusalakiriyābyākatavasena somanassayutesu terasasu javanacittesu javitesu. **Gavesitabbā…pe… mānasā**ti heṭṭhā vuttanayena somanassasahagatāni pañceva tadārammaṇacittāni gavesitabbāni. **Upekkhā…pe… javitesū**ti kusalākusalakiriyavasena cuddasasu upekkhāsahagatajavanacittesu javitesu. **Cha gavesitabbānī**ti upekkhāsahagatāni cha eva gavesitabbāni. Khīṇāsavānaṃ pahīnavipallāsatāya kiriyājavanaṃ iṭṭhārammaṇe upekkhāsahagataṃ na hotīti somanassasahagatakiriyājavanesu javitesu somanassasahagatatadārammaṇameva hoti. Iṭṭhamajjhatte, aniṭṭhādīsu ca somanassabhāvato upekkhāsahagatakiriyājavanesu javitesu upekkhāsahagatatadārammaṇamevāti idamettha sanniṭṭhānaṃ. Sekhaputhujjanānaṃ pana appahīnavipallāsatāya iṭṭhamajjhatte, aniṭṭhaaniṭṭhamajjhattārammaṇe ca somanassasahagatajavanaṃ uppajjatīti somanassasahagatajavanāvasāne somanassasahagatatadārammaṇameva hoti, natthi upekkhāsahagatanti nāyaṃ niyamo. Iṭṭhārammaṇepi vuttanayānusārena yojetabbaṃ. Tenetaṃ vuccati –

''Parittakusalādosa-pāpasātakriyājavā;
Pañcasvekaṃ tadālambaṃ, sukhitesu yathārahaṃ.

''Pāpā kāmasubhā ceva, sopekkhā ca kriyājavā;
Sopekkhesu tadālambaṃ, chasvekamanurūpato''ti.

458-62. Duhetukāhetukānaṃ vipākāvaraṇehi samannāgatattā jhānuppādoyeva natthīti āha **''tihetusomanassenā''**ti. **Jhānato parihīnassā**ti uppāditalokiyajjhānato parihīnassa. **Vippaṭisārino**ti ''mahantena vāyāmena uppādito me paṇītadhammo naṭṭho''ti uppannavippaṭisāravantassa. **Kiṃ…pe… mānasa**nti ayaṃ anumatipucchā, tadārammaṇamānasaṃ jāyate kiṃ, na vāti ayañhettha attho. Bhavaṅgapāto vā hotu tadārammaṇaṃ vā, ko ettha vibandhoti āha **''paṭṭhāne paṭisiddhā''**tiādi. Avacanameva paṭisedhoti katvā āha **''paṭisiddhā''**ti. Yadi somanassānantaraṃ domanassaṃ, domanassānantaraṃ somanassaṃ vā uppajjeyya, tadā ''sukhāya vedanāya sampayutto dhammo adukkhamasukhāya vedanāya sampayuttassa dhammassa anantarapaccayena paccayo''tiādi (paṭṭhā. 1.2.45) viya ''sukhāya vedanāya sampayutto dhammo dukkhāya vedanāya sampayuttassa dhammassa anantarapaccayena paccayo, dukkhāya vedanāya…pe… sukhāya vedanāya…pe… paccayo''ti vattabbaṃ siyā, tathā gaṇanavāre ekekavedanāsampayuttassa attanā samānavedanāsampayuttassa, itaravedanādvayasamaṅgissa ca paccayabhāvaṃ sandhāya ''anantare navā''ti vattabbaṃ siyā, na ca panevaṃ pāḷi āgatā. Domanassasomanassavedanāya sampayuttānaṃ pana aññamaññaanantarapaccayavasena gaṇanadvayaṃ parihāpetvā ''anantare sattā''ti vuttaṃ, tasmā yathādhammasāsane avacanampi paṭisedhasadisaṃ abhāvasseva dīpanatoti vuttaṃ ''paṭisiddhā''ti. Assa vā anantaraṃ domanassassa uppattīti sambandho. **Assā**ti somanassassa.

Evaṃ bhavaṅgapātābhāve kāraṇaṃ vatvā puna tadārammaṇābhāvaṃ dassento āha **''mahaggata''**ntiādi. **Tattheva paṭisiddha**nti ''parittārammaṇo dhammo mahaggatārammaṇassa dhammassa kammapaccayena paccayo''ti vacanābhāvato tattheva paṭṭhāne paṭisiddhaṃ. **Kiṃ nu kātabba**nti kiṃ kātabbaṃ. Na hi sakkā ettakena ''acittako''ti vattunti adhippāyo. Ettha ca mahaggatārammaṇameva domanassajavanaṃ nidassanavasena vuttaṃ. Iṭṭhārammaṇabhūte pana buddhādiārammaṇepi domanassajavane javite somanassapaṭisandhikassa tadārammaṇasambhavo, bhavaṅgapāto vā natthi.

464-5. Iṭṭhārammaṇe upekkhāsahagatatadārammaṇassa domanassānantarañca somanassassa abhāvato ''upekkhāsahitā hetū''tiādinā ācariyena vutte puna codako anubandhanto āha **''āvajjanaṃ kimassā''**ti. Ācariyo pana kimettha āvajjanagavesanena, tena vināva idaṃ cittaṃ uppajjatīti dīpento āha **''natthi ta''**nti. Puna codako āvajjanena vinā cittappavattiṃ avisahanto āha **''taṃ jāyate katha''**nti. Evaṃ pana vutte ācariyo kimettha āvajjanena, kiñca āvajjanena vinā cittappavatti natthīti idaṃ na ekantikanti dīpetuṃ nirāvajjanacittānaṃ sambhavaṃ dassento āha **''bhavaṅgāvajjanāna''**ntiādi, bhavaṅgāvajjanānaṃ kiṃ āvajjanaṃ, nanu natthevāti adhippāyo. Nanu ca bhavaṅgāvajjanāni tāva sakasakavisayesu ninnattā āvajjanena vinā uppattiyaṃ bahulaṃ ciṇṇattāva uppajjanti, ayaṃ pana kathaṃ uppajjatīti idaṃ anuyogaṃ sandhāya puna nirāvajjanacittāni dassento āha **''maggassā''**tiādi. **Maggassa**

lokuttaramaggassa cittassa. **Anantarassa phalassa cā**ti maggānantarassa phalassa ca atthāya kiṃ āvajjananti sambandho. **Evaṃ natthī**ti yathā etesaṃ, evametassāpi natthi.

Ānandācariyo panettha ariyamaggacittaṃ, maggānantarāni phalāni ca parikammāvajjanena sāvajjanāni samānāni asatipi nirāvajjanuppattiyaṃ ninnādibhāve uppattiyā nidassanamattavasena vuttānīti vaṇṇeti. Ayaṃ hissa adhippāyo – yadi hi nibbānārammaṇāvajjanābhāvaṃ sandhāya vuttāni siyuṃ, gotrabhuvodānāni dassitabbāni siyuṃ teheva etesaṃ nirāvajjanatāsiddhito, phalasamāpattikāle ca ''parittārammaṇaṃ mahaggatārammaṇaṃ anulomaṃ phalasamāpattiyā anantarapaccayena paccayo''ti vacanato samānārammaṇāvajjanarahitattā maggānantarāni phalacittānīti evaṃ samāpattiphalacittāni na vajjetabbāni siyuṃ, gotrabhuvodānāni pana yadipi nibbāne ciṇṇāni, samudācitāni ca na honti, ārammaṇantare ciṇṇasamudācitāneva. Phalasamāpatticittāni ca maggavīthito uddhaṃ tadatthaṃ parikammasabbhāvāti tesaṃ gahaṇaṃ na kataṃ. Anulomānantarañca phalasamāpatticittaṃ ciṇṇasamudācitaṃ, na nevasaññānāsaññānantaraṃ maggānantarassa viya tadatthaṃ parikammābhāvāti ''nirodhā vuṭṭhahantassā''ti tañca nidassitanti.

467. ''Kimassārammaṇa''nti vatvā nirāvajjanabhāvaṃ viya anārammaṇabhāvampi vadeyyāti tabbhāvadassanena attano vacanaṃ sādhento āha **''vinā ārammaṇenā''**tiādi. **Yaṃ kiñcī**ti yaṃ kiñci paricitapubbaṃ ārammaṇaṃ ārabbha. Nanu ca tadārammaṇikaṃ siyāti vuttaṃ, tadārammaṇañca javanārammaṇameva gaṇhāti itarathā tadārammaṇabhāvāyogatoti kathamassā parittārammaṇanti? Saccaṃ, kāmāvacaravipākacittānaṃ ekantaparittārammaṇattā nāssā mahaggatārammaṇabhāvo yutto, ''tadārammaṇa''nti ca tadārammaṇaṭṭhāne uppattiṃ gahetvā vuttaṃ, na tassā tadārammaṇakiccasambhavato. Kena carahi kiccenāyaṃ uppajjatīti? Tadārammaṇakiccaṃ tāva yathāvuttakāraṇatova natthi, nāpi santīraṇakiccaṃ tathā appavattanato. Paṭisandhicutīsu vattabbameva natthi. Pārisesato pana bhavassa aṅgabhāvato bhavaṅgakiccanti yuttaṃ siyā, paṭisandhibhūtameva cittaṃ bhavaṅganti idaṃ yebhuyyavasena vuccatīti. **Ācariyadhammapāla**ttherenāpi hi ayamattho dassitova.

468-73. Avijjamāne kārake kathaṃ kassaci nirāvajjanappavattikassa sāvajjanabhāvenāti codanaṃ sandhāya cittaniyāmanibbattametanti dassetuṃ **''utubījaniyāmo cā''**tiādi vuttaṃ. **Utubījaniyāmo cā**ti utuniyāmo ceva bījaniyāmo ca, utusabhāvaniyāmo bījasabhāvaniyāmoti vuttaṃ hoti. Kammadhammānaṃ niyāmo eva **kammadhammaniyāmatā**. **Ekappahārenā**ti taṃ taṃ utusamayamanatikkamitvā ekasmiṃyeva kāle. **Phalapupphādī**ti **ādi**-saddena pallavādīnaṃ saṅgaho. **Sabbesa**nti tasmiṃ samaye phalādinibbattanakānaṃ sabbesaṃ. **Taṃtaṃtulyaphalubbhavo**ti tehi tehi bījehi sadisānaṃ phalānaṃ nibbatti, tesaṃ tesaṃ bījānaṃ anurūpaphalanibbattīti attho. ''Kulatthagacchassa uttaraggabhāvo, dakkhiṇavalliyā dakkhiṇarukkhapariharaṇaṃ, sūriyāvattapupphānaṃ sūriyābhimukhabhāvo, māluvalatāya rukkhābhimukhagamana''nti evamādīnipi ettheva samodhānaṃ gacchanti. **Chiddatta**nti chiddavantabhāvo, chiddaṃyeva vā. **Bījajo**ti bījasambhavo niyāmo. **Yato detī**ti yato yato paccayabhāvaniyāmato deti. **Aya**nti ayaṃ attano anurūpassa, sadisassa, visadisassa ca phalassa nibbattane niyāmo. Apica –

> ''Na antalikkhe na samuddamajjhe,
> Na pabbatānaṃ vivaraṃ pavissa;
> Na vijjatī so jagatippadeso,
> Yatthaṭṭhito mucceyya pāpakammā''ti. (dha. pa. 127) –

Imissā gāthāya aṭṭhuppattiyaṃ āgataṃ tiṇakalāpassa gahitaaggino uṭṭhahitvā ākāse gacchato kākassa gīvāya paṭimuccanaṃ, nāvikassa bhariyāya vālukaghaṭaṃ kaṇṭhe bandhitvā samuddudake pakkhipanaṃ, pabbatakūṭassa patitvā leṇe vasantānaṃ bhikkhūnaṃ dvārapidahananti taṃtaṃkammasarikkhakavipākanibbattanampi kammaniyāmoyevāti veditabbaṃ. **Jātiya**nti paṭisandhiggahaṇe ceva mātukucchito nikkhamane ca, nidassanamattañcetaṃ abhisambodhidhammacakkappavattanādīsupi medanīkampanādikassa sambhavato. **Bodhisattassā**ti pacchimabhavikabodhisattassa. **Medanīkampanādika**nti pathavīkampanādikaṃ dvattiṃsapubbanimittaṃ. **Visesattamanekampī**ti pubbanimittato aññaṃ tadā pātubhūtaṃ sabbaṃ acchariyaṃ. **Uppattāvajjanādīna**nti ''tvaṃ āvajjanaṃ hohi, tvaṃ dassana''ntiādinā niyuñjakassa abhāvepi taṃtaṃkiccavasena tesaṃ tesaṃ uppatti.

474. Hadaye andhakāro viyāti hadayandhakāro, sammohoti attho, tassa viddhaṃsanaṃ pahānakaraṇanti **hadayandhakāraviddhaṃsanaṃ. Payutto**ti anupādāparinibbānaṃ appatvā anosakkamānena vīriyena vīriyavā. **Mohandhakārāpagama**nti arahattamāha.

Iti abhidhammatthavikāsiniyā nāma

Abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanāya

Vipākacittappavattiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

8. Aṭṭhamo paricchedo

Pakiṇṇakaniddesavaṇṇanā

475-6. Idāni yathāvuttānaṃ sabbesampi cittānaṃ pākaṭabhāvatthaṃ –

‘‘Suttaṃ dovāriko ceva,
Gāmillo ambagoḷiyo;
Jaccandho pīṭhasappī ca,
Upanissayamatthaso’’ti. (dha. sa. aṭṭha. 498 vipākuddhārakathā) –

Aṭṭhakathāya āgatamātikāya vasena pakiṇṇakanayaṃ dassetuṃ **‘‘idāni panā’’**tiādi āraddhaṃ. Tattha **manasa**nti cittānaṃ. ‘‘Mānasa’’ntipi paṭhanti, taṃ na sundaraṃ. **Panthamakkaṭako**ti pāṇakapaṭaṅgādīnaṃ sañcaraṇaṭṭhāne jālaṃ pasāretvā tesaṃ maggarakkhaṇato ‘‘panthamakkaṭako’’ti laddhanāmo uṇṇanābhi. **Disāsu pana pañcasū**ti upametabbānaṃ pañcapasādānaṃ vasena vuttaṃ. **Tatthā**ti magge, tattha jālamajjheti vā sambandho. **Suttaṃ pasāretvā**ti jālabandhanamāha.

478-80. Nti rudhiramāha. Disāsu dutiyādīsu sutte…pe… ghaṭṭiteti sambandho. **‘‘Pasādā pañca daṭṭhabbā’’**tiādi upamāsaṃsandanaṃ. **Cittaṃ…pe… viyā**ti hadayavatthuṃ nissāya pavattamānacittaṃ jālamajjhe nipannamakkaṭako viya daṭṭhabbaṃ.

482-5. **Pasādaghaṭṭana**nti pasāde ghaṭṭitaṃ. **Bhavaṅgāvaṭṭana**nti bhavaṅgaṃ āvaṭṭentaṃ. Dhammato aññā kāci kiriyā nāma natthīti dhammameva calanena saha upameti. **Suttānusāraṃvā**ti suttānusārena gamanaṃ viya. Javanassa ārammaṇarasānubhavanato tassa pavatti yūsapānena saddhiṃ upametvā vuttā. **Vatthuṃyevā**ti yathā purimacittāni hadayavatthunissitāni pasādavatthuṃ anugatāni aññārammaṇāni ca honti, na evaṃ bhavaṅgaṃ. Taṃ pana vatthārammaṇantararahitaṃ kevalaṃ hadayavatthumeva nissāya pavattatīti dīpeti. **Parivattana**nti puna bhavaṅgabhāvena parivattanaṃ. Bhavaṅgāvajjanādīnaṃ dhammato bhedepi santativasena ekattaṃ gahetvā ekeneva makkaṭakena upamāsaṃsandanaṃ vuttaṃ.

486-90. Upamā eva **opammaṃ**. Tato pasādavatthuto cittāti sambandho. **Dīpitaṃ** iminā opammena. **Ekekārammaṇa**nti rūpādīsu pañcasu ekekaṃ ārammaṇaṃ. **Sabbaso**ti sabbesu cakkhādīsu yattha katthacīti attho. Idāni ekekārammaṇassa dvīsu dvīsu āpāthagamanaṃ pakāsetuṃ **‘‘rūpaṃ cakkhupasādamhī’’**tiādi vuttaṃ. Khe ākāse gacchatīti **khago,** pakkhi. **Sākhino**ti rukkhassa.

492-3. **Rūpassā**ti sambandhe sāmivacanaṃ, tassa pana ghaṭṭanaṃ, āpāthagamanampi cāti dvīhi saha sambandho. **Pasādassā**ti kammatthe sāmivacanaṃ, atthato āpāthagamanampi cāti sambandho. Ārammaṇavasena, āpāthaṃ āgacchantassapi pasādaghaṭṭanena ca bhavaṅgacalanassa paccayabhāvena āpāthaṃ viya upagamananti attho.

494-5. **Tato**ti bhavaṅgacalanato paraṃ, **kusalaṃ javanaṃ citta**nti kāmāvacarakusalajavanacittaṃ. **Akusalameva vā**ti **vā**-saddena kiriyābyākatacittampi saṅgaṇhāti. Ettha siyā – ko panetaṃ javanaṃ kusalatāya vā akusalatāya vā niyametīti? Yonisomanasikāro ceva ayonisomanasikāro ca. Yassa hi catucakkasampadāvasena yonisomanasikāro pavattati, āvajjanaṃ, voṭṭhabbanañca yonisova āvaṭṭeti, vavatthāpeti ca, tassa akusaluppatti natthi. Yassa pana vuttavipariyāyena ayonisomanasikāro ca hoti, āvajjanaṃ, voṭṭhabbanañca ayoniso ca āvaṭṭeti, vavatthāpeti ca, tassa kusalajavanuppatti natthi, tasmā yonisomanasikāro kusalatāya, ayonisomanasikāro akusalatāya ca niyametīti daṭṭhabbaṃ. Kiriyājavanaṃ pana arahattameva niyameti. Keci pana ‘‘kiriyājavanaṃ pana manasikāro ca niyameti. Yathā hi āvajjanaṃ kusalākusalānaṃ visuṃ visuṃ paccayo hoti, evaṃ kiriyājavanassāpī’’ti vadanti.

497. **Dovārikopamādīnī**ti ettha eko rājā sayanagato niddāyati, tassa paricārako pāde parimajjanto nisīdi, badhiradovāriko dvāre ṭhito, tayo paṭihārā sayanassa, dvārassa ca majjhe paṭipāṭiyā ṭhitā. Atheko paccantavāsī manusso paṇṇākāraṃ ādāya dvāraṃ ākoṭesi, badhiradovāriko saddaṃ na suṇāti, pādaparimajjako saññaṃ akāsi, tāya saññāya dvāraṃ vivaritvā passi, paṭhamapaṭihāro paṇṇākāraṃ gahetvā dutiyassa adāsi, dutiyo tatiyassa, tatiyo rañño, rājā paribhuñji. Tattha rājā viya javanaṃ daṭṭhabbaṃ, pādaparimajjako viya āvajjanaṃ, badhiradovāriko viya cakkhuviññāṇaṃ, tayo paṭihārā viya sampaṭicchanādīni tīṇi vīthicittāni, paccantavāsino paṇṇākāraṃ ādāya dvārākoṭanaṃ viya ārammaṇassa pasādaghaṭṭanaṃ, pādaparimajjakena saññāya dinnakālo viya kiriyāmanodhātuyā bhavaṅgassa āvaṭṭitakālo, tena dinnasaññāya badhiradovārikassa dvāravivarakālo viya cakkhuviññāṇassa ārammaṇe

dassanakiccasādhanakālo, paṭhamapaṭihārena paṇṇākārassa gahitakālo viya vipākamanodhātuyā ārammaṇassa sampaṭicchitakālo, paṭhamena dutiyassa dinnakālo viya vipākamanoviññāṇadhātuyā ārammaṇassa santīritakālo, dutiyena tatiyassa dinnakālo viya kiriyāmanoviññāṇadhātuyā ārammaṇassa vavatthāpitakālo, tatiyena rañño dinnakālo viya voṭṭhabbanena javanassa niyyātitakālo, rañño paribhogakālo viya javanassa ārammaṇarasānubhavanakāloti ayaṃ dovārikopamā.

‘‘Idaṃ pana opammaṃ kiṃ dīpetī’’tiādi ucchuyantūpamāya vuttanayena veditabbā. Sambahulā gāmadārakā antaravīthiyaṃ paṃsuṃ kīḷanti, tatthekassa hatthe kahāpaṇo paṭihaññi. So ‘‘mayhaṃ hatthe paṭihataṃ, kiṃ nu kho eta’’nti āha. Atheko ‘‘paṇḍaraṃ eta’’nti āha. Aparo saha paṃsunā gāḷhaṃ gaṇhi. Añño ‘‘puthulaṃ caturassaṃ eta’’nti āha. Aparo ‘‘kahāpaṇo eso’’ti āha. Atha āharitvā mātu adaṃsu, sā kamme upanesi. Tattha sambahulānaṃ dārakānaṃ antaravīthiyaṃ kīḷantānaṃ sannisinnakālo viya cittappavatti daṭṭhabbā, kahāpaṇassa hatthe paṭihatakālo viya ārammaṇena pasādassa ghaṭṭitakālo, ‘‘kiṃ nu kho eta’’nti vuttakālo viya taṃ ārammaṇaṃ gahetvā kiriyāmanodhātuyā bhavaṅgassa āvaṭṭitakālo, ‘‘paṇḍaraṃ eta’’nti vuttakālo viya cakkhuviññāṇena dassanakiccassa sādhitakālo, saha paṃsunā gāḷhaṃ gahitakālo viya vipākamanodhātuyā ārammaṇassa sampaṭicchitakālo, ‘‘puthulaṃ caturassaṃ eta’’nti vuttakālo viya vipākamanoviññāṇadhātuyā ārammaṇassa santīritakālo, ‘‘kahāpaṇo eso’’ti vuttakālo viya kiriyāmanoviññāṇadhātuyā ārammaṇassa vavatthāpitakālo, mātarā kamme upanītakālo viya javanassa ārammaṇarasānubhavanaṃ veditabbanti ayaṃ gāmadārakopamā.

Idaṃ opammaṃ kiṃ dīpeti? Kiriyāmanodhātu adisvāva bhavaṅgaṃ āvaṭṭeti, vipākamanodhātu adisvāva sampaṭicchati, vipākamanoviññāṇadhātu adisvāva santīreti, kiriyāmanoviññāṇadhātu adisvāva vavatthāpeti, javanaṃ adisvāva ārammaṇarasaṃ anubhavati, ekantena pana cakkhuviññāṇameva dassanakiccaṃ sādhetīti dīpeti. Jaccandhapīṭhasappīupamā upari āgamissati.

498-509. Ettakā upamā saṅgahetvā ‘‘dovārikopamādīnī’’ti vatvā ‘‘upanissayamatthaso’’ti ettha upanissayabhāvaṃ pakāsetuṃ **‘‘asambhedenā’’**tiādimāha. **Asambhedenā**ti avinaṭṭhabhāvena, vātapittādīhi anupahatabhāvena ca. Vātapittādiupahatampi hi cakkhuviññāṇassa paccayabhāvānupagamanato sambhinnameva nāma hoti, pañcindriyānaṃ atthikkhaṇeyeva nissayabhāvūpagamanato khaṇavasena asambhedopi yujjati. Esa nayo sotapasādādīsupi. **Rūpāpāthagamenā**ti dūre ṭhitassa phalikādīhi antaritassa cakkhuviññāṇuppattiyā paccayo bhavituṃ yogyadese avaṭṭhitavasena rūpassa āpāthagamanena. Evañca katvā dūre ṭhitaṃ, parammukhe ṭhitampi dibbacakkhussa āpāthagatameva nāma hoti. **Ālokanissayenāpī**ti rūpāvabhāsanasamatthaālokasaṅkhātanissayena. Āloke sati sambhavo cettha ālokanissayatā, na ālokassa nissayapaccayattā. Manakkārova hetu manakkārahetu, tena saha vattatīti **samanakkārahetu**. Tena ālokanissitaṃ dasseti. **Sametehī**ti saṃyuttehi ekībhūtehi, na ekassapi virahenāti attho.

Ākāsanissayenāti kaṇṇacchiddasaṅkhātaākāsanissayena. Teneva hi **aṭṭhakathāyaṃ** ‘‘na hi pihitakaṇṇacchiddassa sotaviññāṇaṃ pavattatī’’ti vuttaṃ. Bāhirākāsampi pana icchitameva. Tathā hi avivare gehe nisīditvā vuccamānānaṃ bahi ṭhitā na suṇanti. **Vāyosannissayenā**ti nāsikacchiddaṃ pavisanavāyusannissayena. **Āposannissayenā**ti kheḷasaṅkhātaāposannissayena. **Pathavīsannissayenā**ti kāyapasādavatthussa pathavīdhātusannissayena. **Manoviññāṇa**nti javanamanoviññāṇaṃ.

510-11. **Mano…pe… veditabba**nti ‘‘asambhedā manassā’’ti ettha vuttaṃ mano bhavaṅgacittanti veditabbaṃ. Taṃ pana cutivasena niruddhampi kiriyāmayacittassa paccayabhāvaṃ anupagantvā kevalaṃ bhavaṅgappavattivasena mandathāmagataṃ hutvā pavattanampi sambhinnamevāti daṭṭhabbaṃ. **Nāyaṃ sabbattha gacchatī**ti catuvokāre alabbhanato. Tenāha **‘‘bhavaṃ tu pañcavokāra’’**ntiādi. Tattha pañcannaṃ khandhānaṃ vokāro etthāti **pañcavokāro**. Hoti hi bhinnādhikaraṇampi aññapadatthasamāso yathā ‘‘urasilomo’’ti. Atha vā yathāpaccayaṃ pañcahi khandhehi vokarīyatīti **pañcavokāro**. ‘‘Atthato’’ti evamādikaṃ padaṃ cakkhādīni dassanādikiccānīti ettakameva sandhāya vuttaṃ, na aññaṃ kiñci visesananti na tattha vinicchayo vutto.

512-4. **Sabbānī**ti kāmāvacarādibhedaṃ anāmasitvā sabbāni. **Kamma**nti paṭisandhinibbattakā upapajjavedanīyabhūtā, aparāpariyavedanīyabhūtā vā cetanā. **Kammanimitta**nti yaṃ vatthuṃ ārammaṇaṃ katvā āyūhanakāle kammaṃ āyūhati, taṃ dānūpakaraṇādikaṃ, pāṇaghātopakaraṇādikañca. **Gatinimitta**nti bhavantaramupapajjitabbabhavapariyāpannavaṇṇāyatanaṃ, taṃ pana sugatiyaṃ manussaloke nibbattantassa rattakambalasadisamātukucchivaṇṇavasena, devaloke nibbattantassa uyyānakapparukkhavaṇṇavasena, duggatiyaṃ nibbattantassa aggijālādivaṇṇavasena, petatiracchānayonīsu petatiracchānānaṃ nibaddhasañcaraṇaṭṭhānapariyāpannatāvaṇṇavasena ca daṭṭhabbaṃ. **‘‘Tividha’’**nti idaṃ yathāsambhavavasena vuttaṃ, rūpārūpasambandhīnaṃ pana kammanimittameva ārammaṇaṃ hoti. Tathā hi mahaggatavipākāni ekantena kammasadisārammaṇāni vuttāni.

Paccuppannamatītaṃ vāti khaṇavasena paccuppannamatītaṃ vā. Tattha gatinimittaṃ ekantena

paccuppannameva, kammanimittaṃ paccuppannamatītaṃ vā, kammaṃ pana atītameva. Anāgatārammaṇaṃ pana paccuppannakammanimittagatinimittaṃ viya anāpāthagatattā, atītakammakammanimittaṃ viya ananubhūtattā ca vibhūtaṃ hutvā nopatiṭṭhātīti atisantabhāvena pavattamānā paṭisandhi taṃ ārabbha pavattituṃ na sakkotīti vuttaṃ **''natthi anāgata''**nti. Mahaggatapaṭisandhīnaṃ ekantena kammasadisārammaṇabhāvena kammassa viya atītanavattabbārammaṇattā na tāsaṃ visuṃ ārammaṇaṃ uddhaṭaṃ. Tattha dutiyacatutthārūpapaṭisandhīnaṃ atītameva ārammaṇaṃ itarāsaṃ navattabbanti daṭṭhabbaṃ.

517-20. Mahāvipākānaṃ paṭisandhādicatukiccavaseneva pavattanato rūpārūpabhave paṭisandhibhavaṅgacutivasena taṃtaṃvipākasseva pavattito, tadārammaṇassa ca abhāvena tattha na labbhatīti āha **''mahāpākā…pe… dvaye''**ti. Aniṭṭharūpānaṃ brahmaloke asambhavepi tattha ṭhatvā idha aniṭṭhārammaṇaṃ passantānaṃ akusalavipākāni na uppajjantīti na vattabbanti rūpabhavepi santīraṇattayaṃ vuttaṃ. Abhidhammatthasaṅgahasaccasaṅkhepādīsupi hi imināva adhippāyena rūpaloke akusalavipākappavatti dassitā. Apare pana ''kāmabhave santīraṇattayaṃ, rūpabhave santīraṇadvayanti yathālābhavasena yojetabba''nti vadanti.

Kadācipīti parittārammaṇesu parittajavanānaṃ uppādepi. ''Bījassābhāvato''ti rūpārūpabhavadvaye tadārammaṇābhāvassa kāraṇaṃ vatvā tameva pakāsetuṃ **''paṭisandhibīja''**ntiādi vuttaṃ. Paṭisandhiyeva bījabhūtanti **paṭisandhibījaṃ. Tassā**ti tadārammaṇassa.

521. Yadi evaṃ cakkhuviññāṇādīnampi kāmāvacarapaṭisandhibījattā tattha abhāvo āpajjatīti codento āha **''cakkhuviññāṇādīna''**ntiādi. **Indriyāna**nti cakkhuviññāṇādīnaṃ vatthudvārabhūtānaṃ cakkhādīnamindriyānaṃ. **Pavattānubhāvato**ti tesaṃ tattha atthitānubhāvato. Ayañhettha adhippāyo – cakkhusotaviññāṇānaṃ vatthubhūtāni cakkhusotindriyāni tattha pavattantīti tesaṃ pavattiānubhāvato cakkhusotaviññāṇāni pavattanti. Sati ca tesaṃ pavattiyaṃ vīthicittuppādo niyatoti cakkhuviññāṇādīnaṃ viya sampaṭicchanasantīraṇānampi tattha sambhavo siddhoti.

523-4. **Akāmāvacaradhamme**ti kāmāvacaradhammato aññe mahaggatalokuttaradhamme. **Nānubandhatī**ti nānuvattati. **Janakaṃ…pe… anubandhatī**ti yathā nāma gehato nikkhamitvā bahi gantukāmo taruṇadārako attano janakaṃ pitaraṃ vā aññaṃ vā pitusadisaṃ hitakāmaṃ ñātiṃ aṅguliyaṃ gahetvā anubandhati, na aññaṃ rājapurisādiṃ, tathā etampi bhavaṅgārammaṇato bahi nikkhamitukāmasabhāgatāya attano janakaṃ paṭhamakusalādikaṃ sadisaṃ vā dutiyakusalādikāmāvacarajavanameva anubandhati, na aññaṃ mahaggataṃ lokuttaranti ayamettha attho. **Kusalākusalādi**nti **ādi**-ggahaṇena kiriyābyākataṃ saṅgaṇhāti. **Ānandācariyo** pana **paṭṭhāne** ''kusalākusale niruddhe vipāko tadārammaṇatā uppajjatī''ti (paṭṭhā. 3.1.98) vipākadhammadhammānamevānantaraṃ tadārammaṇaṃ vuttaṃ. Vipphāravantañhi javanaṃ nāvaṃ viya nadīsoto bhavaṅgaṃ anubandhati, na pana chaḷaṅgupekkhāvato santavuttiṃ kiriyājavanaṃ paṇṇapuṭaṃ viya nadīsototi kiriyājavanānantaraṃ tadārammaṇaṃ na icchati, **ācariyajotipāla**ttherādayo pana ''labbhamānassapi kenaci adhippāyena katthaci avacanaṃ dissati, yathā taṃ dhammasaṅgahe akusalaniddese labbhamānopi adhipati na vutto, tasmā yadi abyākatānantarampi tadārammaṇaṃ vucceyya, tadā voṭṭhabbanānantarampi tassa pavattiṃ maññeyyunti kiriyājavanānantaraṃ tadārammaṇaṃ na vuttaṃ, na pana alabbhanato. Yañcettha paṇṇapuṭaṃ nidassitaṃ, taṃ nidassitabbena samānaṃ na hoti, nāvāpaṇṇapuṭānañhi nadīsotassa āvaṭṭanaṃ gati ca visadisīti nāvāyaṃ nadīsotassa anubandhanaṃ, paṇṇapuṭassa ananubandhanañca yujjati, idha pana kiriyājavanetarajavanānaṃ bhavaṅgasotassa āvaṭṭanaṃ gati ca sadisīti etassa ananubandhanaṃ, itarassa anubandhanañca na yujjati, tasmā vicāretabbameva ta''nti vadanti.

525-6. Yathā cetaṃ mahaggatalokuttaradhamme nānuvattati, tathā yadā ete kāmāvacaradhammāpi mahaggatānuttaradhammārammaṇā hutvā pavattanti, tadā tepi nānubandhatīti āha **''kāmāvacaradhammāpī''**tiādi. Mahaggatā-ggahaṇena cettha lokuttarānampi saṅgaho daṭṭhabbo. **Te cāpī**ti **ca**-saddena lokuttarārammaṇānaṃ gahaṇaṃ. Kasmā nānubandhatīti āha **''parittārammaṇattā''**tiādi. **Parittārammaṇattā**ti heṭṭhā vuttanayena kāmāvacaravipākānaṃ ekantena parittārammaṇattā. **Tathāparicitattā**ti yathā javanaṃ, evaṃ aparicitattā. Idaṃ vuttaṃ hoti – yathā hi so pitaraṃ, pitusadisaṃ vā kañci anubandhanto taruṇadārako gharadvārantaravīthicatukkādimhi pariciteyeva dese anugacchati, na araññaṃ vā rakkhasabhūmiṃ vā gacchantaṃ, evaṃ kāmāvacaradhamme anubandhantampi parittamhi pariciteyeva dese pavattamāne te dhamme anubandhati, na mahaggatalokuttaradhamme ārabbha pavattamānepi.

527-32. Idāni kiṃ imāya yuttikathāya, aṭṭhakathāpamāṇato cetaṃ gahetabbanti dassento āha **''kiṃ tenā''**tiādi. **Javane**ti kāmāvacarajavane. **Tadārammaṇacittāni** ''tadārammaṇa''nti laddhanāmāni cittāni tadārammaṇabhāvaṃ na gaṇhanti, tadārammaṇabhāvena na pavattantīti attho. Atha vā nāmagottaṃ ārabbha javane javite **tadārammaṇaṃ** tassa javanassa ārammaṇaṃ **na gaṇhanti** na labbhantīti attho. **Rūpārūpabhavesu vā**ti **vā**-saddena ''javane javitepi tadārammaṇaṃ na gaṇhantī''ti ākaḍḍhati. **Paṇṇattiṃ ārabbhā**ti kāmabhavepi paṇṇattiṃ ārabbha. **Lakkhaṇārammaṇāyā**ti aniccādilakkhaṇattayārammaṇāya, balavavipassanāyāti attho. ''Tīṇi lakkhaṇāni, tisso ca paññattiyo kusalattike na labbhantī''ti **aṭṭhakathāya** vuttattā tiṇṇaṃ lakkhaṇānaṃ dhammato abhāvena taṃ ārabbha

pavattāya vipassanāya tadārammaṇāni na labbhanti. **Paṭṭhāne** pana ‘‘sekhā vā puthujjanā vā kusalaṃ aniccato dukkhato anattato vipassanti, kusalākusale niruddhe vipāko tadārammaṇatā uppajjatī’’ti (paṭṭhā. 1.1.406) vacanato khandhārammaṇikavipassanāya tadārammaṇaṃ labbhatīti daṭṭhabbaṃ. **Micchattaniyatesū**ti ‘‘katame dhammā micchattaniyatā? Cattāro diṭṭhigatasampayuttacittuppādā’’ti (dha. sa. 1426) evamāgatesu micchāgāhavasena pavattesu dhammesu javanaṃ hutvā javitesu. Kasmā pana tesu javitesu tadārammaṇaṃ na labbhatīti? Kāmāvacaravipākānañhi niyatamicchādiṭṭhi viya ‘‘attā occhijjatī’’tiādinā attaparikappanāvasena appavattanato niyatamicchādiṭṭhivasappavattesu tesu javitesu tadanantaraṃ tadārammaṇāni na uppajjanti, aniyatamicchādiṭṭhivasappavattesu pana javitesu tadārammaṇaṃ nuppajjatīti natthi. Atha vā **micchattaniyatesū**ti micchābhāvaniyatasabhāvesu taṃvisayesūti attho. Micchattaniyatadhammānaṃ dhammasabhāvaṃ aggahetvā micchattaniyatasabhāvasseva gahaṇato, tassa ca vipākānaṃ avibhūtattā micchattaniyatasabhāve ārabbha tadārammaṇā na labbhanti. **Pi**-saddena sammattaniyatesupīti sampiṇḍeti, ‘‘lokuttaradhamme ārabbhā’’ti vā etena siddhattā na tesaṃ visuṃ uddharaṇaṃ kataṃ. Aṭṭhakathāyaṃ pana micchattaniyatasammattaniyatānaṃ aññamaññapaṭipakkhabhāvena balavabhāvato tadārammaṇassa avatthubhāvadassanatthaṃ micchattaniyatānantaraṃ sammattaniyatāpi uddhaṭā. Micchattaniyatasabhāvassa viya paṭisambhidāsabhāvassapi kāmāvacaravipākānaṃ avibhūtabhāvena paṭisambhidāñāṇāni ārabbha javane javite tadārammaṇaṃ na labbhatīti āha **‘‘paṭisambhidāñāṇānī’’**tiādi. **Manodvārepī**ti na kevalaṃ pañcadvāresuyeva, atha kho manodvārepi. **Sabbesa**nti ahetukaduhetukādīnaṃ sabbesaṃ. **Anupubbato**ti heṭṭhā vuttaanukkamato.

533. **Na vijjatī**ti manodvārassa appaṭighabhāvena na vijjati. **Bhavaṅgato**ti bhavaṅgasantānato, tassa ārammaṇato vā. **Vuṭṭhāna**nti bhavaṅgasantāne, tassārammaṇe vā sati tassa vuṭṭhānaṃ.

535-6. **Satta sattā**ti ekekassa satta sattāti katvā. **Pāpapākā**ti akusalavipākā. ‘‘Dvādasāpuññacittāna’’nti vatvā ‘‘pāpapākā’’ti vacanaṃ ‘‘tatridaṃ sugatassa sugatacīvarappamāṇa’’ntiādīsu viya saññāsaddavasena vuttaṃ. Evaṃ pavattiyaṃ akusalavipākānaṃ pavattiṃ dassetvā idāni paṭisandhiyaṃ dassetuṃ **‘‘ekādasavidhāna’’**ntiādi vuttaṃ. Uddhaccacetanāya pavattivipākadānamattaṃ vinā paṭisandhidānābhāvato āha **‘‘hitvā uddhaccamānasa’’**nti. Kiṃ panettha kāraṇaṃ, adhimokkhavirahena sabbadubbalampi vicikicchāsahagataṃ paṭisandhiṃ ākaḍḍhati, adhimokkhasabhāvato tato balavatarampi uddhaccasahagataṃ nākaḍḍhatīti? Paṭisandhidānasabhāvābhāvato. ‘‘Balavaṃ ākaḍḍhati, dubbalaṃ nākaḍḍhatī’’ti hi ayaṃ vicāraṇā paṭisandhidānasabhāvesuyeva. Yassa pana paṭisandhidānasabhāvo eva natthi, na tassa balavabhāvo paṭisandhiākaḍḍhane kāraṇanti.

Kathaṃ panetaṃ viññātabbaṃ ‘‘uddhaccasahagatassa paṭisandhidānasabhāvo natthī’’ti? Dassanenapahātabbesu anāgatattā. Tividhā hi akusalā dassanenapahātabbā, bhāvanāyapahātabbā, siyā dassanenapahātabbā siyā bhāvanāyapahātabbāti. Tattha diṭṭhisampayuttavicikicchāsahagatacittuppādā **dassanenapahātabbā** nāma. Yathāha ‘‘katame dhammā dassanenapahātabbā? Cattāro diṭṭhigatasampayuttacittuppādā vicikicchāsahagato cittuppādo’’ti (dha. sa. 1408). Te hi paṭhamaṃ nibbānadassanato ‘‘dassana’’nti laddhanāmena sotāpattimaggeneva pahātabbattā ‘‘dassanenapahātabbā’’ti vuccanti. Uddhaccasahagatacittuppādo **bhāvanāyapahātabbo** nāma. Yathāha ‘‘katame dhammā bhāvanāyapahātabbā? Uddhaccasahagato cittuppādo’’ti. So hi aggamaggena pahātabbattā ‘‘bhāvanāyapahātabbo’’ti vutto. Uparimaggattayañhi paṭhamamaggena diṭṭhasmiṃyeva bhāvanāvasena uppajjati, na adiṭṭhapubbaṃ kiñci passati, tasmā ‘‘bhāvanā’’ti vuccati. Diṭṭhivippayuttadomanassasahagatacittuppādā pana **siyā dassanenapahātabbā siyā bhāvanāyapahātabbā** nāma. Yathāha ‘‘cattāro diṭṭhigatavippayuttā lobhasahagatacittuppādā dve domanassasahagatacittuppādā. Ime dhammā siyā dassanenapahātabbā siyā bhāvanāyapahātabbā’’ti (dha. sa. 1409). Te hi apāyanibbattakāvatthāya paṭhamamaggena, sesāvatthāya uparimaggehi pahīyamānattā siyā dassanenapahātabbā siyā bhāvanāyapahātabbā nāma. Tattha siyā dassanenapahātabbampi dassanenapahātabbasāmaññena idha ‘‘dassanenapahātabbā’’tveva voharanti. Yadi ca uddhaccasahagataṃ paṭisandhiṃ dadeyya, tadā akusalapaṭisandhiyā sugatiyaṃ asambhavato apāyesveva dadeyya, apāyagamanīyañca ekantena dassanenapahātabbā siyā, itarathā apāyagamanīyassa appahīnattā sekhānaṃ apāyuppatti āpajjati, na ca panetaṃ yuttaṃ, ‘‘catūhapāyehi ca vippamutto (khu. pā. 6.11; su. ni. 234), avinipātadhammo’’tiādivacanehi saha virujjhanato, sati ca panetassa dassanenapahātabbabhāve ‘‘siyā dassanenapahātabbā’’ti imassa vibhaṅge vattabbaṃ siyā, na ca panetaṃ vuttanti. Atha siyā ‘‘apāyagamanīyo rāgo doso moho tadekaṭṭhā ca kilesā’’ti evaṃ dassanenapahātabbesu vuttattā uddhaccasahagatassāpi tattha saṅgaho sakkā kātunti? Taṃ na, tassa niyāmato bhāvanāyapahātabbabhāvena vuttattāti tasmā dassanenapahātabbesu avacanameva paṭisandhidānābhāvaṃ sādhetīti.

Nanu ca **paṭisambhidāvibhaṅge** –

> ‘‘Yasmiṃ samaye akusalaṃ cittaṃ uppannaṃ hoti upekkhāsahagataṃ uddhaccasampayuttaṃ, rūpārammaṇaṃ vā…pe… dhammārammaṇaṃ vā yaṃ yaṃ vā panārabbha, tasmiṃ samaye phasso hoti…pe… avikkhepo hoti, ime dhammā akusalā. Imesu dhammesu ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā, tesaṃ vipāke ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā’’ti (vibha. 731) –

Evaṃ uddhaccasahagatacittuppādaṃ uddharitvā tassa vipākopi uddhaṭoti kathamassa paṭisandhidānābhāvo sampaṭicchitabboti? Na idaṃ paṭisandhidānaṃ sandhāya uddhaṭaṃ, atha kho pavattivipākaṃ sandhāya. **Paṭṭhāne** pana –

> ‘‘Sahajātā dassanenapahātabbā cetanā cittasamuṭṭhānānaṃ rūpānaṃ kammapaccayena paccayo, nānakkhaṇikā dassanenapahātabbā cetanā vipākānaṃ khandhānaṃ kaṭattā ca rūpānaṃ kammapaccayena paccayo’’ti (paṭṭhā. 2.8.89) –

Dassanenapahātabbacetanāya eva sahajātanānakkhaṇikakammapaccayabhāvaṃ uddharitvāva ‘‘sahajātā bhāvanāyapahātabbā cetanā cittasamuṭṭhānānaṃ rūpānaṃ kammapaccayena paccayo’’ti bhāvanāyapahātabbacetanāya sahajātakammapaccayabhāvova uddhaṭo, na pana nānakkhaṇikakammapaccayabhāvo. Tathā **paccanīyanaye**pi –

> ‘‘Dassanenapahātabbo dhammo nevadassanenanabhāvanāyapahātabbassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo, sahajāta… upanissaya…pe… pacchājāta… kammapaccayena paccayo’’ti (paṭṭhā. 2.8.98) –

Dassanenapahātabbasseva kammapaccayabhāvaṃ uddharitvā –

> ‘‘Bhāvanāyapahātabbo dhammo nevadassanenanabhāvanāyapahātabbassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo, sahajāta… upanissaya… pacchājātapaccayena paccayo’’ti (paṭṭhā. 2.8.99) –

Bhāvanāyapahātabbassa dhammassa sahajātādipaccayabhāvova vutto, na pana kammapaccayabhāvo, na ca nānakkhaṇikakammapaccayaṃ vinā paṭisandhiākaḍḍhanaṃ atthi, tasmā natthi tassa sabbathāpi paṭisandhidānaṃ. Pavattivipākaṃ panassa na sakkā nivāretuṃ paṭisambhidāvibhaṅge uddhaccasahagatānampi vipākassa uddhaṭattā, nānakkhaṇikakammapaccayassa ca paṭisandhivipākameva sandhāya anuddhaṭattā. Evañca pana katvā yadeke ācariyā vadanti ‘‘uddhaccacetanā ubhayavipākampi na deti paṭṭhāne nānakkhaṇikakammapaccayassa anuddhaṭattā’’ti, taṃ tesaṃ abhinivesamattamevāti daṭṭhabbaṃ.

Yadi ca te vadeyyuṃ – yathā ‘‘vipākadhammadhammā’’ti ettha vipāka-saddena vipākārahatā vuccati, evaṃ idhāpi uddhaccasahagatānaṃ vipākārahataṃ sandhāya ‘‘tesaṃ vipāke ñāṇa’’nti vuttaṃ. Yathā saddhindriyavinimuttassa adhimuccanaṭṭhassa abhāvepi saddhindriyassa adhimuccanasattivisesaṃ gahetvā saddhindriyadhammo adhimuccanaṭṭho atthoti vuccati, evamidhāpi dhammavinimuttassa vipākārahabhāvassa abhāvepi dhammānameva vipākārahasāmatthiyaṃ gahetvā tassa atthibhāvo vutto. Yadi ca te pavattivipākaṃ dadeyyuṃ, yathā –

> ‘‘Sukhāya vedanāya sampayutto dhammo dukkhāya vedanāya sampayuttassa dhammassa kammapaccayena paccayo, nānakkhaṇikā’’ti (paṭṭhā. 1.2.57) –

Pavattivipākassapi vasena nānakkhaṇikakammapaccayo vutto, evametthāpi nānakkhaṇikakammapaccayabhāvo vattabbo siyā. Na hi labbhamānassa avacane kāraṇaṃ atthīti tasmā yathādhammasāsane avacanampi abhāvameva dīpeti. Apica yadi uddhaccasahagatassa pavattivipākadānaṃ adhippetaṃ siyā, tadā ‘‘anupādinnupādāniyo dhammo upādinnupādāniyassa dhammassa na kammapaccayena paccayo’’ti paṭisedho na kātabbo siyā. Na hi ṭhapetvā uddhaccaṃ añño koci anupādinnupādāniyo dhammo upādinnupādāniyassa dhammassa paccayo bhavituṃ asamattho atthīti, tayidametesaṃ abhilāpamattaṃ. Tathā hi yaṃ tāva vuttaṃ ‘‘vipākārahabhāvaṃ gahetvā tesaṃ vipāketi vutta’’nti, tadeva tassa vipākasabbhāvaṃ dīpeti. Na hi vipākārahabhāve sati abhiññādīnaṃ viya tassa avipākatāya kāraṇaṃ atthīti. Yampi vuttaṃ ‘‘nānakkhaṇikakammapaccayassa avacanaṃ vipākabhāvaṃ dīpetī’’ti, tampi na sundaraṃ, labbhamānassāpi katthaci kenaci adhippāyena avacanato. Tathā hi dhammasaṅgaṇiyaṃ labbhamānampi hadayavatthu na vuttaṃ. Tasmā yadi pavattivipākaṃ sandhāya nānakkhaṇikakammapaccayabhāvo vucceyya, tadā paṭisandhivipākadānampissa maññeyyunti labbhamānassapi pavattivipākassa vasena nānakkhaṇikakammapaccayabhāvo na vuttoti. Yaṃ pana anupādinnupādāniyassa upādinnupādāniyaṃ pati kammapaccayapaṭikkhepavacanaṃ, taṃ abhiññākusalādike sandhāyāti na ettāvatā uddhaccasahagatassa pavattivipākadānaṃ sabbathāpi paṭikkhipituṃ sakkāti. Yampi **aṭṭhakathāyaṃ** ‘‘yathā ca abhiññācetanā, evamuddhaccacetanāpi ‘saṅkhārapaccayā viññāṇa’nti ettha apanetabbā’’ti vuttaṃ, tampi uddhaccacetanāya tattha niddisiyamānāya yathā itarā paṭisandhipavattivasena duvidhassapi vipākaviññāṇassa paccayo, evamuddhaccacetanāpīti gaṇheyyunti vuttaṃ, na tassa pavattivipākābhāvatoti.

Ācariyabuddhamittādayo pana uddhaccasahagataṃ dvidhā vibhajitvā ekassa ubhayavipākadānaṃ, ekassa sabbathāpi vipākābhāvaṃ vaṇṇenti. Tesañhi ayaṃ vinicchayo – atthi uddhaccaṃ bhāvanāyapahātabbampi, atthi nabhāvanāyapahātabbampi. Tesu bhāvanāyapahātabbaṃ sekhasantānappavattaṃ, itaraṃ puthujjanasantānappavattaṃ.

Phaladānañca puthujjanasantāne pavattasseva, netarassa. Tathā hi dassanabhāvanānaṃ abhāvepi yesaṃ puthujjanānaṃ, sekhānañca dassanabhāvanāhi bhavitabbaṃ, tesaṃ taduppattikāle tāhi pahātuṃ sakkuṇeyyā akusalā ''dassanenapahātabbā, bhāvanāyapahātabbā''ti ca vuccanti. Puthujjanānaṃ pana bhāvanāya abhāvato bhāvanāyapahātabbacintā natthi, tena tesaṃ pavattamānā te dassanena pahātuṃ asakkuṇeyyāpi ''bhāvanāyapahātabbā''ti na vuccanti. Yadi vucceyyuṃ, dassanenapahātabbā bhāvanāyapahātabbānaṃ kesañci keci kadāci ārammaṇārammaṇādhipatiupanissayapaccayehi paccayā bhaveyyuṃ. Sakabhaṇḍe chandarāgādīnañhi kesañci sakkāyadiṭṭhādayo keci atītādīsu kismiñci kāle ārammaṇādhipatiupanissayehi paccayā hontīti natthi, na ca paṭṭhāne ''dassanenapahātabbā bhāvanāyapahātabbānaṃ kenaci paccayena paccayo''ti vuttā, tasmā natthi puthujjanesu pavattamānānamakusalānaṃ bhāvanāyapahātabbapariyāyo. Yadi tattha avacanameva pamāṇaṃ, evaṃ sati sekhasantānapavattānampi akusalānaṃ bhāvanāyapahātabbapariyāyo natthīti āpajjatīti? Nāpajjati, sekhasantānappavattānaṃ bhāvanāya pahātuṃ sakkuṇeyyattā. Teneva ca kiñci katvā sekhānaṃ dassanenapahātabbānaṃ akusalānaṃ pahīnabhāvena assādanābhinandanānaṃ vatthūni na honti. Pahīnatāya eva somanassassa hetubhūtā, avikkhepahetubhūtā ca na domanassaṃ, uddhaccañca uppādentīti na tesaṃ ārammaṇārammaṇādhipatipakatūpanissayabhāvaṃ gacchanti. Na hi pahīnakilese upanissāya ariyā rāgadosavikkhepe uppādenti. Vuttañca ''sotāpattimaggena ye kilesā pahīnā, te kilese na puneti, na pacceti, na paccāgacchatīti sugato, sakadāgāmi…pe… arahattamaggena…pe… sugato''ti. Puthujjanānaṃ pana dassanena pahātuṃ sakkuṇeyyā dassanena pahātuṃ asakkuṇeyyānaṃ kenaci paccayena paccayā na hontīti na sakkā vattuṃ, ''diṭṭhiṃ assādeti abhinandati, taṃ ārabbha rāgo uppajjati, diṭṭhi uppajjati, vicikicchā uppajjati, uddhaccaṃ uppajjati, vicikicchaṃ ārabbha vicikicchā uppajjati, diṭṭhi uppajjati, uddhaccaṃ uppajjatī''ti (paṭṭhā. 1.1.407) diṭṭhivicikicchānaṃ uddhaccārammaṇabhāvassa vuttattā. Ettha hi **uddhacca**nti uddhaccasahagataṃ cittuppādaṃ sandhāya vuttaṃ, na dassanenapahātabbesupi labbhamānacetasikaṃ uddhaccaṃ. Evañca katvā **adhipatipaccayaniddese** ''diṭṭhiṃ garuṃ katvā assādeti abhinandati, taṃ garuṃ katvā rāgo uppajjati, diṭṭhi uppajjatī''ti (paṭṭhā. 1.1.415) ettakameva vuttaṃ, na vuttaṃ ''uddhaccaṃ uppajjatī''ti, tasmā sekhasantānappavattānamakusalānaṃ dassanenapahātabbānaṃ kenaci paccayena paccayattābhāvato puthujjanānaṃ santāneva dassanenapahātabbānamakusalānaṃ paccayā na hontīti na sakkā vattunti paṭṭhāne dassanenapahātabbānaṃ bhāvanāyapahātabbassa ārammaṇārammaṇādhipatiupanissayapaccayattānuddharaṇaṃ sekhasantānappavattānaṃ bhāvanāyapahātabbapariyāyabhāvaṃ sādheti, puthujjanasantāneyeva nadassanenapahātabbānamakusalānaṃ bhāvanāyapahātabbapariyāyabhāvaṃ na sādheti, tasmā dassanabhāvanāhi pahātabbānaṃ atītādibhāvena navattabbattepi yādisānaṃ tāhi anuppattidhammatā āpādetabbā, te puthujjanesu pavattamānā dassanena pahātuṃ sakkuṇeyyā dassanamaggāpekkhāya tadappavattiyampi dassanenapahātabbā nāma. Sekhesu pavattamānā bhāvanāya pahātuṃ sakkuṇeyyā tadappavattiyampi tadapekkhāya bhāvanāyapahātabbā nāma. Dassanena pahātuṃ asakkuṇeyyā pana puthujjanesu pavattamānā heṭṭhā vuttanayena nevadassanenapahātabbā nabhāvanāyapahātabbā, tesu bhāvanāyapahātabbā sahāyavirahato vipākaṃ na janenti. Tathā hi tesaṃ dassanenapahātabbasaṅkhātaṃ sahakārīkāraṇaṃ sahāyabhūtaṃ natthīti bhāvanāyapahātabbacetanāya nānakkhaṇikakammapaccayabhāvo na vutto. Apekkhitabbadassanabhāvanārahitānaṃ pana puthujjanesu uppajjamānānaṃ sakabhaṇḍe chandarāgādīnaṃ, uddhaccasahagatacittuppādassa ca saṃyojanattayatadekaṭṭhakilesānaṃ anupacchinnatāya aparikkhīṇasahāyānaṃ vipākuppādanaṃ na sakkā paṭikkhipitunti uddhaccasahagatadhammānaṃ vipāko vibhaṅge vuttoti.

Yadi evaṃ, apekkhitabbadassanabhāvanārahitānaṃ akusalānaṃ ''nevadassanenanabhāvanāyapahātabbā''ti vattabbatā āpajjatīti? Nāpajjati, appahātabbasabhāvānaṃ kusalādīnaṃ ''nevadassanenanabhāvanāyapahātabbā''ti vuttattā, appahātabbaviruddhasabhāvattā ca akusalānaṃ. Yadi evaṃ te imasmiṃ tike navattabbāti vattabbā āpajjantīti? Nāpajjanti, cittuppādakaṇḍe dassitānaṃ dvādasākusalacittuppādānaṃ dvīhi padehi saṅgahitattā. Yathā hi uppannattike dhammavasena sabbesaṃ saṅkhatadhammānaṃ saṅgahitattā kālavasena asaṅgahitāpi atītā ''navattabbā''ti na vuttā cittuppādānurūpena saṅgahitesu navattabbassa abhāvā, evaṃ idhāpi cittuppādabhāvena saṅgahitesu navattabbassa abhāvā ''navattabbā''ti na vuttā. Sabbena sabbañhi dhammavasena asaṅgahitassa tikadukesu navattabbatāpatti. Yattha hi cittuppādo koci niyogato navattabbo atthi, tattha tesaṃ catuttho koṭṭhāso atthīti yathāvuttapadesu viya tatthāpi bhinditvā bhājetabbe cittuppāde bhinditvā bhājeti ''siyā navattabbāparittārammaṇā''tiādinā, tadabhāvā uppannattike, idha ca tathā na vuttanti.

Atha vā yathā sappaṭighehi samānasabhāvattā rūpadhātuyaṃ ''tayo mahābhūtā sappaṭighā''ti vuttā, yathāha ''asaññasattānaṃ anidassanasappaṭighaṃ ekaṃ mahābhūta''nti, evaṃ puthujjanānaṃ pavattamānā bhāvanāyapahātabbasamānasabhāvā ''bhāvanāyapahātabbā''ti vucceyyunti natthi navattabbatāpasaṅgo. Evañca sati puthujjanānaṃ pavattamānāpi bhāvanāyapahātabbā sakabhaṇḍe chandarāgādayo parabhaṇḍe chandarāgādīnaṃ upanissayapaccayo, rāgo ca rāgadiṭṭhīnaṃ adhipatipaccayoti ayamattho laddho hoti. Teneva hi –

> ''Bhāvanāyapahātabbo dhammo dassanenapahātabbassa dhammassa upanissayapaccayena paccayo, ārammaṇūpanissayo, pakatūpanissayo''ti (paṭṭhā. 2.8.84) –

Imissā niddese dassanenapahātabbānaṃ upanissayapaccayabhāvīdhamme niddisantena bhagavatā –

> ‘‘Pakatūpanissayo – patthanaṃ upanissāya pāṇaṃ hanati…pe… saṅghaṃ bhindati, bhāvanāyapahātabbo rāgo doso moho māno patthanā dassanenapahātabbassa rāgassa dosassa mohassa mānassa diṭṭhiyā patthanāya upanissayapaccayena paccayo. Sakabhaṇḍe chandarāgo parabhaṇḍe chandarāgassa upa…pe… sakapariggahe chandarāgo parapariggahe chandarāgassa upanissayapaccayena paccayo’’ti (paṭṭhā. 2.8.84) –

Puthujjanasantāne patthanādayo niddiṭṭhā.

Evampi yathā aphoṭṭhabbattā rūpadhātuyaṃ tayo mahābhūtā na paramatthato sappaṭighā, evaṃ apekkhitabbabhāvanārahitā puthujjanesu pavattamānā sakabhaṇḍe chandarāgādayo pana paramatthato bhāvanāya pahātabbāti bhāvanāyapahātabbānaṃ nānakkhaṇikakammapaccayatā na vuttā, na ca ‘‘dassanenapahātabbā bhāvanāyapahātabbānaṃ kenaci paccayena paccayo’’ti vuttā. Ye hi dassanenapahātabbapaccayā kilesā, na te dassanato uddhaṃ pavattanti. Dassanenapahātabbapaccayassāpi pana uddhaccasahagatassa sahāyavekallamattameva dassanena kataṃ, na tassa koci bhāvo dassanena anuppattidhammataṃ āpāditoti tassa ekantabhāvanāyapahātabbatā vuttā, tasmā uddhaccabhāvena ekasabhāvasseva tassa sati sahāye vipākuppādanavacanaṃ, asati ca vipākānuppādanavacanaṃ na virujjhati. Tayidaṃ sabbametesaṃ ācariyānaṃ ahopurisikāramattaṃ. Kasmā? Uddhaccasahagatassa ekantabhāvanāyapahātabbabhāvena vuttattā. Evañhi vuttaṃ bhagavatā ‘‘katame dhammā bhāvanāyapahātabbā. Uddhaccasahagato cittuppādo’’ti (dha. sa. 1406). Yadi ca uddhaccasahagataṃ nabhāvanāyapahātabbaṃ abhavissa, yathā **atītārammaṇattike** ‘‘niyogā anāgatārammaṇā natthī’’ti (dha. sa. 1433) vatvā vibhajja vuttaṃ, evamidhāpi ‘‘niyogā bhāvanāyapahātabbā natthī’’ti vatvā ‘‘uddhaccasahagato siyā bhāvanāyapahātabbo siyā navattabbo ‘dassanenapahātabbo’tipi ‘bhāvanāyapahātabbo’tipī’’tiādi vattabbaṃ siyā, na ca tathā vuttaṃ. Yā ca ‘‘tamatthaṃ paṭipādentehi yadi vucceyyu’’ntiādinā yutti vuttā, sāpi ayutti. Kasmā? Dassanenapahātabbārammaṇānaṃ rāgadiṭṭhivicikicchāuddhaccānaṃ tena tena pahātabbabhāvavasena icchitattā. Yañca ‘‘uddhaccaṃ uppajjatī’’ti uddhaccasahagatacittuppādo vuttoti dassetuṃ adhipatipaccayaniddese uddhaccassa anuddharaṇaṃ kāraṇavasena vuttaṃ, tampi akāraṇaṃ aññatthāpi sāvasesapāṭhānaṃ dassanato. Tathā hi ‘‘atīto dhammo paccuppannassa dhammassa, anāgato dhammo paccuppannassa dhammassa ārammaṇapaccayena paccayo’’ti etesaṃ vibhaṅge cetopariyañāṇaggahaṇaṃ katvā ‘‘paccuppanno dhammo paccuppannassa dhammassā’’ti imassa vibhaṅge labbhamānampi cetopariyañāṇaṃ na gahitaṃ. Yampi bhāvanāyapahātabbassa vipākadānamhi dassanenapahātabbassa sahāyabhāvūpagamanaṃ vuttaṃ, tampi vicāretabbaṃ – kiṃ avijjādi viya dānasīlādīnaṃ upapattiyaṃyeva vipākadānasāmatthiyā ṭhānavasena dassanenapahātabbā bhāvanāyapahātabbānaṃ sahakārīkāraṇaṃ hoti, udāhu kileso viya kammassa paṭisandhidānamhīti? Kiñcettha – yadi tāva purimo nayo, sekhasantāne bhāvanāyapahātabbassa akiriyābhāvo āpajjati, pahīnāvijjāmānataṇhānusayasmiṃ santāne dānādi viya sahāyavekallena avipākasabhāvataṃ āpannattā. Atha dutiyo, bhāvanāyapahātabbattena abhimatassāpi dassanenapahātabbabhāvo āpajjati, paṭisandhidāne sati apāyagamanīyasabhāvānativattanato, tasmā amhehi heṭṭhā vuttanayeneva uddhaccasahagatassa vipākadānaṃ sampaṭicchitabbaṃ, na yesaṃ kesañci vacanaṃ. Paṭṭhānānusārīhi bhavitabbanti.

537-8. **Ya**nti yaṃ āvajjanadvayaṃ. **Karaṇamattattā**ti karaṇamattameva ṭhapetvā phaladānābhāvato. **Vātapupphasama**nti moghapupphasamaṃ, yathā taṃ paṭhamasañjātaṃ acchinnamūlepi rukkhe nibbattaṃ purimehi adinnaphalattā phalanibbattakaṃ na hoti, evamidaṃ anupacchinnabhavamūlepi santāne nibbattaṃ anāsevanabhāvena phaladāyakaṃ na hotīti adhippāyo. **Javanattaṃ tu sampatta**nti aṭṭhārasavidhaṃ khīṇāsavāveṇikaṃ viññāṇamāha. **Kiccasādhanato**ti bhavataṇhāmūlassa avocchinnabhāve sati kusalākusalakammakiccassa sādhanato, dānāditaṃtaṃkiccasādhanavasena vā. Idaṃ vuttaṃ hoti – yathā hi chinnamūlassa rukkhassa pupphaṃ pupphanamattaṃ ṭhapetvā aphalameva hoti, evametampi taṃtaṃkiccasādhanamattaṃ ṭhapetvā samucchinnabhavataṇhāmūle santāne pavattanato aphalamevāti.

539-40. **Paṭiccā**ti hetudhammassa paṭimukhaṃ gantvā taṃ apaccakkhāya. **Etī**ti pavattati, tiṭṭhati uppajjati vāti vuttaṃ hoti. ‘‘Etī’’ti hi idaṃ uppattiṭṭhitīnaṃ sādhāraṇavasena pavattiparidīpakaṃ. Tenevāha **‘‘ṭhitiyuppattiyāpi vā’’**ti. Ekacco hi paccayo ṭhitiyā eva upakārako hoti yathā pacchājātapaccayo, ekacco uppattiyā eva yathā anantarādiko, ekacco ubhayassa yathā hetuādayo. Evaṃ paccaya-saddassa vacanatthaṃ dassetvā idāni paccayalakkhaṇaṃ dassento āha **‘‘yo dhammo’’**tiādi. **Yo**ti hetudhammo. **Yassā**ti yassa phaladhammassa. **Ṭhitiyuppattiyāpi vā**ti ṭhititthaṃ, uppattitthaṃ vā. **Ṭhitiyā**ti vā ṭhitikkhaṇe, **uppattiyā**ti uppādakkhaṇe. Yassa dhammassa upakāro, yassa dhammassa ṭhitiyuppattiyāti vā sambandho. **‘‘Upakāro’’**ti iminā dhammena dhammasattiupakārakaṃ dasseti. **‘‘Sambhavo’’**tiādi paccayasseva pariyāyadassanaṃ. Sambhavati etasmāti **sambhavo**. Tathā **pabhavo**. Hinoti patiṭṭhāti etthāti **hetu**. Anekatthattā dhātusaddānaṃ **hi**-saddo mūla-saddo viya patiṭṭhattho veditabbo. Hinoti vā etena kammanidānabhūtena uddhaṃ ojaṃ abhiharantena mūlena viya pādapo tappaccayaṃ phalaṃ gacchati, vuddhiṃ viruḷhiṃ āpajjatīti **hetu**. Attano phalaṃ karotīti **kāraṇaṃ. Paccayo mato**ti paccayova ‘‘sambhavo’’tiādito mato. Atthato ete samānā, byañjanamattaṃyeva nesaṃ nānattanti vuttaṃ hoti.

541-5. Evaṃ paṭṭhāne āgatasabbapaccayānaṃ sādhāraṇavasena atthaṃ vatvā idhādhippetassa hetupaccayasseva sarūpaṃ dassetuṃ **''lobhādi pana yo dhammo''**tiādi vuttaṃ. **Mūlaṭṭhenā**ti sampayuttānaṃ suppatiṭṭhitabhāvasādhanasaṅkhātamūlaṭṭhena. **Chaḷevā**ti mūlaṭṭhenūpakārakabhāvassa tesameva āveṇikabhāvena ete chaḷeva. **Jātito**ti kusalākusalābyākatajātito. **Navadhā**ti tayo kusalahetū, tayo akusalahetū, tayo abyākatahetūti navadhā. **Dhammānaṃ…pe… sādhako**ti yathā sālivīhibījādīni sālivīhiādibhāvassa sādhakāni, maṇiādipabhāvatthūnañca nīlādivaṇṇāni nīlādimaṇipabhāya sādhakāni, evaṃ hetupaccayo yathārahaṃ attano sampayuttānaṃ kusalādittasādhakoti kusalākusalābyākatadhammānaṃ yathākkamaṃ kusalākusalābyākatabhāvasādhako mūlaṭṭhoti ayamettha attho. **Eke ācariyā**ti revatācariyaṃ, tassa sissānusisse ca sandhāyāha. Atha vā garumhi bahuvacanampi yujjatīti revatācariyameva sandhāya **''eke ācariyā''**ti vuttaṃ.

Evaṃ santeti yadi mūlaṭṭho kusalādibhāvasādhako, evaṃ sati. Yathā cittaṃ cittajarūpānaṃ paccayo hoti, evaṃ taṃsampayuttadhammāpīti āha **''taṃsamuṭṭhānarūpisū''**ti, hetusamuṭṭhānarūpesūti attho. **Neva sampajjatī**ti na sijjhati, ''hetū hetusampayuttakānaṃ dhammānaṃ taṃsamuṭṭhānānañca rūpānaṃ hetupaccayena paccayo''ti vutto hetupaccayabhāvo na sampajjatīti vuttaṃ hoti. Yathā kusalākusalā hetū taṃsamuṭṭhānarūpassa kusalādibhāvāya na pariyattā, evaṃ abyākatopi hetu taṃsamuṭṭhānassa rūpassa abyākatabhāvāya na pariyatto. Sabhāvena hi taṃ abyākatanti āha **''na hī''**tiādi. Yadi kusalādibhāvaṃ na sādhenti, paccayāpi na hontīti vadeyyāti āha **''na tesa''**ntiādi. ''Hetū hetusampayuttakānaṃ dhammānaṃ taṃsamuṭṭhānānañca rūpānaṃ hetupaccayena paccayo''ti (paṭṭhā. 1.1.1) vacanato te alobhādayo tesaṃ rūpānaṃ paccayā na na honti, bhavantevāti attho.

546-7. **Na gantabbo**ti na paccetabbo. Idaṃ vuttaṃ hoti – yadi kusalādihetuyo attano viya attahetukānaṃ dhammānaṃ kusalādibhāvaṃ sādhenti, kusalākusalahetupaccayasambhūtā rūpadhammāpi te viya kusalādayo siyuṃ, hetuyo vā rūpānaṃ paccayā na siyuṃ, na ca panetaṃ ubhayampi atthi, tasmā kusalādīnaṃ kusalādibhāvasādhako mūlaṭṭhoti na viññātabbanti. Apica yadi hetupaṭibaddho kusalādibhāvo, tadā abyākatabhāvopi tappaṭibaddho siyā, ahetukānaṃ abyākatabhāvo na sijjhati. Yadi ca hetupaṭibaddho kusalādibhāvo, hetūnampi kusalādibhāvo appaṭibaddho siyā. Atha tesampi sesahetupaṭibaddho, evampi momūhacittasampayuttassa hetuno akusalabhāvo na sijjheyya. Atha tassa so aññahetuko siyā, evaṃ sati sesahetūnampi taṃhetukova siyā. Yathā ca sesahetūnaṃ, evaṃ avasesasampayuttadhammānampi taṃhetukova siyā. Atha siyā hetūnaṃ sabhāvatova kusalādibhāvo, sampayuttānaṃ pana hetupaṭibaddhoti, evaṃ sati alobho kusalo vā siyā abyākato vā. Yadi hi so sabhāvato kusalo, taṃsabhāvattā abyākato na siyā. Atha abyākato, taṃsabhāvattā kusalo na siyā alobhasabhāvassa adosattābhāvo viya. Yasmā pana ubhayathāpi hoti, tasmā yathā ubhayathā hontesu saddhādīsu sampayuttesu hetupaṭibaddhaṃ kusalādibhāvaṃ pariyesatha, na sabhāvato, evaṃ hetūsupi kusalāditā aññapaṭibaddhā pariyesitabbā, na sabhāvato. Sā pana pariyesiyamānā yonisomanasikārādipaṭibaddhā hotīti hetūsu viya hetusampayuttadhammesupi yonisomanasikārādipaṭibaddho kusalādibhāvo, na hetupaṭibaddhoti. Tenevāha –

> ''Yoniso, bhikkhave, manasi karoto anuppannā ceva kusalā dhammā uppajjanti, uppannā ca kusalā dhammā abhivaḍḍhantī''tiādi (a. ni. 1.67).

Samayaññunāti ābhidhammikamatavedinā. **Suppatiṭṭhitabhāvassa sādhanenā**ti attahetukānaṃ dhammānaṃ sammā patiṭṭhitabhāvassa thirabhāvassa sādhanena. Laddhahetupaccayā hi dhammā viruḷhamūlā viya pādapā thirā honti suppatiṭṭhitā, ahetukā tilabījādisevālā viya na suppatiṭṭhitāti.

548. **Sabbaso**ti kāmāvacarādisabbabhāgena.

550-1. Paṭisandhikkhaṇe cittasamuṭṭhānānaṃ rūpānaṃ abhāvato attanā sampayuttānaṃ, kaṭattārūpānameva ca paccayabhāvoti āha **''attanā…pe… jātāna''**nti. Kammassa katattā eva ca upacitattā ca na issarādihetuno sambhūtāni rūpāni kaṭattārūpāni, kammasamuṭṭhānarūpānīti attho, kaṭattārūpāneva jātāni bhūtāni nibbattānīti **kaṭattārūpajātāni. Tathevā**ti yathā paṭisandhiyaṃ kaṭattārūpānaṃ, evanti attho. **Cittajānañcā**ti **ca**-saddena ''attanā sampayuttāna''nti ākaḍḍhati.

553. Lokuttaravipākānaṃ paṭisandhivasena appavattanato natthi kammasamuṭṭhānassa paccayabhāvoti āha **''cittajāna''**ntiādi.

555. **Hetupaccayasambhavo**ti hetupaccayasambhūtadhammo, hetupaccayato paccayuppannadhammānaṃ sambhavākāro vā. **Sañjātasukhahetunā**ti sañjātañāṇena, sampajaññenāti attho. Ñāṇañhi ''sukhino cittaṃ samādhiyati, samāhito yathābhūtaṃ pajānātī''tiādivacanato sukhaṃ hetu etassāti,

''Diṭṭhe dhamme ca yo attho,
Yo cattho samparāyiko;

Atthābhisamayā dhīro,
Paṇḍitoti pavuccatī''ti. (saṃ. ni. 1.129) –

Ādivacanato sukhassa hetūti vā ''sukhahetū''ti vuccati.

556. Lokassa adhipati **lokādhipati,** sakalalokanāyakenāti attho. Attādhīnānaṃ patinoti **adhipatī. Chandaṃ tu jeṭṭhakaṃ katvā**ti ''chandavato kiṃ nāma na sijjhatī''tiādikaṃ purimābhisaṅkhārūpanissayaṃ labhitvā uppajjamāne cittuppāde chando jeṭṭhakabhūto sampayuttadhamme vase vattamāno hutvā pavattati, sampayuttadhammā ca tassa vase pavattanti hīnādibhāvena tadanuvattanatoti āha ''chandaṃ tu jeṭṭhakaṃ katvā''tiādi. **Katvā dhura**nti sahajātapubbaṅgamavasena pubbaṅgamaṃ katvā. **Chandādhipati nāma so** vā cittuppādo chandādhipati nāma ''chando adhipati imassā''ti katvā. **Esevā**ti ''cittaṃ dhuraṃ katvā…pe… kālasmiṃ cittādhipati nāmā''tiādinā yathāvuttova nayo. **Sesesū**ti cittādīsu. Ettha ca ''chandaṃ…pe… kālasmi''ntiādinā kālassa niyamitattā cattāropete ekakkhaṇe adhipatī na hontīti daṭṭhabbaṃ. Evañca katvā **paṭṭhāne** ''chandādhipati chandasampayuttakānaṃ dhammānaṃ taṃsamuṭṭhānānañca rūpānaṃ adhipatipaccayena paccayo''tiādinā (paṭṭhā. 1.1.3) catunnampi adhipatīnaṃ paccayabhāvo visuṃ visuṃyeva uddhaṭo. Yadi hi te ekakkhaṇeyeva adhipatipaccayā siyuṃ, tadā yathā **hetupaccayaniddese** ''hetū hetusampayuttakāna''ntiādinā avisesena vuttaṃ mūlaṭṭhena upakārakabhāvassa vijjamānena dvinnaṃ, tiṇṇampi hetūnaṃ ekakkhaṇe paccayabhāvūpagamanato, evaṃ ekakkhaṇeyeva bahūnaṃ jeṭṭhakabhāve sati adhipatipaccayaniddesepi ''adhipatī adhipatisampayuttakāna''ntiādinā vattabbaṃ siyā. Yasmā pana evaṃ avatvā ''chandādhipati chandasampayuttakāna''ntiādinā cattārova visesetvā vuttā, tasmā ekekadhammoyeva ekakkhaṇe adhipatipaccayo hotīti daṭṭhabbaṃ. **Jeṭṭhaṭṭhenā**ti pamukhabhāvena.

Sobhanā mati, sobhanaṃ vā mataṃ etesaṃ atthīti sumatino, sammādiṭṭhikāti attho, tesaṃ matiṃ vibodheti pabodhetīti **sumatimativibodhanaṃ**. Kucchitā mati, kucchitaṃ vā mataṃ etesanti kumatino, micchādiṭṭhikā, tesaṃ matibhūtā matibhāvena parikappitattāti kumatimati, micchādiṭṭhi, sāyeva indhanasadisatāya indhanaṃ tassa pāvakaṃ aggi viyāti **kumati…pe… pāvakaṃ. Atimadhura**nti nipuṇagambhīrena attharasena ceva suvimalasakhilena byañjanarasena ca madhuraṃ. **Avedī**ti ogāhetvā jānāti. **Yo yo**ti theranavamajjhimesu yo koci. **Jinavacanaṃ sakalaṃ avedī**ti tepiṭakassapi sakalajinavacanassa gahaṇasamatthatāpaṭilābhena taṃ avagacchati.

Iti abhidhammatthavikāsiniyā nāma

Abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanāya

Pakiṇṇakaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

9. Navamo paricchedo

Puññavipākapaccayaniddesavaṇṇanā

560-1. Vaṭṭakathāya lokuttaravipākānaṃ alabbhanato **''lokiyānevā''**ti vuttaṃ. **Puññāpuññādisaṅkhārā**ti puññābhisaṅkhāro apuññābhisaṅkhāro āneñjābhisaṅkhāroti tayo saṅkhārā. Tattha punāti attano santānaṃ apuññaphalato, dukkhasaṃkilesato ca sodheti, pujjaṃ bhavaphalaṃ nibbattetīti vā puññaṃ, attano phalassa abhisaṅkharaṇaṭṭhena abhisaṅkhāro cāti **puññābhisaṅkhāro,** puññapaṭipakkhato apuññaṃ, vuttanayena abhisaṅkhāro cāti **apuññābhisaṅkhāro**. Samādhipaccanīkānaṃ atidūratāya na iñjati na kampatīti āneñjaṃ, taṃ abhisaṅkharotīti **āneñjābhisaṅkhāro**. Tattha dānasīlādivasena pavattā aṭṭha kāmāvacarakusalacetanā, bhāvanāvaseneva pavattā rūpāvacarakusalacetanā cāti terasa cetanā puññābhisaṅkhāro nāma. Pāṇātipātādivasena pavattā dvādasa akusalacetanā apuññābhisaṅkhāro nāma. Bhāvanāvaseneva pavattā catasso arūpāvacarakusalacetanā āneñjābhisaṅkhāro nāma. Bhavādīsu yathā paccayā, tathā yesañca vipākānaṃ paccayā, tepi viññātabbāti sambandho. Keci pana **''tepī**ti saṅkhārānaṃ gahaṇa''nti vadanti, taṃ na yuttaṃ, evaṃ sati ''yesa''nti aniyamaniddesassa niyamakavacanābhāvato.

562. Katame pana te bhavādayoti āha **''tayo bhavā''**tiādi. Tattha kāmarūpārūpavasena **tayo bhavā**. Saññībhavaasaññībhavanevasaññīnāsaññībhavavasena, pana ekavokārabhavacatuvokārabhavapañcavokārabhavavasena ca tayo bhavā ettheva samodhānaṃ gacchanti. **Catasso yoniyo**ti aṇḍajajalābujasaṃsedajaopapātikavasena cattāro sattanikāyā. Tattha bījakapāle nibbatto sattanikāyo **aṇḍajayoni** nāma. Mātugabbhe jalābuje nibbattasattanikāyo **jalābujayoni** nāma. Padumagabbhamānusakagabbhamalādisaṃsedūpanissayena uppajjanakasattanikāyo **saṃsedajayoni** nāma. Kutoci anuppajjitvā kevalaṃ tattha tattha paripuṇṇaṅgapaccaṅgo hutvā uppajjanakasattanikāyo **opapātikayoni** nāma. **Gatipañcakaṃ** heṭṭhā vibhāvitameva. Paṭisandhiviññāṇassa vatthubhūtā ca viññāṇakkhandhā cha viññāṇaṭṭhitiyo

nāma. Tā pana nānattakāyādivasena sattavidhāti āha **''viññāṇaṭṭhitiyo sattā''**ti. Vuttañhetaṃ –

''Sattimā, bhikkhave, viññāṇaṭṭhitiyo. Katamā satta? Santi, bhikkhave, sattā nānattakāyā nānattasaññino. Seyyathāpi manussā ekacce ca devā ekacce ca vinipātikā, ayaṃ paṭhamā viññāṇaṭṭhiti. Santi, bhikkhave, sattā nānattakāyā ekattasaññino. Seyyathāpi devā brahmakāyikā paṭhamābhinibbattā, ayaṃ dutiyā viññāṇaṭṭhiti. Santi, bhikkhave, sattā ekattakāyā nānattasaññino. Seyyathāpi devā ābhassarā, ayaṃ tatiyā viññāṇaṭṭhiti. Santi, bhikkhave, sattā ekattakāyā ekattasaññino. Seyyathāpi devā subhakiṇhā, ayaṃ catutthī viññāṇaṭṭhiti. Santi, bhikkhave, sattā sabbaso rūpasaññānaṃ samatikkamā paṭighasaññānaṃ atthaṅgamā nānattasaññānaṃ amanasikārā 'ananto ākāso'ti ākāsānañcāyatanūpagā, ayaṃ pañcamī viññāṇaṭṭhiti. Santi, bhikkhave, sattā sabbaso ākāsānañcāyatanaṃ samatikkamma 'anantaṃ viññāṇa'nti viññāṇañcāyatanūpagā, ayaṃ chaṭṭhī viññāṇaṭṭhiti. Santi, bhikkhave, sattā sabbaso viññāṇañcāyatanaṃ samatikkamma 'natthi kiñcī'ti ākiñcaññāyatanūpagā, ayaṃ sattamī viññāṇaṭṭhitī''ti (dī. ni. 3.332; a. ni. 7.44).

Ettha hi aparimāṇacakkavāḷavāsino manussā kāmāvacaradevā punabbasumātupiyaṅkaramātādayo vinipātikāsurā ca kusalavipākapaṭisandhikā vemānikapetā ceti ime dīgharassakisathūlakāḷaodātādivaṇṇasaṇṭhānavasena rūpakāyassa, ahetuduhetutihetuvasena paṭisandhisaññāya ca nānābhāvato **nānattakāyanānattasaññino** nāma, ayaṃ paṭhamā viññāṇaṭṭhiti. Paṭhamajjhānatalavāsino pana tayo devā uparūparivāsīnaṃ vaṇṇādikamapekkhitvā attano vaṇṇādīnaṃ nihīnatāya rūpakāyassa nānābhāvato, paṭhamajjhānavipākaviññāṇavasena samānasaññitāya ca **nānattakāyaekattasaññino** nāma, ayaṃ dutiyā viññāṇaṭṭhiti, caturāpāyavāsinopi vaṇṇasaṇṭhānavasena rūpakāyassa nānāsabhāvattā, akusalavipākasaññāvasena saññāya ekasabhāvattā ca dutiyaviññāṇaṭṭhitiyaṃyeva samodhānaṃ gacchantīti veditabbaṃ. Dutiyajjhānatalavāsino tayo devā vaṇṇasaṇṭhānādivasena samānattā rūpakāyassa visesābhāvato pañcakanaye dutiyatatiyajjhānasaññāvasena paṭisandhisaññāya nānābhāvato **ekattakāyanānattasaññino** nāma, ayaṃ tatiyā viññāṇaṭṭhiti. Tatiyajjhānatalavāsino pana tayo devā rūpakāyavasena samānattā, pañcakanaye catutthajjhānavipākasaññāvasena paṭisandhisaññāya ca ekattā **ekattakāyaekattasaññino** nāma, ayaṃ catutthī viññāṇaṭṭhiti. Vehapphalavāsino ceva pañca suddhāvāsavāsino ca vaṇṇasaṇṭhānavasena rūpakāyassa, pañcamajjhānavipākasaññāvasena paṭisandhisaññāya ca samānattā catutthaviññāṇaṭṭhitimeva bhajanti. Ākāsānañcāyatanādayo tisso viññāṇaṭṭhitiyo pāḷivaseneva pākaṭā. Asaññasattā pana viññāṇābhāvena nevasaññānāsaññāyatanavāsino ca saññāya viya viññāṇassa sukhumabhāveneva viññāṇaṭṭhitīsu na gahitā, sattānaṃ nivāsatāya pana **''sattāvāsā''**ti vuccanti. Evañca katvā tehi satta viññāṇaṭṭhitiyo samodhānetvā nava sattāvāsā vuttā.

563-4. Idāni evaṃ vuttesu bhavādīsu dvattiṃsavipākānaṃ tiṇṇaṃ abhisaṅkhārānaṃ paccayabhāvaṃ dassetuṃ **''kāme puññābhisaṅkhārasaññitā''**tiādi āraddhaṃ. **Navannaṃ pākacittāna**nti sahetukāhetukavasena navannaṃ sugatipaṭisandhivipākacittānaṃ. **Nānakkhaṇika…pe… paccayehi cā**ti kusalākusalakammassa atītasseva attanā janetabbavipākānaṃ paccayabhāvato nānakkhaṇikakammapaccayena, tesameva balavakāraṇabhāvato upanissayapaccayena ca. Vuttañhi tassa upanissayattaṃ ''kusalākusalaṃ kammaṃ vipākassa upanissayapaccayena paccayo''ti (paṭṭhā. 1.1.423). Sabbattha upanissayabhāvo balavakammavasena yojetabbo. Dubbalañhi kammaṃ upanissayo na hotīti **paṭṭhānavaṇṇanāyaṃ** dassitametaṃ.

566-8. **Pañcanna**nti kusalavipākacakkhusotaviññāṇasampaṭicchanasantīraṇadvayavasena pañcannaṃ. Duggatiyaṃ kusalavipākapaṭisandhiyā abhāvato āha **''na honti paṭisandhiya''**nti. Evaṃ paṭisandhipavattīnaṃ asaṅkaravasena paccayavidhiṃ dassetvā idāni samodhānetvā dassetuṃ **''hontī''**tiādi vuttaṃ. Soḷasannaṃ pavatte, paṭisandhiyaṃ navannanti yathālābhavasena yojetabbaṃ.

569-74. **Rūpe puññābhisaṅkhārā**ti abhiññāvajjitā pañca rūpāvacarapuññābhisaṅkhārā. Kasmā pana abhiññāya parivajjananti? Vipākadānābhāvato, tañca kho panassā vipākassa asambhavato, na pana vipākuppādanasabhāvābhāvato. Yadi hi abhiññācetanā vipākaṃ uppādeyya, aññabhūmikakammassa aññabhūmikavipākuppādanāyogato sabhūmikameva uppādeyya. Taṃ pana kiṃ navattabbārammaṇaṃ vā uppādeyya parittādiārammaṇaṃ vā? Kiñcettha – yadi tāva navattabbārammaṇaṃ uppādeti, taṃ na yuttaṃ rūpāvacaravipākānaṃ ekantena kammasamānārammaṇatāya dassitattā, abhiññācetanāya ca sayaṃ parittādiārammaṇattā. Atha parittādiārammaṇaṃ uppādeti, tampi na yujjati rūpāvacaravipākānaṃ ekanteneva navattabbārammaṇabhāvato. Tathā hi vuttaṃ cittuppādakaṇḍe –

''Rūpāvacaratikacatukkajjhānā kusalato ca vipākato ca kiriyato ca catutthassa jhānassa vipāko ākāsānañcāyatanaṃ ākiñcaññāyatanaṃ. Ime dhammā navattabbā 'parittārammaṇā'tipi 'mahaggatārammaṇā'tipi 'appamāṇārammaṇā'tipī''ti (dha. sa. 1422).

Apica samādhivijjāsambhārabhūtā abhiññā samādhissa ānisaṃsamattaṃ samādhiphalasadisā. Tassa tassa hi adhiṭṭhānavikubbanadibbasaddasavanādikassa yathicchitassa kiccassa nipphādanamattaphalā abhiññācetanā. Tenāha

‘‘so evaṃ samāhite citte’’tiādi (pārā. 12-13) tasmā samādhissa phalasadisā abhiññācetanā na ca phalaṃ deti, dānasīlānisaṃsabhūto tasmiṃ bhave paccayalābho viya natthi tassa vipākuppādananti. Keci pana ‘‘samānabhūmikato āsevanalābhena balavantāni jhānāni vipākaṃ uppādenti samāpattibhāvato, abhiññā pana satipi jhānabhāve tadabhāvato tasmiṃ tasmiṃ ārammaṇe āgantukāyevāti dubbalā, tasmā vipākaṃ na detī’’ti vadanti. Evañca katvā vuttaṃ anuruddhācariyena –

‘‘Samānāsevane laddhe, vijjamāne mahabbale;
Aladdhā tādisaṃ hetuṃ, abhiññā na vipaccatī’’ti. (nāma. pari. 474);

Tayidamakāraṇaṃ, parittajhānassa avisesena brahmapārisajjādīsu vipākadānavacanato. Na hi parittaṃ laddhāsevanameva tattha vipākaṃ detīti aṭṭhakathāyaṃ vuttaṃ, tasmā samānāsevane laddheyeva jhānassa vipākadānaṃ na sakkā vattuṃ. Apica punappunaṃ parikammavasena abhiññāyapi vasibhāvasabbhāvā tassāpi ca balavabhāvo atthevāti vipākaṃ uppādeyya.

Pañcannaṃ pākacittānanti pañcannaṃ rūpāvacaravipākacittānaṃ. **Māpuññasaṅkhārā**ti apuññābhisaṅkhārā. ‘‘Ime apuññasaṅkhārā’’ti vā padacchedo. **Ekassā**ti ekassa akusalavipākasantīraṇassa. **Channa**nti santīraṇavajjānaṃ channaṃ akusalavipākānaṃ. **Pavatte paccayā honti** aniṭṭharūpādiāpāthāgateti adhippāyo. Sugatiyaṃ akusalavipākapaṭisandhiyā abhāvato āha **‘‘na honti paṭisandhiya’’**nti. **Catunna**nti akusalavipākacakkhusotaviññāṇasampaṭicchanasantīraṇavasena catunnaṃ. Tāni pana ekantato aniṭṭhārammaṇāni. Rūpabhave ca kathaṃ aniṭṭhārammaṇasamāyogoti āha **‘‘so cā’’**tiādi. **So**ti so paccayabhāvo. **‘‘Kāmabhave’’**ti idaṃ aniṭṭharūpādīnaṃ visesanaṃ, na pana ‘‘upaladdhiya’’nti imassa. Tenāha **‘‘aniṭṭha…pe… na vijjare’’**ti. Keci pana ‘‘upaladdhiyanti imasseva visesanabhāvena gahetvā brahmūnaṃ kāmabhavaṃ āgatakkhaṇe rūpādiupaladdhiya’’nti vadanti. **Aniṭṭha…pe… na vijjare** ekantasukhavatthubhūte tattha vokiṇṇasukhadukkhakāraṇassa abhāvato.

576. **‘‘Evaṃ tāvā’’**tiādi yathāvuttassevatthassa appanaṃ. **Yathā cā**ti **ca**-saddena ‘‘yesañcā’’ti saṅgaṇhāti. **Tathā**ti etthāpi ‘‘te’’ti saṅgaṇhitabbaṃ.

577-81. Yattha vitthārappakāsanaṃ kataṃ, tato bhavato paṭṭhāya mukhamattappakāsanaṃ kātukāmo āha **‘‘tatrida’’**ntiādi. **Tatrā**ti tesu bhavādīsu. **Ida**nti nidassitabbabhāvena āsannapaccakkhamāha. **Ādito pana paṭṭhāyā**ti bhavato paṭṭhāya. **Avisesenā**ti kāmāvacararūpāvacaravasena visesābhāvena terasa puññābhisaṅkhārā. **Dvibhavesū**ti kāmarūpabhavesu. Kesañci manussānaṃ, bhummadevānañca aṇḍajajalābujānampi sambhavato tadapekkhāya **‘‘catūsu…pe… yonisū’’**ti vuttaṃ. **Nānatta…pe… ṭhitīsupī**ti aluttasamāsavasena vuttaṃ, nānattakāyanānattasaññādīsu catūsu viññāṇaṭṭhitīsūti attho. **Vuttappakārasmi**nti nānattakāyādike, puññābhisaṅkhārassa bhavādīsu ekavīsativipākānaṃ ekāvatthāya paccayo ahutvā duggatipariyāpannesu bhavayonigativiññāṇaṭṭhitisattāvāsesu paṭisandhiṃ adatvā pavatteyeva aṭṭhannaṃ vipākānaṃ paccayabhāvato, kāmāvacarasugatipariyāpannesu paṭisandhiṃ datvā pavatte soḷasannaṃ vipākānaṃ paccayabhāvato, rūpāvacarabhūmipariyāpannesu paṭisandhiṃ datvā pavatte dasannaṃ vipākānaṃ paccayabhāvato vuttaṃ **‘‘yathāraha’’**nti.

582-3. Kāme bhave, rūpe bhaveti sambandho. **Tīsu gatīsū**ti devamanussavajjesu tīsu gatīsu. **Ekissā**ti nānattakāyaekattasaññīsaṅkhātāya ekissā viññāṇaṭṭhitiyā. **Ekasmi**nti nānattakāyaekattasaññīsaṅkhāteyeva ekasmiṃ sattāvāse.

584-6. **Ekārūpabhave**ti ekasmiṃ arūpabhave. **Ekissā yoniyā**ti ekissāyeva opapātikayoniyā. **Tīsu cittaṭṭhitīsū**ti ākāsānañcāyatanādīsu tīsu viññāṇaṭṭhitīsu. **Sattāvāse catubbidhe**ti ākāsānañcāyatanādikeyeva catubbidhe sattāvāse. **Vijānitabbā…pe… paccayā**ti saṅkhārā yathā paccayā yesañca paccayā, tathā tepi viññātabbāti attho.

587-90. Nanu ca saṅkhārānaṃ paṭisandhipavattīsupi vipākānaṃ paccayabhāvo vutto. Tattha paṭisandhiyeva tāva na sakkā viññātuṃ. Yadi hi purimabhavato paṭisandhiviññāṇaṃ idhāgacchatīti vucceyya, taṃ na yuttaṃ, rūpārūpadhammānaṃ kesaggamattampi desantarasaṅkamanābhāvato. Atha atītabhavanibbattasaṅkhārato na nibbattati, tampi na yujjati ahetukadosāpattitoti iminā adhippāyena codento āha **‘‘na rūpārūpadhammāna’’**ntiādi. Ācariyo tassādhippāyaṃ sampaṭicchitvā taṃ saññāpetukāmo āha **‘‘natthi cittassā’’**tiādi. **Tato hetuṃ vinā**ti tattha hetuṃ vinā, atītabhavanibbattakammasaṅkhāranikantiārammaṇaṃ vināti attho. **Suladdhapaccaya**nti avijjādisahakārīkāraṇasahitassa saṅkhārassa vasena suṭṭhu avekallato paṭiladdhapaccayaṃ. **Rūpārūpamatta**nti bāhirakaparikappitassa adhitiṭṭhanakassa sattajīvādino abhāvato rūpārūpadhammamattaṃ. Tenāha **‘‘na ca satto’’**tiādi. **Bhavantara…pe… pavuccatī**ti vohāramattena bhavantaramupetīti pavuccati. Atthato pana paccayasāmaggiyā bhavantarabhāvena uppajjanamattanti adhippāyo.

591. Idāni taṃ paṭisandhikkamaṃ pākaṭāya manussapaṭisandhiyā vasena pakāsetuṃ samārabhanto āha **''tayida''**ntiādi. **Sudubbudha**nti atidubbijāniyaṃ. Tenāhu porāṇā –

''Saccaṃ satto paṭisandhi, paccayākārameva ca;
Duddasā caturo dhammā, desetuñca sudukkarā''ti.

592-3. **Āsannamaraṇassā**ti parūpakkamena vā āyukkhayādivasena vā samāsannamaraṇassa. **Sussamāne**ti anukkamena upasussamāne. Gabbhaseyyakassa āyatanānaṃ anupubbuppatti viya nirodhopi anupubbato hotīti vuttaṃ **''naṭṭhe cakkhundriyādike''**ti. Keci pana ''nānākammasamuṭṭhitesu cakkhundriyādīsu naṭṭhesū''ti vadanti. **''Hadaya…pe… ke''**ti iminā sesakāye kāyindriyassa niruddhabhāvo vuttoti ekakammasamuṭṭhitampi nassatevāti apare. **Ānandācariyo** pana **''yamake''** yassa cakkhāyatanaṃ nirujjhati, tassa manāyatanaṃ nirujjhatīti. Āmantā. Yassa vā pana manāyatanaṃ nirujjhati, tassa cakkhāyatanaṃ nirujjhatīti. Sacittakānaṃ acakkhukānaṃ cavantānaṃ tesaṃ manāyatanaṃ nirujjhati, no ca tesaṃ cakkhāyatanaṃ nirujjhati. Sacakkhukānaṃ cavantānaṃ tesaṃ manāyatanañca nirujjhati, cakkhāyatanañca nirujjhatī'tiādinā (yama. 1.āyatanayamaka.120) cakkhāyatanādīnaṃ cuticittena saha nirodho vuttoti cakkhundriyādīni cutito pubbe na nassanti. Atimandabhāvūpagamanaṃ pana sandhāya aṭṭhakathāya 'niruddhesu indriyesū'ti vuttaṃ, na anavasesanirodhaṃ sandhāya. Pañcadvārikajavanānantarampi cuti aṭṭhakathāyaṃ dassitā''ti vadati. **Hadayavatthumattasmi**nti hadayavatthupadesamatte. Na hi hadayavatthuṃ nissāya kāyindriyaṃ pavattati.

594-7. **Vatthusannissita**nti sesindriyānaṃ niruddhattā viññāṇassa nissayabhāvūpagamanasāmatthiyāyogena mandabhāvato vā hadayavatthumattasannissitaṃ. **Citta**nti tadā kammakammanimittādīni ārabbha pavattajavanaviññāṇaṃ. Taṃ pana sugatiyaṃ nibbattamānassa kusalaṃ hoti, duggatiyaṃ nibbattamānassa akusalaṃ. Tenāha bhagavā –

''Nimittassādagadhitaṃ vā, bhikkhave, viññāṇaṃ tiṭṭhamānaṃ tiṭṭhati anubyañjanassādagadhitaṃ vā, tasmiṃ ce samaye kālaṃ karoti, ṭhānametaṃ vijjati, yaṃ dvinnaṃ gatīnaṃ aññataraṃ gatiṃ upapajjeyya nirayaṃ vā tiracchānayoniṃ vā''tiādi (saṃ. ni. 4.235).

Yadi evaṃ –

''Gatisampattiyā ñāṇasampayutte katamesaṃ aṭṭhannaṃ hetūnaṃ paccayā upapatti hoti, kusalassa kammassa javanakkhaṇe tayo hetū kusalā tasmiṃ khaṇe jātacetanāya sahajātapaccayā honti, tena vuccati kusalamūlapaccayāpi saṅkhārā. Nikantikkhaṇe dve hetū akusalā tasmiṃ khaṇe jātacetanāya sahajātapaccayā honti, tena vuccati akusalamūlapaccayāpi saṅkhārā. Paṭisandhikkhaṇe tayo hetū abyākatā tasmiṃ khaṇe jātacetanāya sahajātapaccayā honti, tena vuccati nāmarūpapaccayāpi viññāṇaṃ, viññāṇapaccayāpi nāmarūpa''nti (paṭi. ma. 1.232) –

Nikantikkhaṇe hetudvayapaccayāpi sugatipaṭisandhikassa kathaṃ dassitāti? Nayidaṃ maraṇāsannajavanasampayuttahetuyo sandhāya vuttaṃ, atha kho katakammassa taṃ kammaṃ ārabbha assādavasena pavattajavanasampayuttahetuyo sandhāya. Katūpacitampi hi kammaṃ taṇhāya assāditaṃ vipākābhinipphādane samatthanti. Keci pana ''kammakaraṇakāle appahīnāvatthāya santāne anusayitahetuyo sandhāya nikantikkhaṇe dve hetuyoti vutta''nti vadanti, taṃ na yujjati, tesaṃ sahajātapaccayattāyogato. Pubbānusevitaṃ puññaṃ vā apuññameva vā kammaṃ, kammanimittaṃ vā ālambitvā cittaṃ pavattatīti sambandho. **Pubbānusevita**nti pubbe āsevitaṃ. ''Katattā upacitattā''ti hi vuttaṃ. Taṇhāya anusevitabhāvaṃ sandhāya vā **''pubbānusevita''**nti vuttaṃ. ''Anupubbasevita''ntipi pāṭhaṃ vadanti, paṭisandhivasena pubbe āsevitaṃ, pubbe dinnapaṭisandhikanti attho. Dinnapaṭisandhikampi pana aparajātīsu pavattivipākaṃ na nibbattetīti natthi. Puññāpuññaggahaṇena yathākammaṃ sugatiduggatipaṭisandhīnaṃ ārammaṇaṃ dasseti. **Kammaṃ kammanimittaṃ vā**ti **vā**-saddena gatinimittaṃ saṅgaṇhāti. Tattha kammaṃ, gatinimittañca manodvāreyeva āpāthamāgacchati, kammanimittaṃ pana pañcadvārepi. Evañca katvā pañcadvāraggahitepi ārammaṇe paṭisandhi hoti. Apare pana gatinimittampi chadvāresu labbhatīti vaṇṇenti. Evañca katvā vuttaṃ **saccasaṅkhepe** –

''Pañcadvāre siyā sandhi, vinā kammaṃ dvigocare''ti. (Sa. sa. 173).

Aṭṭhakathāyaṃ pana ''gatinimittaṃ manodvāre āpāthamāgacchatī''ti vuttattā, tadārammaṇāya ca pañcadvārikapaṭisandhiyā adassitattā, **mūlaṭīkā**dīsu ca ''kammabalena upaṭṭhāpitaṃ vaṇṇāyatanaṃ supinaṃ passantassa viya, dibbacakkhukassa viya ca manodvāre eva gocarabhāvaṃ gacchatī''ti niyametvā vuttattā tesaṃ vacanaṃ na sampaṭicchanti ācariyā. Kammanimittañca panettha paccuppannaṃ pañcadvāre āpāthamāgacchantaṃ cutikālāsanne katakammassa ārammaṇasantāne uppannaṃ taṃsadisanti daṭṭhabbaṃ, itarathā tadeva paṭisandhiyā

ārammaṇupaṭṭhāpakaṃ tadeva paṭisandhijanakaṃ bhaveyya, na ca paṭisandhiyā upacārabhūtāni viya, ''etasmiṃ tayā pavattitabba''nti paṭisandhiyā ārammaṇaṃ anuppadentāni viya ca pavattāni cutiāsannajavanāni paṭisandhijanakāni bhaveyyuṃ. ''Katattā upacitattā''ti hi vuttaṃ. Tadā ca paṭisandhiyā ekavīthiyaṃ viya pavattamānāni kathaṃ katūpacitāni siyuṃ, assādanabhūtāya taṇhāya aparāmaṭṭhāni kathaṃ paṭisandhinibbattakāni, na ca lokiyāni lokuttarāni viya samānavīthiphalāni hontīti. **Taṃ viññāṇa**nti taṃ javanaviññāṇaṃ. Ekattanayena paṭisandhiviññāṇañca sandhāya vuttaṃ. Cutipaṭisandhitadāsannaviññāṇānañhi santativasena viññāṇanti upanītekattaṃ idha taṃ viññāṇanti adhippetaṃ.

Avijjāya paṭicchannādīnaveti anusayavasena pavattāya bhavataṇhāya, cittasampayuttāya vā avijjāya chāditadukkhādīnave. Tathābhūte pana kammādivisaye paṭisandhiviññāṇassa ārammaṇabhāvena uppattiṭṭhānabhūte. Taṇhāya appahīnattā eva purimuppannāya ca santatiyā tathāpariṇatattā paṭisandhiṭṭhānābhimukhaṃ viññāṇaṃ ninnapoṇapabbhāraṃ hutvā pavattatīti āha **''taṇhā nametī''**ti. **Sahajā pana saṅkhārā**ti cutiāsannajavanaviññāṇasahajātacetanā, sabbepi vā phassādayo. **Khipantī**ti khipantā viya tasmiṃ visaye paṭisandhivasena viññāṇapatiṭṭhānassa hetubhāvena pavattanti. **Ta**nti taṃ viññāṇaṃ. **''Santativasā''**ti vadanto tadeva viññāṇaṃ sandhāvati saṃsarati, na aññanti imañca micchāvādaṃ paṭikkhipati. Sati hi nānattanaye santativasena ekattanayo hotīti.

599. **Ārammaṇādīhi…pe… pavattatī**ti ārammaṇanissayapaccayādīhi pavattati. Kathaṃ? Āsannamaraṇassa hi kammabalena manodvāre upaṭṭhāpitaṃ avijjāya paṭicchannādīnavaṃ kammādivisayaṃ ārabbha manodvārāvajjanaṃ uppajjati, tato maraṇāsannavīthiyā vatthudubbalabhāvena mandappavattiyā cattāri, pañca vā javanāni pavattanti, tadanantaraṃ tadārammaṇe sati, asati vā bhavaṅgavisayamālambitvā cuticittaṃ uppajjati. Bhavaṅgānantarampi cuti hotīti vadanti. Cuticitte pana niruddhe tadeva āpāthagataṃ kammakammanimittādiṃ ārabbha anupacchinnakilesabalavanimittaṃ sahajātasaṅkhārehi kammādiārammaṇe khipiyamānaṃ orimatīrarukkhavinibandhaṃ rajjuṃ ālambitvā mātikātikkāmako viya purimañca nissayaṃ jahati, aparañca kammasamuṭṭhitaṃ nissayaṃ assādayamānaṃ vā anassādayamānaṃ vā ārammaṇādīhi paccayehi pavattati. Ettha ca orimatīraṃ viya purimabhavo daṭṭhabbo, tattha ṭhitarukkho viya purimabhave pavattamānakkhandhā, rajju viya kammādiārammaṇaṃ. Keci pana ''rajju viya hadayavatthū''ti vadanti, ''rajju viya taṇhā''tipi apare. Puriso viya viññāṇaṃ, tassa rajjuggahaṇaṃ viya taṇhāya ārammaṇābhimukhanamanaṃ, payogo viya khipanakasaṅkhārā, mātikā viya cuticittaṃ, paratīraṃ viya paraloko.

600. Yathā puriso paratīre patiṭṭhahamāno paratīrarukkhavinibandhaṃ kiñci assādayamāno vā anassādayamāno vā kevalaṃ pathaviyaṃ sakabalappayogeheva patiṭṭhāti, evamidampi bhavantarattabhāvavinibandhahadayavatthusaṅkhātaṃ nissayaṃ pañcavokārabhave assādayamānaṃ vā catuvokārabhave anassādayamānaṃ vā kevalaṃ ārammaṇanissayasampayuttadhammeheva pavattatīti **taṃ** viññāṇaṃ **nāpi idhāgataṃ** imasmiṃyeva bhave nibbattattā. **Kammādi**nti atītabhavanibbattakammādiṃ. **Ādi**-saddena khipanakasaṅkhārānaṃ, namanavasena pavattataṇhāya, kammādivisayāya ādīnavapaṭicchādikāya ca avijjāya, daḷhaggāhādikarānaṃ upādānādīnañca gahaṇaṃ daṭṭhabbaṃ. Tattha kammaṃ nāma upapajjavedanīyabhūtaṃ, aparāpariyavedanīyabhūtaṃ vā paṭisandhinibbattakakammaṃ. Khipanakasaṅkhārā nāma cutiāsannajavanasahajātasaṅkhārā, paṭisandhijanakakammasahagatasaṅkhārā vā, tato purimajavanasahagatasaṅkhārāti vā keci. Namanavasena pavattataṇhā nāma anusayāvatthāya pavattataṇhā. Esa nayo ādīnavapaṭicchādakaavijjāyapi. Kammādivisayā pubbe vuttāyeva. Daḷhaggāhakaraupādānā nāma maṇḍūkaṃ pannago viya upapattibhavassa daḷhaggahaṇavasena pavattā kāmupādānādayo.

601-5. Saddapaṭighosādīnaṃ satipi paccayapaccayuppannabhāve santānabandho na pākaṭoti tesaṃ ekattanānattabhāvaṃ anāmasitvā anāgatamatītahetusamuppādameva dassento **''ettha cā''**tiādimāha. **Etthā**ti imasmiṃ cutipaṭisandhādhikāre. **Paṭighosadīpamuddādī**ti **ādi**-saddena ādāsatalagatamukhanimittādīnaṃ gahaṇaṃ. **Aññattha agantvā**ti saddādipaccayadesaṃ anupagantvā. Idaṃ vuttaṃ hoti – yathā saddādīnaṃ uppattipadesaṃ anupagantvā paṭighoso saddahetuko, padīpo padīpantarādihetuko, muddā lañchanahetuko, mukhanimittādikaṃ ādāsādiabhimukhādihetukaṃ hoti tato pubbe abhāvā, evamidampi paṭisandhiviññāṇaṃ na hetudesaṃ gantvā taṃhetukaṃ hoti tato pubbe abhāvā, tasmā na idaṃ hetudesato purimabhavato idhāgataṃ paṭighosādayo viya saddādidesato, nāpi tato hetuṃ vinā uppannaṃ saddādīhi vinā paṭighosādayo viyāti. Atha vā **aññatra agantvā**ti pubbe paccayapadese sannihitā hutvā tato aññatra gantvā tappaccayā na honti uppattito pubbe abhāvā, nāpi saddādipaccayā na honti, evaṃ idampīti vuttanayena yojetabbaṃ. **Santānabandhato natthī**ti santānappabandhato natthi ekatā santānekattepi aññasseva viññāṇassa pātubhavanato, nāpi nānatā apubbānaṃ apubbānaṃ uppādepi paṭhamuppannaṃ dhammaṃ vinā pacchimassa anuppajjanato, padīpassa viya nānatā na siyā. Khaṇikāpi hi padīpajālā santānekattaṃ upādāya sā evāti vuccati, attakiccañca sādheti. **''Sati santānabandhe''**tiādinā santānabandhe ekantaṃ ekattāya ca nānattāya ca aggahetabbataṃ, gahaṇe ca dosaṃ dasseti. Idaṃ vuttaṃ hoti – santānabandhe sati yadi ekantena ekatā siyā, khīradadhīnampi anaññabhāvato, attatoyeva ca sayaṃ anuppajjanato khīrato dadhisambhūtaṃ na bhaveyya.

Athāpi santānabandhe sati ekantaṃ nānatā bhaveyya, khīradadhīnampi nānattā, aññassa ca sāmibhāvamattena aparassa sāmibhāvāyogato khīrasāmi naro dadhisāmi na bhaveyya, na ca panevaṃ loke dissatīti.

606. **Tasmā**ti yasmā evaṃ lokavohāraparicchedo hoti, tasmā ekantaṃ ekatā, nānatāpi vā na ceva upagantabbā. Ekatte pana adhippete dhammato aggahetvā santānatova gahetabbaṃ, nānatte adhippete santānavasena aggahetvā dhammatova gahetabbanti adhippāyo. Tenāhu porāṇā –

''Diṭṭhasantānabandhasmiṃ, ekaññattavicāraṇe;
Sabhāguppattiyekatta-maññattaṃ khaṇabhedato''ti.

Ettha ca ekantaṃ ekatāpaṭisedhena ''sayaṃkataṃ sukhadukkha''nti imaṃ diṭṭhiṃ nivāreti, ekantaṃ nānatāpaṭisedhena ''paraṃkataṃ sukhadukkha''nti.

607-9. Nanu na sundaraṃ, nanu siyāti vā sambandho. **Asaṅkantipātubhāve**ti saṅkantipātubhāvarahite, asaṅkantivasena vā pātubhāve, asaṅkamitvāva pātubhāveti attho. **Khandhābhisambhavā**ti abhisambhūtakkhandhā, atha vā abhisambhavati kammaṃ etesūti **abhisambhavā,** khandhā, evaṃ abhisambhavā kammādhiṭṭhānabhūtā khandhāti attho. **Idha niruddhattā**ti phalādhiṭṭhānabhūtaṃ paralokaṃ agantvā idheva niruddhattā. **Paratthāgamato**ti paralokaṃ agamanato. **Tassā**ti kammassa. **Aññassā**ti yena taṃ kammaṃ kataṃ, tato aññassa. **Aññato**ti yaṃ taṃ kammaṃ nibbattaṃ, tato aññato. **Etaṃ vidhāna**nti idhalokato paralokaṃ gantvā natthi, tattha ''aññeva khandhā nibbattantī''ti idaṃ sabbaṃ yathāvuttavidhānaṃ.

611-4. ''Santāne…pe… sādhako''ti saṅkhepato vuttamatthaṃ pakāsetuṃ **''ekasmiṃ panā''**tiādi vuttaṃ. **Ekasmiṃ santāne**ti yasmiṃ dhammapuñje kammaṃ nibbattaṃ, tasseva santāneti attho. Aññassātipi vā…pe… hoti. Tattha ekantaṃ ekattanānattānaṃ paṭisiddhattāti adhippāyo. **Etassatthassā**ti hetuphalānaṃ atthato aññattepi teneva hetuphalabhāvena sambandhattā taṃ phalaṃ aññassa, aññatoti vā na vattabbanti etassa atthassa. **Bījāna**nti ambamātuluṅgabījānaṃ. **Abhisaṅkhāro**ti madhuādiparibhāvanaṃ. **Madhuādinā**ti madhucatumadhuraalattakarasādinā. **Tassā**ti tassa paribhāvitabījassa. **Paṭhamaṃ laddhapaccayo**ti madhurabhāvūpagamanato paṭhamameva laddhapaccayo. **Kālantare**ti phalakāle. **Evaṃ ñeyyamidampi cā**ti yathā etaṃ, evaṃ idampi ñātabbaṃ. Idaṃ vuttaṃ hoti – yathā hi ambabījādīsu madhunā, catumadhurena vā yojetvā ropitesu phalaraso madhuro hoti, mātuluṅgabīje ca alattakarasena rajitvā ropite ambilabhaṇḍo ratto hoti, na ca taṃ bījaṃ abhisaṅkharaṇaṃ vā phalaṭṭhānaṃ pāpuṇāti, evaṃ santepi kālantare phalaviseso na aññabījasantāne hoti, na ca aññasmiṃ bīje abhisaṅkhārapaccayato hoti, evameva ye idha loke nibbattakkhandhā, tesu nipphannaṃ kammaṃ vā paralokaṃ na gacchanti. Evampi kālantare vipākakkhandhā aññasmiṃ santāne na nibbattanti, na ca aññakammapaccayato hontīti.

Ettha hi abhisaṅkhataṃ bījaṃ viya kammaṃ vā satto, abhisaṅkhāro viya kammaṃ, bījassa aṅkurādippabandho viya sattassa paṭisandhiviññāṇādippabandho. Tatthuppannassa madhurarasassa ambilabhaṇḍe rattassa ca tasseva bījassa tato eva ca abhisaṅkhārato bhāvo viya kammakārakasseva sattassa tato eva ca abhisaṅkharaṇato bhāvo veditabbo.

615. **Bālakāle…pe… phaladāyinā**ti bālasarīre kataṃ vijjāpariyāpuṇanaṃ, sippasikkhanaṃ, osadhūpayogo ca na vuḍḍhasarīraṃ gacchati, atha ca tannimittaṃ vijjāpāṭavaṃ, sippajānanaṃ, anāmayatādi ca vuḍḍhasarīre honti, na ca tāni aññassa honti taṃsantatipariyāpanne eva sadise uppajjanato. Na ca yathā payuttena vijjāpariyāpuṇanādinā vinā tāni aññato honti tadabhāve abhāvato, evaṃ idhāpi santāne yaṃ phalaṃ, etaṃ nāññassa, na ca aññatoti yojetabbaṃ. Etena ca saṅkhārābhāve phalābhāvameva dasseti, na aññapaccayanivāraṇaṃ karoti.

616-8. **Evaṃ santepī**ti asaṅkantipātubhāve. Tattha ca yathāvuttadosapariharaṇe sati siddhepīti attho. **Vijjamāna**nti padīpassa vaṭṭikāsneho viya vijjamānaṃ aniruddhanti attho. **Avijjamāna**nti vaṭṭadukkhābhāvassa arahato cuticittaṃ viya avijjamānaṃ niruddhanti attho. **Tappavattikkhaṇe**ti kammassa pavattamānakkhaṇeyeva. Tenāha **''saddhimeva ca hetunā''**ti. **Avijjamāna**nti pavattikkhaṇato pubbe vijjamānataṃ asampattaṃ. **Niruddha**nti khaṇattayaṃ patvā niruddhaṃ. Tenāha –

''Pavattikkhaṇato pubbe, pacchā niccaphalaṃ siyā''ti.

Pubbeti kammāyūhanato pubbe. Avijjamānatāsāmaññena hetaṃ vuttaṃ. **Pacchā**ti vipākappavattito pacchā ca.

619-20. **Kaṭattāpaccayo**ti kaṭattā eva paccayo, na vijjamānatāya avijjamānatāya vāti attho. Tenāha ''kāmāvacarassa kusalassa kammassa katattā upacitattā vipākaṃ cakkhuviññāṇaṃ uppannaṃ hotī''tiādi (dha. sa. 431).

Yadi evaṃ arahatā katakammampi kaṭattāpaccayo siyāti? Nayidamevaṃ. Yathā hi acchinnamūlasmiṃ rukkhe pupphitaṃ bījasamatthampi kusumaṃ mūle chinnamatte phaladāyakaṃ na hoti, evaṃ arahatopi kilesamūlassa abbocchinnakāle santāne pavattampi kammaṃ kilesamūlacchinnamatteyeva phaladāne asamatthabhāvaṃ āpannanti. Tenāhu porāṇā –

‘‘Bālajanajjhāruḷho,
Jātiratho kammakilesacakkoyaṃ;
Kilesacakkavidhamano,
Na yāti kammekacakkepī’’ti.

Kaṭattā ce paccayo, niccaphaladāyako vibandhoti āha **‘‘pāṭibhogādika’’**ntiādi. **Pāṭibhogādika**nti mūlabhāvūpagamanādikaṃ. **Ādi-**ggahaṇena ‘‘pacchā mūlaṃ dassāmī’’ti bhaṇḍaggahaṇaṃ, iṇaggahaṇañca saṅgaṇhāti. Ayaṃ panettha adhippāyo – pāṭibhogakiriyādīnaṃ vijjamānatā, avijjamānatā vā niyyātane, paṭibhaṇḍadāne, iṇadāne ca paccayo na hoti, atha kho karaṇamattaṃ, na ca taṃ niyyātanādīnaṃ niccameva paccayo hoti niyyātanādimhi kate paccayattābhāvato, evameva vipākuppādanepi kammassa vijjamānatā, avijjamānatā vā paccayo na hoti, atha kho karaṇamattameva, karaṇamatte ca sati vipakkavipākānaṃ paccayo na hotīti.

621. Paramassa uttamassa atthassa pakāsanato **paramatthappakāsano. Pītibuddhivivaḍḍhano**ti pītiyā, ñāṇassa ca, pītisahagatassa vā ñāṇassa vivaḍḍhano.

Iti abhidhammatthavikāsiniyā nāma

Abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanāya

Puññavipākapaccayaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

10. Dasamo paricchedo

Rūpavibhāgavaṇṇanā

622. **Ādimhī**ti uddesagāthāyaṃ. **Idānī**ti cittacetasikavibhāvanānantaraṃ. **Vibhāvana**nti niddesapaṭiniddesavasena sarūpato pakāsanaṃ.

623. **Ruppatī**ti sītuṇhādīhi vikāramāpajjati, āpādīyatīti vā attho. Vikārāpatti ca sītādivirodhipaccayasannidhāne visadisuppattiyeva. Na hi yathāsakaṃ paccayehi uppajjitvā ṭhitadhammānaṃ aññena kenaci vikārāpādanaṃ sakkā kātuṃ, tasmā purimuppannarūpasantati viya ahutvā pacchā uppajjamānānaṃ visabhāgapaccayasamavāyena visadisuppattiyeva idha ‘‘ruppana’’nti daṭṭhabbaṃ. Evañca katvā saṅghiyānaṃ vipariṇāmavādo paccakkhato hoti. Nanu ca arūpadhammānampi virodhipaccayasamavāye visadisuppatti labbhatīti? Saccaṃ labbhati, na pana vibhūtatarā. Vibhūtatarā hettha visadisuppatti adhippetā ukkaṭṭhagativasena yathā ‘‘abhirūpassa kaññā dātabbā’’ti (saṃ. ni. 3.78).

Kuto etaṃ viññāyatīti ce? Sītādiggahaṇato. Tathā hi vuttaṃ –

‘‘Kiñca, bhikkhave, rūpaṃ vadetha, ruppatīti kho, bhikkhave, tasmā rūpanti vuccati. Kena ruppati? Sītenapi ruppati, uṇhenapi ruppati, jighacchāyapi ruppati, pipāsāyapi ruppati, ḍaṃsamakasavātātapasarīsapasamphassenapi ruppati, ruppatīti kho, bhikkhave, tasmā rūpanti vuccatī’’ti (saṃ. ni. 3.79).

Ettha hi sītādiggahaṇaṃ sītādinā phuṭṭhassa ruppanaṃ vibhūtataraṃ, tasmā tadevettha gahitanti ñāpanatthaṃ. Itarathā ruppatīti sāmaññavacaneneva siddhe sītādiggahaṇaṃ niratthakaṃ siyāti.

Yadi evaṃ, kathaṃ brahmaloke rūpasamaññā? Na hi tattha upaghātako sītādiphassaviseso labbhatīti? Saccaṃ, tatthāpi taṃsabhāvānativattanato. Aruppanassāpi hi ruppanasabhāvānativattanato rūpasamaññā hoti. Yathā aduddhampi khīraṃ taṃsabhāvānativattanato ‘‘duddha’’nti vuccatīti. Atha vā kiñcāpi tattha upaghātako sītādiphassaviseso natthi, anuggāhako pana atthi. Tathā hi brahmānaṃ utujarūpaṃ atthi, tasmā attheva tattha ruppananti na koci tattha rūpasamaññāya vibandhoti.

Rūpayatīti vāti sayaṃ vijjamānameva attano santānaṃ vikāramāpādayatīti attho. Iti purimaviggahena

vikāruppatti ‘‘ruppana’’nti dīpitaṃ. Iminā pana virodhipaccayasannipāte vijjamānasseva yo attano santāne visadisuppattihetubhāvo, taṃ ruppananti dīpitaṃ hoti. Imasmiṃ pakkhe arūpassa rūpasamaññāpasaṅgo eva natthi. Niruddhameva hi taṃ anantarādipaccayehi arūpaṃ uppādeti, na vijjamānanti. Ghaṭṭane vikārāpattiyaṃ rūpa-saddassa ruḷhī, tasmā arūpadhammānaṃ ghaṭṭanābhāvato na tesu rūpasamaññāti keci. Paṭighāto ruppananti apare, tesaṃ matena kiñcāpi sappaṭigharūpānameva rūpasamaññāpasaṅgo, atha kho avayavavohārena samudāyopi voharīyatīti sabbameva rūpaṃ rūpasamaññaṃ labhati. Keci panettha ‘‘rūpayatīti vaṇṇāyatanavasena vutta’’nti vadanti. Tañhi vaṇṇavikāraṃ āpajjamānaṃ rūpayati, hadayaṅgatabhāvaṃ pakāsetīti. Tayidaṃ upari vaṇṇāyatananiddese visuṃyeva vuccatīti na tassa idha saṃvaṇṇane payojanaṃ atthi. **Surūpo**ti dvattiṃsamahāpurisalakkhaṇaasītianubyañjanabyāmappabhāketumālādīhi alaṅkatattā sobhanarūpakāyo, sabhāvattho vā rūpa-saddo ‘‘yaṃ loke piyarūpaṃ sātarūpa’’ntiādīsu (paṭi. ma. 1.114) viya, tasmā **surūpo**ti sobhanasabhāvo, tena dasabalacatuvesārajjādiasādhāraṇaguṇavisesasamāyogadīpanato satthu dhammakāyasampattiyāpi sobhanatā dassitā hoti.

624. **Bhūtopādāyabhedato**ti ettha tadadhīnavuttitāya bhavati ettha upādārūpanti bhūtaṃ. Atha vā mahābhūtāyeva idha purimapadalopavasena bhūta-saddena vuttā. Tenāha ‘‘catubbidhā mahābhūtā’’ti. Bhūtāni upādiyateva, na pana sayaṃ tehi aññehi vā upādiyatīti **upādāyaṃ**. Evañca katvā catunnaṃ mahābhūtānaṃ aññamaññaṃ nissāya pavattamānānampi upādāyarūpatāpasaṅgo natthi. Na hi te kevalaṃ aññamaññaṃ upādiyanteva, atha kho sayaṃ upādāyarūpehi upādiyanti, tasmā upādāya-saddaggahaṇasāmatthiyato na mahābhūtānaṃ upādāyarūpatāpasaṅgoti. Atha vā ‘‘catunnaṃ mahābhūtānaṃ upādāyarūpa’’nti (dha. sa. 584) vacanato catumahābhūtasannissitatāva upādāyarūpalakkhaṇaṃ, na bhūtattayādisannissitatāpīti na tesaṃ upādāyarūpatāti. Bhūtañca upādāyañca **bhūtopādāyaṃ,** tesaṃ vasena bhedatoti **bhūtopādāyabhedato**. Bhūtasaddassa ubhayaliṅgattā āha **‘‘mahābhūtā’’**ti. **Upādā**ti upādāyarūpāni ‘‘paṭisaṅkhā yoniso’’tiādīsu viya ettha ya-kāralopo daṭṭhabbo.

625. Katame pana cattāro mahābhūtā, kathañca te mahābhūtasaññitā, kāni ca upādāyarūpāni, kathañca tāni ‘‘upādāyarūpānī’’ti vuccantīti idaṃ codanaṃ hadaye katvā kamena sodhento āha **‘‘pathavīdhātū’’**tiādi. **Cattārome**ti cattāro ime. Mahā ca so bhūto cāti mahābhūto, tena **mahābhūtena** sadevake loke mahantabhāvena pātubhūtena sammāsambuddhenāti attho. Atha vā –

> ‘‘Kālo ghasati bhūtāni,
> Sabbāneva sahattanā;
> Yo ca kālaghaso bhūto,
> Sa bhūtapacaniṃ pacī’’ti. (jā. 1.2.190) –

Ādīsu viya bhūta-saddassa sattesu, khīṇāsavesu ca pavattanato **mahābhūtenā**ti mahatā sattena, mahākhīṇāsavenāti vā attho. Khīṇāsavopi hi parikkhīṇapaṭisandhikattā bhūtoyeva na bhavati, na ca bhavissatīti bhūtoti vuccati.

626. **Mahantā pātubhūtā**ti upādinnakasantānepi anupādinnakasantānepi sasambhāradhātuvasena mahantā hutvā bhūtā jātā nibbattāti attho. Tesaṃ anupādinnakasantāne –

> ‘‘Duve satasahassāni, cattāri nahutāni ca;
> Ettakaṃ bahalattena, saṅkhātāyaṃ vasundharā’’ti. (dha. sa. aṭṭha. 584) –

Ādinā nayena mahantapātubhūtatā vuttā. Upādinnakasantānepi anekayojanasatikamacchakacchapatigāvutappamāṇadevadānavādisarīravasena daṭṭhabbā. Vuttampi hetaṃ ‘‘santi, bhikkhave, mahāsamudde yojanasatikāpi attabhāvā’’tiādi (a. ni. 8.20; cūḷava. 385; udā. 45).

Mahābhūtasamāti anekabbhutavisesadassanena, anekabhūtadassanena ca mahantā bhūtā, mahantāni abbhutāni vā etesūti mahābhūtā, māyākārā, yakkhādayo vā jātivaseneva mahantā bhūtāti mahābhūtā, tehi ete samāti mahābhūtasamā. Ete hi yathā māyākārā amaṇiṃ eva udakaṃ maṇiṃ katvā dassenti, asuvaṇṇaṃyeva leḍḍuādikaṃ suvaṇṇaṃ katvā dassenti, yathā ca sayaṃ neva yakkhā na pakkhino samānā yakkhādibhāvampi dassenti, evamevaṃ sayaṃ anīlāneva hutvā nīlaṃ upādāyarūpaṃ dassenti, sayaṃ apītāyeva…pe… sayaṃ anodātāyeva hutvā odātaṃ upādāyarūpaṃ dassentīti māyākāramahābhūtasāmaññato mahābhūtā.

Yathā ca yakkhā mahābhūtā yaṃ gaṇhanti, nevassa antosarīre ṭhānaṃ upalabbhati, na sarīrato bahi, na ca tassa aṅgamaṅgaṃ nissāya na tiṭṭhanti. Yadi hi sarīrassa anto ṭhitā, sakalasarīre byāpanaṃ na siyā. Atha bahi ṭhitā, yakkhaggahitakena katakusalākusalaṃ yakkhassa na siyā. Yadi cassa aṅgamaṅgaṃ nissāya na ṭhitā, yakkhaggahitake pahaṭe yakkhassa dukkhavedanuppatti na siyā, na ca sarīre rājiuṭṭhānaṃ bhaveyya. Yasmā panetaṃ sabbaṃ atthi, tasmā te aniddisitabbaṭṭhānā, evametepi na aññamaññassa anto na bahi ṭhitā upalabbhanti, na ca aññamaññaṃ nissāya

na tiṭṭhanti. Yadi hi te aññamaññassa anto ṭhitā, na sakasakakiccakarā siyuṃ aññamaññaṃ anupavesanato. Atha aññamaññato bahi ṭhitā, vinibbhuttā siyuṃ, tathā ca sati avinibbhuttavādo parihāyeyya, tasmā aniddisitabbaṭṭhānāti. Yakkhamahābhūtasamānatāya mahābhūtasamā. Aniddisitabbaṭṭhānāpi cete patiṭṭhānādinā yathāsakakiccavisesena sesānaṃ tiṇṇaṃ upakārakā hontā sahajātādinā paccayena paccayo hutvā aññamaññaṃ nissāyeva tiṭṭhanti.

Vañcakattā abhūtenāti yakkhinīādayo viya abhūtena atacchena manāpavaṇṇasaṇṭhānādinā sattānaṃ vañcakattā mahantāni abhūtāni etesūti mahābhūtāti sammatā. Yathā hi yakkhinīādayo manāpehi kāḷasāmādivaṇṇehi, puthulapīvarakisādisaṇṭhānehi, hatthabhamuādivikkhepehi ca attano bhayānakabhāvaṃ paṭicchādetvā satte vañcenti, attano vasaṃ nenti, evametepi itthipurisādīsu manāpena chavivaṇṇena, manāpena aṅgapaccaṅgasaṇṭhānena, manāpena ca hatthapādaaṅgulibhamukavikkhepena attano kakkhaḷattādisarīralakkhaṇaṃ paṭicchādetvā bālajanaṃ vañcenti, attano sabhāvaṃ daṭṭhuṃ na dentā taṃ attano vasaṃ nenti.

627-30. **Cakkhusota**ntiādīsu rūpameva rūpatā. Hadayañca taṃ vatthu ca manodhātumanoviññāṇadhātūnanti hadayavatthu, hadayassa vā viññāṇassa vatthūti hadayavatthu, purimapadalopena pana **''vatthu''**nti vuttaṃ. Kabaḷīkāro āhāroyeva **āhāratā**. Kiñcāpi **dhammasaṅgaṇiyaṃ** rūpaniddese kabaḷīkāro āhāro osāne uddiṭṭho, idha pana nipphannarūpānaṃ ekaṭṭhāne dassanatthaṃ hadayavatthuanantaraṃ uddiṭṭhoti. Lahutā ādi yāsaṃ mudutākammaññatānanti lahutādayo, tāsaṃ tayaṃ **lahutādittayaṃ,** tattha lahubhāvo lahutā, tathā mudutāpi. Kammani sādhu kammaññaṃ, tassa bhāvo kammaññatā. Lahutādīnaṃ sayaṃ anipphannattā nipphannarūpavikārabhāvaṃ dassetuṃ **''rūpassā''**ti visesanaṃ kataṃ. **Catuvīsatī**ti gaṇanaparicchedo, balavarūpādīnaṃ nisedhanattho. Tattha yaṃ vattabbaṃ, taṃ parato āvi bhavissati. **Nissāyā**ti nissāya eva, na pana nissayavasenapi. Catūhi upādānehi nimuttatāya nikkhantaṃ upādānato mānasaṃ etassāti **nirupādānamānaso**.

631-2. **Patthaṭattā**ti puthuttā, tena puthubhāvato puthavī, puthavī eva pathavīti niruttinayena saddasiddhi dīpitā hoti. Ayaṃ pana sambhārapathaviyā vasena yujjati. Sā hi puthubhūtā patthaṭāti. Lakkhaṇapathaviyā vasena pana pathanaṭṭhena pathavī, sahajarūpānaṃ patiṭṭhābhāvena pakkhāyati upaṭṭhātīti attho. Purimopi vā attho lakkhaṇapathaviyā vasena labbhati. **Vāyanato**ti samudīraṇato, desantaruppattihetubhāvena bhūtasaṅghāṭassa pāpanatoti attho. **Tejeti** paripāceti, niseti vā, tikkhabhāvena sesabhūtattayaṃ usmāpetīti attho. Gāthābandhavasena cettha iti-saddalopato ''tejeti''cceva vuttaṃ. Evaṃ ''āpetī''ti etthāpi. Tasmā tejetīti **tejo,** āpetīti **āpo**ti vuttaṃ hoti. **Āpeti pālanā**ti anupāletabbarūpapariyosānaṃ āpeti pattharati. Tathā hetaṃ ''ābandhanakicca''nti vuccati. Āpīyatīti **āpo**. Sosīyati pivīyatīti atthoti keci. Ayaṃ panattho sasambhārāpe yujjatīti vadanti, lakkhaṇāpepi yujjateva. Sopi hi pharusapācanavisosanākārena sesabhūtattayena pīyamāno viya pavattatīti. Āpāyatīti vā **āpo,** brūheti vaḍḍhetīti attho. Tathā hesa paribrūhanaraso. **Tesa**nti yathāvuttānaṃ bhūtopādāyabhedānaṃ rūpānaṃ. **Vakkhāmī**ti kathessāmi. Kiṃ kāraṇāti āha **''lakkhaṇādīsū''**tiādi. **Hi**-saddo hetuattho. Yasmā lakkhaṇādīsu ñātesu dhammā āvi bhavissanti, tasmā tesaṃ parato āvibhāvahetūti attho.

633-4. Kāni pana tāni lakkhaṇarasapaccupaṭṭhānapadaṭṭhānāni nāma, yesu ñātesu dhammā āvi bhavissantīti imaṃ codanaṃ sodhetuṃ lakkhaṇarasapaccupaṭṭhānapadaṭṭhānāni sarūpato kathento āha **''sāmaññaṃ vā''**tiādi. **Sāmaññaṃ** sādhāraṇo aniccādiko. **Sabhāvo** kakkhaḷādiphusanādiko asādhāraṇabhāvo. **Kicca**nti sandhāraṇādikiccaṃ. **Sampattī**ti sampannabhāvo. ''Suraso gandhabbo''tiādīsu hi gandhabbasampattiyā rasa-saddena vuccamānattā **sampatti raso**ti. **Phala**nti sahajātanānakkhaṇikavasena ṭhitaṃ phalaṃ. **Upaṭṭhānanayo**ti gahetabbabhāvena ñāṇassa upaṭṭhānākāro. **Āsannakāraṇa**nti padhānakāraṇaṃ.

Lakkhīyati etenāti lakkhaṇaṃ, kakkhaḷattaṃ lakkhaṇametissāti **kakkhaḷattalakkhaṇā**. Nanu ca kakkhaḷattameva pathavīdhātūti? Saccametaṃ. Tathā hi viññātāviññātasaddatthatāvasena asambhinnepi dhamme kappanāsiddhena bhedena evaṃ niddeso kato. Evañhi atthavisesāvabodho hotīti. Atha vā lakkhīyatīti lakkhaṇaṃ, kakkhaḷā hutvā lakkhiyamānā dhātu **kakkhaḷattalakkhaṇā**ti evamettha attho daṭṭhabbo. Sesāsupi eseva nayo. **Patiṭṭhānarasā**ti sahajātadhammānaṃ patiṭṭhānabhāvakiccā. Asahajātānampi santativasena patiṭṭhānabhāvo hoteva. Tato eva nesaṃ sampaṭicchanākārena ñāṇassa paccupaṭṭhātīti **sampaṭicchanapaccupaṭṭhānā**. Iminā kiccavasenevettha ''paccupaṭṭhāna''nti dasseti. **Padaṭṭhānaṃ** panettha catunnampi ekato katvā vakkhati.

Paggharaṇalakkhaṇāti dravatābhāvato vissandanalakkhaṇā. **Brūhanarasā**ti sahajātadhammānaṃ milātabhāvūpagamanaṃ adatvā vaḍḍhanakiccā. Tathā hi sā tesaṃ pīṇitabhāvaṃ dassetīti vuccati. **Saṅgahapaccupaṭṭhānā**ti bāhirakaudakaṃ viya nahāniyacuṇṇassa sahajātadhammānaṃ vippakirituṃ adatvā sampiṇḍanavasena saṅgaṇhanapaccupaṭṭhānā. **Paripācanarasā**ti pariṇatabhāvakaraṇarasā. **Maddavānuppadānapaccupaṭṭhānā**ti bāhiraggi viya jatulohādīnaṃ sahajātadhammānaṃ mudubhāvānuppadānapaccupaṭṭhānā. **Vitthambhanalakkhaṇā**ti pūraṇalakkhaṇā. **Samudīraṇarasā**ti kampanarasā. **Abhinīhāro** bhūtattayassa desantaruppattihetubhāvo, nīharaṇaṃ vā bījato aṅkurādikassa viya. **Ekekā…pe… tabbā**ti pathavīdhātu āpādibhūtattayapadaṭṭhānā, āpodhātu pathavītejādibhūtattayapadaṭṭhānāti evaṃ ekekā dhātu

avasiṭṭhabhūtattayapadaṭṭhānā.

Ārohapariṇāhavasena hi majjhime imasmiṃ sarīre pariggayhamānā paramāṇubhedasañcuṇṇā sukhumarajabhūtā pathavīdhātu doṇamattā siyā. Sā ca tato upaḍḍhappamāṇāya āpodhātuyā yathā na vikirati, evaṃ ābandhanavasena saṅgahitā. Yathā pana paggharaṇasabhāvāya āpodhātuyā vasena kilinnabhāvaṃ picchalabhāvaṃ nāpajjati, evaṃ tejodhātuyā anupālitā. Yathā pana tassā vasena na vikirīyati, evaṃ vāyodhātuyā vitthambhitā saṅghātabhāvaṃ pāpitā. Evaṃ sukhumarajabhūtāpi ābandhanaparipācanasamudīraṇakiccāhi āpotejovāyodhātūhi laddhapaccayā sinehena temitā, tejasā paripakkā, vāyunā vitthambhitā piṭṭhacuṇṇāni viya na ito cito ca vikirīyati viddhaṃsīyati, avikiriyamānā aviddhaṃsiyamānā nānappakārakaṃ itthipurisaliṅgādibhāvavibhāgaṃ upagacchati, aṇuthūladīgharassathirakathinādibhāvañca pakāseti.

Yūsagatā ābandhanākārabhūtā panettha āpodhātu pathavīpatiṭṭhitā tejānupālitā vāyovitthambhitā na gaḷati, na paggharati, na parissavati. Evaṃ tīhi dhātūhi anupālitā apaggharamānā aparissavamānā piṇḍitabhāvaṃ dasseti. Esā hi anubrūhanarasā.

Asitapītādiparipācitā cettha usumākārabhūtā uṇhattalakkhaṇā tejodhātu pathavīpatiṭṭhitā āposaṅgahitā vāyovitthambhitā imaṃ kāyaṃ paripāceti, vaṇṇasampattiñcassa āvahati. Sā hi yathānubhuttassa āhārassa sammā pariṇāmanena rasādisampattiyā hetubhāvaṃ gacchantī imaṃ kāyaṃ paripāceti, vaṇṇasampattiñca āvahati. Kammūpanissayāya hi cittapasādahetukāya ca sarīre vaṇṇasampadāya tejodhātu visesapaccayo, pageva utuāhārasamuṭṭhānāya rūpasampattiyāti. Tāya ca pana paripācito ayaṃ kāyo na pūtibhāvaṃ gacchati.

Aṅgamaṅgānusaṭā cettha samudīraṇavitthambhanalakkhaṇā vāyodhātu pathavīdhātuyā attani patiṭṭhāpīyati. Yathā sahajātadhammehi visuṃ na hoti, evaṃ āpodhātuyā saṅgayhati. Yathā sahajātadhammā na parissavanti, evaṃ tejodhātuyā anupālīyati. Sā evaṃ tīhi dhātūhi yathārahaṃ anupāliyamānā imaṃ kāyaṃ vitthambheti. Tāya pana vitthambhito ayaṃ kāyo na paripatati, ujukaṃ tiṭṭhati, iccevaṃ ekekāya dhātuyā tissannaṃ dhātūnaṃ vaseneva pavattanato vuttaṃ ''ekekā cettha sesabhūtattayapadaṭṭhānāti veditabbā''ti.

Evaṃ bhūtarūpānaṃ saddhiṃ vacanatthehi lakkhaṇādayo dassetvā idāni upādāyarūpāni dassento āha **''cakkhatī''**tiādi. Anekatthattā dhātūnaṃ cakkhati-saddassa vibhāvanatthatāpi sambhavatīti katvā vuttaṃ **''vibhāvetīti attho''**ti. **Cakkhatī**ti pana viññāṇādhiṭṭhitaṃ samavisamaṃ ācikkhantaṃ viya, abhibyattaṃ vadantaṃ viya hotīti attho. Atha vā **cakkhatī**ti viññāṇādhiṭṭhitaṃ rūpaṃ assādentaṃ viya hotīti attho. Cakkhatīti hi ayaṃ saddo ''madhuṃ cakkhati, byañjanaṃ cakkhatī''tiādīsu viya assādattho. Vuttañhetaṃ – ''cakkhuṃ kho, māgaṇḍiya, rūpārāmaṃ rūparataṃ rūpasamudita''nti (ma. ni. 2.209). Vakkhati ca ''rūpesu āviñchanarasa''nti. Yadi evaṃ ''sotaṃ kho, māgaṇḍiya, saddārāma''ntiādivacanato (ma. ni. 2.209) sotādīnampi saddādiassādakabhāvo atthīti tesampi cakkhusaddābhidheyyatā āpajjatīti? Nāpajjati niruḷhattā. Niruḷho hi esa cakkhu-saddo locaneyeva padumādīsu paṅkajādisaddā viyāti.

635-6. Cakkhurūpassa niddesappakaraṇepi cakkhu-saddasāmaññato āgataṃ sabbampi cakkhuṃ pabhedato dassetuṃ **''tattha cakkhū''**tiādi vuttaṃ. **Tatthā**ti tasmiṃ cakkhuniddese. **Paññāmaṃsappabhedato**ti paññācakkhu maṃsacakkhūti evaṃ paññāmaṃsānaṃ vasena pabhedato. **Tatthā**ti tasmiṃ duvidhe cakkhumhi. Paññāyeva **paññāmayaṃ**. **Nāmato**ti nāmehi pañcavidhanti sambandho. Katamehi nāmehīti āha **''buddhadhammā''**tiādi. Tattha **buddhadhammasamantehī**ti buddhacakkhu dhammacakkhu samantacakkhūti imehi nāmehi. **Ñāṇadibbehī**ti ñāṇacakkhu dibbacakkhūti ca nāmehi. **Yathānukkamato**ti yathāvuttaanukkamato. **Nānatta**nti bhedaṃ. **Me**ti mayhaṃ santikā, mayhaṃ vacanatoti vā attho. **Nibodhatha** jānātha.

637. Tattha ''addasaṃ kho ahaṃ, bhikkhave, buddhacakkhunā lokaṃ volokento satte apparajakkhe mahārajakkhe tikkhindriye''tiādinā (ma. ni. 1.283) āgataṃ buddhacakkhu nāmāti dassento āha **''āsayānusaye''**tiādi. Tattha **āsayānusaye**ti sattānaṃ āsaye ceva anusaye ca, tasmiṃ pavattanti attho. Tattha āgantvā seti cittaṃ etthāti āsayo. Byagghāsayo viya. Yathā hi byaggho gocaratthāya pakkantopi puna āgantvā vanagahaneyeva sayati, teneva ca taṃ tassa āsayoti vuccati, evaṃ aññatthāpi pavattaṃ cittaṃ āgantvā yattha sayati, taṃ tassa āsayoti veditabbaṃ. So pana sassatadassanādivasena catubbidho hoti. Vuttañhetaṃ –

> ''Sassatucchedadiṭṭhī ca, khanti cevānulomikā;
> Yathābhūtañca yaṃ ñāṇaṃ, etaṃ āsayasaññita''nti. (visuddhi. mahā. 1.136; dī. ni. ṭī. 1.paṭhamamahāsaṅgītikathāvaṇṇanā; sārattha. ṭī. 1. paṭhamamahāsaṅgītivaṇṇanā; vi. vi. ṭī. 1.verañjakaṇḍavaṇṇanā)

Anusayakathā upari āgamissati. **Indriyānaṃ paropare**ti saddhāpañcamakānaṃ indriyānaṃ tikkhamudubhāve.

Tikkhañhi indriyaṃ ukkaṭṭhagatattā paraṃ, mudu aparaṃ anukkaṭṭhagatattā. Idaṃ pana **buddhacakkhu** chasu asādhāraṇañāṇesu purimadvayanti daṭṭhabbaṃ.

638. **Heṭṭhā…pe… saññita**nti ''tasmiṃyeva āsane virajaṃ vītamalaṃ dhammacakkhuṃ udapādī''ti evaṃ vuttaṃ heṭṭhā tīsu maggesu ñāṇaṃ dhammacakkhunti saññitaṃ. **Ñāṇaṃ sabbaññutā panā**ti sabbaññubhāvasaṅkhātaṃ ñāṇaṃ. Tañhi sabbaññūti abhidhānassa, buddhiyā ca pavattinimittatāya sabbaññubhāvo nāma hoti. **Ñeyyaṃ samantacakkhu**nti khandhādivasena samantato sabbaso dassanaṭṭhena samantacakkhunti ñeyyaṃ. Tenevāha –

''Na tassa addiṭṭhamidhatthi kiñci,
Atho aviññātamajānitabbaṃ;
Sabbaṃ abhiññāsi yadatthi ñeyyaṃ,
Tathāgato tena samantacakkhū''ti. (cūḷani. mogharājamāṇavapucchāniddesa 85);

639. **Yaṃ cakkhuṃ udapādīti āgata**nti yaṃ ñāṇaṃ ''idaṃ dukkhanti, bhikkhave, pubbe ananussutesu dhammesu cakkhuṃ udapādi, ñāṇaṃ udapādī''ti (mahāva. 15) evaṃ tattha tattha suttesu āgataṃ, catūsu saccesu teparivaṭṭavasena ''dukkhaṃ pariññeyyaṃ pariññāta''nti evamādinā dvādasavidhena ākārena pavattaṃ, idaṃ **ñāṇacakkhu**. Yā pana ''addasaṃ kho ahaṃ, bhikkhave, dibbena cakkhunā visuddhenā''tiādinā (ma. ni. 1.284) āgatā pañcamajjhānasaṅkhātaabhiññācittasampayuttā paññā, ayaṃ **dibbacakkhū**ti dassetuṃ **''abhiññācittajā''**tiādi vuttaṃ. Ettha ca paṭhamatatiyañāṇāni kāmāvacarāniyeva. Catutthampi pana purimadvayamiva kāmāvacaranti **ānandācariyena** vuttaṃ. Ñāṇacakkhuṃ sahaariyamaggavipassanāñāṇantipi yujjatīti apare. Aggamaggena saha vipassanāpaccavekkhaṇañāṇanti pana yuttaṃ viya dissati.

640-4. Evaṃ paññācakkhussa pabhedaṃ dassetvā puna maṃsacakkhussāpi pabhedaṃ dassetuṃ **''maṃsacakkhupī''**tiādi vuttaṃ. **Sasambhārapasādato**ti sasambhāracakkhu pasādacakkhūti imesaṃ dvinnaṃ vasena sambharīyati etehīti sambhārā, avayavā. Te pana upatthambhakabhūtā catusamuṭṭhānikarūpasantatiyo daṭṭhabbā. Saha sambhārehīti **sasambhāraṃ**. Sasambhārañca nāma maṃsapiṇḍo pavuccatīti sambandho. **Akkhikūpaṭṭhinā heṭṭhā**ti heṭṭhāgataakkhikūpassa aṭṭhinā paricchinnoti sambandho. **Uddha**nti akkhikūpato uddhaṃ. **Ubhato akkhikoṭīhī**ti akkhikūpassa ubhayabhāge akkhikoṭīhi. **Matthaluṅgena antato**ti akkhikūpassa abbhantare ṭhitena matthaluṅgena. **Nhārusuttena ābandho**ti nahārurajjūhi anto matthaluṅgena saha ābandho. **Sakalopi ca loko**ti sakalopi bālaputhujjanaloko. **Ya**nti yaṃ maṃsapiṇḍaṃ. **Kamalassa dalaṃ viyā**ti puthulavipulanīlatāya nīluppaladalaṃ viya. **Jānātī**ti gaṇhāti. **Cakkhu nāma na taṃ hotī**ti tathā gayhamānaṃ taṃ cakkhu nāma na hoti. Kiñcarahi tanti āha **''vatthu tassāti vuccatī''**ti. **Tassā**ti tassa yathādhippetassa paramatthacakkhuno. **Idaṃ panā**ti nigamanaṃ.

645-7. Taṃ pana sasambhāracakkhu yehi sambhārehi sambharīyati, te sarūpato, gaṇanato ca dassetuṃ **''vaṇṇo gandho''**tiādi vuttaṃ. **Bhāvo**ti itthiyā itthibhāvo, purisassa pumbhāvoti labbhamānakabhāvo. **Sambhavo**ti āpodhātumeva sambhavabhūtamāha. **Saṇṭhāna**nti ca tena tenākārena sanniviṭṭhesu mahābhūtesu taṃtaṃsaṇṭhānavasena viññāyamānaṃ vaṇṇāyatanamāha. Āpodhātuvaṇṇāyatanehi ca anatthantarabhūtānampi sambhavasaṇṭhānānaṃ visuṃ vacanaṃ tathābhūtānaṃ, atathābhūtānañca āpādīnaṃ yathāvuttamaṃsapiṇḍe vijjamānattā. Āpodhātuvaṇṇāyatanānañhi santānavasena pavattamānānaṃ avatthāviseso sambhavo saṇṭhānañcāti. **Dasete**ti catasso dhātuyo, tannissitā vaṇṇādayo cāti ime dasa. **Catusamuṭṭhānā**ti antogatahetvatthamidaṃ visesanaṃ, catusamuṭṭhānikattāti vuttaṃ hoti.

648. Cakkhu…pe… jīvitameva cāti imāni ekantakammasamuṭṭhānāni, purimāni ca catusamuṭṭhānānīti **cattālīsañca cattāri ca** rūpāni bhavanti, catucattālīsa rūpāni hontīti attho.

649-52. **Imesaṃ pana rūpānaṃ vasenā**ti yathāvuttānaṃ saṅkhepato cuddasannaṃ, vitthārato catucattālīsānañca rūpānaṃ vasena. **Paripiṇḍita**nti samantato piṇḍitaṃ. Yattha setampi atthi, kaṇhampi lohitampi pathavīpi āpopi tejopi vāyopi, idaṃ pana semhussadattā setaṃ hoti, pittussadattā kaṇhaṃ, ruhirussadattā lohitakaṃ, pathavussadattā patthinaṃ hoti, āpussadattā paggharati, tejussadattā pariḍayhati, vāyussadattā sambhamati. Idaṃ sambhāravantatāya sambhāracakkhūti **paṇḍitehi** buddhādīhi **pakāsitaṃ** paridīpitaṃ. **Ettha sito**ti etaṃ sasambhāracakkhuṃ nissito tadāyattabhūto. Tenāha ''ettha paṭibaddho''ti. **Catunnaṃ pana bhūtānaṃ pasādo**ti catunnaṃ bhūtānaṃ pasannatāsabhāvo pasādo, ''setena maṇḍalenassā''ti pāṭho yujjati. Potthakesu pana ''sete tu maṇḍale tassā''ti likhanti. **Kaṇhamaṇḍalamajjhe**ti idhāpi ''kaṇhamaṇḍalassa majjhe''ti vattabbe ''catutthadū''tiādīsu viya chandānurakkhaṇatthaṃ vibhattilopaṃ katvā ''kaṇhamaṇḍalamajjhe''ti vuttaṃ. Evañhi attho ca yojanā ca suṭṭhu upapannā honti. **Aṭṭhakathāyampi** hi ''setamaṇḍalaparikkhittassa kaṇhamaṇḍalassa majjhe''ti (dha. sa. aṭṭha. 596) vuttaṃ. Apare pana yathāṭhitavaseneva pāṭhaṃ gahetvā ''sabbaso parikkhittassa tassa sasambhārassa cakkhuno majjhe setamaṇḍale kaṇhamaṇḍale majjhe''ti yojenti. **Diṭṭhamaṇḍale**ti abhimukhe ṭhitānaṃ sarīrasaṇṭhānuppattidesabhūte

diṭṭhamaṇḍale.

653-5. **Sandhāraṇā…pe… hutvānā**ti sandhāraṇanahāpanamaṇḍanabījanakiccāhi catūhi dhātīhi khattiyakumāro viya sandhāraṇābandhanaparipācanasamudīraṇakiccāhi attanissayabhūtāhi catūhi dhātūhi katūpakāraṃ hutvā. **Utucittādinā**ti tīhi santatisamuṭṭhāpakehi utucittāhārehi. Ettha ca kalāpantaragatā utuāhārā adhippetāti vadanti. **Āyunā katapālana**nti catudhātunissiteneva jīvitindriyena rakkhiyamānaṃ. Tathā hetaṃ kammajarūpaparipālanalakkhaṇaṃ. **Vaṇṇagandharasādīhī**ti **ādi**-ggahaṇena ojaṃ saṅgaṇhāti, ‘‘vaṇṇagandharasojāhī’’ti vā pāṭho. **Vatthudvārañca sādhaya**nti yathāyogaṃ vatthudvārabhāvaṃ sādhayamānaṃ. Cakkhuviññāṇassa hi nissayabhāvato vatthubhāvaṃ, pavattimukhabhāvato dvārabhāvañca sādheti. Sampaṭicchanādīnaṃ pana tadārammaṇāvasānānaṃ aññanissitattā dvārabhāvameva sādheti, na vatthubhāvaṃ. **Ūkāsirasamānena pamāṇenā**ti ūkāsirasamānena padesappamāṇena lakkhitaṃ hutvā ūkāsirasamānappamāṇe ṭhāneti vā attho. **Tiṭṭhatī**ti satta akkhipaṭalāni byāpetvā sattasu picupaṭalesu āsittatelaṃ viya tiṭṭhati. Evañca katvā cakkhussa anekakalāpagatatā siddhā hoti. Upaddavānaṃ paṭalanirākaraṇepi hi cakkhu vijjatevāti. Yathā ca cakkhu, evamimassa nissayabhūtā catasso dhātuyo, āyuvaṇṇādīni ca satta akkhipaṭalāni byāpetvā ṭhitāneva avinibbhogavuttittāti gahetabbaṃ.

656. **Vutta**nti dhammasenāpatinā vuttaṃ. **Rūpāni manupassatī**ti ma-kāro padasandhikaro ‘‘aññamaññaṃ samaṇamacalo’’tiādīsu viya. Atha vā **manū**ti maccoti attho. Kiñcāpi cakkhu rūpaṃ na passati, kiñcarahi tannissitaṃ viññāṇameva. Tathā hi ‘‘mañcā ukkuṭṭhiṃ karontī’’tiādīsu viya nissitakiriyaṃ nissaye viya katvā vohārasambhavato ‘‘cakkhupasādena passatī’’ti vuttaṃ. **Ācariyajotipāla**ttherenāpi hi imināva adhippāyena idaṃ vuttaṃ. Idamettha sanniṭṭhānaṃ, kiṃ cakkhu rūpaṃ passati, udāhu viññāṇanti, kiñcettha – yadi cakkhu passeyya, aññaviññāṇasamaṅginopi cakkhu passeyya. Atha viññāṇaṃ, kuṭṭādiantaritampi passeyya tassa appaṭighātattā? Nāyaṃ doso. Yassa ‘‘cakkhu passatī’’ti mataṃ, tassāpi na sabbaṃ cakkhu passati, atha kho viññāṇādhiṭṭhitameva. Yassa pana viññāṇaṃ passatīti mataṃ, tassāpi na sabbaṃ viññāṇaṃ passati, atha kho cakkhunissitameva, tañca antarite nuppajjati. Yattha ālokassa kuṭṭādīhi vinibandho, yattha pana so natthi phalikaabbhapaṭalādimhi, tattha antaritepi uppajjati eva, tasmā taṃ anuppannattā antaritaṃ na passati. Idameva ca sanniṭṭhānaṃ, yaṃ kho cakkhuviññāṇaṃ passatīti. Tañhi dassanakiccaṃ. Yadi evaṃ kathaṃ cakkhunā rūpaṃ disvāti. Tena dvārena karaṇabhūtenāti ayamettha abhisandhi. Atha vā nissitakiriyā nissayassa pavuccati yathā ‘‘mañcā ukkuṭṭhiṃ karontī’’ti. **Ūkāsirasamūpama**nti ūkāsirasamānūpamaṃ, ūkāsirappamāṇanti vuttaṃ hoti. Idañcassa patiṭṭhānokāsavasena vuttaṃ, na pana attano pamāṇavasena. Tañhi paramāṇupariyantena pamāṇena atisukhumamevāti. Ūkāsirappamāṇe pana padese idaṃ pavattati. Na kevalañca idameva, sabbānipi sabbaṭṭhānikarūpāni tattha pavattanteva. Idañca tattha nibbattantaṃ taṃ padesaṃ pūretvā eva nibbattati. Ekūnapaṇṇāsakalāpavasena ca saheva pavattati, sattarasacittakkhaṇāyukattā rūpānaṃ, ekekassa ca cittassa tīsu tīsu khaṇesu kammajarūpānaṃ uppajjamānattā.

657. **Suṇātīti sota**nti ettha kiṃ sotaṃ suṇāti, udāhu viññāṇantiādinā heṭṭhā vuttanayena yathāsambhavaṃ yojetabbaṃ. **Tanutambalomācite**ti sasambhārasotabilassa anto sukhumehi tambavaṇṇalomehi sañcite. **Aṅgulivedhakasaṇṭhāne padese**ti aṅgulimuddikāsaṇṭhānamaṃsayutte padese. **Vuttappakārāhī**ti sandhāraṇādikiccāhi. **Āyunā paripāliyamāna**nti ettha vaṇṇādīhi parivāritanti sambandhitabbaṃ. **Tiṭṭhatī**ti pubbe vuttanayena taṃ padesaṃ pūretvā tiṭṭhati. Sesaṃ vuttanayena veditabbaṃ. **Ghāyatī**ti gandhopādānaṃ karoti. **Sāyatī**ti rasaṃ vindati. **Jīvitamavhāyatī**ti ettha rasaggahaṇamūlakattā ajjhoharaṇassa jīvitanimittaṃ ajjhoharaṇaraso jīvitaṃ, taṃ avhāyati tasmiṃ ninnatāya avhāyantamiva hoti. **Uppaladalaggasaṇṭhāne padese**ti majjhe chinnassa uppaladalassa aggabhāgasaṇṭhāne padese. **Malāna**nti kilesādimalānañceva malavisayānañca sāsavadhammānaṃ anuttariyabhāvaṃ gacchantesu kāmarāganidānakammajanitesu kāmarāgassa ca visesapaccayesu ghānajivhākāyesu kāyassa visesato sāsavapaccayattā soyeva tesaṃ āyoti vuccati. Tena hi phoṭṭhabbasukhaṃ assādentā sattā methunampi sevanti. Atha vā kāyindriyavatthukā cattāro khandhā balavakāmarāgādihetubhāvato visesato malā, tesamayaṃ āyo hetūti kāyoti vutto. **Imasmiṃ kāye**ti imasmiṃ sasambhārakāye. Sopi hi kucchitānaṃ kesādimalānaṃ āyabhāvato kāyoti vuccati. **Yāvatā upādinnakaṃ atthī**ti iminā kesagganakhaggādīsu kāyapasādassa abhāvamāha. **Kappāsapaṭale sneho viyā**ti imināssa nirantarabhāvaṃ. Ime ca pana cakkhādayo rūpādigocaraninnatāya vammikaudakaākāsagāmasivathikāsaṅkhātagocaraninnatāya ahisuṃsumārapakkhikukkurasigālā viya daṭṭhabbā. Visamajjhāsayatāya hi cakkhu vammikacchiddābhiratasappo viya, bilajjhāsayatāya sotaṃ udakabilābhiratasuṃsumāro viya, ākāsajjhāsayatāya ghānaṃ ajaṭākāsābhiratapakkhi viya, gāmajjhāsayatāya jivhā gāmābhiratakukkuro viya, upādinnakajjhāsayatāya kāyo āmakasusānābhiratasigālo viyāti. **Visamajjhāsayatāyā**ti cakkhussa visamajjhāsayaṃ viya hotīti katvā vuttā. Cakkhumato vā puggalassa ajjhāsayavasena cakkhu visamajjhāsayaṃ. Esa nayo sesesupi.

Daṭṭhu…pe… lakkhaṇanti ettha daṭṭhuṃ kāmetīti daṭṭhukāmo tassa bhāvo daṭṭhukāmatā, rūpataṇhāyetaṃ adhivacanaṃ. Sā pana anāgate cakkhādīsu ādīnavapaṭicchādikāvijjāmūlapatthanāsabhāvā pākaṭā apākaṭāti duvidhā. Tattha yā ayaṃ ‘‘īdisaṃ īdisañca sukhumatamavisayaggahaṇasamatthaṃ cakkhu hotū’’ti evaṃ kammāyūhanato pubbe, pacchā vā uppannā pākaṭā. Indriyavisesaṃ pana anāmasitvā avisesena paripuṇṇāyatanabhavasampattiṃ patthetvā, apatthetvā vā tattha avigatataṇhāvasena kammaṃ karontassa appahīnabhāvena anusayitā api

kammasāmatthiyavicittahetubhūtā apākaṭā. Sā duvidhāpi nidānaṃ upanissayo yassa taṃ daṭṭhukāmatānidānaṃ, tadeva kammaṃ, taṃ samuṭṭhānametesanti daṭṭhukāmatānidānakammasamuṭṭhānāni, evaṃvidhānaṃ bhūtānaṃ pasādo daṭṭhukāmatā…pe… pasādo, taṃ lakkhaṇamassa, tathā hutvā lakkhīyatīti vā **daṭṭhukāmatānidānakammasamuṭṭhānabhūtapasādalakkhaṇaṃ**.

Ettha ca gabbhaseyyakānaṃ dinnapaṭisandhikaṃ, aññaṃ vā kammaṃ cakkhādīni nibbatteti. Opapātikānaṃ pana paṭisandhikkhaṇeva paripuṇṇāyatanānaṃ nibbattamānānaṃ paṭisandhijanakameva kammaṃ paripuṇṇasakalamattabhāvaṃ nibbattetīti gahetabbaṃ. Kathaṃ pana ekakammunā nibbattamānānaṃ cakkhādīnaṃ visesoti? Kāraṇassa bhinnattā. Taṃtaṃbhavapatthanābhūtā hi taṇhā taṃtaṃbhavapariyāpannāyatanābhilāsatāya sayaṃ vicittarūpā upanissayabhāvena taṃtaṃbhavanibbattakakammassapi vicittabhedataṃ vidahati. Yato tadāhitavisesaṃ tathāvidhasamatthatāyogena anekarūpāpannaṃ viya anekavisiṭṭhasabhāvaṃ phalaṃ nibbatteti, na cettha samatthatāsamatthatāsabhāvato aññā veditabbā. Kāraṇavisesena āhitavisesassa visiṭṭhaphalanipphādanasamatthatābhāvato ekasseva kammassa soḷasādivipākanibbattanahetubhāvena ca ayamattho sampaṭicchitabbo. Lokepi ekasseva sālibījassa paripuṇṇāparipuṇṇataṇḍulaphalanibbattihetutā dissateva. Kiṃ vā etāya yutticintāya, na cintitabbamevetaṃ. Yato kammaphalaṃ cakkhādīni, kammavipāko ca sabbaso buddhānaṃyeva ñāṇassa visayo, na aññesaṃ atakkāvacarattā. Teneva bhagavatā ‘‘kammavipāko acinteyyo, na cintetabbo, yo cinteyya, ummādassa vighātassa bhāgī assā’’tiādīnavaṃ (a. ni. 4.77) dassetvā paṭikkhittaṃ.

Rūpesu āviñchanarasanti āviñchanaṃ puggalassa, āvajjanādiviññāṇassa vā tanninnabhāvappattiyā hetubhāvo. **Ādhārabhāvapaccupaṭṭhāna**nti nissayapaccayabhāvato. Ālokādisannissayena kadāci uppajjamānānampi hi cakkhuviññāṇaṃ uppajjanakāle cakkhuṃ nissāya eva uppajjatīti. Etthāha – cakkhuviññāṇuppattisamaye sambhavantesu mandāmandamajjhimāyukesu ekūnapaṇṇāsacakkhūsu katamaṃ cakkhuviññāṇassa ādhārabhāvaṃ paccanubhotīti? Vuccate –

> ‘‘Paṭisandhicittassa uppādakkhaṇe uppannaṃ ṭhānappattaṃ purejātaṃ vatthuṃ nissāya dutiyabhavaṅgaṃ uppajjati, tena saddhiṃ uppannaṃ ṭhānappattaṃ purejātaṃ vatthuṃ nissāya tatiyabhavaṅgaṃ uppajjati, iminā nayena yāvatāyukaṃ cittappavatti veditabbā’’ti (visuddhi. 2.700) –

Maggāmaggañāṇaniddese vuttanayena ekacittakkhaṇātītaṃ cakkhu rūpe ghaṭṭitvā viññāṇassa nissayo hoti, tasmā dvīsu bhavaṅgacalanesu purimassa anantarapaccayabhūtena bhavaṅgacittena saha uppannanti ayamattho idha sīhaḷasaṃvaṇṇanāyaṃ, visuddhimaggassa sīhaḷasaṃvaṇṇanāyañca vutto.

Taḷākagāmamūlavāsidāṭhānāgattherena pana ‘‘āvajjanena, tassa anantarapaccayabhūtena bhavaṅgena vā saha uppannaṃ cakkhu’’nti vuttaṃ, taṃ duvuttaṃ. Evañhi sati aññasmiṃ ghaṭṭite aññaṃ cakkhuviññāṇassa nissayo hotīti vuttaṃ hoti, evañca bhavaṅgacalanato heṭṭhā tatiyacatutthehi yāva terasamacittena saha uppannampi nissayo hotīti āpajjeyya, na cetaṃ vattabbaṃ, tatiyacatutthacittato paṭṭhāya uppannaṃ kesañci vīthicittānaṃ dvārabhāvaṃ na gacchati niruddhattā, manodvārassa niruddhasseva dvārabhāvassa dassanato. Yadi siyā ‘‘paṭisandhicittassa uppādakkhaṇe uppannaṃ vatthuṃ nissāya dutiyabhavaṅgaṃ uppajjatī’’tiādivacanato ‘‘ekacittakkhaṇātītameva nissayoti adhippeta’’nti idampi ekacittakkhaṇātītaṃ nissayoti yujjatīti, evaṃ sati ‘‘tassa anantarapaccayabhūtena bhavaṅgena vā’’ti vacanaṃ yujjeyya, tena hi ‘‘cittakkhaṇadvayātītampi nissayo’’ti paṭiññātaṃ siyā, tasmā nāyaṃ therassa adhippāyoti dissati. ‘‘Ekacittakkhaṇātikkamo’’ti ca anatītekacittakkhaṇassa dubbalatāya ekacittakkhaṇātikkamena tassa balavabhāvadīpanatthaṃ vuccati, na pana dviticatucittakkhaṇātītānaṃ nissayabhāvābhāvato. Evañca katvā vuttaṃ **ācariyadhammapālattherena** ‘‘sampaṭicchanādīni cutiāsannāni taduddhaṃ kammajarūpassa anuppattito ekasmiṃyeva hadayavatthusmiṃ vattantī’’ti, tasmā taṃ therassa manorathamevāti na sārato paccetabbaṃ.

Sahajātesu bahūsu pasādesu kiṃ eko nissayo hoti, udāhu sabbeyevāti? Nanu vuttaṃ ‘‘pubbe ekampi cakkhu viññāṇassa paccayo hotī’’ti, katamaṃ pana tanti? Yaṃ tattha visadaṃ hutvā rūpābhighaṭṭanārahaṃ. **Visuddhimaggasīhaḷasaṃvaṇṇanāyaṃ** pana ‘‘sabbeyeva nissayā hontī’’ti vatvā ‘‘yadi evaṃ ‘cakkhuñca paṭicca rūpe ca uppajjati cakkhuviññāṇa’nti ettha ‘rūpe cā’ti vacanaṃ viya ‘cakkhūnī’tipi bahuvacanaṃ kattabbanti anuyogaṃ katvā taṃvisodhanatthaṃ ‘sasambhāracakkhudvayanissitaṃ pasādadvayaṃ nissāya ekameva viññāṇaṃ uppajjatīti gaṇheyyu’nti imaṃ vippaṭipattiṃ nirākarontena bhagavatā bahuvacanamakatvā ‘rūpāyatanaṃ cakkhuviññāṇadhātuyā taṃsampayuttakānañca dhammānaṃ ārammaṇapaccayena paccayo’tiādīsu (paṭṭhā. 1.1.2) viya sāmaññavasena ekavacanaṃ kata’’nti vuttaṃ. **Ācariyadhammapālattherena** pana tadeva sīhaḷasaṃvaṇṇanāvacanaṃ anicchantena ‘‘ekampi cakkhu viññāṇassa paccayo hoti, rūpaṃ pana anekameva paccayabhāvavisesato’’ti vuttaṃ. Tathā ceva amhehipi heṭṭhā vibhāvitanti. Yesaṃ bhūtānamayaṃ pasādo, teyeva imassa āsannakāraṇanti vuttaṃ ‘‘daṭṭhu…pe… padaṭṭhāna’’nti. Sotapasādādīnampi lakkhaṇādiniddese vuttanayānusārena attho yojetabbo.

658. **Kecī**ti mahāsaṅghiyesu ekacce. Cakkhādīsu tejādiadhikatā nāma tannissayabhūtānaṃ tadadhikatāyāti dassento **''tejādhikāna''**ntiādimāha. Tattha **tejādhikāna**nti pamāṇavasena catunnaṃ dhātūnaṃ samānabhāvepi kiccavasena tejodhātuadhikānaṃ. Evaṃ sesesupi. **Ākāsa …pe… sesakā**ti ākāsādhikānaṃ bhūtānaṃ pasādo sotaṃ, vāyuadhikānaṃ ghānaṃ, toyādhikānaṃ jivhā, phoṭṭhabbasaṅkhātapathavādhikānaṃ kāyoti attho.

659. Evaṃ pana vadantānaṃ kiṃ uttaranti āha **''te panā''**tiādi. **Suttaṃ āharathā**ti na tumhākaṃ vacanamatteneva ayamattho sakkā saddhātuṃ, tassa pana paridīpakaṃ suttamāharatha. Sutte hi āhaṭe tassa neyyatthataṃ nītatthataṃ vicāretvā yadi tassa vasena ayamattho paññāyetha, gaṇheyyāma nanti adhippāyo. **Suttameva…pe… kiñcipī**ti ito cito ca suttaṃ gavesamānāpi addhā ekantena kiñcipi ekagāthāpadamattampi tadatthaparidīpakaṃ suttaṃ na dakkhissanteva tepiṭake buddhavacane tādisasseva suttantassa abhāvato.

660. Kiñcāpi suttantavasena ayamattho na dissati, yuttito pana dissatīti ce, tampi natthīti dassento āha **''visese satī''**tiādi. Bhūtānañhi visese sati pasādo kathaṃ bhave, neva bhaveyya, na ca bhaveyya, kiṃ kāraṇanti āha **''samānānañhi bhūtānaṃ, pasādo paridīpito''**ti. Yasmā samānānameva bhūtānaṃ pasādo porāṇehi paridīpito, na visamānānaṃ. Pathavīdhātuadhikakalāpassa hi kakkhaḷattā, āpodhātuadhikakalāpassa vissandanato, tejodhātuadhikakalāpassa pariggayhamānattā, vāyodhātuadhikakalāpassa ca vissaraṇato na tesu pasādo patiṭṭhātuṃ sakkoti, tasmā tesaṃ kiccato samānānaṃyeva pasādo uppajjeyya, na visamānānanti.

661-2. Yadi evaṃ kathaṃ pasādānaṃ visesatāti āha **''tasmā''**tiādi. Yasmā vuttappakārena pasādavatthukānaṃ bhūtānaṃ visesena na bhavitabbaṃ, tasmā **etesaṃ** pasādanissayabhūtānaṃ idamūnaṃ, idamadhikanti etaṃ **visesaparikappanaṃ sabbaso** sabbākārena **pahāya ñeyyā kammavisesena pasādānaṃ visesatā**. Yathā avisesepi bhūtānaṃ rūpānaṃ rasādayo aññamaññavisadisā honti, evaṃ cakkhādayopi bhūtavisesābhāvepi aññamaññavisadisā honti. So panāyaṃ visiṭṭhabhāvo kammavisesena viññātabbo. Ekampi hi kammaṃ pañcāyatanikattabhāvapatthanānipphannaṃ cakkhādivisesahetutāya aññamaññassa asādhāraṇavisiṭṭhaṃ sāmatthiyavisesato. Na hi yena visesena cakkhussa paccayo, teneva sotassa hoti indriyantarabhāvappattito. ''Paṭisandhikkhaṇe mahaggatā cetanā kaṭattārūpānaṃ kammapaccayena paccayo''ti vacanato paṭisandhikkhaṇe vijjamānānaṃ sabbesaṃyeva kaṭattārūpānaṃ ekā cetanā kammapaccayo hotīti viññāyati. Nānācetanāya hi tadā indriyuppattiyaṃ sati parittena ca mahaggatena ca kammena kaṭattārūpaṃ āpajjeyya, na cekā paṭisandhi anekakammanibbattā hotīti siddhamekena kammena anekindriyuppatti hotīti. **''Na hi bhūtavisesena, hoti tesaṃ visesatā''**ti idaṃ nigamanavasena vuttaṃ.

663. Evaṃ kammavisesato visiṭṭhesu ca etesu ārammaṇaggahaṇepi ayaṃ visesoti dassetuṃ **''evametesū''**tiādi vuttaṃ. **Appattagāhaka**nti asampattaggāhakaṃ attano nissayena saha anallīyananissaye eva rūpādivisaye viññāṇuppattihetubhāvato. Keci pana tampi ''sampattaggāhakamevā''ti vadanti, taṃ na sundaraṃ sāntare adhike ca visaye viññāṇuppattihetubhāvato. Yadi hi cakkhusotāni sampattavisayameva gaṇhanti, cakkhupasādato vicchinnadese ṭhitesu tārakādīsu nissayavasena ca pamāṇato adhikesu candamaṇḍalādīsu rūpāyatanesu sotapasādato ca vicchinnadesasambhūtesu udaracammasandhicammādiantaritesu kucchisaddasandhisaddādīsu puthulesu ca samuddasaddādīsu saddāyatanesu viññāṇuppatti na siyā sampattaggāhakānaṃ kāyindriyādīnaṃ tathā adassanato.

Ettha ca vadeyya – adhiṭṭhānato bahindriyassa pavatti hotīti sampattavisayameva yattakaṃ visayaṃ, tattakaṃ visayaṃ gahaṇākāraṃ pharitvā gaṇhāti, tasmā asiddhametaṃ ''sāntare adhike ca visaye viññāṇuppattihetubhāvato''ti? Taṃ na, adhiṭṭhānato bahi indriyuppattiyā eva abhāvā. Adhiṭṭhānadese eva hi indriyaṃ pavattati tattha kiccādippayogadassanato. Sati ca etassa bahi pavattiyaṃ adhiṭṭhāne pihitepi visayaggahaṇaṃ siyā, tasmā adhiṭṭhānadese ṭhitānaṃyeva cakkhusotānaṃ asampattavisayasseva gahaṇato nāsiddhametaṃ ''sāntare adhike ca viññāṇuppattihetubhāvato''ti. Tenāhu porāṇā –

> ''Sabbagocarayogepi, diṭṭhaṃ rūparavesu yaṃ;
> Vicchinnaputhuviññāṇaṃ, sampattaggāhabādhaka''nti.

Tassattho – sabbesaṃ cakkhādīnaṃ gocarena rūpādinā yoge ekakāriyasādhakattā sambandhe ghaṭṭane vā samāne sati **rūparavesu** rūpasaddāyatanesu visayabhūtesu cakkhādito dūrabhāvena ceva kenaci anantaritabhāvena ca vicchinnesu pamāṇato puthulesu ca visayesu uppajjamānaṃ yaṃ viññāṇaṃ, taṃ cakkhusotānaṃ sampattaggāhassa sampattaggahaṇassa bādhakanti.

Apica yadi cakkhu sampattaggāhakaṃ siyā, attano maṇḍale ṭhitaṃ vaṇṇampi passeyya. Tathā akkhipuṭe añjanaṃ pakhumamūle akkhivaṇṇaṃ pakhumamūle ghaṭṭiyamānaṃ añjanasalākampi passeyya, na ca panetaṃ dissati, tasmā tannissaye dese ṭhitameva visayaṃ gaṇhāti. Sotāyatanampi yadi sampattaggāhakaṃ abhavissa, cittasamuṭṭhānaṃ saddāyatanaṃ sotaviññāṇassa kadācipi ārammaṇapaccayo na siyā. Na hi bahiddhā cittasamuṭṭhānānaṃ uppatti atthi.

Paṭṭhāne ca ''saddāyatanaṃ sotaviññāṇadhātuyā ārammaṇapaccayena paccayo''ti (paṭṭhā. 1.1.2) aviseseneva saddassa sotaviññāṇārammaṇabhāvo vutto. Kiñca yadi sotaṃ sampattaggāhakaṃ siyā, attano visayapadeseyeva gahetabbato gandhassa viya saddassāpi disādesavavatthānaṃ na siyā. Evañca saddānusārena kaṇḍaṃ pātentassa saddavedhino attano kaṇṇabileyeva sarapātanaṃ siyā, tasmā yattha uppanno saddo, tattheva ṭhito sotapathe āpāthamāgacchati.

Yadi evaṃ kathaṃ dūre ṭhitehi rajakādisaddā cirena suyyanti. Asampattaggāhakatte hi dūrāsannadesavattīnaṃ samakameva savanena bhavitabbanti? Nayidamevaṃ dūrāsannānaṃ yathāpākaṭe sadde gahaṇavisesato. Yathā hi dūrāsannānaṃ vacanasadde yathāpākaṭeva gahaṇavisesato akkharavisesanaṃ gahaṇaṃ, aggahaṇañca hoti, evaṃ rajakādisaddepi āsannassa ādito pabhuti yāva avasānā kamena pākaṭībhūte, dūrassa ca avasāne, majjhe vā piṇḍavasena pavattipākaṭībhūte yathāpākaṭaṃ nicchayaggāhakānaṃ sotaviññāṇavīthiyā parato pavattānaṃ manodvārikajavanānaṃ gahaṇavisesato lahukaṃ suto, cirena sutoti abhimāno hoti. Sotaviññāṇappavatti pana ubhayattha samānā saddassa uppannadese ṭhitassa attano vijjamānakkhaṇeyeva sotāpāthagamanato. Yadi saddassa bhūtaparamparāya samantato pavatti natthi, kathaṃ paṭighosuppattīti? Dūre ṭhitopi saddo aññattha paṭighosuppattiyā, bhājanādicalanassa ca paccayo hoti ayokanto viya ayocalanassāti daṭṭhabbaṃ.

Sesaṃ…pe… gāhakanti yaṃ pana avasesaṃ ghānajivhākāyasaṅkhātaṃ pasādattayaṃ, taṃ sampattaggāhakaṃ hoti nissayavasena ceva sayañca attano nissaye allīneyeva visaye viññāṇuppattihetubhāvato. Gandharasānaṃ nissayesu ghānajivhānissayehi saha allīnāyeva gandharasā viññāyanti. Phoṭṭhabbañca bhūtattayarūpaṃ kāyanissayena allīnameva viññāyatīti.

Vaṇṇavikāramāpajjamānanti dosādīhi kāraṇehi amanāpavaṇṇassa uppattivasena vaṇṇavikāraṃ āpajjamānaṃ. **Hadayaṅgatabhāva**nti cittagataṃ ajjhāsayaṃ. **Pakāsetī**ti rūpamiva pakāsaṃ karoti, saviggahamiva dassetīti attho. Anekatthattā hi dhātūnaṃ pakāsanattho eva rūpa-saddo daṭṭhabbo. Taṃ pana rūpanti sambandho. Cakkhumhi, cakkhussa vā paṭihananaṃ lakkhaṇametassāti **cakkhupaṭihananalakkhaṇaṃ**. Evaṃ **sotapaṭihananalakkhaṇa**ntiādīsupi. Paṭihananañcettha visayavisayīnaṃ aññamaññābhimukhabhāvo yogyadesāvaṭṭhānaṃ paṭighāto viyāti katvā. Yathā paṭighāte sati dubbalassa calanaṃ hoti, evaṃ visayābhimukhabhāve sati visayino taṃsambandhassa ca vatthurūpassa, tannissitassa ca bhavaṅgassa calanaṃ hoti. So rūpassa cakkhumhi, cakkhussa vā rūpe hoti. Tenāha ''yamhi cakkhumhi anidassanamhi sappaṭighamhi rūpaṃ sanidassanaṃ sappaṭighaṃ paṭihaññi vā, yaṃ cakkhu anidassanaṃ sappaṭighaṃ rūpamhi sanidassanamhi sappaṭighamhi paṭihaññi vā''ti (dha. sa. 597) ca ādi. **Visayabhāvo** ārammaṇapaccayatā. **Gocarabhāvapaccupaṭṭhāna**nti ettha anaññathābhāvo visayatā, tabbahulatā gocarabhāvoti ayaṃ visayagocarānaṃ viseso. **Saddāyatī**ti udāharīyati, sakehi vā paccayehi sotaviññeyyabhāvaṃ upanīyatīti attho. **Attānaṃ gandhayatī**ti sugandhaṃ, duggandhanti vā attānaṃ pakāseti. Tenāha **''sūcayatī''**ti.

664. Itthiyā eva indriyaṃ **itthindriyaṃ**. Yathā cakkhādīni indriyāni purisassapi honti, nayidaṃ tathā. Idaṃ pana niyamena itthiyā eva hoti, tasmā ''itthindriya''nti vuccati. Evaṃ purisindriyepi. Itthiyā bhāvo, itthīti bhavati etena cittaṃ, abhidhānaṃ vāti **itthibhāvo. Paṭisandhisamuṭṭhito**ti paṭisandhiyaṃyeva samuṭṭhito, paṭisandhicittena saha ekakkhaṇe samuṭṭhito. Etena ṭhapetvā liṅgaparivattanaṃ cakkhundriyādīni viya imassa apātubhāvamāha. **Yañcetaṃ itthiliṅgādī**ti yaṃ panetaṃ indriyaphalabhūtaṃ itthiliṅgādi. **Ādi**-ggahaṇena itthinimittaitthikuttaitthākappānaṃ saṅgaho. Tattha visadaavisadahatthapādāditā saṇṭhānaṃ **itthiliṅgaṃ**. Itthīnañhi hatthapādagīvāuraādisaṇṭhānaṃ na purisānaṃ viya hoti. Tathā hi tāsaṃ heṭṭhimakāyo visado, uparimakāyo avisado, hatthapādā khuddakā, mukhaṃ khuddakaṃ, thanamaṃsā avisadā, tā nimmassudāṭhikā. Kesabandhavatthaggahaṇañca **itthinimittaṃ**. Daharakālepi suppakamusalakādīhi kīḷā makacivākena suttakantananti ca evamādi **itthikuttaṃ,** itthikiriyāti attho. Avisadaṭṭhānagamanādiākāro **itthākappo**. Purisampi hi avisadaṃ disvā mātugāmo viya tiṭṭhati nipajjati nisīdati khādati bhuñjatīti vadanti. Idaṃ pana itthiliṅgādiparidīpanaṃ akusalanti vatvā aññathāpi vaṇṇenti ācariyā. Kathaṃ? Yonipadeso itthiliṅgaṃ, sarādhippāyā itthinimittaṃ, avisadaṭṭhānagamanādayo itthikuttaṃ, itthisaṇṭhānaṃ itthākappoti. Ettha ca adhippāyo nāma purisasmiṃ methunataṇhā. Sā hi tāsaṃ niccaṃ balavatarā pavattati, ato sāpi itthīti sañjānanassa nimittatāya ''itthinimitta''nti vuccati. Kiñcāpi itthīti saññāṇassa nimittatāya kuttākappānampi nimitteyeva antogadhatā, tathāpi tesaṃ visuṃ gahaṇato sarādhippāyā eva nimittabhāvena adhippetā.

665. Kiṃ panetaṃ itthiliṅgādi itthindriyaṃ viya paṭisandhisamuṭṭhitaṃ hotīti āha **''itthindriyaṃ paṭiccevā''**tiādi. Kiñcāpi hi itthiliṅgādīni yathāsakaṃ kammādinā paccayena samuṭṭhahanti, yebhuyyena pana itthindriyasahiteyeva santāne taṃtadākārā hutvā sambhavanti, itarattha ca na bhavantīti tesaṃ tabbhāvabhāvitaṃ upādāya ''itthindriyaṃ paṭicceva jāyantī''ti vuttāni. Evañca katvā vakkhati ''itthi…pe… kāraṇabhāvapaccupaṭṭhāna''nti. Īdiseneva kāraṇabhāvasaṅkhātena adhipatibhāvena tassa indriyatā vuttā indriyasahite santāne itthiliṅgādiākārarūpapaccayānaṃ aññathā anuppādanato, na pana indriyādipaccayasambhavato. Tathā hetaṃ jīvitindriyaṃ viya ekakalāpagatānaṃ āhāro viya kalāpantararūpānaṃ upatthambhakamanupālakaṃ vā na hoti. Evañca

katvā jīvitindriyaāhārānaṃ viya imassa indriyapaccayatā, atthiavigatapaccayatā ca pāḷiyaṃ na vuttā. Yasmā paccayantarādhīnāni itthiliṅgādīni, tasmā yatthassa ādhipaccaṃ, taṃsadisesu matacittakatarūpesupi taṃsaṇṭhānatā dissati. Yasmā panete itthindriyaṃ paṭicca jāyantāpi gabbhaseyyakānaṃ paṭisandhiyaṃ na samuṭṭhahanti, pavatteyeva samuṭṭhahanti, tasmā āha **''pavatte…pe… paṭisandhiya''**nti.

666-7. Saṃsedajaopapātikānaṃ pana kiñci itthindriyena saha paṭisandhiyameva nibbattati. **Na cā**ti ca-kāro vacanīyantarasamuccaye. ''Kiñcā''ti imassa atthe daṭṭhabbo. Yasmā liṅgādiākāresu rūpesu rūpāyatanaṃ cakkhuviññeyyaṃ, tasmā āha **''itthiliṅgādayo cakkhuviññeyyā hontī''**ti. Yasmā pana tato aññāni yathāyogaṃ sotaviññeyyāni ceva manoviññeyyāni ca, tasmā vuttaṃ **''na vā''**ti. Yathāvutto papañco purisindriyepi yathāsambhavaṃ yojetabboti atidesaṃ karonto āha **''esevā''**tiādi. **Sesepī**ti ettakeyeva vutte ito sesesu sabbesupīti kadāci koci cinteyyāti āha **''purisindriye''**ti. **Paṭhamakappāna**nti paṭhamakappikanarānaṃ. Tesañhi ābhassaralokato cavitvā idhūpapannānaṃ dīghassa kālassa accayena oḷārikaṃ āhāraṃ āharataṃ muttakarīsesu sañjātesu tesaṃ nikkhamanatthāya vaṇamukhāni bhijjanti, purisassa purisabhāvo, itthiyā ca itthibhāvo pāturahosi. Tathā hi purimattabhāvesu pavattaupacārajhānānubhāvena yāva sattasantāne kāmarāgavikkhambhanavego na paṭipassambhati, na tāva balavakāmarāgūpanissayāni itthipurisindriyāni pāturahesuṃ. Yadā panassa vicchinnatāya balavakāmarāgo laddhāvasaro ahosi, tadā tadūpanissayāni tāni sattānaṃ santāne sañjāyanti.

668. **Parato**ti paṭhamakappato aparabhāge. **Pavatte…pe… parivattatī**ti yathā taṃ soreyyakaseṭṭhiputtassa viyāti adhippāyo. Api-saddena paṭhamapārājikāyaṃ vinītavatthupāḷiyaṃ āgatabhikkhussa, bhikkhuniyā viya ca paṭisandhiyaṃ samuṭṭhitassapi pavatte parivattanaṃ dīpeti. Yathāha –

> ''Tena kho pana samayena aññatarassa bhikkhuno itthiliṅgaṃ pātubhūtaṃ hoti. Tena kho pana samayena aññatarissā bhikkhuniyā purisaliṅgaṃ pātubhūtaṃ hotī''ti (pārā. 69).

Yassa pana paṭisandhiyaṃ dvīsu ekampi na samuṭṭhitaṃ, so abhāvako nāma, tassa pavattiyampi indriyuppatti na hotīti daṭṭhabbaṃ.

669. Kiṃ panetassa ubhayassapi nibbattiyā, vināsanassa ca kāraṇaṃ, yato idaṃ samuṭṭhāti, parivattatīti ca vuccatīti imaṃ anuyogaṃ manasi katvā āha **''mahatā pāpakammenā''**tiādi. Tattha **mahatā**ti paradārikakammādinā mahābalena. **Pāpakammena** upanissayabhūtena. **Mahatā kusalenevā**ti idaṃ sugatiṃ sandhāya vuttaṃ. Duggatiyaṃ pana ubhayampi akusalakammeneva jāyati.

670. Indriye vinaṭṭhe ekanteneva liṅgampi vinassatevāti āha **''itthiliṅgaṃ vinassatī''**ti. Ayaṃ panettha adhippāyo daṭṭhabbo – imesu dvīsu purisindriyaṃ uttamaṃ, itthindriyaṃ hīnaṃ, purisindriyassa antaradhānaṃ mahantena akusalena kammena hoti, samuṭṭhānaṃ mahantena kusalakammena, itthindriyassa antaradhānaṃ dubbalākusalena, samuṭṭhānampi dubbalakusalena, duggatiyaṃ pana ubhayassāpi antaradhānaṃ, samuṭṭhānañca akusaleneva hotīti. Yadi sugatiyaṃ itthindriyampi kusaleneva nibbattati, kathañcarahi ''paradārikakammaṃ katvā niraye paccitvā teneva pāpakammena pañcasatakkhattuṃ manussaloke itthī hutvā nibbattatī''tiādivacananti? Nāyaṃ virodho nissandaphalavasena vuttattā. Tathā hi paṭisandhiyaṃ tāva purisindriyanibbattanārahampi kammaṃ kadāci paradārikādinā balavapāpakammena paṭibāhitasāmatthiyaṃ assa, tadā attano purisindriyanibbattane asamatthatāya itthindriyameva nibbatteti. Pavattiyaṃ pana attano balavabhāvena itthindriyūpanissayaṃ paradārikamakusalakammaṃ paṭibāhitvā paṭisandhito paṭṭhāya purisindriyaṃ samuṭṭhāpentaṃ kadāci laddhasāmaggitāsañjātabalavisesena paradārikādinā kammena paṭibāhitasāmatthiyaṃ bhaveyya, tadā attano dubbalatāya purisindriyaṃ na nibbatteti, itthindriyameva nibbatteti. Evaṃ paradārikādikammūpanissayena itthindriyassa nibbattanato taṃ tena nibbattitaṃ katvā vuccati.

671-2. Yadā pana taṃ kammaṃ puna sāmaggipaṭilābhato, parikkhīṇapāpakammatāya vā balavappattaṃ abhavissa, tadā dinnavedhaṃ viya rukkhaṃ tadapagame attano balānurūpaṃ purisindriyaṃ nibbatteti, itthindriyaṃ pana attano kāraṇābhāvato nuppajjati. Ubhayassa pana nibbattiyampi visadisindriyanibbattanato pure sattarasamacittassa ṭhitikālamupādāya taṃtaṃsamuṭṭhāpakakammaṃ taṃ taṃ indriyaṃ na janeti. Sattarasamacittena saha uppannaṃ visadisindriyuppattito purimacittena saha nirujjhati. Yadi hi sattarasamacittuppādato parampi uppajjeyya, itaraṃ nuppajjati ekasmiṃ santāne dvinnaṃ sahuppattiyā anicchitattā. Teneva hi ''yassa vā pana purisindriyaṃ uppajjati, tassa itthindriyaṃ uppajjatī''ti (yama. 3.indriyayamaka.188) imasmiṃ pañhe ''no''ti (yama. 3.indriyayamaka.188) paṭikkhepo katoti. Evañca katvā vakkhati **''ubhatobyañjanassāpī''**tiādi. Ekasmiñca niruddhe tappaṭibaddhāni liṅgādīni katipayadivasehi nirujjhanti, tesu niruddhesu itarāni anukkamena jāyantīti ācariyā. Itthinimittuppādakakammato, purisanimittuppādakakammato vāti ubhato duvidhaṃ byañjanamassāti ubhatobyañjano. **Tassāpī**ti yassa duvidhaṃ byañjanamatthi, tassāpi ekameva indriyaṃ siyā, kiṃ pana itarassāti dasseti.

Nanu ca duvidhe byañjane sati indriyadvayenāpi bhavitabbaṃ, byañjanañhi taṃ taṃ indriyaṃ paṭicca jāyatīti? Saccaṃ jāyati, etthāpi itthiubhatobyañjanassa itthindriyaṃ paṭicca itthinimittameva yāvajīvaṃ pavattati, purisaubhatobyañjanassa purisindriyaṃ paṭicca purisanimittameva, itaraṃ pana na tassa itthindriyapurisindriyahetuto jāyati. Taṃ pana yena kāraṇena hoti, taṃ dassetuṃ ''evaṃ sante''ti anuyogaṃ katvā **''na cābhāvo''**tiādinā sodhanaṃ tu vuttaṃ. **Evaṃ sante**ti ekasmiṃyeva indriye sati. **Abhāvo cā**ti yaṃ paṭicca jāyati, tassa abhāvato purisaubhatobyañjanassa itthibyañjanābhāvo, itthiubhatobyañjanassa purisabyañjanābhāvoti attho. **Na cābhāvo siyā**ti neva dutiyabyañjanassa abhāvo siyā. **Na taṃ byañjanakāraṇa**nti taṃ indriyaṃ dutiyabyañjanakāraṇaṃ na hoti. Kasmā? Sadā abhāvato. Itthiubhatobyañjanassa hi yadā itthiyā rāgacittaṃ uppajjati, tadā purisabyañjanaṃ pākaṭaṃ hoti, itthibyañjanaṃ paṭicchannaṃ guḷhaṃ hoti, tathā itarassa itaraṃ. Yadi ca tesaṃ indriyaṃ dutiyabyañjanakāraṇaṃ bhaveyya, sadāpi byañjanadvayaṃ tiṭṭheyya, na pana tiṭṭhati, tasmā veditabbametaṃ ''na tassa taṃ byañjanakāraṇa''nti. Kiñcarahi kāraṇanti ce? Āha **''tassā…pe… kāraṇa''**nti. Tattha **kammasahāya**nti purimabhavasiddhassa indriyanibbattakakammassa sahāyaṃ. **Rāgacitta**nti itthiyā purisasmiṃ, purisassa itthiyaṃ vā uppannaṃ methunarāgacittaṃ. Tasmiñhi uppanne taṃ pākaṭaṃ hoti, tasmiṃ paṭippassaddhe paṭicchannaṃ hoti. Yasmā panimassa ekameva indriyaṃ hoti, tasmā itthiubhatobyañjanako sayampi paraṃ uddissa gabbhaṃ gaṇhāti, attānaṃ uddissa parampi gaṇhāpeti. So hi itthindriyavantatāya sayaṃ gaṇhāti, paresu upakkamakaraṇato paraṃ gaṇhāpeti. Purisaubhatobyañjanako paresu upakkamakaraṇato paraṃ gabbhaṃ gaṇhāpeti, sayaṃ pana purisindriyavantatāya gabbhaṃ na gaṇhāti.

Yasmā itthindriye sati itthiliṅgādayo honti, tesu ca santesu itthīti pakāso hoti, tasmā taṃ tassa pakāsanakāraṇanti āha **''itthīti pakāsanarasa''**nti. Duvidhampi panetaṃ indriyaṃ kāyapasādo viya sakalasarīrabyāpakameva, na cassa kāyapasādena saṅkaro lakkhaṇabhedato, nissayabhedato ca.

673. **Sahajarūpaparipālanalakkhaṇa**nti yathā attanā sahajātarūpāni tīsu khaṇesu pavattanti, evaṃ anupālanalakkhaṇaṃ. Jīvitindriyassa ekantakammajattā sahajaggahaṇeneva anupāletabbānampi kammajabhāvova siddhoti kammajaggahaṇaṃ na kataṃ. Yathāsakaṃ khaṇattayamattaṭṭhāyīnampi kammajarūpānaṃ pavattihetubhāveneva taṃ anupālakaṃ. Tenāha **''tesaṃ pavattanarasa''**nti. Pavattanañcettha vuttanayena tesaṃ yāpanaṃ ṭhapanaṃ ṭhitihetukatā. Na hi kammajānaṃ kammameva ṭhitihetu bhavituṃ sakkoti āhārajādīnaṃ āhārādi viya. Kiṃ kāraṇaṃ? Taṅkhaṇābhāvato. Kammañhi niruddhaṃ rūpassa paccayo hoti, tato taṃsamuṭṭhānarūpāni matapitikā viya puttā cūḷapituādinissayena aññanissayeneva pavattanti, aññañca tesaṃ yāpanasamatthaṃ natthi aññatra jīvitindriyenāti tadeva tesaṃ pavattanarasaṃ. Āhārajādayo pana dharamānakapitikā viya puttā aññanirapekkhā sakasakapaccayavaseneva pavattanti. Āhārādayo hi attano atthikkhaṇeyeva rūpāni samuṭṭhāpetvā tesaṃ ṭhitipavattiyāva tiṭṭhanti, tato taṃsamuṭṭhānāni jīvitindriyanirapekkhāni. Sesānipi taṃtaṃpaccayavaseneva tiṭṭhantīti na aññaṃ ṭhapanakāraṇaṃ paccāsīsanti. Kammasamuṭṭhānampi cetaṃ uppādato paṭṭhāyeva anupālakaṃ. Yāpetabbāni pavattetabbāni sahajātabhūtāni padaṭṭhānametassāti **yāpetabbabhūtapadaṭṭhānaṃ**.

674. **Manoviññāṇadhātū**ti ṭhapetvā arūpāvacaravipākamanoviññāṇadhātuṃ avasesā manoviññāṇadhātu. Tenāha **''pañcavokāre''**ti. Pañcavokāre manodhātu, manoviññāṇadhātuyo ca yaṃ rūpaṃ nissāya pavattanti, taṃ ''vatthū''ti pavuccatīti sambandho. **Pañcavokāre**ti ca visesanaṃ manoviññāṇadhātuvasena kataṃ, manodhātu pana catuvokārabhave nattheva. Pāḷiyaṃ anāgatassāpi hadayavatthuno āgamato, yuttito ca atthibhāvo viññātabbo. Tattha āgamo tāva –

> ''Yaṃ rūpaṃ nissāya manodhātu ca manoviññāṇadhātu ca pavattanti, taṃ rūpaṃ manodhātuyā ca manoviññāṇadhātuyā ca taṃsampayuttakānañca dhammānaṃ nissayapaccayena paccayo''ti (paṭṭhā. 1.1.8) –

Evamādi paṭṭhānavacanaṃ. Yutti pana evaṃ veditabbā – nipphannaupādāyarūpanissayaṃ dhātudvayaṃ pañcavokārabhave rūpapaṭibaddhavuttittā. Yaṃ yañhi rūpapaṭibaddhavutti, taṃ taṃ nipphannaupādāyarūpanissayaṃ dissati yathā cakkhuviññāṇadhātu. Tattha na tāva rūpāyatanādīnaṃ, ojāya ca tannissayatā yujjati indriyapaṭibaddhato bahipi tesaṃ pavattidassanato, nāpi itthindriyapurisindriyānaṃ tadubhayavirahite abhāvakasantānepi dhātudvayadassanato. Jīvitindriyassāpi sahajaparipālanalakkhaṇakiccantaraṃ vijjatīti na tannissayatā yujjati. Tañhi kiccantare pasutaṃ na imāsaṃ nissayo bhavituṃ sakkoti, tasmā pārisesato tesaṃ nissayo hadayavatthu nāma atthīti viññātabbaṃ. Hotu tāva dhātudvayanissayo vatthu, upādāyarūpañca, taṃ panetaṃ kammasamuṭṭhānaṃ paṭiniyatakiccaṃ hadayappadese ṭhitamekanti daṭṭhabbaṃ. Kathametaṃ viññāyatīti? Vuccate – vatthurūpabhāvato kammasamuṭṭhānaṃ cakkhu viya. Yañhi viññāṇassa vatthubhūtaṃ rūpaṃ, taṃ kammasamuṭṭhānaṃ yathā cakkhupasādo, tato eva paṭiniyatakiccaṃ aṭṭhiṃ katvā manasi katvā sabbaṃ cetasā samannāharitvā kiñci cintentassa hadayappadesassa khijjanato tatthedaṃ tiṭṭhatīti viññāyati. Yathāhu ācariyā –

> ''Kammajaṃ vatthubhāvā taṃ, cakkhuṃva niyatakriyaṃ;
> Cintāya ca urokhedā, tatra tiṭṭhanti vijāniya''nti.

Yadi manodhātumanoviññāṇadhātūnaṃ nissayabhūtaṃ hadayavatthu nāma atthi, kasmā panetaṃ rūpakaṇḍe na vuttaṃ. Na hi labbhamānassa avacane kāraṇaṃ atthīti? No natthi kāraṇantarasambhavato. Kiṃ pana taṃ kāraṇaṃ? Desanābhedo. Yathā hi cakkhuviññāṇādīni ekantato cakkhādinissayāni, na evaṃ manoviññāṇaṃ ekantena hadayavatthunissitaṃ pañcavokārabhaveyeva tannissayattā, ekantena nissitavaseneva ca vatthudesanā pavattā. ''Atthi rūpaṃ cakkhuviññāṇassa vatthu, atthi rūpaṃ cakkhuviññāṇassa na vatthū''tiādinā (dha. sa. 584) cakkhuviññāṇādīhi nissitehi visesitattā. Yampi ekantena hadayavatthunissayaṃ tassa vasena ''atthi rūpaṃ manoviññāṇassa vatthū''tiādinā dukādīsu vuccamānesu na tadanuguṇā ārammaṇadukādayo sambhavanti. Na hi ''atthi rūpaṃ manoviññāṇassa ārammaṇaṃ, atthi rūpaṃ na manoviññāṇassa ārammaṇa''nti sakkā vattunti vatthārammaṇadukā bhinnagatikā siyuṃ, na ekarasā desanā bhaveyya, ekarasañca desanaṃ desetuṃ tattha bhagavato ajjhāsayo, tasmā tattha hadayavatthu na vuttaṃ, na alabbhamānattā. Esā hi bhagavato pakati, yaṃ ekaraseneva desanaṃ desetuṃ labbhamānassāpi kassaci aggahaṇaṃ. Tathā hi nikkhepakaṇḍepi cittuppādavibhāgena avuccamānattā avitakkāvicārapadavisajjane vitakko vicāro cāti vattuṃ na sakkāti avitakkavicāramattapadavisajjane labbhamānopi vitakko na uddhaṭo, aññathā ''vitakko cā''ti vattabbaṃ siyāti. Nissayabhāvato upari āropetvā vahantaṃ viya paccupaṭṭhātīti **ubbāhanapaccupaṭṭhānaṃ**.

675. Catūsu āhāresu idha rūpādhikārato kabaḷīkāro āhāro gahetabboti āha **''āhāratāti kabaḷīkāro āhāro''**ti. Tattha kabaḷaṃ karīyatīti **kabaḷīkāro**. Āharīyatīti **āhāro,** kabaḷaṃ katvā ajjhoharīyatīti attho. Idañca savatthukaṃ katvā āhāraṃ dassetuṃ vuttaṃ. Kabaḷīkārāhārassa pana ojā idha āhāro nāma. Tenāha **''yāya ojāyā''**tiādi. So ca rūpāharaṇasabhāvo upatthambhanabalakaro aṅgamaṅgānusārīrasāharaṇabhūto bhūtanissito eko viseso. Bāhirāhārapaccayaṃ paṭilabhitvā eva ajjhattikāhāro rūpaṃ uppādetīti ayaṃ ajjhattikāhārassa upanissayabhāvenāpi rūpaṃ āharatīti āha **''ojaṭṭhamakaṃ rūpaṃ āharatī''**ti. Ojā aṭṭhamī yassa taṃ **ojaṭṭhamakaṃ**. **Yāya ojāyā**ti attano udayānantaraṃ rūpajananato ojāsaṅkhātāya odanakummāsādivatthugatāya yāya pharaṇaojāya. **Yattha yatthā**ti yamhi yamhi janapade, nagarādīsu ca. **''Kabaḷīkāro āhāro''ti pavuccati** tabbatthukattāti adhippāyo.

676. Kiṃ pana vatthuno kiccaṃ, kiṃ ojāyāti ce? Parissayaharaṇaṃ vatthussa kiccaṃ, pālanaṃ ojāyāti dassento āha **''annapānādika''**ntiādi. **Aggiṃ harati kammaja**nti kammajatejaṃ gaṇhāti. Antokucchiyañhi odanādivatthusmiṃ asati kammajatejo uṭṭhahitvā udarapaṭalasaṅkhātamupādinnarūpaṃ gaṇhāti, ''chātomhi, āhāraṃ me dethā''ti vadāpeti, bhuttakāle udarapaṭalaṃ muñcitvā anupādinnakavatthuṃ gaṇhāti, atha satto ekaggo hoti. Yathā hi chāyārakkhaso chāyāpaviṭṭhaṃ disvā gahetvā devasaṅkhalikāya bandhitvā attano bhavane modanto chātakāle āgantvā sīse daṃsati, so daṭṭhattā viravati, taṃ viravaṃ sutvā sace aññepi manussā āgacchanti, so āgatāgate gahetvā khāditvā sakabhavane modati, evaṃ yaṃ yaṃ annapānādikaṃ vatthu, taṃ taṃ kammajatejo gahetvā jīrāpetvā puna udarapaṭalaṃ gaṇhāti, tasmā annapānādikaṃ vatthu attano udarapaṭalaṃ paviṭṭhakāle upādinnakāyaṃ gahetvā ṭhitaṃ tato mocetvā attānaṃ gaṇhāpanavasena taṃ attano santikaṃ harati. **Kevala**nti ojāviyuttaṃ vatthu jīvitaṃ kammajabhūtaṃ taṃ pāletuṃ na sakkoti.

677. **Ojā…pe… pācaka**nti ojā jīvitaṃ pāletuṃ sakkoti, kammajaṃ tejaṃ harituṃ na sakkoti āmāsayassa apuṇṇatoti adhippāyo. **Upatthambhanapaccupaṭṭhāno**ti ojaṭṭhamakarūpaharaṇavaseneva imassa kāyassa upatthambhanavasena paccupaṭṭhāti. **Kāyenā**ti rūpakāyena. **Attano bhāva**nti attano adhippāyaṃ. **Viññāpentāna**nti paresaṃ saññāpentānaṃ. **Kāyaggahaṇānusārenā**ti phandamānakāyagatavaṇṇassa gahaṇabhūtānaṃ cakkhudvārikajavanānantarappavattānaṃ nicchayaggahaṇasaṅkhātānaṃ manodvārikajavanānaṃ anussaraṇena tesaṃ anantaranti attho. Pañcadvāre hi rūpādiārammaṇe āpāthagate yathāpaccayaṃ kusalākusalajavane uppajjitvā bhavaṅgaṃ otiṇṇe manodvārikajavanaṃ tadevārammaṇaṃ katvā bhavaṅgaṃ otarati, puna tasmiṃyeva dvāre visayaṃ vavatthāpetvā javanaṃ bhavaṅgaṃ otarati, tasmā cakkhudvārikajavanānantarappavattānaṃ dvinnaṃ javanavārānamanantaraṃ tatiyavāre pavattāya manodvārajavanavīthiyā eva **gahitāya etāya** karaṇabhūtāya catutthavāre manodvāre javaneneva bhāvo viññāyati. Etena viññatti-saddassa karaṇasādhanatā vuttā. **Sayaṃ vā**tiādinā pana kammasādhanattamāha.

Evaṃ viññatti-saddassa kārakadvaye sambhavaṃ dassetvā idāni kāya-saddena saha kammadhārayasamāsaṃ dassetuṃ, ''kāyo''ti vohārassa viññattiyampi ca pavattiṃ dassento **''kāyena saṃvaro''**tiādisuttamāha. **Kāyavipphandanena adhippāyaviññāpanahetuttā**ti vipphandamānakāyena karaṇabhūtena adhippāyaviññāpanahetubhāvato kāyena viññattītipi kāyaviññattīti sambandho. Ayaṃ panettha attho – viññattiyā kāyavipphandanassa hetubhāvato taṃhetukaṃ kāyavipphandanasaṅkhātaṃ kāyaṃ gahetvā adhippāyajānanato viññatti adhippāyaviññāpanassa kāraṇabhāvena gayhatīti kāyena adhippāyaṃ viññāpetīti. Tathā kāyavipphandanaṃ gahetvā tassa kāraṇamettha atthīti viññattiyā gayhamānattā sayañca kāyena viññāyati, tasmā kāyena viññattītipi kāyaviññattīti.

678. **Cittajāniladhātuyā**ti abhikkamādipavattakacittasamuṭṭhānavāyodhātuyā. **Ākāravikāratā**ti ākārabhūto vikāro. Kassa pana sā ākāravikāratāti? Sāmatthiyato vāyodhātuadhikānaṃ cittajamahābhūtānaṃ. Kiṃ taṃ sāmatthiyaṃ? Calanahetutā, cittajatā, upādāyarūpatā ca. Atha vā cittajāniladhātuyā ekā ākāravikāratāti sambandho. Na kevalañhi sāmivacanaṃ calanasambandhāpekkhāya eva, atha kho ākāravikārasambandhāpekkhāyapīti.

Yadi evaṃ, kathaṃ viññattiyā upādāyarūpattaṃ. ‘‘Cittajāniladhātuyā’’ti hi vacanena vāyodhātuyāva ākāravikāratā viññatti āpajjati, na ca ekabhūtanissitaṃ upādāyarūpaṃ nāma atthi ‘‘catunnaṃ mahābhūtānaṃ upādāyarūpa’’nti (dha. sa. 584) vacanatoti? Nāyaṃ doso, catunnaṃ vikāratā catūsu ekassapi hoti catusādhāraṇadhanaṃ viya. Aniladhātuadhikakalāpo vā idha ‘‘aniladhātū’’ti vuccati, tadadhike taṃvohārato yathā sambhāradhātuyā adhikabhāvena pathavīvohāro, tasmā vāyodhātuadhikānaṃ cittajamahābhūtānaṃ ekā ākāravikāratā kāyaviññattīti na koci virodho. Adhikatā cassā sāmatthiyato daṭṭhabbā, na pamāṇato. Itarathā hi tesaṃ avinibbhogavuttitā na yujjeyya. Adhikatā hi attano adhikavasena itarehi vinibbhogappavattito hoti. Sāmatthiyādhikañca kāraṇānukāritāya. Kāraṇañhi abhikkamādipavattakaṃ cittaṃ, taṃ calanādhippāyasabhāvaṃ tato samuṭṭhite kalāpe anukaronte vāyodhātuyā eva adhikattaṃ yuttanti. Keci pana ‘‘vāyodhātuyā eva ākāravikāratā’’ti gaṇhanti, tesaṃ matena upādārūpattaṃ durūpapannaṃ. Na hi ekassa vikāro catunnaṃ upādārūpanti sakkā vattuṃ.

Kīdisī panāyaṃ vikāratāti āha **‘‘sahajātassa rūpassa calane hetū’’**ti. Tattha **sahajātassā**ti attanā sahajātassa. Yasmā utucittāhārajānaṃ calanaṃ cittajarūpasambandheneva hoti, nadīsotacalanena tattha pakkhittasukkhagomayapiṇḍādīnaṃ viya. Viññattivasena pana cittajānameva calanaṃ, tasmā vuttaṃ ‘‘sahajātassā’’ti. **Rūpassā**ti rūpakāyassa. **Calane**ti santhambhanasandhāraṇacalanasaṅkhāte calitabhāve. Santhambhanādikampi hi calanābhimukhatāya calananti yujjati. **Hetū**ti hetubhūtā sahakārīkāraṇabhūtā. Ettāvatā ca kiṃ vuttaṃ hoti? Kāyaviññatti nāma neva phandamānarūpakāyo, na ca phandamānā vāyodhātu, atha kho mahantaṃ pāsāṇaṃ ukkhipantassa sabbathāmena gahaṇakāle sarīrassa ussāhanavikāro viya rūpakāyassa paripphandanapaccayabhāvena labbhamāno eko ākāravikāro kāyaviññatti nāmāti vuttaṃ hoti.

Nanu ca phandamānavaṇṇādivinimutto koci vikāro atthi, tassa vaṇṇaggahaṇānantaraṃ gahaṇaṃ hotīti kathametaṃ viññāyatīti? Adhippāyaggahaṇato. Na hi viññattivikārarahitesu rukkhacalanādīsu adhippāyaggahaṇaṃ diṭṭhaṃ, hatthacalanādīsu pana diṭṭhaṃ, tasmā phandamānavaṇṇādivinimutto koci vikāro atthi adhippāyassa viññāpakoti sampaṭicchitabbametaṃ ekantena. Ñāpako ca hetu sayaṃ gahitoyeva attano ñāpetabbamatthaṃ ñāpeti, na vijjamānamattenāti. Ñāpetabbavaṇṇaggahaṇānantaraṃ vikāraggahaṇampi anumānato siddhaṃ. Tathā hi vadanti –

‘‘Visayattamanāpannā,
Saddā nevatthabodhakā;
Na sattāmattato atthe,
Te aññātā pakāsakā’’ti.

Yadi vikāraggahaṇameva kāraṇamadhippāyaggahaṇassa, kasmā aggahitasaṅketānaṃ adhippāyaggahaṇaṃ na hotīti? Na kevalaṃ vikāraggahaṇameva adhippāyassa gahaṇassa kāraṇaṃ, atha kho purimasiddhasambandhaggahaṇañca imassa upanissayoti daṭṭhabbaṃ. Yathā hi araññe udakatitthe ussāpetvā ṭhapitagosīsādīni udakanimittāni disvā tadanantarappavattāya aviññāyamānantarāya manodvārajavanavīthiyā gosīsādīnaṃ udakasahacārīpakārasaññāṇākāraṃ gahetvā ‘‘udakamettha atthī’’ti jānanaṃ, evaṃ phandamānavaṇṇaṃ gahetvā tadanantappavattāya aviññāyamānantarāya manodvāravīthiyā purimaggahitasambandhūpanissayasahitāya sādhippāyavikāraggahaṇaṃ hotīti.

681-2. Sahajarūpacalanassa viññattivikārasahitāya vāyodhātuyā hetubhāvo yutto, kiṃ sabbā eva vāyodhātu sahajarūpaṃ cāletīti imaṃ codanaṃ sodhetuṃ **‘‘labhitvā panupatthambha’’**ntiādi vuttaṃ. Upatthambhetīti **upatthambhaṃ,** upatthambhakapaccayanti attho. **Ekāvajjanavīthiya**nti manodvārikajavanavīthiṃ sandhāyāha pañcadvārikavīthiyā viññattisamuṭṭhāpakattābhāvato. **Heṭṭhāhi chahi ca cittehī**ti sattasu javanesu heṭṭhimehi chahi javanehi samuṭṭhitaṃ vāyodhātuṃ upatthambhaṃ labhitvāti sambandho. Keci pana potthakesu ‘‘vāyodhātusamuṭṭhita’’nti pāṭhaṃ disvā upatthambhanti bhāvasādhanavasena gahetvā heṭṭhā chahi cittehi uppannavāyodhātusamuṭṭhitaṃ upatthambhaṃ labhitvāti yojenti. **Viññattisahitattanā**ti sayaṃ viññattisahitā attanā sahajātaṃ cittajarūpaṃ desantaruppattihetubhāvena calayati, na itarāti attho.

Ayaṃ panetthādhippāyo – yathā nāma sattahi yugehi ākaḍḍhitabbasakaṭe sattamayugayuttā eva goṇā heṭṭhā chasu yugesu yuttagoṇehi laddhupatthambhā sakaṭaṃ cālenti, paṭhamayugādiyuttā pana santhambhanasandhāraṇamattameva sādhentā tesaṃ upatthambhakā honti, evamevaṃ sattamajavanasamuṭṭhitā vāyodhātu heṭṭhā chahi javanehi samuṭṭhitavāyodhātuto laddhupatthambhā cittajarūpaṃ cāleti. Paṭhamajavanādisamuṭṭhitā pana santhambhanasandhāraṇamattaṃ sādhentā tassa upatthambhakā honti, desantaruppattiyeva cettha calanaṃ uppannadesato kesaggamattampi dhammānaṃ calanābhāvato, itarathā dhammānaṃ abyāpāratā, khaṇikatā ca na siyā. Kathaṃ panassa sahajarūpānaṃ desantaruppattiyā hetubhāvoti? Yathā attanā sahajarūpāni heṭṭhimajavanādisamuṭṭhitarūpehi patiṭṭhitaṭṭhānato aññattha uppajjanti, evaṃ tehi saha tattha uppattiyevassa desantaruppattihetubhāvoti daṭṭhabbaṃ.

Atha phandamānavaṇṇaggahaṇānantaraṃ viññattiggahaṇassa vuttattā viññattisahitāti sattamajavanasamuṭṭhitāya eva ca visesitattā calanākārasahitāyeva vāyodhātu vikārasahitāti? Nayidamevaṃ desantaruppattihetubhāvena calayitumasakkontiyopi santhambhanasandhāraṇamattakaraṇena paṭhamajavanādisamuṭṭhānavāyodhātuyopi viññattivikārasahitā eva. Yena disābhāgena gantvā abhikkamādīni pavattetukāmo tadabhimukhabhāvavikārasambhavato. Adhippāyasahabhāvinañhi vikāraṃ viññattimācikkhanti. Teneva hi bhagavatā ''katamaṃ taṃ rūpaṃ kāyaviññatti? Yā kusalacittassa vā…pe… abyākatacittassa vā abhikkamantassa vā…pe… pasārentassa vā kāyassa thambhanā santhambhanā santhambhitattaṃ viññatti viññāpanā viññāpitattaṃ. Idaṃ taṃ rūpaṃ kāyaviññattī''ti (dha. sa. 720) santhambhanasandhāraṇānampi paccayabhāvākāro kāyaviññattīti vutto. Evañca katvā manodvārāvajjanassāpi viññattisamuṭṭhāpakatāvacanaṃ suṭṭhu upapannaṃ hoti.

683-4. Cittajātāya pathavīdhātuyā upādinnakaghaṭṭane paccayo yo ākāravikāro, ayaṃ vacīviññatti viññeyyāti sambandho. Tattha **cittajātāya**ti vacībhedappavattakacittasamuṭṭhānāya. **Upādinnakaghaṭṭane**ti upādinnakakalāpasaṅkhātassa akkharuppattiṭṭhānassa ghaṭṭanasaññite kicce ghaṭṭanassāti attho. **Paccayo**ti tassa sahakārīkāraṇabhūto. **Eko ākāravikāro**ti ghaṭṭiyamānaupādinnarūpato, ghaṭṭanti yā pathavīdhātuto ca vinivaṭṭo pathavīdhātuyā upādinnaghaṭṭanapaccayasabhāvarūpo eko ākāravikāravisesoti attho. **Pathavidhātuyā**ti sāmivacanaṃ ''ubhayasambandhāpekkha''ntiādi kāyaviññattiyaṃ vuttanayena veditabbaṃ. Ayaṃ pana viseso – yathā tattha phandamānavaṇṇaggahaṇānantaraṃ gayhati, evamidha suyyamānasaddasavanānantaranti daṭṭhabbaṃ. Idañca santhambhanādīnaṃ abhāvena ghaṭṭanena saddhiṃyeva saddassa uppajjanato ''labhitvā panupatthambha''ntiādinayo na labbhati. Ghaṭṭanañhi paṭhamajavanādīsupi labbhateva. Tenāha **''saddavasā''**ti. Atha ghaṭṭanacalanānaṃ ko visesoti? Ghaṭṭanaṃ paccayavisesena bhūtakalāpānaṃ aññamaññaṃ āsannataruppādatā, calanaṃ ekassāpi desantaruppādanaparamparatāti ayametesaṃ viseso. Gosīsādiupamāpettha yathāsambhavaṃ yojetabbā. **Sāvā**ti sā eva sahasaddā viññatti. **Sakyakulindunā**ti suparisuddhagaganatalassa sakkarājakulassa avabhāsakaṭṭhena tassa nisākarabhūtena. Atha vā indati paramissariyaṃ karotīti indu. Indu-saddassa uttamavācakattā sakkakuluttamenāti attho.

685. Atha viññatti tāva sahasaddāva, saddo pana cittajo aviññattiko atthīti ce? Natthīti dassento āha **''saddo na cittajo''**tiādi. **Viññattighaṭṭana**nti viññattipaccayaṃ pathavīdhātuyā ghaṭṭanaṃ. **Dhātusaṅghaṭṭanenevā**tiādinā vuttamevatthaṃ samattheti. Yasmā dhātusaṅghaṭṭaneneva saddo jāyati, na tena vinā, tasmāti attho. Anena ca ye vadanti ''vitakkavipphārasaddo na sotaviññeyyoti mahāaṭṭhakathāyaṃ vuttattā cittasamuṭṭhāno vitakkavipphārasaddo viññattiyā vināpi uppajjati. 'Yā tāya vācāya viññatti viññāpanā'ti (dha. sa. 636) hi vacanato asotaviññeyyena saddena saha viññatti na uppajjati, tatova cittajopi saddanavako atthī''ti, tesaṃ vādaṃ paṭikkhipati. Mahāaṭṭhakathāvādopi hi saddova hoti, na sotaviññeyyoti viruddhametanti maññamānehi saṅgahakārehi paṭikkhittova. Ānandācariyo pana mahāaṭṭhakathāvādaṃ appaṭikkhipitvāva tattha adhippāyaṃ vaṇṇeti. Kathaṃ? ''Jivhātālucalanādikaravitakkasamuṭṭhitaṃ viññattisahajameva sukhumasaddaṃ dibbasotena sutvā ādisatī''ti sutte, paṭṭhāne ca oḷārikaṃ saddaṃ sandhāya sotaviññāṇassa ārammaṇapaccayabhāvo vuttoti iminā adhippāyena vitakkavipphārasaddassa asotaviññeyyatā vuttāti.

686-7. **Viññāpanato**ti vacīghosena adhippāyaviññāpanahetuttā. **Sayaṃ viññeyyato**ti gahaṇānusārena vacīghosena vā hetunā sayaṃ viññeyyattā. **Tassā**ti viññattisaddassa. **Sambhavo kārakadvaye**ti viññāpayatīti viññatti, viññāyatīti viññattīti evaṃ hetumhi, kammani vā tassa sambhavo nibbatti hotīti attho. Kiṃ panetaṃ viññattidvayaṃ cittasamuṭṭhānaṃ, udāhu kammādisamuṭṭhānanti āha **''na viññattidvaya''**ntiādi. **Aṭṭha rūpāni viyā**ti sakasakakalāpagataaṭṭharūpāni viya, viññattidvayassa ekato vuccamānattā kāyaviññattisahajakalāpe saddo na labbhatīti vacīviññattikalāpe labbhamānampi taṃ hitvā ''aṭṭha''icceva vuttaṃ.

Yathāvuttavikāraggahaṇamukhena ''ayaṃ idaṃ nāma kātukāmo''ti taṃsamaṅgino adhippāyo viññāyatīti āha **''adhippāyappakāsanarasā''**ti. Kāyavipphandanahetubhūtāya vāyodhātuyā vikārattā tassā kāyavipphandanassa hetubhāvākārena paccupaṭṭhānanti vuttaṃ **''kāya…pe… paccupaṭṭhānā''**ti. Vāyodhātuyā kiccādhikatāya āha **''cittasamuṭṭhānavāyodhātupadaṭṭhānā''**ti. **Vacīghosassa hetubhāvapaccupaṭṭhānā**ti vuttanayeneva vacīghosasaṅkhātassa cittajasaddassa hetubhāvapaccupaṭṭhānā.

Keci panettha ''ghaṭṭane paccayoti vuttattā ghaṭṭanānantaraṃ saddassa uppatti hotīti gahetvā cittasamuṭṭhānapathavīdhātu upādinnaghaṭṭanamattaṃ karoti, ghaṭṭitakkhaṇe utusamuṭṭhānova saddo uppajjati, so pana cittapaccayattā pariyāyena cittasamuṭṭhānoti vuccatī''ti vadanti. Tesaṃ matena cittajasaddoyeva na labbhati, tasmā evaṃ aggahetvā udakatāpanakāle antoudakeyeva uppajjanakasaddo viya upādinne ghaṭṭetvā uppajjamānacittasamuṭṭhānapathavīdhātuyā uppattisamakālameva tasmiṃ kalāpe navamaṃ hutvā antoyeva bhūtikasaddo uppajjatīti gahetabbaṃ, tasmā cittasamuṭṭhānasaddopi vacīviññattivaseneva uppajjati, accharāpaharaṇādisaddo pana vacīviññattiyā abhāvato cittapaccayautusamuṭṭhānoyevāti.

688. Viggahābhāvato na kassati, kasituṃ chindituṃ na sakkotīti akāso, soyeva ākāsoti āha **''na kassatīti ākāso''**ti, ko panesoti āha **''rūpānaṃ vivaro''**ti, kaṇṇacchiddādirūpānaṃ antaranti attho. Anena ajaṭākāsamāha. **Yo… pe… paricchedo**ti pana iminā idhādhippetamākāsaṃ, so pana ruḷhīvasena ākāsoti pavuccati.

Rūpāni paricchindati, sayaṃ vā tehi paricchijjati, tesaṃ vā paricchedamattanti rūpaparicchedo, taṃ lakkhaṇametassāti **rūpaparicchedalakkhaṇo**. Ayañhi taṃ taṃ rūpakalāpaṃ paricchindanto viya hoti. Tenāha **''rūpapariyantappakāsanaraso''**ti. ''Ayaṃ rūpānaṃ heṭṭhimo pariyanto, ayaṃ uparimo''ti evaṃ vibhāvanakiccoti attho. Atthato pana yasmā rūpānaṃ paricchedamattaṃ hutvā gayhati, tasmā vuttaṃ **''rūpamariyādapaccupaṭṭhāno''**ti. Etthāha – kiṃ panesa rūpe paricchindanto catusamuṭṭhānakalāpato paricchindati, atha ekasamuṭṭhānabahukalāpato, udāhu ekekasamuṭṭhānaekekakalāpato, ekekarūpato vāti? Ekekasamuṭṭhānaekekakalāpatoti daṭṭhabbaṃ.

Yadi hi catusamuṭṭhānakalāpato, ekasamuṭṭhānabahukalāpato vā paricchindati, evaṃ sati samphuṭṭhabhāvapaccupaṭṭhāno vā paricchindeyya, ekakalāpagatarūpānaṃ viya nānākalāpagatarūpānampi avinibbhogavuttitā vā āpajjeyya. Atha vā ekekarūpato paricchindati, evaṃ sati ekekakalāpagatarūpānampi nānākalāpagatarūpānaṃ viya aññamaññavinibbhogavuttitāpasaṅgo siyā, ubhayampi panetaṃ aniṭṭhaṃ, tasmā ekekasamuṭṭhānaekekakalāpato paricchindatīti daṭṭhabbaṃ.

Asamphuṭṭhabhāvachiddavivarabhāvapaccupaṭṭhāno vāti asamphuṭṭhabhāvapaccupaṭṭhāno vā chiddavivarabhāvapaccupaṭṭhāno vāti vuttaṃ hoti. Tattha yasmiṃ kalāpe bhūtānaṃ paricchedo, teheva asamphuṭṭhabhāvena paccupaṭṭhānato asamphuṭṭhabhāvapaccupaṭṭhāno. Kiñcāpi hi kalāpantarabhūtā kalāpantarabhūtehi samphuṭṭhāva ekaghanapiṇḍabhāvena pavattattā, tathāpi dhammato aññamaññaṃ vivittattā asaṃkiṇṇā eva. Tesaṃ yā vivittatā aññamaññaṃ asaṃkiṇṇatā, ayaṃ paricchedo. Bhūtantarehi viya tehi so asamphuṭṭhova, itarathā paricchinnatā na siyā tesaṃ bhūtānaṃ byāpibhāvāpattito. Abyāpibhāvo hi asamphuṭṭhatā. Tenāha bhagavā imassa niddese ''asamphuṭṭhaṃ catūhi mahābhūtehī''ti (dha. sa. 637).

Atha vā kalāpantarabhūtānaṃ aññamaññaṃ asaṃkiṇṇabhāvena paccupaṭṭhānato asamphuṭṭhatāpaccupaṭṭhānabhāvo vutto, kaṇṇacchiddamukhavivarādivasena chiddavivarabhāvassa paccupaṭṭhānato chiddavivarabhāvapaccupaṭṭhānatā vuttā. Rūpaparicchede hi sati chiddavivarabhāvo hoti. Yesaṃ rūpānaṃ paricchedo, tattheva tesaṃ paricchedabhāvena labbhatīti vuttaṃ **''paricchinnarūpapadaṭṭhāno''**ti.

689-91. **Rūpassalahutādittayaniddese**ti rūpassalahutā rūpassamudutā rūpassakammaññatāti imassa rūpalahutādittayassa niddese sampatte idaṃ vuccatīti adhippāyo. **Heṭṭhā vuttanayenevā**ti arūpassa lahutādīsu ''kāyalahubhāvo kāyalahutā''tiādinā vuttanayānusāreneva ''rūpassa lahubhāvo lahutā''tiādinā rūpasambandhībhāvena rūpavikārāpi viññātabbā. Rūpassa lahubhāvo lahutā, sā rūpassa garubhāvavūpasamalakkhaṇā, garubhāvanimmaddanarasā, adandhatāpaccupaṭṭhānā, lahurūpapadaṭṭhānā. Rūpassa mudubhāvo mudutā, sā rūpassa thaddhabhāvavūpasamalakkhaṇā, thaddhabhāvanimmaddanarasā, sabbakiriyāsu avirodhitāpaccupaṭṭhānā, mudurūpapadaṭṭhānā. Rūpassa kammaññabhāvo kammaññatā, sā rūpassa akammaññabhāvavūpasamalakkhaṇā, akammaññabhāvanimmaddanarasā, sarīrakiriyāsu anukūlabhāvapaccupaṭṭhānā, kammaññarūpapadaṭṭhānāti. Attho panettha tattha tattha amhehi vuttānusārena veditabbo. Imā pana tisso rūpānaṃ vikārabhāvato ''rūpavikārā''ti vuccantīti dassetuṃ **''tisso…pe… vibhāvinā''**ti vuttaṃ.

Yathākkamaṃ panetā rūpassa dandhattakaradhātukkhobhapaṭipakkhapaccayasamuṭṭhānā, thaddhattakaradhātukkhobhapaṭipakkhapaccayasamuṭṭhānā, rūpānaṃ sarīrakiriyāsu ananukūlabhāvakaradhātukkhobhapaṭipakkhapaccayasamuṭṭhānāti veditabbaṃ. Tattha **dhātukkhobho**ti vātapittasemhapakopo, rasādidhātūnaṃ vā vikārāvatthā, dvidhā vuttāpi atthato pathavīdhātuādīnaṃyeva vikāroti daṭṭhabbaṃ. Paṭipakkhapaccayā sappāyautuāhārāvikkhittacittatā, sā ca taṃtaṃvikārassa visesapaccayabhāvato vuttā, avisesena pana sabbesaṃ paccayā, tathā hi te kadācipi aññamaññaṃ na vijahanti. Tathā avijahantānaṃ pana dubbijānīyaṃ nānattanti taṃpakāsanatthaṃ **''etāsa''**ntiādi vuttaṃ. Kamatova nidassananti sambandho. Lahutāya hi **arogī nidassanaṃ,** mudutāya **madditacammaṃ,** kammaññatāya **sudhantasuvaṇṇaṃ**.

Nanu cettha arogino tāva nidassanaṃ yuttaṃ tassa indriyabaddhasantānattā, suparimadditacammasudhantasuvaṇṇānaṃ pana kathaṃ. Na hi anindriyabaddharūpasantāne lahutādīni sambhavanti tathā dhātukkhobhapaṭipakkhapaccayābhāvato? Saccaṃ, mudukammaññasadisarūpanidassanamattametaṃ, na pana tattha idhādhippetamudutākammaññatāsabhāvato. Yadi evaṃ, kathaṃ tūlapicuādīsu lahubhāvādikanti? Na tattha paramatthato lahubhāvādikaṃ atthi, garubhāvādihetūnaṃ pana abhāvato tattha lahubhāvādivohāro.

Kammaṃ kātuṃ na sakkoti ekantena tāsaṃ paccuppannapaccayāpekkhattā, itarathā sabbadābhāvinīhi

lahutādīhi bhavitabbaṃ siyāti. **Adandhatālakkhaṇā**ti agarubhāvalakkhaṇā. Garubhāvassa vinodanaṃ khipanaṃ apanayanaṃ kiccametissāti **garubhāvavinodanarasā**. Kiñcāpi hi ayaṃ rūpānaṃ garubhāvaṃ vinodetuṃ na sakkoti, garurūpapaṭipakkhānaṃ pana adandharūpānaṃ vikārattā ''jāti naṃ uppādetī''tiādīsu viya pariyāyena garubhāvaṃ vinodeti nāma. Tassañhi vijjamānāyaṃ uppannarūpānaṃ agarubhāvoyevāti. Esa nayo **mudutākammaññatāsu**. Cetasikalahutādayo pana attano attano paccanīkānaṃ taṃtaṃakusaladhammānaṃ viddhaṃsakabhāvena pavattantīti vikāramattabhāvato nippariyāyeneva tāsaṃ taṃkiccatā labbhatīti daṭṭhabbaṃ. **Lahuparivattitapaccupaṭṭhānā**ti adandhassa arogīpurisassa aparāparaṃ saṅkanti parivattanaṃ viya adandhaparivattanaṃ hutvā paccupaṭṭhānāti attho. Yassa rūpassa lahutā, tattheva vikārabhāvena upalabbhanato **lahurūpapadaṭṭhānā**. Evamitarāsupi. **Athaddhatā**ti akathinatā. Attano mudubhāveneva sabbakiriyāsu aviruddhā hutvā paccupaṭṭhātīti **avirodhitāpaccupaṭṭhānā**. Mudu hi katthaci na virujjhati. Tīsupi ṭhānesu paṭipakkhatthe a-kāro. Dandhatādihetūnaṃ paṭipakkhasamuṭṭhānattā lahutādīnanti keci. Apare pana sattāpaṭisedheti vadanti. Sarīrena kattabbakiriyānaṃ anukūlatāsaṅkhāto kammaññabhāvo lakkhaṇametissāti **sarīrakiriyānukūlakammaññabhāvalakkhaṇā**. Akammaññaṃ dubbalaṃ nāma hotīti kammaññatā **adubbalabhāvapaccupaṭṭhānā** vuttā.

692. **Rūpānamācayo yo**tiādīsu yo nipphannarūpānaṃ ādito cayo, yathāpaccayaṃ tato tato āgatassa viya cayoti vā ācayasaṅkhāto rūpānaṃ paṭhamuppādo vaḍḍhi ca, so **upacayo**ti uddese vutto ''upaññattaṃ upasitta''ntiādīsu viya upa-saddassa paṭhamūpariatthadassanato. Yā pana **tesaṃ**yeva rūpānaṃ **anuppabandhatā** anuppabandhavasena pavatti, sā **santatīti pavuccati**. Paṭisandhikkhaṇe hi rūpuppattiādicayabhāvato ācayo nāma, tato paraṃ yāva sattarasamacittuppādā vaḍḍhibhāvato upacayo nāma. Tadā hi rūpassa kammacittautūhi cayoyeva, na hāni. Atha vā yāva āhārasamuṭṭhāna rūpuppādo, cakkhādiuppādo vā, tāva upacayo nāma, tato paraṃ pana cutipariyosānaṃ santati nāma. Evañca katvā –

> ''Yo āyatanānaṃ ācayo, so rūpassa upacayo. Yo rūpassa upacayo, sā rūpassa santatī''ti (dha. sa. 641-642) –

Evaṃ upacayasantatīnaṃ atthato nānattābhāvadīpanatthaṃ vuttāya **pāḷiyā aṭṭhakathāyaṃ** –

> ''Ācayo nāma nibbatti, upacayo nāma vaḍḍhi, santati nāma pavattī''ti vatvā ''nadītīre khatakūpasmiñhi udakuggamanakālo viya ācayo nibbatti, paripuṇṇakālo viya upacayo vaḍḍhi, ajjhottharitvā gamanakālo viya santati pavattī''ti (dha. sa. aṭṭha. 641; visuddhi. 2.444) –

Upamā vuttā. ''Rūpānamācayo''ti cettha bahuvacananiddesena uppādo nāma uppajjamānānaṃ vikāro. Vikāratte ca sati attano vikāravantadhammabhedabhinnattā ekakkhaṇepi uppajjamānānaṃ bahūnampi rūpānaṃ visuṃ visuṃyeva uppādavikārabhāvo, na piṇḍassevāti dīpitaṃ hoti. Na kevalañca rūpānameva uppatti īdisī, atha kho arūpadhammānampi uppādo rūpārūpadhammānaṃ jaratā, aniccatā, rūpassa lahumudukammaññatā cāti daṭṭhabbaṃ.

693. **Jātirūpanti dīpitaṃ** aṭṭhakathāsu ubhayassapi rūpuppādasabhāvattāti adhippāyo. Yadi evaṃ, kasmā vibhajja vuttaṃ? Bhagavatā tatheva desitattā. Bhagavatāpi kasmā tathā desitanti āha **''vuttamākāranānattā''**tiādi. Ākāranānattaṃ heṭṭhā vibhāvitameva. Akkharassa paṭhamuppatti upacayo, punappunaṃ uppatti santati. Evaṃ tisamuṭṭhānarūpānampi daṭṭhabbanti evaṃ tesaṃ ākāranānattaṃ vaṇṇenti. **Veneyyānaṃ vasena vā**ti tadā kira sotūnaṃ evaṃ cittaṃ uppannaṃ, ayaṃ jāti sabbesaṃ dhammānaṃ pabhavo, sayaṃ pana na kutoci jāyati, yathā taṃ ''pakativādīnaṃ pakatī''ti. Tesaṃ micchāgāhaṃ vidhamento ''jāti nāma na aññā, upacayasantativasena ṭhitā rūpuppattiyeva pana tathā vuccati, sā ca yassa uppādo, tassa paccayeheva jātapariyāyaṃ labbhatī''ti dassanatthaṃ upacayo santatīti dvidhā bhinditvā desetīti ācariyā.

Pubbantato pubbakoṭṭhāsato, anāgatabhāvatoti attho. Uppajjamāne rūpadhamme uppādo anāgatakkhaṇato ummujjāpento viya hotīti vuttaṃ **''ummujjāpanaraso''**ti. ''Ime rūpadhammā sampaṭicchatha ne''ti niyyātento viya gayhatīti vuttaṃ **''niyyātanapaccupaṭṭhāno''**ti. **Paripuṇṇabhāvapaccupaṭṭhānatā** upari cayo upacayoti imassa atthassa vasena veditabbā. Yathā uppādakkhaṇappattaṃ uppannaṃ nāma hoti ādikamme tappaccayavasena, evaṃ uppādakkhaṇagataṃ upacitaṃ nāma hotīti vuttaṃ **''upacitarūpapadaṭṭhāno''**ti.

Pavattilakkhaṇāti anuppabandhato uppattivasena pavattamānarūpānaṃ pavattananti lakkhitabbā. **Anuppabandhanarasā**ti pubbāparavasena anuppabandhanakiccā. Asati hi uppāde pubbāparavasena anuppabandho na siyā. Anuppabandharasattāyeva anupacchedavasena gahetabbato āha **''anupacchedapaccupaṭṭhānā''**ti. Pubbāparavasena ghaṭitarūpesu upalabbhanato vuttaṃ **''anuppabandharūpapadaṭṭhānā''**ti.

694. **Jīraṇa**nti jiṇṇabhāvo, abhinavabhāvahānīti attho.

Pākaṭā rūpadhammesu khaṇḍiccādibhāvena dantādīsu vikāradassanato, itarā tadabhāvato **apākaṭā**. Kāmaṃ rūpadhammānampi khaṇikajarā paṭicchannā eva, yā ''avīcijarā''ti vā vuccati. Arūpadhammānaṃ pana jarāya suṭṭhu paṭicchannabhāvadassanatthaṃ ''pākaṭā rūpadhammesū''ti avisesena vuttaṃ. Khaṇḍiccādivikāro pana khaṇikajarāya natthi. Rūpaparipāko rūpadhammānaṃ jiṇṇatā, jaraṃ pattassa bhaṅgo avassaṃbhāvīti vuttaṃ **''upanayanarasā''**ti, bhaṅgūpanayanakiccāti attho. **Sabhāvānapagamepī**tikakkhaḷattādisabhāvānapagamepi, ṭhitikkhaṇe hi jarā nāma, na ca tadā dhammasabhāvaṃ vijahati. Navabhāvo uppādāvatthā, tassā apagamabhāvena gayhatīti āha **''navabhāvāpagamapaccupaṭṭhānā''**ti. **Vīhipurāṇabhāvo viyā**ti vīhibhāvānapagamepi abhinavabhāvāpagamanakaro vīhipurāṇabhāvo viya. Vīhipurāṇabhāvo sabbāvatthāni apaneti, ayaṃ pana kevalaṃ uppādāvatthameva apaneti. Parito sabbato bhijjananti lakkhitabbāti **paribhedalakkhaṇā**. Niccaṃ nāma dhuvaṃ, rūpaṃ pana khaṇabhaṅgitāya na niccanti aniccaṃ, tassa bhāvo **aniccatā**. Sā pana ṭhitippattarūpaṃ ṭhitiyameva vināsanabhāvena saṃsīdentī viya hotīti **saṃsīdanarasā**. Yasmā ca sā bhaṅgabhāvato khayavayākāreneva gayhati, tasmā vuttaṃ **''khayavayabhāvapaccupaṭṭhānā''**ti. Anukkamena vināso **khayo** nāma, dīpavaṭṭikāya saha telassa viya saha nirodho **vayo**ti vadanti.

696-7. **Samodhānato**ti rāsito. **Kecī**ti abhayagirivāsino. Middharūpassa vadanasīlā, middhavādo vā etesanti **middhavādino. Middharūpaṃ nāmā**ti utucittāhāravasena tisamuṭṭhānaṃ middhaṃ nāma rūpaṃ. Te paṭikkhipitabbāti sambandho. Kathaṃ paṭikkhipitabbāti āha **''munīsī''**tiādi. **Natthi nīvaraṇā**ti sotāpattimaggena vicikicchānīvaraṇassa, anāgāmimaggena kāmacchandabyāpādakukkuccanīvaraṇānaṃ, arahattamaggena thinamiddhanīvaraṇānañca pahīnattā. Ayañhettha adhippāyo – yadi middhaṃ rūpaṃ siyā, appahātabbaṃ bhaveyya. Rūpakkhandho abhiññeyyo pariññeyyo na pahātabbo na bhāvetabbo na sacchikātabbo. ''Katame dhammā nevadassanenanabhāvanāyapahātabbā. Catūsu bhūmīsu kusalaṃ, catūsu bhūmīsu vipāko, tīsu bhūmīsu kiriyābyākataṃ, rūpañca nibbānañca, ime dhammā nevadassanenanabhāvanāyapahātabbā''ti (dha. sa. 1407) vacanena rūpadhammānaṃ pahānābhāvato. Evañca sati tassa nīvaraṇabhāvo virujjheyya nīvaraṇānaṃ pahātabbattā. Na hi nīvaraṇānaṃ appahātabbatte –

''Yā me kaṅkhā pure āsi, taṃ me akkhāsi cakkhumā;
Addhā munīsi sambuddho, natthi nīvaraṇā tavā''ti. (su. ni. 546) –

Nīvaraṇappahānena bhagavato thomanaṃ yujjeyya. Yadi siyā, ''rūpaṃ, bhikkhave, na tumhākaṃ, taṃ pajahathātiādivacanato (ma. ni. 1.247; saṃ. ni. 3.33-34) rūpassa pahātabbatāpi paññāyatīti? Taṃ na, tabbisayachandarāgappahānassa tattha adhippetattā. Tenāha bhagavā ''yo, bhikkhave, rūpe chandarāgavinayo, taṃ tattha pahāna''nti. Na ca panetaṃ na sakkā vattuṃ etthāpi ''tabbisayachandarāgappahānavaseneva vutta''nti sādhakavacanabhāvato, kāmacchandādīnaṃ tattha pahānassa anadhippetattā ca, tasmā ''natthi nīvaraṇā tavā''tiādivacanehi virujjhanato na middhaṃ rūpanti.

Yadi pana paro daḷhamūḷhaggāhitāya taṃvisayachandarāgappahānavaseneva nīvaraṇappahānaṃ adhippetanti sakavādaṃ oḍḍeyya, tassa tannisedhanatthaṃ puna thinamiddhanīvaraṇassa avijjānīvaraṇena saha sampayogavacanañca āharanto āha **''thinamiddhanīvaraṇa''**ntiādi. Thinamiddhanīvaraṇañceva avijjānīvaraṇañca nīvaraṇena sampayuttanti sambandho. Idaṃ vuttaṃ hoti – ''catūhi sampayogo''ti (dhātu. 3) vacanato arūpadhammānameva aññamaññassa sampayogo labbhati, na rūpadhammānaṃ aññamaññaṃ arūpena vā, tasmā yadi middhaṃ rūpaṃ siyā, na taṃ sampayogavacanamarahatīti. Atha siyā – yathālābhavacanamettha sakkā viññātuṃ, ''sakkharakathalampi macchagumbampi carantampi tiṭṭhantampī''tiādīsu (dī. ni. 1.249) viya. Yathā hi ''sakkharakathalikaṃ macchagumbampi carantampi tiṭṭhantampī''tiādīsu sakkharakathalikassa caraṇāyogato macchagumbāpekkhāya caraṇaṃ, ubhayāpekkhāya ṭhānanti evaṃ yathālābho yojīyati, evamidhāpi thināpekkhāya sampayogavacanaṃ, ubhayāpekkhāya nīvaraṇavacananti? Tampi na, rūpabhāvasseva asiddhattā. Siddhe hi rūpabhāve asambhavato yathālābhayojanā yujjeyyāti. Ettakeneva middhassa arūpabhāve siddhepi yathā dvikkhattuṃ bandhaṃ subandhaṃ hoti, evamanekasuttasādhitaṃ appadhaṃsiyaṃ hotīti **paṭṭhānappakaraṇe** ''nīvaraṇaṃ dhammaṃ paṭicca…pe… paccayā''ti (paṭṭhā. 3.8.8) imassa vibhaṅge ''arūpe…pe… uppajjatī''ti (paṭṭhā. 3.8.8) vuttaṃ arūpabhavuppattimpi āharanto āha **''mahāpakaraṇapaṭṭhāne''**tiādi. Jhānanikantiādīnampi dhammato lobhādibhāvato kāmacchandanīvaraṇādīhi abhinnattā vuttaṃ **''kāmacchandanīvaraṇa''**ntiādi.

Ettha siyā – ''pañcime, bhikkhave, āvaraṇā nīvaraṇā''tiādīsu (a. ni. 5.51) thinamiddhassa nīvaraṇabhāvena ekato āgatattā idhāpi ''thinamiddhanīvaraṇa''nti ekato vuttaṃ, thinameva ca pana arūpabhave uppajjati thinamiddhanti? Tayidamasāraṃ, kukkuccassa na gahitattā. Yadi hi ekato gahitamatteneva idhāpi ekato gahaṇaṃ siyā, kukkuccassapi tattha ekato vuttassa idha gahaṇaṃ sambhaveyya, na ca panevaṃ atthi uddhaccanīvaraṇantveva vuttattā, tasmā na tassa arūpabhavuppattiṃ sakkā paṭibāhituntі. Ādi-saddena ''kevalo hāyaṃ, bhikkhave, akusalarāsi, yadidaṃ pañca nīvaraṇā (a. ni. 5.52), ime pañca nīvaraṇe pahāya, vigatathinamiddhoti tassa thinamiddhassa cattattā vantattā muttattā pahīnattā paṭinissaṭṭhattā, tena vuccati vigatathinamiddhoti, idaṃ cittaṃ imamhā thinamiddhamhā sodheti visodheti parisodheti

moceti vimoceti parimoceti vā''ti (vibha. 551) evamādiṃ pāḷiṃ saṅgaṇhāti.

Yadipi siyā duvidhaṃ middhaṃ rūpaṃ, arūpañca. Tattha yaṃ arūpaṃ, taṃ nīvaraṇesu desitaṃ, na rūpanti? Tampi na, visesavacanābhāvato. Na hi visesetvā middhaṃ nīvaraṇesu desitaṃ ''yadapi, bhikkhave, thinaṃ, tadapi nīvaraṇaṃ, yadapi middhaṃ, tadapi nīvaraṇaṃ, thinamiddhaṃ nīvaraṇanti iti hidaṃ uddesaṃ āgacchatī''ti avisesena vuttattā, tasmā middhassa duvidhataṃ parikappetvāpi na sakkā nīvaraṇabhāvaṃ nivattetuṃ. Sakkā hi vattuṃ yaṃ taṃ arūpato aññaṃ middhaṃ parikappitaṃ, tampi nīvaraṇaṃ middhasabhāvattā itaraṃ nīvaraṇaṃ viyāti. Yadi middhassa rūpabhāvaṃ na sampaṭicchatha, kathaṃ bhagavato niddā hoti, nanu middhassa ''niddā pacalāyikā''tiādinā vibhaṅge vuttattā niddābhāvo siddhoti? Nayidamevaṃ, itthiliṅgādīsu viya niddāhetuno middhassa niddābhāvena vibhattattā. Evampi niddāhetuno middhassa abhāvato kathaṃ bhagavato niddāti ce? Sā bhagavato natthīti na sakkā vattuṃ ''abhijānāmi kho panāhaṃ aggivessana…pe… divā supitā''tiādivacanato (ma. ni. 1.387) na niddā bhagavato middhena, atha kho sarīragelaññena, tañca bhagavato natthīti na sakkā vattuṃ ''piṭṭhi me āgilāyati, tamahaṃ āyamissāmī''ti (ma. ni. 2.22; saṃ. ni. 4.243) vacanato. Na cettha evamavadhāraṇaṃ daṭṭhabbaṃ ''middhameva niddāhetū''ti, tasmā aññopi atthi niddāhetu. Ko pana soti? Sarīragelaññaṃ, tasmā na bhagavato niddā middhahetukāti daṭṭhabbaṃ.

698. **Visuṃ visuṃ abhāvaṃ dassetvā**ti vāyodhātuādito visuṃ visuṃ natthibhāvaṃ dassetvā. Kathaṃ pana so dassitabboti āha **''vāyodhātuyā''**tiādi. Tattha kāyabalaṃ nāma atthato vāyodhātuyā pavattiākāraviseso tassā vipphārabhāvato. Yato bālānaṃ balanti vadantīti vuttaṃ **''vāyodhātuyā gahitāya balarūpaṃ gahitamevā''**ti. Sambhavo kāmadhātuyaṃ ekaccasattānaṃ indriyaparipākapaccayo āpodhātuyā pavattiākāravisesoti āha **''āpodhātuyā sambhavarūpa''**nti. Gahitāya gahitamevāti sambandho. Upacayasantativinimutto rūpuppādo natthi, uppādāvatthāya ca aññā jāti nāma natthevāti vuttaṃ **''upacayasantatīhi jātirūpa''**nti. Kammasamuṭṭhānassapi rogassa visabhāgapaccayasamuppanno dhātukkhobho āsannakāraṇaṃ, pageva itarassa. So atthato rūpadhammānaṃ pākāvatthā ṭhitibhaṅgakkhaṇesu eva siyāti vuttaṃ **''jaratāaniccatādīhi rogarūpaṃ gahita''**nti.

699-704. Rūpāni samuṭṭhahanti jāyanti etehīti **rūpasamuṭṭhānāni**. Kāni pana tānīti āha **''utucittāhārakammānī''**ti.

Āhāro rūpahetuyoti ettha iti-saddo pakkhipitabbo, kammaṃ, utu ca cittañca āhāroti ime rūpahetuyoti. **Rūpahetuyo**ti ca rūpassa janakapaccayāti attho. Tenāha **''etehevā''**tiādi. Ekamekaṃyeva samuṭṭhānaṃ etesanti **ekasamuṭṭhānā**. Nanu ekato eva paccayato paccayuppannassa uppatti natthīti? Saccaṃ natthi, rūpajanakapaccayesu ekatoti ayamettha abhisandhi. **Aṭṭhindriyānī**ti cakkhādīni pañca, itthipurisindriyadvayaṃ, jīvitañcāti aṭṭhindriyāni. Kāyavacīviññattivasena **viññattidvayaṃ**.

Dvīhīti koci **cittena,** koci **utunā cā**ti evaṃ dvīhi. Na hi ekasseva dve ekakkhaṇe paccayā honti. Evaṃ sesesupi. **Utuāhāra…pe… kata**nti ekekaṃ utunā, āhārena, cittena cāti tīhi kataṃ. **Catasso cāpi dhātuyo**ti cattāri mahābhūtāni. Tāni hi nissattanijjīvaṭṭhena dhātūti vuccanti. Kammādīhi catūhi bhavantīti **catubbhavā. Dve**ti jaratā aniccatā.

705-6. Idāni missakasamuṭṭhānānipi gahetvā taṃtaṃpaccayajātānaṃ gaṇanaparicchedaṃ dassetuṃ **''kammenā''**tiādi vuttaṃ. Tattha aṭṭhindriyāni vatthu suddhaṭṭhakaṃ santatyūpacayākāsāti **vīsati** kammajā. Viññattidvayaṃ saddo lahutādittayaṃ suddhaṭṭhakādayo ekādasāti **sattarasa cetasā** jāyare, cittajāti attho. Saddo lahutādittayaṃ suddhaṭṭhakādayo ekādasāti **dasapañceva** pannarasa **utunā** jāyare. Lahutādittayaṃ suddhaṭṭhakādayo ekādasāti **cuddasa āhārato**. Jaratāaniccatāhi te **aṭṭhasaṭṭhi ca** hontevāti sambandho.

707-8. ''Jaratā…pe… samuṭṭhitā''ti vatvā puna tattha kāraṇaṃ dassetuṃ **''jātassā''**tiādi vuttaṃ. Tattha **jātassa pākabhedattā**ti jaratāya jātadhammassa pākattā, aniccatāya ca bhedattāti attho. Idaṃ vuttaṃ hoti – jaratāaniccatā nāma uppannadhammassa honti, no uppajjamānassa. Yadi hi uppajjamānassa siyuṃ, tadā tāsampi jāyamānattapariyāyo yujjeyya. Uppannadhammassa pana jātito paraṃ imāsaṃ sambhavato na jāyantīti vattuṃ vaṭṭatīti. Yadi pana koci tesampi jātabhāve ko virodhoti paṭipajjeyya, tassa taṃ duggāhaṃ vidhamento āha **''jāyeyyu''**ntiādi. Hontu nāma **tesampi pākabhedā**, tadāpi ko virodhoti āha **''na hī''**tiādi. Pāko na paripaccatīti sambandho, etena na bhijjatīti dīpitaṃ hoti. Pakkassa hi bhaṅgo niyato. **Bhedo vā na ca bhijjatī**ti etthāpi pākabhāvopi vuttova. Na hi apakkaṃ bhijjatīti, aññathā uppādabhaṅgānaṃ anaññattappasaṅgato. **Natthi ta**nti pākabhedānaṃ paccanaṃ bhijjanaṃ natthīti vuttamevatthaṃ saṅkhipitvā āha.

Ettāvatā ca kiṃ vuttaṃ hoti? Yadi jaratāaniccatā kenaci paccayena jāyeyyuṃ, tadā uppannassa nāma jarāya, bhaṅgena ca bhavitabbanti tesaṃ jaratāaniccatāpi siyuṃ, na ca panetā upalabbhanti. Kasmā? Yasmā na jaratā aññajarāya jīrati, bhijjati vā, na ca bhaṅgo aññena bhaṅgena bhijjati, jīrati vā, itarathā sāpi jarā aparāya jarāya, bhaṅgena ca jīrati, bhijjati, so ca bhaṅgo aññāya jarāya, aññena bhaṅgena jīrati, bhijjatīti anavaṭṭhānappasaṅgatoti

vuttaṃ hoti.

709-10. **‘‘Jātassā’’**tiādi nigamanaṃ. Atha vā uttari vattabbacodanāya phalaṭhapanaṃ. **‘‘Siyā katthacī’’**tiādi paramatāsaṅkanaṃ. **Etthā**ti etasmiṃ ‘‘jaratāaniccatādvayaṃ na paccati, na bhijjati vā’’ti adhikāre. **Rūpassūpacayotī**ti **iti**-saddo ādiattho, tena ‘‘rūpassa upacayo santatī’’ti vacanenāti attho. Evaṃ pākopi paccatu, bhedopi paribhijjatūti sambandho. Ayaṃ panettha adhippāyo – yathā kammādīhi uppajjanakarūpaniddese ‘‘katamaṃ taṃ rūpaṃ upādinnaṃ? Cakkhāyatanaṃ…pe… kāyāyatanaṃ itthindriyaṃ purisindriyaṃ jīvitindriyaṃ, yaṃ vā panaññampi atthi rūpaṃ kammassa katattā rūpāyatanaṃ…pe… phoṭṭhabbāyatanaṃ ākāsadhātu rūpassa upacayo rūpassa santati kabaḷīkāro āhāro’’tiādinā (dha. sa. 652) upacayasantatīnaṃ niddiṭṭhattā jāti jāyatīti dīpitaṃ hoti tassā aparajātiyā abhāvepi. Evaṃ jarābhaṅgānaṃ aparajarābhaṅgābhāvepi jīraṇaṃ, bhijjanañca sampaṭicchitabbaṃ, itarathā jātiyāpi bhedanā tadavatthāyevāti.

711. **‘‘Na cevā’’**tiādi yathāsaṅkitaparamatassa paṭikkhipanaṃ. Yadi jāyatīti na viññātabbaṃ, evañca sati niddese kasmā vuttanti āha **‘‘jāyamānassā’’**tiādi. Idaṃ vuttaṃ hoti – asatipi jātiyā jāyamānatte jāyamānānaṃ dhammānaṃ abhinibbattibhāvato tassā tappaccayabhāvavohāro anumatoti tattha vuttā, na pana paramatthato jāyamānattā. Jāyamānassa hi abhinibbattimattaṃ jāti, tasmā asiddhena asiddhasādhanametanti.

712-7. **‘‘Tatthā’’**tiādinā punapi paramatāsaṅkaṃ katvā paṭikkhipati. Tattha yesaṃ dhammānaṃ yā jāti, sā tappaccayattavohāraṃ, abhinibbattisammutiñca labhatevāti sambandho. **Tathā**ti yathā labhateva, tathā. Yaṃtaṃ-saddā hi abyabhicāritasambandhā. Tesaṃ dhammānaṃ paccayā etissāti tappaccayā, tassā bhāvo tappaccayattaṃ, tappaccayattena pavatto vohāro **tappaccayattavohāro,** taṃ kammapaccayabhāvādivohāranti attho. **Abhinibbattisammuti**nti abhinibbattati jāyatīti evaṃ abhinibbattivasena pavattasammutiṃ. **Kammādisambhava**nti kammādicatupaccayasamuṭṭhānaṃ. Janakānaṃ paccayānaṃ ānubhāvakkhaṇuppāde abhāvatoti sambandho. Ayaṃ panettha attho – ye te rūpānaṃ janakapaccayā, tesaṃ taduppādanaṃ pati anuparatabyāpārānaṃ yo so paccayūpalakkhaṇiyo kiccānubhāvakkhaṇo, tadā jāyamānānaṃ dhammānaṃ vikārabhāvena labbhamānataṃ sandhāya vineyyapuggalavasena jātiyā paccayato jātattaṃ anuññātaṃ tato pure, pacchā ca anupalabbhamānattā, evañca katvā vuttaṃ **‘‘jātiyā pana labbhatī’’**ti. Jarābhaṅgānaṃ pana paccayānubhāvakkhaṇato uttari ṭhitibhaṅgakkhaṇesu labbhamānattā na evaṃ anuññātuṃ sakkāti, jātiyā pana labbhati so vohāroti adhippāyo. Tappaccayattavohārantiādigāthādvayaṃ nigamanavasena vuttaṃ.

718-9. Atha kiṃ imāya gīvākaṇḍūyāya, nanu vuttaṃ bhagavatā suttante ‘‘jarāmaraṇaṃ, bhikkhave, aniccaṃ saṅkhataṃ paṭiccasamuppanna’’nti (saṃ. ni. 2.20), tasmā kathametaṃ vuccati, jaratā aniccatā ceva na kehici samuṭṭhitāti yo vadeyya, tassa vitakkaṃ dassetvā paṭikkhipituṃ **‘‘anicca’’**ntiādi vuttaṃ. Kasmā na vattabbanti āha **‘‘sā hi pariyāyadesanā’’**ti. Pariyāyadesanattameva vibhāvetuṃ **‘‘aniccāna’’**ntiādi vuttaṃ. **Tathā**-saddena ‘‘saṅkhatāna’’nti saṅgaṇhāti.

720-3. **Aniccaṃ saṅkhatañcā**ti ca-saddena ‘‘paṭiccasamuppanna’’nti saṅgaṇhāti. Ayañhettha adhippāyo – aniccasaṅkhatadhammānaṃ jarāmaraṇattā tesu santesu hoti, asantesu na hoti. Na hi ajātaṃ paripaccati, bhijjati vā, tasmā taṃ jātipaccayataṃ sandhāya ‘‘jarāmaraṇaṃ saṅkhataṃ paṭiccasamuppannaṃ, tatoyeva ca anicca’’nti pariyāyena sutte āgataṃ. Yathā viññattiādīnaṃ nippariyāyato cittasamuṭṭhānatābhāvepi cittajānaṃ vikārattā cittasamuṭṭhānabhāvoti. **Viññattiyo viyā**ti ca nidassanamattaṃ daṭṭhabbaṃ lahutādīnampi cittajādibhāvassa pariyāyeneva icchitattā. Nippariyāyena aṭṭhāraseva nipphannarūpāni kammādisamuṭṭhānānīti. **Taya**nti jātijarābhaṅgasaṅkhātānaṃ lakkhaṇarūpattayaṃ.

Khaṃpupphaṃvāti ākāsakusumaṃ viya. Yathā ākāsakusumaṃ sabbaso ajātattā natthi, evamidampi natthīti attho. **Niccaṃ vāsaṅkhataṃ viyā**ti yathā asaṅkhataṃ nibbānaṃ kenaci asaṅkhatattā niccaṃ dhuvaṃ, evamidampi kenaci asaṅkhatattā niccaṃ sassataṃ vāti attho. **Nobhayaṃ panida**nti idaṃ pana ubhayampi khaṃpupphaṃ viya no natthi, na ca nibbānaṃ viya asaṅkhataṃ vāti attho. **Nissayāyattavuttito**ti jāyamānaparipaccamānabhijjamānānaṃ jātiādimattabhāvena jāyamānādinissayapaṭibaddhavuttittā. Tameva nissayāyattavuttitaṃ samatthetuṃ **‘‘bhāve pathaviyādīna’’**ntiādi vuttaṃ. Ayaṃ panettha saṅkhepattho – pathavīādīnaṃ nissayānaṃ bhāve jātiādittayaṃ paññāyati, tasmā **no natthi,** yasmā ca tesaṃ abhāve na paññāyati, **tasmā na nicca**nti imameva ca abhinivesaṃ nisedhetuṃ bhagavatā jātiyā catujattaṃ, jarāmaraṇassa ca aniccādipariyāyo vuttoti daṭṭhabbaṃ.

724-5. **Nipphannāni nāmā**ti ‘‘rūpassa paricchedo, rūpassa vikāro, rūpassa lakkhaṇa’’ntiādinā paricchedādibhāvaṃ atikkamitvā attano kakkhaḷattādinā sabhāvena paricchijja gahetabbattā, apariyāyeneva kammādipaccayehi nipphannattā vā nipphannāni nāma. Tabbiparītato **anipphannā**.

Sesakā anipphannāti sutvā paro aniṭṭhaṃ āpādento āha **‘‘yadi hontī’’**tiādi. **‘‘Tesamevā’’**tiādinā pana taṃ

paṭikkhipati. Kāyavikāro kāyaviññatti nāma, vacīvikāro vacīviññatti nāma, chiddaṃ vivaraṃ ākāsadhātu nāma, lahubhāvo lahutā nāma, mudubhāvo mudutā nāma, kammaññabhāvo kammaññatā nāma, nibbatti upacayo nāma, pavatti santati nāma, jīraṇākāro jaratā nāma, hutvā abhāvākāro aniccatā nāmāti evaṃ tesaṃyeva aṭṭhārasannaṃ nipphannarūpānaṃ vikārabhūtattā nipphannā ceva saṅkhatā ca, tesaṃyeva ca rūpānaṃ vikārattā te asaṅkhatā nāma kathaṃ bhaveyyuṃ, nipphannā ceva saṅkhatāti sambandhaṃ katvā yadi anipphannarūpānaṃ nissayabhūtā nipphannarūpā saṅkhatā, tesaṃ pana vikārabhūtā kathaṃ asaṅkhatā nāma hontīti atthaṃ vaṇṇenti. Tesaṃ adhippāyena nipphannā cevāti va-kāro āgamasiddhoti daṭṭhabbaṃ.

726-7. **Itthibhāvo…pe… vaṇṇitā**ti phalaṭhapanaṃ. **''Evaṃ sante''**tiādi codanā. **''Aññaṃ panā''**tiādi parihāro. Tattha **cakkhukāyapasādānaṃ, ekattaṃ upapajjatī**ti cakkhupasāde kāyapasādabhāvassa, kāyapasāde cakkhupasādabhāvassa sabbhāvato purimassa phoṭṭhabbāvabhāsanaṃ, itarassa ca rūpāvabhāsanaṃ hotīti cakkhukāyapasādānaṃ ekībhāvo bhaveyyāti attho. Nidassanamattañcetaṃ. Sotakāyapasādādīnampi hi vuttanayena ekattaṃyevāti.

728-30. **Aññaṃ pana aññasmiṃ na catthī**ti ṭhapetvā aññamaññāvinibbhogavasena pavattiṃ aññaṃ rūpaṃ aññasmiṃ rūpe paramatthato nevatthi bhinnanissayabhāvena kalāpantaragatattā. Cakkhupasādo hi daṭṭhukāmatānidānakammasamuṭṭhitabhūtanissito, kāyapasādo phusitukāmatānidānakammajabhūtanissito. **Asaṅkara**nti asaṃkiṇṇaṃ. Yadi evaṃ, na sabbattha kāyāyatanādikanti? Tampi natthi paramatthato. Vinibbhujitvā hi nesaṃ nānākaraṇaṃ paññāpetuṃ na sakkā, taṃ dassetuṃ **''aññamaññāvinibbhogavasenā''**tiādi vuttaṃ. **Aññamaññā…pe… pavattito**ti aññamaññaṃ santānato avinibbhujjanavasena avisaṃsaṭṭhavasena pavattanato. Avinibbhogarūpavasenāti pana attho na hoti. Na hi cakkhukāyapasādānaṃ ekakalāpagataavinibbhogarūpā ṭhānantaraṃ vattuṃ sakkāti. Yathā rūparasādīnaṃ vivecetuṃ asakkuṇeyyatāya aññamaññabyāpitā vuccati, na ca paramatthato rūpe raso atthi. Yadi siyā, rūpaggahaṇeneva rasaggahaṇaṃ gaccheyya. Evaṃ kāyāyatanādīnampi paramatthato na sabbattha atthitā, ''idaṃ ettha, idaṃ etthā''ti ṭhānantaraṃ pana samayaññunā kenaci na sakkā vattunti. **Atthi kāyapasādotī**ti itisaddo ''tasmā''ti imassa atthe. Tenāha ''tasmā''ti. **Evamudīrita**nti sabbaṭṭhānikanti evamudīritaṃ.

731-2. **Lakkhaṇādivasenāpī**ti yathāvuttalakkhaṇarasapaccupaṭṭhānapadaṭṭhānavasenāpi. **Dhajānaṃ …pe… gatā**ti pañcavaṇṇānaṃ nīlādipañcavaṇṇasuttamayānaṃ ekamekassa vā ekekavaṇṇavasena dhajānaṃ chāyā tesaṃ upamataṃ upamābhāvaṃ gatā sampattāti attho. Keci pana ''chāyā upamā etesanti chāyāupamā, chāyāupamānaṃ bhāvo chāyāupamatā, taṃ gatā ete dhammā''ti vadanti. Taṃ pana tehi ''chāyāupamataṃ gatā''ti ettha bahubbīhivaseneva rassattanti maññamānehi vuttaṃ bhaveyya. Gāthābandhatthaṃ pana rassattanti daṭṭhabbaṃ. ''Catutthadū''tiādīsu hi vibhattilopampi katvā dassento ācariyo na īdisesu ṭhānesu byañjane ādaraṃ janeti. Yaṃ pana ''tesa''nti heṭṭhāpadaṃ, ''dhammāna''nti uparipadaṃ vā sambandhituṃ anicchantehi vuccati tattha **''nānattaṃ samupāgata''**nti. Taṃ ettha akāmāpi sambandhitabbameva. Na hi nānattaṃ samupāgataṃ tesanti nāpekkhatīti. Athāpi tattha ''nānattaṃ samupāgatā''ti pāṭhaṃ parikappeyyuṃ, hotu tāva potthakesu adissamānampi pāṭhaṃ parikappetvā tesaṃ tuṭṭhi. Ayaṃ panettha adhippāyo – yathā pañcavaṇṇānaṃ dhajānaṃ ekato katvā ussāpitānaṃ kiñcāpi chāyā ekābaddhā viya hoti, aññamaññaṃ pana asammissāva, evameva ime sabbaṭṭhānikarūpā kiñcāpi ekābaddhā viya honti, lakkhaṇato pana aññamaññaṃ bhinnasabhāvā asammissāyeva. Ekakalāpaṭṭhāpi hi lakkhaṇato bhinnasabhāvā, kiṃ pana nānākalāpaṭṭhāti.

733. Attano paccayehi loke niyuttaṃ, viditanti vā lokikaṃ, tassa bhāvo **lokikattaṃ**. Hinoti patiṭṭhahati sampayuttadhammarāsi etenāti hetu, mūlaṭṭhena upakārako lobhādiko ca alobhādiko ca, tādiso hetu na hotīti **nahetu**. Attano paccayehi saṅkhataṃ abhisaṅkhatanti **saṅkhataṃ**. Ābhavaggā, āgotrabhu vā savantīti āsavā, saha āsavehīti **sāsavaṃ,** āsavehi ālambitabbanti attho. **Paccayāyattavuttito**ti attano attano paccayādhīnappavattitāya sappaccayattāti vuttaṃ hoti. Nidassanamattametaṃ. Kāmāvacarattā ahetukattā hetuvippayuttattā saṃyojaniyattā ganthaniyattā upādāniyattā oghaniyattā yoganiyattā nīvaraṇiyattā saṃkilesikattā parāmaṭṭhattā acetasikattā cittavippayuttattā na rūpāvacarattā na arūpāvacarattā na apariyāpannattā aniyyānikattā aniccattāti evamādināpi kāraṇena ekavidhamevāti.

734-8. Evaṃ ekavidhanayaṃ dassetvā idāni ādi-saddena saṅgahitaduvidhatādinayaṃ dassetuṃ **''ajjhattikabahiddhā''**tiādinā ajjhattikadukādayo āraddhā. Tattha ajjhattikaduke tāva āhito ahaṃ māno etthāti attā, attabhāvo, taṃ attānaṃ adhikicca uddissa pavattattā ajjhattā, indriyabaddhadhammā, tesu bhavāni, attani vā bhavāni **ajjhattikāni**. Kāmaṃ aññepi ajjhattasambhūtā atthi, ruḷhīvasena pana cakkhādīneva ''ajjhattikānī''ti vuccanti. Atha vā ''yadi mayaṃ na homa, tvaṃ kaṭṭhakaliṅgarūpamo bhavissasī''ti vadantā viya attabhāvassa sātisayaṃ upakārakānīti tāneva visesato ajjhattikanāmaṃ labhanti. **Indriyānindriyā**ti ādhipaccaṭṭhena **indriyāni,** sesaṃ tadabhāvato **anindriyaṃ**. Tattha cakkhādīnaṃ pañcannaṃ cakkhuviññāṇādīsu adhipateyyaṃ tesaṃ paṭumandabhāvādianuvattanato, itthindriyapurisindriyadvayassa itthiliṅgādihetubhāve, jīvitindriyassa ca sahajarūpānupālaneti daṭṭhabbaṃ. Visayavisayībhāvato ghaṭṭanavasena gahetabbattā **oḷārikaṃ,** tabbiparītattā **sukhumaṃ. Upādinna**nti kammunā gahitaṃ. Kammanibbattañhi ''mametaṃ phala''nti tena kammunā gahitaṃ viya

hoti.

Ekādasa…pe… sappaṭighanti cakkhuviññāṇāviññeyyattā sanidassanattābhāvato anidassanaṃ, aññamaññaṃ patanavasena pana paṭighasabbhāvato sappaṭighaṃ, ubhayapaṭikkhepena **anidassanaappaṭighaṃ**. **Kammato jāta**nti ettha yaṃ ekantato kammasamuṭṭhānaṃ aṭṭhindriyāni, vatthu cāti navavidhaṃ rūpaṃ. Yañca ekādasavidhe catusamuṭṭhāne kammasamuṭṭhānaṃ ekādasavidhameva rūpanti evaṃ vīsatividhampi kammato uppajjanato **kammajaṃ**. Yañhi jātaṃ, yañca jāyati, yañca jāyissati, taṃ sabbampi ''kammaja''nti vuccati yathā ''duddha''nti. Kammato aññaṃ akammaṃ, akammato jātaṃ **akammajaṃ**. Aññatthe hi ayaṃ **a**-kāro. Tenāha **''tadaññapaccayājāta''**nti. Kammato aññapaccayato jātaṃ, utucittāhārajanti attho. Cittajattikādīni vuttānusārena yojetuṃ sakkāti na dassitāni.

Diṭṭhacatukke daṭṭhabbanti diṭṭhaṃ. Yaṃ rūpāyatanaṃ adakkhi, yañca dakkhissati, yañca dakkhati, yañca passeyya, taṃ sabbaṃ **diṭṭhaṃ** nāma taṃsabhāvānativattanato yathā ''iṭṭha''nti. Esa nayo **sutā**dīsupi. **Diṭṭhaṃ nāma rūpāyatanaṃ** cakkhuviññāṇaviññeyyattā. **Sutaṃ nāma saddāyatanaṃ** sotaviññāṇaviññeyyattā. **Mutaṃ nāma gandharasaphoṭṭhabbāyatanattayaṃ** mutvā patvā gahetabbato, pasādena saha sambandhanato vā. Tathā hetaṃ sampattaggāhakavisayaṃ vuttaṃ. **Viññātaṃ nāma avasesaṃ** kevalaṃ manoviññāṇaviññeyyattā.

Dvārañceva vatthu cāti attanissitānaṃ cakkhuviññāṇādīnaṃ, aññanissitānaṃ sampaṭicchanādīnañca pavattimukhabhāvato dvārañceva attanissitānaṃ ādhārabhāvato vatthu ca. **Dvārameva hutvā na vatthū**ti kevalaṃ kammadvārabhāvato dvārameva, tannissitassa cittuppādassa abhāvato na vatthu. **Vatthumeva hutvā na dvāra**nti manodhātumanoviññāṇadhātūnaṃ nissayabhāvato vatthumeva, cakkhādayo viya saparanissitānaṃ pavattidvārābhāvato na dvāraṃ. Sesaṃ ekavīsatividhaṃ rūpaṃ vuttavipariyāyato **neva dvāraṃ na vatthu ca. Catutthacatukke**ti vatthucatukke. **Tatiyapada**nti ''vatthumeva hutvā nevindriya''nti padaṃ.

739-40. Puna pañcavidhanti sambandho. **Catuja**nti pakāsitaṃ catūhiyeva samuṭṭhānato.

Cakkhuviññāṇaviññeyyaṃ rūpāyatanaṃ tena gahetabbato, na pana cakkhuviññāṇeneva viññeyyato. Tathā hetaṃ āvajjanādīhi ceva manodvārikajavanehi ca viññāyatīti. Esa nayo sotaviññeyyādīsupi. Manoviññāṇaviññeyyaṃ pana kevalaṃ manoviññāṇeneva viññātabbaṃ. Na hi rūpādito aññattha cakkhuviññāṇādīni pavattanti.

Chavatthuavatthubhedatoti channaṃ vatthūnaṃ, avatthussa ca bhedato. Manodhātuviññeyyaṃ rūpādipañcakaṃ.

Manāyatanassa arūpattā, dhammāyatanassa ca ekadesato rūpattā āha **''āyatanabhedato ekādasavidha''**nti.

743-5. Arūpabhave rūpuppattiyā abhāvato, asaññībhavassa ca rūpabhavapariyāpannattā vuttaṃ **''kāmarūpabhavadvaye''**ti. **Bhummavajjesū**ti bhummadevānaṃ vajjanaṃ yonivibhāgaṃ patvā tesaṃ manussasadisattā. **Purimā tisso**ti aṇḍajajalābujasaṃsedajayoniyo. Tā hi yathāvuttappabhedesu na labbhanti, tāsañca paṭikkhepena pacchimā opapātikayoni anuññātāti atthato āpannameva hotīti. Tattha **niraye**ti ussadānampi gahaṇato avīcimahāniraye kīṭapāṇakānampi sarīraṃ pacchā vaḍḍhanakaṃ hutvāva nibbattati, nijjhāmataṇhikapetānaṃ niccāturatāya kāmassa abhāvato gabbhaggahaṇaṃ na hoti, tasmā aṇḍajajalābujayoniyo tattha na santi, ādittattā kucchiyaṃ gabbhaṃ na patiṭṭhātīti keci. Nibbattamānānañca pāpakammānubhāvena mahādukkhassa pattabbatāya mahanteneva sarīrena bhavitabbanti saṃsedajayonipi tesaṃ na hoti, aggijālāya santappamānasarīrattā tesaṃ nibbattakāle allaṭṭhāne pupphādīsu sambhavābhāvato saṃsedajatā natthevātipi vadanti. Tena tesaṃ opapātikāva yonīti āha **''nijjhāmataṇhike''**ti. Atha saṃsedajaopapātikayonīnaṃ ko visesoti? Saṃsedajo tāva khuddakasarīro hutvā padumagabbhādiṃ nissāya nibbatto kamena vaḍḍhati. Itaro pana yattha yattha nibbattati, tattha tattha paricchinnappamāṇasarīrova soḷasavassuddesiko viya paripuṇṇaṅgapaccaṅgo pāturahosi.

Sese gatittayeti ṭhapetvā devagatiṃ, nirayagatiñca avasesamanussapetatiracchānasaññite gatittaye. Manussesu hi keci aṇḍajāpi honti kuntaputtadvebhātikattherā viya, keci saṃsedajāpi honti padumagabbhe nibbattapokkharasātibrāhmaṇādayo viya, keci opapātikāpi honti ambapāligaṇikādayo viya. Nijjhāmataṇhikāvasesapetā pana sabbacatuppadapakkhijātidīghajātiādayo sabbepi tiracchānā ca catuyonikāvāti.

746-7. Gabbhe mātukucchiyaṃ setīti gabbhaseyyako, soyeva rūpādīsu sattatāya gabbhaseyyakasatto. Tassa **gabbhaseyyakasattassa. Tiṃsa rūpānī**ti kāyabhāvavatthudasakavasena samatiṃsa kammajarūpāniyeva. Tadā hi neva cittajarūpamatthi paṭisandhicittassa rūpasamuṭṭhāpakattābhāvato, nāpi utujaṃ purimuppannautuno abhāvā. Utu hi ṭhānappattaṃ rūpaṃ samuṭṭhāpeti, na ca āhārajaṃ tasmiṃ kāye ajjhohaṭassa abhāvato, tasmā kammasamuṭṭhānāniyeva tiṃsa rūpāni paṭisandhikkhaṇe nibbattanti, yānī ''kalalarūpa''nti pavuccanti, paripiṇḍitāni ca tāni jātiuṇṇāya ekassa

aṃsuno pasannatilatele pakkhipitvā uddhaṭassa paggharitvā agge ṭhitabindumattāni acchāni vippasannāni pasannatelabindusamānāni honti. Yathāhu –

> ‘‘Tilatelassa yathā bindu,
> Sappimaṇḍo anāvilo;
> Evaṃ vaṇṇapaṭibhāgaṃ,
> Kalalanti pavuccatī’’ti. (vibha. aṭṭha. 26);

Sabhāvassevāti avadhāraṇena abhāvakassa bhāvadasakābhāvato tiṃsarūpānaṃ asambhavaṃ dīpeti. Tenāha **‘‘abhāva…pe… kāyavatthuvasena tū’’**ti. **Abhāvagabbhaseyyāna**nti iminā abhāvaopapātikānaṃ na evanti dassetīti keci. Pubbe sabhāvakagabbhaseyyakassa pana vatvā tato nivattanatthaṃ ‘‘abhāvagabbhaseyyakasattāna’’nti vuttanti daṭṭhabbaṃ. Pubbe gabbhaseyyaka-ggahaṇena aṇḍajānampi gahaṇe idha visuṃ vacanaṃ gobalībaddañāyavasenāti daṭṭhabbaṃ, na pana tesaṃ abhāvakabhāvanivattanatthanti. Itarathā hi vīsatirūpānaṃ vacanaṃ virujjhati. Abhāvakabhāvo panettha aṇḍajānaṃ pakaraṇato daṭṭhabbo. Na hi gabbhaseyyaka-saddena samāsabhūtaṃ abhāva-saddaṃ idha ānetuṃ sakkāti.

748. **Gahitāgahaṇenettha, ekādasa bhavanti te**ti ekasmiṃ kalāpe gahitarūpānaṃ aparakalāpe aggahaṇavasena suddhaṭṭhakaṃ, jīvitaṃ, kāyapasādo, vatthurūpanti abhāvakassa paṭisandhikkhaṇe ekādasa rūpāni bhavanti, sabhāvakassa pana dvīsu bhāvesu ekena saha dvādasa rūpāni honti. **Eseva ca nayo**ti vuttesu, vakkhamānesu ca paṭisandhikkhaṇikakalāpesu aggahitaggahaṇena rūpaggahaṇe nayo eseva ñeyyo.

749. Nanu ca ‘‘sabbesu dasakesū’’ti vuttaṃ, kathaṃ pana te dasakā jānitabbāti āha **‘‘jīvitenā’’**tiādi. **Suddhakamaṭṭhaka**nti cattāri mahābhūtāni, tannissitā ca vaṇṇagandharasaojāti idaṃ jīvitādinā asammissaṃ suddhaṭṭhakaṃ. Imāniyeva hi aṭṭha katthaci avinibbhogavasenapi pavattito avinibbhogarūpāni avakaṃsato eko kalāpoti ca vuccati. **Ācariyajotipālattherena** pana ‘‘nipphannānipphannavasena dasa rūpāni avinibbhogavuttikāni eko kalāpo’’ti vatvā puna taṃsamatthanatthaṃ idaṃ vuttaṃ –

> ‘‘Avinibbhogavuttīni, catujānekalakkhaṇā;
> Nipphannānaṭṭha vā tesu, hitvāna kāyalakkhaṇe’’ti.

750. **Kāyadasaka**nti kāyo dasamo etthāti kāyadasakaṃ, asādhāraṇena vā kāyena lakkhitaṃ dasakaṃ kāyadasakaṃ. Esa nayo cakkhudasakādīsu. **Pariyāpuṭaṃ** ñātaṃ, kathitanti vā attho.

752-3. Kāmāvacaradevesu sabbakālaṃ paṭisandhipavattīsu sattatiyā rūpānaṃ labbhanato vuttaṃ **‘‘niccaṃ rūpāni sattatī’’**ti. Na hi te kadācipi vikalindriyā, abhāvakā vā honti. ‘‘Manussesu opapātikasattāna’’nti avisesena vuttepi ādikappikānaṃ bhāvadasakassa paṭisandhikkhaṇe abhāvato tesaṃ saṭṭhi rūpānīti veditabbaṃ. Jīvitanavakampi opapātikānaṃ, saṃsedajānañca kāmāvacarasattānaṃ pavatteyeva hoti tassa pācakagginā sahavuttittā, tassa ca ajjhohaṭāhārasannissayena sambhavato. Saṃsedajānampi paripuṇṇaṅgapaccaṅgānaṃ nibbattanato opapātikehi viseso natthīti tesaṃ visuṃ aggahaṇaṃ. **Vibhaṅgepi** hi –

> ‘‘Kāmadhātuyā upapattikkhaṇe kassaci ekādasāyatanāni pātubhavanti, kassaci dasāyatanāni, kassaci aparāni dasāyatanāni, kassaci navāyatanāni, kassaci sattāyatanāni pātubhavantī’’ti (vibha. 1009) –

Imassa niddese ‘‘opapātikasattāna’’ntiādinā opapātika-ggahaṇameva kataṃ, na saṃsedaja-ggahaṇaṃ. Tañca paripuṇṇāyatanānaṃ saṃsedajānaṃ opapātikesu saṅgaṇhanato. Tathā hi vuttaṃ **aṭṭhakathāyaṃ** ‘‘saṃsedajayonikā paripuṇṇāyatanabhāvena opapātikasaṅgahaṃ katvā vuttā’’ti. Padhānāya vā yoniyā sabbaparipuṇṇāyatanayoniṃ dassetuṃ **‘‘opapātikasattāna’’**nti vuttaṃ.

754-5. **Cakkhusotavatthuvasā**ti cakkhudasakasotadasakavatthudasakavasā. **Ānandācariyo** panettha ‘‘rūpadhātuyaṃ paṭisandhiviññāṇena saha cakkhusotavatthusattakānaṃ jīvitachakkassāti catunnaṃ kalāpānaṃ vasena sattavīsati rūpāni uppajjanti, tattha gandharasāhārānaṃ paṭikkhittattā’’ti vatvā puna taṃ samatthento **‘‘pāḷiya**ñhi ‘rūpadhātuyā upapattikkhaṇe ṭhapetvā asaññasattānaṃ devānaṃ pañcāyatanāni pātubhavanti, pañca dhātuyo pātubhavantī’ti (vibha. 1015) vuttaṃ. Tathā ‘rūpadhātuyā cha āyatanāni nava dhātuyo’ti (vibha. 994) sabbasaṅgāhakavasena tattha vijjamānāyatanadhātuyo dassetuṃ vuttaṃ. **Kathāvatthumhi** ca ghānāyatanādīnaṃ viya gandhāyatanādīnañca tattha bhāvo paṭikkhitto ‘atthi tattha ghānāyatananti? Āmantā. Atthi tattha gandhāyatananti? Na hevaṃ vattabbe’tiādinā (kathā. 520). Na ca aphoṭṭhabbāyatanānaṃ pathavīdhātuādīnaṃ viya agandharasāyatanānaṃ gandharasānaṃ tattha bhāvo sakkā vattuṃ phusituṃ sakkuṇeyyatāvinimuttassa pathavīādisabhāvassa viya gandharasāyatanabhāvavinimuttassa gandharasabhāvassa abhāvā. Yadi ca ghānasamphassādīnaṃ kāraṇabhāvo natthīti

tāni āyatanānīti na vucceyyuṃ, dhātusaddo pana nissattanijjīvavibhāvakoti gandhadhāturasadhātūti avacane kāraṇaṃ natthi. Dhammasabhāvo ca nesaṃ ekantena icchitabbo sabhāvadhāraṇādilakkhaṇato aññassa abhāvā. Dhammānañca āyatanabhāvo ekantato **yamake** vutto 'dhammo āyatananti? Āmantā'ti (yama. 1.āyatanayamaka.13), tasmā tesaṃ gandharasāyatanabhāvābhāvepi koci āyatanabhāvo vattabbo. Yadi ca phoṭṭhabbabhāvato añño pathavīādibhāvo viya gandharasabhāvato añño tesaṃ koci sabhāvo siyā, tesaṃ dhammāyatanasaṅgaho. Gandharasabhāve, pana āyatanabhāve ca sati gandho ca so āyatanañca gandhāyatanaṃ, raso ca so āyatanañca rasāyatananti idamāpannamevāti gandharasāyatanabhāvo ca na sakkā nivāretuṃ, 'tayo āhārā'ti (vibha. 1015) vacanato kabaḷīkārāhārassa tattha abhāvo viññāyati, tasmā yathā pāḷiyā avirodho hoti, tathā gandharasojā hitvā rūpagaṇanā kātabbā. Evañhi dhammatā na vilomatā hotī''ti vadati.

Ācariyajotipāladhammapālattherā pana taṃ paṭikkhipanti. Tathā ca vuttaṃ tehi ''rūpāvacarasattānaṃ ghānajivhāyatanābhāvato vijjamānāpi gandharasā āyatanakiccaṃ na karontī''ti, te anāmasitvā **pāḷiyaṃ** ''pañcāyatanāni pātubhavantī''ti ''cha āyatanānī''ti (vibha. 993-994) ca ādi vuttaṃ. ''Tayo āhārā''ti ca ajjhoharitabbassa āhārassa abhāvena ojaṭṭhamakarūpasamuṭṭhāpanasaṅkhātassa āhārakiccassa akaraṇato, na sabbena sabbaṃ gandharasānaṃ, ojāya ca abhāvato. Iti visayino kiccassa abhāvena visayo kiccabhāvadhammo na vutto. Yasmiñhi bhave visayī natthi, tasmiṃ taṃhetuko nippariyāyena visayassa āyatanabhāvo natthīti vijjamānassāpi avacanaṃ, yathā tattheva rūpabhave pathavītejovāyodhātūnaṃ phoṭṭhabbāyatanabhāvena. Yassa pana yattha vacanaṃ, tassa tattha visayīsabbhāvahetuko nippariyāyena āyatanabhāvo vutto, yathā tattheva rūpāyatanassa. Yadi visayīsabbhāvahetuko visayassa nippariyāyena āyatanabhāvo, kathamasaññasattānaṃ dve āyatanāni pātubhavanti. Asaññasattānañhi cakkhāyatanaṃ natthi. Atha tadabhāvena rūpāyatanaṃ aññesaṃ avisayoti? Nāyaṃ virodho. Yena adhippāyena rūpadhātuyaṃ saññīnaṃ gandhāyatanādīnaṃ avacanaṃ, tena na rūpāyatanassāpi avacananti asaññīnaṃ ekaṃ āyatanaṃ na vattabbaṃ. Yathāsakañhi indriyagocarabhāvāpekkhāya yesaṃ nippariyāyena āyatanabhāvo atthi, tesu niddisiyamānesu tadabhāvato rūpadhātuyaṃ saññīnaṃ gandhādike visuṃ āyatanabhāvena avatvā dhammasabhāvānativattanato, manoviññāṇassa ca visayabhāvūpagamanato dhammāyatanantogadhe katvā ''pañcāyatanānī''ti **pāḷiyaṃ** vuttaṃ. Etadatthañhi dhammāyatananti sāmaññato nāmakaraṇaṃ piṭṭhivaṭṭakāni vā tāni katvā ''pañcāyatanānī''ti vuttaṃ. Yena ca pana adhippāyena asaññīnaṃ rūpāyatanaṃ vuttaṃ, tena saññīnaṃ, asaññīnampi gandhāyatanādīnaṃ visuṃ gahaṇaṃ kātabbanti imassa nayassa dassanatthaṃ ''asaññasattānaṃ devānaṃ dve āyatanāni pātubhavantī''ti (vibha. 1017) vuttaṃ.

Asatipi hi tattha attano indriyesu rūpassa vaṇṇāyatanasabhāvātikkamo natthevāti taṃ rūpāyatanantveva vuccati. Iminā ca nayadassanena gandhādīni tīṇi pakkhipitvā saññīnaṃ aṭṭha āyatanāni, asaññīnaṃ pañcāti ayamattho dassito hoti. Evañcetaṃ sampaṭicchitabbaṃ, aññathā rūpaloke phusituṃ asakkuṇeyyatāya pathavīādīnaṃ brahmūnaṃ vacīghoso eva ca na siyā. Na hi paṭighaṭṭananighaṃsanamantarena saddappavatti atthi, na ca phusanasabhāvānaṃ katthaci aphusanasabhāvatā sakkā viññātuṃ, phoṭṭhabbāyatanassa ca bhūtattayassa abhāve rūpabhave rūpāyatanādīnampi sambhavo eva na siyā, tasmā phusituṃ sakkuṇeyyatāyapi pathavīādīnaṃ tattha kāyindriyābhāvena tesaṃ phoṭṭhabbabhāvo na vutto. Evañca katvā rūpadhātuyaṃ tesaṃ sappaṭighatāvacanañca samatthitaṃ hoti. Vuttañhi ''asaññasattānaṃ anidassanasappaṭighaṃ ekaṃ mahābhūtaṃ paṭicca…pe… dve mahābhūtā''tiādi.

Paṭigho ca nāma bhūtattayassa kāyapasādaṃ pati tannissayabhūtaghaṭṭanaṃ dvārena abhimukhabhāvo, idha pana taṃsabhāvatā, so ca phusituṃ asakkuṇeyyabhāvo ghaṭṭanāya abhāvato natthi. Yadi tattha asatipi visayimhi rūpāyatanampi gahetvā ''dve āyatanānī''ti vuttaṃ, atha kasmā gandhāyatanādīni gahetvā ''pañcāyatanānī''ti na vuttanti? Nayadassanavasena desanā pavattāti vuttovāyamattho. Atha vā tattha rūpāyatanasseva vacanaṃ kadāci aññabhūmikānaṃ pasādassa visayabhāvaṃ sandhāya, na pana itaresaṃ abhāvato, nāpi pariyāyena gandhāyatanādīnaṃ āyatanabhāvābhāvato.

Asaññīnañhi rūpāyatanaṃ samānatalavāsīnaṃ vehapphalānaṃ, uparibhūmikānañca suddhāvāsānaṃ pasādassa visayabhāvaṃ gacchati, na pana gandharasāti tesaṃyeva tattha avacanaṃ yuttaṃ. **Kathāvatthumhi** ca nippariyāyena gandhāyatanādīnaṃ atthibhāvaṃ parijānantaṃ sandhāya paṭisedho kato. Yadipi cetaṃ vacanaṃ tattha gandhāyatanādīnaṃ abhāvavibhāvanaṃ na hoti, atthibhāvadīpanampi pana aññavacanaṃ natthevāti? Nayidamevaṃ aṭṭhakathāsu tattha tesaṃ atthibhāvassa niddhāretvā vuttattā. Yañhi aṭṭhakathāvacanaṃ pāḷiyā na virujjhati, taṃ pāḷi viya pamāṇabhūtaṃ avigarahitāya ācariyaparamparāya yāvajjatanā āgatattā. Tattha siyā ''yaṃ pāḷiyā na virujjhati aṭṭhakathāvacanaṃ, taṃ pamāṇaṃ, idaṃ pana virujjhatī''ti? Nayidamevaṃ, yathā na virujjhati, tathā paṭipāditattā. Cakkhādīnaṃ āyatanānaṃ, tannissayānañca viññāṇānaṃ sattasuññatāsandassanatthaṃ bhagavato dhātudesanāti āyatanabhāvena vuttānaṃyeva dhātubhāvadīpanato dhātubhāvassāpi tesaṃ avacanaṃ yujjati eva, tasmā yathā pāḷiyā avirodho hoti, tathā cakkhudasakādivasena idha rūpagaṇanā katāti na ettha dhammatāvilomanāsaṅkāya okāsoti veditabbanti.

756. **Jaccandhabadhirā**ti chandānurakkhaṇatthaṃ dīghakaraṇaṃ. Na hi jaccandhabadhiraaghānarahite

napuṃsake **vatthukāyajivhā**dasakavasena idha **tiṃsā**ti yujjati, idañca ''opapātikassa jaccandhabadhiraghānarahite napuṃsake jivhākāyavatthudasakānaṃ vasena tiṃsa rūpāni uppajjantī''ti aṭṭhakathāvādaṃ gahetvā vuttaṃ. **Ānandācariyo** pana taṃ ''pāḷiyā na sametī''ti vatvā paṭikkhipati. Tathā cāha ''netaṃ pāḷiyā sametī''ti. Na hi pāḷiyaṃ kāmāvacarānaṃ saṃsedajopapātikānaṃ aghānakānaṃ uppatti vuttā.

Dhammahadayavibhaṅge hi –

> ''Kāmadhātuyā upapattikkhaṇe kassaci ekādasāyatanāni pātubhavanti, kassaci dasāyatanāni, kassaci aparāni dasāyatanāni, kassaci navāyatanāni, kassaci sattāyatanāni pātubhavantī''ti (vibha. 1009) –

Vuttaṃ, na vuttaṃ ''aṭṭhāyatanāni pātubhavantī''ti. Yadi hi aghānakassāpi upapatti siyā, tikkhattuṃ ''dasāyatanāni pātubhavantī''ti vattabbaṃ siyā, tikkhattuñca ''navāyatanāni pātubhavantī''ti, na cetaṃ vuttaṃ. **Yamake** ca ghānajivhānaṃ sahappavatti vuttāti taṃ upaparikkhitvā gahetabbanti. Ayañhettha ācariyassa adhippāyo – **dhammahadayavibhaṅgapāḷiya**ñhi ''ekādasā''ti paripuṇṇāyatanassa saddāyatanavajjāni ekādasāyatanāni vuttāni, ''kassaci dasāyatanānī''ti andhassa cakkhāyatanavajjāni, ''aparāni dasāyatanānī''ti badhirassa sotāyatanavajjāni, ''navāyatanānī''ti andhabadhirassa cakkhusotavajjāni, ''sattāyatanānī''ti gabbhaseyyakassa rūpagandharasakāyaphoṭṭhabbamanadhammāyatanavasena vuttaṃ. Yadi cakkhusotaghānavikalopi uppajjeyya, tassa aṭṭhevāyatanāni vattabbāni siyuṃ, na ca vuttaṃ ''aṭṭhāyatanāni pātubhavantī''ti, tasmā nattheva cakkhusotaghānavikalo. Sati aghānakaupapattiyaṃ punapi ''kassaci aparāni dasāyatanāni pātubhavantī''ti vattabbaṃ siyā. Tathā ca sati yathā andhabadhirassa vasena ''kassaci navāyatanāni pātubhavantī''ti ekavāraṃ vuttaṃ, evaṃ andhāghānakassa, badhirāghānakassa ca vasena ''kassaci aparāni navāyatanāni, kassaci aparāni navāyatanānī''ti vattabbaṃ siyā. Kāmabhave ajivhassa sattassābhāvato, ghānajivhāyatanānaṃ sahappavattivacanato ca tattheva kāmadhātuyaṃ aghānakassāsambhavoti.

Jotipālattherādayo pana ''saṃsedajassa jaccandhabadhiraaghānakanapuṃsakassa jivhākāyavatthudasakānaṃ vasena tiṃsarūpāni uppajjantīti vuttaṃ, na opapātikassa. **Dhammahadayavibhaṅgapāḷiyañca** 'upapattikkhaṇe'ti vuttattā opapātikasseva vasena nayo nīto. **Yamakaṭṭhakathāyañca** vuttaṃ 'kāmadhātuyaṃ aghānako opapātiko natthi. Yadi bhaveyya, kassaci aṭṭhāyatanāni pātubhavantīti vadeyyā'ti, yampi **dhammahadayavibhaṅge** 'kāmadhātuyā upapattikkhaṇe kassaci ekādasāyatanāni pātubhavantī'tiādīnaṃ niddese 'opapātikānaṃ petāna'ntiādinā opapātika-ggahaṇameva kataṃ, na pana saṃsedaja-ggahaṇaṃ, taṃ paripuṇṇāyatanānaṃyeva saṃsedajānaṃ opapātikesu saṅgahavasena vuttanti veditabbaṃ. Tathā hi vuttaṃ **aṭṭhakathāyaṃ** 'saṃsedajayonikā paripuṇṇāyatanabhāvena opapātikasaṅgahaṃ katvā vuttā'ti, padhānāya vā yoniyā sabbaṃ paripuṇṇāyatanaṃ yoniṃ saṅgahetvā dassetuṃ 'opapātikāna'nti vuttanti ca, tasmā na koci pāḷivirodho''ti vadanti.

Apare panāhu – ''kāmadhātuyaṃ aghānako opapātiko natthi. Yadi bhaveyya, kassaci aṭṭhāyatanāni pātubhavantīti vadeyyāti idaṃ manussesu saṃsedajopapātikānaṃ vasena vuttaṃ, te paripuṇṇāyatanāva. Kesañci pana aghānakakīṭānaṃ atthibhāvato apāyesu saṃsedajopapātike sandhāyetaṃ vutta''nti vadanti. Taṃ **ānandācariyādīnaṃ** matena paṭikkhepārahamevāti.

757-8. **Ukkaṃsassāvakaṃsassa antare**ti ''sattatī''ti vuttaukkaṃsaparicchedassa, ''tiṃsā''ti vuttaavakaṃsaparicchedassa ca majjhe. **Anurūpato…pe… vibhāvinā**ti jātiandhassa saṭṭhi rūpāni cakkhudasakābhāvato, tathā badhirassa sotadasakābhāvato, andhabadhirassa pana paṇṇāsa cakkhusotadasakābhāvatotiādinā nayena aññamaññāpekkhāya paripuṇṇā **paripuṇṇānaṃ rūpānaṃ pāṇīnaṃ vasena rūpānaṃ samuppatti** viññātabbāti attho. Yaṃ panettha vattabbaṃ, taṃ vuttamevāti.

759-60. Evaṃ tīsu bhavesu paṭisandhiyaṃ rūpappavattiṃ dassetvā idāni pavattiyaṃ dassetuṃ **''sattavīsati rūpānī''**tiādi vuttaṃ. Kāmāvacarasattassa hi paripuṇṇāyatanassa asati andhabadhirādipasādavighāte yāva maraṇacittassa heṭṭhā sattarasamacittaṃ, tāva sattavīsati rūpāni pavattanti. Aparipuṇṇāyatanassa pana jaccandhādikassa heṭṭhā vuttanayena rūpānaṃ hāyanavaḍḍhanāni veditabbāni. Nanu aṭṭhavīsatiyeva rūpāni kāmabhave pavattantīti āha **''appavattanato''**tiādi.

Ghānaṃ…pe… na vijjareti kāmavirāgabhāvanāvasena gandhādiggāhakesu pasādesu virattā hontīti ghānādittayaṃ natthi. Cakkhusotesu pana anuttaradassanādiatthaṃ virattā na hontīti tāni tesaṃ uppajjanti. **Bhāvadvayaṃ** kāmarāgūpanissayattā na uppajjati. Keci pana ''lahutādittayampi rūpabhave natthi dandhattakarādidhātukkhobhābhāvato. Sati hi tādise dhātukkhobhe tappaṭipakkhehi lahutādīhi bhavitabba''nti vadanti, taṃ akāraṇaṃ. Na hi vūpasametabbapaccanīkāpekkho tabbirodhidhammuppādo. Tathā sati sahetukakiriyacittuppādesu kāyalahutādīnaṃ abhāvo eva siyā, tasmā pañceva rūpāni saññībrahmānaṃ na uppajjanti, avasesāni tevīsati rūpāni uppajjanti. Asaññībrahmānaṃ pana pañca pasādarūpāni, bhāvadvayaṃ, hadayavatthu, viññattidvayaṃ, lahutādittayanti

terasa rūpāni vajjetvā avasesāni pannarasa uppajjanti.

761. **Catusantatī**ti catunnaṃ paccayānaṃ vasena catusantatirūpāni. **Rūpe honti tisantatī**ti brahmānaṃ anāhārabhāvena āhārajarūpānaṃ abhāvato tisso santatiyo. **Dvisantatī**ti cittajāhārajānaṃ abhāvato dve santatiyo. **Bahiddhā ekasantatī**ti kammajādīnaṃ tissannampi abhāvato utujasantatiyeva.

762-4. Evaṃ paṭisandhipavattīsu rūpānaṃ gaṇanaparicchedaṃ vatvā idāni tattha nesaṃ uppattikkamaṃ dassetuṃ **''rūpaṃ nibbattamāna''**ntiādi vuttaṃ. **Sabbesa**nti kāmarūpabhavikānaṃ sabbasattānaṃ. **Paṭisandhikkhaṇe panā**ti ettha dasakattayaṃ hotīti pāṭhaseso. Tenāha **''yathevā''**tiādi. Paṭisandhikkhaṇe dasakattayaṃ heṭṭhā vuttampi **''tañca kho sandhicittassā''**tiādikaṃ visesaṃ dassetuṃ puna vuttaṃ. Cittassa tīsu khaṇesu kammajarūpānaṃ samuppattito āha **''tathevā''**tiādi. **Tiṃsa tiṃsevā**ti tiṃsa tiṃseva kammajarūpāni.

Ānandācariyo pana ''cittassa ṭhitikkhaṇameva natthi, bhaṅgakkhaṇe ca rūpuppādo natthīti catusamuṭṭhānikānipi rūpāni cittassa uppādakkhaṇeyeva hontī''ti āha. Vuttañhi tena – yo cettha cittassa ṭhitikkhaṇo vutto, so ca atthi natthīti vicāretabbo. **Cittayamake** hi ''uppannaṃ uppajjamāna''nti (yama. 2.cittayamaka.81) etassa vibhaṅge ''bhaṅgakkhaṇe uppannaṃ no ca uppajjamāna''nti (yama. 2.cittayamaka.81) ettakameva vuttaṃ, na vuttaṃ ''ṭhitikkhaṇe bhaṅgakkhaṇe cā''ti. Tathā''na uppajjamānaṃ na uppanna''nti ettha ''bhaṅgakkhaṇe na uppajjamānaṃ no ca na uppanna''nti ettakameva vuttaṃ, na vuttaṃ ''ṭhitikkhaṇe bhaṅgakkhaṇe cā''ti. Evaṃ ''na niruddhaṃ na nirujjhamāna''nti etesaṃ paripuṇṇavissajjane ''uppādakkhaṇe anāgatañcā''ti vatvā ''ṭhitikkhaṇe''ti avacanaṃ, atikkantakālavāre ca ''bhaṅgakkhaṇe cittaṃ uppādakkhaṇaṃ vītikkanta''nti (yama. 2.cittayamaka.83) vatvā ''ṭhitikkhaṇe''ti avacanaṃ ṭhitikkhaṇābhāvaṃ cittassa dīpeti. **Sutte**pi hi ''ṭhitassa aññathattaṃ paññāyatī''ti (a. ni. 3.47) tasseva ekassa aññathattābhāvato yassā aññathattaṃ paññāyati, sā santatiṭṭhitīti na na sakkā vattuṃ. Vijjamānaṃ taṃkhaṇadvayasamaṅgī ṭhitanti. Yo cettha cittassa nirodhakkhaṇe rūpuppādo vutto, so ca vicāretabbo. Kasmā? ''Yassa vā pana samudayasaccaṃ nirujjhati, tassa dukkhasaccaṃ uppajjatīti? No''ti (yama. 1.saccayamaka.136) vuttanti, na ca cittasamuṭṭhānarūpameva sandhāya paṭikkhepo katoti sakkā viññātuṃ cittasamuṭṭhānarūpādhikārassa abhāvāti.

Ācariyassa hi ayamadhippāyo – uppannauppajjamānavārādīsu ''ṭhitikkhaṇe''ti avacanaṃ ''cittassa ṭhitikkhaṇaṃ nāma natthī''ti imamatthaṃ dīpeti. Na hi yathādhammasāsane abhidhamme labbhamānassa avacane kāraṇaṃ dissati. Na kevalaṃ abhidhamme avacanameva cittassa ṭhitikkhaṇabhāvajotakaṃ, apica kho ''ṭhitassa aññathattaṃ paññāyatī''ti evamāgatā suttantapāḷipi. Aññathattaṃ nāma pubbāparaviseso. Apica yathā bhūto dhammo uppajjati, kiṃ tathā bhūtova bhijjati, udāhu aññathā bhūto. Yadi tathā bhūtova bhijjati, na jaratāya sambhavo. Aññathā bhūto, añño eva soti sabbathāpi ṭhitikkhaṇassa abhāvoyeva. Yadi ca cittassa bhaṅgakkhaṇe rūpaṃ uppajjeyya, taṃ dukkhasaccanti katvā ''no''ti vattuṃ na sakkā, vuttañca, tasmā viññāyati ''cittassa nirodhakkhaṇe rūpuppādo natthī''ti.

Ācariyajotipāladhammapālattherānaṃ panetaṃ nakkhamati. Tehi ''ekadhammādhārabhāvepi uppādanirodhānaṃ añño uppādakkhaṇo, añño nirodhakkhaṇo. Uppādāvatthañhi upādāya uppādakkhaṇo, nirodhāvatthaṃ upādāya nirodhakkhaṇo. Uppādāvatthāya ca bhinnā nirodhāvatthāti ekasmiṃyeva ca sabhāvadhamme yathā icchitabbā, aññathā aññoyeva dhammo uppajjati, añño nirujjhatīti āpajjeyya, evaṃ nirodhāvatthāya viya nirodhābhimukhāvatthāyapi bhavitabbaṃ, sā ṭhiti jaratā cā''ti sampaṭicchitabbametaṃ.

Yadi evaṃ, kasmā pāḷiyaṃ ṭhitikkhaṇo na vuttoti? Vineyyajjhāsayānurodhena nayadassanavasena pāḷigatīti veditabbāti. Abhidhammadesanāpi hi kadāci vineyyajjhāsayānurodhena pavattati, yathā rūpassa uppādo ''upacayo santatī''ti bhinditvā desito. Hetusampayuttadukādidesanā cettha nidassitabbā. ''Yassa vā panā''tiādipucchāya vissajjane ca arūpalokaṃ cittasamuṭṭhānarūpaṃ vā sandhāya ''no''ti sakkā vattuṃ. Ayañhi yamakadesanāya pakati, yadidaṃ yathāsambhavayojanāti. Atha vā paccāsattiñāyena yaṃ samudayasaccaṃ nirujjhati, tena yaṃ dukkhasaccaṃ uppādetabbaṃ cittacetasikatappaṭibaddharūpasaṅkhātaṃ, tassa tadā uppatti natthīti ''no''ti vissajjanaṃ, na sabbassa vacanato, tasmā na sakkā cittassa ṭhitikkhaṇe, bhaṅgakkhaṇe ca rūpuppādanaṃ paṭikkhipituntі vadanti.

Utujarūpāni pana paṭisandhicittassa ṭhitikkhaṇato paṭṭhāya aṭṭhakanavakavasena uppajjanti. Paṭisandhikkhaṇe hi uppannānaṃ kammajarūpānaṃ abbhantare sahuppādaekanirodhatejodhātu ṭhānaṃ patvā tassa ṭhitikkhaṇe aṭṭha rūpāni samuṭṭhāpeti, tattha uppannā tejodhātu paṭisandhicittassa bhaṅgakkhaṇe, tattha uppannā paṭhamabhavaṅgassa uppādakkhaṇeti evamādinā aṭṭhakaṃ, kadāci saddapātubhāvakāle tena saha saddanavakañca uppajjati. Cittajarūpāni ca paṭisandhito anantaraṃ paṭhamabhavaṅgato paṭṭhāya rūpajanakacittānaṃ uppādakkhaṇe aṭṭhakavasena, saddapātubhāvādikāle saddanavakādivasena ca pavattanti. Āhārajāni pana ekassa, dvinnaṃ vā sattāhānaṃ atikkamena nibbattanti. Nanu ca ajjhohaṭāhārapaccayena āhāro rūpaṃ samuṭṭhāpeti, gabbhe sayantassa ca kuto ajjhoharaṇāhāroti? Samātito. Mātarā hi bhuttaṃ kucchigatassa sarīre abbhañjanaṃ viya āhārakiccaṃ karoti. Tenāhu porāṇā –

''Yañcassa bhuñjatī mātā,

Annaṃ pānañca bhojanaṃ;
Tena so tattha yāpeti,
Mātukucchigato naro''ti. (saṃ. ni. 1.235);

Tasmā mātarā ajjhohaṭāhārena anuggahite sarīre abbhantarikā ojā laddhappaccayā rūpaṃ samuṭṭhāpeti, cakkhusotaghānajivhādasakā pana pañcapasādāvatthaṃ atikkamma pacchā sattame sattāhe uppajjanti, ''ekādasame sattāhe''ti (yama. mūlaṭī. āyatanayamaka 22-254) **ānandācariyo** avoca. Ayamettha gabbhaseyyakānaṃ rūpappavattinayo.

Opapātikānampi paṭisandhicittassa uppādakkhaṇe kammasamuṭṭhānāni sattati rūpāni uppajjanti, tathevassa ṭhitikkhaṇe, bhaṅgakkhaṇe ca sattati sattatītiādinā vuttanayena ukkaṃsāvakaṃsato kāmabhavikasattānaṃ, rūpībrahmānañca yathāvuttanayeneva yathānurūpaṃ kammasamuṭṭhānānaṃ, utusamuṭṭhānānañca pavatti veditabbā. Āhārajarūpaṃ pana kāmāvacarānaṃ sabbapaṭhamaṃ attano mukhagatakheḷaṃ ajjhoharaṇakāle uppajjati. Saññībrahmānaṃ taṃ sabbena sabbaṃ natthi. Asaññīnañca cittajāhārajāni natthevāti ayaṃ viseso. Evaṃ uppajjamānesu ca panetesu rūpesu yaṃ cittassa uppādakkhaṇe uppannaṃ, taṃ attanā sahuppannacittaṃ ādiṃ katvā sattarasamacittassa nirodhakkhaṇe nirujjhati, ṭhitikkhaṇe uppannaṃ aṭṭhārasamassa uppādakkhaṇe nirujjhati, bhaṅgakkhaṇe uppannaṃ imassa ṭhitikkhaṇe nirujjhatīti evaṃ uppajjantaṃ, nirujjhantañca yāva maraṇacittassa heṭṭhā sattarasamacittaṃ, tāva yathārahaṃ catusantatiādivasena pavattatīti. Āsannamaraṇassa pana cutito sattarasamacittassa ṭhitikkhaṇamādiṃ katvā kammajarūpaṃ na samuṭṭhāti. Yadi samuṭṭhāti, maraṇaṃ na siyā anupacchinnattā kammajarūpānaṃ. Kammajarūpasamucchede hi ''mato''ti vuccati. Vuttañhi –

''Āyu usmā ca viññāṇaṃ, yadā kāyaṃ jahantimaṃ;
Apaviddho tadā seti, niratthaṃva kaliṅgara''nti. (saṃ. ni. 3.95);

Sattarasamena saha uppannañca taṃ cuticittena saha nirujjhati, aparañca na uppajjati. Āyukkhayā, kammakkhayā, ubhayakkhayā, upakkamena vā kassacīti evaṃ kammajarūpasseva hi maraṇaṃ hoti satipi āhāraje, aṭṭhakathāmatena cittaje ca. Tampi apagatajīvassa na uppajjati. Utujarūpaṃ pana pavattati eva. Tathā saṃsedajānaṃ, opapātikānaṃ pana sarīranikkhepābhāvato tampi na pavattati.

765-6. Uppādavayavantatāya nicco dhuvo na hotīti **anicco,** niccakhaṇikatāya vā na icco sassatādivasena anupagantabboti **anicco**. Ayañhi vināso janakapaccayato aññahetunirapekkhatāya niccakhaṇikova hoti. Dhuvasāravirahitattā **addhuvo**. Avasavattanaṭṭhena **anattā**. Udayavayapaṭipīḷanena, dukkhavatthutāya ca dukkhānaṃ khandho samūhoti **dukkhakkhandho**. Evaṃvidho pana sukhehi asammissoyevāti āha **''kevalo''**ti. Kassacipi vā rūpassa sukhasabhāvassa abhāvato sakalopi dukkhakkhandhoti vuttaṃ ''dukkhakkhandho ca kevalo''ti. Paccayayāpaniyatāya ca rogamūlatāya ca **rogato**. So hi yathārahaṃ paccayehi yāpetabbatāya yāpyarogo viyāti rogato daṭṭhabbo. Yāpyabyādhi hi rogo, itaro ābādho, mūlabyādhi viya cesa anubaddhabyādhīnaṃ kilesarogādīnaṃ mūlabhāvato rogato daṭṭhabbo. Dukkhatāsūlayogitāya, kilesāsucipaggharaṇatāya, uppādajarābhaṅgehi uddhumātaparipakkapabhinnatāya ca **gaṇḍato**. So hi dukkhadukkhatā saṅkhāradukkhatā vipariṇāmadukkhatāti tividhadukkhatāsaṅkhātena rujjanena yuttatāya, yathārahamārammaṇavasena ca samannāgamavasena ca rāgādikilesāsucivissandanato, ahutvā sambhavanato, uppattiyā uddhumātattā jarābhaṅgehi ca yathākkamaṃ paripakkapabhinnabhāvato gaṇḍasadisoti gaṇḍato daṭṭhabbo. Avasavattanatāya, avidheyyatāya ca **parato**. Yathā hi paro patanto parassa vasaṃ na gacchati, evametaṃ subhasukhādibhāvena vase vattetuṃ asakkuṇeyyatāya avasavattanato ''mā jīratha, mā marathā''tiādinā vidhātuṃ asakkuṇeyyatāya avidheyyabhāvato parato daṭṭhabbaṃ. Byādhijarāmaraṇehi palujjanato, ābyāsanato ca **palokato**. Idaṃ byādhiādīhi pakārehi bhijjanato, vinassanato, etehi eva vā ābyāsanato byasanatthassa loka-saddassa pavisiṭṭhassa ābyāsanatthatāya palokato daṭṭhabbaṃ. **Chanda**nti rajjanavasena pavattaṃ chandaṃ.

767. **Dhammasenāpatinā**ti dhammasenāya pati nāyakoti **dhammasenāpati,** sāriputtatthero, tena. Hitasaṅkhāto attho etassāti **hitatthi,** tena. **Sakkaccā**ti uggahaṇadhāraṇādīsu atandito hutvā.

Iti abhidhammatthavikāsiniyā nāma

Abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanāya

Rūpavibhāgavaṇṇanā niṭṭhitā.

11. Ekādasamo paricchedo

Nibbānaniddesavaṇṇanā

768-9. Ādito rūpānantaramuddiṭṭhaṃ yaṃ nibbānanti sambandho. Tassa vibhāvanaṃ yathābalaṃ pavakkhāmīti sambandho.

Bhavābhavanti bhavato bhavaṃ, khuddakaṃ, mahantaṃ vā bhavaṃ. **Vinanato**ti saṃsibbanato. Taṇhā hi saṃsāranāyikabhāvena bhavato bhavaṃ, sugatiduggativasena khuddakamahantaṃ bhavaṃ vā aparāparabhāvāya saṃsibbati, tunnakaraṇaṃ viya karoti. **Nikkhantattā**ti visaṃyogavasena nissaṭattā. Maraṇapaṭipakkhatāya, amatasadisatāya vā **amataṃ**. Sabbadukkhanissaṭattā **paramaṃ sukhaṃ**. Sabbepi saṅkhārā samanti upasamanti anuppattidhammataṃ āpajjanti etenāti **sabbasaṅkhārasamatho**. Khandhūpadhiādayo sabbepi upadhī upaddavā paṭinissajjīyanti etenāti **sabbūpadhipaṭinissaggo**. Yasmā taṃ āgamma kāmataṇhādibhedā taṇhā sabbaso khayaṃ gacchati, virajjati, nirujjhati ca, tasmā **taṇhākkhayo virāgo nirodho**ti ca vuccati. Apica rujjhanti ettha sattā kilesanigaḷabandhāti rodho, saṃsārassetaṃ adhivacanaṃ, tato nikkhantoti **nirodho**.

770. **Adhigamā**ti tadanurūpāya paṭipattiyā ariyamaggena paṭivijjhanena.

Rāgakkhayādibhāvena sabbadukkhasantiyā paccayatāya, kilesasantāpābhāvena ca **santilakkhaṇaṃ. Accutirasa**nti sabhāvāpariccajanato acavanasampattikaṃ. **Assāsakaraṇarasa**nti assāsakaraṇakiccaṃ. Tañhi pānabhojanādisuññe sabhayakantāre paribbhamanena parissantassa addhikapurisassa assāsajanakabhāvena upaṭṭhitaṃ vanantodakaṃ viya sabbaññubuddhānampi vacanapathātikkantamahādukkhabherave saṃsārakantāre paribbhamanena parissantassa yathānurūpaṃ paṭipattimaggaṃ paṭipannassa yogāvacarassa anādimati saṃsāre supinantenapi adiṭṭhapubbatāya dassanasamakālameva paramassāsaṃ janeti. Khandhanimittavicittatāya aviggahaṃ hutvā gayhatīti **animittapaccupaṭṭhānaṃ**. Sabbasaṅkhatanissaraṇupāyabhāvato nissaraṇaṃ paccupaṭṭhāpetīti **nissaraṇapaccupaṭṭhānaṃ**.

Evaṃ nibbānassa lakkhaṇādikaṃ dassetvā idāni vitaṇḍavādipakkhaṃ dassetvā pariharanto āha **''etthāhā''**tiādi, na paramatthato atthi aññatra paññattimattatoti adhippāyo. Kuto panāyamabhinivesoti āha **''titthiyānaṃ…pe… nīyato''**ti. **Yathānurūpāya paṭipattiyā**ti sīlasamādhipaññāsaṅkhātaṃ sammāpaṭipattiyā. Yathā hi cetoñāṇalābhino eva ariyā paresaṃ lokuttaracittaṃ jānanti, tatthāpi ca arahā eva sabbesaṃ cittaṃ jānāti, evaṃ nibbānampi sīlādisammāpaṭipattibhūtena upāyeneva upalabbhatīti ''natthī''ti na vattabbaṃ ariyehi upalabbhanīyato. Yathā hi jaccandhatemirikādīnaṃ adassanena ''sūriyādayo natthī''ti na vattabbā cakkhumantānaṃ gocarabhāvena atthevāti siddhattā, evametampi bālaputhujjanassa adassanamattena ''natthī''ti na vattabbaṃ. Ariyānaṃ pana paññācakkhuno padeseneva upaṭṭhānato ekantena sampaṭicchitabbaṃ ''atthi nibbāna''nti. Ayamettha adhippāyo. Atha rāgādīnaṃ khayamattameva nibbānanti ceti sambandho. Āyasmatā…pe… therena dassitoti sambandho. Rāgakkhayādidīpakaṃ suttaṃ neyyatthanti adhippāyena **''taṃ na''**iti paṭikkhepaṃ katvā ekaṃsena cetaṃ sampaṭicchitabbaṃ, itarathā yathārutavasena pāḷiyā atthe gayhamāne bahudosā āpajjantīti te dassetuṃ **''arahattassāpī''**tiādi vuttaṃ. Arahattaṃ puṭṭhena tenevāyasmatā sāriputtattherenāti adhippāyo. **Tava matenā**ti sāsanayuttiṃ avicāretvā pāḷidassanamatteneva vippalapato tavajjhāsayena. Na ca panetaṃ yuttaṃ, tathāpīti adhippāyo. Lokuttaraphalacittassa rāgādīnaṃ khayamattatāpajjanaṃ na yuttaṃ tassa aggaphalassa catukkhandhabhāvena pāḷiyaṃ āgatattā. **Tasmā**ti yuttiṃ avicāretvā pāḷidassanamatteneva voharantassa aniṭṭhappasaṅgato. **Byañjanacchāyāyā**ti vimaddāsahabhūtāya saddatthamattacchāyāya. **Ubhinna**nti nibbānavasena, arahattavasena ca āgatānaṃ ubhinnaṃ **suttānaṃ**. **Attho**ti adhippāyattho.

Ko pana so atthoti āha **''yassa panā''**tiādi. **Rāgādīnaṃ khayo**ti rāgādīnaṃ anuppādanirodho. So dhammo akkhayopi samāno rāgādīnaṃ khayassa upanissayattā khayopacārena ''rāgādīnaṃ khayo nibbāna''nti vutto ''tipusaṃ jaro, guḷo semho''tiādīsu phalūpacārena vuttaṃ viyāti sambandho. Kilesānaṃ anuppattinirodhakkhayassa maggassa ārammaṇabhūtaṃ nibbānaṃ atthato ''khayassa upanissayo''ti vattabbataṃ labbhatīti āha **''khayassa upanissayattā''**ti. **Khayopacārenā**ti attano kāriyabhūtassa khayassa attani upacārena tassa nāmavasenāti vuttaṃ hoti. Jarakāraṇaṃ tipusaṃ jaroti vutto, semhakāraṇaṃ guḷo semhoti vutto. **Khayante**ti rāgādīnaṃ parikkhayāvasāne. **Khayo**ti vā maggo vuccati ''khaye ñāṇa''ntiādīsu (dha. sa. dukamātikā 142) viya, tassa ante nirodhāvasāne uppannattā **khayo**ti vuttaṃ phalūpacārena, samīpūpacārena vā.

Sabbe bālaputhujjanāpīti soṇasigālādayo sabbepi bālaputhujjanā samadhigata…pe… bhaveyyuṃ khaṇavasena rāgādīnaṃ khayassa tesampi atthitāya. Tathā ca sati paṭipattiyā niratthakabhāvo āpajjeyyāti adhippāyo. **Rāgādikkhayānaṃ bahubhāvato**ti rāgādīnaṃ viya tesaṃ khayānampi tabbikārabhāvena bahubhāvato. Evañhi sati rāgassa khayo rāgakkhayo, na dosādīnaṃ, tathā dosakkhayopīti añño rāgakkhayo, añño dosakkhayo, añño mohakkhayoti tiṇṇaṃ akusalamūlānaṃ khayabhūtāni tīṇi nibbānāni, catunnaṃ upādānānaṃ khayabhūtāni cattārītiādinā bahūni nibbānāni nāma honti. Idāni ādi-saddasaṅgahite dose dassetuṃ **''saṅkhatalakkhaṇa''**ntiādi

vuttaṃ. ‘‘Tīṇimāni, bhikkhave, saṅkhatassa saṅkhatalakkhaṇāni, uppādo paññāyati, vayo paññāyati, ṭhitassa aññathattaṃ paññāyatī’’ti (a. ni. 3.47) vacanato vayasaṅkhāto khayo saṅkhatalakkhaṇaṃ hotīti vuttaṃ **‘‘saṅkhatalakkhaṇañca nibbānaṃ bhaveyyā’’**ti. ‘‘Jarāmaraṇaṃ, bhikkhave, aniccaṃ saṅkhataṃ paṭiccasamuppanna’’nti (saṃ. ni. 2.20) vacanato āha **‘‘saṅkhatapariyāpanna’’**nti. Yaṃ pana saṅkhatapariyāpannaṃ, taṃ itarasaṅkhatadhammo viya aniccaṃ hoti paccayādhīnavuttitoti āha **‘‘saṅkhatapariyāpannattā anicca’’**nti. ‘‘Aniccā vata saṅkhārā’’ti (dī. ni. 2.221) hi vuttaṃ. Ettāvatā ca kiṃ vuttaṃ hoti? Yadi bhavato manorathaparipūraṇatthaṃ khayaṃ nibbānanti vadāma, asaṅkhatassa saṅkhatalakkhaṇattā, saṅkhatapaṭipakkhassa saṅkhatapariyāpannattā sabbakālikabhāvena niccassa aniccatā, tato ca paramasukhassa dukkhatā ca āpajjeyyāti vuttaṃ hoti.

Ettāvatā bhaṅgakkhayassa nibbānadosaṃ dassetvā idāni anuppādakkhayassa tabbhāvaṃ nisedhetuṃ **‘‘yadi khayo nibbānaṃ bhaveyyā’’**tiādi vuttaṃ. Paṭhamamaggassa anantarapaccayabhūtaṃ ñāṇaṃ **gotrabhu** nāma. Sesamaggapurecaraṃ **vodānaṃ** nāma. Phalasamāpattipurecaraṃ **anulomaṃ** nāma. Taṃ pana saṅkhārārammaṇamevāti idha na gahitaṃ. **Bhadramukhā**ti parassa anunayavacanaṃ. **‘‘Khīyantī’’**ti vattamānaniddesena idāni khīyamānataṃ pucchati. Esa nayo sesesupi. **Upadhāretvā**ti upaparikkhitvā. ‘‘Gotrabhu… pe… mukhā’’ti pucchāya ‘‘rāgādīnaṃ khayameva vadāmī’’ti tayā dinnapaṭivacanassa avirujjhanavasena satipurekkhāraṃ kathehīti adhippāyo. **Gotrabhucittādīnaṃ** gotrabhuvodānamaggānaṃ. Gotrabhukkhaṇe kilesānaṃ anuppādanirodhassa abhāvato āha **‘‘rāgādayo khīyissantī’’**ti. **Phalamevā**ti kilesānaṃ khīṇakāle uppajjamānaṃ phalacittameva. **Ārammaṇaṃ apassanto**ti gotrabhuādīnaṃ vattabbārammaṇaṃ apassanto. Atha vā itaresaṃ ārammaṇabhāve sati gahetabbapaccayaṃ apassanto.

‘‘Apicā’’tiādi pariyāyantarenapi anuppādanirodhassa nibbānabhāvanisedhanaṃ. ‘‘Uppādīyatīti attho’’ti pana maggassa uppattiyā kilesakkhayopi uppādito nāma hotīti katvā vuttaṃ. Na hi itarathā khayassa uppādo nāma atthi. Atha vā ‘‘addhā so…pe… niruttaro bhavissatī’’ti ettakena ganthena khaṇanirodhassa ceva anuppādanirodhassa ca nibbānabhāve dosaṃ dassetvā idāni ‘‘khaye ñāṇa’’ntiādīsu (dha. sa. dukamātikā 142) viya maggassāpi khayapariyāyattā ‘‘rāgakkhayo’’tiādivacanamatteyeva samānabhāvena gahite maggassāpi nibbānabhāvappasaṅgaṃ, tathā ca sati aniṭṭhāpattiṃ sambhāvento āha **‘‘apicā’’**tiādi. Evañhi sati ‘‘uppādīyatī’’ti maggameva sandhāya tiṭṭhati. Yadi maggassa nibbānabhāvappasaṅgo idha sambhāvito, evaṃ sati gotrabhussa maggārammaṇatādidosā vattabbāti? Saccaṃ vattabbā, ettakenāpi pana parassa vacanapaṭibāhanaṃ sakkā kātunti parihārantaradassane byāpāro katoti. **Yathānurūpāya paṭipattiyā**ti chavisuddhiparamparāsaṅkhātāya yathānulomapaṭipattiyā.

771. **Assaddho**ti pabuddhasaddho, maggāgatāya acalasaddhāya samannāgato, maggāgatasaddhāya hi samannāgato ākāse buddhavesaṃ māpetvāpi ‘‘niccaṃ sukhaṃ attā’’ti vadantassa na saddahati seyyathāpi sūrambaṭṭhoti (a. ni. 1.255). **Akataññū**ti akataṃ nibbānaṃ jānātīti akataññū. **Sandhicchedo**ti bhavasandhānakarassa taṇhāpāpassa chindanena puna bhavapaṭisandhiyāpi chinnatāya paṭisandhiṃ khepetvā ṭhito. **Hatāvakāso**ti khīṇapaṭisandhikattāyeva āyatiṃ katthaci okāsaloke adissamānattā vihatāvakāso. **Vantāso**ti katthaci abhisaṅgābhāvato chaḍḍitataṇhoti attho. **Uttamaporiso**ti sadevaloke aggadakkhiṇeyyatāya visiṭṭho poriso.

Duppaṭividdhāti paṭivijjhituṃ, paṭilabhituñca dukkarā. Kāmādīnaṃ nissaraṇīyatāya nissaraṇīyā, yadidaṃ nekkhammaṃ, etaṃ kāmānaṃ nissaraṇanti sambandho. Tattha **kāmānaṃ nissaraṇa**nti kāmehi niggamanaṃ, atha vā nissaranti niggacchanti ettha etenāti vā **nissaraṇaṃ,** kāmānaṃ nissaraṇaṭṭhānaṃ, nissaraṇupāyanti attho. **Nekkhamma**nti paṭhamajjhānaṃ. Tañhi kāmehi nikkhantanti ‘‘nekkhamma’’nti idha gahitaṃ, aññattha pana pabbajjādayopi ‘‘nekkhamma’’nti pavuccanti. Vuttañhi –

> ‘‘Pabbajjā paṭhamaṃ jhānaṃ, nibbānañca vipassanā;
> Sabbepi kusalā dhammā, ‘nekkhamma’nti pavuccare’’ti. (itivu. aṭṭha. 109; dī. ni. ṭī. 2.360; a. ni. ṭī. 2.3.66; visuddhi. mahā. 1.56; netti. ṭī. 76 missakahārasampātavaṇṇanā);

Arūpaṃ ākāsānañcāyatanaṃ. **Bhūta**nti vijjamānaṃ, khandhapañcakanti attho. ‘‘Bhūtamidanti, sāriputta, samanupassāmī’’tiādīsu khandhapañcakaṃ ‘‘bhūta’’nti vuccati. Attano kāraṇaṃ paṭicca samaṃ, sammā ca uppannanti **paṭiccasamuppannaṃ. Paṭhama…pe… bhaveyyā**ti saṅkhatanissaraṇabhāvena vuttassa nibbānassa abhāvappattiyā ca tadekayoganiddiṭṭhānaṃ yathākkamaṃ kāmarūpanissaraṇānaṃ paṭhamajjhānākāsānañcāyatanānampi abhāvoyeva āpajjeyya. Idāni yathādhippetamatthaṃ āgamena dassetuṃ **‘‘na tu khayo’’**tiādi vuttaṃ.

‘‘Atthi…pe… suphusitanti cā’’ti natthi nissaraṇaṃ loke, kiṃ vivekena kāmāpīti evaṃ mārena paṭibāhite. ‘‘Atthi…pe… suphusita’’nti nibbānaṃ patiṭṭhapentena āḷavakattherena vuttaṃ. **Suphusita**nti suṭṭhu phusitaṃ, sacchikatanti vuttaṃ hoti. **Ajāta**ntiādīni cattāri padāni aññamaññavevacanāni. Atha vā vedanādayo viya hetupaccayasamavāyasaṅkhātāya kāraṇasāmaggiyā na jātaṃ na nibbattanti **ajātaṃ**. Kāraṇena vinā sayameva ca na

bhūtaṃ na pātubhūtaṃ na uppannanti **abhūtaṃ**. Evaṃ ajātattā abhūtattā yena kenaci kāraṇena na katanti **akataṃ**. Jātabhūtakatabhāvo ca nāma rūpādīnaṃ saṅkhatadhammānaṃ hoti, na asaṅkhatasabhāvassa nibbānassāti dassanatthaṃ **asaṅkhata**nti vuttaṃ. Paṭilomato vā samecca sambhūya paccayehi katanti saṅkhataṃ, na tathā saṅkhataṃ, saṅkhatalakkhaṇarahitanti ca **asaṅkhata**nti. Evaṃ anekehi kāraṇehi nibbattitabhāve paṭisiddhe pakativādīnaṃ pakati viya siyā nu kho, ekeneva kāraṇena etaṃ katanti āsaṅkāya na kenaci katanti dassanatthaṃ ''akata''nti vuttaṃ. Evaṃ apaccayampi samānaṃ sayameva nu kho idaṃ bhūtaṃ pātubhūtanti āsaṅkāya tannivattanatthaṃ ''abhūta''nti vuttaṃ. Ayañcetassa asaṅkhatākatābhūtabhāvo sabbena sabbaṃ ajātadhammattāti dassetuṃ ''ajāta''nti vuttaṃ.

Asaṅkhatantīti **iti**-saddo ādiattho. Tena –

> ''No cetaṃ, bhikkhave, abhavissa ajātaṃ abhūtaṃ akataṃ asaṅkhataṃ. Nayidha jātassa bhūtassa katassa saṅkhatassa nissaraṇaṃ paññāyetha. Yasmā ca kho, bhikkhave, atthi ajātaṃ abhūtaṃ akataṃ asaṅkhataṃ, tasmā jātassa bhūtassa katassa saṅkhatassa nissaraṇaṃ paññāyatī''ti (udā. 73) –

Evamādisuttapadaṃ saṅgaṇhāti. Tenāha **''anekesu suttantesū''**ti. Dhammena sadevakassa lokassa sāmī, dhammassa vā yathicchitaṃ desanato sāmī issaroti **dhammasāmī**. Tathāgata-saddassa attho heṭṭhā kathitova. Sammā sāmaṃ sabbadhamme abhisambuddho, sammā sayameva sammohaniddāvigamena paṭibuddho, buddhiyā vikasitavāti vā **sammāsambuddho**.

Parittattiketi ''parittā dhammā, mahaggatā dhammā, appamāṇā dhammā''ti (dha. sa. tikamātikā 12) evaṃ parittādidhammavasena āgate parittattike.

Navattabbārammaṇattāti navattabbārammaṇattappasaṅgato. Tenāha **''navattabbārammaṇapakkhaṃ bhajeyyu''**nti. **Rūpāvacarattikacatukkajjhānā**ti catukkanayena tikajjhānā, pañcakanayena catukkajjhānā. Kusalakiriyānaṃ abhiññābhāvappattiyā parittādikepi ārabbha pavattanato **''catutthassa jhānassa vipāko''**ti āha. **Tasmā**ti yathāvuttayuttito ceva pāḷito ca. Kiñca bhiyyo – saṅkhatadhammārammaṇaṃ vipassanāñāṇaṃ, apica anulomabhāvappattaṃ kilese tadaṅgavasena pajahati, samucchedavasena pajahituṃ na sakkoti, tathā sammutisaccārammaṇaṃ paṭhamajjhānādikusalañāṇaṃ vikkhambhanavaseneva kilese pajahati, na samucchedavasena. Iti saṅkhatadhammārammaṇassa, sammutisaccārammaṇassa ca ñāṇassa kilesānaṃ samucchedappahāne asamatthabhāvato tesaṃ samucchedappahānakarassa ariyamaggañāṇassa tadubhayaviparītabhāvena ārammaṇena bhavitabbaṃ, tañca nibbānameva. Tenāhu porāṇā –

> ''Ñāṇaṃ yaṃ saṅkhatālambaṃ, paññattālambameva vā;
> Pāpe hanti na taṃ vatthuṃ, tadaññaṃ sampaṭicchiya''nti.

Rūpasabhāvābhāvatoti etena yathā rūpadhammānaṃ ruppanasabhāvo, paṭighātavantatā kalāpato vuttiyā padesasambandho sabhāvo, evaṃ nibbānassa katthaci paṭighāto, sappadesatā ca natthīti dasseti. Na hi nibbānaṃ ''asukadisāya, asukapadese''ti vā niddisīyati. **Papañcābhāvato**ti taṇhāmānadiṭṭhipapañcehi saha avaṭṭhānavasena abhāvato, tesaṃ abhāvapaccayatāya ca. Taṇhādiṭṭhimānā hi saṃsāre satte papañcentīti papañcā nāma.

772-5. Evaṃ nibbānaṃ yuttito, suttato ca sādhetvā idāni tassa pariyāyasandassanatthaṃ **''accantamananta''**ntiādi vuttaṃ. Tattha saṃsārappavattiyā pariyosānabhūtattā **antaṃ**. Iminā anupādisesanibbānadhātu kathitāti vadanti, sopādisesanibbānadhātupi vaṭṭati, akatantipi paṭhanti. So heṭṭhā vuttatthova. Sauppādavayantābhāvena **anantaṃ**. Kilesapariḷāhābhāvena, kilesakkhobhābhāvena ca **santaṃ**. Palokitābhāvena **apalokitaṃ**. Atittikarabhāvena **paṇītaṃ**. Sabbadukkhahananato **saraṇaṃ**. Kilesacorehi anupaddutattā nibbhayatāya **khemaṃ**. Sabbupaddavanivāraṇato **tāṇaṃ**. Jātiādidukkhehi anubandhassa allīyituṃ yuttaṭṭhānatāya **leṇaṃ**. Yathāpaṭipannassa santidāyakattena paraṃ patiṭṭhābhāvato **parāyaṇaṃ**.

Sabbapīḷāvimuttatāya **sivaṃ**. Upanissayahīnānaṃ sabbaññumukhato sutvāpi ṭhapetvā guṇavasena sabhāvato paṭivijjhituṃ dukkaratāya **nipuṇaṃ**. Aviparītatāya **saccaṃ**. Sabbadukkhaparikkhayakarattā **dukkhakkhayaṃ**. Tejussadatāya santattaayoguḷe makkhikāhi viya catūhi āsavehi ārammaṇakaraṇavasena pavattituṃ asakkuṇeyyatāya **anāsavaṃ**. Mahākāruṇikassāpi dhammadesanāya appossukkabhāvāpādanena paṭivijjhituṃ dukkaratāya **sududdasaṃ**. Lokuttaradhammesupi asaṅkhataguṇena visiṭṭhatāya **paraṃ**. Saṃsāramahāsamuddassa tīrabhūtattā **pāraṃ**. Maṃsacakkhuno, dibbacakkhuno vā agocaratāya **anidassanaṃ**. Nidassanasaṅkhātāya upamāya abhāvato vā **anidassanaṃ**.

Avipariṇāmadhammattā **dhuvaṃ**. Tatoyeva paramapatiṭṭhābhāvato **dīpaṃ**. Rogādipīḷābhāvato **abyāpajjhaṃ**.

Tatoyeva **anītikaṃ**. Taṇhālayābhāvato **anālayaṃ**. Saṅkhatāsaṅkhatesu asaṅkhatakoṭṭhāsabhūtattā, paramapatiṭṭhābhāvato vā **padaṃ**. Avināsabhāvena **accutaṃ**. Akkharaṇato avinassanato **akkharaṃ**.

Saṅkhatanissaṭattā **vimutti**. Bhavabandhanavimuttihetutāya **mokkhaṃ**.

776-7. **Eva**nti yathāvuttanayena. **Viññāyā**ti uggahaparipucchāvasena jānitvā. **Adhigamūpāyo**ti paṭivijjhanūpāyabhūtā tisso sikkhā. **Kātabbo**ti paṭipajjitabbo.

Saddhaṃ, buddhiñca karoti vaḍḍhetīti **saddhābuddhikaraṃ. Tathāgatamate**ti tipiṭakabuddhavacane, catūsu saccesu vā. Paññāya sambhūtaṃ, paññāya vā sambhavo etassāti paññāsambhavaṃ, tadeva sampasādanaṃ buddhādīsu adhimuccanaṃ, taṃ karotīti **paññāsambhavasampasādanakaraṃ. Atthabyañjanasālina**nti atimadhurehi atthabyañjanehi samannāgataṃ, atthabyañjanasāravantanti vā attho ra-kārassa la-kāraṃ katvā. Sāraṃ jānantīti sāraññū, te vimhāpetīti **sāraññuvimhāpanaṃ. Niṭṭha**nti pariyosānaṃ, sutamayamūlakaṃ anupādāparinibbānanti adhippāyo.

Iti abhidhammatthavikāsiniyā nāma

Abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanāya

Nibbānaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

12. Dvādasamo paricchedo

Paññattiniddesavaṇṇanā

Etthāti yathāuddiṭṭhadhammānaṃ niddesapariyosāne. **Ettakamevā**ti cittacetasikarūpanibbānamattameva. **Paññāpetabbato**ti paramatthadhammā viya sakasakasabhāvavasena apaññāyamānā hutvā lokasaṅketavasena paññāpiyamānattā. **Paññāpanato**ti paramatthavasena vijjamānāvijjamānadhammānaṃ pakāsanavasena paññāpanato. Tattha ''paññāpetabbato''ti iminā paññāpīyati pakārena ñāpīyatīti paññattīti evaṃ kammasādhanavasena atthapaññattibhūtā upādāpaññatti vuttā. ''Paññāpanato''ti iminā paññāpeti pakārena ñāpetīti paññattīti evaṃ kattusādhanavasena tassā abhidhāyakabhūtā nāmapaññattīti veditabbaṃ. Paṇṇattidukaniddese ''saṅkhā…pe… vohāro''ti (dha. sa. 1313-1314) catūhi padehi upādāpaññatti vuttā. ''Nāmaṃ…pe… abhilāpo''ti (dha. sa. 1313-1314) chahi padehi nāmapaññatti kathitāti ācariyānaṃ icchitattā vuttaṃ **''tenevāhā''**tiādi. **Tesaṃ tesaṃ dhammāna**nti heṭṭhā abhidhammamātikāya vuttānaṃ kusalākusalādidhammānaṃ. **Saṅkhā**ti ''ahaṃ mamā''tiādinā saṅkhāyamānatā. **Samaññā**ti saṅketavasena ñāyamānatā. **Paññattī**ti asaṅkaravasena anekadhā vibhajitvā paññāpiyamānatā. **Vohāro**ti pākaṭaṃ katvā vuccamānatā, kathanavasena upayujjamānatā vā. Atthābhimukhaṃ namatīti **nāmaṃ**. Taṃ pana anvattharuḷhīvasena duvidhaṃ, sāmaññaguṇakittimaopapātikanāmavasena catubbidhaṃ. **Nāmakamma**nti nāmakaraṇaṃ. **Nāmadheyya**nti nāmaṭhapanaṃ, **nāmadheyya**nti vā seṭṭhānaṃ nāmaṃ. Akkharadvārena atthaṃ nīharitvā utti kathanaṃ **nirutti**. **Byañjana**nti pākaṭakaraṇaṃ. **Abhilāpo**ti abhilāpanaṃ.

Ahanti rūpādivinimuttaṃ ahaṃkārabuddhivisayabhūtaṃ attano khandhasamūhasantānamupādāya paññattaṃ tadaññānaññabhāvena anibbacanīyaṃ upādāpaññattiṃ vadati. Tenāha **''ahanti hī''**tiādi. ''Ahanti…pe… katvā''ti upādāpaññattiyā uppattiṃ dassetvā **yathā**tiādinā taṃ pakāseti.

Yasmā ''samaññā paññatti vohāro''ti ''evaṃ saṅkhā''ti imasseva vevacanaṃ, tasmā vuttaṃ **''idāni paññāpanato paññatti''**ntiādi.

Tadanurūpā jātāti **tajjā,** avijjamānapaññatti viya kevalaṃ lokasaṅketavaseneva ahutvā dhammasabhāvassa anurūpavasena pavattā paññattīti attho. Nāmapaññattipi vacanatthasaṅkhātakāraṇaṃ upādāya paṭicca pavattanato upādāpaññattivohāraṃ labhatīti tassāpi upādāpaññattipariyāyo vutto. Gaṇṭhipadakārenāpi hi imināva adhippāyena **upādāpaññattī**ti upādānavatī paññatti kāraṇavatiṃ kāraṇabhūtamatthamupādāya gahetvā tannissayena paññāpīyati, sabbopi paññattibhedo anena lakkhaṇena upādāpaññattimeva bhajati. Anupādāya hi paññatti natthīti vuttaṃ. **Upanidhāpaññattī**ti paṭipakkhabhūtaṃ ekapaññattiṃ upanidhāya apekkhitvā pavattā paññatti. **Cakkhusota**-ggahaṇena ajjhattikāyatanāni dasseti, **rūpasadda**-ggahaṇena bāhirāyatanāni. **Pathavītejovāyu**-ggahaṇena phoṭṭhabbāyatanaṃ pabhedato dasseti. Eteneva dhammāyatanepi labbhamānabhedo dassitoti daṭṭhabbaṃ.

Yasmā pathavādikā paññatti sasambhārapathaviyaṃ ekassa nāmaṃ gahetvā samūhamevopādāya paññāpīyati, ghaṭādikā ca paññatti dhammasamūhesu sabbesameva nāmaṃ gahetvā samūhamevopādāya paññāpīyati, tasmā vuttaṃ

‘‘ekassa vā’’tiādi. Tattha ekassa nāmaṃ gahetvā samūhamupādāya paññāpiyamānāya pathavādivasena pākaṭabhāvato taṃ ṭhapetvā itaraṃ dassetuṃ **‘‘katha’’**ntiādi vuttaṃ. **Ayaṃ samūhapaññatti nāma** samūhassa paññāpanato. **Disākāsā**dīsu **disā**-ggahaṇena candasūriyāvattanamupādāya paññāpiyamānaṃ puratthimādidisāpaññattiṃ dasseti. **Ākāsa**-ggahaṇena asamphuṭṭhadhamme upādāya paññāpiyamānaṃ kūpaguhādiākāsapaññattiṃ dasseti. **Kāla**-ggahaṇena candāvattanādikamupādāya paññāpiyamānaṃ pubbaṇhādikālapaññattiṃ dasseti. **Nimitta**-ggahaṇena bahiddhā pathavīmaṇḍalādikaṃ, ajjhattikañca bhāvanāvisesaṃ upādāya paññāpiyamānaṃ kasiṇanimittādikaṃ dasseti. **Abhāva**-ggahaṇena bhāvanābalena appavattanasabhāvaṃ ākāsānañcāyatanajhānaṃ upādāya pavattaṃ ākiñcaññāyatanajhānārammaṇaṃ abhāvapaññattiṃ dasseti. **Nirodha**-ggahaṇena bhāvanābalena niruddhaṃ nevasaññānāsaññāyatanaṃ nissāya paññattaṃ nirodhapaññattiṃ dasseti. **Ādi**-ggahaṇena khayādisabhāvaṃ taṃ taṃ dhammamupādāya paññāpiyamānaṃ aniccalakkhaṇādikaṃ saṅgaṇhāti. Sāpi hi disākāsādikā viya dhammasamūhamupādāya apaññattabhāvato **asamūhapaññatti**yevāti.

Sāti ayaṃ dvidhā upādāpaññatti. Tajjāpaññatti vacanatthaṃ amuñcitvā pavattito upādāpaññattiyaṃyeva saṅgayhatīti vuttaṃ **‘‘vijjamānaṃ paramatthaṃ jotayatī’’**ti. Evañca katvā upari ‘‘cha paññattiyopi ettheva saṅgahaṃ gacchantī’’ti vuttaṃ. **Vijjamāna**nti sabhāvena upalabbhamānaṃ. **Avijjamāna**nti ṭhapetvā lokasaṅketaṃ sabhāvavasena anupalabbhamānaṃ. **Nāmamatta**nti nāmamattavantaṃ. **Sotadvārajavanānantara**nti paccuppannasaddārammaṇāya sotadvārajavanavīthiyā, tadanusārappavattāya atītasaddārammaṇāya manodvārajavanavīthiyā ca anantarappavattena. Manodvārajavanavīthipi hi sotadvārajavanānantarappavattā taggahaṇeneva idha gahitā. **Gahitapubbasaṅketenā**ti ‘‘ayaṃ imassa attho, idamimassa vācaka’’nti evaṃ vacanavacanatthasambandhaggahaṇavasena gahitapubbabhāvasaṅketena. **Yāyā**ti yāya nāmapaññattiyā karaṇabhūtāya. **Manodvārajavanaviññāṇena** kattubhūtena. **Manodvārajavanaviññāṇena** vā karaṇabhūtena, yāya nāmapaññattiyā kattubhūtāyāti attho. **Paññāpīyatī**ti sammutiparamatthavasena pana duvidhaṃ atthajātaṃ paññāpīyati viññāpīyatīti vuttaṃ hoti. Tenāhu porāṇā –

‘‘Atthā yassānusārena, viññāyanti tato paraṃ;
Sāyaṃ paññatti viññeyyā, lokasaṅketanimmitā’’ti.

Katarajavanavīthiyaṃ panāyaṃ viññāyatīti? ‘‘Ghaṭo’’tiādisaddaṃ suṇantassa ekamekaṃ saddaṃ ārabbha paccuppannātītārammaṇavasena dve dve javanavārā honti, tato saddasamudāyamārabbha eko, tato nāmapaññattimārabbha ekoti evaṃ saddasamudāyārammaṇāya javanavīthiyā anantaraṃ nāmapaññatti pākaṭā hoti, tato paraṃ atthāvabodhoti ācariyā.

Yaṃ sandhāya chakkanayo vuttoti sambandho. **Tathā avijjamānāna**nti paramatthato avijjamānānaṃ. **Kenaci ākārenā**ti paramatthato, lokasaṅketato vā kenaci pakārena. **Anupalabbhamānānaṃ pañcamasaccādīna**nti ākāsādipañcamasaccādīnaṃ. **Ādi**-ggahaṇena aṭṭhamabojjhaṅgādike saṅgaṇhāti. **Pakatipurisādīna**nti satvarajatamānaṃ samānāvatthā pakatiaṅguṭṭhādiparimāṇo kārako vedako attā purisotiādinā parikappitānaṃ pakatipurisādīnaṃ. **Ādi**-ggahaṇena ākāsakusumādiṃ saṅgaṇhāti. **Vijjamānena avijjamānapaññatti** paramatthato vijjamānāhi vijjādīhi avijjamānassa puggalassa paññattattā. Sesesupi imināva nayānusārena attho veditabbo. **Etthevā**ti upādāpaññattiyameva.

‘‘Kusaggenudakamādāya, samudde udakaṃ mine;
Evaṃ mānusakā kāmā, dibbakāmāna santike’’ti. (jā. 2.21.389) –

Vacanato manussaloke cakkavattisampattidibbasampattiṃ upanidhāya nihīnāyevāti vuttaṃ **‘‘kapaṇaṃ…pe… nidhāyā’’**ti. **Mānusaka**nti manussaloke bhavaṃ. Paramattho ca vijjatīti pāṭhaseso.

778. Tatiyā koṭi na vijjati anupalabbhamānattā. Vuttañhetaṃ **mahāaṭṭhakathāyaṃ** –

‘‘Duve saccāni akkhāsi, sambuddho vadataṃ varo;
Sammutiṃ paramatthañca, tatiyaṃ nopalabbhatī’’ti. (dī. ni. aṭṭha. 1.439-443);

Paravādesu na kampatīti pakatipurisantarādivādīnaṃ paresaṃ titthiyānaṃ vādesu sampattesu, nimittabhūtesu vā na kampati na pavedhati na calatīti attho.

Iti abhidhammatthavikāsiniyā nāma

Abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanāya

Paññattiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

13. Terasamo paricchedo

Kārakapaṭivedhavaṇṇanā

Niddiṭṭhāti uddesaniddesādivasena dassitā. **Kusalādayo**ti kusalākusalā. Etesaṃ pana na niddiṭṭhoti sambandho. Pubbe ''kārako''ti vacanaṃ viya ''vedako''ti avuttepi ''attā kārako vedako''ti attano laddhitāya ''tassa hi kārakassa vedakassā''ti vuttaṃ. Kusalākusalānamabhāvopi siyā, itarathā ahetukadosāpattitoti adhippāyo. **Tesaṃ** kusalākusalānaṃ āyattā vutti etesanti **tadāyattavuttino. Tesa**nti kusalākusalādīnaṃ. **Tasmā**ti kārakābhāve kusalākusalānaṃ, tabbipākānañca abhāvato. **Niratthikā**ti desetvāpi bodhetabbābhāvato niratthikā. ''Nāyaṃ niratthikā''ti vatvāpi ''sātthikā''ti vacanaṃ pana parassa daḷhaggāhatthaṃ. Lokepi hi evaṃ vohāraṃ voharanti, evameva bhavati, nāññathātiādi. **Tatthā**ti kārakābhāvepi attā atthīti gahaṇe. **Anurodho**ti anukūlapakkhapātoti attho. **Idhā**ti kārakābhāvepi kusalādayo atthīti gahaṇe. **Virodho**ti paṭigho.

Evaṃ kārakābhāvepi kusalādīnaṃ sabbhāvaṃ yuttito sādhetvā idāni lokasiddhena nidassanena sādhetuṃ **''athāpī''**tiādi vuttaṃ. **Athāpī**ti kārakābhāvepi. Pathavi-ggahaṇena pathavojaṃ dasseti. Tathā āpa-ggahaṇena āpojaṃ. **Tejo**ti sītuṇhavasena duvidhā tejodhātu. **Utū**ti hemantādiutu. **Ādi-**ggahaṇena bījādike saṅgaṇhāti. Janakapaccayo hetu, anupālanakapaccayo paccayo nāmāti āha **''hetupaccayasāmaggiyā''**ti. ''Phalanibbattako hetu, paccayo anupālanako''ti hi vuttaṃ.

Evaṃ kārakābhāvepi kusalākusalappavattiṃ sādhetvā idāni paraparikappitaṃ attānameva tāva paṭikkhipituṃ **''athāpi cetthā''**tiādi āraddhaṃ. Kāmaṃ paññāparibāhiradiṭṭhiyā eva attā parikappīyati, paro pana ''paññāya parikappemī''ti maññatīti tassa laddhivasena **''paññāya parikappito''**ti vuttaṃ. **Taṃ upaparikkhissāma tāvā**ti tiṭṭhatu tāva cesā kārakābhāvepi kusalādīnaṃ bhāvābhāvavicāraṇā paṭhamaṃ tameva attānaṃ upaparikkhissāmāti attho. Dosamettha vattukāmo pucchatīti adhippāyena paṭiññaṃ adatvāva pucchanto āha **''kiñcetthā''**ti. **Sacetano vā udāhu acetano vā**ti ettha ko dosoti attho. Itaro ubhayathāpi dosoyeva. Yañhi acetanaṃ attānaṃ, na taṃ kārakaṃ, vedakañca, yathā taṃ pākārataruādayo. ''Acetanovāyaṃ attā''ti anumānena kārakavedakattābhāvasiddhitoti dassetuṃ **''yadi acetano''**tiādi vuttaṃ. **Anañño**ti avinibbhogavasena anañño. Itarathā ''sacetano''ti vacanameva na upapajjeyya. Sahabhāvī nāma añño na hotīti. **Attanopi nāso siyā**ti avinibbhogavuttirūpesu ekassa nāse itarassāpi vināso viya. **Cetanāyapi nāso na bhavati** avinibbhogarūpesu ekassa avināse itarassāpi avināso viyāti adhippāyo.

''Cetanāya anaññattā''ti kāraṇaṃ vatvā tameva samatthetuṃ **''cetanattāna''**ntiādi vuttaṃ. ''Attano anāse sati cetanāyapi vināso na bhavatī''ti sutvāpi parassa niruttarabhāvo, cetanāya nāse visesakāraṇābhāvatoti adhippāyenāha **''atha cetanāyayevā''**tiādi. Attāva nassatu, tiṭṭhatu cetanā. Ko hi visesakāraṇābhāve attani anurodho, cetanāya virodhoti adhippāyo. **Paṭiññā hīnā**ti pubbe dinnapaṭiññā parihīnā. Atha na bhavati, ''paṭiññā hīnā''ti yadi attano vināse cetanāya avināso na bhavati. Cetanattānaṃ anaññabhāvena cetanāya nāse attanopi vināsappasaṅgato attā na nassatīti tava paṭiññā hīnā. **Vuttappakārato viparītaṃ vā**ti yathāvuttappakārato viparītaṃ. Cetanāya vināsepi attā na nassati, attano pana avināsepi cetanā nassatīti evaṃ vā tava adhippāyo siyāti attho. **Attā nassatu, cetanā tiṭṭhatu** aññabhāve ubhinnaṃ samānayogakkhamatāya bhavitabbatoti adhippāyo. **Paṭiññāhīno bhavasī**ti cetanāyeva nassati, attā na nassati paṭiññāya hīno bhavasi.

Idhāti aññattha pakkhe. **Lakkhaṇakata**nti aññamaññavisadisehi bhinnalakkhaṇehi kataṃ. **Desantarakata**nti bhinnadesakataṃ. Jāto vedīyati ñāyatīti **jātavedo,** aggissetaṃ adhivacanaṃ. **Ḍayhamāne**ti uddhane pakkhipitvā paccamāne. Eko pavattipadeso imesanti ekadesā, tesaṃ bhāvoti **ekadesattaṃ**.

Avinibbhogatoti lakkhaṇato bhedepi ṭhānavasena avinibbhujjanato avisaṃsaṭṭhattā ''ekadesatte''tiimasseva vevacanavasena **''avinibbhogabhāvepī''**ti vuttaṃ. **Taṃ ayutta**nti taṃ ''ubhinnaṃ ekadesatā natthī''ti iminā saha na yujjati. **Paṭiññā hīnāti** yadi pubbapaṭiññā pamāṇaṃ, ayaṃ paṭiññā hīnā. Yadi vā pana ayaṃ pamāṇaṃ, itarā hīnāti attho. Atha vā cetanāya attano padesavasena nānatte attano acetanattabhāvappattito ''sacetano attā''ti heṭṭhā tayā dinnapaṭiññā parihīnāti evamettha attho daṭṭhabbo.

Acetano attāti attā acetanoti katvā. **Pubbe vuttadosato**ti ''yadi acetano siyā''tiādinā ādito vuttadosato. **Tasmā**ti yasmā evaṃ upaparikkhiyamāne vimaddanasaho hoti, tasmā.

779. Yadi evanti yadi paramatthato kusalākusalānaṃ kārako, tabbipākānañca vedako natthi, evaṃ sante atha kasmā bhagavatā vuttanti sambandho.

Sandhāvatīti saṃsarati. Attanā katakusalākusalakammapaccayattā vipākabhūtaṃ sukhadukkhampi attanā katameva nāma hotīti vuttaṃ **''sukhadukkhaṃ sayaṃkata''**nti.

780. **Saṃsāramāpanno**ti –

''Khandhānañca paṭipāṭi, dhātuāyatanāna ca;
Abbocchinnaṃ vattamānā, 'saṃsāro'ti pavuccatī''ti. (dha. sa. aṭṭha. nidānakathā; visuddhi. 2.619) –

Evaṃ vuttakhandhapaṭipāṭiādivasappavattaṃ saṃsāraṃ punappunaṃ pavattivasena paṭipanno. **Dukkhamassa mahabbhaya**nti assa saṃsārāpannassa sattassa jātiādidukkhaṃ mahabbhayaṃ mahābhayasaṃvattanakanti attho. **Opapātiko**ti uppajjamāno.

781. **Bhārā have pañcakkhandhā**ti rūpādayo pañcakkhandhā bhārabhūtā, sīse nikkhittabhārasadisāti vuttaṃ hoti. Bhārahāro ca puggalo tassa pañcakkhandhabhārassa hārako. **Bhārādāna**nti paṭisandhivasena pañcakkhandhabhāraggahaṇaṃ. **Bhāranikkhepana**nti puna aggahetabbatāpādanena anupādāparinibbānavasena bhārassa nikkhipanaṃ.

782. **Ya**nti kusalākusalakammaṃ. **Saka**nti āyattaṃ.

783. Ekassa puggalassāti sambandho. **Ekena kappenā**ti ekasmiṃ kappe.

784. **Assaddho**tiādi heṭṭhā vuttatthaṃ.

''Tañca kho sammutivasena, na paramatthato''ti vatvā tadeva patiṭṭhāpetuṃ **''nanu bhagavatā''**tiādi vuttaṃ. ''Kiṃ nu satto''ti gāthā vajirāya theriyā vuttāpi bhagavato adhippāyavaseneva vuttattā bhagavatā vuttā nāma hotīti katvā vuttaṃ **''bhagavatā idampi vutta''**nti.

785. **Kiṃ nu sattoti paccesī**ti rūpavedanādīsu kiṃ nāma satto puggaloti gaṇhāsi.

786. **Aṅgasambhārā**ti cakkādiavayavasambhāresu, cakkādiavayavānaṃ samodhānevāti attho. **Saddo**ti vohāro.

Tasmāti yasmā evaṃ paramatthato sattassa abhāvo bhagavatā vutto, tasmā. Na vacanamattameva ālambitabbaṃ adhippāyaṃ pahāyāti attho. Daḷhamūḷhova hutvā gaṇhātīti **daḷhamūḷhaggāhī,** kāraṇe dassitepi apariccajanavasena gahaṇaṃ daḷhaggahaṇaṃ. Kāraṇasseva daṭṭhumasamatthatāvasena gahaṇaṃ mūḷhaggahaṇaṃ. Tādisena na bhavitabbanti āha **''na ca…pe… bhavitabba''**nti. **Suttapadāna**nti neyyatthanītatthavasena ubhayathā ṭhitānaṃ suttantānaṃ.

Dve saccāni vuttāni tathā tathā vinetabbānaṃ puggalānaṃ vasenāti adhippāyo. Yesañhi sammutidesanāya visesādhigamo hoti, tesaṃ sammutisaccavasena deseti. Yesañca paramatthadesanāya, tesaṃ paramatthavasena deseti. Desabhāsākusalo viya ācariyo taṃtaṃdesavāsimāṇavānaṃ tāya tāya bhāsāya. **Sammutisaccaṃ paramatthasaccañcā**ti ettha ''puggalo satto itthī puriso khattiyo brāhmaṇo devo''tievamādi paramatthato avijjamānampi loke katasaṅketavasena tathattā sammutisaccaṃ. Khandhadhātuāyatanāni satipaṭṭhānātievamādi paramatthavaseneva tathatthā paramatthasaccaṃ. Tenāhu aṭṭhakathācariyā –

''Saṅketavacanaṃ saccaṃ, lokasammutikāraṇaṃ;
Paramatthavacanaṃ saccaṃ, dhammānaṃ bhūtakāraṇaṃ. (dī. ni. aṭṭha. 1.439-443);

''Tasmā vohārakusalassa, lokanāthassa satthuno;
Sammutiṃ voharantassa, musāvādo na jāyatī''ti.

787-8. Yo so imaṃ ganthaṃ accantaṃ satatampi cinteti, tassa tato siddhā paramā paññā vepullabhāvaṃ gacchati. Adhiṃ cittasantāpaṃ nīharati apanetīti **adhinīharaṃ**. Vimatiyā vicikicchāya, mohassa vā vināsaṃ karoti upanissayabhāvatoti **vimativināsakaraṃ**. Atthabyañjanasampadāya manavaḍḍhanato **piyakaraṃ. Vikasatī**ti dibbati. **Idhā**ti imasmiṃ sāsane, abhidhamme vā.

Iti abhidhammatthavikāsiniyā nāma

Abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanāya

Kārakapaṭivedhavaṇṇanā niṭṭhitā.

14. Cuddasamo paricchedo

Rūpāvacarasamādhibhāvanāniddesavaṇṇanā

789. Evaṃ paramatthasammutivasena ubhayathāpi sabbadhamme saṅkhepato dassetvā idāni yasmā tesu uggahaṇaparicchedādivasena kataparicayena atthakāmena kulaputtena ekaṃsato bhāvanāya abhiyogo kātabbo, tasmā bhāvanānayaṃ saṅkhepato dassetumārabhanto āha **''bhāvanānaya''**ntiādi. Tattha **bhāvanānaya**nti lokiyalokuttarabhāvanānayaṃ, kusaladhammānaṃ vaḍḍhanakkamanti attho. Diṭṭhadhammikasamparāyikaṃ hitaṃ ānayati upanetīti hitānayo, taṃ **hitānayaṃ. Mānaya**nti mānento. Diṭṭhadhammikasamparāyikatthehi anusāsanato sattānaṃ sukhaṃ ānetīti sukhānayo, taṃ **sukhānayaṃ**. Paramaṃ byākaromi, paramaṃ bhāvanānayanti vā yojanā.

790. Manussānaṃ dhammato uttaraṃ ñāṇadassananti sambandho. Tattha manussānaṃ dhammā nāma manussānaṃ pakatidhammabhūtā dasa kusalakammapathā, tato **uttaraṃ ñāṇadassanaṃ** nāma mahaggatalokuttaradhammā. Te hi jānanaṭṭhena ñāṇaṃ, paccakkhato viya dassanaṭṭhena ca dassananti adhippetā. ''Uttarimanussāna''nti vā yathāṭhitavaseneva sambandho. Bālamanussādito uttarimanussānaṃ jhāyīnañceva ariyānañcāti attho.

791. **Saṅkassarasamācāre**tiādīhi sīlavisuddhiyā payojanadassanaṃ. Tattha saṅkāya saritabbo samācāro assāti **saṅkassarasamācāro**. Yaṃ kiñci lāmakakammaṃ disvā ''idaṃ asukena kataṃ bhavissatī''ti evaṃ pavattetabbāya saṅkāya attano vā pare yaṃkiñci mantente disvā ''mama idañcidañca asāruppaṃ jānitvā mantetī''ti evaṃ pavattasaṅkāya upagantabbasamācāroti attho. **Dussīle**ti etadeva vibhāvetuṃ **''sīlavajjite''**ti vuttaṃ. **Dussīle**ti vā dūsitasīle khaṇḍādibhāvaṃ upagatasīle. **Sīlavajjite**ti sabbena sabbaṃ sīlavirahite. **Natthi jhāna**nti lokiyajjhānampi tāva natthi. **Kuto maggo**ti lokuttaramaggo kuto, kena kāraṇena lokuttaradhammānaṃ hetuyeva vijjatīti attho.

792. Caranti tasmiṃ sīle paripūrakāritāya pavattantīti **cārittaṃ**. Vāritaṃ tāyanti rakkhanti tena, vāritato vā attānaṃ tāyatīti **vārittaṃ**. Yaṃ bhagavatā ''idaṃ kātabba''nti paññattisikkhāpadapūraṇaṃ, idaṃ cārittaṃ nāma. Yaṃ ''na kātabba''nti paṭikkhittaṃ, tassa akaraṇaṃ vārittaṃ nāma. **Acchidda**ntiādīsu yassa sattasu āpattikkhandhesu majjhe sikkhāpadaṃ bhinnaṃ, tassa sīlaṃ chiddasāṭako viya chiddaṃ nāma hoti, tabbiparītaṃ acchiddaṃ. Yassa ādimhi vā ante vā bhinnaṃ, tassa pariyante chinnasāṭako viya khaṇḍaṃ nāma hoti, tadaññaṃ **akkhaṇḍaṃ**. Kamassa ādarakaraṇavasena akkhaṇḍanti, kamavilaṅghanavasena ''akkhaṇḍamacchidda''nti vā pāṭho. **Akammāsa**-ggahaṇena asabalattampi vuttaṃ, sabalakammāsānaṃ bhedassa appamattakabhāvato. Ettako hi tesaṃ viseso. Yassa paṭipāṭiyā dve tīṇi sikkhāpadāni bhinnāni, tassa piṭṭhiyā, kucchiyā vā uṭṭhitena visabhāgavaṇṇena kāḷarattādīnaṃ aññatarena sabalavaṇṇā gāvī viya sabalaṃ nāma hoti. Yassa antarantarā bhinnāni, tassa antarantarā visabhāgavaṇṇabinducitragāvī viya kammāsaṃ nāma hoti. Yaṃ pana tathāvidhaṃ na hoti, taṃ **''asabalaṃ akammāsa''**nti vuccati. **Anindita**nti iminā bhujissaviññuppasatthaaparāmaṭṭhasamādhisaṃvattanikabhāve saṅgaṇhāti. Tattha ''imināhaṃ sīlena vā vatena vā brahmacariyena vā devo vā bhavissāmi devaññataro vā''ti evaṃ taṇhāya aparāmaṭṭhaṃ taṇhādāsabyato mocitattā **bhujissaṃ** nāma. Adāsañhi loke bhujissoti vadanti. Yathāvuttaguṇapāripūriyā buddhādīhi viññūhi pasaṃsitabbanti **viññuppasatthaṃ**. Taṇhādiṭṭhīhi aparāmaṭṭhaṃ ṭhitibhāgiyaṃ **aparāmaṭṭhaṃ** nāma. Jhānādīnaṃ paccayo bhavituṃ samatthaṃ visesabhāgiyaṃ **samādhisaṃvattanikaṃ** nāma.

793-7. **Vivekasukha**nti kāyacittūpadhivivekasukhaṃ. Kāyavivekasukhampi hi sampannasīlasseva dussīlassa suññāgārādīsu vasatopi bheravārammaṇādiāpāthagamanena dukkhasseva visesato sampajjanato. **Alaṅkāro anuttaro**ti devabrahmarājarājamahāmattādīnaṃ majjhe anaññasādhāraṇasobhāpaṭilābhahetutāya niruttaro alaṅkāraviseso. **Ratana**nti cakkavattīnaṃ cakkaratanāditopi savisesaṃ ratijananato anuttaraṃ ratanaṃ. Cakkaratanādikañhi vaṭṭanissitameva ratiṃ janeti, idaṃ pana vivaṭṭanissitampi janetīti visesato ratijanakaṃ hoti. Icchiticchitassa sampattivisesassa nipphādanato cintāmaṇisamanti **cintāmaṇi. Yāna**nti saṃsārakantārataraṇe yānaṃ. **Sītala**nti cittasītibhāvakaraṇena sītalaṃ. **Kilesamaladhovana**nti gaṅgāyamunādīhipi dubbisodhanīyassa kilesakālusiyassa dhovanaṃ. **Guṇānaṃ mūlabhūta**nti sabbesampi lokiyalokuttaraguṇānaṃ mūlabhūtaṃ. ''Sīle patiṭṭhāya (saṃ. ni. 1.23), ko cādi kusalānaṃ dhammānaṃ, sīlañca suvisuddha''nti (saṃ. ni. 5.369) ca ādivacanañhettha nidassanaṃ. **Dosānaṃ** vītikkamavatthubhūtassa balassa vināsanato dosānaṃ **balaghāti**.

Tasmāti yasmā evaṃvidhānisaṃsasampannaṃ sīlaṃ, tasmā. **Duvidhalakkhaṇa**nti okkhittacakkhuappasaddādivasena kāyakammādīnaṃ avippakiṇṇatāsādhanato samādhānalakkhaṇaṃ,

kusaladhammānaṃ mūlabhāvato patiṭṭhānalakkhaṇanti evaṃ duvidhalakkhaṇaṃ, cārittavārittavasena vā duvidhasabhāvanti attho. Atthānaṃ kāmeti tassa hitāsīsanavasenāti **atthakāmo**. Piyaṃ sīlamassāti **piyasīlo**.

798-9. Kātabbo palibodhassupacchedoti sambandho. Katividho panāyaṃ palibodho, kiṃ sarūpo cāti āha **''palibodhā dasā''**tiādi, ''āha mahāaṭṭhakathāya''nti adhippāyo. Tattha **āvāso**ti ekampi ovarakaṃ ādiṃ katvā yāva sakalopi saṅghārāmo, so tattha paṭibaddhacittassa **palibodho,** na itarassa. **Kula**nti ñātikulaṃ vā upaṭṭhākakulaṃ vā, taṃ tehi saṃsaṭṭhaviharatova palibodho. **Lābho**ti cattāro paccayā, tepi tattha sāpekkhasseva palibodhā. **Gaṇo**ti suttantikagaṇo vā ābhidhammikagaṇo vā. So uddesaparipucchādānena samaṇadhammassa okāsālābhino palibodho. **Kamma**nti navakammaṃ, taṃ karontena vaḍḍhakiādīhi laddhāladdhaṃ jānitabbaṃ, katākate ussukkaṃ āpajjitabbanti sabbathāpi palibodho. **Addhāna**nti maggagamanacittassa dubbinodanīyatāya taṃ samaṇadhammassa palibodho. **Ñātī**ti ettha kula-ggahaṇena ñātikulassapi gahitattā ekekā ñāti idha gahitāti daṭṭhabbā. Ye pana vihāre ācariyupajjhāyādayo, ghare mātādayo, te gilānā palibodhā. **Ābādho**ti yo koci rogo, so bādhayamāno palibodho. **Gantho**ti pariyattipariharaṇaṃ, taṃ sajjhāyādīhi niccabyāvaṭasseva palibodho. **Iddhī**ti pothujjanikaiddhi. Sā hi dupparihārā appamattakeneva bhijjati, ayaṃ pana vipassanāya palibodho, na samādhissa samādhiṃ patvā paṭilabhitabbattā. **Te**ti te palibodhā.

800-2. **Palibodhassupacchedaṃ katvā**ti ettha paṭhamo tattha nirapekkhacittatāya, dutiyo asaṃsaggena, tatiyo lābhasakkāruppattiṭṭhānaṃ pahāya aññattha gamanena, catuttho yathāraddhaganthasamāpanena, aññassa saṅgāhaṇena vā, pañcamo yathāraddhakammassa niṭṭhāpanena, saṅghādīnaṃ niyyātanena vā, chaṭṭho gantvā kiccatīraṇena, sattamo upaṭṭhahitvā ñātīnaṃ pākatikakaraṇena, aṭṭhamo bhesajjakaraṇena, vīriyādhiṭṭhānena vā, navamadasamā tattha abyāvaṭatāya upacchinditabbā. **Upasaṅkamitabbo**ti yattha so vasati, tattha upasaṅkamanavidhiñceva upasaṅkamantena paṭipajjitabbavidhānañca **visuddhimagge** vuttanayena veditabbaṃ. Ito parañhi ganthavitthārapariharaṇatthaṃ visuddhimagge āgatavitthāraṃ pahāya padatthavaṇṇanamattaṃ karissāma. **Kammaṭṭhānassā**ti ettha yogakammassa pavattiṭṭhānatāya, uparūparibhāvanākammassa kāraṇabhāvato ca kammaṭṭhānaṃ. Taṃ pana sabbatthakapārihāriyavasena duvidhaṃ. Tattha mettā, maraṇassati, asubhasaññā ca sabbattha atthayitabbato icchitabbato sabbatthakakammaṭṭhānaṃ nāma. Cariyānukūlaṃ pana yaṃ kiñci kammaṭṭhānaṃ niccaṃ pariharitabbattā pārihāriyakammaṭṭhānaṃ nāma. Imaṃ duvidhaṃ kammaṭṭhānaṃ yo deti, ayaṃ **kammaṭṭhānassa dāyako,** sopi īdiso pariyesitabboti dassetuṃ **''piyo garū''**tiādi vuttaṃ. **Piyo**ti sīlasampadādīhi sattānaṃ piyāyitabbo. **Garū**ti tatoyeva garukātabbo pāsāṇacchattaṃ viya garuṃ katvā daṭṭhabbo. **Bhāvanīyo**ti sambhāvanīyo. **Vattā**ti kiñci ālasiyampi disvā codetvā ovādavasena vadanasīlo. **Vacanakkhamo**ti paṭipucchakkhamo, paṭipucchito asaṃhīro hutvā sambhāsanakkhamoti vuttaṃ hoti. **Gambhīrañca kathaṃ kattā**ti tiracchānakathaṃ akathetvā dasakathāvatthupaṭisaṃyuttaṃ gambhīrameva kathaṃ kattā. **No caṭṭhāne niyojako**ti appavattitabbaṭṭhānabhūte ahite na niyojako. **Evamādiguṇopeta**nti **ādi-**saddena saddhāsampadādiguṇayogaṃ dasseti. **Kālenā**ti attano, ācariyassa ca sappāyakālena.

803. **Vattaṃ katvā**ti ācariyassa navakamahallakabhāvānurūpena **khandhake** āgataṃ ācariyavattaṃ katvā. Idāni ācariyena paṭipajjitabbavidhiṃ dassetuṃ **''tenāpī''**tiādi vuttaṃ. **Tenāpī**ti kammaṭṭhānadāyakenapi. **Caritaṃ ñatvā dātabba**nti cetopariyañāṇalābhinā tassa cittācāraṃ, hadayalohitaṃ vā passitvā itarena ''tvaṃ kiṃcaritosi, ke vā pana te dhammā bahulaṃ samudācarantī''tiādinā paṭipucchitvā tassa caritaṃ jānitvā tadanurūpena dātabbaṃ.

804. Iriyāpathāditopi kesañci caritaṃ jānituṃ sakkā, taṃ pana na ekantikaṃ, ''caritaṃ ñatvā''ti vuttaṃ, katamaṃ pana taṃ, katividhā vāti āha **''caritaṃ panidaṃ rāgadosamohavasenā''**tiādi. Ussannabhāvena santāne caratīti **caritaṃ,** asati paṭipakkhabhāvanāyaṃ santāne pavattanārahā rāgādayo.

805. **Vomissakanayā**ti sampayogavasena, ekasantatipariyāpannatāvasena ca nesaṃ saṃsaggabhedā. **Catusaṭṭhi bhavantī**ti –

> ''Rāgādike tike satta, satta saddhādike tike;
> Ekadvitikamūlamhi, missato sattasattaka''nti –

Evaṃ vuttehi navahi sattakehi yathārahaṃ vibhajiyamānā tesaṭṭhi diṭṭhiyā saddhiṃ catusaṭṭhi bhavanti. Tathā hi vuttaṃ **upanandattherena** –

> ''Rāgo doso ca moho ca, rāgena paṭighopi ca;
> Saddhiṃ rāgena moho ca, mohopi paṭighena ca.
>
> ''Rāgādittayamekanti, satta rāgādike tike;
> Saddhā buddhi ca takko ca, saddhiṃ saddhāya buddhi ca.

‘‘Saddhāya takkanañceva, buddhiyā takkanampi ca;
Saddhādittayamekanti, satta saddhādike tike.

‘‘Rāgādikaṃ tikañceka-mekadvitikabhedato;
Saddhābuddhivitakkehi, yathāyogaṃ vimissiya.

‘‘Ekamūle dvimūle ca, paccekaṃ sattakattayaṃ;
Timūle sattakañcekaṃ, ñeyyaṃ taṃ sattasattakaṃ.

‘‘Saddhiṃ rāgena saddhā ca, saddhiṃ teneva buddhi ca;
Teneva takkanaṃ tena, saddhābuddhi ca tena ca.

‘‘Saddhāsaṅkappanaṃ tena, buddhisaṅkappanampi ca;
Vimissetvāna teneva, saddhābuddhivitakkanaṃ.

‘‘Rāgamūlanaye ceva-mekaṃ sattakamuddise;
Saddhiṃ dosena saddhā ca, saddhiṃ teneva buddhi ca.

‘‘Teneva takkanaṃ tena, saddhābuddhi ca tena ca;
Saddhāsaṅkappanaṃ tena, buddhisaṅkappanampi ca.

‘‘Vimissetvāna teneva, saddhābuddhivitakkanaṃ;
Dosamūlanaye ceva-mekaṃ sattakamuddise.

‘‘Saddhiṃ mohena saddhā ca, saddhiṃ teneva buddhi ca;
Teneva takkanaṃ tena, saddhābuddhi ca tena ca.

‘‘Saddhāsaṅkappanaṃ tena, buddhisaṅkappanampi ca;
Vimissetvāna teneva, saddhābuddhivitakkanaṃ.

‘‘Mohamūlanaye ceva-mekaṃ sattakamuddise;
Ekamūle naye cevaṃ, ñeyyaṃ taṃ sattakattayaṃ.

‘‘Missetvā rāgadosehi, saddhā teheva buddhi ca;
Tehi saṅkappanaṃ tehi, saddhābuddhi ca tehi ca.

‘‘Saddhāsaṅkappanaṃ tehi, buddhisaṅkappanampi ca;
Tehi dvīheva missetvā, saddhābuddhivitakkanaṃ.

‘‘Rāgadosanaye ceva-mekaṃ sattakamuddise;
Missetvā rāgamohehi, saddhā teheva buddhi ca.

‘‘Tehi saṅkappanaṃ tehi, saddhābuddhi ca tehi ca;
Saddhāsaṅkappanaṃ tehi, buddhisaṅkappanampi ca.

‘‘Tehi dvīheva missetvā, saddhābuddhivitakkanaṃ;
Rāgamohanaye ceva-mekaṃ sattakamuddise.

‘‘Missetvā dosamohehi, saddhā teheva buddhi ca;
Tehi saṅkappanaṃ tehi, saddhābuddhi ca tehi ca.

‘‘Saddhāsaṅkappanaṃ tehi, buddhisaṅkappanampi ca;
Tehi dvīheva missetvā, saddhābuddhivitakkanaṃ.

‘‘Dosamohanaye ceva-mekaṃ sattakamuddise;
Dvimūlamhi naye cevaṃ, ñeyyaṃ taṃ sattakattayaṃ.

‘‘Rāgappaṭighamohehi, saddhā teheva buddhi ca;
Tehi saṅkappanaṃ tehi, saddhābuddhi ca tehi ca.

‘‘Saddhāsaṅkappanaṃ tehi, buddhisaṅkappanampi ca;
Tehi tīheva missetvā, saddhābuddhivitakkanaṃ.

‘‘Timūlamhi naye ceva-mekaṃ sattakamuddise;
Evaṃ tesaṭṭhi hotīti, viññeyyaṃ navasattakaṃ;
Diṭṭhiyāpi ca hoteva, catusaṭṭhīti kecanā’’ti.

806-7. Nanu ca ‘‘caritaṃ ñatvā dātabba’’nti vuttaṃ, kiṃcaritassa pana kiṃ kammaṭṭhānaṃ anukūlanti imaṃ anuyogaṃ sandhāya taṃtaṃcaritānukūlakammaṭṭhānaṃ dassetvā puna tassa gaṇanato appanāvahato jhānappabhedato samatikkamato vaḍḍhanāvaḍḍhanato ārammaṇato bhūmito gahaṇato paccayato bhedaṃ dassetuṃ **‘‘asubhā cā’’**tiādi āraddhaṃ. Tattha **dasa asubhā**ti uddhumātakaṃ vinīlakaṃ vipubbakaṃ vicchiddakaṃ vikkhāyitakaṃ vikkhittakaṃ hatavikkhittakaṃ lohitakaṃ puḷavakaṃ aṭṭhikanti ime dasa. **Tathā kāyagatāsati cā**ti ime ekādasa rāgavikkhambhanassa upāyabhāvato rāgacaritassa anukūlā. Asubha-ggahaṇena cettha tadārammaṇasamādhipubbaṅgamaṃ kammaṭṭhānaṃ gahitaṃ. Evaṃ sesesupi yathārahaṃ daṭṭhabbaṃ. Appamāṇasattārammaṇattā **appamaññā,** mettā karuṇā muditā upekkhāti catunnaṃ brahmavihārānametaṃ adhivacanaṃ. Te pana **savaṇṇakasiṇā** nīlakasiṇaṃ pītakasiṇaṃ lohitakasiṇaṃ odātakasiṇanti imehi catūhi vaṇṇakasiṇehi sahitā **aṭṭha** dosavikkhambhanupāyabhāvato, appaṭighātavisayattā ca **dosacaritassa anukūlā**.

808. **Taṃ…pe… panekaka**nti ettha **ekaka**nti idaṃ anussatiapekkhaṃ, anussatīsu ekanti attho, na mohacaritavitakkacaritāpekkhaṃ tesaṃ aññassāpi anukūlassa labbhanato. Taṃ pana mohacaritassa, vitakkacaritassa ca gaṇanabalena cittassa patiṭṭhānato **anukūlaṃ**.

809-11. **Purimā…pe… dehino**ti ‘‘buddhānussati dhammānussati saṅghānussati sīlānussati cāgānussati devatānussatī’’ti idaṃ pāḷikkamena **purimaṃ anussatichakkaṃ** saddhācaritassa atisappāyavasena **anukūlaṃ. Maraṇūpasamāyuttā satī**ti maraṇe, upasame ca yuttā sati, maraṇānussati, upasamānussati cāti vuttaṃ hoti. **Āhāranissitā saññā**ti āhāre paṭikkūlasaññā. **Dhātuvavatthāna**nti catudhātuvavatthānaṃ. **Buddhippakatijantuno**ti buddhicaritassa sattassa. **Sesāni kasiṇānī**ti dosacaritassa anukūlesu vuttehi catūhi vaṇṇakasiṇehi avasesāni pathavīāpotejovāyoālokākāsakasiṇāni, evaṃ purimāni cattāri, imāni chāti dasa imasseva ujuvipaccanīkā, imassa asappāyanti gahetabbavisesassa abhāvato rāgādi**sabbacaritānaṃ** anukūlāti vaṇṇitā.

812. **Ekantavipaccanīkabhāvato**ti rāgacaritādīnaṃ asubhādikammaṭṭhānassa ujuvipaccanīkatāya. **Atisappāyato**ti saddhācaritādīnaṃ buddhānussatiādikammaṭṭhānassa atisappāyato. Evaṃ ujuvipaccanīkavasena, atisappāyavasena ca idaṃ sabbaṃ visuṃ visuṃ tesaṃ anukūlanti vuttaṃ, na pana itarassa ananukūlabhāvato. Na hi rāgādīnaṃ avikkhambhikā, saddhādīnaṃ vā anupakārikā kusalabhāvanā nāma atthi. Tathā hi **meghiyasutte** –

> ‘‘Cattāro dhammā uttari bhāvetabbā, asubhā bhāvetabbā rāgassa pahānāya, mettā bhāvetabbā byāpādassa pahānāya, ānāpānassati bhāvetabbā vitakkupacchedāya, aniccasaññā bhāvetabbā asmimānasamugghātāyā’’ti (a. ni. 9.3; udā. 31) –

Ekasseva cattāro dhammā bhāvetabbāti vuttā. Tathā **rāhulovādasuttepi** ‘‘mettaṃ, rāhula, bhāvanaṃ bhāvehī’’tiādinā (ma. ni. 2.120) satta kammaṭṭhānāni vuttāni, na cāyasmato meghiyassa cattāripi caritāni santi, nāpi rāhulattherassa sabbacaritāni, tasmā vacanamatte abhinivesaṃ akatvā sabbattha adhippāyo pariyesitabboti vuttaṃ hoti.

813-4. Kiñcāpi vuttanayena kammaṭṭhānānaṃ gaṇanaparicchedopi sakkā ñātuṃ, saṅkarattā pana sukhena viññātuṃ na sakkāti tesaṃ sāmaññato, visuṃ visuṃ jātito ca gaṇanaparicchedaṃ dassetuṃ **‘‘kammaṭṭhānāni sabbānī’’**tiādi vuttaṃ. **Cattālīsāti niddise**ti pāḷito, aṭṭhakathāto ca samodhānetvā ‘‘samacattālīsā’’ti niddiseyya. Kathaṃ? Kasiṇāni dasa…pe… saññā cāhāratā iti. **Asubhānussatī dasā**ti **dasa**-saddo paccekaṃ yojetabbo ‘‘dasa asubhā, dasa anussatī’’ti. Dasa asubhā heṭṭhā kathitāva. ‘‘Purimānussatichakka’’nti ettha vuttā cha, maraṇānussati kāyagatāsati ānāpānassati upasamānussatīti imā dasa anussatiyo. **Catudhātuvavatthāna**nti pathavādīnaṃ catunnaṃ dhātūnaṃ vavatthānaṃ. **Saññā cāhāratā**ti gāthābandhavasena ga-kārassa lopaṃ katvā āhāragatā saññā ‘‘āhāratā saññā’’ti vuttā. Āhāroyeva vā āhāratā, taggatā ca saññā upacārato ‘‘āhāratā’’ti vuttā, āhāre paṭikkūlasaññāti attho.

815-6. Kiṃ imesu sabbesuyeva kammaṭṭhānesu jhānaṃ nibbattatīti? Āma, nibbattati sabbesveva upacārajjhānaṃ, appanājhānaṃ pana kesuci na nibbattati, tasmā kānici upacārameva nibbattenti, kānici appanampi. Kathaṃ panetaṃ daṭṭhabbanti āha **‘‘etesū’’**tiādi. Upacārameva āvahantīti **upacārāvahā** ‘‘apekkho’’tiādīsu viya hettha avadhāraṇaṃ

daṭṭhabbaṃ. Tattha ānāpānassatiṃ, kāyagatāsatiñca hitvā sesā buddhānussatiādayo aṭṭha **anussatiyo,** saññā, vavatthānañcāti ete dasa nānappakārakattā, gambhīrattā, sabhāvadhammattā ca asati bhāvanāvisese upacārāvahā vuttā.

817-8. Evaṃ upacārappanāvahato dassetvā idāni jhānappabhedato dassetuṃ **''appanāyāvahesū''**tiādi vuttaṃ. **Catukkajjhānikā**ti catukkanayavasena catubbidharūpāvacarajjhānavanto, tesaṃ ekekasseva ārammaṇabhūtāti attho. Pañcakanayavasena pana ''pañcakajjhānikā''ti veditabbā. **Paṭhamajjhānikā**ti paṭhamajjhānasseva ārammaṇabhūtā, paṭikkūlabhāvato pana itaresaṃ ārammaṇāni na honti. Paṭikkūlepi hi visaye vitakkabalena paṭhamajjhānaṃ appeti caṇḍasotanadiyaṃ arittabalena nāvā viya. Sesāni pana tadabhāvato na tesu appenti.

819. **Tikajjhānavahā**ti catukkanayena tikajjhānavahā, pañcakanayena pana catukkajjhānavahā, mettākaruṇāmuditā hi mettādīnaṃ somanassasahagatānameva ārammaṇattā pañcamajjhānikā na honti. Appanappattā hi mettādayo somanassena vinā nappavattanti. Catutthopi brahmavihāroti sambandho. Brahmānaṃ uttamānaṃ vihāro, brahmabhūto vā vihāroti **brahmavihāro,** so upekkhābhāvanāvasena catutthajjhāniko. Tatthāpi mettādivasena paṭiladdhajjhānacatukkassevetaṃ appeti, netarassa. Kasmā? Mettādīnaṃ nissandattā. Yathā hi kasiṇānaṃ nissandā āruppā, yathā ca samathavipassanānissandā nirodhasamāpatti, evaṃ mettādinissandā upekkhā. **Āruppā catutthajjhānikā**ti aṅgasamatāvasena āruppāpi catutthajjhānasseva pabhedāti katvā vuttaṃ.

820. Evaṃ jhānabhedato dassetvā puna samatikkamato dassetuṃ **''vasenārammaṇaṅgāna''**ntiādi vuttaṃ. Ārammaṇasamatikkamo aṅgasamatikkamoti atikkamitabbānaṃ ārammaṇānaṃ, aṅgānañca vasena samatikkamo duvidho. Kiṃ sabbesveva duvidho labbhati, noti āha **''gocarā…pe… tikkamo''**ti. Catūsu hi āruppesu ārammaṇasamatikkamova hoti ākāsakasiṇavajjitesu navasu ārammaṇesu aññataraṃ samatikkamitvā ākāsānañcāyatanassa, ākāsānañcāyatanādīni ca samatikkamitvā viññāṇañcāyatanādīnaṃ pattabbattā, aṅgātikkamo pana arūpe natthi catunnañcāpi aṅgānaṃ vasena samānattā. **Rūpe jhānaṅgatikkamo**ti rūpāvacarikakammaṭṭhānesu vitakkādīnaṃ jhānaṅgānaṃ atikkamo, idañca labbhamānakavasena vuttaṃ. Paṭhamajjhānikesu duvidhopi samatikkamo natthi, nīvaraṇasamatikkamo idha aṭṭhannampi samāpattīnaṃ sādhāraṇattā na gahito.

821. Evaṃ samatikkamavasena dassetvā puna vaḍḍhanāvaḍḍhanavasena dassetuṃ **''daseva kasiṇānī''**tiādimāha. Imesu cattālīsāya kammaṭṭhānesu dasa kasiṇāneva vaḍḍhetabbāni. **Na ca…pe… asubhādayo**ti sesā asubhādayo pana neva vaḍḍhetabbā. Kasmā? Paricchinnākāreneva upaṭṭhānato, ānisaṃsābhāvato ca. Tathā hi dasa asubhāni, kāyagatāsati ca attano ṭhitokāsena paricchinnattā paricchinnākāreneva upaṭṭhahanti. Vaḍḍhitesupi kuṇaparāsi eva upaṭṭhātīti na koci ānisaṃso atthi. Avaḍḍhitesupi hi tesu kāmarāgavikkhambhanā hotiyeva. Yadi evaṃ, asubhajjhānānaṃ appamāṇārammaṇatāvacanaṃ virujjhatīti? Na virujjhati. Ekacco hi uddhumātake vā aṭṭhike vā mahante nimittaṃ gaṇhāti, ekacco appaketi iminā pariyāyena ekaccassa parittārammaṇajjhānaṃ hoti, ekaccassa appamāṇārammaṇaṃ. Yo vā etaṃ ānisaṃsābhāvaṃ apassanto vaḍḍheyya, tassa vasena appamāṇārammaṇatā vuttā. Ānāpānanimittampi nāsikaggamukhanimittādiparicchinnaṃ upaṭṭhāti, vaḍḍhayatopi ca vātarāsiyeva vaḍḍhati. Picupiṇḍādivasena upaṭṭhahantampi hi nimittaṃ vātasaṅghāṭamattameva, tathā brahmavihāranimittampi vaḍḍhentassa sattarāsiyeva vaḍḍheyya, na ca tena koci attho hoti, tasmā tadubhayampi na vaḍḍhetabbaṃ. Yaṃ pana vuttaṃ ''mettāsahagatena cetasā ekaṃ disaṃ pharitvā viharatī''tiādi (vibha. 663), tampi pariggahavasena vuttaṃ, na nimittavaḍḍhanavasena. Kiñci brahmavihāre paṭibhāganimittameva natthi, kimayaṃ vaḍḍheyya, appamāṇārammaṇatā panettha pariggahitamattavasena veditabbā. Āruppārammaṇesu ākāsaṃ kasiṇugghāṭamattattā kasiṇāpagamavaseneva manasi kātabbaṃ, tato paraṃ vaḍḍhayato na kiñci hoti, viññāṇaṃ sabhāvadhammattā na sakkā vaḍḍhetuṃ, parikammameva hi vaḍḍhetuṃ sakkā, viññāṇāpagamo tassa abhāvamattattā, nevasaññānāsaññāyatanārammaṇampi sabhāvadhammattāyeva na sakkā vaḍḍhetuṃ, tasmā tānipi na vaḍḍhetabbāni. Appamāṇārammaṇatā āruppānaṃ vipulakasiṇugghāṭimākāse pavattiyā veditabbā. Buddhānussatiādayo ca animittattā na vaḍḍhetabbā. Paṭibhāganimittañhi ayaṃ vaḍḍheyya, tañca nesaṃ natthi, tasmā ime asubhādayo tiṃsa kammaṭṭhānāni paricchinnokāsattā, payojanābhāvato, avaḍḍhanato ca na vaḍḍhetabbāni.

822-3. Evaṃ vaḍḍhanāvaḍḍhanato dassetvā puna ārammaṇato dassetuṃ **''daseva kasiṇānī''**tiādi āraddhaṃ. **Paṭibhāganimittāni honti ārammaṇānī**ti imāni dvāvīsa paṭibhāganimittabhūtāni ārammaṇāni honti. **Sesā**ti avasesā aṭṭhārasa **neva** paṭibhāganimittārammaṇā siyuṃ.

824-5. Idāni bhūmito dassetuṃ **''asubhānī''**tiādi vuttaṃ. **Devesu nappavattanti** tattha asubhānaṃ, paṭikkūlassa ca āhārassa abhāvato. Tacapañcakampi hi tattha pavattamānaṃ dibbānubhāvena paṭikkūlākārena nopaṭṭhāti. Assāsapassāsānaṃ brahmaloke abhāvato **''ānāpānassati cā''**tiādi vuttaṃ. Jhānānubhāvanibbattānañhi atthassa abhāvato natthi brahmaloke assāsapassāsā.

827. Idāni gahaṇato dassetuṃ **''catuttha''**ntiādi vuttaṃ. Tattha **catutthaṃ…pe… diṭṭheneva gahetabbā**ti vāyokasiṇaṃ vajjetvā sesā nava **kasiṇā,** dasa asubhānīti imāni ekūnavīsati **diṭṭheneva** vatthunā karaṇabhūtena

gahetabbāni uggahetabbāni. Tathā ca vuttaṃ **aṭṭhakathāyaṃ** ‘‘diṭṭhena gahetabbāni, pubbabhāge cakkhunā oloketvā nimittaṃ nesaṃ gahetabbanti attho’’ti (visuddhi. 1.47).

828-31. **Satiyampi ca kāyamhī**ti kāyagatāsatiyampi. **Diṭṭhena tacapañcaka**nti tacapañcakamattameva diṭṭhena gahetabbaṃ. **Sesamettha sutenevā**ti ettha kāyagatāsatiyaṃ sesaṃ vakkapañcakādi suteneva gahetabbaṃ. Iti kāyagatāsati diṭṭhasutena gahetabbā. Uttaroṭṭhanāsikaggesu phuṭṭhassa assāsapassāsassa gahetabbato vuttaṃ **‘‘ānāpānassati ettha, phuṭṭhena paridīpitā’’**ti. Ucchusassādīnaṃ pattesu calamānavaṇṇaggahaṇamukhena, sarīrasamphassavasena ca vātassa gahetabbattā vuttaṃ **‘‘vāyokasiṇamevettha, diṭṭhaphuṭṭhena gayhatī’’**ti. **Āditova gahetabbā na hontī**tiādikammikena bhāvanārambhavasena na paṭṭhapetabbāni, heṭṭhime tayo brahmavihāre, kasiṇesu rūpāvacaracatutthajjhānañca anadhigantvā sampādetuṃ asakkuṇeyyattā.

832-5. Evaṃ gahaṇavasena dassetvā idāni paccayato dassetuṃ **‘‘kammaṭṭhānesu hetesū’’**tiādi vuttaṃ. Tattha **etesu kammaṭṭhānesū**ti ettha yathārahaṃ ārammaṇānaṃ, jhānānañca gahaṇaṃ veditabbaṃ. Ākāsakasiṇassa ugghāṭetuṃ asakkuṇeyyattā vuttaṃ **‘‘ākāsakasiṇaṃ vinā’’**ti. Mettādiekekasmiṃ brahmavihāre tīṇi tīṇi jhānāni paṭilabhitvā ṭhitasseva upekkhābrahmavihāravasena pañcamajjhānaṃ uppajjatīti vuttaṃ **‘‘tayo brahmavihārā’’**tiādi. Dvinnaṃ nevasaññānāsaññāyatanajavanānaṃ samanantarā nirodhaṃ phusatīti katvā vuttaṃ **‘‘catutthamāruppa’’**ntiādi. **Vipassanābhavasampattisukhānaṃ paccayā**ti vipassanāya, bhavasampattiyā, diṭṭhadhammasukhavihārassa ca paccayā hontīti attho.

836-9. Evaṃ pasaṅgena āgataṃ kammaṭṭhānavibhāgaṃ dassetvā puna ācariyena paṭipajjitabbavidhiṃ dassetuṃ **‘‘kammaṭṭhānaṃ gahetvā’’**tiādi vuttaṃ. **Santike vasantassā**ti ācariyena saddhiṃ ekagehe, ekavihāre vā vasantassa. **Kathetabba**nti pavattiṃ sutvā sutvā kathetabbaṃ. **Āgatassāgatakkhaṇe**ti sa-kāro padasandhimattakaro, āgatāgatakkhaṇeti attho. Atha vā āgatassa āgatakkhaṇe kathetabbaṃ. Īdisesu hi ṭhānesu āmeḍitasāmatthiyatova labbhati. Na hi ekavārameva āgatassa tasmiṃ khaṇe kathetabbaṃ, tato paraṃ na kathetabbanti yujjati.

Nātisaṅkhepavitthāranti atisaṃkhittaṃ, ativitthārañca akatvā tassa sukhena uggaṇhanappamāṇaṃ kathetabbaṃ. Sace pana so pakatiyāva uggahitakammaṭṭhāno hoti, sajjhāyavasena vā manasikāravasena vā kataparicayo, tassa ekaṃ, dve vā nisajjā attano sammukhāva sajjhāyaṃ kāretvā dātabbaṃ. Evaṃ ācariyena paṭipajjitabbavidhiṃ dassetvā puna gahitakammaṭṭhānena tena yoginā uttari kātabbavidhānaṃ dassento āha **‘‘tenapī’’**tiādi. **Sammaṭṭhāna**nti yattha pahaṭo samati, taṃ sammaṭṭhānaṃ, idaṃ sammaṭṭhānaṃ viyāti sammaṭṭhānaṃ. Yathā hi sammaṭṭhāne gahite puggalaṃ attano verī abhibhavituṃ na sakkoti, evaṃ kammaṭṭhāne gahite manobhusaṅkhāto kāmarāgo taṃsamaṅgipuggalaṃ abhibhavitvā attano vase kātuṃ na sakkoti. Tena vuttaṃ ‘‘sammaṭṭhānaṃ viyāti sammaṭṭhāna’’nti. Mano abhibhavatīti manobhū, tassa **manobhuno**. **Aṭṭhārasahi…pe… vivajjite**ti –

‘‘Mahāvāsaṃ navāvāsaṃ, jarāvāsañca panthaniṃ;
Soṇḍiṃ paṇṇañca pupphañca, phalaṃ patthitameva ca.

‘‘Nagaraṃ dārunā khettaṃ, visabhāgena paṭṭanaṃ;
Paccantasīmāsappāyaṃ, yattha mitto na labbhati.

‘‘Aṭṭhārasetāni ṭhānāni, iti viññāya paṇḍito;
Ārakā parivajjeyya, maggaṃ sappaṭibhayaṃ yathā’’ti. (visuddhi. 1.52) –

Evaṃ vuttehi aṭṭhārasahi vihāradosehi sabbakālaviyutte. **Anurūpe**ti imesu aṭṭhārasasu dosesu aññatarenapi samannāgato ananurūpo nāma, tadabhāvena attano yogakammassa anukūle. Mahāvihārādayo hi yogakammassa anukūlā na honti, tasmā mahāvihāre tāva vattakaraṇādinā palibodho hoti. Yattha pana sabbaṃ katameva, avasesāpi saṅghaṭṭanā natthi, evarūpo **mahāvihāro**pi anurūpova. **Navavihāre** bahuṃ navakammaṃ kātabbaṃ hoti, tasmā so asati aññasmiṃ anukūle kāraṇe ananurūpo hoti. Tathā **jiṇṇavihāro**pi bahupaṭijaggitabbatāya kammaṭṭhānantarāyiko. **Panthanissitako** āgantukehi rattindivaṃ samokiṇṇatāya. Yattha soṇḍī nāma pāsāṇapokkharaṇī hoti, so **soṇḍivihāro**. Tattha bahū pānīyatthāya samosaranti, tathā **paṇṇapupphaphalavati** vihāre taṃtadatthāya. **Patthanīye** lokasammate vihāre viharantaṃ ‘‘arahā’’ti sambhāventā bahū āgacchanti. **Nagarasannissitepi** vihāre visabhāgārammaṇāpāthagamanādīni honti. **Dārusannissite** kaṭṭhahārikādīhi aphāsu hoti. **Khettasannissite** vihāramajjheyeva khalamaṇḍalakaraṇādinā aphāsu hoti. **Visabhāgapuggalādhivutthepi** kalahanivāraṇādīsu te upavadanti. **Paṭṭanasannissite** abhiṇhaṃ nāvāsatthehi āgatamanussehi aphāsu hoti. **Paccantanissite** manussā buddhādīsu appasannā honti. **Rajjasīmasannissite** dvinnaṃ rājūnaṃ kalahe sati dvinnaṃ vijitesu piṇḍāya vicarantaṃ bhikkhuṃ ‘‘ayaṃ carapuriso’’ti gahetvā bandhanādikaṃ pāpeyyuṃ, **asappāye** amanussādiupaddavā honti. Kalyāṇamittānadhivutthe uppannakaṅkhāya vinodake asati mahādosoyevāti etepi vihārā ananurūpā, tasmā tādise vihāre parivajjetvā vuttadosavirahite anurūpe vihāre vihātabbaṃ.

Tassa pana vihārassa anurūpabhāvo evaṃ veditabboti dassetuṃ **''gāmato''**tiādi vuttaṃ. **Gāmato**ti gocaragāmato. **Nātidūre**ti gocaragāmassa aḍḍhagāvutato orabhāgatāya na atidūre. **Naccāsanne**ti pacchimena pamāṇena gocaragāmato pañcadhanusatikatāya na atisanne. Iminā gamanāgamanasampannataṃ dasseti. Gocaragāmassa pana uttaradisāya vā dakkhiṇadisāya vā nātidūraṃ naccāsannaṃ senāsanaṃ visesena gamanāgamanasampannaṃ hoti, nātidūranaccāsannatā cettha nidassanamattaṃ. **Pañcaṅgasaṃyute**ti pana vuttattā nātidūranaccāsannatāya saha divā appakiṇṇatādīni cattāri samodhānetvā pañcaṅgasaṃyuttatā veditabbā. Vuttañhetaṃ bhagavatā –

> ''Kathañca, bhikkhave, senāsanaṃ pañcaṅgasamannāgataṃ hoti? Idha, bhikkhave, senāsanaṃ nātidūraṃ hoti naccāsannaṃ gamanāgamanasampannaṃ divā appakiṇṇaṃ rattiṃ appasaddaṃ appanigghosaṃ appaḍaṃsamakasavātātapasarīsapasamphassaṃ, tasmiṃ kho pana senāsane viharantassa appakasireneva uppajjanti cīvarapiṇḍapātasenāsanagilānapaccayabhesajjaparikkhārā, tasmiṃ kho pana senāsane therā bhikkhū viharanti bahussutā āgatāgamā dhammadharā vinayadharā mātikādharā, te kālena kālaṃ upasaṅkamitvā paripucchati pañhaṃ 'idaṃ, bhante, kathaṃ; imassa ko atthoti. Tassa te āyasmanto avivaṭañceva vivaranti, anuttānīkatañca uttāniṃ karonti, anekavihitesu ca kaṅkhāṭṭhāniyesu dhammesu kaṅkhaṃ paṭivinodenti. Evaṃ kho, bhikkhave, senāsanaṃ pañcaṅgasamannāgataṃ hotī''ti (a. ni. 10.11).

Ettha ca nātidūranaccāsannabhāvena gamanāgamanasampannatā paṭhamaṃ aṅgaṃ, divā mahājanasaṃkiṇṇatābhāvena, rattiyaṃ janālāpasaddābhāvena, sabbadāpi janasannipātanigghosābhāvena appakiṇṇaappasaddaappanigghosabhāvo dutiyaṃ, ḍaṃsamakasādiparissayābhāvo tatiyaṃ, appakasirena cīvarapiṇḍapātādipaccayalābho catutthaṃ, bahussutatādiguṇasamannāgatānaṃ therānaṃ vasanabhāvo pañcamanti imehi pañcahi aṅgehi saṃyutte samannāgate vihārasmiṃ vihātabbaṃ.

840-1. Paṭhamaṃ vuttaāvāsādimahāpalibodhe upādāya khuddakapalibodho, idāni taṃ palibodhaṃ sarūpato dassetvā tassa upacchindanākāraṃ āvi kātuṃ **''dīghā kesā''**tiādi vuttaṃ. So patto suṭṭhu pacitabboti yojanā.

842-5. **Pavivitte**ti janavivitte okāse. **Vajjetvā…pe… lohita**nti ime cattāro kasiṇadosā, tasmā evarūpā mattikā vajjetvā. **Saṇhāyā**ti apanītatiṇamūlasakkharavālukāya sumadditāya sukhumāya. **Aruṇavaṇṇāyā**ti aruṇanibhāya, aruṇavaṇṇappabhāyāti attho. **Bahiddhā vāpi tādise**ti bahiddhāpi vihārapaccante paṭicchannaṭṭhāne. **Saṃhārima**nti saṃharitabbaṃ gahetvā caraṇayogyaṃ. **Tatraṭṭhaka**nti yattha kataṃ, tattheva tiṭṭhanakaṃ.

847-50. **Pamāṇato**ti vakkhamānappamāṇato. **Vaṭṭaṃ ākoṭetvā**ti parimaṇḍalaṃ katvā ākoṭetvā. **Ta**nti taṃ cammaṃ vā kaṭasāraṃ vā dussapaṭṭaṃ vā. **Kaṇṇika**nti kaṇṇikāsadisaṃ, parimaṇḍalato padumakaṇṇikākāranti vuttaṃ hoti. Tenāha **''sama''**nti. ''Kaṇṇikāsama''nti vā pāṭho. **Vidatthicaturaṅgula**nti caturaṅgulādhikavidatthippamāṇaṃ. Etadeva hi pamāṇaṃ sandhāya **aṭṭhakathāyaṃ** ''suppamatte vā sarāvamatte vā''ti (visuddhi. 1.55) vuttaṃ. **Vivaṭṭa**nti nibbānaṃ. Kasiṇaparikammaṃ karontopi hi ettakeyeva aṭṭhatvā nibbānatthāyeva vāyamati. **Bherītalasamaṃ katvā**ti pāṇikāya ghaṃsetvā ninnatunnataṭṭhānābhāvena bherītalaṃ viya samaṃ katvā. **Sammajjitvāna taṃ ṭhāna**nti yasmiṃ ṭhāne nisīditvā taṃ kasiṇaṃ oloketi, taṃ ṭhānaṃ sace uklāpaṃ hoti, sammajjitvā. **Nhatvā**ti sarīradarathavinodanatthaṃ nhatvā.

851-2. **Tamhā kasiṇamaṇḍalā hatthapāsappamāṇasmiṃ padese**ti tamhā kasiṇamaṇḍalassa, ṭhapitaṭṭhānamhā aḍḍhateyyahatthantare padese, kasiṇamaṇḍalassa, pīṭhassa ca majjhaṃ hatthapāsappamāṇaṃ katvā paññatteti vuttaṃ hoti. **Vidatthicaturaṅgule ucce**ti vidatthicaturaṅgulaṃ hutvā ucce, vidatthicaturaṅgulapādaketi vuttaṃ hoti. Dūre nisinnassa hi kasiṇaṃ na upaṭṭhāti, āsannatare nisinnassa hatthapāṇikāpadādayo kasiṇadosā paññāyanti. Uccatare nisinnena ca gīvaṃ paṇāmetvā oloketabbaṃ hoti, nīcatare jaṇṇukāni rujjanti, tasmā hatthapāsappamāṇe padese vidatthicaturaṅgulapādake pīṭhe nisīditabbaṃ. Yasmā catūsu iriyāpathesu sayanaṃ kosajjapakkhiyaṃ, ṭhānacaṅkamanāni uddhaccapakkhiyāni, nisajjā pana alīnuddhaccapakkhiyā, santo iriyāpatho, tasmā vuttaṃ **''nisīditvā''**ti, samantato ūrubaddhāsanaṃ pallaṅkaṃ ābhujitvāti attho. Yenākārena nisīdantassa nisajjā sukhā hoti, taṃ dassetuṃ vuttaṃ **''ujuṃ kāyaṃ paṇidhāyā''**ti. Uparimaṃ sarīraṃ ujukaṃ ṭhapetvā aṭṭhārasapiṭṭhikaṇṭake koṭiyā koṭiṃ paṭipādetvāti attho. Evañhi nisinnassa cammamaṃsanahārūni na oṇamanti, athassa yā tesaṃ oṇamanapaccayā khaṇe khaṇe vedanā uppajjeyyuṃ, tā na uppajjanti. Tāsu anuppannāsu cittaṃ ekaggaṃ hoti, kammaṭṭhānaṃ na paripatati. Tato ca pubbenāparaṃ visesappattiyā vuddhiṃ phātiṃ upagacchati. Idāni ārammaṇapariggahupāyaṃ dassento āha **''katvā parimukhaṃ sati''**nti, kammaṭṭhānābhimukhaṃ satiṃ ṭhapetvāti attho. Abhi-saddena hi samānattho idha **pari**-saddo, atha vā samīpatthena **pari**-saddena mukhassa samīpe satiṃ katvāti attho. Yathāha – ''ayaṃ sati upaṭṭhitā hoti supaṭṭhitā nāsikagge vā mukhanimitte vā. Tena vuccati parimukhaṃ satiṃ upaṭṭhapetvā''ti (vibha. 537). Atha vā **''parī**ti pariggahaṭṭho, **mukha**nti niyyānaṭṭho, **satī**ti upaṭṭhānaṭṭho. Tena vuccati 'parimukhaṃ sati''nti (paṭi. ma. 1.164) vacanato ''pariṇāyikā''tiādīsu viya pari-saddo pariggahaṭṭho, ''suññatavimokkhamukha''ntiādīsu viya mukha-saddo niyyānaṭṭhoti katvā pariggahitaniyyānasatiṃ katvā sabbathā gahitāsammosaṃ pariccattasammosaṃ satinepakkaṃ upaṭṭhapetvāti vuttaṃ hoti.

853-5. **Kāmesvādīnavaṃ disvā**ti ‘‘kāmā nāmete aṭṭhikaṅkhalikūpamā nirassādaṭṭhenā’’tiādinā vatthukāmakilesakāmesu ādīnavaṃ paccavekkhitvā. **Nekkhammaṃ daṭṭhu khemato**ti nekkhammaṃ khemato disvā kāmanissaraṇaṃ sabbadukkhasamatikkamassa upāyabhūtaṃ nekkhammanti evaṃ nekkhammasaṅkhātaṃ saupacārajjhānaṃ, nibbānaṃ, vipassanaṃ, sabbepi vā kusaladhamme khemato nibbhayato disvā, tattha jātābhilāso hutvāti vuttaṃ hoti. **Paramaṃ…pe… ratanattaye**ti buddhādiratanattaye ratanattayaguṇānussaraṇena balavapītipāmojjaṃ janayitvā. **Bhāgī…pe… muttama**nti ‘‘ahaṃ imāya sabbabuddhapaccekabuddhaariyasāvakehi paṭipannāya nekkhammapaṭipattiyā cittavivekādippavivekajassa sukhassa addhā ekantena bhāgī assaṃ, lābhī bhaveyya’’nti evaṃ paṭipattiyaṃ ānisaṃsadassanena tabbisayaṃ uttamaṃ mahantaṃ ussāhaṃ katvā. **Ākārena samenevā**ti atiummīlitaatimandālocanāni vajjetvā nātiummīlitanātimandālocanasaṅkhātena samena ālocanākārena. Atiummīlayato hi atisukhumaṃ, avibhūtañca rūpagataṃ upanijjhāyato viya cakkhu kilamati, attano sabhāvavibhāvanato ca maṇḍalaṃ ativibhūtaṃ hoti, tathā vaṇṇato, lakkhaṇato vā upatiṭṭheyya, tenassa nimittaṃ nuppajjati. Atimandaṃ ummīlayato ca gajanimīlakena pekkhantassa viya rūpagataṃ maṇḍalaṃ avibhūtaṃ hoti. Dassane mandabyāpāratāya kosajjapātato cittañca līnaṃ hoti, evampi nimittaṃ nuppajjati, tasmā yathā nāma ādāsatale mukhanimittaṃ gaṇhanto na tattha atigāḷhaṃ ummīlati, na atimandaṃ, atha kho samena ākārena gaṇhāti, evameva nātiummīlanādinā samena ākārena gaṇhantena bhāvetabbanti. **Nimittaṃ gaṇhatā**ti pathavīkasiṇe cakkhunā gahitaṃ nimittaṃ manasā gaṇhantena.

856-7. Idāni nimittaggahaṇopāyaṃ dassetuṃ **‘‘na vaṇṇo pekkhitabbo’’**tiādi vuttaṃ. **Na vaṇṇo pekkhitabbo so**ti yo tattha pathavīkasiṇe aruṇavaṇṇo, so na cintetabbo vaṇṇavasena manasikaroto vaṇṇakasiṇabhāvūpagamanato. Cakkhuviññāṇena pana gahitaggahaṇaṃ na sakkā vāretuṃ, tenevettha ‘‘na oloketabbo’’ti avatvā ‘‘manasānupekkhitā hotī’’tiādīsu viya manasā cintanavasena pekkhanaggahaṇaṃ kataṃ. **Daṭṭhabbaṃ na ca lakkhaṇa**nti yaṃ tattha pathavīdhātuyā thaddhalakkhaṇaṃ na manasikātabbaṃ tassa manasikāre dhātukammaṭṭhānassa gahitattā. **Vaṇṇaṃ pana amuñcitvā**ti disvā gahetabbattā pana vaṇṇaṃ amuñcitvā. **Ussadassa vasena hi cittaṃ paṇṇattidhammasmi**nti pathavīdhātuyā sattito adhikabhāvena sasambhārapathaviyā ‘‘pathavī’’ti vohāro, tasmiṃ sasambhārapathaviṃ upādāya paññatte paṇṇattidhamme ādāsatalagatamukhanimitte viya cittaṃ ṭhapetvā. **Ekaggamānaso**ti puna nānārammaṇe cittaṃ avisāretvā ekaggamānaso hutvā. **Pathavī pathaviccevaṃ vatvā**ti ettha paṭhamasamannāhāre kassaci vacībhedopi siyāti vuttanti **ācariyadhammapāla**tthero āha.

858. Yadi vohāramatte cittaṃ ṭhapetabbaṃ, nāmantaravasena pathavī manasikātabbā bhaveyyāti hotu, ko dosoti dassento āha **‘‘pathavī medanī’’**tiādi. Atha vā kiṃ pathavīnāmeyeva vutte bhāvanā hoti, udāhu aññasmimpīti āha **‘‘pathavī medanī’’**tiādi. **Ekaṃ vattumpi vaṭṭatī**ti etesu yaṃ icchati, taṃ attano paguṇatāya vā pacuratāya vā āgacchantaṃ ekaṃ vattuṃ vaṭṭati. Kiñcāpi evaṃ vaṭṭati, apica ‘‘pathavī’’ti etadeva nāmaṃ pākaṭaṃ, tasmā pākaṭavaseneva ‘‘pathavī pathavī’’ti bhāvetabbanti ācariyā.

859-60. **Ummīlitvā…pe… tāva so**ti yāva vakkhamānākārena uggahanimittaṃ nuppajjati, tāva kiñci kālaṃ cakkhuṃ ummīlitvā nimittaggahaṇavasena pathavīmaṇḍalaṃ oloketvā puna kiñci kālaṃ cakkhūni nimīlitvāti evaṃ vārasatampi vārasahassampi tato bhiyyopi ummīlitvā so yogī āvajjeyya, yenākārena oloketvā gahitaṃ, tenākārena taṃ samannāhareyyāti attho.

861-3. **Āpāthaṃ tu yāti ce**ti yadi manodvārikajavanānaṃ gocarabhāvaṃ upagacchati, taṃ uggahanimittaṃ tadā uppannanti pavuccatīti yojanā. Yadi uggahanimittepi pathavīmaṇḍalaṃ oloketvā bhāveti, paṭibhāganimittuppatti na siyā. Samīpaṭṭhena ca na sakkā anoloketunti vuttaṃ **‘‘nisīditabbaṃ no ceva’’**ntiādi. **Yathāsukhaṃ** nisinnena, yathāsukhaṃ vā bhāvetabbanti sambandho.

864-5. **Papañca…pe… dhovane**ti passāvādinā kenaci karaṇīyena nisinnaṭṭhānato aññattha gantvā puna āgamma nisīdantena pādā dhovitabbā honti. Adhotapādena hi senāsanaṃ akkamato āpatti hoti, khaṇe khaṇe pādadhovane ca papañco hoti, tasmā tassa parihāratthaṃ dve upāhanāyeva icchitabbā. Tāva bahutalikā saddampi janeyyuṃ, saddo ca jhānakaṇṭako, tasmā vuttaṃ **‘‘ekatalikā’’**ti. Tathā ‘‘parissayavinodanatthaṃ kattaradaṇḍo ca icchitabbo’’ti (visuddhi. 1.57) **aṭṭhakathāyaṃ** vuttaṃ. **Asappāyena kenacī**ti vakkhamānena āvāsādiasappāyesu kenacideva asappāyena. **Taṃ ṭhāna**nti kasiṇamaṇḍalassa ṭhitaṭṭhānaṃ. **Ādāya taṃ punā**ti yathājātaṃ uggahanimittaṃ puna gahetvā, puna uppādetvāti vuttaṃ hoti.

866-7. **Pīṭhe sukhanisinnenā**ti puna vasanaṭṭhānaṃ āgantvā vuttaniyāmena pīṭhe sukhanisinnena. **Bhāvetabba**nti taṃ nimittaṃ manasikāravasena vaḍḍhetabbaṃ. **Samannāharitabba**nti sammā āvajjitabbaṃ, sammā vā anu āharitabbaṃ. **Takkāhata**nti ‘‘takkanato takko’’ti evaṃ laddhanāmena bhāvanācittasampayuttena sammāsaṅkappena āhananapariyāhananakiccena aparāparaṃ pavattanena kammaṭṭhānaṃ āhataṃ, pariyāhatañca kātabbaṃ, balappattavitakko manasikāro bahulaṃ pavattetabboti attho.

868-70. **Taṃ icchatī**ti taṃ nimittaṃ manasikātuṃ icchati. **Evaṃ karontassā**ti evaṃ kammaṭṭhānaṃ takkāhataṃ karontassa. Yathā bhāvanā pubbenāparaṃ visesaṃ āvahati, evaṃ anuyuñjantassa, evaṃ karoto pana yadā saddhādīni indriyāni suvisadāni tikkhāni pavattanti, tadā assaddhiyādīnaṃ dūrībhāvena sātisayaṃ thāmappattehi sattahi balehi laddhupatthambhāni vitakkādīni kāmāvacarāneva jhānaṅgāni bahūni hutvā pātubhavanti. Tato ca tesaṃ ujuvipaccanīkabhūtā kāmacchandādayo saddhiṃ tadekaṭṭhehi pāpadhammehi dūrībhavanti. Tena vuttaṃ **''vikkhambhanti…pe… pañca nīvaraṇānipī''**ti. **Samādhiyati…pe… yogino**ti tassa yogino paṭibhāganimittaṃ ārabbha uppannaupacārasamādhinā upacārajjhānena cittampi samādhiyati, paṭibhāganimittampi uppajjati upacārajjhānassa tena vinā abhāvato.

871-4. **Imassā**ti paṭibhāganimittassa. **Purimassā**ti uggahanimittassa. **Thavikā**ti ādāsathavikato. **Balākā viya toyade**ti meghasamīpe balākā viya. Sā hi meghassa nīlattā sayaṃ atiparisuddhā upaṭṭhāti, tadā taṃ upaṭṭhātīti sambandho. Evaṃ ādāsamaṇḍalūpamādīhi uggahanimittato paṭibhāganimittassa suvisuddhataṃ, saṇhasukhumatañca dasseti. Tenāha **''tatodhikatara''**nti. Uggahanimitte aṅgulipadapāṇikāpadādayo kasiṇadosā paññāyanti, idaṃ pana vuttanayena tatopi sataguṇaṃ sahassaguṇaṃ suvisuddhaṃ hutvā upaṭṭhātīti attho. **Tanusaṇṭhānavanta**ntiādi aparamatthasabhāvattā vuttaṃ. Yadi hi taṃ edisaṃ bhaveyya, cakkhuviññeyyaṃ siyā, oḷārikaṃ sammasanūpagaṃ tilakkhaṇāhaṭaṃ, na panetaṃ tādisanti. Yadi panetaṃ na saṇṭhānādivantaṃ, kathaṃ jhānassa ārammaṇabhāvoti āha **''upaṭṭhā…pe… maya''**nti. Tattha **paññaja**nti bhāvanāmayaṃ paññājanitaṃ, bhāvanāpaññāya sañjānanamattanti vuttaṃ hoti. Na hi asabhāvadhammassa kutocisamuṭṭhānaṃ atthi. Tenāha **''bhāvanāmayaṃ upaṭṭhānākāramatta''**nti, kevalaṃ samādhilābhino bhāvanāvisesajanitaṃ tammayaṃ upaṭṭhānākāramattameva bhāvanāvisesānubhāvena upaṭṭhātīti attho.

875-8. Vikkhambhitāneva sannisinnāneva na puna tadatthaṃ ussāho kātabboti adhippāyo. Paṭibhāganimitte hi uppajjamāneyeva taṃvisayaṃ upacārajjhānaṃ nīvaraṇe vikkhambhentameva uppajjati. **Kilesā sannisinnāvā**ti avasesā tadekaṭṭhakilesā ca sammadeva nisinnā, upasantāti attho. ''Upacārasamādhinā''ti vutte itaropi samādhi atthīti atthato āpannanti tampi dassetuṃ **''ākārehi pana dvīhī''**tiādi vuttaṃ. **Dvīhi ākārehī**ti jhānadhammānaṃ paṭipakkhadūrībhāvo, thirabhāvappatti cāti imehi dvīhi kāraṇehi. Idāni tāni kāraṇāni samādhiavatthāmukhena dassetuṃ **''upacārakkhaṇe''**tiādi vuttaṃ. **Upacārakkhaṇe**ti upacārabhūmiyaṃ upacārāvatthāyaṃ. **Tassa paṭilābhe**ti yadatthāya ayaṃ paṭipanno, tassa appanāsamādhissa paṭilābhe adhigamāvatthāyaṃ. Kathaṃ upacārabhūmiyaṃ samādhiyati, kathañca appanābhūmiyanti āha **''nīvāraṇappahānenā''**tiādi. Upacārakkhaṇe yadipi jhānaṅgāni paṭutarāni mahaggatabhāvappattāni na honti, tesaṃ paṭipakkhadhammānaṃ vikkhambhanena cittaṃ samādhiyati, paṭilābhabhūmiyampi appanāpattānaṃ jhānaṅgānaṃ pātubhāvena samādhiyatīti attho.

879-80. **Aṅgāni…pe… na cā**ti upacārakkhaṇe aṅgāni na ca thāmajātāni neva bhāvanābalappattāni hontīti attho. **Appanāyā**ti appanakkhaṇe. **Tasmā**ti yasmā aṅgāni thāmajātāni jāyare, tasmā. **Appanācittaṃ divasampi pavattatī**ti yathā nāma balavā puriso āsanā vuṭṭhāya divasampi tiṭṭheyya, evamevaṃ appanāsamādhimhi uppanne jhānacittaṃ sakiṃ bhavaṅgavāraṃ chinditvā uppannaṃ kevalaṃ rattimpi divasampi kusalajavanapaṭipāṭivaseneva pavattatīti attho. ''Appanāpattaṃ divasampi pavattatī''ti vadatā upacārakkhaṇe na tathāti dassitaṃ hoti. Tattha hi aṅgānaṃ athāmajātattā yathā nāma daharo kumāro ukkhipitvā ṭhapiyamāno punappunaṃ bhūmiyaṃ patati, evamevaṃ cittaṃ kālena nimittaṃ ārammaṇaṃ karoti, kālena bhavaṅgaṃ otarati.

881-4. **Teneva pallaṅkenā**ti yasmiṃ nisinno paṭibhāganimittaṃ adhigacchi, teneva pallaṅkena karaṇabhūtena, hetubhūtena vā taṃ nimittaṃ vaḍḍhetvā. Upacārabhūmiyañhi nimittavaḍḍhanaṃ yuttaṃ. **Cakkavattiyagabbhovā**ti cakkavatti bhavituṃ puññavā gabbho viya. **Parihāni na vijjatī**ti laddhūpacārajjhānassa parihāni na vijjati. Nimitte hi aparihīne tadārammaṇaṃ jhānaṃ aparihīnameva hoti, nimitte pana ārakkhābhāvena vinaṭṭhe laddhajjhānampi vinassati tadāyattavuttittā. Tenāha **''ārakkhaṇe''**tiādi.

885. **Āvāso**ti yasmiṃ āvāse vasantassa anuppannaṃ nimittaṃ nuppajjati, uppannaṃ vā vinassati, anupaṭṭhitā ca sati na upaṭṭhāti, asamāhitañca cittaṃ na samādhiyati, ayaṃ asappāyo āvāso, tasmā yasmiṃ vihāre bahū āvāsā honti, tattha ekekasmiṃ tīṇi tīṇi divasāni vasitvā yattha cittaṃ ekaggaṃ na hoti, taṃ pahāya tabbiparīte vasitabbaṃ. **Gocaro**ti gocaragāmo, so senāsanato atidūre accāsanne pubbadisāya vā pacchimadisāya vā asulabhabhikkho asappāyo. **Bhassa**nti dvattiṃsatiracchānakathāpariyāpannā asappāyakathā. Sā hissa nimittantaradhānāya saṃvattati. **Puggalo**ti tiracchānakathiko, sīlādiguṇavirahito puggalo, yaṃ nissāya asamāhitaṃ vā cittaṃ na samādhiyati, samāhitaṃ vā thiraṃ na hoti, evarūpo. So hi taṃ kaddamodakamiva acchaṃ udakaṃ malīnameva karoti. **Bhojanaṃ** pana kassaci ambilaṃ, kassaci madhuraṃ asappāyaṃ hoti. **Utupi** kassaci sīto, kassaci uṇho. Tasmā yaṃ bhojanaṃ vā utuṃ vā sevantassa phāsu na hoti, taṃ bhojanaṃ so ca utu asappāyo. **Iriyāpatho**ti ṭhānacaṅkamanādīsu yo imassa asamāhitacittassa samādhānāya, samāhitacittassa ca thirabhāvāya na hoti, ayaṃ asappāyo iriyāpatho, tasmā tampi āvāsaṃ viya tīṇi divasāni upaparikkhitvā vajjetabbaṃ.

886. **Sappāye satta seveyyā**ti vuttaviparītavasena sappāye āvāsādike satta seveyya. Tattha bhassasappāyaṃ nāma dasakathāvatthusannissitaṃ, tampi mattāya bhāsitabbaṃ. **Evañhi paṭipajjato**ti evaṃ vuttappakārena satta asappāye vajjetvā satta sappāye sevanavasena paṭipajjantassa nimittāsevanabahulassa.

888-9. Yena vinā appanāya kusalo na hoti, so dasavidho vidhi, appanākosallaṃ, tannibbattaṃ vā ñāṇaṃ ganthavitthārabhayena idha na dassitaṃ, atthikena pana **visuddhimaggato** (visuddhi. 1.60) gahetabbanti adhippāyo. Paṭiladdhe nimittasmiṃ, evañhi sampādayato appanākosallaṃ appanā sampavattatīti sambandho.

890-2. **Sā**ti appanā. **Evañhī**ti **hi**-saddo hetuattho, yasmā ṭhānametaṃ na vijjati, **tasmā cittappavattiākāraṃ** bhāvanācittassa līnuddhatādivasena pavattiākāraṃ **sallakkhayaṃ** upadhārento **samataṃ vīriyasseva** vīriyassa samādhinā samataṃyeva **yojayetha,** kathaṃ pana yojayethāti āha **''īsakampī''**tiādi. Tattha **laya**nti līnabhāvaṃ, saṅkocanti attho. **Yanta**nti gacchantaṃ, **paggaṇhetheva** samabhāvāyāti adhippāyo. Tenāha **''accāraddhaṃ nisedhetvā samameva pavattaye''**ti. Taṃ mānasanti sambandho.

894-9. **Eva**nti vuttappakārena vīriyasamatāyojanavasena, paṭipannabhāvanāmānasaṃ paṭibhāganimitteyeva ṭhapanavasena nimittābhimukhaṃ paṭipādayato **tassa** yogino. **Samijjhissatī**ti uppajjissati. **Pathavīkasiṇa**nti pathavīti bhāvanāvasena upaṭṭhitaṃ tadeva paṭibhāganimittaṃ. **Javanānī**ti kāmarūpāvacarajavanāni. Tenāha **''ekaṃ tu rūpāvacarikaṃ bhave''**ti. **Aññehī**ti pākatikehi kāmāvacaracittehi. **Balavatarā**ti bhāvanābalena paṭutarabhāvappattiyā accantabalavanto. **Parikammopacārato**ti parikammattā, upacārattā ca. Tattha parikammattāti paṭisaṅkharaṇattā. Upacārattāti yathā gāmādīnaṃ āsannadeso ''gāmūpacāro, nagarūpacāro''ti vuccati, evaṃ appanāya āsannattā samīpacārittā. **Upacārāni** appanaṃ upecca carantīti katvā. **Appanāyānulomattā**ti nānāvajjanavīthiyaṃ parikammatopi lahukaṃ appanānipphādakavasena, guṇavasena vā appanāya anukūlattā. **Etthā**ti etesu parikammopacārānulomasaññitesu. **Sabbantimaṃ** tatiyaṃ, catutthaṃ vā **gotrabhū**ti pavuccati parittagottassa abhibhavanato, mahaggatagottassa bhāvanato ca.

900-3. Avisesena sabbesaṃ sabbā samaññāti paṭhame naye gahitāgahaṇaṃ hotīti āha **''gahitāgahaṇenā''**tiādi. Ekekassa gahitanāmaṃ itaresaṃ aggahaṇato, ekekanāmavasena gahitassa itaranāmavasena aggahaṇato vā nānāvajjanaparikammameva parikammanti adhippāyena **''paṭhamaṃ upacāraṃ vā''**tiādi vuttaṃ. **Catutthaṃ pañcamaṃ vāti vā**-saddo aniyamo, so pana khippābhiññadandhābhiññavasena veditabbo. Khippābhiññassa hi catutthaṃ appeti, dandhābhiññassa pañcamaṃ. **Tato para**nti pañcamato paraṃ. Tenāha **''chaṭṭhe vā''**tiādi. Kasmā na jāyatīti āha **''āsannattā bhavaṅgassā''**ti. Cittaniyāmavasena hi uppajjitabbesu sattasu javanesu chaṭṭhasattamajavanavāragaḷanaṭṭhānabhūtattā bhavaṅgassa āsannaṃ javanaṃ patati. **Tāvade**ti tāvadeva. Chaṭṭhaṃ, sattamaṃ vā javanaṃ patantaṃ viya hoti parikkhīṇajavanattāti adhippāyo.

904-6. Atha kimetaṃ vuccati ''chaṭṭhe sattame vāpi appanā na jāyatī''ti? **Ābhidhammikagodattatthero** hi ''purimā purimā kusalā dhammā pacchimānaṃ pacchimānaṃ kusalānaṃ dhammānaṃ āsevanapaccayena paccayo''ti (paṭṭhā. 1.1.12) imaṃ suttaṃ vatvā yathā aladdhāsevanaṃ paṭhamajavanaṃ gotrabhuṃ na uppādeti, laddhāsevanaṃ pana balavabhāvato dutiyaṃ, tatiyaṃ vā gotrabhuṃ uppādeti, evaṃ laddhāsevanatāya balavabhāvato chaṭṭhaṃ, sattamampi vā appetīti chaṭṭhaṃ, sattamampi vā appanā hotīti vadatī''ti imaṃ codanaṃ manasi nidhāya therassa taṃ mataṃ paṭikkhipitvā yathāvuttamatameva patiṭṭhāpetuṃ **''purimehī''**tiādi vuttaṃ.

Pariyante ṭhātuṃ neva sakkotīti papāte eva patatīti adhippāyo. **Appetuṃ na sakkotī**ti patiṭṭhātuṃ appanāvasena uppajjituṃ na sakkoti. Na cettha ''purimā purimā''tiādisuttapadaṃ sādhakaṃ āsevanapaccayalābhassa balavabhāve anekantikattā. Tathā hi aladdhāsevanāpi paṭhamacetanā diṭṭhadhammavedanīyā hoti, laddhāsevanā dutiyacetanā yāva chaṭṭhacetanā aparāpariyavedanīyā, tasmā laddhāsevanepi chaṭṭhasattame appanā na hoti āsannabhavaṅgatāya dubbalattāti adhippāyo. Yadi evaṃ kathaṃ sattamajavanacetanā upapajjavedanīyā ānantariyā hoti? Nāyaṃ viseso, āsevanapaccayalābhena balavappattiyā, kiñcarahi kiriyāvatthāvisesato. **Kiriyāvatthā** hi ārambhamajjhapariyosānavasena tividhā. Tattha pariyosānāvatthāya sanniṭṭhāpakacetanābhāvena upapajjavedanīyāditā hoti, na balavabhāvenāti ācariyā.

907. **Eka…pe… panā**ti ayaṃ appanā ekacittakkhaṇāyeva ekavārameva uppajjitvā nirujjhati, na samāpattivīthiyaṃ viya yathicchakaṃ pavattati. Sattasu hi ṭhānesu kālaparicchedo nāma natthi, paṭhamappanāyaṃ, lokiyābhiññāsu, catūsu maggesu, maggānantare phale, rūpārūpabhavesu bhavaṅgaṭṭhāne nirodhassa paccaye nevasaññānāsaññāyatane nirodhā vuṭṭhahantassa phalasamāpattiyanti. Etesu hi katthaci atiittarā, katthaci appamāṇā cittakkhaṇā honti, katthaci sampuṇṇajavanavīthi addhā labbhati. Tathā hi maggānantaraṃ phalaṃ tiṇṇaṃ upari na hoti, nirodhassa paccayo nevasaññānāsaññāyatanaṃ dvinnaṃ upari na hoti, rūpārūpabhavesu bhavaṅgassa parimāṇaṃ natthi, sesesu pana catūsu ṭhānesu ekameva cittanti tasmā ekacittakkhaṇikāyeva appanā hotīti veditabbā.

908. **Paccavekkhaṇahetuka**nti paccavekkhaṇahetuṃ katvā. Nanu ca paccavekkhaṇaṃ āvajjanādīhi, na pana tena āvajjanādi, tasmā kathaṃ paccavekkhaṇahetukaṃ hotīti yujjati? Nāyaṃ doso bhavanakiriyāya paccavekkhaṇahetukattā. Na hi asati paccavekkhaṇe sā hoti nirodhassa paccayabhūtajhānantaramiva, sati pana paccavekkhaṇe sā hoti, tasmā anvayabyatirekavasena labbhati. Tassā paccavekkhaṇahetukatāti na na yujjati ''paccavekkhaṇahetuka''nti vacanaṃ. Paccavekkhaṇahetukaṃ āvajjananti vā sambandho. **Āvajjana**ñhi paccavekkhaṇañāṇānaṃ anantarapaccayabhāvena kāraṇaṃ hoti.

911-3. Nānāvisayaluddhassa, ito cito ca bhamantassa cetasoti sambandho. **Samādhānevā**ti samādhānā eva, samādhānakaraṇatoti attho. **Pāmojjabhāvato**ti pāmojjena samānayogakkhamatāya tassā tabbhāvavuttittā. Atha vā byāpādena ghaṭṭiyamānassa cittassa pamuditabhāvakaraṇato pītiyeva ''pāmojja''nti vuccati, tassa bhāvo, tasmā pāmojjasabhāvattāti attho. **Sītalattasabhāvato**ti byāpādagginā santāpiyamānassa cittassa nibbāpanavasena sītalattasabhāvattā.

914-6. **Savipphārikabhāvenā**ti yoniso saṅkappavasena kāmavitakkādiṃ madditvā pavattanato savipphārikasabhāvena. **Nekkhammādipavattito**ti ettha nekkhamma-ggahaṇena brahmavihāravajjaṃ paṭhamajjhānaṃ gahitaṃ. **Ādi**-saddena tīsu brahmavihāresu paṭhamajjhānaṃ gahitanti vadanti. **Avūpasantabhāvassā**ti uddhaccassa sarūpakathanena taṃsahavattino anutāpasabhāvassa kukkuccassāpi sarūpaṃ kathitamevāti daṭṭhabbaṃ. Tathā **sayañcevātisantato**ti uddhaccapaṭipakkhasabhāvavacanena kukkuccapaṭipakkho pītibhāvopi. Tenāha **''sukhaṃ uddhaccakukkuccadvayassā''**ti. **Matiyā anurūpattā**ti paññāya anurūpattā. Tathā ca vuttaṃ **ācariyadhammapāla**ttherena ''vicāro vicikicchāya paṭipakkho ārammaṇe anumajjanavasena paññāpatirūpakasabhāvattā''ti. Potthakesu pana ''pītiyā anurūpattā''ti pāṭho dissati, tassa ca vicāro anumajjanasabhāvavantatāya pīti viya ārammaṇe anivattanto ogāhetvā pavattatīti pītiyā anurūpattā sandehasabhāvattā ārammaṇaṃ anajjhogāhetvā pavattamānāya vicikicchāya paṭipakkhoti atthaṃ vadanti.

917. **Tividhakalyāṇa**nti ādimajjhapariyosānakalyāṇatāsaṅkhātāhi paṭipadāvisuddhiādīhi tividhakalyāṇatāhi yuttaṃ. Yathāha ''paṭhamassa jhānassa paṭipadāvisuddhi ādi, upekkhānubrūhanā majjhe, sampahaṃsanā pariyosāna''nti (paṭi. ma. 1.158). Tattha pubbabhāgapaṭipadāvasena jhānassa paripanthato visujjhanaṃ paṭipadāvisuddhi nāma, sā pana yasmā jhānassa uppādakkhaṇe labbhati, tasmā vuttaṃ ''paṭipadāvisuddhi ādī''ti. Visodhetabbatādīnaṃ abhāvato jhānapariyāpannāya tatramajjhattupekkhāya kiccanipphattiyā anubrūhanā upekkhānubrūhanā nāma. Sā panāyaṃ visesato jhānassa ṭhitikkhaṇe labbhati. Tena vuttaṃ ''upekkhānubrūhanā majjhe''ti. Tattha dhammānaṃ anativattanādisādhakassa ñāṇassa kiccanipphattivasena pariyodapanā sampahaṃsanā nāma. Sā jhānassa osānakkhaṇe pākaṭā hotīti vuttaṃ ''sampahaṃsanā pariyosāna''nti.

Abhayagirivāsino ''paṭipadāvisuddhi nāma sasambhāriko upacāro, upekkhānubrūhanā nāma appanā, sampahaṃsanā nāma paccavekkhaṇā''ti (visuddhi. 1.75) evaṃ paṭipadāvisuddhiādike vaṇṇenti, taṃ ayuttaṃ. Evañhi sati ajhānadhammehi jhānadhammassa guṇasaṃkittanaṃ nāma kataṃ hoti. Na hi bhūmantaraṃ bhūmantarapariyāpannaṃ hoti, antoappanāyameva āgamanavasena paṭipadāvisuddhi, tatramajjhattupekkhāya kiccanipphattiādīhi upekkhānubrūhanādayo ca veditabbā. Evañca katvā vuttaṃ bhagavatā ''ekattagataṃ cittaṃ paṭipadāvisuddhipakkhantarañceva hoti upekkhānubrūhitañca ñāṇena sampahaṃsita''nti (paṭi. ma. 1.158). Ettha hi **ekattagataṃ citta**nti indriyānaṃ ekarasabhāvena, ekaggatāya ca sikhappattiyā tadanuguṇaekattagataṃ sasampayuttamappanācittaṃ, tasseva paṭipadāvisuddhipakkhandanādi pakkhantaraṃ vuccati.

Dasalakkhaṇasaṃyutanti ''ādimhi tīṇi lakkhaṇāni, majjhe tīṇi, pariyosāne cattārī''ti evaṃ dasaparimāṇehi appanāya lakkhitabbabhāvena lakkhaṇasaṅkhātehi paripanthato visuddhijhānādīhi saṃyuttaṃ. Vuttañhetaṃ –

> ''Paṭhamassa jhānassa paṭipadāvisuddhi ādi. Ādissa kati lakkhaṇāni? Ādissa tīṇi lakkhaṇāni. Yo tassa paripantho, tato cittaṃ visujjhati, visuddhattā cittaṃ majjhimaṃ samathanimittaṃ paṭipajjati, paṭipannattā tattha cittaṃ pakkhandati, yañca paripanthato cittaṃ visujjhati, yañca visuddhattā cittaṃ majjhimaṃ samathanimittaṃ paṭipajjati, yañca paṭipannattā tattha cittaṃ pakkhandati, paṭhamassa jhānassa paṭipadāvisuddhi ādi, ādissa imāni tīṇi lakkhaṇāni. Tena vuccati paṭhamaṃ jhānaṃ ādikalyāṇañceva hoti lakkhaṇasampannañca.
>
> ''Paṭhamassa jhānassa upekkhānubrūhanā majjhe, majjhassa kati lakkhaṇāni? Majjhassa tīṇi lakkhaṇāni. Visuddhaṃ cittaṃ ajjhupekkhati, samathapaṭipannaṃ ajjhupekkhati, ekattupaṭṭhānaṃ ajjhupekkhati, yañca visuddhaṃ cittaṃ ajjhupekkhati, yañca samathapaṭipannaṃ ajjhupekkhati, yañca ekattupaṭṭhānaṃ ajjhupekkhati, paṭhamassa jhānassa upekkhānubrūhanā majjhe, majjhassa imāni tīṇi lakkhaṇāni. Tena vuccati paṭhamaṃ jhānaṃ majjhekalyāṇañceva hoti lakkhaṇasampannañca.

> ‘‘Paṭhamassa jhānassa sampahaṃsanā pariyosānaṃ. Pariyosānassa kati lakkhaṇāni? Pariyosānassa cattāri lakkhaṇāni. Tattha jātānaṃ dhammānaṃ anativattanaṭṭhena sampahaṃsanā, indriyānaṃ ekarasaṭṭhena sampahaṃsanā, tadupagavīriyavāhanaṭṭhena sampahaṃsanā, āsevanaṭṭhena sampahaṃsanā, paṭhamassa jhānassa sampahaṃsanā pariyosānaṃ, pariyosānassa imāni cattāri lakkhaṇāni. Tena vuccati paṭhamaṃ jhānaṃ pariyosānakalyāṇañceva hoti lakkhaṇasampannañcā’’ti (paṭi. ma. 1.158).

Ettha ca gotrabhucittassa nānāvajjanavīthiyaṃ uppajjanārahaparipanthato visujjhanato tadāgamanavasena jhānacittassa visujjhanākāraṃ sandhāya ‘‘yo tassa paripantho, tato cittaṃ visujjhatī’’ti vuttaṃ. Gotrabhucittasseva tathā visuddhattā āvaraṇavirahitaṃ hutvā ekattanayena majjhimasamathanimittasaṅkhātaṃ samappavattaṃ appanāsamādhipaṭipajjanaṃ sandhāya ‘‘visuddhattā cittaṃ majjhimasamathanimittaṃ paṭipajjatī’’ti vuttaṃ. Tathā hi khīrasseva dadhibhāvābhāvepi tadeva khīraṃ dadhisampannantiādīsu viya gotrabhucittassa appanābhāvābhāvepi ekasantatipariṇāmūpagamanavasena taṃ majjhimaṃ samathanimittaṃ līnuddhaccasaṅkhātaantadvayānupagamanena majjhimaṃ paccanīkavūpasamanato yathā samathasaṅkhātaṃ yogino sukhavisesānaṃ kāraṇabhāvato nimittabhūtaṃ appanāsamādhiṃ paṭipajjati nāma, tathā paṭipannattā pana samāhitabhāvūpagamanena ekattanayavaseneva tattha pakkhandanaṃ sandhāya ‘‘paṭipannattā tattha cittaṃ pakkhandatī’’ti vuttaṃ. Ekattanayañhi vinā gotrabhussa appanāpakkhandanaṃ natthi. Evaṃ tāva purimacitte vijjamānākārassa idha nibbattiyā jhānaṃ uppādakkhaṇe tividhalakkhaṇasampannaṃ nāma. Yathā hi lokiyavipassanāya kiccanipphattiyā lokuttaramaggo ‘‘vipassanā’’ti vuccati, evaṃ visuddhassa pana tassa puna visodhane byāpārākaraṇato tatramajjhattupekkhākiccavasena puggalassa ajjhupekkhanato vuttaṃ ‘‘visuddhaṃ cittaṃ ajjhupekkhatī’’ti. Appanāsamādhibhāvūpagamanena samathavippaṭipannassa puna samādhāne byāpārākaraṇato vuttaṃ ‘‘samathapaṭipannaṃ cittaṃ ajjhupekkhatī’’ti.

Evaṃ samathapaṭipannabhāvatoyeva pubbe ‘‘kathaṃ nu kho kilesasaṃsaggaṃ pajaheyya’’nti paṭipannassa idāni samathapaṭipattiyā tassa pahīnattā pāpamittasaṃsaggaṃ pahāya ekassa viharato sappurisassa viya ekattena upaṭṭhitassa jhānacittassa puna ekattupaṭṭhāne byāpārākaraṇaṃ sandhāya ‘‘ekattupaṭṭhānaṃ ajjhupekkhatī’’ti vuttaṃ. Evaṃ tatramajjhattupekkhāya kiccavasena jhānaṃ majjhe tividhalakkhaṇasampannaṃ nāma hoti. Pubbabhāgappavattapārihāriyañāṇena cittassa saṃkilesavodānakaradhammesu ādīnavānisaṃsaṃ disvā yathā tattha jātānaṃ dhammānaṃ aññamaññānativattanaṃ hoti, tathā bhāvanāya sampahaṃsitattā visodhitattā tatramajjhattupekkhāya vasena anubrūhite citte samādhipaññāsaṅkhātayuganaddhadhammānaṃ aññamaññānativattiyā pavattanaṃ sandhāya vuttaṃ ‘‘tattha jātānaṃ dhammānaṃ anativattanaṭṭhena sampahaṃsanā’’ti. Saddhāpañcamakānaṃ indriyānaṃ nānākilesehi vimuttattā vimuttivasena ekarasataṃ sandhāya vuttaṃ ‘‘indriyānaṃ ekarasaṭṭhena sampahaṃsanā’’ti. Tesaṃ anativattanasampahaṃsanānaṃ anurūpavasena alīnaṃ anuddhataṃ hutvā vīriyassa pavattiṃ sandhāya ‘‘tadupagavīriyavāhanaṭṭhena sampahaṃsanā’’ti vuttaṃ. Yā panassa tasmiṃ khaṇe pavattā āsevanā, uppādato paṭṭhāya ṭhitipariyosānānaṃ āsevanapaccayabhāvavasena pavattākāro, taṃ sandhāya ‘‘āsevanaṭṭhena sampahaṃsanā’’ti vuttaṃ. Evaṃ dhammānaṃ anativattanādibhāvasādhanena pariyodāpakassa ñāṇassa kiccavasena jhānapariyosāne catūhi lakkhaṇehi sampannaṃ nāmāti veditabbaṃ.

919-20. **Visodhetvāna pāpake**ti pāripanthike dhamme visesena sodhetvā sayaṃ pahānamatte aṭṭhatvā atisayappahānavasena puna sodhetvāti vuttaṃ hoti. **Cittabhāvanavepulla**nti samādhibhāvanāya vipulabhāvaṃ. Yathā hi bhāvanāvasena nimittassa uppatti, evamassa bhāvanāvasena vaḍḍhanampi, tasmā ekaṅgulādivasena nimittaṃ vaḍḍhayantassa punappunaṃ bahulīkārena jhānabhāvanāpi vuḍḍhiṃ viruḷhiṃ, abhiññāvasena ca vepullaṃ āpajjati. Tena vuttaṃ **‘‘cittabhāvanavepullaṃ…pe… vaḍḍhetabba’’**nti.

921-3. **Vaḍḍhanābhūmiyo dvevā**ti vaḍḍhanaṭṭhānāni dveyeva. Dvīsu ṭhānesu avassaṃ ekattaṃ vaḍḍhetabbanti ācariyā. **Tatrā**ti sāmiatthe bhummavacanaṃ, tassāti attho. **Tatrā**ti vā dvīsu bhūmīsu. **Kasitabbaṃ…pe… yathicchaka**nti yathā nāma kassako kasitabbaṭṭhānaṃ naṅgalena paricchinditvā paricchedabbhantaraṃ kasituṃ taṃ ṭhānaṃ paricchindati, evamevaṃ ekaṅguladvaṅgulativaṅgulacaturaṅgulamattaṃ manasā paricchinditvā paricchinditvā yathāparicchedaṃ vaḍḍhetabbaṃ. Tato vidatthiratanappamukhapariveṇavihārasīmānaṃ, gāmanigamajanapadarajjasamuddasīmānañca paricchedavasena vaḍḍhayantena cakkavāḷaparicchedaṃ katvā vā tato vāpi uttari paricchinditvā vaḍḍhetabbaṃ. Tena vuttaṃ **‘‘yathicchakaṃ vaḍḍhetabba’’**nti. Aparicchinditvā pana na vaḍḍhetabbaṃ. Na hi aparicchede bhāvanā pavattati. Tathā ca vuttaṃ ‘‘santake no anantake’’ti. Evaṃ vaḍḍhitañca taṃ nimittaṃ vaḍḍhitavaḍḍhitaṭṭhāne pathaviyā ukkūlavikūlanadīviduggapabbatavisamesu saṅkusatasamabbhāhataṃ usabhacammaṃ viya hoti.

924-6. Tasmiṃ pana nimitte pattapaṭhamajjhānena ādikammikena idāneva dutiyajjhānādiadhigamāya ussāhaṃ akatvā tasmiṃyeva paṭhamajjhāne pañcahākārehi suciṇṇavasinā bhavitabbanti dassetuṃ **‘‘pattepī’’**tiādi vuttaṃ. Suciṇṇo vaso vasibhāvo etenāti **suciṇṇavasinā,** suṭṭhu āsevitavasināti attho. Katamā tā vasiyo, yāsaṃ vasenāyaṃ pañcahākārehi suciṇṇavasīti āha **‘‘āvajjana’’**ntiādi. Tattha **āvajjana**nti na āvajjanamattameva adhippetaṃ āvajjanavasitāya adhippetattā. Āvajjanāya pana uppannāya javanehipi bhavitabbaṃ. Tāni ca kho āvajjanakapparatāya

cittābhinīhārassa yathāvajjitavasena honti. Adhigamena samaṃ, sasampayuttassa jhānassa sammā āpajjanaṃ paṭipajjanaṃ **samāpatti**. Abhibhuyya ṭhapanaṃ, adhiṭṭhānaṃ viyāti vā **adhiṭṭhānaṃ. Vasitā**ti etesu āvajjanādīsu yathāruci pavattiyo, yatthicchakaṃ, yadicchakaṃ, yāvaticchakaṃ pavattituṃ samatthabhāvo.

Tattha paṭhamajjhānato vuṭṭhāya paṭhamaṃ vitakkaṃ āvajjayato bhavaṅgaṃ upacchinditvā uppannāvajjanānantaraṃ vitakkārammaṇāneva cattāri, pañca vā javanāni javanti, tato dve bhavaṅgāni, tato puna vicārārammaṇaṃ āvajjanaṃ vuttanayeneva javanānīti evaṃ pañcasu jhānaṅgesu paṭipāṭiyā nirantaraṃ cittaṃ pesetuṃ samatthabhāvo, tattha adandhāyitattaṃ **āvajjanavasitā** nāma. Samāpajjitukāmatānantaraṃ dvīsu bhavaṅgesu uppannesu bhavaṅgaṃ upacchinditvā uppannāvajjanānantaraṃ samāpajjituṃ samatthatā **samāpajjanavasitā** nāma. Ayañca matthakappattā āvajjanasamāpajjanā satthu yamakapāṭihāriyakāladhammadesanādīsu labbhati. Dhammasenāpatissa yakkhena sīse pahāradānasamaye, mahāmoggallānattherassa nandopanandadamanasamaye vā labbhati, aññattha pana tato dandhāyeva, setu viya sīghasotāya nadiyā oghaṃ bhavaṅgavegaṃ upacchinditvā yathāparicchinnakālaṃ jhānaṃ ṭhapetuṃ samatthatā, bhavaṅgapātato rakkhaṇayogyatā **adhiṭṭhānavasitā** nāma. Yathāparicchinnakālaṃ atikkamituṃ adatvā jhānato vuṭṭhānasamatthatā **vuṭṭhānavasitā** nāma.

Atha vā yathāparicchinnakālato upari gantuṃ adatvā ṭhapanasamatthatā adhiṭṭhānavasitā nāma. Paricchinnakālato anto avuṭṭhahitvā yathākālavaseneva vuṭṭhānasamatthatā vuṭṭhānavasitā nāma. Atha vā vuttanayeneva paricchinnakālato anūnaṃ katvā samāpattiṃ ṭhapetuṃ samatthatāva adhiṭṭhānavasitā nāma. Kālaparicchedaṃ atikkamitvā vuṭṭhitassapi niddālukassa paṭibujjhitvā punappunaṃ niddokkamanaṃ viya vuṭṭhitasamāpattimeva punappunaṃ asamāpajjitvā vuṭṭhānasamatthatā, tattha ālayākaraṇayogyatā ca vuṭṭhānavasitā nāma.

Paccavekkhaṇavasitā pana āvajjanavasitāya eva saṅgahitā. Paccavekkhaṇajavanāneva hi tesaṃ tesaṃ jhānaṅgānaṃ āvajjanānantaraṃ pavattāni, tasmā yadaggena āvajjanavasiyā siddhi, tadaggena paccavekkhaṇavasitā siddhāti veditabbaṃ. Keci pana jhānaṅgānaṃ apākaṭabhāvepi tesu nirantaraṃ āvajjanāya pavattanasamatthatā āvajjanavasitā nāma, tesaṃ yathāsabhāvapaccavekkhaṇavasena javanappavattanasamatthatā paccavekkhaṇavasitā nāma. Atha vā satipi sattannaṃ javanānaṃ pavattiyaṃ nirantaraṃ āvajjanasamatthatā āvajjanavasitā nāma, vasitābalena sattamajavanaṃ appatvā catupañcajavaneheva paccavekkhaṇasamatthatā paccavekkhaṇavasitā nāma. Atha vā ñāṇavippayuttacittehi paccavekkhituṃ asamatthabhāvepi ''paccavekkhissāmī''ti uppannaāvajjanānantarameva bhavaṅgesu kālaṃ avītināmetvā sīghameva āvajjituṃ samatthatā āvajjanavasitā nāma, vasitābalena, paccavekkhaṇabalena ñāṇavippayuttacittehipi paccavekkhituṃ samatthatā paccavekkhaṇavasitā nāmāti vadanti. Yasmā panetā yathāvuttaniyāmena punappunaṃ āvajjanādinā sādhetabbā, tasmā vuttaṃ ''āvajjitvā''tiādi.

927. Imesu pana ādikammikena samāpajjanabahuleneva bhavitabbaṃ, na paccavekkhaṇabahulena. Paccavekkhaṇabahulassa hi jhānaṅgāni thūlāni dubbalāni hutvā upaṭṭhahanti, athassa tāni eva upaṭṭhitattā upari ussukkanāya paccayataṃ nāpajjanti, so appaguṇe jhāne ussukkamāno paṭhamajjhānāva parihāyati, na ca sakkoti dutiyaṃ adhigantuṃ. Tena vuttaṃ **''paṭhame avasippatte''**tiādi. **Ubhato bhaṭṭho**ti puna paṭhamajjhānaṃ samāpajjituṃ na sakkotīti adhippāyo. Vuttañhetaṃ bhagavatā –

> ''Idhekacco bhikkhu bālo abyatto akhettaññū akusalo vivicceva kāmehi vivicca akusalehi dhammehi savitakkaṃ savicāraṃ vivekajaṃ pītisukhaṃ paṭhamaṃ jhānaṃ upasampajja viharati, so taṃ nimittaṃ nāsevati, na bhāveti, na bahuliṃ karoti, na svādhiṭṭhitaṃ adhiṭṭhāti. Tassa evaṃ hoti 'yaṃnūnāhaṃ vitakkavicārānaṃ vūpasamā…pe… dutiyaṃ jhānaṃ upasampajja vihareyya'nti, so na sakkoti vitakkavicārānaṃ vūpasamā…pe… dutiyaṃ jhānaṃ upasampajja viharituṃ. Tassa evaṃ hoti 'yaṃnūnāhaṃ vivicceva kāmehi…pe… paṭhamaṃ jhānaṃ upasampajja vihareyya'nti, so na sakkoti vivicceva kāmehi…pe… paṭhamaṃ jhānaṃ upasampajja viharituṃ, ayaṃ vuccati, bhikkhave, bhikkhu ubhato bhaṭṭho ubhato parihīno''ti (a. ni. 9.35).

928-31. **Kāmassahagatā…pe… carantī**ti ārammaṇavasena kāmasahagatā hutvā saññā ceva manasikārā ca samudācaranti. Saññāsīsena cettha taṃsahagato cittuppādo gahito, manakkāra-ggahaṇena āvajjananti daṭṭhabbaṃ. Kāmānupakkhandānaṃ saññāmanasikārānaṃ vasena hānaṃ parihāniṃ bhajatīti **hānabhāgiyaṃ**. Keci pana ''saṃkilesanti hānabhāgiyo dhammo'ti (vibha. 828) vacanato hānabhāgiyā kāmasaññādikāti tehi parihāpiyamānaṃ jhānampi kāraṇūpacārena hānabhāgiyaṃ nāmā''ti vadanti. **Tadanudhammatā satī**ti tasseva jhānassa anudhammatā ārammaṇavasena tadanugatā satipatirūpakā nikanti. **Atakkasahitā**ti avitakkaṃ dutiyajjhānaṃ pattukāmassa taṃ santato, manasi karoto ārammaṇavasena taṃsahagatā. **Visesabhāgiya**nti visesabhūtassa dutiyajjhānassa padaṭṭhānatāya taṃ bhajatīti visesabhāgiyaṃ. **Nibbidāsaṃyutā**ti vipassanārammaṇā.

932-5. **Paguṇato**ti vasitappattato. **Āsannākusalārikā**ti nīvaraṇappahānassa taṃpaṭhamatāya āsannanīvaraṇapaccatthikā. Thūlaṃ nāma vipulampi pheggu viya sukhabhañjanīyanti āha **''thūlattā…pe…**

dubbalā''ti. **Tato**ti dutiyajjhānato. Dubbalāni aṅgāni imissāti **aṅgadubbalā. Santato cintayitvā**ti paṭhamajjhāne viya oḷārikaṅgānaṃ abhāvato, santadhammasamaṅgitāya ca santanti evaṃ santavasena manasi katvā. Kiñcāpi hi ye dhammā dutiyajjhāne pītisukhādayo, te paṭhamajjhānepi santi, tehi pana te santatarā, paṇītatarā ca honti. **Nikanti**nti nikāmanaṃ apekkhanti attho. **Pariyādāyā**ti khepetvā, vikkhambhetvāti attho.

943-4. **Sampasādana**nti sampasādanasaṅkhātāya saddhāya yogato jhānampi sampasādanaṃ nīlavaṇṇayogato nīlavatthaṃ viya. Nanu cāyaṃ saddhā paṭhamajjhānepi atthi, kasmā idameva ''sampasādana''nti vuttanti? Vuccate – paṭhamajjhānaṃ vitakkavicārakkhobhena vīcitaraṅgasamākulamiva jalaṃ na suppasannaṃ hoti, tasmā satipi saddhāya taṃ sampasādananti na vuttaṃ. Imasmiṃ pana vitakkavicārakkhobhābhāvena laddhokāsā balavatī saddhā, tasmā balavasaddhāya samannāgatattā idameva ''sampasādana''nti vuttaṃ. **Ajjhatta**nti niyakajjhattaṃ, attani jātaṃ, attano santāne nibbattanti attho. Tīṇi aṅgāni imassāti **tivaṅgikaṃ. Sesa**nti pītiādīnaṃ aññehi balavabhāvo, tiṇṇaṃ catunnaṃ vā javanānaṃ parikammopacārānulomagotrabhubhāvo, chaṭṭhe sattame vā appanāyānuppatti ekacittakkhaṇatā, tato bhavaṅgapāto, puna bhavaṅgaṃ vicchinditvā paccavekkhaṇatthāya āvajjanaṃ, tato jhānapaccavekkhaṇanti idaṃ sabbaṃ vuttāvasesaṃ **heṭṭhā** paṭhamajjhāne vuttanayeneva samupalakkhitabbaṃ.

948-9. **Piyato**ti kāmayato. **Uppilāpana**nti kāmañcāyaṃ pariggahesu apariccattapemassa anādīnavadassino taṇhāsahagatāya pītiyā pavattiākāro, idha ca dutiyajjhānapīti adhippetā, tathāpi sabbaso pītiyaṃ avirattassāpi anubandheyyāti uppilāpanaṃ idha ādīnavavasena vuttaṃ. Atha vā dutiyajjhānasseva tatiyajjhānaṃ viya ahutvā uppilāpanākārena pavatti uppilāpanaṃ viyāti uppilāpananti vuttaṃ. Tatiyaṃ santato disvāti sambandho.

957-8. **Satiyā sampajaññena sampanna**nti saraṇalakkhaṇāya satiyā, asammohalakkhaṇena sampajaññena ca sampannaṃ. Kāmaṃ purimajjhānesupi satisampajaññaṃ atthi, na hi muṭṭhassatissa, asampajānato ca upacāramattampi sampajjati, pageva appanā, yebhuyyena pana avippayogībhāvena pavattamānesu pītisukhesu pītisaṅkhātassa oḷārikaṅgassa pahāne sukhumatāya idha sātisayo satisampajaññabyāpāroti idheva satisampajaññasampannatā vuttāti veditabbā. **Ekaṅgahīna**nti pītiyā pahīnabhāvena ekaṅgavippahīnaṃ. Sā panesā dutiyajjhānassa vitakkavicārā viya appanākkhaṇeyeva pahīyati. Tenassa sā ''pahānaṅga''nti vuccati.

972. Somanassassa pahīnattā āha **''ekaṅgavippahīna''**nti. Tañca pana somanassaṃ ekavīthiyaṃ purimajavanesuyeva pahīyati.

974. Purimajjhānesu parikammādivasena pavattānaṃ kāmāvacarajavanānaṃ ekasadisattā idha labbhamānaṃ kañci visesaṃ dassetuṃ **''yasmā''**tiādi vuttaṃ. **Āsevanaṃ na hotī**ti āsevanapaccayena paccayo na hoti. Ayañhettha adhippāyo – yasmā padantarasaṅgahitassa attano sabhāvaggāhāpanasaṅkhātaāsevanapaccayattābhāvato sukhavedanā upekkhāvedanāya āsevanapaccayena paccayo na hoti, catutthajjhāneva upekkhāvedanāya bhavitabbaṃ sātisayaṃ sukhavirāgabhāvanattā, tasmā idha appanāvīthiyaṃ upekkhāsampayuttajavaneheva bhavitabbanti.

976. Evaṃ catukkanayavasena jhānappabhedaṃ dassetvā idāni pañcakanayampi dassetuṃ **''yaṃ catukkanaye''**tiādi vuttaṃ. **Dvidhā pana katvānā**ti vitakkavicārānaṃ visuṃ visuṃ pahānaṅgavasena gaṇanato dvidhā katvā. **Dutiyaṃ tatiyaṃ kata**nti avitakkavicāramattaṃ avitakkaavicāranti evaṃ dutiyajjhānañceva tatiyajjhānañca kataṃ abhidhammeti adhippāyo. Suttantesu hi pañcakanayo sarūpato na gahito, kasmā pana abhidhamme gahitoti? Puggalajjhāsayato, sannisinnadevaparisāya hi yesaṃ paṭhamajjhāne vitakko eva oḷārikato upaṭṭhāti, itare santato, tesaṃ caturaṅgikaṃ avitakkavicāramattaṃ dutiyajjhānaṃ katvā pañcakanayena desesi. Yesaṃ vitakkavicārā oḷārikato upaṭṭhitā, tato tesaṃ avitakkaavicāraṃ tivaṅgikaṃ katvā catukkanayena desesi. Yesaṃ vitakkova oḷārikato upaṭṭhāti, tehi taṃ atikkamitvā caturaṅgikaṃ dutiyajjhānaṃ uppādetuṃ sakkā. Yesaṃ vitakkavicārā, tehi dvepi ekato atikkamitvā tivaṅgikaṃ dutiyajjhānaṃ uppādetuṃ sakkā.

979. Atthabyañjanavasena suṭṭhu madhuraṃ, tatoyeva varataraṃ vacanaṃ yassa soyaṃ **sumadhuravarataravacano. Kaṃ nu janaṃ neva rañjayati,** na hi ekampi na rañjayati. **Atinisita …pe… nīyoya**nti atitikhiṇabuddhippasādehi janehi vedanīyo ayaṃ gantho, paricchedoti vā adhippāyo.

Iti abhidhammatthavikāsiniyā nāma

Abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanāya

Rūpāvacarasamādhibhāvanāniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

15. Pannarasamo paricchedo

Arūpāvacarasamādhibhāvanāniddesavaṇṇanā

980. Evaṃ pathavīkasiṇavasena catukkapañcakajjhānāni dassetvā yasmā sesakasiṇavasena niddisiyamāne ganthagāravo hoti, tasmā taṃ sabbaṃ ṭhapetvā arūpāvacaraṃ vibhāvetuṃ **''rūpārūpa''**ntiādi āraddhaṃ. **Rūpārūpamatītenā**ti rūpārūpabhavaṃ atikkantena, punānūpapattivasena rūpārūpabhavaṃ atikkantena, pageva kāmāvacarabhavaṃ. **Rūpārūpādivedinā**ti rūpārūpādibhūmantaravedinā.

982-4. Yasmā ayaṃ arūpāvacarasamādhi nāma rūpavirāgabhāvanā rūpavirāgavaseneva abhinipphādetabbāva, tasmā taṃ uppādetukāmassa rūpe virajjanākāraṃ, virattamānasena ca tadatthāya paṭipajjanavidhiṃ dassetuṃ **''rūpe kho''**tiādi āraddhaṃ. Daṇḍanaṭṭhena daṇḍo, muggarādi, parapīḷanādhippāyena tassa ādānaṃ **daṇḍādānaṃ**. **Ādi**-saddena satthādānakalahaviggahavivādatuvaṃtuvaṃpesuññādīnaṃ, adinnādānādīnañca gahaṇaṃ. **Cakkhurogādayo**ti **ādi**-saddena sotarogādīnaṃ. **Rūpe ādīnavaṃ disvā**ti karajarūpādioḷārikarūpe tannidānaṃ dosaṃ disvā. **Nibbindamānaso**ti virattamānaso. **Arūpa**nti arūpāvacarabhāvanaṃ. **Tamhā kasiṇarūpā**ti tamhā paṭibhāganimittasaṅkhātā kasiṇarūpā. Nanu cāyaṃ rūpe ādīnavaṃ disvā taṃ samatikkamatthāya paṭipajjati, paṭibhāganimittañca arūpaṃ paṇṇattimattattāti kathaṃ tasmā nibbijjatīti anuyogaṃ sandhāya opammavasena tamatthaṃ dassento āha **''sūkarābhihatova sā''**ti. Yathā hi vane sūkarena pahatamatto sunakho tato bhīto rūpadassanavelāyaṃ bhattapacanaukkhaliṃ dūrato disvā sūkarapaṭibhāgatāya tassaṃ sūkarāsaṅkaṃ uppādetvā utrasto palāyateva, evameva rūpe nibbindamānaso taṃ atikkamitukāmo tappaṭibhāge kasiṇarūpepi nibbijjati, samatikkamitukāmoti adhippāyo.

985-6. **Catutthe pana jhānasmi**nti ṭhapetvā paricchinnākāsakasiṇaṃ navasu pathavīkasiṇādīsu aññatarasmiṃ paṭiladdhacatutthajjhāne. Keci pana ālokakasiṇampi ṭhapetvā aṭṭhasūti vadanti. Tassa pana ṭhapane kāraṇaṃ na dissati. Suṭṭhu ciṇṇo carito atippaguṇikato āvajjanādilakkhaṇo vasībhāvo etenāti **suciṇṇavasī**. **Karoti…pe… yato**ti yasmā idaṃ catutthajjhānacittaṃ mayā nibbindakasiṇarūpaṃ ārammaṇaṃ karoti. **Āsannasomanassañcā**ti yato tatiyajjhānassa āsannatāya āsannasomanassapaccatthikañca. **Thūlasantavimokkhato**ti santavimokkhasaṅkhātaarūpajjhānato etaṃ yato thūlaṃ oḷārikaṃ. Arūpajjhānañhi ye te santā vimokkhā atikkamma rūpe āruppantiādīsu ''santavimokkha''nti vuccati, santatāsiddhi cassa anussatito daṭṭhabbā.

987-91. **Catutthe**ti catutthajjhāne. Paṭhamāruppañca santato disvāti sambandho, santavasena manasi karitvāti attho. Santato manasikaraṇeneva cettha paṇītato, sukhumato ca manasikāro siddhova hotīti na te visuṃ gahitā. **Pattharitvānā**ti pageva vaḍḍhitaṃ, tadā vaḍḍhanavasena vā pattharitvā. Pubbakālavasena cetaṃ vuttaṃ. Tena naṃ ugghāṭetvā pacchā na vaḍḍhitabbanti dasseti. Na hi taṃ pacchā vaḍḍhanatthāya vāyamiyamānampi vaḍḍhatīti. **Tenā**ti kasiṇarūpena.

Idānissa ugghāṭanākāraṃ dassetuṃ **''ākāso iti vā''**tiādiṃ vatvā puna taṃ samatthetuṃ **''ugghāṭento hī''**tiādi vuttaṃ. Udayavasena, paricchedapharaṇavasena ca antābhāvato **ananto. Na saṃvelletī**ti kaṭasārakakilañjādayo viya na paṭisaṃharati. **Nāvajjanto na pekkhanto**ti anāvajjanto anapekkhanto. Aññadatthu tena phuṭṭhokāsaṃ vuttanayena manasikarontoyevāti adhippāyo. Idañhi vuttaṃ hoti – rūpāvacaracatutthajjhānassa ārammaṇabhūtaṃ kasiṇarūpaṃ sabbena sabbaṃ amanasikaroto, tena ca phuṭṭhokāsaṃ ''ākāso ākāso''ti manasikaroto yadā taṃ bhāvanānubhāvena ākāsaṃ hutvā upaṭṭhāti, tadā so kasiṇaṃ ugghāṭeti nāmāti.

992-5. Evaṃ kasiṇugghāṭanavasena paṭiladdhe ākāsanimitte puna paṭipajjanavidhiṃ, yassatthāya yesaṃ paṭipajjati, tadatthasiddhañca dassetuṃ **''kasiṇugghāṭimākāsaṃ nimitta''**ntiādi vuttaṃ. Ākāsassa animittabhāvepi nimittena phuṭṭhokāsabhāvato ''nimitta''nti vuttaṃ. **Pañca…pe… vikkhambhantī**ti nanu rūpāvacarapaṭhamajjhānassa upacārakkhaṇeyeva nīvaraṇāni vikkhambhitāni, tato paṭṭhāya ca na tesaṃ pariyuṭṭhānaṃ atthi. Yadi siyā, jhānato parihāyeyyāti? Saccametaṃ, imassa pana jhānassa vaṇṇabhaṇanavasenetaṃ vuttaṃ yathā aññatthāpi heṭṭhā pahīnānaṃ upari pahānavacananti. Ye pana ''sabbe kusalā dhammā sabbesaṃ akusalānaṃ paṭipakkhāti katvā evaṃ vutta''nti vadanti, tehi dutiyajjhānūpacārādīsu nīvaraṇavikkhambhanāvacanassa kāraṇaṃ vattabbaṃ hoti. Yampi ceke vadanti ''santeva sukhumāni rūpāvacaraavikkhambhanīyāni, tāni sandhāyetaṃ vutta''nti, taṃ tesaṃ matimattaṃ. Na hi mahaggatakusalesu lokuttarakusalaṃ viya odhiso pahānaṃ nāma atthi. Yo pana rūpāvacarehi arūpānaṃ uḷāraphalatādiviseso, so bhāvanāvisesena santatarappaṇītatarabhāvena tesuyeva purimapurimehi pacchimapacchimānaṃ viyāti daṭṭhabbaṃ. **Idhāpī**ti na kevalaṃ rūpāvacaracatutthajjhāne, ''sesāni kāmāvacarānī''tiādīsu pana idha yaṃ vattabbaṃ avuttaṃ, taṃ rūpāvacarajjhānaniddese vuttanayānusārena veditabbaṃ.

997-1001. ''Puna bhāvetukāmenā''ti vutte paṭhamameva paṭhamāruppassa bhāvitattā kiṃ bhāvetukāmenāti anuyoge **''dutiyāruppamānasa''**nti vuttaṃ, na pana ''dutiyāruppamānasaṃ bhāvetukāmenā''ti iminā ajjhāsayena. Na hi paṭhamaṃ dutiyāruppaṃ bhāvitanti. Rūpāvacarajjhānaṃ anatikkamitvā anadhigantabbato taṃ

manasikārasamudācārassa hānabhāgiyabhāvāvahanato rūpāvacarajjhānametassa paccatthikanti katvā vuttaṃ **‘‘āsanna…pe… paccatthikanti cā’’**ti. Vīthipaṭipannāya bhāvanāya uparūparivisesāvahabhāvato, paṇītabhāvasiddhito ca paṭhamāruppato dutiyāruppaṃ santatarasabhāvanti āha **‘‘dutiyāruppa…pe… panā’’**ti. Vakkhati hi ‘‘supaṇītatarā honti, pacchimā pacchimā idhā’’ti (abhidha. 1040). **Viññāṇamiccevaṃ manasā kātabba**nti viññāṇaṃ viññāṇaṃ iccevaṃ manasā kātabbaṃ, kevalaṃ anantaṃ anantanti na manasi kātabbaṃ. Tenāha **‘‘anantanti…pe… manasā nidhā’’**ti. Anantaṃ viññāṇaṃ anantaṃ viññāṇanti pana manasi kātuṃ vaṭṭati.

1002-6. **Tasmiṃ pana nimittasmi**nti tasmiṃ paṭhamāruppaviññāṇasaṅkhāte viññāṇanimitte. **Vicārentassa mānasa**nti bhāvanācittaṃ pavattentassa. **Ākāsaphuṭaviññāṇe**ti kasiṇugghāṭimākāsaṃ pharitvā pavatte paṭhamāruppaviññāṇe ārammaṇabhūte. **Appetī**ti appanāvasena pavattati. Sabhāvadhammepi ārammaṇasamatikkamabhāvanāvisesabhāvato idaṃ appanāpattaṃ hoti catutthāruppaṃ viya. **Appanā…pe… nayovā**ti dutiyāruppajjhāne purimabhāge tīṇi, cattāri vā javanāni kāmāvacarāni upekkhāvedanāsampayuttāneva honti. Catutthaṃ, pañcamaṃ vā āruppamānasantiādinā appanānayo paṭhamāruppajjhāne vuttanayova. **Pharitvā pavattaviññāṇa**nti paṭhamāruppaviññāṇaṃ viññāṇañcanti vuccatīti ruḷhīsaddavasena vuttabhāvameva pakāsetuṃ **‘‘viññāṇā…pe… siyā’’**ti vuttaṃ. Pubbe anantassa ākāsassa ārammaṇakaraṇavasena anantatāya ‘‘viññāṇañca’’nti vuttanti. Puna manasikāravasena vā anantatāya tathā vuttanti dassetuṃ **‘‘manakkāravasenāpī’’**tiādi vuttaṃ. Dutiyāruppaṃ bhāvento hi paṭhamāruppaṃ anantato anavasesato manasi karonto anantanti manasi karoti.

1010. **Paṭhamāruppaviññāṇābhāvo**ti kasiṇaṃ ugghāṭetvā ākāso viya ākāsānañcāyatanaṃ pahāya tassa abhāvo manasi kātabbo. Kasmā panettha dutiyāruppaviññāṇābhāvaṃ amanasikatvā paṭhamāruppaviññāṇābhāvo manasi kātabboti? Vuccate – tayidaṃ ārammaṇātikkamanavasena pattabbaṃ, na pana aṅgātikkamanavasena. Tathā ca sati ārammaṇeyeva sātisayaṃ dosadassanena taṃ samatikkamitabbaṃ, ārammaṇañca dutiyāruppassa paṭhamāruppameva, tasmā kasiṇe ādīnavaṃ disvā taṃ ugghāṭetvā tabbivittākāsassa viya paṭhamāruppaviññāṇe ādīnavaṃ disvā taṃ pahāya tadabhāvasseva manasikaraṇaṃ yuttanti. **Abhayagirivāsino** pana ‘‘viññāṇañcāyatanābhāvoyeva manasi kātabbo’’ti vadanti, te pana imesaṃ ārammaṇātikkamanavasena pattabbabhāvaṃ asallakkhetvā kathenti. Yadi sallakkhenti, aññattha dosaṃ disvā aññassa samatikkame atippasaṅgadosato na muccanti.

Athāpi vadeyyuṃ – ‘‘viññāṇañcāyatanaṃ sato samāpajjati, sato samāpajjitvā sato vuṭṭhāti, sato vuṭṭhahitvā taññeva viññāṇaṃ bhāvetī’ti vacanato viññāṇañcāyatanābhāvoyeva manasi kātabbo’’ti, tayidaṃ pāḷiatthaṃ virujjhitvā gahaṇavasena cintitaṃ. Na hettha taññeva viññāṇanti viññāṇañcāyatanaṃ adhippetaṃ. Yadi hi taṃ adhippetaṃ siyā, viññāṇañcāyatananti tassa padhānabhāvena niddiṭṭhattā taññevāti vacaneneva pariyattaṃ, kiṃ viññāṇanti vacanena. Atha sarūpaniddesatthaṃ viññāṇavacanaṃ, evaṃ sati taññeva viññāṇañcāyatananti vuttaṃ siyā, tasmā viññāṇanti vacanena yaṃ ārabbha viññāṇañcāyatanaṃ pavattaṃ, tasseva ākāsānañcāyatanassa gahaṇaṃ, na itarassāti suṭṭhu vuttaṃ.

1011-2. Paṭhamāruppaviññāṇābhāvomanasikātabboti vatvā manasikāravidhiṃ dassetuṃ **‘‘taṃ panā’’**tiādi vuttaṃ. **Akatvā manasā**ti manasā ārammaṇaṃ akatvā sabbena sabbaṃ taṃ acintetvā. ‘‘Ākāsaṃ ākāsa’’nti manasi karontassa kasiṇavivittākāsaṃ viya ‘‘natthi natthī’’ti, ‘‘suññaṃ suñña’’nti vā manasi karontassa viññāṇavivittaṃ abhāvamattameva upaṭṭhātīti āha **‘‘natthī’’**tiādi. **Vā**-saddo aniyamattho, tena dvīsu pakāresu ekenapi atthasiddhi hotīti dasseti. Avuttavikappanattho vā vā-saddo, tena ‘‘vivittaṃ vivitta’’nti imassapi saṅgaho daṭṭhabbo. Aniyamo panettha tiṇṇampi visuṃ visuṃ pariyāyabhāvatova siddho. Pariyāyasaddā hi visuṃ visuṃyeva atthaṃ sādhentā pariyāyāti loke niruḷhā. Yathāhu –

> ‘‘Pariyāyeneva te yasmā, vadantatthaṃ na saṃhatā;
> Pariyāyatthaṃ tato sabbaṃ, pariyāyesu vavatthita’’nti.

1013-6. **Tasmiṃ nimitte**ti paṭhamāruppaviññāṇassa abhāvasaṅkhāte jhānuppattikāraṇabhūte nimitte. **Sati santiṭṭhatī**ti abhāvanimittārammaṇā sati sammā suppatiṭṭhitā hutvā tiṭṭhati. Satisīsena cettha upacārajjhānānuguṇānaṃ saddhāpañcamānaṃ indriyānaṃ sakiccayogaṃ dasseti. Upacārajjhānaṃ pana ‘‘bhiyyopi samādhiyati mānasa’’nti iminā vuttanti daṭṭhabbaṃ. **Kasiṇugghāṭimā…pe… abhāvake**ti evaṃ pavattaviññāṇassa natthibhāvasaṅkhāte vināsābhāvake na pure abhāvādike. Appanānayo panettha pathavīkasiṇe vuttanayānusārena veditabboti āha **‘‘appanāya nayo’’**tiādi.

1017-9. Evaṃ yaṃ tattha avasiṭṭhaṃ, taṃ atidisitvā idāni visesaṃ dassetuṃ **‘‘ākāsagataviññāṇa’’**ntiādi vuttaṃ. **Parikammamanakkāre tasmiṃ antarahite**ti ‘‘natthi natthī’’ti pavattaparikammamanasikāre amanasikaraṇena asmiṃ paṭhamāruppaviññāṇe antarahite, na pana khaṇabhaṅgavasena, jhānaparihānivasena vā antarahite. Khaṇabhaṅgavasena hi antaradhānaṃ khaṇe khaṇe upalabbhati. Parihānivasena ca antaradhāne puna taṃ anuppādetvā uttari ñāṇādhigamoyeva natthīti. **Tassāpagamamattaṃva passanto vasatī**ti tassa paṭhamāruppassa abhāvamattaṃ

passanto so yogāvacaro viharati. Yathā kathaṃ viyāti āha **''sannipāta''**ntiādi. Idaṃ vuttaṃ hoti – yathā nāma koci puriso maṇḍalamāḷādīsu katthaci kenacideva karaṇīyena sannipatitaṃ bhikkhusaṅghaṃ disvā katthaci gantvā sannipātakiccāvasāne uṭṭhāya pakkantesu bhikkhūsu puna taṃ ṭhānaṃ gantvā olokento suññameva passati, evaṃsampadamidaṃ daṭṭhabbanti. Tatridaṃ opammasaṃsandanaṃ – yathā so puriso sannipatitaṃ bhikkhusaṅghaṃ disvā gato, tato sabbesu bhikkhūsu apagatesu taṃ ṭhānaṃ tehi suññameva passati, na pana tesaṃ kutoci apagatakāraṇaṃ, evamayaṃ yogāvacaro pubbe viññāṇañcāyatanajjhānacakkhunā paṭhamāruppaviññāṇaṃ disvā natthīti manasikārena tasmiṃ apagate tatiyāruppacakkhunā tassa natthibhāvameva passati, na tassa apagatakāraṇaṃ vīmaṃsati jhānassa tādisābhogābhāvatoti.

1020-4. **Catutthā…pe… na ca santa**nti yathā nevasaññānāsaññāyatanacittaṃ saṅkhārāvasesasukhumabhāvappattiyā savisesaṃ santaṃ, evamayaṃ ākiñcaññāyatanasamāpatti na ca santā tadabhāvatoti adhippāyo. **Ca**-saddo panettha avuttasamuccayattho. Tena ''saññā rogo, saññā gaṇḍo, saññā sallaṃ, etaṃ santaṃ, etaṃ paṇītaṃ, yadidaṃ nevasaññānāsaññāyatana''nti imassapi saṅgaho veditabbo. **Catutthaṃ santato**ti saṅkhārāvasesasukhumabhāveneva savisesaṃ santatāya, asantabhāvakararogādisarikkhakasaññāvirahato ca santato disvā. **''Santaṃ santamidaṃ citta''**nti iminā bhāvanākāraṃ dasseti. **Vibhaṅgepi** hi taṃyeva ākiñcaññāyatanaṃ santato manasi karotīti ayameva bhāvanākāro gahito. Apare pana ''pāḷiyaṃ imassa bhāvanākāro na gahito''ti vatvā tattha kāraṇaṃ vadanti, tattha vattabbaṃ **visuddhimaggasaṃvaṇṇanādito** gahetabbaṃ.

1027. Tatiyāruppasaṅkhātakkhandhesu ca catūsupi ārammaṇabhūtesūti adhippāyo.

1029-31. **Abhāvamattampī**ti suññatamattampi evaṃ sukhumampīti adhippāyo. **Santārammaṇatāyā**ti santaṃ ārammaṇaṃ etassāti santārammaṇā, tabbhāvo santārammaṇatā, tāya, na jhānasantatāya. Na hi tatiyāruppasamāpatti catutthāruppato santatarā. Codako yaṃ santato manasi karoti, na tattha ādīnavadassanaṃ bhaveyya. Asati ca ādīnavadassane na samatikkamo eva siyāti **''santato ce manakkāro kathañca samatikkamo''**ti āha. Itaro **''anāpajjitukāmattā''**tiādinā parihāramāha. Tena ādīnavadassanampi atthevāti dasseti. Yasmiñhi jhāne abhirati, tattha āvajjanasamāpajjanādipaṭipattiyā bhavitabbaṃ. Sā panassa tatiyāruppe sabbasova natthi, kevalaṃ suññabhāvato ārammaṇakaraṇamattameva. Tathā hesa kiñcāpi taṃ santato manasi karoti, atha khvassa ''ahametaṃ āvajjissāmi, samāpajjissāmī''ti **ābhogo** samannāhāro na hoti. Kasmā? Ākiñcaññāyatanato nevasaññānāsaññāyatanasamāpattiyā paṇītataratāya. Yathā hi rājā mahatā rājānubhāvena nagaravīthiyaṃ caranto dantakārādayo kammakāre cheke anekāni dantavikatiādīni sippāni karonte disvā ''aho vata re chekā ācariyā, īdisāni sippāni karissantī''ti evaṃ tesaṃ chekatāya tussati, na cassa evaṃ hoti ''aho vatāhampi rajjaṃ pahāya evarūpo sippiko bhaveyya''nti. Taṃ kissa hetu? Rajjasiriyā mahānisaṃsatāya, so tesaṃ jīvitaṃ tiṇāyapi amaññamāno te samatikkamitvā gacchati, evaṃsampadamidaṃ daṭṭhabbaṃ.

1032. **Sukhumaṃ para**nti ukkaṃsato sukhumaṃ, paṭhamajjhānūpacārato paṭṭhāya hi tacchentiyā viya pavattamānāya bhāvanāya anukkamena saṅkhārā tattha antimakoṭṭhāsataṃ pāpitāti. Yadi evaṃ kathaṃ bhāvanā attano kiccaṃ sādheti, nanu cesā tadavatthaṃ pāpitā ārammaṇaṃ na sammā upanijjhāyatīti? Nayidameva daṭṭhabbaṃ. Bhāvanābalena sukhumabhāvaṃ pāpitāpi cesā attano kicce dubbalattaṃ na pāpitā, atha kho vipphārikatābhāvaṃ gamitā, tena tathā sukhumāpi attano kicce na dubbalā evāti na tattha tassā asāmatthiyaṃ hoti.

1033-4. **Yāya saññāyā**ti yādisāya saññāya saddappavattihetubhūtāya. **So** nevasaññānāsaññāyatanasamaṅgī puggalo. **Nevasaññī ca nāsaññī hoti** nevasaññānāsaññāsamaṅgī hoti. **Na kevalaṃ tu saññāva edisī** sukhumā nevasaññānāsaññā hoti, **atha kho pana vedanādayopi** sukhumā, vedanāpi nevavedanānāvedanā, cittampi nevacittaṃnācittaṃ, phassopi nevaphassonāphasso. Esa nayo sesasampayuttadhammesu. Saññāsīsena pana ''nevasaññānāsaññāyatana''nti vuttaṃ ''nānattakāyā nānattasaññino''tiādīsu (dī. ni. 3.332, 341, 357, 359; a. ni. 7.44; 9.24) viya. Nanu cettha yadi saññā atthi, kathaṃ nevasaññāti vattuṃ vaṭṭati. Yadi natthi, kathaṃ nāsaññāti anuyogaṃ sandhāya imamatthaṃ upamāhi sādhetuṃ **''pattamakkhanatelenā''**tiādi vuttaṃ. Tattha **pattamakkhaṇatelenā**ti antovutthatāya yāguyā saddhiṃ akappiyaṭṭhena telaṃ atthīti, nāḷipūrādīnaṃ vasena natthīti ca vattabbena patte makkhitatelena. **Maggasmiṃ udakena cā**ti upāhanatemanamattaṭṭhena udakaṃ atthīti, nahānavasena natthīti ca vattabbena maggasmiṃ udakena.

1035-7. **Ayaṃ attho**ti kiñci visesaṃ upādāya sabhāvato atthīti vattabbasseva dhammassa kiñci visesaṃ upādāya natthīti vattabbatāsaṅkhāto ayamattho. Paṭusaññākiccaṃ kātuṃ asamatthatāya hi nevasaññatā, saṅkhārāvasesasukhumabhāvena nāsaññatā ca hoti. Tenāha **''paṭusaññāya kiccassā''**tiādi. Ārammaṇasañjānanañceva vipassanāya visayabhāvaṃ upagantvā nibbidājananañca paṭusaññākiccaṃ kathamayaṃ saññāva samānā saññākiccaṃ kātuṃ na sakkotīti āha **''yathā dahanakicca''**ntiādi. Nhātukāmassa uṇhasītabhāvaṃ akatvā sukhajananatāya **sukhodakaṃ,** tasmiṃ. Tejodhātu yathā dahanakiccaṃ kātuṃ na sakkoti, evamesā atisantārammaṇe pavattattā ārammaṇasañjānanaṃ kātuṃ na sakkoti, paramasukhumattaṃ gatāva. Teneva hesā akatābhinivesassa vipassanāñāṇena

sukhaggayhā na hotīti sesasamāpattīsu saññā viya vipassanāya visayabhāvaṃ upagantvā nibbidājananampi kātuṃ na sakkoti, aññesu hi khandhesu akatavipassanābhiniveso bhikkhu nevasaññānāsaññāyatanakkhandhe sammasitvā nibbidaṃ pattuṃ samattho nāma natthi, api āyasmā sāriputto. Pakativipassako pana sāriputtasadiso bhikkhu khandhādimukhena vipassanaṃ abhinivisitvā dvārārammaṇehi saddhiṃ dvārappavattadhammānaṃ vipassanaṃ ārabhitvā ṭhito sakkuṇeyya tabbisayaṃ udayabbayañāṇaṃ uppādetuṃ, sopi kalāpasammasanavaseneva, no anupadadhammavipassanāvasena. Na hi sāriputtasadiso bhikkhu catutthāruppapariyāpannesu phassādidhammesu vinibbhujitvā visuṃ visuṃ sarūpato gahetvā aniccādivasena sammasituṃ sakkoti. Kevalaṃ pana avinibbhujja ekato gahetvā kalāpato samūhatoyeva sammasituṃ samattho hoti, evaṃ sukhumattenesā vijjati.

1038-40. **Rūpa**nti kasiṇarūpasaṅkhātaṃ paṭibhāganimittaṃ. **Ākāsa**nti kasiṇugghāṭimākāsaṃ. **Viññāṇa**nti ākāse pavattaviññāṇaṃ. **Tadabhāvaka**nti tassa ākāse pavattaviññāṇassa abhāvakaṃ. **Kamato**ti paṭhamāruppaṃ samatikkamitvā hotītiādinā anukkamato. Attanā vuttamatthaṃ aṭṭhakathāvacanaṃ āharitvā sādhento **''āha cā''**tiādimāha. **Idhā**ti imāsu catūsu arūpasamāpattīsu. **Pacchimā pacchimā** samāpattiyo hi purimāpurimāhi samāpattīhi **supaṇītatarā** suṭṭhu paṇītatarā, sundarapaṇītatarāti vā attho. **Pāsādatalasāṭikā**ti catubhūmakapāsādassa heṭṭhimaheṭṭhimato uparūpari savisesā pañca kāmaguṇā, cattāro pāsādatalā ca thūlasaṇhasaṇhatarasaṇhatamasuttehi vihitā āyāmavitthārato samappamāṇā sāṭikā ca.

1042. Rūpārūpabhavaṃ abhibhuyya nibbānaṃ yāti, atha vā nīvaraṇe abhibhuyya rūpārūpabhavaṃ yātīti attho.

Iti abhidhammatthavikāsiniyā nāma

Abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanāya

Arūpāvacarasamādhibhāvanāniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

16. Soḷasamo paricchedo

Abhiññāniddesavaṇṇanā

1043-7. **Para**nti visiṭṭhaṃ katvā, visesatoti attho. **Catutthajjhānamattepī**ti rūpāvacaracatutthajjhānamattepi, nāvassaṃ arūpajjhānehīti adhippāyo. Arūpāvacarajjhānaṃ appaṭiladdhopi hi katādhikāro bhikkhu abhiññā sampādetuṃ samattho hoti. Ettha catutthajjhānaggahaṇeneva heṭṭhā tīṇi jhānāni gahitāni. Tesu hi aciṇṇavasī catutthajjhānaṃ uppādetumpi na sakkoti. Abhiññāsu anuyogaṃ kātuṃ vaṭṭatīti vatvā tattha payojanaṃ dassetuṃ **''abhiññā nāmā''**tiādi vuttaṃ. **Niṭṭhaṅgatā**ti adhigatānisaṃsatāya ceva bhāvanāsukhatāya ca niṭṭhaṃ nipphattiṃ gatā. Samādhibhāvanāya hi lokiyābhiññā udayaphalabhāvena pākaṭā. So abhiññāya ca samādhinā ca samannāgato sukheneva paññābhāvanaṃ sampādessati.

1048-9. **Dibbānī**tiādi lokiyābhiññānaṃ sarūpato uddisanaṃ. **Dibbāni cakkhusotānī**ti dibbacakkhuñāṇaṃ, dibbasotañāṇañcāti dasseti. **Iddhī**ti iddhividhañāṇaṃ. Imā pana **abhiññāyo pattukāmena** ādikammikena yoginā yasmā odātakasiṇapariyantesu aṭṭhasu kasiṇesu catutthajjhānaṃ, tabbasena ca arūpasamāpattiyo nibbattetvā vā na vā kasiṇānulomatādīhi cuddasahi ākārehi cittaṃ dametabbaṃ. Na hi evaṃ adametvā pubbe abhāvitabhāvano ādikammiko yogāvacaro pañca abhiññāyo nipphādessatīti tasmā taṃ cittaparidamanaṃ avassaṃ kātabbanti dassetuṃ **''kasiṇānulomatādīhī''**tiādi vuttaṃ. **Kasiṇānulomatādīhī**ti kasiṇānulomatā kasiṇapaṭilomatā kasiṇānulomapaṭilomatā jhānānulomatā jhānapaṭilomatā jhānānulomapaṭilomatā jhānukkantikatā kasiṇukkantikatā jhānakasiṇukkantikatā aṅgasaṅkantikatā ārammaṇasaṅkantikatā aṅgārammaṇasaṅkantikatā aṅgavavatthāpanatā ārammaṇavavatthāpanatāti imehi cuddasahi ākārehi.

Tattha aṭṭhasu kasiṇesu paṭipāṭiyā satakkhattuṃ sahassakkhattumpi samāpajjanaṃ, tatheva uppaṭipāṭiyā, paṭipāṭiuppaṭipāṭivasena ca samāpajjananti imesaṃ tiṇṇaṃ ākārānaṃ vasena **kasiṇānulomatādayo** vuttā. Paṭhamajjhānato paṭṭhāya yāva nevasaññānāsaññāyatanaṃ, ayaṃ **jhānānulomatā** nāma. Tesaṃ paṭilomato **jhānapaṭilomatā** nāma. Anulomapaṭilomato **jhānaanulomapaṭilomatā** nāma.

Pathavīkasiṇe paṭhamajjhānaṃ samāpajjitvā tattheva tatiyaṃ samāpajjati, tato tadeva ugghāṭetvā ākāsānañcāyatanaṃ, tato ākiñcaññāyatananti evaṃ kasiṇaṃ anokkamitvā jhānasseva ekantarikabhāvena ukkamanaṃ **jhānukkantikatā** nāma. Evaṃ āpokasiṇādimūlikāpi yojanā kātabbā. Pathavīkasiṇe paṭhamajjhānaṃ samāpajjitvā puna tadeva tejokasiṇe, tato nīlakasiṇe, tato lohitakasiṇeti jhānaṃ anukkamitvā kasiṇasseva ekantarikabhāvena ukkamanaṃ **kasiṇukkantikatā** nāma. Pathavīkasiṇe paṭhamajjhānaṃ samāpajjitvā, tejokasiṇe tatiyaṃ, nīlakasiṇaṃ ugghāṭetvā

ākāsānañcāyatanaṃ, lohitakasiṇato ākiñcaññāyatananti iminā nayena jhānassa ceva kasiṇassa ca ukkamanaṃ **jhānakasiṇukkantikatā** nāma.

Pathavīkasiṇe paṭhamajjhānaṃ samāpajjitvā tattheva itaresampi samāpajjanaṃ **aṅgasaṅkantikatā** nāma. Sabbakasiṇesu ekekasseva samāpajjanaṃ **ārammaṇasaṅkantikatā** nāma. Pathavīkasiṇe paṭhamajjhānaṃ samāpajjitvā, āpokasiṇe dutiyaṃ, tejokasiṇe tatiyaṃ, vāyokasiṇe catutthaṃ, nīlakasiṇaṃ ugghāṭetvā ākāsānañcāyatanaṃ, pītakasiṇato viññāṇañcāyatanaṃ, lohitakasiṇato ākiñcaññāyatanaṃ, odātakasiṇato nevasaññānāsaññāyatananti evaṃ aṅgānaṃ, ārammaṇānañca samatikkamanaṃ **aṅgārammaṇasaṅkantikatā** nāma.

Paṭhamajjhānaṃ nāma pañcaṅgikanti vavatthapetvā dutiyaṃ caturaṅgikaṃ, tatiyaṃ tivaṅgikaṃ, catutthaṃ duvaṅgikaṃ, ākāsānañcāyatanaṃ…pe… nevasaññānāsaññāyatananti evaṃ jhānaṅgamattasseva vavatthāpanaṃ **aṅgavavatthāpanaṃ** nāma. Tathā ‘‘idaṃ pathavīkasiṇaṃ, idaṃ āpokasiṇa’’ntiādinā ārammaṇamattasseva vavatthāpanaṃ **ārammaṇavavatthāpanaṃ** nāma. Aṅgārammaṇavavatthāpanampi eke icchantīti. Aṭṭhakathāsu pana anāgatattā addhā taṃ bhāvanāsukhaṃ na hoti. Imehi pana cuddasahi ākārehi cittaparidamanaṃ kātuṃ aṭṭhasamāpattilābhīnaṃ satesu, sahassesu vā ekova sakkoti.

1050-1. **Dante**ti cuddasahi ākārehi dante. **Samāhite**ti catutthajjhānasamādhinā samāhite. **Suddhe**ti nīvaraṇadūrībhāvena, paccanīkasamanepi abyāvaṭāya tatramajjhattupekkhāya sampāditasatipārisuddhiyā sabbhāvena vā suparisuddhe. **Pariyodāte**ti sudhantasuvaṇṇassa nighaṃsanena viya parisuddhattāyeva pariyodāte, pabhassareti vuttaṃ hoti. Atha vā vitakkavicārakkhobhavirahavasena pariyodāteti vuttaṃ hoti. **Anaṅgaṇe**ti ‘‘mādisassa samādhisampannassa īdisena bhavitabba’’nti evaṃ jhānapaṭilābhapaccayānaṃ ‘‘aho vata mameva satthā paṭipucchitvā paṭipucchitvā bhikkhūnaṃ dhammaṃ deseyyā’’tiādinayappavattānaṃ pāpakānaṃ icchāvacarānaṃ abhāvena anaṅgaṇe. **Anupakkilese**ti upagantvā kilissanaṭṭhena upakkilesasaṅkhātānaṃ rāgādīnaṃ, ‘‘abhijjhā cittassa upakkileso, byāpādo, kodho’’tiādinā āgatānaṃ cittupakkilesānaṃ vā vigatattā vigatupakkilese. **Mudubhūte**ti paguṇabhāvāpādanena subhāvitattā mudubhūte, vasibhāvappatteti vuttaṃ hoti. Vasibhāvappattañhi cittaṃ suparimadditaṃ viya cammaṃ suparikammakatā viya ca lākhā mudūti vuccati. **Kammanīye**ti muduttāyeva iddhipādabhāvūpagamanena kammakkhame, vikubbanādiiddhikammayogyeti vuttaṃ hoti. Mudujātañhi cittaṃ kammakkhamaṃ hoti, sudhantamiva suvaṇṇaṃ, ubhayampi cetaṃ subhāvitattāyeva hoti. Yathāha – ‘‘nāhaṃ, bhikkhave, aññaṃ ekadhammampi samanupassāmi, yaṃ evaṃ bhāvitaṃ bahulīkataṃ muduñca hoti kammaniyañca, yathayidaṃ, bhikkhave, citta’’nti (a. ni. 1.47). **Ṭhite**ti etesu parisuddhabhāvādīsu niccalaṃ avaṭṭhite, bhāvanāpāripūriyā vā paṇītabhāvaṃ sammasitvā ṭhite. **Acale**ti ṭhitattāyeva akampe, āneñjappatteti vuttaṃ hoti. Mudukammaññabhāvehi vā attano vase ṭhitattā ṭhite, saddhādīhi pariggahitattā assaddhiyādīhi akampanato acale.

Aṭṭhaṅgasampanneti ṭhitiacalatānaṃ visuṃ visuṃ aggahaṇena samāhiteti visuṃ ekaṅgaṃ katvā. Tāsaṃ pana visuṃ visuṃ gahaṇe suvisuddhatādīnaṃ samāhitacittassa aṅgabhūtattā samāhiteti imaṃ aṅgabhāvena aggahetvā suvisuddhatādīhi aṭṭhahi aṅgehi sampannatā veditabbā. **Iddhividhāyā**ti iddhikoṭṭhāsatthāya, iddhippabhedāya vā. Atthato pana **iddhividhā** nāma ekassa bahubhāvādianekavidhānapaccayabhūtaṃ abhiññāñāṇaṃ. **Abhinīharatī**ti abhiññādhigamatthāya parikammacittaṃ kasiṇārammaṇato apanetvā abhiññābhimukhaṃ peseti. **Iddhivikubbana**nti ettha ijjhatīti iddhi, nipphajjati paṭilabbhatīti vuttaṃ hoti. Yañhi nipphajjati, paṭilabbhati ca, taṃ ijjhatīti vuccati. Yathāha –

‘‘Kāmaṃ kāmayamānassa, tassa cetaṃ samijjhatī’’tiādi; (Su. ni. 772; mahāni. 1; netti. 5,44);

Iddhiyeva vikubbanaṃ pakativaṇṇavijahanakiriyanti **iddhivikubbanaṃ,** idaṃ iddhīsu vikubbaniddhiyā padhānabhāvato vuttaṃ, iddhi ca vikubbanañcāti vā **iddhivikubbanaṃ**. Visuṃ gahaṇampi vuttakāraṇeneva daṭṭhabbaṃ.

1052-4. Yathā pana taṃ nipphādetabbaṃ, taṃ vidhiṃ dassetuṃ **‘‘abhiññāpādakajjhāna’’**ntiādi vuttaṃ. Ettha ca ‘‘anupubbena cattāri jhānāni samāpajjitvā catutthajjhānato vuṭṭhāyā’’ti keci, taṃ ayuttaṃ. Yadicchakaṃ samāpajjanatthañhi cittaparidamanaṃ, catutthajjhānameva ca abhiññāpādakaṃ, na itarāni. **Sataṃ…pe… mānasa**nti sace sataṃ icchati, ‘‘sataṃ homi, sataṃ homī’’ti, sace sahassaṃ icchati, ‘‘sahassaṃ homi, sahassaṃ homī’’ti evaṃ parikamma**mānasaṃ** katvā. ‘‘Parikammamānasa’’nti ca pādakajjhānato vuṭṭhāya ‘‘sataṃ homī’’tiādinā pavattitakāmāvacaracittaṃ, pādakajjhānañca. **Abhi…pe… punā**ti ettha pubbe abhiññāpādakajjhānasamāpajjanaṃ parikammacittassa samādhānatthaṃ, puna samāpajjanaṃ adhiṭṭhānacittassa balaggāhatthaṃ. **Adhiṭṭhātī**ti sataṃ āvajjetvā tato paraṃ pavattānaṃ tiṇṇaṃ, catunnaṃ vā pubbabhāgacittānaṃ anantarā uppannena sanniṭṭhāpanavasena adhiṭṭhānanti laddhanāmena abhiññāñāṇena sanniṭṭhānaṃ karoti, sataṃ nipphādetīti attho. ‘‘Adhiṭṭhāna’’nti hi sabbattha abhiññāñāṇaṃ vuccati.

1055-7. **Nimittārammaṇa**nti paṭibhāganimittārammaṇaṃ. **Parikammamanānettha satārammaṇikānī**ti ettha etesu parikammādhiṭṭhānesu parikammamānasāni ''sataṃ homī''ti pavattāni kāmāvacaramānasāni satārammaṇikāni ekekassa cittassa vasena satārammaṇikāni honti paccekaṃ ''sataṃ homī''ti pavattanato. Sahassārammaṇādīsupi eseva nayo. **Tadādhiṭṭhānacittampī**ti tassa satādikassa adhiṭṭhānacittampi. Satārammaṇikatā ca pana nesaṃ vaṇṇavasena, no sattapaññattivasena. Rūpañhi sataṃ vā sahassaṃ vā katvā dassetabbaṃ, na paññatti. Ettha ca yadi nīlavaṇṇameva sataṃ abhinipphādeti, vaṇṇassa taṃtaṃsantānavasena nānattepi nīlavasena ekattā ekamekaṃ parikammacittaṃ sabbaṃ nīlajātaṃ ālambati.

Yadi pana nānāvaṇṇanānākiriyaparikammacittānampi bahubhāvo hoti, ekamekaṃ ekekavaṇṇaṃ, ekekavaṇṇesu ca nānākiriyaṃ ārammaṇaṃ karoti. Adhiṭṭhānacittaṃ pana vaṇṇasāmaññaṃ gahetvāpi parikammārammaṇaṃ nānāvaṇṇavantaṃ abhinipphādeti acinteyyānubhāvattā iddhivisayassa. **Appanācittaṃ viyā**ti **viya**-ggahaṇaṃ abhiññācittassa, jhānacittassa ca paṭhamuppattiyaṃ sadisabhāvato vuttaṃ, na tassa appanābhāvato. Teneva hi pubbe vuttaggahaṇena visesitanti. **Catutthajjhānika**nti rūpāvacaracatutthajjhānavantaṃ, tena sampayuttaṃ. Yadi evaṃ catutthajjhānassa, imassa ca ko visesoti āha **''parikammavisesovā''**ti. Na hettha parikammavisesaṃ vinā añño viseso atthi. Appanāya pubbabhāgappavattānipi tīṇi cattāri javanāni gahitaggahaṇena, aggahitaggahaṇena vā parikammopacārānulomāni sabbapacchimaṃ gotrabhunāmakantiādi sesaṃ samānameva. Tenāha **''sesaṃ pubbasamaṃ idhā''**ti. Iddhividhañāṇavaṇṇanā.

1058. **Dibbasota**nti devatānaṃ pittasemhādīhi apalibuddhehi dūrepi ārammaṇaggahaṇasamatthehi dibbasotapasādehi samānattā, dibbavihāravasena paṭiladdhattā, attanā ca dibbavihārasannissitattā dibbaṃ, savanaṭṭhena sotakiccakaraṇato, taṃsadisatāya ca sotaṃ. **Ida**nti yaṃ uddese ''dibbāni cakkhusotānī''ti (abhidha. 1048) dibbasotaṃ uddiṭṭhaṃ, taṃ idanti attho.

1059-64. Paṭhamaṃ oḷārikasaddaṃ āvajjetvā pacchā sukhumasaddassa āvajjitabbato āha **''mahanto sukhumopi cā''**ti. Paricayakaraṇatthañhi paṭhamaṃ araññe sīhādīnaṃ sadde ādiṃ katvā sabbe oḷārikato paṭṭhāya yathānukkamena sukhumasaddā āvajjitabbā, tathā puratthimādīsu disāsu oḷārikānampi sukhumānampi saddānaṃ saddanimittaṃ manasi kātabbaṃ. Tassa te saddā pakaticittassapi pākaṭā honti, parikammacittassa pana ativiya pākaṭā. **Tassā**ti tassa yogino. **Saddassa nimitta**nti oḷārikassa, sukhumassa vā saddassa yathāvuttaṃ upādāyupādāya labbhamānaoḷārikasukhumākāraṃ. **Manasi kubbato**ti ''imissā disāya ayaṃ saddo oḷāriko, sukhumo vā''ti evaṃ parikammacittena manasi karontassa. **Saddesū**ti ye parikammacittassa visayabhūtā oḷārikā, sukhumā vā saddā, tesu. **Aññatara**nti yattha parikammakaraṇavasena abhiṇhaṃ manasikāro pavatto, taṃ ekaṃ saddaṃ. Yadi abhiññācittampi parikammena gahitameva ārammaṇaṃ karoti, ko pana tassa, imassa vā visesoti? Vuccate – parikammacittaṃ asutassa gahaṇato saddamattaṃ gaṇhāti, abhiññācittaṃ pana asutampi gaṇhantaṃ savanākārena gahaṇato atthāvabodhassa paccayabhāveneva gaṇhātīti ayametesaṃ viseso. **Sutakovidā**ti pariyattiyaṃ chekā.

1065-6. **Thāmajāta**nti jātathāmaṃ, daḷhabhāvappattanti attho. Vaḍḍhetabbaṃ pādakajjhānārammaṇaṃ kittakanti āha **''etthantaragata''**ntiādi. Pādakajjhānassa hi ārammaṇabhūtaṃ kasiṇanimittaṃ ''ettakaṃ ṭhānaṃ pharatū''ti manasi karitvā pādakajjhānaṃ samāpajjantassa kasiṇanimittaṃ tattakaṃ ṭhānaṃ pharitvā tiṭṭhati. So samāpattito vuṭṭhāya puna pādakajjhānaṃ asamāpajjitvāpi anekappabhedepi sadde āvajjati subhāvitabhāvanattā. Tattha aññataraṃ saddaṃ ārabbha uppannāvajjanānantaraṃ cattāri, pañca vā javanāni uppajjanti, tesu pacchimaṃ iddhicittaṃ hoti. Evaṃ yattakaṃ saddaṃ icchati, tattakaṃ tattha gataṃ āvajjitvā abhiññāñāṇena jānāti. Yena pana evaṃ kasiṇanimittaṃ avaḍḍhitaṃ, tena punapi pādakajjhānaṃ samāpajjitabbameva. So hi taṃ ṭhānagatasaddaṃ pādakajjhānaṃ samāpajjitvāva tato vuṭṭhāya abhiññācittena suṇāti. Tato eva hi ''pādakārammaṇena…pe… suṇātīti sāsaṅkaṃ vadatī''ti (visuddhi. mahā. 2.400) vuttaṃ. Iddhividhalābhī pana sesābhiññalābhino viya vijjamānasaddādiārammaṇamattameva akatvā āgantukarūpanimmāpanato sabbathāpi dvikkhattuṃ pādakajjhānaṃ samāpajjitvāva taṃ nipphādeti. **Ekaṅguladvaṅgula**-ggahaṇañcettha sukhumasaddāpekkhāya kataṃ.

1068. **Suṇanto**ti evaṃ paricchinditvā paricchinditvā savanena vasikatābhiñño hutvā yathāvajjite suṇanto. **Pāṭiyekkampī**ti ekajjhaṃ pavattamānepi yāva brahmalokā ekakolāhalaṃ katvā uṭṭhite saṅkhabherīpaṇavādisadde paccekaṃ vatthubhedena vavatthāpetukāmatāya sati ''ayaṃ saṅkhasaddo, ayaṃ bherīsaddo, ayaṃ paṇavasaddo''tiādinā paccekaṃyeva vavatthāpetuṃ sakkotiyevāti. Dibbasotañāṇavaṇṇanā.

1069-73. **Cetopariyamānasa**nti pariyātīti pariyaṃ, sarāgādivasena paricchijja jānātīti attho. Yesañhi dhātūnaṃ gati attho, buddhipi tesaṃ attho hotīti. Cetaso pariyaṃ cetopariyaṃ, manasi bhavanti mānasaṃ, ñāṇaṃ, cetopariyañca taṃ mānasañcāti **cetopariyamānasaṃ. Dibbacakkhuvasenevā**ti dibbacakkhuupanissayeneva. Tañhi etassa uppādane parikammaṃ. **Tasmā**ti yasmā idaṃ dibbacakkhuvaseneva pavattati, tasmā. **Dibbena cakkhunā**ti dibbasadisatādīhi ''dibbacakkhū''ti laddhavohārena dibbacakkhuñāṇena disvāti sambandho. **Hadaya**nti na hadayavatthu, atha kho hadayamaṃsapesi. Yaṃ bahi kamalamakuḷasaṇṭhānaṃ anto kosātakīphalasadisanti vuccati. Tañhi nissāya idāni

vuccamānaṃ lohitaṃ tiṭṭhati. Hadayavatthu pana imaṃ lohitaṃ nissāya pavattati. **Lohitaṃ disvā**ti lohitassa vaṇṇaṃ disvā. Dibbacakkhunopi hi vaṇṇameva dissati. Teneva hi taṃ cakkhusadisattā ''cakkhū''ti vuccati. **Parassā**ti aññassa. Yathā hi yo paro na hoti, so attā, evaṃ yo attā na hoti, so paro. Kathaṃ pana dibbacakkhunā lohitassa vaṇṇadassanena paracittaṃ viññeyyanti āha **''somanassayute''**tiādi. **Lohita**nti rattaṃ nigrodhaphalasamānavaṇṇaṃ. **Kāḷaka**nti jambusadisavaṇṇaṃ. **Tilatelūpama**nti anena pasannabhāvamāha.

Kathaṃ pana citte somanassa sahagatādimhi sati kammajassa lohitassa vividhavaṇṇabhāvāpattīti? Kiñcāpi hadayavatthusannissitabhūtāni kammajāneva, taṃ pana lohitaṃ kammajamevāti natthi catusantatirūpassapi tattha labbhamānattā. Teneva hi **aṭṭhakathāyaṃ** ''idaṃ rūpaṃ somanassindriyasamuṭṭhānaṃ, idaṃ domanassindriyasamuṭṭhānaṃ, idaṃ upekkhindriyasamuṭṭhānanti parassa hadayalohitavaṇṇaṃ passitvā''ti (visuddhi. 2.401) vuttaṃ. Evampi yaṃ tattha acittajaṃ, tassa yathāvuttavaṇṇabhedena na bhavitabbanti? Bhavitabbaṃ sesasantatirūpānaṃ tadanuvattanato. Yathā hi gamanādīsu cittajarūpāni utujakammajāhārajarūpehi anuvattīyanti, aññathā kāyassa desantarappattiyeva na siyāti, evamidhāpi cittajarūpaṃ sesasantatirūpehi anuvattīyati, pasādakodhavelāsu ca cakkhussa vaṇṇabhedāpattiyeva tassatthassa nidassanaṃ daṭṭhabbaṃ, tasmā somanassādiyuttacittānurūpaṃ uppannacittasamuṭṭhānarūpavasena sesatisamuṭṭhānarūpānampi nānāvaṇṇatā hotiyevāti suṭṭhu vuttaṃ **''lohitaṃ lohitaṃ siyā''**tiādi. **Disvā hadayalohita**nti paṭhamaṃ tāva anumānañāṇena lohitaṃ disvā. **Kātabbaṃ thāmataṃ gata**nti uppādetvā thāmabhāvaṃ gataṃ kātabbaṃ.

Cetopariyañāṇañhi uppādetukāmena yoginā dibbacakkhulābhinā eva satā heṭṭhā vuttanayena rūpāvacaracatutthajjhānaṃ aṭṭhaṅgasamannāgataṃ abhinīhārakkhamaṃ katvā ālokaṃ vaḍḍhetvā dibbena cakkhunā parassa hadayamaṃsapesiṃ nissāya vattamānassa lohitassa vaṇṇadassanena idāni imassa cittaṃ ''somanassasahagata''nti vā ''domanassasahagata''nti vā ''upekkhāsahagata''nti vā nayaggāhavasena vavatthāpetvā pādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya ''imassa cittaṃ jānāmī''ti parikammaṃ kātabbaṃ. Kālasatampi kālasahassampi punappunaṃ pādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya tatheva paṭipajjitabbaṃ. Tassevaṃ dibbena cakkhunā hadayalohitavaṇṇadassanādividhinā paṭipajjantassa ''idāni cetopariyañāṇaṃ uppajjissatī''ti yaṃ tadā pavattatīti vavatthāpitaṃ cittaṃ, taṃ ārammaṇaṃ katvā manodvārāvajjanaṃ tīṇi cattāri vā javanāni kāmāvacarāni javanti. Catutthaṃ, pañcamaṃ vā abhiññācittaṃ rūpāvacaracatutthajjhānikaṃ. Tattha yaṃ tena appanācittena sampayuttaṃ ñāṇaṃ, idaṃ cetopariyañāṇaṃ. Tañhi yattha anena parikammaṃ kataṃ, taṃ parassa cittaṃ paccakkhato paṭivijjhantaṃ vibhāventameva hutvā pavattati, rūpaṃ viya ca dibbacakkhuñāṇaṃ, saddaṃ viya ca dibbasotañāṇaṃ. Tato paraṃ pana kāmāvacaracittehi sarāgādivavatthāpanaṃ hoti nīlādivavatthāpanaṃ viya.

1074-5. Evamadhigatassa pana cetopariyañāṇassa thāmagamanavidhānampi adhigamavidhānasadisameva, tadevettha ācariyena dassitaṃ. **Evaṃ thāmagate**tiādi thāmagamanānisaṃsadassanaṃ. **Sabbamevā**ti idaṃ ''kāmāvacaracittaṃ, rūpārūpesu mānasa''nti ubhayapadenapi sambandhitabbaṃ, catupaṇṇāsavidhaṃ kāmāvacaracittaṃ, pañcadasarūpāvacaracittaṃ, dvādasaarūpāvacaracittanti sabbameva, paccekaṃ sarāgādippabhedakaṃ vijānātīti attho. Puthujjanassa vasenāyaṃ abhiññākathāti lokuttaracittaṃ idha anuddhaṭaṃ. Tampi hi uparimo, sadiso vā ariyo heṭṭhimassa, sadisassa ca cittaṃ jānāti, heṭṭhimo pana uparimassa cittaṃ na jānāti. Yathā cetaṃ, evaṃ arūpāvacarajjhāne akatābhiniveso puthujjano, sekhopi vā arūpāvacaracittaṃ na jānāti. Aṭṭhasamāpattikassa pana vasena idhārūpāvacaracittassāpi jānanaṃ vuttaṃ. Arahā pana āruppe akatābhinivesopi tappaṭicchādakaavijjāya vihatattā tampi jānātiyeva. Cetopariyañāṇavaṇṇanā.

1076-7. Pubbe atītajātīsu nivāsā nivutthā attano santāne pavattā, saparaviññāṇehi gocarāsevanāya āsevitā ca khandhā pubbenivāsā. Paraviññāṇaviññātāpi hi pubbe nivasiṃsu etthāti pubbenivāsāti vuccanti, te pana chinnavaṭumakānussaraṇādīsu buddhānaṃyeva visayā, pubbe nivāsesu sarūpavibhāvakaṃ ñāṇaṃ **pubbenivāsañāṇaṃ**. Tena. **Tadanussatī**ti tesaṃ pubbenivāsānaṃ anussati. Heṭṭhā tīsu jhānesu yathārahaṃ pītisukhehi kāyacittānaṃ sampīṇanāya cattāri jhānāni samāpajjitabbānīti āha **''jhānāni panā''**tiādi. Aññathā pādakajjhānaṃ samāpajjitvāyevāti vuttaṃ siyā. Yāya nisajjāya nisinnassa anussaraṇārambho, sā idha **sabbapacchimā nisajjā**.

1078-80. **Tato pabhuti…pe… kkamā**ti tasmiṃ bhave purimabhavādīsu kataṃ sabbampi saṅgahetvā **sabbamāvajjitabba**ntiādinā visuṃ visuṃ rattindivādivasena dasseti. **Divase rattiyaṃ kata**nti sabbapacchimanisajjāto paṭṭhāya āsanapaññāpanaṃ senāsanappavesananti paṭilomena sakalaṃ rattindivaṃ katakiccaṃ āvajjitabbaṃ. **Katamāvajjitabba**nti yaṃ etthantare katakiccaṃ, sabbaṃ taṃ paṭilomakkameneva āvajjitabbanti attho. Ettakaṃ pana pakaticittassapi pākaṭaṃ, parikammacittassa pana atipākaṭameva. Sace panettha kiñci na pākaṭaṃ hoti, puna pādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya āvajjitabbaṃ, ettakena dīpe jalite viya pākaṭaṃ hoti. Pādakajjhānasamāpajjanañhi satthakassa viya nisānasilā satipaññānaṃ nisitabhāvāvahaṃ, tasmā tā taṃsamāpajjanena paramanepakkappattā honti. **Purimasmiṃ bhave**ti imamhā bhavā anantare purimasmiṃ bhave.

1081. **Nibbattaṃ nāmarūpañcā**ti attano paccayehi nibbattanāmarūpaṃ. **Sādhuka**nti suṭṭhu aparihāpetvā āvajjitabbaṃ. Pahoti hi imissā abhiññāya katādhikāro bhikkhu paṭhamavāreneva paṭisandhiṃ ugghāṭetvā cutikkhaṇe nāmarūpaṃ ārammaṇaṃ kātuṃ, tathā asakkontenāpi dhuranikkhepaṃ akatvā pādakajjhānameva punappunaṃ samāpajjitabbaṃ, tato ca vuṭṭhāya punappunaṃ āvajjitabbaṃ. Āvajjantena ca pana paṭhamaṃ rūpaṃ āvajjitvā pacchā nāmaṃ āvajjitabbanti ācariyā. Apare pana vipariyāyena vadanti.

Tattha pacchimanisajjāto pabhuti yāva paṭisandhito ārammaṇaṃ katvā pavattañāṇaṃ atītajātīsu nivutthadhammārammaṇābhāvato pubbenivāsānussatiñāṇaṃ nāma na hoti, taṃ pana parikammañāṇameva. Yadā panassa paṭisandhiṃ atikkamma cutikkhaṇe uppannaṃ nāmarūpaṃ ārammaṇaṃ katvā manodvārāvajjanaṃ uppajjati, tasmiṃ niruddhe vuttanayena appanācittaṃ uppajjati, tena sampayuttaṃ ñāṇaṃ pubbenivāsānussatiñāṇaṃ nāma. Tenāha **''yadā panā''**tiādi.

Etthāha – kiṃ ekeneva abhiññācittena cutikkhaṇe pavattanāmarūpaṃ sabbampi ārammaṇaṃ karoti, udāhu aññena aññenāti. Kiñcettha yadi ekeneva, dūrato cittapaṭaṃ pekkhantassa viya anirūpitarūpena vavatthānaṃ hoti. Yadi ca aññena aññena, visuṃ visuṃ pādakajjhānasamāpajjanādinā bhavitabbanti? Ubhayathāpi na doso. Iddhivisayassa hi acinteyyattā ekenapi abhiññācittena nāmarūpe passanto nirūpitarūpeneva passati, na anirūpitarūpeneva passati, aññenapi vā paṭhamameva pādakajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya samāhitacittena kataparikammassa pavattitattā puna samāpajjanaṃ vinā āvajjitvā ārammaṇaṃ karotiyevāti. Pubbenivāsānussatiñāṇavaṇṇanā.

1086-8. **Dibbacakkhunā**ti dibbasadisattā, dibbavihāravasena paṭilabhitabbattā, attanā ca dibbavihārasannissitattā mahājutikatādīhi vā **dibbaṃ,** rūpadassanaṭṭhena cakkhumivāti **cakkhu**. Yathā hi maṃsacakkhu viññāṇādhiṭṭhitaṃ samavisamaṃ ācikkhantaṃ viya pavattati, idaṃ pana tato sātisayaṃ cakkhukiccakārīti dibbañca taṃ cakkhu cāti dibbacakkhu, tena **dibbacakkhunā. Kasiṇārammaṇa**nti aṭṭhannampi kasiṇānaṃ vasena kasiṇārammaṇaṃ. **Abhinīhārakkhamaṃ katvā**ti cuddasavidhena cittaparidamanena aṭṭhaṅgasampannatākaraṇena abhinīhārakkhamaṃ dibbacakkhuñāṇābhimukhaṃ pesanārahaṃ pesanayogyaṃ katvā. ''Tejo…pe… kasiṇampi vā āsannaṃ kātabba''nti pāṭhaseso. **Āsannaṃ kātabba**nti dibbacakkhuñāṇuppattiyā samīpabhūtaṃ kāraṇabhūtaṃ kātabbaṃ, tattha upacārajjhānaṃ paguṇataraṃ katvā taṃ vaḍḍhetvā icchitakkhaṇe upaṭṭhānayogyaṃ katvā ṭhapetabbanti vuttaṃ hoti. **Etthā**ti imasmiṃ dibbacakkhunā rūpadassanavisaye. **Seṭṭhanti paridīpita**nti ālokakasiṇasseva pabhāvissajjanasabhāvena ālokakaraṇena itarehi visiṭṭhattā visiṭṭhanti paridīpitaṃ.

1089-90. **Uppādetvā**ti paṭhamajjhānaniddese vuttanayena upacārajjhānuppādanena uppādetvā. Upacārajjhānuppattiyā hi saddhiṃ paṭibhāganimittuppatti. Yasmā pādakajjhānaṃ vijjamāneyeva āloke appanāvasena pavattimattaṃ vinā attano balena ālokaṃ pharituṃ na sakkoti, nāpi yathāpatthaṭaṃ thāvaraṃ kātuṃ, parikammaṃ pana tadubhayampi kātuṃ samatthaṃ, tasmā upacārabhūmiyaṃyeva taṃ vaḍḍhetabbanti āha **''upacārabhūmiya''**ntiādi. **Upacārabhūmī**ti cettha ālokassa thāvarakaraṇavasappavattaṃ parikammacittamevāti daṭṭhabbaṃ. **Appana**nti jhānavasena appanaṃ. Na hi akataparikammassa abhiññāvasena appanā sijjhati. Tenāha **''pādakajjhānanissita''**nti. **Pādakajjhānanissita**nti pādakajjhānārammaṇaṃ hoti, na dibbacakkhussa parikammanissitaṃ parikammārammaṇaṃ hoti, tathā ca sati ālokavaḍḍhanābhāvato rūpadassanaṃ na siyāti adhippāyo.

1091-3. **Anto…pe… bhave**ti antogatameva rūpagataṃ passitabbaṃ bhave, na bahiddhā vikkhepuppattihetubhāvato passitabbaṃ dibbacakkhunāti adhippāyo. Na hi āloke pharitepi maṃsacakkhussa āpāthaṃ hoti. **Parikammassa vāro hi atikkamati tāvade**ti idha parikammaṃ nāma yathāvuttakasiṇārammaṇaṃ upacārajjhānaṃ, taṃ rūpagataṃ passato na pavattati, kasiṇālokavasena ca rūpagatadassanaṃ kasiṇāloko ca parikammavasenāti tadubhayampi parikammassa appavattiyā na hoti. Tenāha **''ālokopī''**tiādi. Tasmiṃ antarahite rūpagatampi na ca dissati, rūpagataṃ passato parikammassa vāro atikkamati, parikammapasutassa kasiṇārammaṇañāṇaṃ hotīti rūpagataṃ dissati, kathaṃ paṭipajjitabbanti āha **''tenā''**tiādi.

1094-9. **Evaṃ anukkamenā**ti punappunaṃ pādakajjhānaṃ samāpajjitvā tato vuṭṭhāya abhiṇhaṃ ālokapharaṇena. **Āloko thāmavā**ti ālokagato ciraṭṭhāyī siyā, tathā ca sati tattha sucirampi rūpagataṃ passateva. Tena vuttaṃ **''āloko etthā''**tiādi. Svāyamattho tiṇukkūpamāya vibhāvetabboti dassento āha **''tiṇukkāyā''**tiādi. Eko kira rattiyaṃ tiṇukkāya maggaṃ paṭipajji, tassa sā tiṇukkā vijjhāyi, athassa samavisamāni na paññāyiṃsu, so taṃ tiṇukkaṃ bhūmiyaṃ ghaṃsitvā puna ujjālesi, sā pajjalitvā purimālokato mahantaramālokaṃ akāsi, evaṃ punappunaṃ vijjhātaṃ ujjālayato kamena sūriyo uṭṭhāsi, sūriye uṭṭhite ''ukkāya kammaṃ natthī''ti taṃ chaḍḍetvā divasampi agamāsi. Tattha ukkāloko viya parikammakāle kasiṇāloko, ukkāya vijjhātāya samavisamānaṃ adassanaṃ viya rūpagataṃ passato parikammassa vārātikkamena āloke antarahite rūpagatānaṃ adassanaṃ, ukkāya ghaṃsanaṃ viya punappunaṃ pādakajjhānasamāpajjanaṃ, ukkāya purimālokato mahantatarālokakaraṇaṃ viya puna parikammaṃ karoto balavatarālokapharaṇaṃ, sūriyuṭṭhānaṃ viya thāmagatālokassa yathāvaḍḍhitaparicchedaṃ pharitvā avaṭṭhānaṃ, tiṇukkaṃ chaḍḍetvā divasampi gamanaṃ viya padittālokaṃ vaḍḍhetvā thāmagatenālokena divasampi rūpadassanaṃ.

Ettāvatā ca dibbacakkhussa nānāvajjanaparikammañceva dibbacakkhuñāṇañca dassitaṃ, na tassa uppattikkamoti taṃ dassetuṃ **''uppādanakkamopī''**tiādi vuttaṃ. Taṃ heṭṭhā vuttanayattā suviññeyyameva. **Tāni cattāri pañca vā**ti potthakesu likhanti. ''Tīṇi cattāri vā panā''ti pāṭho.

1100. Tattha **atthasādhakacitta**nti yadatthāyesa paṭipanno, tassa tadatthasādhanato atthasādhakabhūtaṃ cittaṃ. Tasmiñhi uppanne maṃsacakkhussa anāpāthayogyaṃ antokucchigataṃ hadayavatthunissitaṃ heṭṭhāpathavītalanissitaṃ tirokuṭṭapabbatapākāragataṃ paracakkavāḷagatanti idaṃ rūpaṃ āpāthaṃ āgacchati, maṃsacakkhunā dissamānaṃ viya hoti. Tadeva cettha rūpaṃ sarūpato vibhāvanasamatthaṃ cakkhuviññāṇaṃ viya. Na pana āvajjanaparikammavasena pavattāni pubbabhāgacittāni. Tāni hi ārammaṇaṃ karontānipi na yāthāvato taṃ vibhāvetvā pavattanti āvajjanasampaṭicchanādicittāni viyāti.

1101-2. Nanu ca anāgataṃsañāṇaṃ yathākammūpagañāṇanti dve abhiññāñāṇāni atthi, kasmā tāni idha na dassitānīti āha **''anāgataṃsañāṇassā''**tiādi. **Ijjhanti dibbacakkhunā**ti visuṃ parikammassa abhāvato dibbacakkhuñāṇapaṭilābheneva tassa parivārāni hutvā paṭiladdhāni honti. Tatoyeva hi tāni tassa paribhaṇḍañāṇānīti vuccanti. Yathā hi sinerussa parivāraṭṭhāniyāni taṃsiddhiyā siddhāni mekhalaṭṭhānāni paribhaṇḍānīti vuccanti, evaṃ imānipi dibbacakkhusiddhiyā siddhāni tassa paribhaṇḍānīti veditabbāni.

Hotu tāva evametaṃ, cutūpapātañāṇaṃ pana kiṃ na dassitanti āha **''cutūpapātañāṇampī''**tiādi. Dibbacakkhuñāṇameva hi cutiyaṃ, upapattiyañca rūpaṃ vibhāventaṃ cutūpapāte pavattattā ''cutūpapātañāṇa''nti vuccati, avasesarūpavibhāvanakāle ''dibbacakkhū''ti vuccati, tasmā paramatthato nāmadvayena āgataṃ ekameva ñāṇaṃ, dibbacakkhuñāṇaṃ cutūpapātañāṇanti pana byañjanatoyeva nānanti. Katthaci manomayañāṇantipi visuṃ abhiññāñāṇaṃ āgataṃ, taṃ atthato iddhividhañāṇameva. Dibbacakkhuñāṇavaṇṇanā.

1103. **Idhā**ti imasmiṃ sāsane. **Anena tarenā**ti anena abhidhammāvatāranāmakena tarena.

Iti abhidhammatthavikāsiniyā nāma

Abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanāya

Abhiññāniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

17. Sattarasamo paricchedo

Abhiññārammaṇaniddesavaṇṇanā

1104-5. **Pañca iddhividhādīnī**ti –

''Iddhividhaṃ dibbasotaṃ, paracittavijānanā;
Pubbenivāsānussati, dibbacakkhūti pañcadhā''ti. –

Evamāgatā pañca. **Sattābhiññā imā panā**ti atītaṃsañāṇassa pubbenivāsānussatiñāṇe, manomayañāṇassa ca iddhividhañāṇe antogadhattā vuttaṃ. Atītaṃsañāṇaṃ nāma paresaṃ paccuppannabhave yāva paṭisandhipariyosānaṃ pavattacittārammaṇaṃ ñāṇaṃ. Manomayañāṇampi nāma manomayakāyābhinimmānādivasappavattaṃ iddhividhañāṇaṃ.

1106. Idāni imesaṃ abhiññāñāṇānaṃ ārammaṇavinicchaye asammohatthaṃ taṃ dassetumārabhanto āha **''sattanna''**ntiādi. **Cattāro ārammaṇattikā**ti parittārammaṇattiko maggārammaṇattiko atītārammaṇattiko ajjhattārammaṇattikoti ime cattāro ārammaṇattikā. **Etthā**ti idaṃ paccāmasanaṃ kiṃ tikānaṃ, udāhu ārammaṇānanti, kiñcettha – yadi tikānaṃ, tadayuttaṃ. Na hi tikesu abhiññāñāṇāni pavattanti. Atha ārammaṇānaṃ, tampi ayuttaṃ. Na hi aññaṃ uddisitvā aññassa paccāmasanaṃ yuttanti. Yathā icchasi, tathā hotu. Bhavatu tāva tikānaṃ, nanu vuttaṃ ''tikesu abhiññāñāṇāni nappavattantī''ti? Nāyaṃ virodho tikavohārena ārammaṇānaṃyeva gayhamānattā. Atha vā pana hotu ārammaṇānaṃ, nanu vuttaṃ ''aññaṃ uddisitvā aññassa paccāmasanaṃ ayutta''nti. Ayampi na doso yathāvuttakāraṇenevāti.

1107-10. **Parittādīsu sattasū**ti asatipi vatthubhede bhūmikālasantānabhedavasena bhinnesu parittamahaggataatītānāgatapaccuppannaajjhattabahiddhārammaṇavasena sattasu parittādiārammaṇavibhāgesu. Iddhividhañāṇassa maggārammaṇatāya abhāvato idha maggārammaṇattiko na labbhati. Kāyaṃ cittasannissitaṃ katvā

adissamānena kāyena gantukāmoti sambandho. Cittasannissitakaraṇañca taṃ viya kāyassa adissamānasīghagatikatāvasena taggatikatāpādanaṃ. Yathā cittaṃ na dissati sīghagamanañca, evaṃ kāyampi adissamānaṃ, sīghagamanañca katvā yathicchitaṭṭhānaṃ gantukāmoti ayañhettha attho. **Cittavasenā**ti mahaggatacittavasena pariṇāmetīti pāṭhaseso. Tenāha **''taṃ mahaggate ca cittasmiṃ samāropetī''**ti. Pādakajjhānañhi samāpajjitvā vuṭṭhāya ''ayaṃ kāyo idaṃ cittaṃ viya adissamāno, sīghagamano ca hotū''ti parikammaṃ karoti, parikammaṃ pana katvā puna samāpajjitvā vuṭṭhāya tatheva parikammaṃ karonto kāyaṃ gahetvā mahaggate pādakacitte samāropeti, taggatikaṃ karoti viya, adissamānaṃ, sīghagamanañca karoti. Taṃ pana sīghagamanatthaṃ abhāvitiddhipādānaṃ viya dandhaṃ appavattitvā katipayacittavāreheva icchitaṭṭhānappattivasena daṭṭhabbaṃ, na ekacittakkhaṇeneva. ''Nāhaṃ, bhikkhave, aññaṃ ekadhammampi samanupassāmi, yaṃ evaṃ lahuparivattaṃ, yathayidaṃ, bhikkhave, citta''nti (a. ni. 1.48) hi ettha añña-ggahaṇeneva rūpadhammānaṃ gahitattā cittakkhaṇavasena rūpappavatti na yuttā. Yattha yattha ca dhammā uppajjanti, tattha tattheva bhijjanti ca, na ca iddhibalena dhammānaṃ kenaci lakkhaṇaññathattaṃ sakkā kātunti. Cittavasena rūpakāyaṃ pādakajjhāne samāropentassa kāyameva ārammaṇanti āha **''kāyārammaṇato''**ti, kāye vaṇṇārammaṇatoti vuttaṃ hoti. **Kāyasannissitaṃ katvā citta**nti ettha na cittaṃ kāyaṃ viya dandhaṃ dissamānaṃ karoti, kintu dandhadissamānagatikaraṇamattamevāti daṭṭhabbaṃ.

1112-3. **Anāgatamatītañca karoti visayaṃ yadā**ti mahādhātunidhāne mahākassapattherādīnaṃ viya anāgataṃ adhiṭṭhahantānaṃ anāgataṃ ārammaṇaṃ karoti, kāyavasena cittapariṇāmanakāle tadeva ciraniruddhaṃ pādakajjhānaṃ ārammaṇaṃ karontānaṃ atītaṃ ārammaṇaṃ karoti, tadā atītārammaṇaṃ, anāgatagocarañca hoti, **paccuppanno gocaro** paccuppannassa rūpakāyassa ārammaṇakaraṇato. Hatthiādayo abhinimminantassāpi hi kiñcāpi parikammaṃ anāgatārammaṇaṃ hoti, adhiṭṭhānacittaṃ pana paccuppannārammaṇameva. Upacārārammaṇaṃ viya hi paṭibhāganimittaṃ tena saha pātubhūtameva tassārammaṇaṃ hoti.

1114-5. **Kāyaṃ …pe… siyā**ti attano kāyaṃ cittavasena pariṇāmanakāle ajjhattassa kāyassa ārammaṇakaraṇato, attano cittaṃ kāyavasena pariṇāmanakāle cittassa ārammaṇakaraṇato. **Vā**-saddena avuttasamuccayatthena gahite attano kumāravaṇṇādiabhinimmānakāle kāyassa ārammaṇakaraṇato ca ajjhattārammaṇaṃ siyā. **Bahiddhā rūpadassane**ti bahiddhā hatthiassādirūpadassanakāle.

1116-8. **Paccuppanne paritte cā**ti sarūpavibhāvanametaṃ. Dibbasotassa hi paccuppannova saddo ārammaṇaṃ hoti, so ca sabhāvato parittova. **Kucchisaddassā**ti kucchiyaṃ vātasaddassa. Tattha pāṇakasaddassa pana savane bahiddhārammaṇameva. Vasitāpattassa attano vitakkavipphārasaddasavanepi ajjhattārammaṇanti vadanti, taṃ pana ekādasabhavaṅgacittato upari bhavaṅgaṃ pavattitumadatvā bhavaṅgato vuṭṭhāya āvajjanasamatthatāvasena vasitāpattasseva yujjati. ''Parassa ca saddassā''ti sambandhitabbaṃ. Na hi parassa kucchisaddasavaneyeva bahiddhārammaṇaṃ hoti, atha kho parassa cittasamuṭṭhānasaddasavanepīti.

1119-22. **Parittādīsū**ti parittamahaggataappamāṇamaggaatītānāgatapaccuppannabahiddhārammaṇesu. **Parittāna**nti kāmāvacaracittānaṃ. **Majjhimāna**nti parittaappamāṇānaṃ majjhe bhavattā majjhimasaṅkhātānaṃ rūpārūpāvacaracittānaṃ. Majjhebhavatā ca desanāvasena, na sabhāvavasena. Cetopariyañāṇaṃ parassa cittameva jānāti, avasesakkhandhattayaṃ pana na jānātīti imaṃ mahāaṭṭhakathāvādaṃ sandhāyāha **''maggacittassa jānane''**tiādi. Ayañhettha adhippāyo – yasmā cetopariyañāṇaṃ cittameva jānāti, tasmā taṃ maggārammaṇaṃ na hoti, maggasampayuttacittajānanato pana pariyāyena maggārammaṇatā **aṭṭhakathāyaṃ** anuññātāti. **Paṭṭhāne** pana –

> ''Kusalā khandhā iddhividhañāṇassa cetopariyañāṇassa pubbenivāsānussatiñāṇassa yathākammūpagañāṇassa anāgataṃsañāṇassa ārammaṇapaccayena paccayo''ti (paṭṭhā. 1.1.404) –

Vuttattā cattāropi khandhā cetopariyañāṇassa ārammaṇaṃ honti, tasmā nippariyāyeneva maggārammaṇatā labbhatīti idamettha saṅgahakārānaṃ sanniṭṭhānaṃ.

1123-5. Atītasattadivasabbhantare, anāgatasattadivasabbhantareyeva ca pavattaṃ paracittaṃ cetopariyañāṇaṃ jānāti, tato paṭṭhāya pana paṭisandhipariyosānaṃ, cutipariyosānañca pavattaṃ atītaṃsañāṇassa, anāgataṃsañāṇassa ca gocaranti adhippāyenāha **''atīte''**tiādi. Atītassa, anāgatassa ca paracittassa jānanaṃ sambhavati, paccuppannassa pana na sambhavatīti pucchati **''kathañca panā''**tiādi. Itaro yattha sambhavati, taṃ dassetuṃ paccuppannaṃ tāva vibhajitvā dassento **''paccuppannaṃ tidhā vutta''**ntiādimāha. **Khaṇasantatiaddhato**ti khaṇapaccuppannaṃ santatipaccuppannaṃ addhāpaccuppannanti evaṃ khaṇasantatiaddhāvasena tidhā vuttaṃ.

1126. **Tikkhaṇasampatta**nti uppādaṭṭhitibhaṅgavasena khaṇattayapariyāpannaṃ. **Paccuppannakhaṇādika**nti khaṇa-saddādikaṃ paccuppannaṃ khaṇapaccuppannanti vuttaṃ hoti. **Ekadvesantativārapariyāpanna**nti ettha andhakāre nisīditvā ālokaṭṭhānaṃ gatassa na ca tāva ārammaṇaṃ pākaṭaṃ hoti, yāva pana taṃ pākaṭaṃ hoti, etthantare

pavattā rūpasantati, arūpasantati vā ‘‘ekadvesantativārā’’ti veditabbā. ‘‘Ālokaṭṭhāne vicaritvā ovarakaṃ paviṭṭhassāpi na tāva sahasā rūpaṃ pākaṭaṃ hoti, yāva taṃ pākaṭaṃ hoti, pubbeva tattha nisinnassa viya etthantare ekadvesantativārā veditabbā. Dūre ṭhatvā pana rajakādīnaṃ hatthavikāraṃ, ghaṇṭibherīādiākoṭanahatthavikārañca disvā na pana tāva saddaṃ suṇāti, yāva pana taṃ suṇāti, etthantare ekadvesantativārā veditabbā’’ti (visuddhi. 2.416) evaṃ tāva **majjhimabhāṇakattherā** vadanti.

Saṃyuttabhāṇakā pana ‘‘rūpasantati arūpasantatīti dve santatiyo vatvā udakaṃ akkamitvā gatassa yāva tīre akkantaudakalekhā na vippasīdati, addhānato āgatassa yāva kāye usumabhāvo na vūpasammati, ātapā āgantvā gabbhaṃ paviṭṭhassa yāva andhakārabhāvo na vigacchati, antogabbhe kammaṭṭhānaṃ manasikatvā divā vātapānaṃ vivaritvā olokentassa yāva akkhīnaṃ phandanabhāvo na vūpasammati, ayaṃ rūpasantati nāma. Dve tayo javanavārā arūpasantati nāmāti vatvā tadubhayampi santatipaccuppannaṃ nāmā’’ti (visuddhi. 2.416) evaṃ ekameva santativāraṃ vadanti. Tattha majjhimabhāṇakavāde ekaccassa sīghampi pākaṭaṃ hotīti ekadvesantativārāti eka-ggahaṇampi kataṃ. **Ācariyadhammapāla**tthero pana ‘‘atiparittasabhāvautuādisamuṭṭhānā vā ekadvesantativārā veditabbā’’tipi (visuddhi. mahā. 2.416) āha.

1127-8. **Ekabbhavaparicchinna**nti ekasmiṃ bhave paṭisandhicutivasena paricchinnaṃ ekabhavapariyāpannaṃ dhammajātaṃ. Yaṃ sandhāya vuttaṃ ‘‘yo cāvuso mano, ye ca dhammā, ubhayametaṃ paccuppannaṃ, tasmiṃ ce paccuppanne chandarāgapaṭibaddhaṃ hoti viññāṇa’’ntiādi, santatipaccuppannañcettha abhidhammaṭṭhakathāsu āgataṃ, addhāpaccuppannaṃ sutte. **Kecī**ti abhayagirivāsino.

1129-30. **Yathā cā**tiādi ettha tesaṃ opammadassanaṃ. Ekapupphaṃ attano vaṇṭena ekassa vaṇṭaṃ vijjhatīti sambandho. **Mahājanassāpi…pe… vijjhatī**ti ‘‘atītaṃ cittaṃ, anāgataṃ cittaṃ, imassa cittaṃ, asukassa citta’’nti evaṃ vibhāgaṃ akatvā parassa cittaṃ jānāmicceva rāsivasena mahājanassa citte āvajjite ekassa cittaṃ ekena cittena uppādakkhaṇe vā ṭhitikkhaṇe vā bhaṅgakkhaṇe vā ekantena paṭivijjhatīti attho.

1131-2. Taṃ pana tesaṃ vacanaṃ ayuttanti dassetuṃ **‘‘yenāvajjatī’’**tiādi vuttaṃ. Vassasahassampi hi evaṃ āvajjayato āvajjanajavanānaṃ ekasmiṃ ārammaṇe ṭhānaṃ natthi, abhiññācittañca sace khaṇapaccuppannaṃ jānāti, āvajjanena saha ekārammaṇe vattamānameva jānāti, no aññathā, tasmā **tesaṃ** āvajjanajavanānaṃ **dvinnaṃ saha** ekasmiṃ ārammaṇe **aṭṭhānābhāvato taṃ na yujjati**. Bhavatu tāva ko ettha dosoti ce āha **‘‘āvajjanajavanāna’’**ntiādi. Tattha maggaphalavīthito aññaṃ aniṭṭhaṭṭhānaṃ. Maggaphalavīthiyañhi āvajjanādīnaṃ saṅkhārārammaṇattā, gotrabhuādīnañca nibbānārammaṇattā nānārammaṇatā iṭṭhā, aññattha pana aniṭṭhā, tasmā **aniṭṭhe ṭhāne javanāvajjanānaṃ** nānārammaṇatāpattidoso ayuttoti taṃ tesaṃ vacanaṃ **ayuttanti pakāsitaṃ** aṭṭhakathāsūti adhippāyo.

1133-4. Yadi evaṃ, kathaṃ cetopariyañāṇaṃ paccuppannārammaṇaṃ hotīti āha **‘‘tasmā’’**tiādi. Yasmā evaṃ ayuttanti pakāsitaṃ, tasmā. **Javanavārato**ti ekajavanavāravasena. Idaṃ pana khaṇapaccuppannānantaraṃ lahukaṃ katvā paccuppannadassanatthaṃ vuttaṃ, yaṃ pana vattamānajavanavīthito atītānāgatavasena dvitijavanavīthiparimāṇakāle pavattaṃ paracittaṃ, taṃ sabbampi ‘‘santatipaccuppannaṃ nāmā’’ti **aṭṭhakathāyaṃ** (visuddhi. 2.416) vuttaṃ, tasmā **javanavārato**ti dvitijavanavāravasena dīpetabbaṃ, na sakalena paccuppannaddhunāti adhippāyo. **Niddiṭṭhaṃ** saṃyuttaṭṭhakathāyaṃ. **Tatrāyaṃ dīpanā**tiādi javanavārassa addhāpaccuppannabhāvadīpanamukhena iddhicittassa pavattiākāradīpanaṃ.

1139-41. Santatipaccuppannampi addhāpaccuppanneneva saṅgahetvā āha **‘‘addhāvasā…pe… panā’’**ti. **Ānandācariyo** panettha abhidhammamātikāya āgatassa paccuppannapadassa addhāsantatipaccuppannapadatthatā na katthaci pāḷiyaṃ vuttā, tasmā cittasāmaññena cittaṃ āvajjayamānaṃ abhimukhībhūtaṃ vijjamānacittaṃ āvajjeti, parikammāni ca taṃ taṃ vijjamānacittaṃ cittasāmaññeneva ārammaṇaṃ katvā cittajānanaparikammāni hutvā pavattanti. Cetopariyañāṇaṃ pana vijjamānacittaṃ paṭivijjhantaṃ tena saha ekakkhaṇe uppajjati. Tattha yasmā santānaggahaṇato ekattavasena āvajjanādīni cittanteva pavattāni, tañca cittameva, yaṃ cetopariyañāṇena vibhāvitaṃ, tasmā samānākārappavattito na aniṭṭhe ṭhāne nānārammaṇatā hotīti khaṇapaccuppannavaseneva imassa paccuppannārammaṇataṃ icchati. **Itarānī**ti āvajjanaparikammacittāni. **Cakkhudvāre viññāṇa**nti cakkhuviññāṇaṃ.

1143-7. **Parittādīsu aṭṭhasū**ti cetopariyañāṇassa vuttesu paccuppannārammaṇaṃ hitvā navattabbārammaṇañca pakkhipitvā aṭṭhasu parittādīsu. **Atīte…pe… phalampi vā**ti ettha **attanā**ti nidassanamattaṃ. Parehipi bhāvitamaggaṃ, sacchikataphalañca pubbenivāsānussatiñāṇena samanussarati. **Vā**-saddena vā avuttasamuccayatthena attanā bhāvitaṃ maggaṃ, phalampi vā parehi bhāvitaṃ maggaṃ, phalampi vāti evamattho gahetabbo. Tathā ca vuttaṃ **aṭṭhakathāyaṃ** ‘‘attanā, parehi bhāvitamaggaṃ, sacchikataphalañca anussaraṇakāle’’ti (visuddhi. 2.417). **Eva**-kāraṃ pana padapūraṇamattameva. **Phalampi vā**ti ettha ‘‘bhāvita’’nti na sambandhitabbaṃ. Na hi phalaṃ bhāvetabbaṃ hoti, atha kho sacchikātabbamevāti. **Samanussarato magga**nti etthāpi ‘‘attanā, parehi vā bhāvita’’nti sambandhitabbaṃ.

Ekantatoti niyamato.

1148-50. Nanu ca cetopariyañāṇayathākammūpagañāṇānipi atītārammaṇāneva, kiṃ pana tesaṃ, imassa ca ārammaṇe nānākaraṇanti āha **''cetopariyañāṇampī''**tiādi. **Kiñcāpī**ti ayaṃ nipātasamudāyo, eko vā nipāto visesānabhidhānanimitte upagamane daṭṭhabbo. **Atha kho**ti visesābhidhānasamārambhe. **Cittamevā**ti idaṃ pubbe vicāritameva. **Atīte cetanāmatta**nti idampi pubbe viya mahāaṭṭhakathāvādaṃ sandhāyeva vuttaṃ. Tattha hi yathākammūpagañāṇassa cetanāmattameva ārammaṇaṃ hoti, na cittaṃ, nāpi itare dhammā, yato taṃ yathākammūpaganti vuccatīti iminā adhippāyena yathākammūpagañāṇaṃ atītacetanāmattameva ārammaṇaṃ karotīti vuttaṃ, heṭṭhā dassitapāḷivasena sabbe cattāropi khandhā yathākammūpagañāṇassa ārammaṇanti saṅgahakārānaṃ sanniṭṭhānaṃ. **Natthi kiñci agocara**nti kiñci khandhaṃ vā khandhapaṭibaddhaṃ nāmagottādiṃ vā agocaraṃ nāma natthi. Tañhi atītakkhandhakhandhapaṭibaddhesu dhammesu sabbaññutaññāṇasamānagatikamevāti adhippāyo.

1151-2. **Attakkhandhānussaraṇe**ti attano khandhānussaraṇakāle. **Saraṇe…pe… gocara**nti ''atīte vipassī bhagavā ahosi, tassa mātā bandhumatī, pitā bandhumā''tiādinā nayena nāmagottādiṃ, pathavīnimittādiñca anussaraṇakāle navattabbārammaṇaṃ hoti. **Navattabbagocara**nti hi parittārammaṇaatītārammaṇattikavasena vuttaṃ, ajjhattārammaṇattikavasena pana ākiñcaññāyatanajjhānassa ārammaṇabhūtadhammārammaṇakāle navattabbārammaṇaṃ hoti, avasesapaññattārammaṇakāle bahiddhārammaṇaṃ hoti. **Nāmagotta**nti cettha khandhapaṭibaddho sammutisiddho byañjanattho, na byañjanaṃ. Byañjanañhi saddāyatanasaṅgahitattā parittaṃ hoti. Yathāha ''niruttipaṭisambhidā parittārammaṇā''ti (vibha. 749).

1154. **Dibbasotasama**nti yasmā paccuppannaṃ, parittañca rūpaṃ ārammaṇaṃ karoti, tasmā paccuppannārammaṇaṃ, parittārammaṇañca hoti, attano kucchigatarūpadassane, parassa hadayanissitalohitadassanādīsu ca ajjhattārammaṇaṃ, bahiddhārammaṇañca hoti.

1155-6. **Parittādīsu aṭṭhasū**ti pubbenivāsānussatiñāṇassa vuttesu atītārammaṇaṃ vajjetvā anāgatārammaṇaṃ pakkhipitvā aṭṭhasu. **Nibbattissati…pe… pajānato**ti iminā nibbattakkhandhajānanamāha. Anāgataṃsañāṇassa anāgatamagocaraṃ natthi. Tampi hi anāgatakkhandhakhandhapaṭibaddhesu dhammesu sabbaññutaññāṇasamānagatikameva.

1163. **Jānane nāmagottassā**ti ''anāgate metteyyo nāma sammāsambuddho uppajjissati, tassa subrahmā nāma pitā bhavissati, brahmavatī nāma mātā''tiādinā nayena nāmagottādijānanakāle.

1164-5. **Parittādīsu pañcasū**ti parittamahaggataatītaajjhattabahiddhārammaṇavasena pañcasu. **Kāmakammassā**ti kāmāvacarakammassa.

1169. **Vividhatthavaṇṇapada**nti nānappakāraatthapadehi, byañjanapadehi ca sampannaṃ. **Madhuratthamatinīhara**nti madhuratthaṃ atinīharañcāti padacchedo.

Iti abhidhammatthavikāsiniyā nāma

Abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanāya

Abhiññārammaṇaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

18. Aṭṭhārasamo paricchedo

Diṭṭhivisuddhiniddesavaṇṇanā

1170-2. Idāni yasmā evaṃ abhiññāvasena adhigatānisaṃsāya thiratarāya samādhibhāvanāya samannāgatena bhikkhunā paññā bhāvetabbā hoti. Evañhi sā sabbākārena thiratarā sikhappattā ca hoti, tasmā tassā bhāvanānayavibhāvanatthamārabhanto āha **''samādhiṃ panā''**tiādi. **Kā paññā**ti sarūpapucchā. **Ko catth**oti imissā ko attho. **Paññā**ti padaṃ kaṃ abhidheyyatthaṃ nissāya vattatīti adhippāyo.

1173-4. **Paññā vipassanāpaññā**ti idhādhippetameva paññaṃ dasseti, aññattha pana bahuvidho paññāpabhedo hoti. **Puññacittasamāyutā**ti kusalacittasampayuttā. Ettha ca **puñña-**ggahaṇena duvidhampi abyākataṃ nivatteti, tathā ''atthi saṃkiliṭṭhā''ti evaṃ pavattaṃ micchāvādaṃ paṭisedheti. **Vipassanā-**ggahaṇena kammassakatādivasappavattaṃ sesakusalapaññaṃ. **Jānanā vā pakārato**ti vutte ''kimidaṃ pakārato jānanaṃ nāmā''ti anuyogaṃ manasi nidhāya

sañjānanavijānanākāravisiṭṭhaṃ nānappakārato jānananti dassetuṃ ''saññāviññāṇapaññānaṃ, ko viseso kimantara''nti kathetukamyatāpucchaṃ katvā vissajjanamāha **''saññāviññāṇapaññāna''**ntiādinā. **Jānanatte samepi cā**ti visayavijānanākāre samānepi.

1175. **Sañjānanamattaṃvā**ti ''nīlapīta''ntiādikaṃ ārammaṇe vijjamānaṃ, avijjamānaṃ vā saññānimittaṃ katvā jānanaṃ. Tathā hesā puna sañjānanapaccayakaraṇarasā. **Matta**-saddena visesanivattiatthena vijānanappajānanākāre nivatteti, **eva**-kārena kadācipi imissā te visesā na santiyevāti avadhāreti. Tenāha **''lakkhaṇappaṭivedha''**ntiādi. ''Aniccaṃ dukkhamanattā''ti lakkhaṇapaṭivedhaṃ kātuṃ neva sakkoti, viññāṇakiccampi kātuṃ na sakkoti, saññā kuto paññākiccaṃ kareyyāti lakkhaṇapaṭivedhaṃ kātuṃ na sakkoticceva vuttaṃ, na vuttaṃ ''maggaṃ pāpetuṃ na sakkotī''ti.

1176. Viññāṇaṃ pana ārammaṇe pavattamānaṃ na tattha saññā viya nīlapītādikassa sañjānanavaseneva pavattati, atha kho taṃ tattha aniccatādivisesaṃ, aññañca tādisaṃ visesaṃ jānantameva pavattatīti āha **''viññāṇaṃ panā''**tiādi. Kathaṃ pana viññāṇaṃ lakkhaṇapaṭivedhaṃ karotīti? Paññāya dassitamaggena. Lakkhaṇārammaṇikavipassanāya hi anekavāraṃ lakkhaṇāni paṭivijjhitvā pavattamānāya paguṇabhāvato paricayavasena ñāṇavippayuttacittenapi vipassanā sambhavati, yathā taṃ paguṇassa ganthassa sajjhāyane ñāyāgatāpi vārā na viññāyanti. **Lakkhaṇaṃ paṭivijjhitu**nti ca lakkhaṇānaṃ ārammaṇakaraṇaṃ sandhāya vuttaṃ, na paṭivijjhanaṃ.

1177. **Ussakkitvā**ti 220 udayabbayādiñāṇapaṭipāṭiyā ārabhitvā maggaṃ pāpetumeva taṃ viññāṇaṃ na sakkoti asambodhasabhāvattā. **Vuttanaya**nti viññāṇe vuttanayaṃ. Sā hi ārammaṇañca jānāti, lakkhaṇañca paṭivijjhati. Attano pana anaññasādhāraṇena ānubhāvena maggaṃ pāpetuñca sakkoti. Bālagāmikaheraññikānaṃ kahāpaṇajānanamiva ca nesaṃ ārammaṇajānanaṃ veditabbaṃ. Yathā hi heraññikaphalake ṭhapitaṃ kahāpaṇarāsiṃ eko asañjātavohārabuddhi bāladārako, eko gāmikapuriso, eko heraññikoti tīsu janesu passamānesu bāladārako kahāpaṇānaṃ cittavicittadīgharassacaturassaparimaṇḍalabhāvamattameva jānāti, ''idaṃ manussānaṃ upabhogaparibhogāvahaṃ ratanasammata''nti na jānāti. Gāmikapuriso tadubhayaṃ jānāti, ''ayaṃ cheko mahāsāro, ayaṃ kūṭo, ayaṃ aḍḍhasāro, ayaṃ pādasāro''tiādikaṃ pana vibhāgaṃ na jānāti. Heraññiko sabbepi te pakāre jānāti, jānanto ca oloketvāpi jānāti, ākoṭitasaddaṃ sutvāpi jānāti, gandhaṃ ghāyitvāpi rasaṃ sāyitvāpi hatthena dhārayitvāpi ''asukasmiṃ gāme vā nigame vā nagare vā pabbate vā nadītīre vā kato''tipi ''asukaācariyena kato''tipi jānāti. Tattha **saññā** asañjātavohārabuddhino bāladārakassa kahāpaṇadassanaṃ viya vibhāgaṃ akatvā piṇḍavaseneva ārammaṇaṃ gaṇhāti nīlādivasena ārammaṇassa upaṭṭhānākāraggahaṇato, **viññāṇaṃ** gāmikapurisassa kahāpaṇadassanamiva ekaccavisesaggahaṇasamatthatāya, **paññā** anavasesaggahaṇasamatthatāya heraññikassa kahāpaṇadassanamiva daṭṭhabbāti.

1178-80. **Sabhāvapaṭivedhana**nti sako bhāvo, samāno vā bhāvo sabhāvo, tassa paṭivedhanaṃ ñātapariññātīraṇapariññāvasena sabhāvasāmaññalakkhaṇapaṭivedhanaṃ. Ghaṭapaṭādipaṭicchādakassa bāhirandhakārassa dīpāloko viya yathāvuttadhammasabhāvapaṭicchādakassa viddhaṃsanarasā. Uppajjamānoyeva hi ñāṇāloko hadayandhakāraṃ vidhamento uppajjatīti āha **''sammohanandhakārassa, viddhaṃsanarasā matā''**ti. Tatoyeva sabbadhammesu asammuyhanākārena paccupatiṭṭhati, kāraṇabhūtā vā sayaṃ phalabhūtaṃ asammohaṃ paccupatiṭṭhāpetīti āha **''asammohapaccupaṭṭhānā''**ti. Vipassanāpaññāya idhādhippetattā samādhi tassā padaṭṭhānaṃ. Tathā hi ''samāhito yathābhūtaṃ pajānātī''ti (saṃ. ni. 3.5; 4.99; 5.1071; a. ni. 11.2) suttapadanti āha **''samādhāsannakāraṇā''**ti.

1181-2. Dhammasabhāvapaṭivedho nāma paññāya āveṇiko sabhāvo, na tenassā koci vibhāgo labbhatīti āha **''lakkhaṇenekadhā vuttā''**ti. Lujjanapalujjanaṭṭhena loko vuccati vaṭṭaṃ, tappariyāpannatāya loke niyuttā, tattha vā viditāti **lokikā**. Tattha apariyāpannattā **alokikā**. Katamā panettha lokiyā, katamā lokuttarā cāti āha **''lokiyenā''**tiādi. Lokiyakusalacittuppādesu maggasampayuttā **lokiyena maggena yuttā**. Visesato pana diṭṭhivisuddhiādivisuddhicatukkasaṅgahitamaggasaṃyuttā samudāye pavattā paññā tadekadesesupi pavattatīti magga-ggahaṇaṃ kataṃ, paccekampi vā sammādiṭṭhiādīnaṃ maggasamaññāti katvā. Lokato uttarā uttiṇṇāti **lokuttarā**. Lokuttarāpi hi maggasampayuttā bhāvetabbā, vipassanāpariyosāne labbhatevāti lokuttara-ggahaṇaṃ na virujjhati. Tenāha **''lokuttarenā''**tiādi. **Sutamayādito**tiādiggahaṇena bhāvanāmayaṃ saṅgaṇhāti.

1183-5. **Attanova cintāyā**ti tassa tassa anavajjassa atthassa sādhane paropadesena vinā attano upāyacintāvaseneva. **Bhūripaññenā**ti mahāpaññena, patthaṭatāya pathavīsamānapaññena vāti attho. **Parato pana sutvānā**ti parato upadesaṃ sutvā. **Suteneva ca nipphannā**ti antogatahetvatthamidaṃ visesanaṃ, suteneva nipphannattāti attho. ''Nipphannattā sutena vā''ti vā pāṭho. **Yathā vāpi tathā vā**ti parato sutvā vā asutvā vā. **Appanāpattā**ti idaṃ sikhāpattaṃ bhāvanāmayaṃ dassetuṃ vuttaṃ, na pana appanāpattāva bhāvanāmayāti. Tissopi panetā paññā pāḷivasena evaṃ veditabbā –

> ‘‘Tattha katamā cintāmayā paññā? Yogavihitesu vā kammāyatanesu yogavihitesu vā sippāyatanesu yogavihitesu vā vijjāṭhānesu kammassakataṃ vā saccānulomikaṃ vā rūpaṃ aniccanti vā, vedanā, saññā, saṅkhārā, viññāṇaṃ aniccanti vā, yaṃ evarūpaṃ anulomikaṃ khantiṃ diṭṭhiṃ ruciṃ mudiṃ pekkhaṃ dhammanijjhānakkhantiṃ parato asutvā paṭilabhati, ayaṃ vuccati cintāmayā paññā. Tattha katamā sutamayā paññā…pe… sutvā paṭilabhati, ayaṃ vuccati sutamayā paññā. Sabbāpi samāpannassa paññā bhāvanāmayā paññā’’ti (vibha. 768).

Ettha ca kiñcāpi kammāyatanādivasena cintāmayasutamayapaññā mahaggatalokuttaravasena bhāvanāmayapaññā ca vuttā, idha pana antimabhavikānaṃ dvinnaṃ bodhisattānameva labbhamānā cintāmayabhūtā saccānulomikā paññā, pūritapāramīnaṃ avasesamahāpaññānaṃ labbhamānā sutamayā saccānulomikā paññā, lokuttarappanāpattāpi bhāvanāmayapaññāva adhippetā.

1186. **Paṭisambhidācatukkassā**ti atthadhammaniruttipaṭibhānasaṅkhātassa paṭisambhidācatukkassa vasena. Nanu cettha vipassanāpaññā adhippetā, kasmā paṭisambhidā āhaṭāti? Vipassakānaṃ ñāṇapāṭavatthaṃ paññāppabhede niddisiyamāne paṭisambhidāpaññāpi vattukāmatāya, paṭisambhidāpaññāya vā vipassanāphalabhūtattā lokiyalokuttarapaññādhikāre vā lokuttarapaññāya saha pāpuṇitabbaṃ paṭisambhidāpaññampi vattukāmatāya idheva vuttāti. **Atthadhammaniruttīsu ñāṇa**nti ‘‘atthe ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā, dhamme ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā, tatra dhammaniruttābhilāpe ñāṇaṃ niruttipaṭisambhidā’’ti (vibha. 718) evamāgataṃ atthādīsu tīsu pabhedagataṃ ñāṇattayaṃ. **Tīsupī**ti yathāvuttesu tīsupi paṭisambhidāñāṇesu gocarakiccalakkhaṇarasapaccupaṭṭhānapadaṭṭhānabhūmiādivasena te ārammaṇaṃ katvā paccavekkhantassa imāni ñāṇāni idamatthajotakānīti evaṃ pabhedagataṃ ñāṇaṃ, parittamahaggataappamāṇavasena vā tīsu ñāṇesu ñāṇaṃ. Paṭisambhidārammaṇampi hi paṭibhānapaṭisambhidā hoti. Teneva ca **suttantabhājanīyapāḷiyaṃ** ‘‘ñāṇesu ñāṇa’’nti, **aṭṭhakathāya** ca ‘‘sabbatthakañāṇaṃ ārammaṇaṃ katvā ñāṇaṃ paccavekkhantassa pabhedagataṃ ñāṇa’’nti (vibha. aṭṭha. 718) avisesena vuttaṃ. Evañca katvā mahaggatapaṭisambhidāñāṇassa abhāvepi niruttipaṭisambhidā parittārammaṇā, tisso paṭisambhidā siyā parittārammaṇā, siyā mahaggatārammaṇā, siyā appamāṇārammaṇāti paṭibhānapaṭisambhidāya mahaggatārammaṇatāpi pañhāpucchakapāḷiyaṃ vuttā.

Abhidhammabhājanīye pana –

> ‘‘Yasmiṃ samaye kāmāvacaraṃ kusalaṃ cittaṃ uppannaṃ hoti somanassasahagataṃ ñāṇasampayuttaṃ rūpārammaṇaṃ vā…pe… dhammārammaṇaṃ vā, yaṃ yaṃ vā panārabbha, tasmiṃ samaye phasso hoti…pe… avikkhepo hoti. Ye vā pana tasmiṃ samaye aññepi atthi arūpino dhammā, ime dhammā kusalā. Tesu dhammesu ñāṇaṃ dhammapaṭisambhidā. Tesaṃ vipāke ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā. Yāya niruttiyā tesaṃ dhammānaṃ paññatti hoti, tatra dhammaniruttābhilāpe ñāṇaṃ niruttipaṭisambhidā. Yena ñāṇena tāni ñāṇāni jānāti ‘imāni ñāṇāni idamatthajotakānī’ti, tesu ñāṇesu ñāṇaṃ paṭibhānapaṭisambhidā’’ti (vibha. 725) –

Cittuppādakkamena desanāya pavattattā sāvaseso pāṭho kato. Cittuppādasaṅgahite atthe asesetvā desanā hi abhidhammabhājanīye pavattā, na sabbañeyyeti yathādassitavisayavacanavasena ‘‘yena ñāṇena tāni ñāṇāni jānātī’’ti vuttaṃ, na taṃ aññārammaṇataṃ paṭisedheti desanāya atapparabhāvato. Evañca katvā tattha nibbāne, anāgatepi atthapaṭisambhidā siyā na vattabbā atītārammaṇātipi anāgatārammaṇātipi paccuppannārammaṇātipīti atthapaṭisambhidāya nibbānārammaṇatā vuttā. Ettha ca **attho**ti saṅkhepato hetuphalassetaṃ adhivacanaṃ. Hetuphalañhi yasmā hetuanusārena arīyati adhigamīyati sampāpuṇīyati, tasmā atthoti vuccati. **Dhammoti**pi saṅkhepato paccayassetaṃ adhivacanaṃ. So hi yasmā taṃ taṃ dahati pavatteti, sampāpuṇituṃ vā dhāreti, tasmā dhammoti vuccati. **Niruttī**ti sattānaṃ mūlabhāsābhūtā māgadhikabhāsā, yāya buddhānaṃ desanā hoti. **Paṭibhāna**nti heṭṭhā vuttaṃ ñāṇattayameva. Vuttañhetaṃ abhidhamme ‘‘dukkhe ñāṇaṃ…pe… tassa vipāke ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā’’tiādi.

1187. Yasmā panāyaṃ saṅkhepatthova, pabhedavasena ca vuccamāno pākaṭo hoti, tasmā taṃ saṅgahetvā pabhedatova atthādike dassetuṃ **‘‘yaṃ kiñci paccayuppanna’’**ntiādi āraddhaṃ. **Yaṃ kiñci paccayuppanna**nti yaṃ kiñci hetādipaccayato samuppannaṃ. Taṃ pana ‘‘idaṃ ito nibbatta’’nti evaṃ hetuanusārena viññāyamānameva idha adhippetaṃ, tathā kusalākusalaphalabhūtā vipākā abyāpārasantivasena viññāyamānā, sesā abyāpārabhūtā kiriyā dhammā avipākasantivasena, asaṅkhataṃ nissaraṇabhūto nirodho nibbutisantivasena, buddhavacanatthabhūto khandhādiparamatthadhammo imāya ayaṃ dīpitoti evaṃ pāḷianusārena viññāyamānova atthasamaññaṃ labhatīti āha ‘‘yaṃ kiñci paccayuppanna’’ntiādi. Tattha hetuphalaṃ, bhāsitattho ca sakasakahetupaṭibaddho, bhāsitapaṭibaddho ca viññāyatīti pariyāyato, sesaṃ sakasakabhāvavaseneva viññāyatīti nippariyāyatova attho nāma. Tattha pariyāyattho suttantabhājanīyavasena vutto, nippariyāyattho abhidhammabhājanīyavasenāti daṭṭhabbaṃ. Bhāsitanti pāḷidhammamāha. Sesaṃ atthapañcakesu vuttanayena yathārahaṃ yojetvā veditabbaṃ.

Ettha ca nibbānaṃ pattabbo attho, bhāsitattho ñāpetabbo attho, itaro nibbattetabbo atthoti tividho hoti attho. Maggo sampāpako hetu, bhāsitaṃ ñāpako hetu, itaraṃ nibbattako hetūti evaṃ tividho hotīti daṭṭhabbaṃ. Kiriyādhammānañcettha avipākatāya dhammabhāvo na vutto. Yadi evaṃ vipākā na hontīti atthabhāvo na vattabbo? Na, paccayuppannabhāvato. Evaṃ sati kusalākusalānampi paccayuppannattā atthabhāvo āpajjati? Nāyaṃ doso appaṭisiddhattā. Vipākassa pana padhānahetutāya pākaṭabhāvato dhammabhāvo eva tesaṃ vutto, kiriyānaṃ paccayabhāvā dhammabhāvo āpajjatīti ce? Nāyaṃ doso appaṭisiddhattā. Kammaphalasambandhassa pana hetubhāvābhāvato dhammabhāvo na yuttoti. Apica ''ayaṃ imassa paccayo, ayaṃ paccayuppanno''ti evaṃ bhedamakatvā kevalaṃ kusalākusale vipākakiriyadhamme ca paccavekkhantassa dhammatthapaṭisambhidā na hontīti tesaṃ atthadhammatā vuttāti daṭṭhabbaṃ.

1189. **Sabhāvaniruttī**ti aviparītanirutti, aviparītaniruttīti tassa tassa atthassa bodhane sabbakālaṃ paṭiniyatasambandho abyabhicāravohāro māgadhabhāsāti vuttaṃ hoti. Sā hi sabbakālaṃ paṭiniyatasambandho, itarā bhāsā pana kālantarena parivattanti. Atthato panesā nāmapaññattīti ācariyā. Yathāhu –

''Nirutti māgadhā bhāsā, atthato nāmasammutī''ti.

Apare pana – yadi sabhāvanirutti paññattisabhāvā, evaṃ sati paññatti abhilapitabbā, na vacananti āpajjati, evañca sati ''tatra dhammaniruttābhilāpe ñāṇaṃ niruttipaṭisambhidā''ti idaṃ na sakkā vattuṃ, abhilapitabboti abhilāpo. Na hi vacanato aññaṃ abhilapitabbaṃ uccāretabbaṃ atthi, atha phassādivacanehi bodhetabbaṃ abhilapitabbaṃ, evañca sati atthadhammānampi bodhetabbattā tesampi niruttibhāvo āpajjati, apica **aṭṭhakathāyaṃ** ''phassoti ca sabhāvanirutti, phassā phassanti na sabhāvaniruttī''ti (vibha. aṭṭha. 718) vacanato viññattivikārasahito saddo niruttīti dassitameva, ''taṃ sabhāvaniruttisaddaṃ ārammaṇaṃ katvā paccavekkhantassa tasmiṃ sabhāvaniruttābhilāpe pabhedagataṃ ñāṇaṃ niruttipaṭisambhidā, evamayaṃ niruttipaṭisambhidā saddārammaṇā nāma jātā, na paññattiārammaṇā''ti ca **aṭṭhakathāyaṃ** (vibha. aṭṭha. 718) vuttattā niruttisaddārammaṇāya sotaviññāṇavīthiyā parato manodvāre niruttipaṭisambhidā pavattati, evañca katvā ''niruttipaṭisambhidā parittārammaṇā''ti vacanaṃ upapannaṃ hotīti vadanti. **Ācariyajotipāla**ttherādayo panāhu – ''niruttipaṭisambhidā paccuppannārammaṇā''ti vacanaṃ paccuppannaṃ saddaṃ gahetvā pacchājānanaṃ sandhāya vuttaṃ, evañca sati aññasmiṃ paccuppannārammaṇe aññaṃ paccuppannārammaṇanti vuttanti āpajjati, yathā pana dibbasotañāṇaṃ manussādisaddabhedanicchayassa paccayabhūtaṃ taṃtaṃsaddavibhāvakaṃ, evaṃ sabhāvāsabhāvaniruttinicchayassa paccayabhūtaṃ paccuppannasabhāvaniruttisaddārammaṇaṃ taṃvibhāvakaṃ ñāṇaṃ niruttipaṭisambhidāti vuccamāne na koci pāḷivirodho, taṃ sabhāvaniruttisaddaṃ ārammaṇaṃ katvā paccavekkhantassāti ca paccuppannasaddārammaṇapaccavekkhaṇaṃ pavattentassāti na na sakkā vattuṃ. Tampi hi ñāṇaṃ sabhāvaniruttiṃ vibhāventameva taṃtaṃsaddapaccavekkhaṇānantaraṃ taṃtaṃpabhedanicchayassa hetubhāvato niruttiṃ bhindantaṃ paṭivijjhantameva uppajjatīti ca pabhedagatampi hotīti.

1190. **Tividha**nti idaṃ heṭṭhā vibhāvitanayamevāti. **Paccavekkhato**ti imāni ñāṇāni idamatthajotakānīti asammohavasena paccavekkhantassa. Nanu ca tīṇi ñāṇānipi atthadhammasabhāvaṃ nātivattantīti ñāṇesu ñāṇaṃ atthapaṭisambhidā, dhammapaṭisambhidā ca hoti, kasmā pana ''tesu…pe… mata''nti visuṃ vuttanti? Sārammaṇesu tīsu ñāṇesu pavattañāṇassa adhippetattā. Yañhi ñāṇārammaṇaṃ ñāṇaṃ tassa ārammaṇampi asammohavasena paṭivijjhantameva pavattati, taṃ idha paṭibhānapaṭisambhidā nāma. Evañca katvā vuttaṃ ''imāni ñāṇāni idamatthajotakānī''ti. Ñāṇamattārammaṇaṃ pana ñāṇaṃ atthapaṭisambhidāyeva. Ettha ca kiñcāpi ayaṃ paṭisambhidā sārammaṇesu ñāṇesu pavattati, ārammaṇānaṃ pana pabhedaṃ heṭṭhā ñāṇattayameva vibhāveti. Yathā kiṃ? Yathā dhammadesanāya asamattho bahussuto kiñcāpi dhammakathikena kathetabbaṃ dhammaṃ jānāti, desanā pana dhammakathikasseva visayoti, evaṃsampadamidaṃ daṭṭhabbaṃ. Imāsu pana pacchimānaṃ tissannaṃ sekhāsekhamaggakkhaṇe asammohavasena paṭivedho hoti, atthapaṭisambhidāya ārammaṇakaraṇavasenapi. Tathā hi sā maggaphalasabhāvāpi hoti. Evañca katvā sā lokiyalokuttarā, sesā tisso lokiyāva. Tenāhu porāṇā –

''Lābho tāsamasammohā, sekhāsekhapathakkhaṇe;
Atthapaññā yathālambā, sā dvidhāññā tu sāsavā''ti.

1191. Imā pana catasso paṭisambhidā pañcahi ākārehi visadabhāvaṃ gacchantīti dassetuṃ **''pariyattī''**tiādi āraddhaṃ. Tattha **pariyatti** nāma buddhavacanassa pariyāpuṇanaṃ, pāḷiaṭṭhakathāsu gaṇṭhipadaatthapadavinicchayakathā **paripucchā** parito sabbato ñātuṃ pucchāti katvā. **Savanaṃ** sakkaccaṃ aṭṭhiṃ katvā sotaviññāṇavasena gahaṇaṃ, **adhigamo** magguppatti. **Aṭṭhakathāyaṃ** pana ''adhigamo nāma arahattamagguppattī''ti (vibha. aṭṭha. 718) vuttaṃ. Taṃ sekhabhūmiyaṃ pabhedagamanaṃ appavisayaṃ, asekhabhūmiyaṃ bahuvisayanti katvā vuttaṃ. Sātisayaṃ vā adhigamanaṃ sandhāyeva vuttaṃ. Sekhena pattānampi hi imāsaṃ arahattappattiyā visadabhāvādhigamoti. Pubbayogo viya pana arahattappatti arahatopi paṭisambhidāvisadatāya paccayo na na hotīti pañcannampi yathāyogaṃ sekkhāsekkhapaṭisambhidāvisadatāya kāraṇatā yojetabbā. **Pubbayogo**

nāma pubbabuddhānaṃ sāsane gatapaccāgatikabhāvena yāva anulomagotrabhusamīpaṃ, tāva vipassanābhiyogo. Adhigamapubbayogā cettha anuppannaṃ uppādenti, uppannañca visadaṃ karonti, sesāni pana suvisadabhāvasseva paccayāti daṭṭhabbaṃ.

1192-4. Evaṃ ekavidhādivasena paññāya pabhedaṃ dassetvā idāni bhāvanāvidhānaṃ vibhāvetuṃ **''kathaṃ bhāvetabbā''**tiādi āraddhaṃ. Tattha yasmā imāya paññāya khandhādayo dhammā bhūmi, sīlavisuddhi ceva cittavisuddhi cāti imā dve visuddhiyo mūlaṃ, diṭṭhivisuddhi kaṅkhāvitaraṇavisuddhi maggāmaggañāṇadassanavisuddhi paṭipadāñāṇadassanavisuddhi ñāṇadassanavisuddhīti imā pañca visuddhiyo sarīraṃ, tasmā tesu bhūmibhūtesu dhammesu uggahaparipucchāvasena ñāṇaparicayaṃ katvā mūlabhūtā dve visuddhiyo sampādetvā sarīrabhūtā pañca visuddhiyo sampādentena bhāvetabbāti dassetuṃ **''khandhādīsū''**tiādi āraddhaṃ. **Khandhādīsū**ti khandhāyatanadhātuindriyapaṭiccasamuppādādibhedesu. **Bhūmibhūtesu cā**ti lakkhaṇādiggahaṇavasena ñāṇassa pavattiṭṭhānabhūtesu. **Sīlaṃ cittavisuddhi**nti mūlabhūtaṃ sīlavisuddhiṃ, cittavisuddhiñca. Sati hi sīlavisuddhiyaṃ, cittavisuddhiyañca ayaṃ paññā mūlajātā nāma hoti, nāsatīti. **Diṭṭhivisuddhādayo pañcā**ti upabrūhetabbattā sarīrabhūtā diṭṭhivisuddhiādayo pañca. Imissā hi paññāya santānavasena pavattamānāya pādapāṇisīsaṭṭhāniyā diṭṭhivisuddhiādayo imā pañca visuddhiyo avayavena samudāyūpalakkhaṇanayena sarīranti veditabbā. **Tāya paññāyā**ti uggahaparipucchādivasena khandhādīsu dhammesu pavattapaññāya. **Jananādito**ti jātijarāmaraṇādīhi.

1195-6. ''Bhāvetabbā''ti vatvā idāni yasmā khandhādibhūmīsu sīlavisuddhicittavisuddhisaṅkhātehi mūlehi suppatiṭṭhitena pañcavisuddhisaṅkhātasarīrassa vaḍḍhaneneva paññāvaḍḍhanā nāma hoti, tasmā vipassanāpaññāya bhūmibhūtesu khandhādīsu ekadesadassanatthaṃ **''rūpañcā''**tiādi vuttaṃ. **Tatthā**ti tesu pañcasu khandhesu. **Yaṃ kiñcī**ti anavasesapariyādānaṃ. **Atītānāgatādika**ntiādinā pana tadeva ekādasasu okāsesu pakkhipitvā dasseti. **Ādi-** ggahaṇena paccuppannassa gahaṇaṃ.

1197-1200. **Hīna**ntiādīsu akusalakammasamuṭṭhānatāya **hīnaṃ,** kusalakammasamuṭṭhānatāya **paṇītaṃ**. Akusalavipākuppattihetubhūtatāya vā **hīnaṃ,** vipariyāyena **paṇītaṃ**. Duppariggahabhūtasukhumarūpādivasena **dūraṃ,** itaravasena **santika**ntiādinā attho veditabbo. **Sabbaṃ taṃ ekato katvā**ti atītādivibhāgabhinnaṃ sabbaṃ taṃ rūparāsivasena buddhiyā ekajjhaṃ gahetvā ''mahāudakakkhandho''tiādīsu viya ''rāsaṭṭhena rūpakkhandho''ti vuccati. **Suttepi** hi vuttaṃ ''tadekajjhaṃ abhisaṃyūhitvā abhisaṅkhipitvā''ti. **Vedanākkhandho**tiādīsupi eseva nayo. Ekekesu pana vedanādīsu ''samuddo mayā diṭṭho''tiādīsu viya samudāyavohārassa avayavepi dissanato khandha-saddo ruḷhīvasena pavattatīti daṭṭhabbaṃ. Yaṃ taṃ kiñci vedayitalakkhaṇanti sambandho. Vedanākkhandhoyeva **vedanākkhandhatā**. Vedanāya atītādivibhāge vitthārakathā **visuddhimaggato** (visuddhi. 2.497 ādayo) gahetabbā. **Abhisaṅkhāralakkhaṇa**nti saṅkhārakkhandhassa cetanāpadhānatāya evaṃ vuttaṃ, sampayuttadhamme ārammaṇe rāsikaraṇalakkhaṇaṃ sampiṇḍanalakkhaṇanti vuttaṃ hoti. Atha vā ''saṅkhatamabhisaṅkharontī''ti (saṃ. ni. 3.79) vuttattā yathā attano phalasaṅkhataṃ sammadeva nipphannaṃ hoti, evaṃ abhisaṅkharaṇasabhāvanti attho. Ayaṃ pana kusalākusalacetanāya vasena vaṭṭati.

1202-5. Evaṃ vipassanāpaññāya bhūmibhūte dhamme ekadesato dassetvā idāni sīlacittavisuddhīnaṃ heṭṭhā vuttattā tā avatvā idaṃ paññābhāvanāya ādibhūtaṃ diṭṭhivisuddhiṃ dassetuṃ **''cattāro ca mahābhūtā''**tiādi āraddhaṃ. Taṃ sampādetukāmena ca yogāvacarena catudhātuvavatthānavasena vā dvādasāyatanavasena vā pañcakkhandhavasena vā ubhinnaṃ saṅkhepakoṭṭhāsānaṃ vasena vā paṭiladdhajjhānavasena vā nāmarūpassa vavatthāpetabbabhāvepi tena tena mukhena vavatthānappakāsanassa atipapañcāvahattā yathādhigatakkhandhavaseneva idha vavatthānaṃ dassitaṃ. **Ekāsītiyā cittenā**ti ekāsītiyā lokiyacittena. Lokuttaracittāni pana neva sukkhavipassakassa, na samathayānikassa pariggahaṃ gacchanti anadhigatattā. **Cattārorūpino khandhe**ti cattāro arūpino khandhe. Sītuṇhādivirodhipaccayasamavāye vikārāpajjanato **rūpaṃ ruppanalakkhaṇaṃ**. Ārammaṇābhimukhaṃ namanato **nāmaṃ namanalakkhaṇaṃ**. **Parigaṇhatī**ti paricchedakārikāya paññāya paricchinditvā gaṇhāti.

1206-9. **Tālassa kandaṃ tu yamaka**nti dvīhi bījehi nibbattitaṃ ekībhūtaṃ yamakatālakandaṃ. Tañhi yamakaṃ bhinnasantānampi abhinnaṃ viya upaṭṭhāti, evaṃ rūpārūpadhammāti. **Nāmañca rūpañcā**ti eteneva tassa duvidhabhāve siddhe **''dvidhā vavatthapetī''**ti idaṃ nāmarūpavinimuttassa aññassa abhāvadassanatthaṃ. Tenevāha **''nāmato rūpato''**tiādi. Nāmarūpamattatāya avinicchitattā, santānādighanabhedassa ca akatattā abhinivesena vinā samūhekattaggahaṇavasena ''satto''ti pavatto sammoho **sattasammoho,** tassa **ghātatthaṃ** vikkhambhanatthaṃ. **Bahusuttavasenā**ti ''yathā hī''tiādinā idha dassitānaṃ, aññesañca ''rūpañca hidaṃ, mahāli, attā abhavissa, nayidaṃ rūpaṃ ābādhāya saṃvatteyyā''ti (mahāva. 20; saṃ. ni. 3.59) evamādīnaṃ sambahulānaṃ **suttantānaṃ** vasena. **Ta**nti taṃ nāmarūpaṃ.

1210-2. **Aṅgasambhārā**ti aṅgasambhārahetu tannimittaṃ amuñcitvā sati eva tasminti attho. **Saddo**ti vohāro.

Khandhesūti pañcasu upādānakkhandhesu **santesu** te amuñcitvāva **sattoti sammuti** vohāro. Idaṃ vuttaṃ hoti – yathā akkhacakkapañjaraīsādīsu aṅgasambhāresu ekenākārena ekajjhaṃ rāsi hutvā saṇṭhitesu ''ratho''ti vohāramattaṃ hoti, paramatthato pana ekekasmiṃ aṅge upaparikkhiyamāne ratho nāma natthi, evameva upādānakkhandhasaṅkhātesu rūpārūpadhammesu santānavasena pavattamānesu ''satto''ti vā ''puggalo''ti vā ''jīvo''ti vā vohāramattaṃ, paramatthato pana ekekasmiṃ dhamme upaparikkhiyamāne ''asmī''ti vā ''aha''nti vā gāhassa vatthubhūto satto nāma natthi, kevalaṃ nāmarūpamattameva atthīti. Evaṃ passato hi dassanaṃ yathābhūtadassanaṃ nāma hoti, yaṃ diṭṭhivisuddhīti vuccati. Sace koci satto nāma natthi, kathañcarahi nāmarūpamatte gamanādiatthakiccasiddhatā hotīti anuyogaṃ sandhāyāha **''yathāpī''**tiādi. Ayaṃ panettha saṅkhepattho – yathā **dāru**mayaṃ **yantaṃ nijjīvaṃ** jīvavirahitaṃ abbhantare vattamānassa jīvassa abhāvato tatoyeva **nirīhakaṃ** nibyāpāraṃ, atha ca pana **dārurajjusamāyoge** paccayavisesavasena **taṃ** dāruyantaṃ **gacchatipi tiṭṭhatipi,** sajīvaṃ sabyāpāraṃ viya gamanādikiccaṃ sādhentamiva khāyati, **tathā idaṃ nāmarūpampi** kiñcāpi nijjīvaṃ nirīhakañca, atha ca pana **aññamañña**saṅkhatapaccayavisesassa **samāyoge** sajīvaṃ sabyāpāraṃ gacchantaṃ tiṭṭhantañca khāyatīti.

1213. **Saccato**ti bhūtato, paramatthatoti vuttaṃ hoti. **Idaṃ nāmarūpaṃ abhisaṅkhataṃ yantamiva suññaṃ** jīvādinā. Paccayehi abhisaṅkhataṃ idaṃ nāmarūpaṃ yantamiva suññanti vā sambandho. **Dukkhassa puñjo**ti niccāturatāya dukkhassa rāsi. **Tiṇakaṭṭhasādiso**ti attasuññatāya tiṇakaṭṭhasamo.

1215. **Yamaka**nti yugaḷaṃ. So ca yamakabhāvo aññamaññanissitabhāvenāti āha **''ubho aññoññanissitā''**ti. Tato eva **ekasmiṃ bhijjamānasmiṃ ubho bhijjanti**. Na hi kadāci pañcavokārabhave maraṇavasena rūpe nirujjhante arūpaṃ anirujjhantaṃ, arūpe vā nirujjhante rūpaṃ anirujjhantaṃ atthi. Ekavokārabhavacatuvokārabhavesu pana tesaṃ aññamaññaṃ anissāya pavattiyā kāraṇaṃ heṭṭhā vuttamevāti. So panāyaṃ bhaṅgo paccayavaseneva, paccayanirodheneva nāmarūpanirodhoti attho. **Paccayā**ti paccayabhūtā, aññamaññassa paccayā hontāpi ekasmiṃ bhijjamānasmiṃ ubho bhijjantiyevāti attho.

1216-9. **Nitteja**nti tejahīnaṃ ānubhāvavirahitaṃ. Yattha pana taṃ nittejaṃ, taṃ dassetuṃ **''na byāharatī''**tiādi vuttaṃ. Na hi aññathā saddahanussāhanādīsu nāmaṃ nittejanti sakkā vattuṃ, nāpi rūpaṃ sandhāraṇābandhanādīsu. Teneva hi **''tathā rūpampi nitteja''**nti vatvā **''bhuñjāmīti…pe… na vijjatī''**ti vuttaṃ.

1220-1. **Nāmaṃ nissāyā**tiādinā byatirekavasenapi nāmarūpānaṃ nittejataṃyeva vibhāveti. Rūpañhi gamanādikiriyāsu **nāmaṃ nissāya** pavattati, nāmaṃ dassanādikiriyāsu **rūpaṃ nissāya**. Aññamaññaṃ sannissāya cassa attakiccasiddhipi paccekaṃ asamatthataṃ vibhāveti. Tathā hi nāmarūpassa attasuññatā, nibyāpāratā ca suṭṭhutaraṃ pākaṭā hontīti. Kathaṃ pana paccekaṃ asamatthānaṃ samuditabhāve sati samatthatā hoti asāmaggiyaṃ ahetūnaṃ sāmaggiyampi ahetukabhāvāpattito. Na hi paccekaṃ daṭṭhuṃ asakkontānaṃ satampi sahassampi samuditaṃ daṭṭhuṃ sakkotīti codanaṃ hadaye katvā āha **''imassa panā''**tiādi. Upamāyapi hi asiddho attho sādhetabbo. Tenevāha ''upamaṃ te karissāmi, upamāyapi idhekacce viññū purisā bhāsitassa atthaṃ jānantī''ti (ma. ni. 1.258; a. ni. 8.8; 10.95; jā. 2.19.24). Ayaṃ panettha **jaccandhapīṭhasappīnaṃ upamā** – yathā jaccandho ca pīṭhasappī ca disā pakkamitukāmā assu. Jaccandho pīṭhasappiṃ evamāha ''ahaṃ kho, bhaṇe, sakkomi pādehi pādakaraṇīyaṃ kātuṃ, natthi ca me cakkhūni, yehi samaṃ visamaṃ passeyya''nti. Pīṭhasappī jaccandhaṃ evamāha ''ahaṃ kho, bhaṇe, sakkomi cakkhunā cakkhukaraṇīyaṃ kātuṃ, natthi ca me pādā, yehi abhikkameyyaṃ paṭikkameyyaṃ vā''ti. So tuṭṭhahaṭṭho jaccandho pīṭhasappiṃ aṃsakūṭaṃ āropesi, pīṭhasappī jaccandhassa aṃsakūṭe nisīditvā evamāha ''vāmaṃ muñca, dakkhiṇaṃ gaṇha, dakkhiṇaṃ muñca, vāmaṃ gaṇhā''ti. Tattha jaccandhopi nittejo dubbalo na sakena balena gacchati, tatheva pīṭhasappī na sakena balena gacchati, na ca tesaṃ aññamaññaṃ nissāya gamanaṃ na pavattati, evameva nāmampi nittejaṃ na sakena tejena uppajjati, na tāsu tāsu kiriyāsu pavattati, rūpampi nittejaṃ na sakena tejena uppajjati, na tāsu tāsu kiriyāsu pavattati, na ca tesaṃ aññamaññaṃ nissāya uppatti vā pavatti vā na hotīti. Tenāhu porāṇā –

> ''Na sakena balena jāyare,
> Nopi sakena balena tiṭṭhare;
> Paradhammavasānuvattino,
> Jāyare saṅkhatā attadubbalā.
>
> ''Parapaccayato ca jāyare, paraārammaṇato samuṭṭhitā;
> Ārammaṇapaccayehi ca, paradhammehi cime pabhāvitā''ti. (visuddhi. 2.677);

1222-3. Idāni nāvāyantikūpamāyapi nāmarūpānaṃ avasavattitaṃ vibhāvetuṃ **''yathā hī''**tiādigāthādvayaṃ vuttaṃ. Tattha **nissāyā**ti patiṭṭhāya. **Yantī**ti gacchanti. **Manusse nissāyā**ti netubhūte niyāmakakammakarādimanusse apassāya. Na hi tesaṃ araṇaggahaṇalaṅkārasaṇṭhāpanaudakasiñcanādikiriyāya vinā nāvā icchitadesaṃ pāpuṇāti, yathā pana ubhopi aññamaññaṃ nissāya **aṇṇave** gacchanti, evaṃ nāmañca rūpañca ubho aññamaññaṃ nissitā pavattantīti

adhippāyo.

1224. **Sattasaññaṃ vinodetvā**ti yathāvuttanayehi anādikālabhāvitaṃ khandhapañcake sattaggāhaṃ vikkhambhetvā. **Nāma…pe… vuccatī**ti ''idaṃ nāmaṃ, ettakaṃ nāmaṃ, na ito bhiyyo. Idaṃ rūpaṃ, ettakaṃ rūpaṃ, na ito bhiyyo''ti ca evaṃ sabbākārena tesaṃ lakkhaṇasallakkhaṇamukhena tamatthabhāvadassanaṃ **etaṃ** attadiṭṭhimalavisodhanato **diṭṭhivisuddhīti vuccati** buddhādīhīti attho. Na kevalañcetaṃ diṭṭhivisuddhiyeva vuccati, nāmarūpavavatthāpanantipi etasseva adhivacananti veditabbaṃ. **Jātiādito**ti jātijarābyādhiādito dukkhato. Yathāha ''jātipi dukkhā, jarāpi dukkhā, byādhipi dukkho, maraṇampi dukkhaṃ, yampicchaṃ na labhati, tampi dukkhaṃ, saṃkhittena pañcupādānakkhandhā dukkhā''ti (mahāva. 14; saṃ. ni. 5.1081; paṭi. ma. 2.30). **Antadvaya**nti sassatucchedasaṅkhātaṃ antadvayaṃ. Atha vā sattassa accantaṃ atthibhāvasaṅkhātaṃ, tassa natthibhāvasaṅkhātañca **antadvayaṃ**. Paramatthato anupalabbhanato hi satto atthīti vajjitabbameva, lokasaṅketatova upalabbhanato natthītipi vajjitabbamevāti. Suṭṭhutaraṃ parisuddhaṃ karotīti sambandho. **Diṭṭhigatāni malānī**ti diṭṭhigatasaṅkhātāni malāni. **Asesaṃ** nissesato **nāsaṃ** vināsaṃ vikkhambhanaṃ **upenti**. Tathā hetaṃ diṭṭhimalavisodhanato diṭṭhivisuddhīti vuccati.

Iti abhidhammatthavikāsiniyā nāma

Abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanāya

Diṭṭhivisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

19. Ekūnavīsatimo paricchedo

Kaṅkhāvitaraṇavisuddhiniddesavaṇṇanā

1227. Anantaraṃ niddiṭṭhāya diṭṭhivisuddhiyā visayabhāvena dassitattā **''etassā''**ti vuttaṃ, na tadaññato visesanatthaṃ tadaññassa ca abhāvato. Ajjhattaṃ vā hi vipassanābhiniveso hotu bahiddhā vā, atthasiddhiyaṃ pana lakkhaṇato sabbampi nāmarūpaṃ anavasesato pariggahitameva hotīti. **Jānitvā hetupaccaye**ti hetupaccaye pariggaṇhitvā, hetupaccaye pariggaṇhanahetūti vuttaṃ hoti. Paccayapariggahaṇahetu hissa addhattaye kaṅkhāvitaraṇaṃ hotīti. **Vitaritvā**ti atikkamitvā, vikkhambhetvāti attho. Taṃ pana ñāṇaṃ tathāvigataṃ vasibhāvappattaṃ jhānaṃ viya yogino santāne pabandhavasena pavattatīti katvā vuttaṃ **''ṭhita''**nti.

1229-30. **Nāmarūpassa…pe… āvajjitvā**ti yathā nāma kusalo bhisakko rogaṃ disvā tassa samuṭṭhānaṃ pariyesati, yathā vā pana anukampako puriso kumāraṃ uttānaseyyaṃ rathikāya nipannaṃ disvā ''kassa nu kho ayaṃ puttako''ti tassa mātāpitaro āvajjati, evamevaṃ **nāmarūpassa ko hetu, ko vā paccayo bhave**. Na tāvetaṃ ahetukaṃ sabbattha, sabbadā, sabbesañca ekasadisabhāvāpattito, na issarādihetukaṃ nāmarūpato uddhaṃ issarādīnaṃ abhāvato. Yepi nāmarūpamattameva issarādayoti vadanti tesaṃ issarādisaṅkhātanāmarūpassa ahetubhāvāpattito, tasmā bhavitabbamassa hetupaccayehi, ''ko nu kho''ti nāmarūpassa hetupaccaye āvajjitvāti attho. Evaṃ tāva katvā imassa nāmarūpassa hetupaccaye pariggaṇhantena oḷārikattā, supākaṭattā ca rūpassa paccayapariggaho sukaroti paṭhamaṃ tassa paccayapariggaho kātabboti dassento āha **''rūpakāyassā''**tiādi. Tattha yathā nāmarūpassa paccayapariggaho ahetuvisamahetuvādanivattiyā hoti, evaṃ nibbidāvirāgāvahabhāvena tattha tattha abhiratinivattiyāpi icchitabboti taṃ dvattiṃsākāravasena dassetuṃ **''kesā lomā''**tiādi vuttaṃ.

1232-3. **Avijjā…pe… mato**ti avijjā taṇhā upādānaṃ kammanti idaṃ catubbidhaṃ dhammajātaṃ **etassa** yathāvuttassa **rūpakāyassa hetu,** catubbidho āhāro paccayoti attho. Kasmā pana purimaṃ hetu, itaro paccayoti codanaṃ sandhāya **''janako''**tiādiṃ vatvā taṃ lokavasena samatthetuṃ **''hetvaṅkurassā''**tiādi vuttaṃ. Tattha **janako**ti, **anupālako**ti ca antogatahetvatthamidaṃ visesanaṃ, janakattā, anupālakattāti vuttaṃ hoti. Tattha **janakattā**ti nibbattakattā. Iminā bījaṃ viya aṅkurassa avijjādayo rūpakāyassa asādhāraṇakāraṇatāya hetūti dassitaṃ. **Anupālakattā**ti upatthambhakattā. Iminā pana aṅkurassa pathavīsalilādayo viya āhāro sādhāraṇakāraṇatāya paccayoti dassitanti veditabbaṃ.

1234-7. **Itime…pe… gatā**ti evamete avijjādayo pañca dhammā yathārahaṃ **hetu**bhāvaṃ, **paccaya**bhāvañca gatā. **Mātāva upanissayā**ti **avijjā** bhavesu vijjamānadosapaṭicchādanabhāvena, **taṇhā** patthanābhāvena, **upādānaṃ** daḷhaggāhabhāvenāti evaṃ saṅkhārabhavānaṃ hetubhūtā janakasahāyatāya bhavanikantitaṃsahajātaāsannakāraṇattā abhisaṅkhārikā, apassayabhūtā vāti mātā viya upanissayā honti. Yathā pitujanitasukke puttassa uppattīti **pitā** janako, evaṃ **kammaṃ** sattassa uppādakattā **janaka**nti āha. Yathā **dhātī** jātassa **kumārassa** vaḍḍhitā sandhārikā, evaṃ **āhāro** uppannassa kāyassa brūhetā, sandhārako cāti vuttaṃ **''dhātī…pe… bhave''**ti. Kāmañcettha avijjādayo nāmakāyassāpi

paccayo, pakārantarena pana tassa pākaṭaṃ paccayapariggahavidhiṃ dassetuṃ ‘‘cakkhuñcā’’tiādi vuttaṃ. Tattha **cakkhuñcā**ti **ca**-saddo samuccayattho, tena cakkhuviññāṇassa āvajjanādiṃ ajjhattaṃ sabbaṃ paccayajātaṃ saṅgaṇhāti. **Rūpamālokameva cā**ti pana **ca**-saddena yathā bāhirarūpaṃ cakkhuviññāṇassa ārammaṇapaccayo, yathā ca āloko upanissayapaccayo, evaṃ aññampi bāhiraṃ paccayajātaṃ saṅgaṇhāti. **Paṭiccā**ti paccayabhūtaṃ laddhāti attho. Tena cakkhussa nissayapurejātaindriyavippayuttaatthiavigatavasena, rūpālokānañca yathāsambhavaṃ ārammaṇaupanissayapurejātaatthiavigatavasena, itaresañca saddasaṅgahitānaṃ anantarādisahajātādivasena paccayabhāvaṃ dasseti. **Ādi**-saddena phassādīnaṃ viya saha paccayehi sotaviññāṇādīnaṃ saṅgaho veditabbo. Evaṃ sammasanūpagaṃ sabbaṃ nāmaṃ saha paccayena saṅgahitaṃ hoti. Tenāha **‘‘nāmakāyassa paccayaṃ pariganhatī’’**ti.

1238-40. **Disvānā**ti etarahi pavattiṃ disvā. **Tathevida**nti iminā na kevalaṃ sappaccayatāmattameva paccāmaṭṭhaṃ, atha kho yādisehi **etarahi** pavattati, tādisehi avijjādipaccayeheva **atītepi** pavattitthāti paccayasahitatāpi paccāmaṭṭhāti daṭṭhabbaṃ. **Pubbante**ti atītakhandhappabandhakoṭṭhāse. **Pañcadhāgatā**ti –

> ‘‘Ahosiṃ nu kho ahamatītamaddhānaṃ, na nu kho ahosiṃ ahamatītamaddhānaṃ, kiṃ nu kho ahosiṃ ahamatītamaddhānaṃ, kathaṃ nu kho ahosiṃ ahamatītamaddhānaṃ, kiṃ hutvā kiṃ ahosiṃ nu kho ahamatītamaddhāna’’nti (ma. ni. 1.18; saṃ. ni. 2.20; mahāni. 174) –

Pañcahi ākārehi **āgatā,** pavattā vā. **Aparante**ti anāgate khandhappabandhakoṭṭhāse. **Pañcadhā samudīritā**ti –

> ‘‘Bhavissāmi nu kho ahamanāgatamaddhānaṃ, na nu kho bhavissāmi ahamanāgatamaddhānaṃ, kiṃ nu kho bhavissāmi ahamanāgatamaddhānaṃ, kathaṃ nu kho bhavissāmi ahamanāgatamaddhānaṃ, kiṃ hutvā kiṃ bhavissāmi nu kho ahamanāgatamaddhāna’’nti (ma. ni. 1.18; saṃ. ni. 2.20; mahāni. 174) –

Evaṃ pañcadhā kathitā.

1241. **Paccuppannepi addhāne**ti etarahi paṭisandhiṃ ādiṃ katvā cutipariyante addhānepi. **Addhāna-**ggahaṇena cettha paccuppannakhandhakoṭṭhāsameva vadati. Na hi tabbinimutto añño koci kālo nāma atthīti. **Chabbidhā parikittitā**ti –

> ‘‘Ahaṃ nu khosmi, no nu khosmi, kiṃ nu khosmi, kathaṃ nu khosmi, ayaṃ nu kho satto kuto āgato, so kuhiṃ gāmī ca bhavissatī’’ti (ma. ni. 1.18; saṃ. ni. 2.20; mahāni. 174) –

Evaṃ chabbidhā vuttā. ‘‘Sabbe tasanti daṇḍassā’’tiādīsu (dha. pa. 129-130) viya padesepi sabba-saddassa pavattanato **‘‘sabbā’’**ti vatvāpi **‘‘anavasesā’’**ti vuttaṃ. Natthi etissā avaseso avasiṭṭhoti **anavasesā,** soḷasavidhāpi cesā ekakaṅkhāvasenāpi anavasiṭṭhā hutvāti vuttaṃ hoti. **Pahiyyatī**ti vikkhambhanavasena pahiyyati. Kāmaṃ nāmarūpamattaṃ vinā sattassa adassanena diṭṭhivisuddhiyāva paccuppanne kaṅkhā pahīnā, atītānāgate kaṅkhānaṃ pahānena pana paccuppanne kaṅkhāya atisayappahānaṃ dassetuṃ idheva sā vuttā. Atha vā paccuppanne nissattanāmarūpassa paccayesu pavattakaṅkhāya idheva tīraṇato sā idha vuttā. Vaṇṇabhaṇanaṃ vā etaṃ idha paccuppannakaṅkhāya pahānavacanaṃ yathā taṃ sotāpattimaggādīsu pahīnānampi ca pañcannaṃ orambhāgiyānaṃ saṃyojanānaṃ pahānātiādinā anāgāmimaggādīsu vacananti.

1242. **Kammavipākānaṃ vasenāpī**ti purimakammabhavasmiṃ moho avijjā, āyūhanaṃ saṅkhārā, nikanti taṇhā, upagamanaṃ upādānaṃ, cetanā bhavo iti ime pañca dhammā purimakammabhavasmiṃ idha paṭisandhiyā paccayā, idha paṭisandhi viññāṇaṃ, okkanti nāmarūpaṃ, pasādo āyatanaṃ, phuṭṭho phasso, vedayitaṃ vedanā iti ime pañca dhammā idhūpapattibhavasmiṃ pure katassa kammassa paccayā, idha paripakkattā āyatanānaṃ moho avijjā…pe… cetanā bhavo iti ime pañca dhammā kammabhavasmiṃ āyatiṃ paṭisandhiyā paccayāti evaṃ vuttānaṃ kammavaṭṭavipākavaṭṭānaṃ vasena. Kilesavaṭṭopi cettha kammasahāyatāya kammavaṭṭeneva saṅgahitoti daṭṭhabbaṃ.

1243. **Diṭṭhadhammavedanīya**nti ettha diṭṭhadhammo vuccati paccakkhabhūto paccuppanno attabhāvo, tattha veditabbaphalaṃ kammaṃ **diṭṭhadhammavedanīyaṃ. Upapajjāparāpariyāhosikammavasā panā**ti upapajjavedanīyaaparāpariyavedanīyaahosikammavasena. Uttarapadalopavasena hi ‘‘upapajjāparāpariya’’nti vuttaṃ. Tattha paccuppannabhavato anantaraṃ upapajjitvā veditabbaphalaṃ kammaṃ **upapajjavedanīyaṃ**. Apare apare diṭṭhadhammato aññasmiṃ aññasmiṃ yatthakatthaci attabhāve veditabbaphalaṃ kammaṃ **aparāpariyavedanīyaṃ**. Ahosi eva kammaṃ, na tassa vipāko ahosi, atthi, bhavissati cāti evaṃ vattabbakammaṃ **ahosikammaṃ**.

Paṭipakkhehi anabhibhūtatāya, paccayavisesena paṭiladdhavisesatāya ca balavabhāvappattā tādisassa pubbābhisaṅkhārassa vasena sātisayā hutvā pavattā **paṭhamajavanacetanā** tasmiṃyeva attabhāve phaladāyinī

diṭṭhadhammavedanīyā nāma. Sā hi vuttākārena balavati javanasantāne guṇavisesayuttesu upakārānupakāravasappavattiyā, āsevanālābhena appavipākatāya ca itaradvayaṃ viya pavattasantānuparamāpekkhaṃ, okāsalābhāpekkhañca kammaṃ na hotīti idheva pupphamattaṃ viya pavattivipākamattaṃ ahetukaphalaṃ deti, sahetukaphaladāne pana paṭisandhiākaḍḍhanampi āpajjeyya. **Tathā asakkonta**nti kammassa vipākadānaṃ nāma upadhippayogādipaccayantarasamavāyeneva hotīti tadabhāvato tasmiṃyeva attabhāve vipākaṃ dātuṃ asakkontaṃ. **Ahosikammaṃ…pe… vipāko**ti ettha ''ahosi kamma''nti padaṃ visuṃ visuṃ yojetabbaṃ ''ahosi kammaṃ nāhosi kammavipāko, ahosi kammaṃ na bhavissati kammavipāko, ahosi kammaṃ natthi kammavipāko''ti (paṭi. ma. 1.234). Tattha sakasakakālātikkantassa upapajjavedanīyassa, diṭṭhadhammavedanīyassa ca vasena purimaṃ vuttaṃ. Tañhi kammassa, vipākakālassa ca atītattā tathā vattabbattaṃ labhati, dutiyaṃ anāgate arahattaṃ pāpuṇantassa purimabhavesu kataṃ adinnavipākaṃ aparāpariyavedanīyaṃ sandhāya vuttaṃ, tatiyaṃ pana anantarabhave kataṃ upapajjavedanīyaṃ, arahato atītabhavesu kataṃ aparāpariyavedanīyañca sandhāya vuttaṃ. Apare pana ''ekameva atītaṃ kammaṃ addhattaye vipākābhāvaṃ sandhāya tidhā vibhajitvā vutta''nti vadanti.

Atthasādhikāti dānādipāṇātipātādiatthassa nipphādikā. Kā pana sāti āha **''sattamajavanacetanā''**ti. Sā hi sanniṭṭhāpakacetanā vuttanayena paṭiladdhavisesā, paṭisandhiyā anantarapaccayabhāvino vipākasantānassa anantarapaccayabhāvena vā tathā abhisaṅkhatā samānā anantarattabhāve vipākadāyinī upapajjavedanīyaṃ nāma. Yebhuyyavuttiyā cettha ''sattamajavanacetanā''ti vuttaṃ. Paccavekkhaṇavasitādipavattiyaṃ pana pañcamādikāpi hoti. **Vipākaṃ detī**ti paṭisandhiṃ datvā pavattivipākaṃ deti, adinnapaṭisandhikaṃ pana pavattivipākaṃ detīti natthi. Cutianantarañhi upapajjavedanīyassa okāsoti ācariyā. Paṭisandhiyā pana dinnāya jātisatepi pavattivipākaṃ deti. Tenāha bhagavā ''tiracchānagate dānaṃ datvā sataguṇā pāṭikaṅkhitabbā''ti (ma. ni. 3.379). **Ubhinna…pe… detī**ti yathāvuttakāraṇavirahato diṭṭhadhammūpapajjavedanīyabhāvaṃ asampattā pañca cetanā vipākadānasabhāvassa anupacchinnattā yadā okāsaṃ labhati, tadā paṭisandhivipākaṃ, pavattivipākaṃ vā deti. **Sati saṃsārappavattiyā**ti iminā asati saṃsārappavattiyaṃ ahosikammapakkhe tiṭṭhati vipaccanokāsassa abhāvatoti dīpeti.

1244. Evaṃ tāva vipākadānakālavasena catubbidhaṃ dassetvā idāni vipākadānapariyāyato, kiccato ca catubbidhataṃ dassetuṃ **''garuka''**ntiādi vuttaṃ. Tattha **garuka**nti mahāsāvajjaṃ, mahānubhāvañca aññena kammena paṭibāhituṃ asakkuṇeyyakammaṃ. **Bahula**nti abhiṇhaso kataṃ, ekavāraṃ katvāpi abhiṇhasamāsevitañca. **Āsanna**nti maraṇāsannakāle anussaritaṃ, tadā katañca. **Kaṭattākamma**nti garukādibhāvaṃ asampattaṃ katamattatoyeva kammanti vattabbakammaṃ. Tattha kusalaṃ vā hotu akusalaṃ vā, garukāgarukesu yaṃ garukaṃ mātughātakādikammaṃ vā mahaggatakammaṃ vā, tadeva paṭhamaṃ vipaccati. Tathā bahulābahulesu yaṃ bahulaṃ susīlyaṃ dussīlyaṃ vā, tadeva paṭhamaṃ vipaccati. Dūrāsannesu yaṃ āsannaṃ maraṇakāle anussaritaṃ, teneva upapajjati. Āsannakāle kate ca vattabbameva natthīti. Kaṭattā pana kammaṃ punappunaṃ laddhāsevanaṃ purimānaṃ abhāve paṭisandhiṃ ākaḍḍhati. Iti garukaṃ sabbapaṭhamaṃ vipaccati. Tathā hi taṃ ''garuka''nti vuttaṃ. Garuke asati bahulīkataṃ, tasmimpi asati āsannaṃ, tasmimpi asati kaṭattākammanti vuttaṃ ''purimajātīsu katakammaṃ vipaccatī''ti.

1245. Paṭisandhidānādivasena vipākasantānassa nibbattakaṃ **janakaṃ**. Sukhadukkhasantānassa, nāmarūpappabandhassa vā ciratarappattihetubhūtaṃ **upatthambhakaṃ**. Tenāha ''sukhadukkhaṃ upatthambheti, addhānaṃ pavattetī''ti. Sukhadukkhe pavattamāne bavhābādhatādipaccayūpanipātanena saṇikaṃ saṇikaṃ tassa vibādhakaṃ **upapīḷakaṃ**. Tenāha ''sukhadukkhaṃ pīḷeti bādhati, addhānaṃ pavattituṃ na detī''ti. Tathā paṭipakkhakammavipākassa appavattikaraṇavasena upacchedakaṃ paṭibāhakaṃ **upaghātakaṃ**. Tenāha ''tassa vipākaṃ paṭibāhitvā''ti.

Rūpañca arūpavipākakkhandho cāti rūpārūpavipākakkhandho, kammajarūpassāpi vipākapariyāyo atthīti **''rūpārūpavipākakkhandhe''**ti vuttaṃ. **Aññena kammenā**ti kusalena vā akusalena vā aññena kammena kattubhūtena **dinnāya paṭisandhiyā** vipāke janite. Tenāha **''janite vipāke''**ti. Pavattivipākaṃ sandhāya ''janite vipāke''ti vadanti. **Uppajjanakasukhadukkhaṃ upatthambhetī**ti upatthambhakakammaṃ kusalaṃ samānaṃ aññenapi kusalakammena uppajjamānakaṃ sukhaṃ tassa paṭipakkhavibādhanavasena upatthambheti. Akusalaṃ aññena akusalakammena upapajjamānaṃ dukkhaṃ tatheva upatthambheti. Evañca upatthambhentaṃ taṃ dīghakālaṃ pavatteti nāmāti āha **''addhānaṃ pavattetī''**ti. **Uppajjanakasukhadukkhaṃ pīḷetī**ti upapīḷakaṃ akusalaṃ samānaṃ sukhitassa rogādiantarāyakāraṇasampādakabhāvena sukhasantānaṃ upacchindantaṃ pīḷeti, kusalañca rogādinā dukkhitassa bhesajjādisukhādikāraṇasampādakabhāvena dukkhasantānaṃ vicchindantaṃ pīḷeti. Keci pana ''sukhadukkhassa kāraṇaṃ asampādentampi paṭisandhidāyakakammassa pavattivipākaṃ paṭibāhitvā sayaṃ vipākadāyakakammaṃ upapīḷakakamma''nti vadanti. Evaṃ sante pana paṭisandhidāyakameva janakakammanti vuttaṃ siyā.

Apica upaghātakena saha imassa visesabhāvo āpajjati, taṃ paṭisandhivipākassa paṭibāhakanti ce? Taṃ na, avisesena vuttattāti. **''Dubbalaṃ kammaṃ ghātetvā''**ti vutte ''nanu tassa pubbeyeva siddhattā, niruddhattā ca

kathamidaṃ tadupaghātakaṃ hotī''ti āpannaṃ codanaṃ sandhāya kammassa ghātanaṃ nāma tassa vipākapaṭibāhanamevāti dassento āha **''tassa vipākaṃ paṭibāhitvā''**ti. Taṃpaṭibāhanañca attano vipākuppattiyā okāsakaraṇanti vuttaṃ **''attano vipākassa okāsaṃ karotī''**ti. Vipaccanāya katokāsaṃ kammaṃ vipakkameva nāma hotīti āha **''evaṃ…pe… uppannaṃ nāma hotī''**ti.

Upapīḷakaṃ aññassa vipākaṃ upacchindati, na sayaṃ attano vipākaṃ deti, upaghātakaṃ pana dubbalakammaṃ upacchinditvā attano vipākaṃ uppādetīti ayametesaṃ viseso. Keci pana ācariyā aparenāpi nayena janakādikammaṃ icchanti. Kathaṃ? Yasmiṃ kamme kate paṭisandhiyaṃ, pavatte ca vipākakaṭattārūpānaṃ uppatti hoti, taṃ janakaṃ. Yasmiṃ pana kate aññena janitassa iṭṭhassa vā aniṭṭhassa vā phalassa vibādhakavicchedakapaccayānuppattiyā, upabrūhakapaccayuppattiyā ca janakānubhāvānurūpaṃ pariposakaciratarappabandhā honti, taṃ upatthambhakaṃ. Janakena nibbattitaṃ kusalaphalaṃ, akusalaphalaṃ vā yena paccanīkabhūtena rogadhātuvisamatādinimittatāya bādhīyati, taṃ upapīḷakaṃ. Yena pana kammunā janakasāmatthiyavasena ciratarappabandhārahampi samānaṃ phalavicchedakapaccayuppattiyā upahaññati vicchijjati, taṃ upaghātakanti.

Ettha ca keci appābādhadīghāyukatāsaṃvattanavasena dutiyassa kusalabhāvaṃ, bavhābādhaappāyukatāsaṃvattanavasena pacchimānaṃ dvinnaṃ akusalabhāvañca vaṇṇenti, bhūridattādīnaṃ pana nāgādīnaṃ, ito anuppadinnayāpanakapetānañca apāyesu akusalavipākassa upatthambhanūpapīḷanūpaghātakāni kammāni santīti catunnampi kusalākusalabhāvo na virujjhati. Kiñcāpi kammānaṃ kammantarañceva vipākantarañca buddhānaṃ kammavipākañāṇasseva yāthāvasarasato pākaṭaṃ hoti. Buddhāveṇikañhetaṃ asādhāraṇaṃ sāvakehi, vipassakena pana ekadesato jānitabbaṃ. Na hi sabbena sabbaṃ ajānantassa paccayapariggaho paripūrati, tasmā tādisaṃ pariggahaṃ sandhāya ''iti ima''ntiādi vuttaṃ. Yādisehi paccayehi paccuppanne addhāne nāmarūpassa pavatti, tādiseheva itarasmimpi addhadvayeti evaṃ yathā atītānāgate nayaṃ neti, taṃ dassetuṃ **''yathā ida''**ntiādi vuttaṃ. Addhattayepi kiriyākiriyāphalamattatādassanaparattā codanāya. **Itī kammañcevā**tiādinā vuttassevatthassa nigamanavasena vuttaṃ. **Tassevaṃ…pe… pahiyyatī**ti tassevaṃ samanupassato yā sā pubbantādayo ārabbha ''ahosiṃ nu kho aha''ntiādinā nayena pavattā vicikicchā pahiyyati.

1246-8. Pahīnāya pana tāya sabbabhavayonigatiṭhitisattāvāsesu hetuphalasambandhavaseneva pavattanāmarūpamattameva khāyati. Tenevāha **''hetuphalassa sambandhavasenevā''**tiādi. Kāraṇasāmaggiyaṃ dānādīhi sādhitakiriyāya pavattamānāya kāraṇamatte kattuvohāroti āha **''kāraṇato uddhaṃ kāraṇaṃ na ca passatī''**ti. Pāka…pe… paṭivedakaṃ na passatīti sambandho. **Pākapaṭivedaka**nti vipākavindakaṃ. Evaṃ apassanto pana kāraṇe sati kārakoti, vipākappavattiyā sati paṭisaṃvedakoti samaññāmatteneva paṇḍitā voharanti. Iccevaṃ sammappaññāya passati. **Suddhadhammā**ti kenaci sattena vā puggalena vā amissadhammā. **Eveta**nti evaṃvidhaṃ etaṃ dassanaṃ sammadassanaṃ, aviparītadassananti attho.

1249. **Bījarukkhādikānaṃ vā**ti yathā bījato rukkho, rukkhato bījanti evaṃ kāraṇaparamparagavesane anādikālikattā bījarukkhasantānassa pubbā koṭi natthi, evaṃ kammapaccayā vipāko, vipākapaccayā kammanti pariyesane anādikālikattā kammavipākasantānassa pubbā koṭi na paññāyati. **Ādi**-saddena ''kukkuṭiyā aṇḍaṃ, aṇḍato kukkuṭī, punapi kukkuṭiyā aṇḍa''nti evamādiṃ saṅgaṇhāti.

1250-3. **Anāgatepi saṃsāre**ti yathā atīte, evaṃ anāgatepi addhāne khandhānaṃ paṭipāṭītiādinā vuttasaṃsāre sati. **Appavatti na dissatī**ti kammato vipāko bhavissati, vipākato kammanti anāgate kāriyaparamparāya gavesiyamānāya aparikkhīṇasaṃyojanassa kammavipākānaṃ appavattanaṃ na dissati, pavattati evāti attho. Hetuphalasambandhavasena pavattamāne saṃsāre ''pubbā koṭi na paññāyatī''ti vacanena kāraṇe ādissa abhāvo vutto, ''appavatti na dissatī''ti vacanena phalassa avasānābhāvo vuttoti. **Etamattha**nti ''kammassa kārako natthī''tiādinā vuttamatthaṃ. **Asayaṃvasī**ti na sayaṃvasino, micchābhinivesaparavasāti attho. **Aññamaññavirodhino**ti itarītaraviruddhā diṭṭhiyo vā diṭṭhiyā vā aññamaññena saha virodhino. Gambhīrañāṇagocaratāya **gambhīraṃ**. Tathā **nipuṇaṃ**. Sattasuññatāya, aññamaññasabhāvasuññatāya ca **suññaṃ. Paccaya**nti nāmarūpassa paccayaṃ, tappaccayapaṭivedheneva ca sabbaṃ paṭividdhaṃ hotīti.

1254-6. **Kammaṃ natthi vipākamhī**ti kuṭṭādīsu rajādi viya vipāke santiṭṭhamānaṃ kammaṃ natthi. **Pāko kamme na vijjatī**ti tathā kamme santiṭṭhamāno vipāko natthi. Yathāvuttamevatthaṃ upamāya vibhāvetuṃ **''yathā na sūriye''**tiādi vuttaṃ. **Maṇimhī**ti sūriyakantamaṇimhi. **Na tesaṃ bahi so atthī**ti te muñcitvā tehi bahi so aggi natthi. **Sambhārehī**ti samaṅgībhūtehi ātapādīhi tīhi kāraṇehi. **Na anto kammassā**tiādi atthato heṭṭhā vuttampi upamānigamanatthaṃ punapi vuttanti daṭṭhabbaṃ.

1257-8. Yadi hetu, phalañca aññamaññarahitaṃ, kathaṃ hetuto phalaṃ nibbattatīti āha **''kammañca kho upādāyā''**ti. Na kevalaṃ kammaphalameva suññaṃ katturahitaṃ, sabbampi dhammajātaṃ kārakarahitanti dassetuṃ **''na hettha devo''**tiādigāthā vuttā. **Hetusambhārapaccayā**ti ekena hetunā ekassa, anekassa vā phalassa anibbattito

hetusamūhanimittaṃ, sambhāroti vā paccayādhivacananti hetupaccayanimittanti attho.

1259. **Addhāsu taritvā kaṅkha**nti tīsu addhāsu soḷasavidhaṃ kaṅkhaṃ vitaritvā. Na kevalametaṃ soḷasavidhameva kaṅkhaṃ vitarati, atha kho ''satthari kaṅkhatī''tiādinayappavattaṃ (dha. sa. 1123; vibha. 915) aṭṭhavidhaṃ kaṅkhampi pajahati. Tathā hettha buddho dhammo saṅgho sikkhāti kaṅkhāya gocarabhūtā lokiyā dhammā adhippetā. Na hi lokuttaradhamme ārabbha kilesā pavattituṃ sakkonti. **Pubbanto**ti atītā khandhāyatanadhātuyo, **aparanto**ti anāgatā, **pubbantāparanto**ti tadubhayaṃ, addhāpaccuppannaṃ vā tadubhayabhāgayuttattā. Paṭiccasamuppannadhammaggahaṇena gahito aṭṭhamo kaṅkhāvisayo nāmarūpamattaṃ, idappaccayatā-ggahaṇena pana tassa paccayo gahito, tasmā soḷasavatthukāya pahīnāya aṭṭhavatthukā kaṅkhā appatiṭṭhāva hotīti. Etāsañca pahānena dvāsaṭṭhidiṭṭhigatānipi vikkhambhanti diṭṭhekaṭṭhattā vicikicchāya. Yathā hi diṭṭhi samucchijjamānā vicikicchāya saddhiṃyeva samucchijjati, evaṃ vicikicchā vikkhambhiyamānā diṭṭhiyā saddhiṃyeva vikkhambhīyati. Attābhinivesūpanissayā hi ''ahosiṃ nu kho aha''ntiādinayappavattā (ma. ni. 1.18; saṃ. ni. 2.20; mahāni. 174) soḷasavatthukā kaṅkhā, sā eva ca pubbantādivatthubhāvena vuttā, attābhinivesavatthukāni dvāsaṭṭhi diṭṭhigatāni, buddhādivatthukā ca tadekaṭṭhāti. **Uṭṭhita**nti uppajjitvā ṭhitaṃ.

1260-2. **Kaṅkhāvitaraṇaṃ nāmā**ti yathāvuttakaṅkhāvitaraṇato kaṅkhāvitaraṇaṃ nāma. Na kevalaṃ kaṅkhāvitaraṇaṃ nāma, **dhammaṭṭhitiñāṇantipi yathābhūtañāṇantipi sammādassanantipi** idaṃ samudīritaṃ. Ettha ca dharīyanti attano paccayehīti dhammā, tiṭṭhati ettha phalaṃ tadāyattavuttitāyāti ṭhiti, dhammānaṃ ṭhiti **dhammaṭṭhiti,** paccayadhammā. Atha vā **dhammo**ti kāraṇaṃ ''dhammapaṭisambhidā''tiādīsu (vibha. 718-721) viya, dhammassa ṭhitisabhāvo, dhammato ca añño sabhāvo natthīti paccayadhammānaṃ paccayabhāvo, dhammaṭṭhitiyaṃ ñāṇaṃ **dhammaṭṭhitiñāṇaṃ**. Saṅkhārānaṃ yathābhūtaṃ aniccatādi **yathābhūtaṃ,** tattha ñāṇanti **yathābhūtañāṇaṃ**. Sammā passatīti **sammādassanaṃ**. **Laddhappatiṭṭho**ti sāsane patiṭṭhā nāma ariyamaggo. Ayaṃ pana taṃ anadhigatopi tadadhigamupāyapaṭipattiyaṃ ṭhitattā laddhappatiṭṭho viya hotīti ''laddhappatiṭṭho''ti vutto. Tatoyeva **cūḷako sotāpanno,** lokiyāhi sīlasamādhipaññāhi samannāgatattā uttari appaṭivijjhanto sotāpanno viya niyato, sugatiparāyaṇo ca hotīti cūḷasotāpanno. Sotāpanno hi khīṇāpāyaduggativinipātoti. Atha vā laddhappatiṭṭho kaṅkhāvitaraṇavisuddhisamadhigamena. Sappaccayanāmarūpadassanena hi sammadditadiṭṭhikaṇṭako viniddhutaahetukavisamahetuvādo yathāsakapaccayeheva dhammappavattiṃ ñatvā sāsane patiṭṭhitasaddho laddhappatiṭṭho nāma hotīti. Nāmarūpavavatthānena dukkhasaccaṃ, dhammaṭṭhitiñāṇena samudayasaccaṃ, tasseva aparabhāge aniccato manasikārādividhinā maggasaccañca abhiññāya pavattiyā dukkhabhāvaṃ disvā tassa appavatte nirodhe ekaṃseneva ninnajjhāsayatāya lokiyeneva ñāṇena catunnaṃ ariyasaccānaṃ adhigatattā apāyesu abhabbuppattiko, sotāpannabhūmiyañca bhabbuppattiko hotīti cūḷasotāpanno nāmāti vuttaṃ **''sotāpanno hi cūḷako''**ti. **Tasmā**ti yasmā evaṃ mahānisaṃsametaṃ ñāṇaṃ, tasmā sapañño attano hitānupekkhanapaññāya samannāgato. Tenāha **''atthakāmo''**ti.

Iti abhidhammatthavikāsiniyā nāma

Abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanāya

Kaṅkhāvitaraṇavisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

20. Vīsatimo paricchedo

Maggāmaggañāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā

1263. Idāni kaṅkhāvitaraṇavisuddhiyā anantaraṃ uddiṭṭhāya maggāmaggañāṇadassanavisuddhiyā niddesakkamo anuppatto, sā pana yasmā obhāsādiupakkilesasambhave sati hoti, obhāsādayo ca udayabbayañāṇe sambhavanti, udayabbayañāṇañca tilakkhaṇavipassanāya sati uppajjati, tassa ca kalāpasammasanaṃ ādi. Tañhi atītādibhedabhinnānaṃ dhammānaṃ saṅkhipitvā vavatthānavasena pavattanato ādikammikassa sukarasammasanaṃ, tasmā paṭhamaṃ tattheva abhiyogaṃ karontena kamato taṃ sampādetabbanti dassetuṃ **''kalāpasammasanenevā''**tiādi āraddhaṃ. Atha vā dvinnaṃ visuddhīnamantare kalāpasammasanaṃ hoti, tañca kho dvīsu ekāya visuddhiyā saṅgahetabbaṃ, maggāmaggañāṇassa ca ādibhūtattā tatthevassa saṅgaho yuttoti ettheva naṃ saṅgahitukāmatāya vuttaṃ **''kalāpasammasanenevā''**tiādi. Keci pana kalāpasammasanaṃ nāma ekavisuddhiyampi na antogadhanti taṃ anāmasitvāva vipassanācāraṃ vaṇṇenti. **Kalāpasammasanenevā**ti atītādibhedabhinnānaṃ dhammānaṃ saṅkhipitvā vavatthānavasena kalāpato, kalāpānaṃ vā sammasanena maggāmaggañāṇadassanavipassanāya **yogo karaṇīyo**. Atha vā bhummatthe karaṇaniddesavasena kalāpasammasane yogo karaṇīyoti attho. ''Kalāpasammasaneneva yogo karaṇīyo''ti vatvāpi taṃ pana **visuddhimaggato** (visuddhi. 2.692) gahetabbanti ganthavitthāraparihāratthaṃ idha na dassitanti.

1264. **Paccuppannassa dhammassā**ti santatipaccuppannassa, khaṇapaccuppannassa vā. Ādito pana khaṇapaccuppannassa udayavayaṃ dupparigaggahaṃ, tasmā santatipaccuppannavasena paṭhamaṃ udayabbayānupassanaṃ kātabbaṃ. **Nibbattī**ti dvinnaṃ paccuppannānaṃ vasena paṭhamābhinibbatti ca khaṇanibbatti ca. **Vipariṇāmo**ti vināso.

1265. **Anupassanāpi ñāṇa**nti yā udayassa ca vayassa ca anupassanā, sā ñāṇanti **varañāṇena** sammāsambuddhena desitaṃ. Tatrāyaṃ pāḷi –

> ''Kathaṃ paccuppannānaṃ dhammānaṃ vipariṇāmānupassane paññā udayabbayānupassane ñāṇaṃ? Jātaṃ rūpaṃ paccuppannaṃ, tassa nibbattilakkhaṇaṃ udayo. Vipariṇāmalakkhaṇaṃ vayo. Anupassanā ñāṇaṃ. Jātā vedanā…pe… saññā… saṅkhārā… viññāṇaṃ… jātaṃ cakkhuṃ…pe… jāto bhavo paccuppanno, tassa nibbattilakkhaṇaṃ udayo. Vipariṇāmalakkhaṇaṃ vayo. Anupassanā ñāṇa''nti (paṭi. ma. 1.49).

Ettha pana udayadassanaṃ yāvadeva khayadassananti vayadassanassa padhānataṃ dassetuṃ ''vipariṇāmānupassane paññā''ti vatvā taṃ pana vayadassanaṃ udayadassanapubbakanti vuttaṃ ''udayabbayānupassane ñāṇa''nti.

1266-8. **Pubbe uppattito**ti jananato pubbe anuppannassāti vuttaṃ hoti. **Nicayo rāsi vā natthi,** yato āgaccheyya uppajjamānaṃ aladdhattabhāvassa sabbena sabbaṃ avijjamānattā. Tenāha **''tathā uppajjato''**tiādi. Yathā anāgate addhāne ime dhammā sabbena sabbaṃ natthi, evaṃ atītepi addhānanti dassento **''tathā nirujjhamānassā''**tiādiṃ vatvā avijjamānānaṃyeva rūpārūpadhammānaṃ hetupaccayasamavāye uppādo, uppajjitvā ca sabbaso abhāvūpagamoti imamatthaṃ samudāyagataṃ tadekadesabhūtāya upamāya vibhāvetuṃ imasmiṃ ṭhāne **aṭṭhakathāya** (visuddhi. 2.723) vīṇūpamā āgatā. Sā idhāpi āharitvā vattabbāti adhippāyena **''ettha vīṇūpamā''**tiādimāha. **Etassatthassā**ti avijjamānānaṃyeva uppādo, uppannānañca parato abhāvoti imassa atthassa pakāsane. **Vīṇūpamā**ti vīṇāvasena āgatā upamā. Sā panevaṃ daṭṭhabbā – yathā vīṇāya vādiyamānāya uppannassa saddassa neva uppattito pubbe sannicayo atthi, na uppajjamāno sannicayato āgato. Na nirujjhamānassa disāvidisāgamanaṃ atthi, na niruddho katthaci sannicito tiṭṭhati, atha kho vīṇañca vīṇavādanañca purisassa ca tajjaṃ vāyāmaṃ paṭicca ahutvā sambhoti, hutvā paṭiveti, evaṃ sabbepi rūpārūpadhammā ahutvā sambhonti, hutvā paṭiventīti.

1269-70. Evaṃ saṅkhepato udayabbayamanasikāravidhiṃ dassetvā puna yāni etasseva udayabbayañāṇassa vibhaṅge ''avijjāsamudayā rūpasamudayo''ti (paṭi. ma. 1.50) paccayasamudayaṭṭhena rūpakkhandhassa udayaṃ passati, ''taṇhāsamudayā…pe… kammasamudayā…pe… āhārasamudayā rūpasamudayo''ti (paṭi. ma. 1.50) paccayasamudayaṭṭhena rūpakkhandhassa udayaṃ passati, nibbattilakkhaṇaṃ passantopi rūpakkhandhassa udayaṃ passati, rūpakkhandhassa udayaṃ passanto imāni pañca lakkhaṇāni passati. ''Avijjānirodhā rūpanirodho''ti (paṭi. ma. 1.50) paccayanirodhaṭṭhena rūpakkhandhassa vayaṃ passati, ''taṇhānirodhā…pe… kammanirodhā…pe… āhāranirodhā rūpanirodho''ti (paṭi. ma. 1.50) paccayanirodhaṭṭhena rūpakkhandhassa vayaṃ passati, vipariṇāmalakkhaṇaṃ passantopi rūpakkhandhassa vayaṃ passati, rūpakkhandhassa vayaṃ passanto imāni pañca lakkhaṇāni passati. Tathā ''avijjāsamudayā vedanāsamudayo''ti (paṭi. ma. 1.50) paccayasamudayaṭṭhena vedanākkhandhassa udayaṃ passati, ''taṇhāsamudayā…pe… kammasamudayā…pe… phassasamudayā vedanāsamudayo''ti (paṭi. ma. 1.50) paccayasamudayaṭṭhena vedanākkhandhassa udayaṃ passati, nibbattilakkhaṇaṃ passanto vedanākkhandhassa udayaṃ passati, vedanākkhandhassa udayaṃ passanto imāni pañca lakkhaṇāni passati. ''Avijjānirodhā…pe… taṇhānirodhā…pe… kammanirodhā…pe… phassanirodhā vedanānirodho''ti (paṭi. ma. 1.50) paccayanirodhaṭṭhena vedanākkhandhassa vayaṃ passati, vipariṇāmalakkhaṇaṃ passantopi vedanākkhandhassa vayaṃ passati, vedanākkhandhassa vayaṃ passanto imāni pañca lakkhaṇāni passati, vedanākkhandhassa viya saññāsaṅkhāraviññāṇakkhandhānaṃ. Ayaṃ pana viseso – viññāṇakkhandhassa phassaṭṭhāne ''nāmarūpasamudayā nāmarūpanirodhā''ti.

Evaṃ **ekekassa khandhassa udayabbayadassane** dasa dasa katvā samapaññāsa lakkhaṇāni vuttāni, tesaṃ vasenapi ''evampi rūpasamudayo, evampi rūpavayo, evampi rūpaṃ udeti, evampi rūpaṃ vetī''ti paccayato ceva khaṇato ca vitthārena ca manasikāravidhiṃ dassetuṃ **''tasseva ñāṇassā''**tiādi āraddhaṃ. Tattha **avijjāsamudayā**ti avijjāya uppādā, atthibhāvāti attho. Nirodhaviruddho hi uppādo atthibhāvo hoti, tasmā purimabhavasiddhāya avijjāya sati imasmiṃ bhave rūpasamudayo rūpassa uppādo hotīti attho. **Ādi-**saddasaṅgahitesu ''taṇhāsamudayā rūpasamudayo, kammasamudayā rūpasamudayo, āhārasamudayā rūpasamudayo''ti ca, tathā vayadassane ''avijjānirodhā rūpanirodho, taṇhānirodhā… kammanirodhā… āhāranirodhā rūpanirodho''ti ca ādīsu avijjādīhi tīhi atītakālikāni tesaṃ sahakārīkāraṇabhūtāni upādānādīnipi gahitānevāti veditabbaṃ.

Pavattipaccayesu kabaḷīkārāhārassa balavatāya so eva gahito ''āhārasamudayā''ti. Tasmiṃ pana gahite pavattipaccayatāsāmaññena utucittānipi gahitāneva hontīti catusamuṭṭhānikarūpassa paccayato udayadassanaṃ

vibhāvitamevāti daṭṭhabbaṃ. Avijjātaṇhūpanissayasahiteneva kammunā rūpakāyassa nibbatti, asati ca avijjūpanissayāya bhavanikantiyā jātiyā asambhavoyevāti. Yathā rūpassa avijjātaṇhūpanissayatā, evaṃ vedanādīnampi daṭṭhabbā. Āhāro pana uppannassa rūpassa posako kabaḷīkārāhārassa adhippetattā, kāmaṃ yathādhiṭṭhānattā vā desanāya. Ukkaṭṭhaniddesena vā āhāraggahaṇaṃ. **Avijjānirodhā**ti aggamaggañāṇena avijjāya anuppādanirodhato anāgatassa rūpassa anuppādanirodho hoti paccayābhāve abhāvato. ''Taṇhānirodhā kammanirodho''ti etthāpi eseva nayo. **Āhāranirodhā**ti pavattipaccayassa kabaḷīkārāhārassa abhāve. **Rūpanirodho**ti taṃsamuṭṭhānarūpassa abhāvo hotīti. Sesaṃ heṭṭhā vuttanayānusārena veditabbaṃ. Ayaṃ pana viseso – ''phuṭṭho vedeti, phuṭṭho sañjānāti, phuṭṭho cetetīti (saṃ. ni. 4.93), phassapaccayā vedanā, cakkhusamphassajā vedanā, saññā cetanā''ti vacanato phasso vedanāsaññāsaṅkhārakkhandhānaṃ pavattipaccayo, tannirodhā ca tesaṃ nirodho, mahāpadānamahānidānasuttesu, abhidhamme ca aññamaññapaccayavāre ''nāmarūpapaccayā viññāṇa''nti (dī. ni. 2.57, 97; kathā. 719) vacanato nāmarūpaṃ viññāṇassa pavattipaccayo, tannirodhā ca tassa nirodhoti vuttaṃ ''phassasamudayā vedanāsamudayo''tiādi.

1271. **Dasa dasā**ti rūpakkhandhassa udayadassane avijjā taṇhā kammaṃ āhāroti imesaṃ paccayānaṃ atthitāsaṅkhatalakkhaṇāni ceva rūpassa nibbattilakkhaṇañcāti imāni pañca lakkhaṇāni, vayadassane avijjādīnaṃ catunnaṃ paccayānaṃ anuppādanirodho, rūpassa khaṇanirodho cāti imāni pañca lakkhaṇānīti rūpakkhandhassa dasa lakkhaṇāni, tathā vedanākkhandhādīnaṃ catunnaṃ cattālīsa lakkhaṇānīti evaṃ samapaññāsa lakkhaṇāni honti. Tenāha **''paññāsa lakkhaṇānī''**ti. Lakkhaṇaṭṭho pana tesaṃ catunnaṃ paccayānaṃ atthitā, anuppādanirodho cāti aṭṭha lakkhīyati etehi rūpādīnaṃ udayo ca vayo cāti lakkhaṇāni. Catunnañhi paccayānaṃ atthitāhi rūpādiudayo lakkhīyati, anuppādanirodhaaccantanirodhehi vayo, nibbattivipariṇāmāni pana saṅkhatalakkhaṇānevāti. **Dhamme samanupassatī**ti rūpādike dhamme udayabbayavante samanupassati. Ettha ca keci tāva āhu ''arūpakkhandhānaṃ udayabbayadassanaṃ addhāsantativasena, na khaṇavasenā''ti, tesaṃ matena khaṇato udayabbayadassanameva na siyā. Apare panāhu ''paccayato udayabbayadassanena atītādivibhāgaṃ anāmasitvā sabbasādhāraṇato avijjādipaccayā vedanāya sambhavaṃ labbhamānataṃ passati, na uppādaṃ. Avijjādiabhāve ca tassā asambhavaṃ alabbhamānataṃ passati, na bhaṅgakkhaṇato. Udayabbayassa dassane paccuppannānaṃ uppādaṃ, bhaṅgañca passatī''ti, taṃ ayuttaṃ. Santativasena hi rūpārūpadhamme udayabbayato manasi karontassa anukkamena bhāvanāya balappattakāle ñāṇassa tikkhavisadabhāvappattiyā khaṇato udayabbayā upaṭṭhahantīti.

1272-5. Ayañhi paṭhamaṃ paccayato udayabbayaṃ manasi karonto pacchā avijjādike paccayadhamme vissajjetvā udayabbayavante khandhe gahetvā tesaṃ paccayato udayabbayadassanamukhena khaṇatopi udayabbayaṃ manasi karoti. Tassa yadā ñāṇaṃ tikkhaṃ visadaṃ hutvā pavattati, tadā rūpārūpadhammā khaṇe khaṇe uppajjantā, bhijjantā ca hutvā upaṭṭhahanti. Tena vuttaṃ **''evaṃ rūpudayo hotī''**tiādi. Tattha **evaṃ rūpudayo**ti evaṃ vuttanayena avijjāsamudayā…pe… taṇhāsamudayā…pe… kamma…pe… āhārasamudayāpi rūpassa sambhavo. **Evamassa vayo**ti evaṃ vuttanayeneva avijjānirodhā…pe… taṇhānirodhā…pe… kamma…pe… āhāranirodhā rūpassa vayo anuppādoti ayaṃ paccayato vitthārena manasikāro. **Udeti evaṃ rūpampī**ti evaṃ samudayato kammasamuṭṭhānarūpampi āhārautucittasamuṭṭhānarūpampi udeti uppajjati nibbattati. **Evaṃ rūpaṃ tu vetī**ti kammasamuṭṭhānarūpampi āhārautucittasamuṭṭhānarūpampi evaṃ veti nirujjhatīti ayaṃ khaṇato vitthārena manasikāro. Tena vuttaṃ **''evaṃ paccayatopettha khaṇato udayabbaya''**nti. **Sabbadhammā pākaṭā hontī**ti iti ime dhammā ahutvā sambhonti, hutvā paṭiventi. Yathā paccuppanne, evaṃ atītānāgatepīti nayavasena atītādidhammānaṃ dvedhā udayabbayaṃ passato saccapaṭiccasamuppādanayalakkhaṇabhedā pākaṭā honti. Tassevaṃ pākaṭībhūtasabbadhammasabhāvassa ''evaṃ kira nāmime dhammā anuppannapubbā uppajjanti, uppannā nirujjhantī''ti niccanavāva hutvā saṅkhārā upaṭṭhahanti. Na kevalañca niccanavāva, udake daṇḍakena katalekhā viya, āragge ṭhapitasāsapo viya, vijjusañcāro viya ca parittakālaṭṭhāyino upaṭṭhahanti. Tenāha **''udake daṇḍarājīvā''**tiādi. Udake daṇḍarājiādayova kiñcāpi uttaruttari atiparittaṭṭhāyibhāvanidassanatthaṃ dassitā, tathāpi dandhanirodhā eva nidassitā, tatopi lahutaranirodhattā saṅkhārānaṃ. Tathā hi gamanassādānaṃ devaputtānaṃ heṭṭhupariyena parimukhaṃ dhāvantānaṃ sirasi, pāde ca baddhakhuradhārāsannipātatopi sīghataro rūpanirodho vutto, pageva arūpadhammānaṃ. Na kevalaṃ parittatarakālaṭṭhāyinova upaṭṭhahanti, atha kho asārāpi khāyantīti āha **''kadalī''**tiādi. Tattha maṇḍalākārena āvijjhiyamānaṃ alātameva **alātacakkaṃ**. Mantosadhappabhāvitā indajālādikā māyā.

1276-7. **Ettāvatā**ti yvāyaṃ kalāpasammasananiyojanato paṭṭhāya yāva udayabbayapaṭivedhāya bhāvanā vidhi āraddho, ettāvatā bhāvanāvidhānena kalāpasammasanampi udayabbayañāṇuppādasseva parikammanti. Udayabbayadassanaṃ ñāṇanti sambandho. **Lakkhaṇāni ca…pe… ṭhita**nti vayadhammameva uppajjati, uppannañca vayaṃ upetīti iminā ākārena samapaññāsa lakkhaṇāni paṭivijjhitvā ṭhitaṃ. Adhunā uppannaṃ na tāva balappattanti āha **''taruṇa''**nti. Kalāpasammasanādivasena pavattasammasanaṃ nippariyāyena vipassanāsamaññaṃ labhati. Udayabbayānupassanādivasena pavattameva labhatīti āha **''yassa cā''**tiādi.

1278-80. Athassa imāya taruṇavipassanāya vipassantassa dasa vipassanupakkilesā uppajjantīti dassento āha **''vipassanāyā''**tiādi. **Etāyā**ti udayabbayānupassanāsaṅkhātāya taruṇavipassanāya, na bhaṅgānupassanādisaṅkhātāya

taruṇavipassanāya, nāpi nibbidānupassanādisaṅkhātāya balavavipassanāyāti attho. Na hi tadā vipassanupakkilesā uppajjantīti. **Vipassakassā**ti ca vipassakassevāti eva-kāro luttaniddiṭṭho. Teneva vakkhati ''sampattapaṭivedhassā''tiādi. Diṭṭhiggāhādivatthubhāvena vipassanaṃ upakkilesantīti **upakkilesā**. Sampatto catusaccaphalapaṭivedho yena so **sampattapaṭivedho,** so ca sotāpannādīnaṃ aññataro hotīti āha **''sotāpannādino''**ti. **Apicā**ti ayaṃ vakkhamānasamuccayattho. Idañca ukkaṭṭhaniddesavasena vuttaṃ balavavipassanāpattassāpi anuppajjanato. **Sampattapaṭivedhassā**ti vā balavipassanāpattaṃ sandhāya vuttaṃ. Sopi hi paṭivedhappattiyā āsannārahadese ṭhitattā sampattapaṭivedho nāma hoti. Evañca sati **apicā**ti vuttasamuccayattho hoti. Atha vā **api**-saddo vuttasamuccayattho. **Ca**-saddo avuttasamuccayattho. Tena nikkhittakammaṭṭhānaṃ saṅgaṇhāti. Vipassanaṃ ārabhitvā antarā vosānaṃ āpannassāpi vipassanupakkilesā na uppajjanti. **Vippaṭipannassā**ti sīlavipattiādivasena yathā tathā vippaṭipannakassa, garahitabbapaṭipannassāti attho. Atha vā **vippaṭipannassā**ti vipassanābhāvanāsaṅkhātāya sammāpaṭipattiyā abhāvena virahitapaṭipattikassa.

1281. Vipassanāpaṭipattiyeva hi sasambhārā pubbabhāge sammāpaṭipatti, tadaññā vippaṭipatti, tenevassa visuddhipakkhe **''sammāva paṭipannassā''**ti vuttaṃ. Sā ca nikkhittadhurassāpi hotīti imasmiṃ pakkhe nikkhittakammaṭṭhānopi imināva saṅgahito hotīti. **Sammāva paṭipannassā**ti heṭṭhā vuttavidhānena sammā eva paṭipannassa, na vippaṭipannassa vā nikkhittadhurassa vā. **Yuttayogassā**ti yuttena yogena, ñāṇena vā bhāvanamanuyuñjanasīlassa. Sā pana yuttayogitā samathavasenāpi hotīti tannivattanatthamāha **''sadā vipassakassevā''**ti. **Uppajjantī**ti etthāpi eva-kāro sambandhitabbo, tena na nuppajjantīti attho. Aññathā maggāmaggañāṇasseva asambhavato. **Kirā**ti anussutiyaṃ. Sā panesā anussuti pāḷivaseneva āgatāti daṭṭhabbaṃ. Yathāha –

> ''Kathaṃ dhammuddhaccaviggahitaṃ mānasaṃ hoti? Aniccato manasikaroto obhāso uppajjati, obhāso dhammoti obhāsaṃ āvajjeti, tato vikkhepo uddhaccaṃ, tena uddhaccena viggahitamānaso aniccato upaṭṭhānaṃ yathābhūtaṃ nappajānāti. Dukkhato…pe… anattato upaṭṭhānaṃ yathābhūtaṃ nappajānāti. Tathā aniccato manasikaroto ñāṇaṃ uppajjati…pe… pīti passaddhi sukhaṃ adhimokkho paggaho upaṭṭhānaṃ upekkhā nikanti uppajjati, nikanti dhammoti nikantiṃ āvajjeti, tato vikkhepo uddhaccaṃ, tena uddhaccena viggahitamānaso aniccato upaṭṭhānaṃ yathābhūtaṃ nappajānāti. Dukkhato…pe… anattato upaṭṭhānaṃ yathābhūtaṃ nappajānātī''ti (paṭi. ma. 2.6).

1282. Idāni tesaṃ obhāsādīnaṃ sarūpavibhāvanatthaṃ tesu uppannesu vipassanāya upakkilissanākārañca dassetuṃ **''vipassanāyā''**tiādi vuttaṃ. **Vipassanāya obhāso**ti vipassanācittasamuṭṭhitaṃ, sasantatipatitautusamuṭṭhānañca bhāsuraṃ rūpaṃ. Tattha vipassanācittasamuṭṭhānaṃ yogino sarīraṭṭhameva pabhassaraṃ hutvā tiṭṭhati, itaraṃ sarīraṃ muñcitvā ñāṇānubhāvānurūpaṃ samantato pharati, taṃ tasseva paññāyati, tena phuṭṭhokāse rūpagatampi passati. Passanto ca cakkhuviññāṇena passati, udāhu manoviññāṇenāti vīmaṃsitabbametanti vadanti. **Ācariyadhammapāla**ttherena pana ''dibbacakkhulābhino viya taṃ manoviññāṇaviññeyyamevāti yuttaṃ viya dissatī''ti (visuddhi. mahā. 2.733) vuttaṃ.

1283-4. **Maggappatto phalappatto, ahamasmīti gaṇhatī**ti ''na vata me ito pubbe evarūpo obhāso uppannapubbo, addhā ariyamaggaṃ pattosmi, phalaṃ sacchākāsi''nti amaggaṃyeva ''maggo''ti gaṇhāti. **Tassevaṃ pana gaṇhato**ti tassa amaggaṃyeva ''maggo''ti gaṇhantassa. **Vipassanāvīthī**ti paṭipāṭiyā pavattamānā vipassanāva **ukkantā nāma hoti,** yogino ''maggaṃ pattosmī''ti adhimānena vissaṭṭhattā. Vipassanāvīthintipi pāṭho, tassevaṃ gaṇhato vipassanā tatoyeva vīthiṃ ukkantā nāma hotīti attho. **Obhāsameva so bhikkhu, assādento nisīdatī**ti so bhikkhu attanā āraddhaṃ vipassanaṃ vissajjetvā obhāsameva lobhavasena vā diṭṭhivasena vā assādento nisīdati. So kho panāyaṃ obhāso kassaci bhikkhuno pallaṅkaṭṭhānamattameva obhāsento uppajjati, kassaci antogabbhaṃ, kassaci bahigabbhaṃ, kassaci sakalavihāraṃ gāvutaṃ aḍḍhayojanaṃ yojanaṃ dviyojanaṃ tiyojanaṃ, kassaci pathavītalato paṭṭhāya yāva akaniṭṭhabrahmalokā ekālokaṃ kurumāno, yathā samuddamhi yojanamatte macchakacchapā paññāyanti, evaṃ uppajjanti. Bhagavato pana dasasahassilokadhātuṃ obhāsento udapādi.

1285. **Vipassanāpītī**ti vipassanācittasampayuttā pīti. Khuddikādikā heṭṭhā vaṇṇitāyeva, ayañca pañcavidhā pīti udayabbayānupassanāya vīthipaṭipannāya anukkamena uppajjati. Matthakappattena pana udayabbayañāṇena saddhiṃ pharaṇāpītiyeva hoti. Upacārappanakkhaṇato aññadāpi hi pharaṇāpīti hotiyevāti. Tena vuttaṃ **aṭṭhakathāyaṃ** ''sakalasarīraṃ pūrayamānā uppajjatī''ti (visuddhi. 2.734; dha. sa. aṭṭha. 1.dhammuddesavāra jhānaṅgarāsivaṇṇanā).

1286-7. **Yogino…pe… honti hī**ti yassāyaṃ passaddhi uppannā, tassa yogino rattiṭṭhāne vā divāṭṭhāne vā nisinnassa kāyacittāni passaddhāneva honti, neva daratho hotīti attho. Passaddhiādīni cha yugaḷāni aññamaññayogīnīti passaddhiyā uppannāya itarāpi uppannāyeva hontīti kiccadassanamukhena tā sabbāpi dassento **''lahūni cā''**tiādimāha. Ettha ca **kāya-**ggahaṇena rūpakāyassāpi gahaṇaṃ veditabbaṃ, na vedanādikkhandhattayasseva. Kāyapassaddhiādayo hi rūpakāyassāpi darathādinimmaddakāti. **Kammaññāneva hontī**ti na kevalaṃ kammaññāneva suvisadāni

ujukāniyeva honti, avinābhāvitāya pana tadubhayaṃ visuṃ na vuttaṃ. Kāyacittānaṃ passaddhādibhāvo ca tesaṃ apassaddhādihetubhūtānaṃ uddhaccādithinamiddhādidiṭṭhimānādisesanīvaraṇādiassaddhiyādimāyāsāṭheyyādisaṃkilesadhammānaṃ viddhaṃsanavaseneva tadā vipassanācittuppādassa pavattanato.

1288-90. Manussānaṃ ayanti mānusī, manussayogyakāmasukharati. Tādisehi manussavisesehi anubhavitabbatānativattanato dibbaratipi saṅgahitā, mānusīsadisatāya, kāmasukhabhāvena dibbā rati vā mānusī, tassā atikkantatāya na mānusīti amānusī, taṃ **amānusiṃ**. **Suññāgāra**nti yaṃ kiñci vivittaṃ senāsanaṃ, vipassanaṃ eva vā, sāpi hi niccabhāvādisuññatāya, yogino sukhasannissayatāya ca ‘‘suññāgāra’’nti vattabbataṃ labhati. Cittassa anupasamakarānaṃ kilesānaṃ vigamena **santacittassa** saṃsāre bhayassa ikkhanena **bhikkhuno sammā** ñāyena rūpārūpadhammānaṃ udayabbayānupassanādivasena te **vipassato** sammasato sammāraddhavipassanānaṃ manussānaṃ visayatāya **amānusī** vipassanāpītisukhasaññitā **rati** hotīti ayamettha gāthāya saṅkhepattho. Dutiyagāthā pana udayabbayañāṇameva sandhāya vuttā. Tattha **yato yato**ti rūpato, arūpato vā.

1291. **Ñāṇādayo**ti ñāṇasaddhādayo satta. **Vuttanayenā**ti ‘‘ñāṇanti vipassanāñāṇaṃ, saddhāti vipassanācittasampayuttā saddhā’’tiādinā vuttanayānusārena vipassanāvaseneva ñeyyā. Tattha ñāṇaṃ rūpārūpadhamme udayabbayānupassanāvasena tulayantassa tīrentassa vissaṭṭhaindavajiramiva avigatavegaṃ tikhiṇaṃ sūraṃ ativisadaṃ uppajjati. Tathā hi tena yogī ‘‘maggaṃ pattosmī’’ti maññati. Saddhāti kilesakālusiyāpagamena cittacetasikānaṃ atisayapasādabhūtā balavatī saddhā, na pana kammaphalaṃ, ratanattayaṃ vā saddahanavasena pavattā. Satipi sūpaṭṭhitā acalā pabbatarājasadisā uppajjati. Imissā ca uppannāya so yaṃ yaṃ ṭhānaṃ paccavekkhati, taṃ taṃ ṭhānamassa anupavisitvā okkhanditvā pakkhanditvā paribhaṇḍabhūtassa yathākammūpagañāṇassa upaṭṭhahante paralokavisayattā vaṇṇāyatanavisayamatītanti dibbacakkhuno paraloko viya satiyā upaṭṭhāti. Sukhaṃ pana sakalasarīraṃ abhisandamānaṃ atipaṇītaṃ uppajjati. Tasmiñhi uppanne taṃsamuṭṭhitehi atipaṇītehi rūpehi sabbo kāyo pariphuṭo, paribrūhito ca hoti. Upekkhā pana vipassanupekkhā ceva āvajjanupekkhā ca. Tattha vicinitavicayattā saṅkhārānaṃ vicinane majjhattabhāvena ṭhitā vipassanupekkhā. Sā pana atthato tathāpavattā tatramajjhattupekkhāva. Manodvārāvajjanacittasampayuttā vedanā āvajjane ajjhupekkhanavasena pavattiyā āvajjanupekkhāti vuccati. Duvidhā panesā tadā uppajjati. Tathā hi tasmiṃ samaye sabbasaṅkhārānaṃ udayabbaye majjhattabhūtā vipassanupekkhā balavatī uppajjati, manodvāre āvajjanupekkhāpi. Sā hissa taṃ taṃ ṭhānaṃ āvajjantassa vissaṭṭhaindavajiramiva, pattapuṭe pakkhandatattanārāco viya ca sūrā tikhiṇā hutvā pavattati. Vīriyampi asithilamanaccāraddhaṃ sampayuttadhamme kilesapakkhato kosajjapakkhato paggaṇhantaṃ supaggahitamuppajjati, nikanti ca obhāsādipaṭimaṇḍitāya vipassanāya ālayaṃ kurumānā bhāvanāya sātisayappavattiyā sukhumā santākārā uppajjati. Yā kilesoti pariggahitumpi na yuttā. Yathā ca obhāse, evaṃ etesupi aññasmiṃ uppanne yogāvacaro ‘‘na vata me ito pubbe evarūpā pīti uppannapubbā, evarūpā passaddhi ñāṇaṃ saddhā sati sukhaṃ upekkhā vīriyaṃ nikanti uppannapubbā, addhā maggaphalappattosmī’’ti gaṇhāti, tassevaṃ gaṇhato vipassanā vīthiukkantā nāma hoti. So teyeva assādento nisīdati. Ime ca pana vipassanupakkilesā yebhuyyena samathavipassanālābhino uppajjanti. So samāpattivikkhambhitānaṃ kilesānaṃ asamudācārato ‘‘arahā aha’’nti cittaṃ uppādetīti.

1292-3. **Upaklesassa vatthuto**ti nippariyāyato diṭṭhimānataṇhā idha upakkilesā tesaṃ vatthuto uppattiṭṭhānatāya, na sabhāvato akusalattā. Yathā pana obhāsādayo, evaṃ nikantipi diṭṭhiggāhādīnaṃ ṭhānaṃ hotīti vatthubhāvopissā yujjateva. **Taṃtamāvajjamānassa, bhāvanā parihāyatī**ti taṃ taṃ obhāsādikaṃ āvajjamānassa diṭṭhimānataṇhāvasena ‘‘mama obhāso’’tiādiggāhaṃ pavattentassa bhāvanā vīthiṃ okkamitvā parivaṭṭati. Appaṃ sutametassāti **appassuto**.

1294-7. Bahussuto pana obhāsādīsu uppannesu ‘‘ayaṃ kho me obhāso uppanno, so kho panāyaṃ anicco saṅkhato paṭiccasamuppanno khayadhammo vayadhammo virāgadhammo nirodhadhammo’’ti vā, sace obhāso attā bhaveyya, attāti gahetuṃ vaṭṭeyya, anattā ca panāyaṃ attāti gahito, tasmā ‘‘so avasavattanaṭṭhena anattā, hutvā abhāvaṭṭhena anicco, udayabbayapaṭipīḷanaṭṭhena dukkho’’tiādinā samanupassati, so evaṃ samanupassanto upakkilesajaṭaṃ vijaṭetvā obhāsādayo dhammā na maggo, upakkilesavinimuttaṃ pana vīthipaṭipannaṃ vipassanāñāṇaṃ maggoti maggañca amaggañca vavatthapeti. Tena vuttaṃ **‘‘sabbobhāsādayo’’**tiādi. **Maggāmaggesu ñāṇa**nti maggāmaggañāṇaṃ, maggāmaggañāṇadassanavisuddhīti vuttaṃ hoti. Maggāmaggañāṇadassanavisuddhipattiyā ca tena yoginā tiṇṇaṃ saccānañca vavatthānaṃ kataṃ hoti. Kathaṃ? Diṭṭhivisuddhiyā tāva nāmarūpavavatthāpanena dukkhasaccavavatthānaṃ kataṃ hoti, kaṅkhāvitaraṇavisuddhiyā paccayapariggahena samudayasaccassa vavatthānaṃ. Abhidhammanayasmiñhi sabbakilesā, kammañca samudayasaccaṃ, imissaṃ maggāmaggañāṇadassanavisuddhiyaṃ sammā maggassa avadhāraṇena maggasaccaṃ. Tadupāyabhūtassa hi maggassa avadhāraṇena taṃ avadhāritamevāti evaṃ lokiyeneva tāva ñāṇena tiṇṇaṃ saccānaṃ vavatthānaṃ kataṃ hoti.

Iti abhidhammatthavikāsiniyā nāma

Maggāmaggañāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

21. Ekavīsatimo paricchedo

Paṭipadāñāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā

1298. **Aṭṭhañāṇavasenevā**ti udayabbayañāṇādīnaṃ aṭṭhannaṃ ñāṇānaṃ vasena. Vipassanācārassa matthakappattiyā saṅkhārupekkhāñāṇaṃ **sikhāpattā vipassanā**. Sikhāpatti panassā udayabbayañāṇādīnaṃ aṭṭhañāṇānaṃ vasenāti āha **''aṭṭhañāṇavasenā''**ti. **Navama**nti saccānulomikañāṇaṃ. Iti udayabbayādīni aṭṭha, idañca navamañāṇaṃ **paṭipadāñāṇadassananti pavuccati**. Paṭipajjati etāya ariyamaggoti **paṭipadā,** udayabbayādīnaṃ jānanaṭṭhena, paccakkhato dassanaṭṭhena **ñāṇadassana**ñcāti katvā.

1299. Tāni pana ñāṇāni sarūpato dassetuṃ **''aṭṭha ñāṇānī''**tiādi vuttaṃ. Tattha udayabbayānupassanāñāṇaṃ kiñcāpi tīraṇapariññāya patiṭṭhaṃ, tathāpi yathāvuttaṭṭhena paṭipadāñāṇadassanampi hotiyevāti tampi idha vuttaṃ. Itarattha pana uppannamattaṃ appaguṇaṃ sandhāya vuttaṃ. Appaguṇañhi niccasaññādipahānasiddhiyā pahānapariññāya adhiṭṭhānabhūtaṃ. Yato tadadhigamena aṭṭhārasasu mahāvipassanāsu ekaccā adhigatāva honti. Na hi udayabbayānaṃ paccakkhato paṭivedhena vinā sāmaññākārānaṃ tīraṇamattena sātisayaṃ paṭipakkhappahānaṃ sambhavati. Asati ca paṭipakkhappahāne kuto ñāṇādīnaṃ vajiramiva avihatavegatā tikhiṇavisadāditā vā, tasmā paguṇabhāvappattaṃ udayabbayañāṇaṃ pahānapariññāpakkhiyameva daṭṭhabbaṃ.

1300-2. **Bhaṅge**ti saṅkhārānaṃ bhaṅge. Yathābhūtadassāvī bhāyati etasmāti **bhayaṃ,** tebhūmakadhammā, tesu bhayato upatiṭṭhantesu bhāyitabbākāraggāhiñāṇaṃ **bhayeñāṇaṃ**. Tathā hetaṃ ''bhayatupaṭṭhānañāṇa''nti vuccati. Muccituṃ icchatīti muccitukamyaṃ, cittaṃ, puggalo vā, tassa bhāvo **muccitukamyatā,** taṃ pana ñāṇamevāti āha **''ñāṇaṃ muccitukamyatā''**ti. Puna paṭisaṅkhānākārena pavattaṃ ñāṇaṃ **paṭisaṅkhānupassanāñāṇaṃ**. Nirapekkhatāya saṅkhārānaṃ upekkhanavasena pavattaṃ ñāṇaṃ **saṅkhārupekkhāñāṇaṃ**. Gāthābandhatthaṃ pana visandhiniddeso. Oḷārikoḷārikassa saccapaṭicchādakatamassa vigamanena saccapaṭivedhānukūlattā **saccānulomikaṃ**. Taṃ pana idanti āha **''saccānulomañāṇanti, anulomaṃ pavuccatī''**ti.

1303. Nanu ca udayabbayañāṇassa pageva siddhattā kimatthaṃ puna tatthāpi abhiyogoti ce? Aniccādilakkhaṇasallakkhaṇatthaṃ. Udayabbayañāṇañhi heṭṭhā dasahi upakkilesehi upakkiliṭṭhaṃ hutvā yāthāvasarasato tilakkhaṇaṃ sallakkhetuṃ nāsakkhi, upakkilesavinimuttaṃ pana sakkoti, tasmā lakkhaṇasallakkhaṇatthaṃ puna tattheva yogo kātabbo. Lakkhaṇāni cassa udayabbayādīnaṃ amanasikārā, santatiiriyāpathaghanachannatāya ca nopaṭṭhahanti, tasmā udayabbayaṃ manasi katvā santatiṃ ugghāṭetvā aniccalakkhaṇaṃ, abhiṇhapīḷanaṃ pariggahetvā iriyāpathaṃ ugghāṭetvā dukkhalakkhaṇaṃ, dhātuyo vinibbhujitvā ghanavinibbhogaṃ katvā anattalakkhaṇañca sallakkhetvā ''aniccā dukkhā anattā''ti saṅkhārā punappunaṃ sammasitabbā. Tassevaṃ tulayato tīrayato yadā saṅkhāragataṃ attano lahuupaṭṭhānena, ñāṇassa ca tikkhatāya tirohituppādādibhedaṃ bhijjamānameva upaṭṭhāti, bhaṅgeyeva tassa ñāṇaṃ santiṭṭhati, tadā bhaṅgānupassanā nāma vipassanāñāṇaṃ adhigataṃ hoti. Tassa tadeva saṅkhāranirodhārammaṇabhaṅgānupassanaṃ āsevantassa yadā sabbabhavayonigatiṭṭhitinivāsesu saṅkhārā bhijjanasabhāvatāya yakkharakkhasādayo viya mahābhayaṃ hutvā upaṭṭhahanti, tadāssa bhayatupaṭṭhānañāṇaṃ adhigataṃ hoti. Kiṃ panidaṃ ñāṇaṃ bhāyatīti? Na bhāyati. Tañhi ''atītā saṅkhārā niruddhā, paccuppannā nirujjhanti, anāgatā nirujjhissantī''ti tīraṇamattameva hoti, byasanāpannānaṃ pana sabbasaṅkhārānaṃ bhayato upaṭṭhitānaṃ gahaṇena bhayatupaṭṭhānañāṇanti vuccatīti.

Tassa taṃ bhayatupaṭṭhānañāṇaṃ āsevantassa yadā sabbabhavagatesu saṅkhāresu tāṇaṃ vā leṇaṃ vā parāyaṇaṃ vā na paññāyati, ukkhittāsiko viya paccāmitto sādīnavā eva saṅkhārā upaṭṭhahanti, tassa saṅkhārānaṃ ādīnavameva passantassa ādīnavañāṇaṃ nāma uppannaṃ hoti. Tassevaṃ sabbasaṅkhāre ādīnavato passantassa yadā tibhavapariyāpannesu nibbedo uppajjati, ukkaṇṭhā saṇṭhahanti, sabbasaṅkhāravisaṃyutte santipade abhiratiṃ paṭilabhati, tadāssa nibbidānupassanaṃ nāma ñāṇaṃ uppannaṃ hoti. Tassa yadā iminā nibbidāñāṇena sabbasaṅkhāresu nibbindantassa ekasaṅkhārepi cittaṃ na sajjati, sabbasmā saṅkhārato sappamukhagatassa viya maṇḍūkassa muccitukāmatā uppajjati, tadā muccitukamyatāñāṇaṃ nāma uppannaṃ hoti. Tassevaṃ sabbasaṅkhārehi muccitukāmassa niccasukhasubhaattākārena pana upaṭṭhituṃ asamatthataṃ pāpetvā muccanassa upāyasampādanatthaṃ aniccantikatādīhi aniccalakkhaṇaṃ, abhiṇhapaṭipīḷanatādīhi dukkhalakkhaṇaṃ, ajaññakatādīhi paṭikkūlataṃ, tucchatādīhi anattalakkhaṇañca āropetvā sabbasaṅkhāragataṃ parigganhantassa paṭisaṅkhānupassanāñāṇaṃ nāma uppannaṃ hoti. Tena panevaṃ pariggahitasaṅkhārena yā sā ''suññamidaṃ attena vā attaniyena vā''tiādinā dvikoṭikādibhedā suññatā vuttā, sā pariggahetabbā. Tassevaṃ suññato disvā tilakkhaṇaṃ

āropetvā sammasantassa yadā bhayañca nandiñca vippahāya vissaṭṭhabhariyassa viya saṅkhāragatesu upekkhā santiṭṭhati, tīsu bhavesu cittaṃ na sampasāriyati, tadāssa saṅkhārupekkhāñāṇaṃ nāma uppannaṃ hoti. Taṃ panetaṃ yāva nibbānaṃ na passati, tāva disākāko viya kūpakayaṭṭhiṃ punappunaṃ saṅkhārameva anabhimatampi nissāya saṅkhāravicinanepi majjhattameva hutvā tiṭṭhati. Tena vuttaṃ **''etesu pana ñāṇesū''**tiādi.

1306. **Vipassanā…pe… vuṭṭhānagāminī**ti sikhaṃ uttamabhāvaṃ pattattā **sikhāpattā**. Vuṭṭhānaṃ gacchatīti **vuṭṭhānagāminī**. ''Vuṭṭhāna''nti hi bahiddhā nimittabhūtā abhiniviṭṭhavatthuto ceva ajjhattappavattato ca vuṭṭhahanato maggo vuccati, taṃ gacchatīti **vuṭṭhānagāminī,** maggena saddhiṃ ghaṭīyatīti attho.

1307. **Ta**nti yaṃ sikhāpattā vipassanā saccānulomañāṇanti ca vuccati, taṃ saṅkhārupekkhāñāṇaṃ. **Āsevantassā**ti punappunaṃ sammasanavasena sevantassa bhāventassa bahulīkarontassa. Tassa hi adhimokkhasaddhā bhāvanāvasena balavatarā nibbattissati, vīriyaṃ supaggahitaṃ paṭipakkhavidhamanasamatthaṃ hoti, ārammaṇābhimukhabhāvena sati supatiṭṭhitā hoti, passaddhisukhānaṃ sātisayatāya cittaṃ susamāhitaṃ, tatova anulomañāṇuppattiyā paccayo bhavituṃ samatthā tikkhatamā saṅkhārupekkhā uppajjati.

1308-12. **Aniccā…pe… votarateva sā**ti aniccādīsu ekena ākārena sammasantī sattakkhattuṃ pavattitvā bhijjantī bhavaṅgaṃ otiṇṇā nāma hoti, tato paraṃ bhavaṅgavāroti katvā. **Saṅkhārupekkhākatanayenā**ti aniccādinā ārammaṇakaraṇavaseneva saṅkhārupekkhāya katanayena, na sammasitanayena. Tenāha **''aniccādi…pe… kurumāna''**nti. **Bhavaṅgāvaṭṭanaṃ katvā**ti bhavaṅgassa nivattanaṃ katvā cittassa bhavaṅgavasena pavattituṃ adatvā. **Parikamma**nti maggassa parikammattā paṭisaṅkhārakattā. **Upacāra**nti maggassa āsannattā, samīpacārittā vā.

1313-6. Anulomattaṃ sayameva vadati **''purimāna''**ntiādinā. Idañhi aniccalakkhaṇādivasena saṅkhāre ārabbha pavattattā, ''udayabbayavantānaṃyeva vata dhammānaṃ udayabbayañāṇaṃ uppādavaye addasā''ti ca ''bhaṅgavantānaṃyeva vata bhaṅgānupassanaṃ bhaṅgamaddasā''ti ca ''sabhayaṃyeva vata bhayatupaṭṭhānassa bhayato upaṭṭhita''nti ca ''sādīnaveyeva vata ādīnavānupassanaṃ ādīnavamaddasā''ti ca ''nibbinditabbeyeva vata nibbidāñāṇaṃ nibbinda''nti ca ''muccitabbamhiyeva vata muccitukamyatāñāṇaṃ muccitukāmaṃ jāta''nti ca ''paṭisaṅkhātabbameva vata paṭisaṅkhāñāṇena paṭisaṅkhāta''nti ca ''upekkhitabbaṃyeva vata saṅkhārupekkhāya upekkhita''nti ca atthato vadamānaṃ viya imesañca aṭṭhannaṃ ñāṇānaṃ katakiccatāya anulometi sabbāsaṃyeva vipassanānaṃ lakkhaṇattayasammasanakiccattā, tathā upari ca ariyamagge sattatiṃsāya bodhipakkhiyadhammānaṃ tāya paṭipadāya pattabbatāya. Na hi anulomañāṇe thūlathūlasaccapaṭicchādakasaṃkilesavikkhambhanavasena appavattante gotrabhuñāṇaṃ uppajjati, gotrabhuñāṇe ca anuppanne maggañāṇaṃ na uppajjati, tasmā purimapacchimānaṃ bhāgānaṃ anulomattā ''anulomanti saññita''nti. **Tenevā**ti heṭṭhimañāṇānaṃ anulomamukhena, upari bodhipakkhiyānaṃ anulomanato ca. **Saccānulomañāṇanti pavuccati** maggasaccassa anulomikattā. **Vuṭṭhānagāminiyā**ti saṅkhārārammaṇāya vuṭṭhānagāminiyā vipassanāya. **Pariyosāna**nti purimā koṭi. Saṅkhārārammaṇavipassanāsu hi ayaṃ visesato vuṭṭhānagāminivipassanāti. Asaṅkhatārammaṇaṃ pana sabbena sabbaṃ ariyamaggasaṅkhātaṃ vuṭṭhānaṃ gacchati upetīti. Tatopi hi visesato ''vuṭṭhānagāminivipassanā''ti vattabbataṃ labhatīti āha **''ñeyyaṃ sabbappakārenā''**tiādi.

1317-8. **Kittitā**ti thomitā, ariyamaggādhiṭṭhānatāya mahantānaṃ sīlakkhandhādīnaṃ esanato gavesanato **mahesinā** sammāsambuddhena. Santakilesatāya **santā. Yoga**nti bhāvanaṃ, bhāvanābhiyogaṃ vā.

Iti abhidhammatthavikāsiniyā nāma

Abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanāya

Paṭipadāñāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

22. Bāvīsatimo paricchedo

Ñāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā

1319-21. Idāni ñāṇadassanavisuddhiyā niddese anuppatte sā yassa ñāṇassa anantaraṃ uppajjati, taṃ tāva dassento **''ito para''**ntiādimāha. **Ito para**nti ito anulomañāṇato upari. **Āvajjaniyaṭhānattā**ti āvajjanakiccaṃ karontaṃ kiriyamanodhātu viya maggassa āvajjanaṭṭhāne ṭhitattā abbohārikameva ubhayavisuddhilakkhaṇābhāvato. Kiñcāpi evaṃ, tathāpi vuṭṭhānagāminivipassanāya pariyosānattā vipassanāpakkhiyamevāti āha **''vipassanāya sotasmiṃ, patitattā vipassanā''**ti. Etenassa paṭipadāñāṇadassanavisuddhibhajanaṃ dasseti.

1322. Puthujjanesu bhavaṃ pothujjanikaṃ, tadeva gottaṃ ariyehi asammissā puthujjanasamaññāti **pothujjanikagottaṃ**. Ekavaṃsajānañhi samānā samaññā ''gotta''nti vuccati, gaṃ tāyati buddhiṃ, abhidhānañca ekaṃsikavisayatāya rakkhatīti katvā. **Vā**-saddo vakkhamānatthavikappane. Abhibhuyya pavattito gotrabhūti sambandho. **Gottaṃ vuccati nibbānaṃ** ''ariyo''ti buddhiyā, abhidhānassa ca tāyanato pavattanatoti adhippāyo. **Tato bhavatī**ti tato gottato ārammaṇapaccayato bhavati. **Iti**-saddo cettha hetuttho daṭṭhabbo. Tena yasmā tato bhavati, tasmā gotrabhūti attho.

1323-5. Ñāṇadassanavisuddhi eva **ñāṇadassanasuddhikaṃ**. Taṃ sampādetuṃ panicchatā tena bhikkhunā yaṃ aññaṃ kiñcipi kātabbaṃ, taṃ natthīti sambandho. Kasmā natthīti ce āha **''yaṃ hī''**tiādi. **''Katamevā''**ti vutte ''katha''nti anuyogassa upaṭṭhitattā **''anulomāvasānaṃ hī''**tiādinā taṃ samattheti.

1326-7. Evaṃ uppannaanulomañāṇassa panassa etehi tīhipi anulomañāṇehi attano balānurūpena thūlathūle saccapaṭicchādakatamamhi antaradhāpite sabbasaṅkhāragate cittaṃ na pakkhandati, na laggati, padumapalāsato udakaṃ viya patikuṭati pativaṭṭati, sabbaṃ nimittārammaṇampi sabbaṃ pavattārammaṇampi palibodhato upaṭṭhāti, athassa sabbasmiṃ nimittappavattārammaṇe palibodhato upaṭṭhite dutiyassa vā tatiyassa vā anulomañāṇassa anantaraṃ gotrabhuñāṇaṃ uppajjati. Tenāha **''tassā''**tiādi. **Paṭhamāvajjanañceva paṭhamābhogatāpi cā**ti paṭhamāvajjanaṃ paṭhamābhogabhūtaṃ. Sakatthe hi ayaṃ tā-paccayoti. Tattha āvajjanaṃ cittasantānassa pariṇāmanavasena, ābhogo attano ābhujanavasena daṭṭhabbo.

1328-33. **Anantarādīhī**ti anantarasamanantaraāsevanaupanissayanatthivigatavasena chahi paccayehi. **Muddha**nti muddhabhūtaṃ. Ekantikatāya ekavārameva ca uppajjanato punarāvattābhāvena pana **anāvattaṃ. Anāvajjanampi cā**ti anāvajjanampisamānaṃ. **Saññaṃ datvā viyā**ti ''evaṃ uppajjāhī''ti saññaṃ datvā viya. **Anibbiddhapubba**nti apadālitapubbaṃ. **Viddhaṃsentovā**ti vināsento eva. **Jāyatī**ti nibbattati. Ettha ca imaṃ upamaṃ āharanti – eko kira issāso aṭṭhausabhamatte padese phalakasataṃ ṭhapāpetvā vatthena mukhaṃ veṭhetvā saraṃ sannayhitvā cakkayante aṭṭhāsi, añño puriso cakkayantaṃ āvijjhitvā yadā issāsassa phalakaṃ abhimukhaṃ hoti, tadā tattha daṇḍakena saññaṃ deti. Issāso daṇḍakasaññaṃ amuñcitvāva saraṃ khipitvā phalakasatanibbijjhati. Tattha daṇḍakasaññaṃ dento viya gotrabhuñāṇaṃ, issāso viya maggañāṇaṃ, daṇḍakasaññaṃ amuñcitvāva phalakasataṃ nibbijjhanaṃ viya maggañāṇassa gotrabhuñāṇena dinnasaññaṃ amuñcitvāva nibbānaṃ ārammaṇaṃ katvā anibbiddhapubbānaṃ apadālitapubbānaṃ lobhadosamohakkhandhānaṃ nibbijjhananti.

1335-8. **Anāmatagga…pe… mahodadhi**nti aṭṭhamabhavato paṭṭhāya nibbattakaṃ aññātakoṭiṃ saṃsāravaṭṭadukkhamahāsamuddaṃ. Pāṇātipātādipañcaverāni ceva pañcavīsati mahābhayāni cāti **sabbaverabhayāni. Anekepi ānisaṃse**ti ratanattaye niviṭṭhasaddhādike ānisaṃse. **Ādimaggenā**ti sotāpattimaggasaṅkhātena paṭhamamaggena. Paṭhamamaggañāṇavaṇṇanā.

1339. **Tassevānantara**nti tassa anantaraṃyeva. **Dvepi tīṇi vā**ti nātitikkhapaññassa dve, tikkhapaññassa tīṇi phalacittāni.

1340-3. **''Ajānitvā vadanti te''**ti vatvā tattha kāraṇaṃ dassetuṃ **''ekassā''**tiādi vuttaṃ. **Pañcamaṃ maggacitta**nti imināva chaṭṭhassa abhāvadīpanena ''ekaṃ phalacitta''nti vadato godattattherassa vādopi paṭikkhitto.

1344. **''Ettāvatā''**ti paṭhamamaggassa uppattianantaraṃ phalassa uppattimattena. **Sotāpannoti vuccatī**ti sotāpanno nāma dutiyo ariyapuggaloti vuccati. So devarajjacakkavattirajjādipamādaṭṭhānaṃ āgamma bhusaṃ pamattopi hutvā kāmasugatiyaṃ sattakkhattumeva sandhāvitvā saṃsaritvā dukkhassantakaraṇasamattho hoti. Yathāha –

> ''Kiñcāpi te honti bhusaṃ pamattā,
> Na te bhavaṃ aṭṭhamamādiyantī''ti. (khu. pā. 6.9; su. ni. 232; netti. 115);

Rūpārūpalokesu pana na tathā niyamoti ācariyā.

1347. **Phalādīna**nti **ādi**-saddena pahīnakilesādike saṅgaṇhāti. Tathā ca ''iminā vatāhaṃ maggena āgato''ti paṭhamaṃ maggaṃ paccavekkhati, tato ''ayaṃ me ānisaṃso laddho''ti phalaṃ paccavekkhati, tato ''ime nāma me kilesā pahīnā''ti pahīnakilese paccavekkhati, tato ''ime nāma me kilesā avasiṭṭhā''ti uparimaggattayavajjhe kilese paccavekkhati, avasāne ''ayaṃ me dhammo ārammaṇato paṭividdho''ti amataṃ nibbānaṃ paccavekkhati. Iti sotāpannassa pañca paccavekkhaṇañāṇāni honti. Yathā ca sotāpannassa, evaṃ sakadāgāmianāgāmīnampi. Arahato pana avasiṭṭhakilesapaccavekkhaṇaṃ nāma natthi. Evaṃ sabbānipi ekūnavīsati paccavekkhaṇañāṇāni. Tenāha **''paccavekkhaṇañāṇāni, bhavantekūnavīsatī''**ti.

1348-50. Yāsaṃ paccavekkhaṇavasena imāni ñāṇāni pavattanti, tā dassetuṃ **''maggo phalañcā''**tiādimāha. Ukkaṭṭhaparicchedoyeva ceso. Pahīnāvasiṭṭhakilesapaccavekkhaṇañhi sekhānampi hoti vā na vā. Na hi sabbeva tattha samatthā honti. Teneva hi mahānāmo bhagavantaṃ pucchi ''ko su nāma me dhammo ajjhattaṃ appahīno, yena me ekadā lobhadhammāpi cittaṃ pariyādāya tiṭṭhantī''tiādi (ma. ni. 1.175). **Yogamārabhate**ti tasmiṃyeva vā āsane nisinno, aparena vā samayena kāmarāgabyāpādānaṃ tanubhāvakarāya sakadāgāmimaggasaṅkhātāya **dutiyāya bhūmiyā** adhigamatthāya vipassanāyogaṃ karoti, dutiyabhāvo cassa desanāvasena, uppattivasena ca veditabbo. Sampayuttānaṃ pana nissayabhāvena te dhammā bhavanti etthāti **bhūmi,** yasmā vā samānepi lokuttarabhāve sayampi bhavati, na nibbānaṃ viya apātubhūtaṃ, tasmāpi **''bhūmī''**ti vuccati. **Ñāṇena parimajjatī**ti tena tenākārena indriyānaṃ tikkhataratarṃ sampādetvā, balabojjhaṅgānañca paṭutarabhāvaṃ sādhetvā lakkhaṇattayaṃ tīraṇavasena parimajjati.

1351-2. Tattha aparāparaṃ ñāṇaṃ cārento parivatteti. Tenāha **''vipassanāvīthiṃ ogāhatī''**ti. **Heṭṭhā vuttanayenā**ti udayabbayañāṇādīnaṃ uppādane vuttanayeneva. **Gotrabhussa anantara**nti ettha gotrabhu viya gotrabhu. Paṭhamamaggapurecārikañāṇañhi puthujjanagottābhibhavanato, ariyagottabhavanato ca nippariyāyato ''gotrabhū''ti vuccati, idaṃ pana taṃsadisatāya pariyāyato gotrabhu. Ekaccasaṃkilesavisuddhiyā, pana accantavisuddhiyā ārammaṇakaraṇato ca ''vodāna''nti vuccati. Tenāha **paṭṭhāne** ''anulomaṃ vodānassa anantarapaccayena paccayo''ti (paṭṭhā. 1.1.417). Yasmā pana **paṭisambhidāmagge** ''uppādādiabhibhavanaṭṭhaṃ upādāya aṭṭha gotrabhudhammā samādhivasena uppajjanti, dasa gotrabhudhammā vipassanāvasena uppajjantī''tiādīsu (paṭi. ma. 1.60) gotrabhunāmavaseneva āgataṃ, tasmā idhāpi ''gotrabhussa anantara''nti vuttaṃ gottasaṅkhātanibbānato bhūtanti katvā. Dutiyamaggañāṇavaṇṇanā.

1355-7. **Ya**nti yasmā. **Sakidevā**ti ekavārameva. **Imaṃ lokaṃ āgantvā**ti iminā pañcasu sakadāgāmīsu cattāro vajjetvā ekova gahito. Ekacco hi idha sakadāgāmiphalaṃ patvā idheva parinibbāyati, ekacco idha patvā devaloke parinibbāyati, ekacco devaloke patvā tattheva parinibbāyati, ekacco devaloke patvā idhūpapajjitvā parinibbāyatīti ime cattāropi idha na gahitā. Yo pana idha patvā devaloke yāvatāyukaṃ vasitvā idhūpapajjitvā parinibbāyati, ayamekova idha gahitoti. **Antakaro bhave**ti dukkhassantakaro bhaveyya, bhave vā antakaro bhavassa antakaroti attho. Tatiyāya bhūmiyā pattiyāti sambandho. **Byāpādakāmarāgānaṃ pahānāyā**ti tesaṃyeva sakadāgāmimaggena tanukarānaṃ saṃyojanānaṃ niravasesappahānāya. Tatiyamaggañāṇavaṇṇanā.

1363-7. Paṭisandhivasena kāmabhavassa anāgamanato **anāgāmī**. Tenāha **''tattheva parinibbāyī''**ti. **Tatthevā**ti suddhāvāse vā aññattha vā yattha uppanno, tattheva parinibbāyi. **Anāvattisabhāvo**ti tasmā lokā idha paṭisandhiggahaṇavasena imaṃ lokaṃ punarāgamanābhāvato anāvattanasabhāvo, buddhadassanatheradassanadhammassavanānaṃ panatthāya āgamanaṃ hotiyeva. **Rūparāgādipahānāyā**ti rūparāgaarūparāgamānauddhaccaavijjāsaṅkhātānaṃ pañcannaṃ uddhambhāgiyasaṃyojanānaṃ niravasesappahānāya. **Viddhaṃsāyā**ti vināsāya. Catutthamaggañāṇavaṇṇanā.

1371-4. **Mahākhīṇāsavo**ti mahānubhāvato nibaddhapūjāvacanametaṃ, na upādāyavacanaṃ ''yathā mahāmoggallāno''ti. Na hi cūḷakhīṇāsavo nāma atthi. Anuppatto sadattho sakattho, pūjattho vā etenāti **anuppattasadattho,** sadatthoti ca arahattaṃ veditabbaṃ. Tañhi attupanibandhanaṭṭhena, attānaṃ avijahanaṭṭhena, attano paramatthaṭṭhena ca attano atthattā ''sadattho''ti vuccati. Khīṇāni dasapi bhavasaṃyojanāni etassāti **khīṇasaṃyojano**. Dakkhiṇaṃ arahatīti **dakkhiṇeyyo**. **Catassopī**ti sotāpattimaggo sakadāgāmimaggo anāgāmimaggo arahattamaggoti catassopi. **Visuddhikāmenā**ti attano visuddhiṃ icchantena. Tapoyeva dhanamassāti **tapodhano,** tena.

Iti abhidhammatthavikāsiniyā nāma

Abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanāya

Ñāṇadassanavisuddhiniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

23. Tevīsatimo paricchedo

Kilesappahānakathāvaṇṇanā

1375. Idāni imissāyeva catutthañāṇāya ñāṇadassanavisuddhiyā ānubhāvavijānanatthaṃ yena ye dhammā pahātabbā, tesaṃ pahānañca abhisamayakāle pariññādikiccāni ca dassetuṃ **''etesu yena ye dhammā''**tiādi āraddhaṃ. **Ye dhammā**ti ye saṃkilesadhammā. **Saṃyojanā**dīsu khandhehi khandhānaṃ, phalena kammassa, dukkhena vā sattānaṃ saṃyojanaṭṭhena bandhanaṭṭhena **saṃyojanāni**. Sampayuttadhammānaṃ vibādhanaṭṭhena, upatāpanaṭṭhena,

saṃkiliṭṭhatāya ca **kilesā**. Abhinivesādivasena micchāviparītaṃ pavattanato micchāsabhāvāti **micchattā**. Loke dhammā, lokapariyāpannā dhammā, lokappavattiyaṃ sati anuparamadhammattā vāti **lokadhammā**. Maccherassa bhāvo, kammaṃ vāti **macchariyaṃ**. Viparītaṭṭhena **vipallāsā**. Nāmakāyassa ca rūpakāyassa ca ganthanato **ganthā**. Ariyehi agantabbā, ayuttā gatīti vā **agati**. Āsavantīti **āsavā,** ābhavaggato sabbamokāsalokaṃ, āgotrabhuto sabbe dhamme byāpetvā pavattantīti attho, āsavanti saṃsāradukkhanti vā **āsavā,** cakkhādīhi vā saṃvarāsaṃvaradvārehi sattasantāne āsavanti vaṇato yūsāni sandanti viyāti **āsavā,** āsavanti vā etehi cittāni visayesūti **āsavā**. Saṃsāramahāsāgarappattihananato oghā viyāti **oghā**. Heṭṭhā vuttanayena yojanato **yogā**. Nivārenti lokiyalokuttaraguṇavisesādhigamanti **nīvaraṇāni**. Aniccādidhammasabhāvaṃ atikkamma parato asabhāvato āmasantīti **parāmāsā**. Maṇḍūkaṃ pannago viya ārammaṇaṃ bhusaṃ ādiyantīti **upādānāni**. Appahīnabhāvena sattasantāne anusenti mūsikavisaṃ viya anurūpakāraṇaṃ labhitvā uppajjantīti **anusayā**. Cittassa malīnabhāvakaraṇaṭṭhena **malā**. Akusalakammāni ca tāni duggatīnaṃ pathā cāti **akusalakammapathā**. Idha pana kammapathabhāvaṃ appattānaṃ taṃsabhāvato gahaṇaṃ daṭṭhabbaṃ. Cittaṃ uppajjati etthāti cittuppādo, cetasikarāsi, akusalo ca so cittuppādo cāti **akusalacittuppādo**.

Kāmabhavato uparikoṭṭhāsabhāvato tatiyamaggappattiyā uddhaṃ bhajitabbato, sevitabbato cāti uddhambhāgā, rūpārūpabhavā, tesaṃ hitāni tatthuppajjanakhandhādiyojanatoti uddhambhāgiyāni, tāniyeva saṃyojanānīti **uddhambhāgiyasaṃyojanāni**. Rūpārūpabhavato heṭṭhimakoṭṭhāsabhāvato tatthuppādakilesānaṃ appahīnabhāvena tatiyamaggappattiyā heṭṭhā bhajitabbato vā adhobhāgā, kāmabhavā, tesaṃ hitāni saṃyojanānīti **adhobhāgiyasaṃyojanānī**ti.

Imesu pana dasasu rūpabhavasaṃyojanaṃ, arūpabhavasaṃyojanaṃ, kāmabhavasaṃyojanañca atthato lobhova, sakkāyadiṭṭhisīlabbataparāmāsāpi diṭṭhiyeva, tasmā dhammato satta saṃyojanāni.

Micchāsaṅkappo micchāvāyāmo micchāsamādhīti tathā pavattānaṃ vitakkavīriyasamādhīnamadhivacanaṃ. Micchāvācādayo tayo tathā pavattā cetanā. Micchāsati pana cittuppādo. Micchāñāṇaṃ tathā pavatto moho. Micchāvimutti lokathūpikādīsu mokkhoti pavattamicchāgāho.

Kāraṇūpacārenāti lābhahetuko lābho, alābhahetuko alābhotiādinā kāriyassa kāraṇavasena upacaraṇena. **Lokadhammaggahaṇa**nti lokadhammaggahaṇena gahaṇaṃ.

Āvāse macchariyaṃ, āvāsahetukaṃ vā macchariyanti **āvāsamacchariyaṃ**. Evaṃ **kulamacchariyā**dīnipi. Tattha **āvāso**ti vihārādi. **Kula**nti upaṭṭhākakulaṃ, ñātikulañca. **Lābho**ti paccayalābhoyeva. **Vaṇṇo**ti sarīravaṇṇo ca guṇavaṇṇo ca. **Dhammo**ti āgamo, adhigamo ca.

‘‘Tayo’’ti vatthuṃ abhinditvā vuttaṃ, bhinditvā ca pana vuccamāne dvādasa honti.

Abhisajjanūpanayhanavasena pavattanato abhijjhābyāpādānaṃ kāyaganthatā daṭṭhabbā. ‘‘Idameva saccaṃ moghamañña’’nti evaṃ avatthumhi pavatto abhiniveso idaṃsaccābhiniveso. Sīlabbataparāmāsaidaṃsaccābhinivesakāyaganthā cettha atthato diṭṭhiyeva, tasmā dhammato tayo kāyaganthā.

‘‘Chandadosamohabhayānī’’ti agatikāraṇattā vuttaṃ, chandādīhi pana akattabbakaraṇaṃ, kattabbākaraṇañca agati nāma.

Āsavesu kāmarāgabhavarāgā atthato lobhoti dhammato tayo āsavā.

Tesamevāti kāmarāgādīnameva. Te hi ogho viya attani patite apāyasamuddaṃ pāpenti, saṃsāradukkhato ca sīsaṃ ukkhipituṃ na denti, khandhādīni ca khandhādīhi yojenti.

Kāmupādānādīnīti kāmupādānadiṭṭhupādānasīlabbatupādānaattavādupādānāni. Diṭṭhupādānādīni cettha tathā pavattā diṭṭhiyeva, kāmupādānaṃ lobhoti dhammato dve upādānāni.

Sattānusayāti ettha yadi appahīnaṭṭhena sattasantāne anusentīti anusayā. Kasmā satteva vuttā, nanu aññesampi kilesānaṃ appahīnabhāvo vijjatīti? Na mayaṃ appahīnamattena anusayaṃ vadāma, kintu appahīnabhāvena thāmagatakilesā anusayāti, thāmagamanañca nesaṃ aññehi asādhāraṇo sabhāvo daṭṭhabbo. Tathā hi dhammasabhāvavedinā tathāgatena imeyeva anusayā vuttā, kāmarāgoyeva anusayo kāmarāgānusayo. Evaṃ sesesupi. Apare pana ‘‘kāmarāgassa anusayo’’tiādinibbacanaṃ vatvā kāmarāgādīnaṃ bījabhūtā attabhāvassa kilesasambhūtā kilesuppādanasatti anusayāti vaṇṇenti, tesaṃ matapaṭikkhepo idha papañcāvahattā anāhaṭo.

Pāṇassa atipāto **pāṇātipāto, pāṇo**ti vohārato satto, paramatthato jīvitindriyaṃ. Tasmiṃ pāṇe pāṇasaññino jīvitindriyupacchedakappayogasamuṭṭhāpikā vadhakacetanā pāṇātipāto. Parabhaṇḍe tathāsaññino tadādāyakappayogasamuṭṭhāpikā theyyacetanā **adinnādānaṃ**. Asaddhammakāmatāya kāyadvārappavattā agantabbaṭṭhānavītikkamacetanā **kāmesumicchācāro**. Abhūtaṃ vatthuṃ bhūtato paraṃ viññāpetukāmassa tathā viññāpanappayogasamuṭṭhāpikā cetanā **musāvādo**. So pana parassa atthabhedakarova kammapatho, itaro kammameva. Saṃkiliṭṭhacittassa parabhedanakāmatāya, attapiyakamyatāya vā parabhedakappayogasamuṭṭhāpikā cetanā **pisuṇavācā**. Sāpi dvīsu bhinnesuyeva kammapatho. Paramammacchedakappayogasamuṭṭhāpikā ekantapharusacetanā **pharusavācā**. Anatthaviññāpanappayogasamuṭṭhāpikā saṃkiliṭṭhacetanā **samphappalāpo** nāma. So pana parehi gahiteyeva kammapatho hoti. ‘‘Aho vatedaṃ mama hotū’’ti evaṃ parabhaṇḍābhijjhāyanalakkhaṇā **abhijjhā**. ‘‘Aho vatāyaṃ satto vinasseyyā’’ti evaṃ manopadosalakkhaṇo **byāpādo**. ‘‘Natthi dinna’’ntiādinā nayena viparītadassanalakkhaṇā **micchādiṭṭhi**. Ettha ca natthikaahetukaakiriyadiṭṭhīhiyeva kammapathabhedo.

Imesu ca pāṇātipātādi tividhaṃ kāyakammameva. Taṃ kāyavacīdvāresuyeva uppajjati, na manodvāre. Tathā musāvādādi catubbidhaṃ vacīkammameva. Abhijjhādikaṃ pana tividhaṃ manokammameva. Taṃ tīsupi dvāresu pavattati. Dvārantaresupi pavattamānassa sakasakanāmāpariccāgo vuttoyeva. Dhammato cettha ādito satta cetanāsabhāvā, itare tayo cetanāsampayuttāti daṭṭhabbā. Mahāsāvajjaappasāvajjappayogādibhedo pana tattha tattha vuttanayena veditabbo.

Etānīti imāni maggañāṇāni. **Yathāsambhava**nti taṃtaṃmaggānurūpaṃ.

Apāyaṃ gacchanti etehīti **apāyagamanīyā**. **Sesā**ti na apāyagamanīyā. **Oḷārikā**ti tatiyamaggena pahātabbāvatthaṃ upādāya oḷārikā. Tenāha **‘‘sukhumā tatiyamaggañāṇavajjhā’’**ti. Sukhumā kāmarāgapaṭighāti sambandho. **Catutthamaggañāṇavajjhā evā**ti avadhāraṇena paṭhamamaggādivajjhataṃ nivatteti. Na hi rūparāgādīnaṃ apāyagāminiyāvatthāpi atthi, yato te paṭhamañāṇavajjhāpi siyunti.

Yattha yattha pana eva-saddena avadhāraṇaṃ akatvā yaṃ yaṃ dutiyañāṇavajjhanti vā tatiyañāṇavajjhanti vā catutthañāṇavajjhanti vā vakkhati, tattha tattha so so purimañāṇehi hatāpāyagamanīyādibhāvova hutvā upariñāṇavajjho hotīti veditabbo. Tena **lobha…pe… catutthañāṇavajjhānī**ti ettha lobhādayo heṭṭhimamaggavajjhāpi honteva.

Yaseti parivāre.

Dukkhe sukhanti saññācittavipallāsāti sambandho.

Agatiyo paṭhamamaggañāṇavajjhāti kiñcāpi chandādayo taṇhādisabhāvā uparimaggavajjhā, tathāpi tammūlakassa akattabbakaraṇassa, kattabbākaraṇassa ca apāyagamanīyatāya paṭhamamaggañāṇavajjhā.

Katākatakusalākusalavisayaṃ yaṃ vippaṭisārabhūtaṃ **kukkuccaṃ,** taṃ idha tatiyañāṇavajjhaṃ vuttaṃ. Yaṃ pana ‘‘kukkuccapakatatāya āpattiṃ āpajjatī’’ti vuttaṃ kukkuccaṃ, taṃ sandhāya ‘‘kukkuccavicikicchā sotāpattimaggena pahīyantī’’ti (dha. sa. aṭṭha. 1176) **dhammasaṅgaṇīaṭṭhakathāyaṃ** vuttaṃ, tasmā dvinnaṃ vacanānaṃ ayaṃ adhippāyo veditabbo. Aññesupi edisesu ṭhānesu adhippāyova pariyesitabbo, na virodhato paccetabbaṃ. Oḷārikānavasesappahānaṃ vā sandhāya kukkuccassa paṭhamatatiyañāṇavajjhatā vuttā. Yaṃ pana arahato uppajjamānaṃ ‘‘bhagavatā paṭikkhittaṃ anuvasitvā anuvasitvā āvasathapiṇḍaṃ bhuñjituntі kukkuccāyanto na paṭiggahesī’’ti (pāci. 204) āgataṃ kukkuccaṃ, na taṃ nīvaraṇaṃ. Na hi nīvaraṇaṃ arahato uppajjati, nīvaraṇapatirūpakaṃ pana kappatīti vīmaṃsanabhūtaṃ vinayakukkuccaṃ nāma, taṃ tathāpavattacittuppādova.

Kāmarāgapaṭighānusayā anusahagatā tatiyañāṇavajjhā, oḷārikānaṃ pana dutiyañāṇavajjhatā heṭṭhā vuttanayāva.

Akusalacittuppāda-ggahaṇena cettha makkhapalāsamāyāsāṭheyyathambhasārambhādīnaṃ saṅgaho katoti daṭṭhabbaṃ.

1376. **Tena tenā**ti tena tena ghātakena saddhiṃ. Kiṃ panetāni ete dhamme ghātentāni atītānāgate ghātenti, udāhu paccuppanneti. Kiṃ panettha, yadi tāva atītānāgate, aphalo vāyāmo āpajjati. Kasmā? Pahātabbānaṃ tadā natthitāya. Atha paccuppanne, tathāpi aphalo vāyāmena saddhiṃ pahātabbānaṃ atthitāya. Athāpi kathañci pahānaṃ siyā, saṃkilesikā maggabhāvanā āpajjati pahātabbappahāyakānaṃ sahāvaṭṭhānato? Saccametaṃ, ye pana maggena asamugghāṭitattā kāraṇalābhe sati avassaṃ uppajjanārahā kilesā, te attano uppattiyā anuppattidhammataṃ āpādentāni etāni te anāgate ghātenti nāma.

1377-82. **Pariññādīni kiccānī**ti pariññāpahānasacchikiriyābhāvanāvasena cattāri kiccāni. **Vuttānī**ti ‘‘dukkhaṃ

pariññeyya''ntiādinā (saṃ. ni. 5.1099), ''yo, bhikkhave, dukkhaṃ passatī''tiādinā (saṃ. ni. 5.1100) ca vuttāni. **Saccābhisamaye**ti catunnaṃ ariyasaccānaṃ paṭivijjhanakkhaṇe.

Yathāsabhāvatoti aviparītasabhāvena. **''Jānitabbānī''**ti vatvā kathaṃ panetaṃ jānitabbaṃ, kathaṃ nāma **ekekassa ñāṇassa ekakkhaṇe** cattāri kiccāni sambhavanti. Na hi tādisaṃ kiñci loke diṭṭhaṃ atthi, na ca vacanaṃ labbhatīti codanaṃ manasi nidhāya tesaṃ jānanavidhiṃ upamāvasena tāva dassetuṃ **''padīpo hī''**tiādi vuttaṃ. **Vidaṃsetī**ti dasseti. **Pariyādiyatī**ti khepeti.

1383-4. **Pariññābhisamayenā**ti anavasesato paricchijja jānanasaṅkhātena paṭivijjhanena. **Abhisametī**ti asammohavasena paṭivijjhati. **Pahānābhisamayenevā**ti samucchedappahānasaṅkhātena paṭivijjhanena asammohatova abhisameti. **Bhāvanāvidhinā**ti sahajātādipaccayatāvasena bhāvanābhisamayavidhinā. Maggañāṇañhi sammāsaṅkappādivasena maggapubbabhāgabhāvanāsambhūtena ariyamaggabhāvanāsaṅkhātena paṭivijjhanena abhisametīti aṭṭhaṅgikaṃ maggaṃ asammohato paṭivijjhati. Tañhi sampayuttadhammesu sammohaṃ viddhaṃsentaṃ attanipi sammohaṃ viddhaṃsetiyeva. **Nirodha**nti nibbānaṃ. **Sacchikarotī**ti paccakkhakaraṇavasena paṭivijjhati. ''Nirodhaṃ sacchikarotī''ti nirodhasaccamekaṃ ārammaṇapaṭivedhena cattāripi saccāni asammohapaṭivedhena maggañāṇaṃ paṭivijjhati.

Evaṃ yuttivasena vibhāvitaṃ ekapaṭivedhaṃ āgamenapi sādhetuṃ **''vuttampi ceta''**ntiādi vuttaṃ. **Maggasamaṅgissa ñāṇa**nti hi ''yo nu kho, āvuso, dukkhaṃ passati, dukkhasamudayampi so passati, dukkhanirodhampi, dukkhanirodhagāminipaṭipadampi so passatī''ti (saṃ. ni. 5.1100) ekasaccadassanasamaṅgino aññasaccadassanasamaṅgibhāvavicāraṇāyaṃ tamatthaṃ sādhetuṃ āyasmatā gavampatittherena vuttaṃ. Aññathā kamābhisamaye sati purimadiṭṭhassa puna adassanato samudayādipassato dukkhādidassanaṃ puna avattabbaṃ siyā. Idāni panettha upamāsaṃsandanaṃ karonto āha **''padīpo''**tiādi. Nissayābhāvahetutāya dukkhapariññāya vaṭṭijjhāpanasadisatā, paṭipakkhaviddhaṃsanatāya samudayappahānassa andhakāravināsanasadisatā, ñāṇālokaparibrūhanatāya maggabhāvanāya ālokavidaṃsanasadisatā, tena tena maggena yathā yathā nirodhassa sacchikiriyā, tathā tathā kilesasnehapariyādānaṃ hotīti nirodhasacchikiriyāya snehapariyādānasadisatā kāraṇūpacārena vuttā.

1385-6. Aparāyapi upamāya tamatthaṃ dassento āha **''uggacchanto''**tiādi. **Obhāsetī**ti pakāseti. **Paṭihaññatī**ti paṭippassambheti. Etthāpi yathā sūriyo rūpagatāni obhāseti, evaṃ maggañāṇaṃ dukkhaṃ parijānāti. Yathā andhakāraṃ vināseti, evaṃ samudayaṃ pajahati. Yathā ālokaṃ dasseti, evaṃ sahajātādipaccayatāya maggaṃ bhāveti. Yathā sītaṃ paṭippassambheti, evaṃ sabbakilesadarathapariḷāhapaṭippassaddhibhūtaṃ nirodhaṃ sacchikarotīti upamāsaṃsandanaṃ daṭṭhabbaṃ.

1388. **Appetī**ti pappoti. Dukkhapariññāya sakkāyatīrasamatikkamabhāvato orimatīrappajahanasadisatā, maggabhāvanāya sattatiṃsabodhipakkhiyadhammavahanatāya bhaṇḍavahanasadisatā, ettāvatā paññābhāvanāya nānākilesaviddhaṃsanavasappavatto ānisaṃso dassito hotīti.

Ariyaphalasamāpattinirodhasamāpattiyopi panassā ānisaṃsāti daṭṭhabbaṃ. Tā pana saṅkhepato evaṃ daṭṭhabbā – ''ariyaphalasamāpattī''ti hi catunnampi phalaṭṭhānaṃ attano attano ariyaphalassa diṭṭhadhammasukhavihāratthaṃ nirodhe appanā. Cattāropi hi ariyapuggalā sakaṃ sakaṃ phalasamāpattiṃ samāpajjanti. Keci pana ''anāgāmiarahantova samāpajjanti samādhismiṃ paripūrakāritāyā''ti vadanti, taṃ akāraṇaṃ attanā paṭiladdhasamāpattisamāpajjane samādhismiṃ paripūrakāritāya kātabbābhāvato. Sabbaso asamucchinnakilesassa hi puthujjanassāpi attanā paṭiladdhalokiyasamāpattisamāpajjanaṃ labbhati, kimaṅgaṃ pana samucchinnekaccakilesānaṃ ariyānaṃ. Uparimā pana heṭṭhimaṃ pubbe paṭiladdhampi na samāpajjanti puggalantarabhāvaṃ upagatattā. Samugghāṭitakammakilesanirodhanena hi puthujjanehi viya sotāpannassa, sotāpannādīhi sakadāgāmiādīnaṃ puggalantarabhāvūpagamanaṃ atthi, anantaraphalattā ca lokuttarakusalānaṃ heṭṭhimato uparimo bhavantaragato viya hotīti tassa tassa ariyassa taṃ taṃ phalaṃ bhavaṅgasadisaṃ hoti, tasmā puggalantarabhāvūpagamanena paṭippassaddhattā natthi uparimassa heṭṭhimaphalasamāpattiyā samāpajjanaṃ, heṭṭhimo pana uparimaṃ na samāpajjati anadhigatattāti cattāropi puggalā sakasakaphalameva samāpajjanti. Taṃ pana samāpajjitukāmena ariyasāvakena rahogatena paṭisallīnena udayabbayādivasena saṅkhārā vipassitabbā. Tassa pavattānupubbavipassanassa saṅkhārārammaṇagotrabhuñāṇānantaraṃ phalasamāpattivasena nirodhe cittaṃ appeti. Phalasamāpattininnacittatāya cettha sekhassa phalameva uppajjati, na maggo. Añño eva hi vipassanācāro ariyamaggāvaho, añño phalasamāpattiāvaho.

Tathā hi ariyamaggavīthiyaṃ anulomañāṇāni anibbiddhapubbānaṃ thūlathūlalobhakkhandhādīnaṃ sātisayaṃ padālanena lokiyañāṇesu ukkaṃsapāramippattāni maggānukūlāni hutvā uppajjanti, phalasamāpattivīthiyaṃ pana tāni tena tena maggena tesaṃ tesaṃ kilesānaṃ samucchinnattā kilesavikkhambhane nirussukkāni kevalaṃ ariyānaṃ

phalasamāpattisukhasamaṅgibhāvassa parikammappattāni hutvā uppajjantīti na tesaṃ kutoci vuṭṭhānasambhavo. Yato nesaṃ pacchimo saṅkhāranimittato vuṭṭhahitvā maggassa anantarapaccayo bhaveyya, teneva ca phalasamāpattiyā anantarapaccayabhūtaṃ ñāṇaṃ saṅkhārārammaṇameva hoti, na nibbānārammaṇanti veditabbaṃ. Pubbābhisaṅkhāravasena cassā pabandhavasena pavattiparicchinnakālāpagame bhavaṅgavasena tato vuṭṭhānañca veditabbaṃ.

Nirodhasamāpatti pana tatiyacatutthaphalaṭṭhānaṃ anupubbanirodhavasena cittacetasikānaṃ dhammānaṃ appavatti. Anāgāmiarahantoyeva hi kāmacchandādisamucchindanena samādhismiṃ paripūrakāritāya samathaphalasamannāgatattā nirodhaṃ samāpajjanti. Tathā hetaṃ samathavipassanānaṃ yuganandhabhāvappavattanavasena dvīhi balehi samannāgatasseva sambhavati, tasmā taṃ samāpajjitukāmena anāgāminā, khīṇāsavena vā aṭṭhasamāpattilābhinā rahogatena paṭisallīnena paṭhamajjhānaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya tattha saṅkhārā aniccato dukkhato anattato vipassitabbā, tato dutiyaṃ tatiyaṃ catutthaṃ ākāsānañcāyatanaṃ viññāṇañcāyatanaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya tatheva tattha saṅkhārā sammasitabbā, atha ākiñcaññāyatanaṃ samāpajjitvā vuṭṭhāya nānābaddhāvikopanaṃ saṅghapaṭimānanaṃ satthupakkosanaṃ addhānaparicchedoti catubbidhaṃ pubbakiccaṃ kātabbaṃ.

Tattha sarīrato visaṃyuttā mañcapīṭhādayo sattāhabbhantare yathā na nassanti, tathā adhiṭṭhānaṃ **nānābaddhāvikopanaṃ**. Sarīrasaṃyutte visuṃ adhiṭṭhānakiccaṃ natthi. Saṅgho pana ñattikammādīsu kiñcideva kammaṃ kattukāmo ‘‘yāva maṃ na pakkosati, tāvadeva vuṭṭhahissāmī’’ti pubbābhogakaraṇaṃ **saṅghapaṭimānanaṃ**. Satthā ca ‘‘sikkhāpadapaññāpanādīsu yāva maṃ na pakkosati, tāvadeva vuṭṭhahissāmī’’ti pubbābhogakaraṇaṃ **satthupakkosanaṃ**. Sattāhabbhantare attano āyusaṅkhārassa pavattanasamatthatāvalokanaṃ **addhānaparicchedo**. Evaṃ katapubbakiccena nevasaññānāsaññāyatanaṃ samāpajjitabbaṃ. Athekaṃ vā dve vā cittavāre atikkamitvā acittako hoti, nirodhaṃ phusati, tato yathāparicchedaṃ tatiyacatutthaphalānaṃ aññatarena nirodhā vuṭṭhahissatīti. Evamayaṃ duvidhā samāpatti lokuttarapaññāya ānisaṃso.

1392-4. Sadevakalokato uttiṇṇena, uttaritarena vāti **lokuttarena** sammāsambuddhena. Paññāya bhāvananti sambandho. **Hitabhāvana**nti idhalokaparalokahitavibhāvanaṃ imaṃ paññābhāvanaṃ. **Sukhasaṃhita**nti siniddhacchāyudakavantatādinā sukhasahitaṃ. **Hita**nti yogakammassa hitaṃ. **Uttama**nti uggatatamaṃ, accuggataṃ balavantampīti adhippāyo. **Aviggahakampada**nti viggahañca kampañca na detīti aviggahakampadanti attho.

Iti abhidhammatthavikāsiniyā nāma

Abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanāya

Kilesappahānakathāvaṇṇanā niṭṭhitā.

24. Catuvīsatimo paricchedo

Paccayaniddesavaṇṇanā

1395. Idāni nesaṃ paccayavidhiṃ dassetuṃ **‘‘yesa’’**ntiādi āraddhaṃ.

Paṭicca enaṃ phalameti pavattati, tiṭṭhati, uppajjati vāti **paccayo,** hinoti patiṭṭhāti etthāti **hetu,** anekatthattā dhātusaddānaṃ hi-saddo mūla-saddo viya patiṭṭhattho veditabbo, hinoti vā etena kammanidānabhūtena uddhaṃ ojaṃ atiharantena mūlena viya pādapo tappaccayaṃ phalaṃ gacchati viruḷhiṃ āpajjatīti **hetu,** hetu ca so mūlaṭṭhena, paccayo ca upakārakaṭṭhenāti **hetupaccayo,** hetu hutvā paccayo hetubhāvena paccayoti attho.

Evaṃ ārammaṇapaccayādīsu daṭṭhabbaṃ. Svāyaṃ paṭisandhiyaṃ kammasamuṭṭhānānaṃ, pavattiyaṃ cittasamuṭṭhānānaṃ rūpānaṃ, ubhayattha sahajātanāmadhammānañca paccayo. **Sabbalokiyalokuttara**nti iminā paññattiyāpi loke viditabhāvena lokiyapadena saṅgahitattā rūpādibhedesu chabbidhesu saṅkhatāsaṅkhatapaññattidhammesu na koci dhammo ārammaṇapaccayo na hotīti dasseti. Teneva **‘‘yaṃ yaṃ dhammaṃ ārabbhā’’**ti aniyato katoti. Nanu ca ‘‘yaṃ yaṃ dhamma’’nti (paṭṭhā. 1.1.2-3) vuttattā paññattiyā gahaṇaṃ na hotīti? Nāyaṃ doso dhammasaddassa ñeyyavacanattā. **Ārabbhā**ti ālambitvā, gahetvāti attho. **Uppajjantī**ti idaṃ nidassanamattaṃ. Te pana taṃ ārabbha uppajjanti ceva tiṭṭhanti ca. Yathā hi dubbalo puriso daṇḍaṃ vā rajjuṃ vā ālambitvā uṭṭhahati ceva tiṭṭhati ca, evaṃ cittacetasikā dhammā rūpādiārammaṇaṃ ālambitvā uppajjanti ceva tiṭṭhanti cāti.

Jeṭṭhakaṭṭhena upakārako dhammo **adhipatipaccayo**. **Jeṭṭhakaṭṭhenā**ti ca pamukhabhāvena. Attādhīnānañhi patibhūto dhammo adhipatīti so tesaṃ pamukhabhāvena pavattati. ‘‘Chandādhipati chandasampayuttakānaṃ dhammānaṃ taṃsamuṭṭhānānañca rūpānaṃ adhipatipaccayena paccayo’’tiādivacanato chandādayo cattāro dhammā sahajātanāmarūpānaṃ sahajātādhipatīti dassento āha **‘‘tattha sahajātādhipatī’’**tiādi. ‘‘Chandavato kiṃ nāma kammaṃ na sijjhatī’’tiādikaṃ purimābhisaṅkhārūpanissayaṃ labhitvā uppajjamāne cittuppāde chandādayo dhurabhūtā jeṭṭhakabhūtā sampayuttadhamme, taṃsamuṭṭhānarūpe ca sādhayamānā vase vattayamānā hutvā pavattanti, te ca tesaṃ vasena vattanti hīnādibhāvena tadanuvattanato. Tena te adhipatipaccayā honti, no ca kho ekato. Yadā hi chandaṃ dhuraṃ chandaṃ jeṭṭhakaṃ katvā cittaṃ pavattati, tadā chandova adhipati, na itare. Esa nayo sesesupi. Adhipatibhāvopi hi nesaṃ attano pavattinivārake abhibhuyya pavattanato hoti. **Avasesa**nti yathāvuttānaṃ tesaṃ garukātabbatābhāvato, garukatasseva ca ārammaṇādhipatibhāvavacanato. Vuttañhetaṃ ‘‘yaṃ yaṃ dhammaṃ garuṃ katvā ye ye dhammā uppajjanti cittacetasikā dhammā, te te dhammā tesaṃ tesaṃ dhammānaṃ adhipatipaccayena paccayo’’ti (paṭṭhā. 1.1.3). Tattha **garuṃ katvā**ti garukāracittīkāravasena vā assādanavasena vā garuṃ bhārikaṃ laddhabbaṃ anavaññātaṃ katvā. Garukātabbañhi ārammaṇaṃ tanninnapoṇapabbhārānaṃ assādanapaccavekkhaṇamaggaphalānaṃ attano vase vattayamānaṃ viya paccayo hoti, tasmā ayaṃ attādhīnānaṃ patibhāvena upakārakattā adhipatipaccayo daṭṭhabbo.

Antarayatīti antaraṃ, byavadhāyakanti attho, nāssa antaraṃ vijjatīti anantaro, soyeva paccayoti **anantarapaccayo,** anantarabhāvena upakārako dhammoti adhippāyo. **Anantaraniruddhā**ti attano nirodhānantaraṃ anurūpacittuppādassa uppattipaccayabhāvena tassa uppattiyā purimabhāge anantaraṃ hutvā niruddhā, rūpadhammā pana anantarapaccayā natthi.

Samanantarabhāvena upakārako dhammo **samanantarapaccayo,** tathā samanantarapaccayopīti ṭhapetvā upasaggamattaṃ na ettha koci viseso. Yo hi anantarapaccayo, sova samanantarapaccayoti. Purimapacchimānañhi anantaruppādabhāvato nirantaruppādanasamatthatā anantarapaccayatā, rūpakalāpānaṃ viya saṇṭhānābhāvato paccayapaccayuppannānaṃ sahaṭṭhānābhāvato ca ‘‘idamito uddhaṃ heṭṭhā tiriya’’nti vibhāgābhāvā attano ekattamiva upanetvā suṭṭhu anantarabhāvena uppādetuṃ samatthatā samanantarapaccayatā, tasmā dhammato avisesepi vineyyavasena byañjanatthamattato visesaṃ gahetvā tesaṃ visuṃ desanā katā. Yampi ‘‘atthānantaratāya anantarapaccayo, kālānantaratāya samanantarapaccayo’’ti ācariyānaṃ mataṃ, taṃ ‘‘nirodhā vuṭṭhahantassa nevasaññānāsaññāyatanaṃ kusalaṃ phalasamāpattiyā samanantarapaccayena paccayo’’tiādīhi (paṭṭhā. 1.1.418) virujjhatītiādinā paṭikkhittaṃ.

Uppajjamānova sahuppādanavasena upakārako dhammo sahajātapaccayo pakāsassa padīpo viya, so panāyaṃ ‘‘cittacetasikā dhammā aññamaññaṃ, sahajātarūpānañca, mahābhūtā aññamaññaṃ, upādārūpānañca, paṭisandhikkhaṇe vatthuvipākā aññamañña’’nti ca tividho hoti, tasmā vuttaṃ **‘‘cittacetasikā’’**tiādi. Yampi hi pāḷiyaṃ arūpakkhandhādivasenassa chabbidhataṃ vuttaṃ, tampi ettheva saṅgahitaṃ. Yo panettha sesarūpadhammānaṃ, ubhayattha vatthuno ca pavattiyā arūpadhammānaṃ, upādārūpānañca aññamaññaṃ mahābhūtānaṃ sahajātapaccayattābhāvo, so paccayabhāvasāmatthiyavisesāyogatoti daṭṭhabbaṃ.

Aññamaññaṃ uppādanupatthambhanabhāvena attano upakārakassa upakārako dhammo aññamaññapaccayo. Aññamaññupatthambhakatidaṇḍakaṃ viya upakārakatā ca aññamaññatāvaseneva daṭṭhabbā, na sahajātādivasena. Sahajātādipaccayo hontoyeva hi koci kassaci aññamaññapaccayo na hoti cittacetasikānaṃ cittajarūpe sati, mahābhūtānaṃ upādārūpe sati aññamaññapaccayattābhāvato. Yathāha ‘‘cattāro khandhā arūpino aññamaññapaccayena paccayo, cattāro mahābhūtā…pe… okkantikkhaṇe nāmarūpaṃ aññamaññapaccayena paccayo’’ti (paṭṭhā. 1.1.7). Ācariyena pana paccayuppannadhamme aparāmasitvā vuccamānattā avisesena vuttaṃ ‘‘tathā aññamaññapaccayo’’ti.

Taruādīnaṃ pathavī viya adhiṭṭhānākārena, cittakammādīnaṃ paṭādayo viya ca nissayākārena upakārako dhammo nissayapaccayo. **Vatthurūpānī**ti sattannaṃ viññāṇadhātūnaṃ adhiṭṭhānākārena nissayapaccayabhūtāni vatthurūpāni. **Mahābhūtā cittacetasikā cā**ti aññamaññaṃ, upādārūpānañca tatheva nissayabhūtāni mahābhūtāni aññamaññaṃ, sahajātarūpānañca nissayākārena paccayāni cittacetasikāni, tadadhīnavuttitāya attano phalena nissito na paṭikkhittoti nissayo.

Yathā pana bhuso āyāso upāyāso, evaṃ bhuso nissayo upanissayo, balavakāraṇanti attho, tasmā balavakāraṇabhāvena upakārako dhammo upanissayapaccayoti veditabbo. So ārammaṇūpanissayo anantarūpanissayo pakatūpanissayoti tividhoti āha **‘‘ārammaṇā’’**tiādi. Tattha –

> ‘‘Dānaṃ datvā sīlaṃ samādiyitvā uposathakammaṃ katvā taṃ garuṃ katvā paccavekkhati, pubbe suciṇṇāni garuṃ katvā paccavekkhati, jhānā vuṭṭhahitvā jhānaṃ garuṃ katvā paccavekkhati, sekhā gotrabhuṃ garuṃ katvā paccavekkhanti, vodānaṃ garuṃ katvā paccavekkhanti, sekhā maggā vuṭṭhahitvā maggaṃ garuṃ

katvā paccavekkhantī''ti (paṭṭhā. 1.1.423) –

Evamādinā nayena ārammaṇūpanissayo tāva ārammaṇādhipatinā saddhiṃ nānattaṃ akatvāva vibhatto. Tenāha **''ārammaṇūpanissayo ārammaṇādhipatiyevā''**ti. Kiñcāpi nānattaṃ akatvā vibhatto, tathāpi ayaṃ tesaṃ viseso – yaṃ ārammaṇaṃ garuṃ katvā cittacetasikā uppajjanti, taṃ niyamato tesaṃ ārammaṇesu balavārammaṇaṃ hoti. Iti garukātabbamattaṭṭhena ārammaṇādhipati, balavakāraṇaṭṭhena ārammaṇūpanissayoti ca evametesaṃ nānattaṃ veditabbaṃ.

Anantarūpanissayopi ''purimā purimā kusalā khandhā pacchimānaṃ pacchimānaṃ kusalānaṃ khandhānaṃ upanissayapaccayena paccayo''tiādinā (paṭṭhā. 1.1.423) nayena anantarapaccayena saddhiṃ nānattaṃ akatvāva vibhattoti āha **''anantarūpanissayo pana anantarapaccayovā''**ti. Evaṃ santepi attano anantarā anurūpacittuppādavasena anantarapaccayo, balavakāraṇavasena anantarūpanissayapaccayoti evametesaṃ nānattaṃ veditabbaṃ.

Pakatiyā eva paccayantararahitena attano sabhāveneva upanissayo **pakatūpanissayo,** ārammaṇaanantarehi amissova puthageva koci upanissayoti vuttaṃ hoti. Atha vā pakato upanissayo **pakatūpanissayo**. **Pakato**ti cettha pa-kāro upasaggo, so attano phalassa uppādanasamatthabhāvena santāne nipphāditabhāvaṃ, upasevitabhāvañca dīpeti, tasmā attano santāne nipphanno vā kāyikasukhadukkhasaddhāsīlādi upasevito vā utubhojanādi pakatūpanissayoti attho. Upasevanañcettha duvidhaṃ upayogopasevanaṃ ārammaṇūpasevanañca. Evañca katvā anāgatassāpi upanissayapaccayatā laddhā hoti. **Kāyikasukha…pe… yo cā**ti ettha kāyikasukhadukkhāni rāgasaddhādīnaṃ, utubhojanādayo cittasamādhānādīnaṃ, saddhāsīlādayo saddhāsīlādīnañca upanissayā honti. **Ādi-**saddena yaṃ yaṃ upanissāya yassa yassa sambhavo, taṃ taṃ tassa tassa upanissayapaccayabhūtaṃ saṅgaṇhāti. Paccayamahāpadeso hesa, yadidaṃ upanissayapaccayoti.

Paccayuppannato paṭhamataraṃ uppajjitvā vattamānabhāvena upakārako dhammo **purejātapaccayo**. So ca rūpadhammova samāno arūpadhammasseva hoti. Tenāha **''vatthupurejāto nāmā''**tiādi. Yathā cettha **''vatthurūpānī''**ti hadayavatthunopi gahaṇaṃ, evaṃ **''rūpādīnī''**tiādi-ggahaṇena dhammārammaṇassāpi gahaṇaṃ daṭṭhabbaṃ. Nanu ca pañcārammaṇāneva ārammaṇapurejātabhāvena āgatānīti? Saccaṃ āgatāni, pañhāvāre pana ''sekhā vā puthujjanā vā cakkhuṃ aniccato dukkhato anattato vipassantī''tiādinā (paṭṭhā. 1.1.424) avisesena paccuppannacakkhādīnampi gahitattā dhammārammaṇassa ārammaṇapurejātabhāvo na sakkā paṭibāhituṃ. Atthatopi hetaṃ siddhaṃ ''yaṃ yaṃ paccuppannaṃ ārammaṇaṃ gahetvā manodvāre cittaṃ pavattati, taṃ tassa ārammaṇapurejātaṃ hotī''ti. Ettha ca nissayārammaṇākārādīhi visiṭṭhā purejātabhāvena vinā upakārabhāvaṃ agacchantānaṃ vatthārammaṇānaṃ purejātākārena upakārakatā purejātapaccayatāti ayamassa nissayārammaṇapaccayatāhi viseso.

Gijjhapotakasarīrānaṃ āhārāsā cetanā viya purejātānaṃ rūpānaṃ upatthambhakabhāvena upakārako dhammo **pacchājātapaccayo**. Manosañcetanāhāravasena hi pacchājātacittacetasikehi vinā santānaṭṭhitihetubhāvaṃ agacchantānaṃ pacchājātākārena cittacetasikānaṃ upakārakatā vippayuttākārādīhi visiṭṭhā pacchājātapaccayatāti evaṃ sabbapaccayānaṃ paccayantarākāravisiṭṭhā upakārakatā daṭṭhabbā. So pana ''pacchājātā cittacetasikā dhammā purejātassa imassa kāyassa pacchājātapaccayena paccayo''ti (paṭṭhā. 1.1.11) āgatattā ekavidhoti āha **''cittacetasikāvā''**ti.

Purimapurimaparicitagantho viya uttaruttarassa ganthassa kusalādibhāvena attasadisapaguṇabalavabhāvavisiṭṭhaṃ attasajātiyatāgāhakaṃ āsevanaṃ, tena paccayā sajātiyadhammāva **āsevanapaccayo**. Bhinnajātikā hi bhinnajātikānaṃ āsevanaguṇena paguṇabalavabhāvavisiṭṭhaṃ kusalādibhāvasaṅkhātaṃ attano gatiṃ gāhāpetuṃ na sakkonti, na ca sayaṃ tato gaṇhanti. Te pana anantarātītāni lokiyakusalākusalāni ceva anāvajjanakiriyājavanāni cāti āha **''ṭhapetvā āvajjanadvaya''**ntiādi. ''Na maggapaccayā āsevane eka''nti (paṭṭhā. 1.1.221) vacanato ahetukakiriyāsu hasituppādasseva āsevanabhāvena, āvajjanadvayaṃ āsevanapaccayo na hoti, lokuttarampi kusalaṃ bhinnajātikasseva phalassa purecarattā na tena, āsevanaguṇaṃ gaṇhāpeti, vipākābyākatampi kammavasena. Vipākabhāvappattaṃ kammapariṇāmitaṃ kammavegakkhittaṃ patitaṃ viya hutvā pavattamānaṃ attano sabhāvaṃ gāhetvā paribhāvetvā neva aññavipākaṃ pavatteti, na ca purimavipākānubhāvaṃ gahetvā uppajjati. Lokuttaravipākampi hi kiñcāpi javanavasena uppajjati, āsevanaguṇaṃ pana gaṇhāti, na ca aññaṃ gāhāpeti. Yampi ''āsevanavinimuttaṃ javanaṃ natthī''ti **ācariyadhammapāla**ttherena vuttaṃ, tampi ''yebhuyyavasena vutta''nti viññāyati, itarathā pana ācariyassa asamapekkhitāvidhāyakattappasaṅgato. Tathā hi vuttaṃ **paṭṭhānaṭṭhakathāyaṃ** ''lokuttaro pana āsevanapaccayo nāma natthī''ti (paṭṭhā. aṭṭha. 1.12). Maggo pana gotrabhuto āsevanaṃ na gaṇhātīti natthi bhūmiādivasena nānājātikatāya anadhippetattā. Tathā hi vuttaṃ **paṭṭhāne** ''gotrabhu maggassa āsevanapaccayena paccayo, vodānaṃ maggassa āsevanapaccayena paccayo''ti (paṭṭhā. 1.1.426).

Cittappayogasaṅkhātaāyūhanakiriyābhāvena sahajātānaṃ, nānakkhaṇikānañca upakārako dhammo **kammapaccayo**. Kammanti hi cetanā vuccati, sā ca āyūhanabyāpārā. Paccayuppannena saha uppannā **sahajātā,** paccayuppannato nānakkhaṇe bhavā **nānakkhaṇikā**. Sahajātā lokiyalokuttarā cetanāti sambandho. Sā sahajātanāmānaṃ, taṃsamuṭṭhānānañca rūpānaṃ paccayo, itarā pana vipākakaṭattārūpānanti daṭṭhabbaṃ. **Sāsavakusalākusalacetanā**ti attano uppādavisiṭṭhe santāne sesapaccayasamāgame pavattamānānaṃ vipākakaṭattārūpānaṃ santānavisesanakiriyābhāvena upakārikā kāmarūpārūpakusalacetanā, akusalacetanā ca. Tassā hi tathā kiriyābhāvena pavattattā tesaṃ pavatti, na aññathā. Itarā pana sahajātānaṃ āyūhanakiriyābhāvena pavattamānā upakārikāti vattabbaṃ. Avadhāraṇena panettha cetanāsampayuttaṃ abhijjhādikammaṃ paṭikkhipati satipi vipākadhammasabhāve cetanāvajjānaṃ ataṃsabhāvattā. **Anāsava…pe… paccayo**ti iminā lokiyakusalacetanāya visesamattaṃ dasseti, na nānakkhaṇikakammapaccayatābhāvaṃ. Evañca katvā vuttaṃ **aṭṭhakathāyaṃ** ‘‘arūpāvacaracetanā, pana lokuttaracetanā ca uppajjitvā niruddhā attano attano vipākakkhandhānaṃ nānakkhaṇikakammapaccayena paccayo’’ti.

Attano nirussāhasantabhāvena sahajātanāmarūpānaṃ nirussāhasantabhāvāya upakārakā arūpadhammāva **vipākapaccayo**. Tenāha **‘‘vipākacittacetasikā’’**ti. Te hi payogena asādhetabbatāya kammassa katattā nipphajjanamattato nirussāhasantabhāvā honti, na kilesavūpasamasantabhāvā. Nirussāhasantabhāvato eva hi bhavaṅgādayo duviññeyyā. Pañcadvārepi hi javanappavattiyāva rūpādīnaṃ gahitatā viññāyati. Abhinipātasampaṭicchanasantīraṇamattā pana vipākā duviññeyyā eva.

Rūpārūpānaṃ upatthambhakaṭṭhena upakāro **āhārapaccayo**. Satipi hi janakabhāve upatthambhakattameva āhārassa padhānakiccaṃ, janayantopi ca āhāro avicchedavasena upatthambhentova janetīti upatthambhanabhāvova āhārabhāvoti. Tattha kabaḷīkāro āhāro rūpakāyasseva upatthambhako, sesā tayo rūpārūpakāyassa. Na kevalañhi te nāmadhammānameva avicchedahetukā, atha kho paṭisandhiyaṃ kaṭattārūpānaṃ, pavatte cittajarūpānampi.

Tesu tesu kiccesu paccayuppannadhammehi attānaṃ anuvattāpanakasaṅkhātaādhipaccaṭṭhena paccayo **indriyapaccayo**. Adhipatipaccayadhammānañhi pavattivinivārake abhibhavitvā pavattanena garubhāvo adhipatiyaṭṭho, indriyānaṃ pana dassanādikiccesu cakkhuviññāṇādīhi, jīvane kammajarūpehi, arūpadhammehi ca jīvantehi sukhitādibhāvesu sukhitādīhi adhimokkhapaggahaupaṭṭhānāvikkhepappajānanesu ‘‘anaññātaṃ ñassāmī’’ti pavattiyaṃ ājānane, aññātāvibhāve ca saddhādisahajātehīti evaṃ taṃtaṃkiccesu cakkhādipaccayehi dhammehi cakkhādīnaṃ anuvattaniyatāmattaṃ indriyānaṃ ādhipaccaṭṭhoti ayameva tesaṃ viseso. **Rūpasattaka**-ggahaṇena cakkhādīni pañca, itthipurisindriyadvayañca dasseti. Jīvitindriyaṃ pana arūpajīvitindriyena saddhiṃ ekato katvā **jīvita**-ggahaṇena gahitaṃ. Evañhi dvāvīsati indriyāni honti. ‘‘Anādimati saṃsāre anaññātaṃ asacchikataṃ catusaccadhammaṃ, nibbānameva vā ñassāmī’’ti pavattassa indriyaṃ **anaññātaññassāmītindriyaṃ,** paṭhamamaggañāṇaṃ. Ājānato paṭhamamaggena diṭṭhamariyādaṃ anatikkamitvā jānato indriyaṃ **aññindriyaṃ,** sotāpattiphalato yāva arahattamaggā chasu ñāṇaṃ, aññātāvino catūsu saccesu pariniṭṭhitakiccassa indriyaṃ **aññātāvindriyaṃ,** arahattaphalañāṇaṃ. Paṭhamaṃ pariyāyato indriyattaṃ sandhāya rūpasattaka-ggahaṇena gahetvāpi puna kathañci upakārakattābhāvato itthipurisindriyānaṃ ettha aggahaṇaṃ dassetuṃ **‘‘tesū’’**tiādi vuttaṃ. Tāni hi yebhuyyena liṅgādīhi anuvattiyamānānipi paccayabhāvato nānuvattīyantīti vuttovāyamattho.

Ārammaṇūpanijjhānalakkhaṇūpanijjhānavasena upagantvā ārammaṇanijjhānaṃ jhānapaccayatā, so ca vitakkādīnameva āveṇiko sabhāvoti āha **‘‘jhānapaccayo’’**tiādi. Te pana paṭisandhiyaṃ kaṭattārūpānaṃ, pavatte cittajarūpānaṃ, ubhayattha nāmadhammānañca paccayāti daṭṭhabbaṃ.

Sugatito, duggatito, kusalato, akusalato vā niyyānaṭṭhena sahajātānaṃ upakārakatā maggapaccayatā, sā ca sammādiṭṭhādīnanti āha **‘‘maggapaccayo’’**tiādi. **Saṅkappa**-ggahaṇena sammāsaṅkappaṃ, micchāsaṅkappañca dasseti. Evaṃ sesesupi. Micchāsaṅkappādayo hi apāyamaggaṅgā, micchāsatimicchāvācādayo cettha tathāpavattacittuppādā, cetanā ca, ayampi jhānapaccaye vuttānameva paccayuppannānaṃ paccayoti daṭṭhabbaṃ.

Paramatthena bhinnānampi ekībhāvagatānaṃ viya ekuppādādibhāvasaṅkhātasampayogalakkhaṇena upakārakatā sampayuttapaccayatā, sā ca nāmadhammānameva, na rūpadhammānanti āha **‘‘sampayuttapaccayo’’**tiādi.

Aññamaññasambandhatāya yuttānampi samānānaṃ vippayuttabhāvena visaṃsaṭṭhatāya nānattūpagamanena upakārakatā vippayuttapaccayatā, sā ca vatthūnaṃ, cittacetasikānameva vāti āha **‘‘vippayuttapaccayo’’**tiādi. Cha vatthūni hi sattannaṃ viññāṇānaṃ yathārahaṃ paṭisandhiyaṃ, pavatte, cittacetasikā paṭisandhiyaṃ kaṭattārūpānaṃ, pavattiyaṃ cittasamuṭṭhānānañca vippayuttapaccayo. **Vatthupurejātānī**ti idaṃ cakkhādivatthuvaseneva vuttaṃ, hadayavatthu pana paṭisandhiyampi paccayabhāvato sahajātampi labbhati. Vuttampi hetaṃ abyākatapadassa **sahajātavibhaṅge** ‘‘paṭisandhikkhaṇe vipākābyākatā khandhā kaṭattārūpānaṃ, khandhā vatthussa, vatthu khandhānaṃ vippayuttapaccayena paccayo’’ti. Tathā **pacchājātā cittacetasikā**ti ca cakkhuviññāṇādivaseneva vuttaṃ, ‘‘sahajātā

kusalā khandhā cittasamuṭṭhānānaṃ rūpānaṃ vippayuttapaccayena paccayo''tiādivacanato (paṭṭhā. 1.1.434) pana sahajātāpi labbhanti. Evañca katvā vuttaṃ **aṭṭhakathāyaṃ** ''vippayuttapaccayo sahajātapurejātapacchājātavasena tividho''ti. Ayaṃ pana rūpadhammo samāno rūpadhammassa paccayo na hoti sampayogāsaṅkāya abhāvato.

Yesañhi nāmānaṃ cakkhādīnaṃ abbhantarato nikkhamantānaṃ viya pavatti, rūpānañca nāmasannissayeneva uppajjamānānaṃ sampayogāsaṅkā hoti, tesameva vippayuttapaccayatā vuttā. Rūpānaṃ pana rūpehi sāsaṅkā natthi, vatthusannissayeneva ca jāyantānaṃ nāmānaṃ visayamattaṃ ārammaṇanti tenāpi tesaṃ sampayogāsaṅkā natthi. Paccuppannasabhāvena atthibhāvena tādisasseva dhammassa upatthambhakattena upakārakatā atthipaccayatā. Satipi hi janakatte ṭhitiyaṃyeva sātisayo atthipaccayānaṃ byāpāroti upatthambhakatā tesaṃ gahitā, te ca rūpajīvitindriyādīnevāti āha **''atthipaccayo''**tiādi. Rūpajīvitindriyañhi kaṭattārūpānaṃ, kabaḷīkārāhāro imassa kāyassa, ārammaṇapurejātāni cittacetasikānaṃ nissayapaccaye vuttadhammā, tattheva vuttapaccayuppannañca atthipaccayo. **Nissayapaccaye vuttadhammā**ti ca vatthurūpamahābhūtacittacetasikānaṃ dhammasāmaññeneva gahaṇaṃ, na nissayapaccayabhāvīnaṃyeva. Pacchājātānampi cittacetasikānaṃ purejātassa kāyassa pañhāvāre paccayabhāvena niddiṭṭhattā. Ettha ca atthibhāvābhāvena anupakārakānameva atthibhāvena upakārakatāya atthipaccayatābhāvato natthi nibbānassa sabbadā bhāvino atthipaccayatā, uppādādiyuttānaṃ vā natthibhāvopakāratāviruddho upakārakabhāvo atthipaccayatāti na tassa tappaccayattappasaṅgo.

Natthipaccayotiādīsu anantaratāmattena, cittaniyāmakabhāvena vā upakārakatā anantarapaccayatā. Ekasmiṃ phassādidhammasamudāye pavattamāne dutiyassa abhāvato attano ṭhitiyā okāsamalabhantānaṃ anantaraṃ uppajjamānakacittacetasikānaṃ okāsadānavasena upakārakatā natthipaccayatā. Attano sabhāvāvigamena appavattamānānaṃ vigatabhāvena upakārakatā vigatapaccayatā. Atthato pana dvinnampi anantarapaccayabhāvīdhammattā aviseso vutto. Sabhāvatāmattena upakārakatā atthipaccayatā, nirodhānupagamanavasena upakārakatā avigatapaccayatāti paccayaviseso tesaṃ dhammāvisesepi veditabbo. Dhammānañhi samatthatāvisesaṃ sabbākārena ñatvā bhagavatā catuvīsatipaccayā desitāti bhagavati saddhāya ''evaṃ visesā ete dhammā''ti sutamayañāṇaṃ uppādetvā cintābhāvanāmayañāṇehi tadabhisamayāya yogo karaṇīyo. Avisesepi dhammasāmatthiyassa tathā tathā vinetabbapuggalānaṃ vasena heṭṭhā vuttopi paccayo puna pakārantarena vuccati yathā ahetukadukaṃ vatvāpi hetuvippayuttadukaṃ viyāti daṭṭhabbaṃ.

Yasmā mahābhūtā aññamaññaṃ, upādārūpānañca sahajātapaccayā, mahābhūtā aññamaññaṃ aññamaññanissayapaccayā, upādārūpānaṃ nissayapaccayāva, kabaḷīkāro āhāro imassa kāyassa āhārapaccayo, mahābhūtā aññamaññaṃ, upādārūpānañca jīvitindriyaṃ kaṭattārūpānañca atthiavigataindriyapaccayā, tasmā vuttaṃ **''rūpaṃ rūpassa…pe… sattadhā paccayo hotī''**ti.

Rūpaṃ arūpassātiādīsupi heṭṭhā vuttapaccayuppannadhamme suṭṭhu upalakkhetvā paccayo yojetabbo. **Rūpaṃ rūpārūpassāti natthī**ti idaṃ sahajātapaccayabhūtampi rūpaṃ rūpārūpadvayassa paccayabhāvena anāgatanti katvā vuttaṃ.

Sabbesaṃ paccayānaṃ ārammaṇapaccaye upanissayapaccaye, sahajātanānakkhaṇikacetanāya kammapaccaye, sahajātapurejātapacchājātādibhedassa atthipaccaye ca samodhānato sabbepi paccayā saṅkhepato catubbidhāyevāti dassento āha **''sabbe panime''**tiādi.

Iti abhidhammatthavikāsiniyā nāma

Abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanāya

Paccayaniddesavaṇṇanā niṭṭhitā.

Nigamanakathāvaṇṇanā

1400-2. Sabbadhammesu appaṭihatagatitāya sundarā mati imassāti sumati, tassa **sumatissa** bhagavato **mativicāraṃ** ñāṇacāraṃ bodhetīti **sumatimativicārabodhano**. Viruddhā mati yesaṃ te vimatino, viruddhā matīti ca viruddhadassananti attho. Tesaṃ vimohaṃ vināsetīti **vimativimohavināsano. Yato** yasmā nāmato sumatinā bhikkhunā **mānato** bahumānena **āyācitasammānato** āyācito hutvā sammā avanato sadāyeva mato ayaṃ, **tato** tasmā mayā racito abhidhammāvatāro. Tathā hi **bhāvanā** sādhūnaṃ sambhāvanā **hitavibhāvanā** hitappakāsanato sadā tosadāti yojanā.

1403-14. **Ayuttaṃ vā viruddhaṃ vā**ti ettha ''aṭṭhakathāya vimukhabhūtaṃ ayuttaṃ nāma, pāḷiyā vimukhabhūtaṃ viruddha''nti vadanti. **Byappathāna**nti ca vācanāmaggānanti attho. **Tividhā**ti eko byappatho

saddasampanno, na atthasampanno, eko atthasampanno, na saddasampanno, eko ubhayasampannoti tippakārāti attho. Hitameva atthoti hitattho, taṃ attano kāmetīti **hitatthakāmo**. Asaṃkiṇṇakulākulehi asambhinnakulehi saṃkiṇṇe. Kelāsoyeva sikharoti **kelāsasikharo,** so hi himavato caturāsītiyā kūṭasahassānaṃ pāmokkho rajatamayo mahāsikharo. Tadākārehi sabbasetehi pāsādehi paṭimaṇḍitattā **kelāsa…pe… maṇḍito. Kaṇhadāsenā**ti evaṃnāmakena upāsakena. **Pācīnapāsāde**ti pācīnadisābhāgasannissite pāsāde. **Aya**nti ayamabhidhammāvatāro.

Niṭṭhitāyaṃ abhidhammatthavikāsinī nāma

Abhidhammāvatārasaṃvaṇṇanā.

Nigamanakathā

1. Ramme **pulatthinagare** nagarādhirāje,
Raññā **parakkamabhujena** mahābhujena;
Kārāpite vasati **jetavane** vihāre,
Yo rammahammiyavarūpavanābhirāme.

2. Sampannasīladamasaṃyamatositehi,
Sammānito vasigaṇehi guṇākarehi;
Patto munindavacanādisu nekagantha-
Jātesu cācariyataṃ mahitaṃ vidūhi.

3.. Ñāṇānubhāvamiha yassa ca sūcayantī,
Saṃvaṇṇanā ca vinayaṭṭhakathādikānaṃ;
Sāratthadīpanimukhā madhuratthasāra-
Sandīpanena sujanaṃ paritosayantī.

4. Tassānukampamavalambiya **sāriputta-**
Ttherassa thāmagatasāraguṇākarassa;
Yo sāsane jinavarassa ratiṃ uḷāraṃ,
Pappoti nandipariveṇanivāsavāsī.

5. Sa sādhayaṃ sotuhitaṃ anappakaṃ,
Sumaṅgalodīritanāmavissuto;
Akā**bhidhammatthavikāsiniṃ** imaṃ,
Pakāsayantiṃ madhuratthasampadanti.

Abhidhammāvatāraṭīkā samattā.